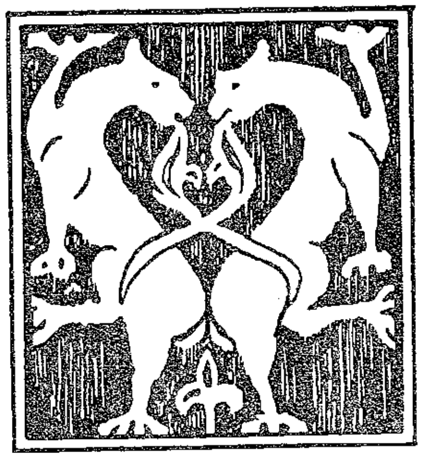
ἘΠΕΤΗΡΙΣ

ἙΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ἜΤΟΣ ΚΑ΄

Ἐβραβεύθη ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τοῦ ἐν Παρισίοις
Συλλόγου πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σπουδῶν.

ΑΘΗΝΑΙ 1951

ΕΚ ΤΟΥ ΝΑΥΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

Περὶ τοῦ ναυτικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν, ἕνεκα τῆς θέσεως τῆς χώρας τὴν ὁποίαν οὗτοι κατῴκουν, θ' ἀνέμενέ τις νὰ εὕρῃ πλείονας πληροφορίας εἰς τὰ κείμενα· τὸ πρᾶγμα ἐν τούτοις δὲν ἔχει οὕτως· οἱ συγγραφεῖς, μὴ ἔχοντες πολλὴν οἰκειότητα πρὸς τὴν θάλασσαν, ἀφ' οὗ καὶ οἱ ἴδιοι ἐνίοτε ὁμολογοῦσι τὴν ἄγνοιάν των, προσγράφοντες εἰς τὰς πληροφορίας των τὸ «ὥς φασιν οἱ εἰδότες» [1], οἱ συγγραφεῖς, λέγω, δὲν παρέχουσι πάντοτε ἐξηκριβωμένας ναυτικὰς πληροφορίας· συγχέουσι μάλιστα πολλάκις τὰ πράγματα, ἀρχαίους ὅρους πρὸς δήλωσιν συγχρόνων ἀντικειμένων μεταχειριζόμενοι ἢ ποιούμενοι χρῆσιν τῆς αὐτῆς λέξεως πρὸς δήλωσιν διαφόρων μερῶν τοῦ πλοίου [2].

Τὴν ἔρευναν βεβαίως τοῦ θέματος θὰ ὑπεβοήθουν αἱ διάφοροι ἐν χειρογράφοις εἰκόνες ἢ τὰ ἐπὶ στερεᾶς ὕλης χαράγματα· καὶ ταῦτα ὅμως ὀλίγον συμβάλλουσιν εἰς γνῶσιν τῆς μορφῆς τῶν πλοίων, διότι αἱ μὲν εἰκόνες, ὑπὸ ἀνεπιτηδείων ζωγραφηθεῖσαι χειρῶν, παριστάνουσι κακόσχημα πλοῖα καὶ οἱονεὶ μονόξυλα, ὁμοιόμορφα δὲ σχεδόν, τὰ δὲ χαράγματα, κακόσχημα καὶ αὐτὰ τὰ πλεῖστα, παριστάνουσι πλοῖα οὐχὶ παλαιότερα τοῦ ΙΕ' καὶ ΙϚ' αἰῶνος, σαφῆ τὴν ἐπίδρασιν ἔχοντα τῶν Ἑνετικῶν καὶ Γενουηνσίων σκαφῶν [3]. Παρὰ ταῦτα δὲν λείπουσιν αἱ πηγαὶ καὶ τὰ βοηθήματα διὰ τὸ θέμα. Ἐν πρώτοις πολυτίμους παρέχει πληροφορίας ὁ λεγόμενος Ναυτικὸς νόμος τῶν Ροδίων, ἔπειτα ὡρισμένα κεφάλαια νόμων, καὶ μάλιστα τῶν Βασιλικῶν καὶ τῶν Ἀσιζῶν τῆς Κύπρου, καὶ κείμενα δὲ εἰδικά, οἷα εἶναι τὰ περὶ καταμετρήσεως πλοίων πρακτικά, τὰ ὑπὸ τοῦ Σακελλίωνος τὸ πρῶτον ἐκδοθέντα [4]

---

[1] Τὴν φρ. μεταχειρίζεται ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, Παρεκβ., 130, 44· 1533, 27. Ὁ αὐτὸς ἀλλαχοῦ (Παρεκβ., 1452,58) λέγει: «καὶ ἔοικεν διαφέρειν ἐπίτονος προτόνου, *εἴτις ἐξακριβοῖτο αὐτόν*».

[2] Βλ. καὶ Μ. Γούδα, Μεσαιωνικὰ χαράγματα πλοίων ἐπὶ τοῦ Θησείου (Βυζαντίδος, 2,230).

[3] Μ. Γούδα, Ἔνθ' ἀν., 2,329,352. Κ. Ράδου, Τὸ ναυτικὸν τοῦ Βυζαντίου, 45,46 (ἰδ. ἀποσπ.). Κατὰ τὸν Ράδον (Ἔνθ' ἀν., 48): «οὐδὲν μνημεῖον λαλεῖ ἡμῖν πράγματι περὶ τῶν Βυζαντινῶν σκαφῶν».

[4] Ἐν Πανδώρας, 18,225 - 231. Βλ. ταῦτα νῦν καὶ παρὰ Miklosich - Müller, Acta et Diplomata, 6,122,127,146. Τὰ πρακτικὰ ταῦτα εἶναι τῶν ἐτῶν 1188, 1195, 1199.

καὶ ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Γούδα κατόπιν σχολιασθέντα [1], ὡς καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου ἐκδοθέντα τρία κείμενα συμβάλλοντα εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ναυτικοῦ παρὰ Βυζαντινοῖς [2]. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ταῦτα ἐγράφησαν ὑπὸ ἀνδρῶν πλεόντων κατὰ τὰ Μικρασιατικὰ παράλια, ἐν τούτοις δὲν θὰ σφαλῇ τις, ἂν διισχυρισθῇ, ὅτι τὰ ἐν αὐτοῖς διαλαμβανόμενα ἐφηρμόζοντο ὑπὸ τῶν πλεόντων καθ' ὅλην τὴν Μεσόγειον.

Μετὰ τἀνωτέρω κείμενα, ἔρχονται οἱ βίοι τῶν ἁγίων, οἷος ὁ τοῦ ἁγίου Φωκᾶ, τοῦ ἁγίου Νικολάου καὶ τοῦ ὁσίου Νίκωνος, αἱ ὑπὸ τῶν χρονογράφων καὶ τῶν σχολιαστῶν παρεχόμεναι σχετικαὶ πληροφορίαι, μάλιστα αἱ τοῦ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, σχολιάζοντος τὴν Ὁμήρου Ὀδύσσειαν, πρὸς δὲ τὰ διάφορα ἐπιγραφικὰ ἢ πλοίων ἐπὶ λίθων χαράγματα καὶ τέλος τὰ μεσαιωνικὰ Ἑλληνολατινικὰ γλωσσάρια.

Ἐν τῷ παρόντι κεφαλαίῳ ὁ λόγος θὰ εἶναι μόνον περὶ τῶν ἐμπορικῶν πλοίων τῶν Βυζαντινῶν καὶ οὐχὶ καὶ περὶ τῶν πολεμικῶν, ἡ περὶ τῶν ὁποίων πραγματεία ἀνήκει εἰς τὸν δημόσιον βίον. Ἐννοεῖται ὅτι καὶ ἀπὸ τὰ περὶ βασιλικῶν πλοίων λεγόμενα δύναταί τις ἀρκετὰς πληροφορίας νὰ συλλέξῃ, καὶ δὴ τὰς ἀναφερομένας εἰς μέρη ἢ ἐξαρτήματα πλοίου, τὰ ὁποῖα ἀναμφιβόλως ἦσαν κοινὰ εἴς τε τὰ ἐμπορικὰ καὶ τὰ πολεμικὰ πλοῖα.

Τέλος ἄριστον διὰ τὸ θέμα βοήθημα εἶναι ἡ γνῶσις τοῦ σημερινοῦ νεοελληνικοῦ ναυτικοῦ βίου, ὅστις, παρὰ τὴν ἰσχυρὰν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας Ἰταλικὴν ἐπίδρασιν, καὶ κυρίως Βενετικὴν καὶ Γενουατικήν, διατηρεῖ ἀκόμη πολλὰ στοιχεῖα ἐκ τοῦ Βυζαντινοῦ ναυτικοῦ βίου.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΜΕΡΗ ΤΟΥ ΠΛΟΙΟΥ

Ἵνα ἐπιχειρηθῇ ἡ κατασκευὴ ἑνὸς πλοίου, ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ ὁ *ναυπηγός*, ὅστις κατεμέριζε τὴν ἐργασίαν εἰς τοὺς τεχνίτας ἀναλόγως τῆς εἰδικότητός των· ἄλλος διὰ τοῦ πρίονος ἔσχιζε τὰς σανίδας, ἄλλος ἠσχολεῖτο διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς τρόπιδος, ἄλλος τῶν ὑποζωμάτων, τῶν ἐγκοιλίων τέταρτος, τὰ ὁποῖα κατεσκευάζοντο ἐκ ξύλου δρυός [3], καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς [4].

Μία τῶν πρώτων ἐργασιῶν ἦτο ἡ τῇ βοηθείᾳ τῆς ναυπηγικῆς *στάθμης*, νῦν κοινῶς *στάφνης*, διάπρισις τῶν ξύλων. Οἱ περὶ αὐτὴν ἀσχολούμενοι

---

[1] Μ. Γούδα, Ἡ καταμέτρησις τῶν ἐμπορικῶν πλοίων καὶ ἡ νηολόγησις καὶ φορολογία αὐτῶν κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους (Βυζαντίδος, 1,37 ἑξ.).

[2] Βλ. ταῦτα ἐν Νέῳ Ἑλληνομνήμονι, 9,166 ἑξ.

[3] Ἀλκίφρονος, Ἐπιστολαί, Α', 1,2.

[4] Γρηγόριος Νύσσης, PG, 45,165. Βίος τοῦ ἁγίου Φωκᾶ (Anal. Boll., 30,280).

ἐλάμβανον σχοινίον λεπτόν, τὸ ὁποῖον ἔβαπτον διὰ μίλτου, κοκκίνου δῆλα δὴ χρώματος [1], τοῦτο δ' ἔτεινον κατὰ τὰ ἄκρα· μετά, ἀνυψοῦντες αὐτὸ ἀπὸ τοῦ μέσου, τὸ ἄφινον νὰ καταπέσῃ, σημειοῦντες οὕτως ἐπὶ τοῦ ξύλου ἐρυθρὰν γραμμήν, ἣν ἠκολούθει ὁ πρίων.

Τὸ ναυπηγεῖν πλοῖον οἱ Βυζαντινοὶ ἡμῶν πρόγονοι ἔλεγον *κτίζειν*, τὴν μεταφορὰν ἐκ τῆς οἰκίας λαμβάνοντες [2], τὸ δ' ἐπιδιορθοῦν αὐτό, *ἀνακτίζειν* [3].

Κατὰ τὴν ναυπήγησιν, πρῶτον ἐτοποθετεῖτο ἡ *τρόπις* [4], ἥτις καὶ *στεῖρα* ἐλέγετο, διότι, κατὰ τοὺς Βυζαντινούς, τὸ ξύλον αὐτῆς ἦτο «στερεώτερον τῶν λοιπῶν καὶ συνέχον τὰ πάντα» [5].

Τὰ ἀπὸ τῆς τρόπιδος κατὰ τὴν πρῷραν καὶ πρύμνην ἀνερχόμενα ὀρθὰ ξύλα ὠνομάζοντο *ποδοστήματα* [6], νῦν κοινῶς *ποδοστάματα*, ὡς δὲ λέγει ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, *σταμῖνες* [7], ὀνομασία, ἥτις θὰ ἦτο καὶ δημώδης, ἀφ' οὗ ταῦτα ἐν Ὕδρᾳ καὶ Σπέτσαις νῦν καλοῦνται *σταμινάρια*.

Μετὰ τὴν τοποθέτησιν τῆς τρόπιδος, καὶ ἑκατέρωθεν αὐτῆς, προσηρμόζοντο κυρτὰ ξύλα, τὰ ἰκρία ἢ ἀμφίμητρα τῶν ἀρχαίων, τὰ σημερινὰ *στραβόξυλα* ἢ *στραβά*, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζονται ὡς *πλευραί* [8], κοινότερον δὲ *ἐγκοίλια* [9], λέξις, ἥτις καὶ πολὺ παλαιότερον παρεδόθη καὶ κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους δημώδης ἦτο, ἀφ' οὗ οἱ λεξικογράφοι καὶ οἱ μεταγενέστεροι σχολια-

---

[1] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1022,58,60. «Στάθμη· σπάρτος τεκτονική», Ἡσύχιος. Ἐν τῇ Παλατίνῃ Ἀνθολογίᾳ φέρεται:

...ἰθυδρόμον τε
πρίονα, μιλτείῳ βάμματι πειθόμενοι.

Κοκκίνην σπάρτον ἀναφέρει κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα καὶ ὁ ῥήτωρ Μιχαήλ. Regel, Fontes rerum byzantinarum, 171,26.

[2] Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ., κεφ. 179,140,20 καὶ κεφ. 180,141,27 (Drexl). Ἄννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, 1,361,15. Περὶ κτίσεως κατέργων ὁμιλοῦσιν οἱ συγγραφεῖς, πολύλεκτος δ' εἶναι ἐν τοῖς ἐγγράφοις ὁ φόρος τῆς *κατεργοκτισίας*.

[3] Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. διήγ. (Miller, Recueil d. hist. d. Croisades, 1,351).

[4] Ὅτι δημῶδες κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους θὰ ἦτο τὸ ὄνομα, φαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι καὶ νῦν ἐν Βιθυνίᾳ λέγουσιν ἡ *τρόπι* τοῦ καραβιοῦ.

[5] Ι. Τζέτζου, Σχόλια εἰς Λυκόφρονος Ἀλεξάνδραν, στίχ. 1025.

[6] Βασιλείου πατρικίου, Ναυμαχικὰ (Φαβρικίου, Βιβλιοθήκη, 8,140).

[7] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1533,28.

[8] E. Miller, Poèmes historiques de Théodore Prodrome (Revue Archéologique, 1873, 156).

[9] Βασιλείου πατρικίου, Ἐνθ' ἀν. Λέοντος, Τακτικά, 19,5 (PG, 107,992). Σουΐδας, ἐν λ. ἐντερόνεια. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1528,59· 1533,23. Σπ. Λάμπρου, Τρία κείμενα (Ν. Ἑλλην., 9,169,4).

σταὶ ὡς ἑρμήνευμα τὴν χρησιμοποιοῦσι [1], καὶ σήμερον δ' ὑπὸ τὸν τύπον *(ἀ)γκοίλια* σῴζεται, δηλοῦσα ὅμως τὸν μεταξὺ τῶν ἐγκοιλίων τούτων κοῖλον χῶρον τοῦ πλοίου [2].

Ὑπὸ τῶν συγγραφέων καὶ σχολιαστῶν, περὶ πλοίων προκειμένου, ἀναφέρονται *σταμενάρια* καὶ *στημονάρια*. Κατὰ τὸν Πολυδεύκη, σταμῖνες ἦσαν τὰ ξύλα ἐφ' ὧν αἱ σανίδες ἐπίκεινται [3]· κατὰ τὸν Ἡσύχιον πάλιν: «σταμῖνες· τὰ ἐπὶ τῆς σχεδίας ὀρθὰ ξύλα πρὸς ἃ αἱ σανίδες προσηλοῦνται ἢ πάσσαλοι παρὰ τὸ ἑστάναι» [4]· καί, κατὰ τὸν Ἀρίσταρχον: «ὀρθὰ ξύλα οἷον στήμοσιν ἐοικότα» [5].

Κατὰ ταῦτα, σταμῖνες ἢ σταμινάρια ἢ στημονάρια εἶναι τὰ ἐγκοίλια, ἐφ' ὧν προσηρμόζοντο αἱ σανίδες τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ πλοίου [6]. Ἡ λ. ὅμως ἐδήλου καὶ ἄλλο τι· κατὰ τὸν Θεσσαλονίκης Εὐστάθιον, παρὰ τὰ ὀρθὰ ἴκρια: «περιτιθέμεναι πυκναὶ σταμῖνες ἐκτὸς δίκην στημόνων ἁρμόττουσι τὴν ναῦν» [7]. Ἡ λ. ἐνταῦθα σχετίζεται πρὸς τὸ στήμων, ἐντεῦθεν καὶ ὁ τύπος *στημονάρια*, καὶ δηλοῖ πλέον οὐχὶ τὰ ἴκρια, ἀλλὰ τὰς σανίδας τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ πλοίου, σημασία, ἣν ἐπιβεβαιοῖ καὶ τὸ κατωϊταλικὸν stamini, τὸ δηλοῦν τὰς παραπλεύρως τοποθετουμένας σανίδας [8].

Ἀλλὰ καὶ τρίτην σημασίαν εἶχεν ἡ λ. σταμίν. Κατὰ τὸν Ἡσύχιον, σταμῖνες ἐκαλοῦντο καὶ «πάσσαλοι παρὰ τὸ ἑστάναι» [9], ὡς πασσάλους δ' ἐνταῦθα δέον νὰ νοήσωμεν, ὡς λέγει ὁ Εὐστάθιος: «τὰ ἐν τῷ χείλει τοῦ πλοίου ἐξέ-

---

[1] Ἡσύχιος καὶ Φώτιος, ἐν λ. νομεῖς. Λεξικὸν Ζωναρᾶ, ἐν λ. ἐντερόνεια. Σχολιαστὴς Ἀριστοφάνους, Ἱππεῖς, 1185.

[2] Οὕτως ἐν Σύμῃ καὶ τῇ νήσῳ τῆς Προποντίδος Κουτάλει.

[3] Πολυδεύκους, Ὀνομαστ., 1,92.

[4] Ἡσύχιος, ἐν λ. σταμῖνες.

[5] ΜΕ, 724,55.

[6] Βασιλείου πατρικίου, Ναυμαχικὰ (Φαβρικίου, Βιβλιοθήκη, 8, 140). Πβ. καὶ τὸ Ἑλληνικὸν λεξικὸν τοῦ Du Cange, ἐν λ. *στημονάριον*. Νῦν ἐν Στερεᾷ Ἑλλάδι *στημονάρια* λέγονται στῦλοι ἐκ κλάδων δρυός. Δ. Λουκοπούλου, Ποιμενικὰ τῆς Ρούμελης, 32. Ὅρα ὅτι ὁ στήμων λέγεται *στάμαν* ἐν Πόντῳ καὶ *στάμο* ἐν Τσακωνίᾳ (M. Deffner, Zakonische Grammatik, 56), *σταμενάρι* δ' ἐν Κάμπῳ Ἀβίας τῆς Λακωνικῆς τὸ ὑφαινόμενον παννίον.

[7] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1533,23.

[8] G. Rohlfs, Neues aus Grossgriechenland (Βυζάντιον, 13,549). Καὶ οἱ Γενοϋήνσιοι κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους τὰ σταμινάρια ἔλεγον *stamanera*. H. Kahane, Zur neugriechischen Seemannssprache anlässlich Vidos parole Marinaresche (Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, 15,98). Νῦν ἐν Σύμῃ τὰ σταμινάρια λέγονται *ἀστάρια* (=ἱστάρια). Φ. Κουκουλέ, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, Τὰ λαογραφικά, Α', 291,292.

[9] Ἡσύχιος, ἐν λ. *σταμῖνες*.

χοντα ὀρθὰ ξύλα τοῦ κατὰ τὸ περίτονον τόπου», τὰ ὁποῖα, ὡς ὁ αὐτὸς ἱεράρχης βεβαιοῖ, οἱ σύγχρονοί του Λύκιοι ἐκάλουν *σταμινάρια* [1].

Κατὰ τὸν Πολυδεύκη: «τὸ συνέχον ἄνωθεν ἑκατέρους τοὺς τοίχους (τῆς νεὼς) *περιτόναιον* καλεῖται» [2]. Τὸ περιτόναιον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ὁ Βασίλειος εἰς τὰ Ναυμαχικά του καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος εἰς τὰς Παρεκβολάς του καλοῦσι *περίτονον*, χαρακτηρίζει ὁ μὲν πρῶτος ὡς: «τὸ τοὺς τοίχους ἔξωθεν συνέχον» [3] ἢ ὡς: «ξύλον ἐπίμηκες συνέχον καὶ οἱονεὶ προσηλοῦν βραχέα τινὰ καὶ πολλὰ» [4] ἤ: «ξύλον, ὃ ἔχει πάντα καὶ συγκρατεῖ καὶ ᾧ προσδέδενται καὶ οἱονεὶ ἐπερείδονται τὰ λοιπά» [5], ὁ δὲ Εὐστάθιος, ὁμιλῶν διὰ τὰ τῶν συγχρόνων του Λυκίων σταμινάρια, τὰ κοινῶς νῦν *μπαμπᾶδες*, λέγει ὅτι ταῦτα κεῖνται κατὰ τὸ περίτονον [6].

Περίτονον λοιπὸν θὰ ἦτο τὸ ξύλον τὸ ἀπὸ τῆς πρύμνης εἰς τὴν πρῷραν διατεινόμενον [7] κατὰ τὸ ἄνω χεῖλος ἑκατέρου τοιχώματος.

Ἐπὶ τοῦ περιτόνου, ἐφ' ὅσον ἐγίνετο χρῆσις καὶ κώπης, πάντως δ' εἰς τὰ ἀκάτια, ἐτοποθετεῖτο κάθετος ὁ *σκαλμὸς* ἢ *σκαρμός* [8], ἐφ' οὗ συνεκρατεῖτο ἡ κώπη δι' ἱμάντος, ὅστις ἐκαλεῖτο *τροπωτήρ* [9], νῦν *τρουπουτῆρα* ἢ *τρυπωτῆρα* ἢ *τροπωτούρα* [10] ἢ *στρόπος* [11] ἤ, ἂν ἦτο δερμάτινος, *μανικέλιον* [12].

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω μερῶν τοῦ πλοίου, γίνεται μνεία καὶ τοῦ *καταστρώματος*, ἐφ' οὗ ἐκάθηντο οἱ ἐπιβάται [13].

---

[1] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1533,28.

[2] Πολυδεύκους, Ὀνομαστ., 1,92.

[3] Βασιλείου πατρικίου, Ναυμαχικὰ (Φαβρικίου, Βιβλιοθήκη, 8,140).

[4] Βασιλείου πατρικίου, Ἔνθ' ἀν., 8,139.

[5] Βασιλείου πατρικίου, Ἔνθ' ἀν.

[6] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1533,30. Φ. Κουκουλέ, Ἔνθ' ἀν., Α', 296.

[7] Κατὰ τὸν Θεσσαλονίκης Εὐστάθιον, Παρεκβ., 1533,42: «περίτονον παρὰ τὸ δι' ὅλου τείνεσθαι». Τὸ κατὰ τὸ μέσον τῆς στέγης τεινόμενον ξύλον, ἡ μεσόδμη, ἐκαλεῖτο παρὰ τὸ τείνεσθαι *ὑπέρτονον*, ΜΕ, 576,15, ἢ *ὑπότονον* (Λεξικὸν Ζωναρᾶ, ἐν λ. μέλαθρον), κατὰ πάπυρον δὲ τοῦ Γ' μ.Χ. αἰῶνος, διατόναιον (The Flinders Petri papyri, II, IV, 11,5. Νῦν *διατόνι* ἐν Ἴμβρῳ καὶ *γιατόνι* τέως ἐν Φαράσοις τῆς Καππαδοκίας.

[8] Λεξικὸν Φωτίου, ἐν λ. κωπητήρ. Λέοντος, Τακτικά, 19. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1517,57. Σχολιαστὴς Ἀριστοφάνους, Ἀχαρν., 549. Κατὰ τὸν Πολυδεύκη, Ὀνομαστ., 1,87: «καὶ ὅθεν μὲν αἱ κῶπαι ἐνδέδενται σκαλμός». Ὁ σκαλμὸς ἐν Πόντῳ λέγεται *σκάλμος*.

[9] Εὐσταθίου, Ἔνθ' ἀν. Ἐν τῷ Corpus glossariorum Latinorum, II,439, 12, φέρεται *στροφωτήρ*, μεθ' οὗ δεσμοῦνται αἱ κῶπαι.

[10] *Τρουπουτῆρα* ἐν Κυδωνίαις, *τρυπωτῆρα* ἐν Κατιρλὶ Βιθυνίας, *τροπωτούρα* ἐν Σωζοπόλει. Ἀναγ. Παρασκευοπούλου, Ἡ ψαρικὴ στὴ Σωζόπολη (Ἀρχεῖον Θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ, 2,72).

[11] Οὕτως ἐν Πάλῃ Κεφαλληνίας καὶ Μεγίστῃ.

[12] Βασιλείου πατρικίου, Ναυμαχικά, 8,140.

[13] Χρυσόστομος, PG, 51,43.

Ὁ Βασίλειος εἰς τὰ Ναυμαχικά του λέγει: «καὶ τὸ μὲν ἔδαφος αὐτῆς (τῆς νεὼς) κύτος ὀνομάζεται, *πλέουσα* δὲ ἰδιωτικῶς» [1], συμφωνῶν πρὸς τὸν Πολυδεύκη, ὅστις γράφει: «καὶ τὸ ἔδαφος τῆς νηὸς κύτος καὶ *γάστρα* καὶ ἀμφιμήτριον ὀνομάζεται» [2]. Τὰ αὐτὰ περίπου ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, σημειῶν: «ἔδαφος δὲ νηὸς τὸ κατωτάτω περὶ αὐτὴν γῆν, ὅπερ ἰδιωτικῶς *πλέουσα* λέγεται καὶ *γάστρα*» [3], εἰς ἃς πληροφορίας προσθετέαι ἥ τε τοῦ Δούκα: «ἀφέντες οἱ Τοῦρκοι τὸν λίθον διέρρηξαν τὴν γαστέρα τῆς νηός» [4] καὶ ἡ τοῦ σχολιαστοῦ τοῦ Θουκυδίδου (1,50): «σκάφη καλεῖται τὰ κοιλώματα τῶν νεῶν, ἃ ἡμεῖς *γάστρας* καλοῦμεν» [5].

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω φαίνεται, ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ τὸ κύτος τοῦ πλοίου, καὶ ὡρισμένως τὰ ὑπὸ τὴν ἴσαλον [6] μέρη αὐτοῦ, τὰ κοινῶς νῦν *βρεχάμενα*, ἐκάλουν πλέουσαν καὶ γάστραν, εἰς ἣν ὀνομασίαν πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ ἡ πρὸς τὴν γάστραν συνώνυμος τρίτη *κοιλία* [7].

Πᾶσαι αὗται αἱ ὀνομασίαι σῴζονται καὶ νῦν κοινῶς ἐν τῇ ναυτικῇ γλώσσῃ, καθ᾽ ἣν τὸ κύτος τοῦ πλοίου λέγεται *κοιλιὰ* καὶ *πλεοῦσα* [8].

Ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος ὁμιλεῖ διὰ τὸ κατώτατον μέρος τοῦ κύτους, «περὶ ὃ καὶ τὸ *ἄντλον* συρρέει» [9], ἀλλαχοῦ δ᾽ ὁ αὐτὸς ἱεράρχης προσθέτει: «ἄντλον δὲ ὁ τόπος ἔνθα ὕδωρ συρρέει τό τε ἄνωθεν καὶ τὸ ἐκ τῶν ἁρμονιῶν ὃ δὴ *ἀντλίαν* ἡ κοινὴ γλῶσσά φησιν, ἔτι δὲ καὶ ἡ παλαιά» [10], εἰς ἃς μαρτυρίας προσθετέαι καὶ αἱ ἑξῆς δύο, ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἡ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης: «ἕτεροι δ᾽ αὖ (τεχνῖται) διαχρίοντες τῇ πίσσῃ τὰς ἁρμονίας καὶ τὸν *ἄντλον* ἐν τῷ μέσῳ κατασκευάζοντες» [11], ἀφ᾽ ἑτέρου δ᾽ ἡ τοῦ μεταγενεστέρου ναυτι-

[1] Βασιλείου πατρικίου, Ἔνθ᾽ ἀν.

[2] Πολυδεύκους, Ὀνομαστ., 1,87.

[3] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1532,61· 1533,28. Φ. Κουκουλέ, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, Τὰ λαογραφικά, Α΄, 294. Κατὰ τὸν Σουΐδαν, ἐν λ. σκάφη: «σκάφη τὰ κοιλώματα τῶν νηῶν, ἃ ἡμεῖς γάστρας καλοῦμεν, ἀντὶ γαστέρας».

[4] Δούκα, Ἱστορ., 278,15.

[5] Πβ. J. Kalitsunakis, Mittel- und neugriechische Erklärungen bei Eustathios, 38 καὶ 39 τοῦ ἰδιαιτ. ἀποσπάσματος.

[6] Ἡ λ. *ἴσαλος*, ἢ μᾶλλον *ἰσάλιον*, θὰ ἦτο δημώδης κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, ἀφ᾽ οὗ καὶ σήμερον ἔτι *σάλιο* λέγεται ἡ ἴσαλος σχεδὸν σχεδία, *νάλια* (=ἐνάλια) δ᾽ ἐν Ἰνεπόλει τοῦ Πόντου λέγονται τὰ ὕφαλα μέρη τοῦ πλοίου.

[7] Διήγησις πολυπαθοῦς Ἀπολλωνίου Τύρου, στίχ. 625 (Wagner, Carmina Græca, 268).

[8] Α. Σακελλαρίου, Βασιλικὸν ναυτικὸν ἐγχειρίδιον ἁρμενιστοῦ, 17. Ἐν Νισύρῳ *πλέτσα* (=πλέουσα) λέγεται ἡ ὕφαλος πέτρα (Ζωγράφειος Ἀγών, 1,386).

[9] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1532,61.

[10] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1728,57.

[11] PG, 45,165.

κοῦ κειμένου, καθ᾽ ὃ *ἀντλία* τοῦ πλοίου ἦτο ὁ τόπος: «ἐν ᾧ τὸ ἀπὸ τοῦ ἀέρος καὶ τῆς θαλάσσης εἰσερχόμενον ὕδωρ ἐν τῷ πλοίῳ ἐπισωρεύεται» [1]. Κατὰ ταῦτα, τὸ παρὰ τὴν τρόπιδα κατώτατον μέρος τοῦ κύτους, ἐν ᾧ ἐπεσωρεύετο τὸ ἐκ τοῦ ἀέρος ἢ τῶν ἁρμονιῶν τοῦ πλοίου εἰσερχόμενον ὕδωρ, ἐκαλεῖτο *ἄντλον* παλαιότερον καὶ μεταγενεστέρως *ἀντλία*, πρὸς δὲ καὶ *σεντίνα* [2], ὡς καὶ νῦν. Διὰ τῆς λέξεως δ᾽ ἀντλία ἐδηλοῦτο τότε καὶ τὸ ἐν αὐτῇ συγκεντρούμενον ὕδωρ, ὅπερ καὶ *βρῶμος* ἐκαλεῖτο [3]. Σημειωτέον δ᾽ ὅτι ὁ τόπος οὗτος ἐκαλεῖτο καὶ τότε, ὡς καὶ νῦν, *κούτσα*, διακρινόμενος εἰς κούτσαν τῆς πρῴρας καὶ τῆς πρύμνης [4], πρὸς δὲ καὶ *κόλυμβος* [5].

Ἵνα δ᾽ ἐκρέῃ τὸ εἰς τὴν ἀντλίαν συγκεντρούμενον ὕδωρ καὶ μὴ σήπεται τὸ πλοῖον, ὑπῆρχε κατ᾽ αὐτὴν μικρὰ ὀπή, τὴν ὁποίαν οἱ ἀρχαῖοι ἐκάλουν εὐδίαιον (εὖ - διαίνω), οἱ Βυζαντινοὶ δὲ *εὐοίαιον* [6] ἢ *εὐδίαν* [7], πιθανώτατα δὲ καὶ *μυωξόν*, ἀφ᾽ οὗ σήμερον ἐν Σύμῃ καὶ Κύθνῳ καλεῖται αὕτη *μυξός* [8].

Ἐκλείετο δ᾽ ἡ ὀπὴ αὕτη διὰ πασσάλου, ὅστις ἐκαλεῖτο *ἴβδης* [9], πιθανῶς ἐκ τοῦ εὐδί(αι)ος τῆς λέξεως παραφθαρείσης.

Ὁ Νύσσης Γρηγόριος ὁμιλεῖ διὰ τεχνίτας ἀσχολουμένους περὶ τὴν κατασκευὴν τῶν *ὑποζωμάτων* [10] τοῦ πλοίου, τὰ ὁποῖα ἄλλοι συγγραφεῖς καλοῦσι *ζωστῆρας* [11]. Ἦσαν δ᾽ οὗτοι ἐπάλληλοι σανίδες, εἰς ἀπόστασίν τινα ἀπ᾽ ἀλλήλων κατὰ μῆκος τοῦ σκάφους ἀπὸ πρῴρας εἰς πρύμναν προσηλωμέναι, αἵτινες ἐδήλουν τὰ ὅρια μέχρι τῶν ὁποίων ἐγίνετο ἡ βύθισις τοῦ πλοίου [12].

[1] Σπ. Λάμπρου, Τρία κείμενα (Ν. Ἑλληνομν., 9,168,15· 170,28). Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, 6,123. Corpus glossariorum Latinorum, V, 389,19.

[2] Corpus glossariorum Latinorum, II, 182,15· 424,11. Φ. Κουκουλέ, Ἔνθ᾽ ἀν., Α΄, 294.

[3] Διήγησις πολυπαθοῦς Ἀπολλωνίου Τύρου, στίχ. 625 (Wagner, Carmina Græca, 268). Corpus glossariorum Latinorum, V, 272,25.

[4] Σπ. Λάμπρου, Τρία κείμενα (Ν. Ἑλληνομν., 9,170,4).

[5] Θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Varia Græca sacra, 39,21).

[6] Ἡσύχιος, ἐν λ. *εὐοίαιον*.

[7] Βασιλείου πατρικίου, Ναυμαχικὰ (Φαβρικίου, Βιβλιοθήκη, 8,140).

[8] Α. Βάλληνδα, Πάρεργα φιλολογικὰ πονημάτια, 90.

[9] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 525,33· 858,40· 859,2. Ὁ ἴβδης σήμερον ἐν τῇ ναυτικῇ γλώσσῃ λέγεται *πίρος*.

[10] PG, 45,165. Corpus glossariorum Latinorum, II, 191,46.

[11] Ἡλιοδώρου, Αἰθιοπικά, 1,1. Ἄννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, 1,285,5. Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Χρονογρ., 215,26 (Σάθα). Κωνσταντίνου Μανασσῆ, Σύνοψις χρονική, στίχ. 4877. Ι. Ζωναρᾶ, Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν, 15,25. Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. διήγ., 99,3.

[12] Μιχαὴλ Γούδα, Μεσαιωνικὰ χαράγματα πλοίων ἐπὶ τοῦ Θησείου (Βυζαντίδος, 2,343).

Ἦσαν δ' οἱ ζωστῆρες οὗτοι, οἵτινες νῦν ἐν Καρπάθῳ λέγονται *ζώσιμα*, πλείονες τοῦ ἑνός, ἀφ' οὗ ἀναφέρεται οὐ μόνον δεύτερος *ζωστήρ* [1], ἀλλὰ καὶ τρίτος, ὡς ἔσχατος χαρακτηριζόμενος [2].

Περατωθείσης τῆς συμπήξεως τοῦ πλοίου, καὶ πρὸ τῆς καθελκύσεως αὐτοῦ, ἵνα μὴ διὰ τῶν ἁρμονιῶν τῶν ξύλων εἰσέρχωνται ὕδατα εἰς τὸ κύτος, ἐγίνετο ἡ ἔμφραξις αὐτῶν διὰ στυππείου [3], ἐπαλειφομένου ἔπειτα διὰ πίσσης [4], ἥτις ἐργασία χαρακτηρίζεται διὰ τοῦ ῥήματος *καλαφατίζειν*, τῶν πρὸς τοῦτο εἰδικῶν τεχνιτῶν καλουμένων *καλαφατῶν* [5], λέξεων αἵτινες ἐλήφθησαν ἐκ τῆς γλώσσης τῶν Ἀράβων, οἵτινες ἐνωρὶς εἶχον ἀναπτύξει τὴν ναυπηγικὴν καὶ ναυσιπλοΐαν κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους.

Τὸ πλοῖον, τὸ ὁποῖον ἔφερε καὶ ἴδιον ὄνομα—πλοῖον *Μαρίαν* ἐπανειλημμένως ἀναφέρουσι τὰ κατὰ τὰ Γράμματα τῆς Σύρου χαράγματα [6]—, τὸ πλοῖον, λέγω, καὶ πρὸς στολισμόν, ἀλλὰ καὶ πρὸς προφύλαξιν ἀπὸ φθορᾶς, ἐβάφετο διὰ διαφόρων χρωμάτων, ἐρυθροῦ, μέλανος καὶ ἄλλων [7], πρὸς δὲ εἶχε καὶ «τὰ παράσημα κάλλη», ἐζωγραφίζετο δῆλα δὴ καὶ εἰς ἄλλα μέρη, καὶ δὴ κατὰ τὴν πρύμνην [8], ἥτις ἦτο ἀρκετὰ ὑψηλὴ καὶ ἐπικαμπής [9]. Τὸ ὑπὸ παπύρου π.χ. ἀναφερόμενον πλοῖον «ἀγριοχηνοπρύμνης» [10], φρονῶ ὅτι θὰ

---

[1] Ἄννης Κομνηνῆς, Ἔνθ' ἀν.

[2] Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Ἔνθ' ἀν. Κωνσταντίνου Μανασσῆ, Ἔνθ' ἀν. Ι. Ζωναρᾶ, Ἔνθ' ἀν. Νικήτα Χωνιάτου, Ἔνθ' ἀν.

[3] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 658,13. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1532,59. Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Χρονογρ., 62 (Σάθα).

[4] Γρηγόριος Νύσσης, PG, 45,165. Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Πρὸς τὸν βασιλέα Μονομάχον (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 5,128). Τοῦ αὐτοῦ, Χρονογρ., 55,25.

[5] Γρηγόριος Νύσσης καὶ Μιχαὴλ Ψελλός, Ἔνθ' ἀν. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 658,13· 675,6. Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. διήγ., 717,25. Λεοντίου Μαχαιρᾶ, Χρονικὸν τῆς Κύπρου, 1,274,37,39 (Dawkins). Πβ. καὶ C. Wessely, Die Pariser Papyri des Fundes von El-Faijûm (Wiener Denkschriften, 37 (1889), Nº 41, 1· 42,1· 53,7,1).

[6] Στεφάνου Κλωνός, Ἐπιγραφαὶ τῆς νήσου Σύρου (Ἀθήναιον, 4,24).

[7] Ὁ Ἀχμέτ, ἐν τῷ Ὀνειροκριτικῷ του (κεφ. 180,141,8), ἀναφέρει πλοῖα: «ἀναλόγως τῆς βαφῆς», «ῥούσια δὲ καὶ μαῦρα ἀγράρια» Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, ἐν τῇ Ἐκθέσει τῆς βασιλείου τάξεως (1,233,12,14· 235, 18· 236,15), «ναῦν μιλτοπάρῃον εὔχροον» Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (PG, 37, 678) καὶ κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα Νικήτας ὁ καὶ Δαυΐδ (PG, 38,728) «πλοῖον μίλτῳ καὶ χρώμασι διανθιζόμενον».

[8] Γρηγόριος Θεολόγος, PG, 37,678,1262. Γρηγόριος Νύσσης, PG, 45,165. Νικήτας ὁ καὶ Δαυΐδ, Ἔνθ' ἀν.

[9] Λουκιανοῦ, Πλοῖον ἢ εὐχαί, 4.

[10] Heisenberg-Wenger, Byzantinische Papyri in der k. Hof. und Staatsbibliothek zur München, 4,9,25.

εἶχεν ἀγρίαν χῆνα ἐζωγραφημένην κατὰ τὴν πρύμνην. Τὸ παράσημον τοῦτο εἶναι βεβαίως τὸ αὐτὸ μὲ τὸν ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου κατὰ τὴν πρύμνην ἀναφερόμενον *χηνίσκον* [1]. Συγγραφεὺς τοῦ ΙΒ' αἰῶνος ἀναφέρει διῆρες πλοῖον, ἔχον προτομὰς κατὰ τὴν πρῷραν [2]. Ὅτι οὐχὶ μόνον τὰ πολεμικὰ Βυζαντινὰ πλοῖα, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐμπορευτικά, πρὸς στολισμόν, θὰ εἶχον διαφόρους ξυλίνας προτομάς, θεωρῶ πολὺ πιθανόν, ἀφ' οὗ καὶ μέχρι σήμερον ἀκόμη τὸ κύριον τῶν κατὰ τὴν πρῷραν κοσμημάτων, τῶν μεγαλυτέρων τοὐλάχιστον ἱστιοφόρων, εἶναι ἡ *φιγούρα*.

Τὰ παράσημα ταῦτα ὑπὸ τῶν παπύρων καλοῦνται *παντόμορφοι* [3], ὑπὸ τοῦ Λουκιανοῦ δὲ χηνίσκοι (Ἀληθοῦς ἱστορίας λόγος δεύτερος, 41· Πλοῖον ἢ εὐχαί, 4), «διὰ τὸν τύπον χηνὸς τὸν ἐγγλυφόμενον», ὡς λέγει ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (Παρεκβ., 667,15).

Τὸ ἔμπροσθεν μέρος τοῦ πλοίου ἐκαλεῖτο *πλῴρη*, τὸ δ' ὀπίσθιον *πρύμνη* ἢ *πρύμνα* [4], κατ' αὐτὴν δ' εἰς ὡρισμένον χῶρον, ὅστις *σχοινοθήκη* ἐλέγετο, ἀπετίθεντο τὰ σχοινία καὶ τὰ σίδηρα αὐτοῦ, ἤτοι αἱ ἄγκυραι, πρὸς δὲ καὶ τὰ στρώματα τοῦ πληρώματος [5]. Κατὰ τὴν πρύμνην ἐπ' ἴσης ὑπῆρχε καὶ δωμάτιον, ἐν ᾧ ἔμενε ἐπισκοπῶν ὁ κυβερνήτης [6], *κράββατος* ἢ *κραββάτιον* ἢ *κρεββάτη* καλούμενον [7], ἔνθα ἐτοποθετοῦντο καὶ αἱ εἰκόνες τοῦ πλοίου, ὡς παρ' ἀρχαίοις ὑπὸ τοῦ τριηράρχου τὰ ὁμοιώματα τῶν προστατῶν θεῶν [8]. Ἐπειδὴ δὲ τοῦτο ὑπερεῖχε τοῦ καταστρώματος καὶ ἦτο δυνατὸν ἐν καιρῷ βροχῆς ἢ τρικυμίας νὰ εἰσέρχωνται εἰς αὐτὸ ὕδατα, διὰ τοῦτο *ἐκαλυβώνετο*, ἐπεκαλύπτετο δῆλα δὴ δι' ἐλάσματος μολύβδου ἢ διὰ δερμάτων, *βυρσαρίων* [9].

Ὅταν τὸ πλοῖον ἦτο ἕτοιμον πρὸς καθέλκυσιν, τότε ὁ ναυπηγὸς ἐκάλει πρὸς βοήθειαν ἄνδρας, οἵτινες, ἕλκοντες τὰ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον προορι-

---

[1] Πλουτάρχου, Πλοῖον ἢ εὐχαί, 5.

[2] Ῥήτορος Μιχαήλ, Λόγος εἰς Μανουὴλ Κομνηνὸν (Regel, Fontes rerum byzantinarum, 145,18).

[3] Grenfel, Greek papyri, 49,20. Περὶ τούτου, βλ. Ἐμμ. Πεζόπουλον, ἐν Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, 5,63. Πλουτάρχου, Πλοῖον ἢ εὐχαί, 5.

[4] Βίος τοῦ ἁγίου Φωκᾶ, Anal. Boll., 30,275,35· 276,22. Τὸ πρῷρη ἐπανειλημμένως φέρεται ἐν ναυτικῷ μεσαιωνικῷ κειμένῳ. Σπ. Λάμπρου, Τρία κείμενα (Ν. Ἑλληνομν., 9,167,15· 168,30· 170,14).

[5] Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, 6,123,142. Σπ. Λάμπρου, Ἔνθ' ἀν., 168,17.

[6] Λουκιανοῦ, Πλοῖον ἢ εὐχαί, 4. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1472.

[7] Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου, 26,13 (Anrich). Ὁ τύπος *κρεββάτη* ἐν τῷ βίῳ Μαρτίνου ἀρχιεπισκόπου Ῥώμης (Anal. Boll., 51,258).

[8] Κ. Ῥάδου, Τὸ ναυτικὸν τοῦ Βυζαντίου, 53,59,60 (ἰδιαιτ. ἀποσπ.).

[9] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,671,8,9· 676,13 καὶ 2,794.

ζόμενα σχοινία καὶ ἀπὸ κοινοῦ, πρὸς παρακέλευσιν, φωνάζοντες, τὸ ἔκαμνον νὰ ὀλισθαίνῃ ἐπὶ τῶν ὑποβαλλομένων [1] ξυλίνων δοκῶν, τῶν *φαλαγγίων* ἢ *ἐσχαρίων* [2], εἰς τὴν θάλασσαν, ὁπότε τὸ καινουργὲς πλοῖον ἐκαλεῖτο «ἀπὸ σκαρίου» [3], ἀκριβῶς ὡς οἱ ἀρχαῖοι ἔλεγον [4] καὶ ὅπως καὶ οἱ σημερινοὶ λέγουσι, τὸ καινουργὲς πλοῖον καλοῦντες «καράβι ἀπὸ σκαρί» [5].

Ο ΕΞΑΡΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΛΟΙΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ ΑΥΤΟΥ

Τὴν καθέλκυσιν τοῦ πλοίου εἰς τὴν θάλασσαν ἐπηκολούθει ὁ *ἐξαρτισμὸς* [6] ἢ ἡ *καταρτία* [7] αὐτοῦ, τιθεμένων τῶν ἐξαρτίων [8] του.

Ἐν πρώτοις ἐτοποθετοῦντο οἱ ἱστοί, *κατάρτια* [9] λεγόμενοι, οἵτινες καὶ *ἅρματα* ἐκαλοῦντο [10]. Τοῦ ἱστοῦ στηριζομένου καὶ ἐντιθεμένου εἰς ὑποστήριγμα καλούμενον *τράπεζαν*, τὸ κατώτερον μέρος ἐλέγετο *πτέρνα*, ἐντεῦθεν δ' οἱ ναυτικοὶ ἔλεγον ὅτι τὸ κατάρτιον *ἐξεπτέρνισεν*, ὅταν ὑπὸ τῆς βιαίας πνοῆς τοῦ ἀνέμου ἐξήρχετο τῆς τραπέζης [11].

Οἱ ἱστοὶ κατὰ τὸ ἄνω ἄκρον ἔφερον, οὐχὶ σπανίως, σταυρούς [12], τὰ χαράγματα δὲ μᾶς δεικνύουσιν ὅτι καὶ σημαῖαι ἀπ' αὐτῶν ἀπεκρέμαντο.

---

[1] Βίος τοῦ ἁγίου Φωκᾶ (Anal. Boll., 30,273,29· 274,15). Κλήμεντος, Στρωματεῖς, 1,19. Μόσχου, Λειμωνάριον, PG, 87³,2940.

[2] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 140,9· 469,20. Τὰ φαλάγγια κοινολεκτοῦνται καὶ σήμερον. Φ. Κουκουλέ, Ἔνθ' ἀν., Α', 290.

[3] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1575,44.

[4] Παρ' Ἀθηναίῳ, Ε, 204, κεῖται: «καθειλκύσθη δὲ (ἡ ναῦς) ἀπὸ ἐσχαρίου τινός». Τὴν μὴ εὔκολον καθέλκυσιν πλοίου, οἱ προληπτικοὶ πρόγονοι ἡμῶν ἀπέδιδον εἰς μαγείαν, καθ' ἧς ἐπεκαλοῦντο τὴν βοήθειαν ὁσίων ἀνδρῶν. Μόσχου, Ἔνθ' ἀν.

[5] Οὕτως ἐν Πόντῳ, Ἄνδρῳ, Μυκόνῳ, Κυζίκῳ καὶ ἀλλαχοῦ.

[6] Βασιλικά, 35,1,3.

[7] Νόμος ναυτικός, 35,44.

[8] Νόμος ναυτικός, 43. Βίος καὶ θαύματα τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Εὐστρατίου (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, 4,392,4).

[9] Μόσχου, Λειμωνάριον, PG, 87³,3069. Βασιλείου πατρικίου, Ναυμαχικὰ (Φαβρικίου, Βιβλιοθήκη, 8,140). Θεοφάνους, Χρονογρ., 459,19. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 659, 20. Τοῦ αὐτοῦ, Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν, 78,14. Σουΐδας καὶ Ζωναρᾶς, ἐν λ. *ἱστὸς* καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ.

[10] Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ., κεφ. 180,141,21. Corpus glossariorum Latinorum, II, 25,25.

[11] Βασιλείου πατρικίου, Ἔνθ' ἀν.

[12] Βίος τοῦ ἁγίου Νικολάου, 1,26,5 (Anrich). Ἰωσὴφ Βρυεννίου, Λόγος τέταρτος εἰς τὴν σωτήριον σταύρωσιν, 2,299 (Βουλγάρεως).

Ἐπειδὴ δ' ἐν καιρῷ θυέλλης τὸ ἄνω ἄκρον τῶν καταρτίων προσεβάλλετο ὑπὸ κεραυνοῦ, διὰ τοῦτο, κακοὺς ἀγωγοὺς θεωροῦντες τὰ δέρματα τῆς φώκης καὶ τῆς ὑαίνης, δι' αὐτῶν τὸ περιέβαλλον [1]. Ἐκάλουν δ' οἱ ναυτιλλόμενοι τοὺς ἐπὶ τῶν ἄκρων τῶν ἱστῶν φωσφορισμοὺς *Ἑλένην* [2] ἢ *οὐρανίας* [3], καλὸν σημεῖον τὴν ἐπιφάνειαν αὐτῶν θεωροῦντες [4]. Κατὰ ἐνίους τῶν ἀρχαίων ἐν τούτοις καὶ κατὰ τὸν μεσαίωνα ἐν τῇ Δύσει, ἡ ἐπιφάνεια τῆς Ἑλένης ἐθεωρεῖτο δυσμενὴς διὰ τοὺς πλέοντας [5].

Ἐπὶ τῶν ἱστῶν ἔπειτα προσηρτῶντο αἱ *ξυλοκεραῖαι* [6], αἵτινες ὑπὸ μὲν τῶν ἀρχαίων ἐκαλοῦντο *κέρατα* [7], *κερατάρια* δ' ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν [8], ἦσαν δὲ ἢ ἐπιμήκεις ἢ πλάγιαι. Ἀνείλκοντο δὲ καὶ κατεβιβάζοντο τὰ κε-

---

[1] Ι. Λυδοῦ, Περὶ μηνῶν, 50,1· 111,4 (Βόνν.). Οἱ ἀρχαῖοι ἐπίστευον ὅτι τὸ δέρμα τῆς φώκης δὲν προσβάλλεται ὑπὸ κεραυνοῦ καὶ ὅτι προφυλάσσει ἀπὸ τῆς χαλάζης (βλ. O. Gruppe, Griechische Mythologie, 800,3). Ὑπὸ τοῦ Ν. Πολίτου καὶ τοῦ L. Rademacher ἐξεφράσθη ἡ γνώμη, ὅτι ἐκ τῆς ὁμοιότητος τοῦ ὀνόματος τοῦ ἁγίου Φωκᾶ πρὸς τὸ τῆς φώκης, ἐθεωρήθη ὁ ἅγιος οὗτος προστάτης τῶν ναυτιλλομένων. Ν. Πολίτου, Παραδόσεις, 2,1206· ἐκ τοῦ βίου του ὅμως σαφῶς φαίνεται ὅτι ὁ ἅγιος ἦτο ναυτικός.

[2] Ἰωάννου Λυδοῦ, Περὶ διοσημειῶν, 278,24 (Βόνν.). Σχολιαστὴς Εὐριπίδου, Ὀρέστης, 1637. Πβ. τὰς τῶν δυτικῶν feux St-Elm. Οἱ φωσφορισμοὶ οὗτοι κατὰ τὰς ἀντιλήψεις τῶν ἀρχαίων ἐδήλουν τὴν ἐπιφάνειαν τῶν Διοσκούρων ἢ θεῶν σωτήρων. Λουκιανοῦ, Χαρίδημος ἢ περὶ κάλλους, 3, ὡς καὶ τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τῶν ἐπὶ μισθῷ συνόντων, 1. Ἀχιλλέως Τατίου, Τὰ κατὰ Λευκίππην καὶ Κλειτοφῶντα, 2,32.

[3] Ἐκλογαὶ Φωτίου ἐκ τῶν ἱστοριῶν Ὀλυμπιοδώρου, 465,11. Στ. Λυκούδη, Οἱ κατὰ τὴν θρησκευτικὴν πίστιν τὴν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους πάτρωνες τῶν ναυτικῶν μας (Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 11 (1936), 423).

[4] Ἰωάννου Εὐγενικοῦ, Λόγος εὐχαριστήριος (Σπ. Λάμπρου, Παλαιολόγεια, 1,9).

[5] Λουκιανοῦ, Περὶ τῶν ἐπὶ μισθῷ συνόντων, 1. Ὅρα τὸν Σχολιαστὴν τοῦ Ὀρέστου τοῦ Εὐριπίδου (1637) καὶ τὸν Πορφυρίωνα, σχολιάζοντα τὰς ᾠδὰς τοῦ Ὁρατίου, I, 3,2, ἔπιθι δὲ B. Schmidt, Das Volksleben der Neugriechen, 174. Ἰδὲ καὶ Σκ. Βυζαντίου, Λεξικὸν τῆς δημώδους Ἑλληνικῆς, ἐν λ. τελώνιον. Βλ. κατωτέρω τὰ περὶ Διοσκούρων λεγόμενα.

[6] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 674,19.

[7] «Κεραία πλοίου Ἀττικοί, κέρας Ἕλληνες» (I. Bekker, Anecdota Græca, 200,21). Νόμος ναυτικός, 43. Corpus glossariorum Latinorum, II, 20,53· III, 29,20.

[8] Βασιλείου πατρικίου, Ναυμαχικὰ (Φαβρικίου, Βιβλιοθήκη, 8, 140). Λέοντος, Τακτικά, 19,5 (PG, 107,992). Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 659,20. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1037,36. Λεξικὸν Ζωναρᾶ, ἐν λ. κέρας καὶ κεραία. Φ. Κουκουλέ, Ἔνθ' ἀν., Α', 298. Νῦν ἐν Ρόδῳ *κερατάρια* λέγονται αἱ κεραῖαι τοῦ ἀνεμομύλου.

ρατάρια ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν τῇ βοηθείᾳ σχοινίων, ἅτινα ἐκαλοῦντο *ἱμαντάρια* [1], λέξις, ἥτις καὶ ὑπὸ τῶν ναυτιλλομένων τῆς Δύσεως παρελήφθη [2] καὶ ἥτις καὶ σήμερον ὡς *μαντάρι* εἶναι ἐν χρήσει [3], ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ διὰ τῶν κεροιάκων τῶν ἀρχαίων, κοινῶς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν *καρύων* καλουμένων [4], τὰ ὁποῖα ἦσαν καρυόσχημα ξυλάρια, κρικοειδῶς περὶ τὸν ἱστὸν τοποθετούμενα, διὰ λιπαρᾶς οὐσίας ἀλειφόμενα, εὐχερῶς διολισθαίνοντα καὶ τὴν ἀνάσπασιν καὶ καθέλκυσιν τῆς κεραίας διευκολύνοντα. Δὲν ἦτο δ᾽ ἀσύνηθες, ὅτε οἱ ναῦται ἀνεβίβαζον τὴν κεραίαν μετὰ τῆς ὀθόνης, νὰ ἐπιφωνῶσιν ἀπὸ κοινοῦ, ἀλλήλους παρακελευόμενοι καὶ τὸν κόπον των ἀνακουφίζοντες [5].

Ἡ λ. κάρυον, ἥτις ὡς carium διετηρήθη ἐν τῇ μεσαιωνικῇ Λατινικῇ, ὡς car δ᾽ ἐν τῇ ναυτικῇ γλώσσῃ τῶν Γενουατῶν, τοὐλάχιστον κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα [6], σῴζεται νῦν μετὰ τοῦ πράγματος, ὅπερ *καρύδι* καλεῖται [7].

Τῆς προωθήσεως τῶν ἐμπορικῶν πλοίων γινομένης τότε τῇ βοηθείᾳ τοῦ ἀνέμου, κύριον μέρος τῆς ἐξαρτίσεως αὐτῶν ἦσαν τὰ ἱστία, τὰ ὁποῖα ἐκαλοῦντο *ἄρμενα* [8], διακρινόμενα εἰς μικρά, τὰ καὶ *ἀρμενόπουλλα* [9], οἷα ἦσαν

[1] «Ἱμαντάρια ἐν ταῖς ναυσὶν οὕτω καλεῖταί τινα», Ἡσύχιος. «Ἱμάντες· τὰ σχοινία οἷς αἱ κεραῖαι ἀνέλκονται» (I. Bekker, Anecdota Græca, 100,26). Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 672,10.

[2] Κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα οἱ Γενουήνσιοι τοὺς ἱμάντας ἔλεγον amentus. H. Kahane, Zur neugriechischen Seemannssprache anlässlich Vidos parole marinaresche (Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher, 15,97).

[3] Φ. Κουκουλέ, Λεξικογραφικὰ (Λεξικογρ. Ἀρχεῖον, 1, παράρτ. Ἀθηνᾶς, 26 (1915), 97).

[4] Λέοντος, Τακτικά, 19,5 (PG, 107,992). Ἀρέθας, Εἰς Λουκιανοῦ Πλοῖον ἢ εὐχαί, 4 (Σ. Κουγέα, Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις, Λαογραφ., 4,258), ὡς καὶ τοῦ αὐτοῦ, Εἰς Λουκιανοῦ Δία τραγῳδὸν (H. Rabe, Scholia in Lucianum, 78,13). Μοσχόπουλος, παρὰ Du Cange.

[5] Σχόλια εἰς Λουκιανοῦ Κατάπλουν ἢ τύραννον, 19 (H. Rabe, Ἔνθ᾽ ἀν., 50,9).

[6] H. Kahane, Ἔνθ᾽ ἀν., 15,97.

[7] Περὶ καρύων καὶ οὐχὶ καροίων, ὡς τὰ κείμενα παραδίδουσι καὶ ὡς νῦν γράφουσι, βλ. διὰ πλειόνων Φ. Κουκουλέ, Ἔνθ᾽ ἀν., 97 - 100.

[8] Γρηγόριος Θεολόγος, PG, 37,994. Νόμος ναυτικός, 2,2. Ἡσύχιος, ἐν λ. ἀκάτια καὶ ἀνακωχεύειν. Λεξικὸν Φωτίου καὶ Ζωναρᾶ, ἐν λ. ἱστίον. Βασιλείου πατρικίου, Ναυμαχικὰ (Φαβρικίου, Βιβλιοθήκη, 8,140). Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 672,4· 674,8. Τοῦ αὐτοῦ, Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν, 78,14. Corpus glossariorum Latinorum, II, 205,32· 245,5· III, 474,9. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1533,44· 1534, 28. Ἀσίζαι τῆς Κύπρου, 6,300,7. Ἄρμενον ἀρχικῶς ἐδήλου πᾶν ἐργαλεῖον, τοῦ τέκτονος π.χ., κατόπιν δὲ περιωρίσθη ἡ σημασία εἰς τὰ ναυτικὰ ἱστία. Βλ. H. Blümner, Technologie und Terminologie der Künste und Gewerbe, 2,187. Ἔπιθι καὶ J. Kalitsunakis, Mittel - und neugriechische Erklärungen bei Eustathios, 15,16,17. Νῦν ἐν Μαδύτῳ ἄρμενο λέγεται τὸ τῶν ἀρχαίων καρχήσιον.

[9] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 671,12.

οἱ *δόλωνες* [1], τὰ κατὰ τὸν τρίτον ἱστὸν ἁπλούμενα παννία, καὶ οἱ *ἀρτέμωνες* ἢ τὰ *ἀρτεμώνια* [2], οἱ κοινῶς νῦν φλόκοι, καὶ μεγάλα [3].

Ἐκ τῶν ἀρμένων ἐννοεῖται τούτων εἶπον οἱ Βυζαντινοὶ καὶ *ἀρμενίζειν* [4] τὸ ἱστιοπλοεῖν ἢ «ποιεῖν ἄρμενα» [5].

Κατεσκευάζοντο δὲ τὰ ἱστία εἴτε ἐκ λίνου [6] εἴτε «ἐκ ρασιακοῦ παννίου», *σακολαίβας*, ὁπόθεν καὶ εἶδος πλοίου σακολαίβα ἐκαλεῖτο [7].

Ἀπαραίτητον μέρος τῆς ἐξαρτίσεως ἑνὸς πλοίου ἦσαν, φυσικά, τὰ *σχοινία*, καὶ οὕτω καλούμενα τότε ἢ *πείσματα* [8], ἀλλὰ καί, ἀναλόγως τῆς ὕλης ἐξ ἧς κατεσκευάζοντο, *καννάβια* [9] καὶ *σπαρτίναι* [10] ἢ *σπαρτία* [11] καὶ *βροῦλλα* [12]. Ἐντεῦθεν καὶ τὸ γνωμικόν : «Μαΐου βροῦλλον, *ποντία κάνναβις*», τὸ δηλοῦν ὅτι τὰ ἐκ τῶν ἰνῶν τῶν σπάρτων τοῦ Μαΐου κατασκευαζόμενα σχοινία, ὡς εὐέλικτα, ἦσαν πρόσφορα πρὸς κατασκευὴν ναυτικῶν σχοινίων [13]. Σημειωτέον

[1] Πολυδεύκους, Ὀνομαστ., 1,91. Προκοπίου, Περὶ τῶν πολέμων, 1, 382 (Haury). Corpus glossariorum Latinorum, V, 614,20.

[2] Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, 6,123. Corpus glossariorum Latinorum, II, 246,5· III, 205,24. Ἀσίζαι τῆς Κύπρου, 47 (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,51,15).

[3] Προκοπίου, Ἔνθ᾽ ἀν., 1,382.

[4] Νόμος ναυτικός, 36,39. Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ., κεφ. 178,140,10. Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. διήγ., 224,26 καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ. Περὶ τῶν διαφόρων σημασιῶν τοῦ ρήματος ἀρμενίζω, βλ. τὰ σημειούμενα ὑπὸ Π. Παπαγεωργίου, ἐν Ἀθηνᾶς, 24,459 ἑξ.

[5] Λεοντίου Μαχαιρᾶ, Χρονικὸν τῆς Κύπρου, 1,106,8· 276,30 (Dawkins). Σήμερον κάνω *παννιά*.

[6] Ἡσύχιος, ἐν λ. φώσσων. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 574,30.

[7] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1890,9. Hesseling-Pernot, Poèmes Prodromiques, III, 77. Ἐν Καρπασίᾳ τῆς Κύπρου *σάγιον* λέγεται τὸ ἱστίον.

[8] «Πείσματα ἐθίσμεθα λέγειν σπάρτα ναυτικά, οἷς δῆλα δὴ ναῦς ἐλλιμενισθεῖσα πείθεται», Tafel, Eustathii opusc., 25,41.

[9] Γρηγόριος Νύσσης, PG, 45,165. Νόμος ναυτικός, 2,11. Ι. Τζέτζου, Σχόλια εἰς Λυκόφρονος Ἀλεξάνδραν, στίχ. 20. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 864,17. *Καννaβιὰ* νῦν ἐν Καλύμνῳ καὶ *καννάβα* ἐν Ἠπείρῳ λέγεται τὸ σχοινίον.

[10] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 671,15· 673,8· 677,8. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 191,32.

[11] «Σπαρτίον· τὸ σχοινίον», Λεξικὸν Ζωναρᾶ. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 421, 18· καὶ πάλιν ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος εἶπε : «σπάρτα ναυτικά». Tafel, Eustathii opusc., 25,40.

[12] Σχολιαστὴς εἰς Ἀριστοφάνους, Πλοῦτον, στίχ. 663.

[13] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 191,33. Φ. Κουκουλέ, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, Τὰ λαογραφικά, Α', 305. Α. Σακελλαρίου, Βασιλικὸν ναυτικὸν ἐγχειρίδιον ἀρμενιστοῦ, 35. Ὅρα ὅτι καὶ βροῦλλα κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐλέγοντο τὰ σχοινία (Σχολιαστὴς Ἀριστοφάνους, Πλοῦτ., 663), *βρουλλιὰ* δὲ νῦν ἐν ταῖς Κυκλάσιν, Αἴνῳ, Λακωνικῇ, Μεγίστῃ καὶ Καρπάθῳ.

ὅτι τὰ Γεωπονικὰ βιβλία ἀναφέρουσι μεταξὺ τῶν ναυτικῶν σχοινίων καὶ τὰ ἐκ τριχῶν αἰγῶν καὶ τράγων κατασκευαζόμενα, τὰ ὁποῖα δὲν ἐκόπτοντο εὐκόλως, οὔτε καὶ εὐκόλως ἐσήποντο [1].

Ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος ἀναφέρει «ποδιοδρόμους τῶν ἀρμένων» [2], αὐτοὶ δὲ νομίζω ὅτι εἶναι τὰ πρὸς τὸν πόδα τοῦ ἀρμένου σχοινία, τὰ ποδωτὰ λίνα τῶν ἀρχαίων, αἱ νῦν κοινῶς *σκότες* [3].

Πλὴν τῶν ἱμανταρίων καὶ τῶν ποδιοδρόμων, συχνὰ ἀναφέρονται ὑπὸ τῶν κειμένων καὶ τὰ *πρότονα* [4], εἰς ἃ διάφοροι ἀποδίδονται σημασίαι. Κατὰ τὸν Θεσσαλονίκης Εὐστάθιον, πρότονα, κατὰ τοὺς συγχρόνους του ναυτικούς, ἐκαλοῦντο : «τὰ σχοινία δι᾽ ὧν τὰ ἱστία πῇ μὲν ἀνέλκονται, πῇ δὲ χαλῶνται, μάλιστα δὲ τὰ συνδέοντα τὸ κέρας πρὸς τὸν ἱστόν» [5], κατὰ τὸν αὐτὸν ὅμως πάλιν ἱεράρχην : «πρότονα οὐδετέρως, κατὰ μεταπλασμόν, σχοινία δι᾽ ὧν ὁ ἱστὸς ἀποδεσμεῖται ὡς ἂν ἔχῃ βεβαίως ἵστασθαι» [6]. Κατὰ τὸν μητροπολίτην Κυζίκου Θεόδωρον : «πρότονος, ὃς δὴ τὸ κέρας ἀνέχων σὺν τῇ ὀθόνῃ κατ᾽ οὖρον φέρεσθαι παρέχει τὸ σκάφος» [7]. Τέλος, ὅταν ὁ Νικήτας Χωνιάτης, ὁμιλῶν περὶ τοῦ δουκὸς τοῦ στόλου Μιχαὴλ Στρυφνοῦ, λέγει ὅτι οὗτος ἦτο ἱκανώτατος : «ἐξαργυρίσαι πρότονα ἁπαξάπαντος πλοίου» [8], φαίνεται γενικῶς διὰ τῆς λέξεως τὰ σχοινία καλῶν, ἣν σημασίαν ἔχει ἡ λέξις καὶ ἐν τῷ ἐπ᾽ ὀνόματι τοῦ Ζωναρᾶ φερομένῳ Λεξικῷ, ἔνθα ἀναγινώσκομεν : «πρότονες· τὰ σχοινία» [9]. Ἡ λέξις, ἥτις κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἦτο δημώδης καὶ ἣν ὡς *prodano* παρέλαβον καὶ οἱ Ἰταλοί [10], εἶναι νῦν ἐν χρήσει παρὰ τοῖς ναυτικοῖς, οἵτινες δι᾽ αὐτῆς δηλοῦσι τὸ κοινῶς ξάρτι, τὸ σχοινίον δῆλα δὴ τὸ ὁποῖον ἀπὸ τοῦ πρῳραίου ἱστοῦ τείνεται μέχρι τῆς πρῴρας, παρελήφθη δὲ ἐπὶ τῆς σημασίας ταύτης καὶ ἐν τῷ ὀνοματολογίῳ τοῦ Νεοελληνικοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ.

---

[1] Γεωπονικά, 18,9,3.

[2] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 674,20.

[3] Ι. Τζέτζου, Σχόλια εἰς Λυκόφρονος Ἀλεξάνδραν, στίχ. 1015.

[4] Γρηγόριος Θεολόγος, PG, 37,994. «Φυλάσσεται ἡ λέξις (πρότονα) ἔτι καὶ νῦν παρὰ τοῖς Ἀνατολικοῖς», Εὐσταθίου, Παρεκβ., 130,46.

[5] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 130,44. Πιθανῶς ταῦτα εἶναι αἱ ὑπὸ τοῦ Σχολιαστοῦ τοῦ Ὀππιανοῦ (Ἁλιευτ., 1,227) ἀναφερόμεναι *ἀνταρέαι*.

[6] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1452,58. Περὶ προτόνων ἐν τοῖς ἀρχαίοις πλοίοις, βλ. A. Gartault, La trière Athenienne, 209.

[7] Θεοδώρου μητροπολίτου Κυζίκου, Ἐπιστολαὶ (Ν. Ἑλληνομν., 20,336).

[8] Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. διήγ., 716,13.

[9] Νῦν *τόνος* ἐν Κύπρῳ λέγεται σχοινίον κατεσκευασμένον ἐκ κλάδων λύγου ἢ ἐκ φλοιοῦ. Γ. Παπαχαραλάμπους, Ὁμηρικαὶ λέξεις ἐν Κύπρῳ (Κυπριακαὶ Σπουδαί, 4,2).

[10] H. Kahane, Ἔνθ᾽ ἀν., 15,99.

Τὰ κείμενα συχνὰ ὁμιλοῦσι περὶ *αὐχένων* [1] ἤ, δημωδέστερον, *αὐχενίων* [2] τῶν πλοίων, δι᾽ ὧν λέξεων δηλοῦται τὸ πηδάλιον αὐτῶν. Λέγοντες δὲ πηδάλιον ἐννοοῦμεν οὐχὶ τὸ σήμερον ἐπὶ τοῦ κατὰ τὴν πρύμνην ποδοστάματος κρικούμενον πηδάλιον, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι παλαιότερον τοῦ ΙΒ´ αἰῶνος [3], ἀλλὰ δύο μὲ πλατεῖαν πλάτην κώπας, ἑκατέρωθεν τῆς πρύμνης κειμένας καὶ ὑπὸ τῶν κυβερνητῶν χειριζομένας, ὡς αἱ σχετικαὶ εἰκόνες δεικνύουσι. Ἐλέγοντο δὲ τὰ πηδάλια καὶ *οἴακες*, δι᾽ ἧς λέξεως ἐδηλοῦτο καὶ τὸ ὅλον πηδάλιον [4], ἀλλὰ καὶ τὰ κατὰ τὸ ἄνω ἄκρον αὐτοῦ ξυλάρια, δι᾽ ὧν, *οἰακίων* καλουμένων, τοῦτο ἐστρέφετο [5], τὰ καὶ σήμερον κοινῶς *οἰάκια* ἢ *δοιάκια* [6]. Τρίτη ὀνομασία τοῦ πηδαλίου, ἐκ τῆς Λατινικῆς αὕτη, ἦτο *τημώνιν* [7] ἢ *τεμώνιν* [8], ἐκ τοῦ μεσαιωνικοῦ Λατινικοῦ *temo* [9].

Ἐκ τῶν ἀπαραιτήτων ἐξαρτημάτων τοῦ πλοίου ἦσαν τότε καὶ αἱ *ἄγκυραι*, αἱ ὁποῖαι, κατὰ τὸν Τζέτζην, διεκρίνοντο τῶν *σιδήρων* [10], πιστεύω

---

[1] Νόμος ναυτικός, 11,43. Χρυσόστομος, PG, 60,772. Βίος τοῦ ἁγίου Φωκᾶ (Anal. Boll., 30,278). Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, 19,11.13 (Gelzer). Corpus glossariorum Latinorum, II, 252,11. Περὶ αὐχένων, βλ. ὅσα σημειοῖ ὁ Κ. Ράδος, ἐν τῷ ἔργῳ του Τὸ ναυτικὸν τοῦ Βυζαντίου, 61.

[2] Ἡσύχιος, ἐν λ. οἴακες καὶ Λεξικὸν Ζωναρᾶ, ἐν λ. πηδάλια. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν, 78,14. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1533,46. Σχολιαστὴς Ὀππιανοῦ, Ἁλιευτ., 1,192. Σχολιαστὴς Ἀριστοφάνους, Εἰρ., στίχ. 141.

[3] Ὁ Κ. Ράδος, Ἔνθ᾽ ἀν., 61, λέγει ὅτι τὸ τοιοῦτο πηδάλιον δὲν εἶναι παλαιότερον τοῦ ΙΓ´ αἰῶνος, ὅταν ὅμως ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (Παρεκβ., 1533,49) λέγῃ ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους του οἰάκια ἐλέγοντο : «ξυλύφιά τινα, δι᾽ ὧν στρέφουσι τεχνικῶς τὸ πηδάλιον», πιστεύω ὅτι τὸ κρικούμενον πηδάλιον ὑπονοεῖ.

[4] «Πηδάλια· οἴακες, αὐχένες», Λεξικὸν Φωτίου : «gubernaculum· οἴαξ». Corpus glossariorum Latinorum, II, 379,55· καὶ πάλιν : «claves· οἴακες πλοίου», Corpus glossariorum Latinorum, II, 101,51.

[5] Βασιλείου πατρικίου, Ναυμαχικὰ (Φαβρικίου, Βιβλιοθήκη, 8, 140). Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1533,49. Παλαιότερον ἔγραφε καὶ ὁ Πολυδεύκης, Ὀνομαστ., 1,89 : «τὸ δὲ ἄκρον τοῦ πηδαλίου οἴαξ καὶ τὸ πᾶν δὲ οἴαξ τε καὶ πηδάλιον καλεῖται». Οἱ σύγχρονοι τοῦ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου (Παρεκβ., 1676,1), σκώπτοντες τοὺς κινοῦντας τὸ ἐζωσμένον ξίφος στρατιώτας, ἔλεγον ὅτι : «οἰακίζονται τῇ σπάθῃ».

[6] Τὸ ξυλάριον καλεῖται νῦν *γοιάκι* ἐν Σύμῃ, *βοιάκιν* ἐν Πόντῳ καὶ *δοιάκι* εἰς τὰς Κυκλάδας καὶ ἀλλαχοῦ.

[7] Πουλλολόγος, στίχ. 526 (Wagner, Carmina Græca, 195).

[8] Ἀσίζαι τῆς Κύπρου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,51,15· 300,7).

[9] Corpus glossariorum Latinorum, II, 196,6· III, 205,15, temo· αὐχὴν καὶ temones· αὐχένες.

[10] Ὁ Ι. Τζέτζης, Χιλιάδες, ἱστορ. 10, στίχ. 363, εἶπεν ὅτι τὰ πλοῖα :

Πολλαῖς ἐπιστηρίζεται ἀγκύραις καὶ σιδήροις.

μόνον κατὰ τὸ σχῆμα καὶ οὐχὶ τὴν χρῆσιν, ἀφ' οὗ καὶ τὰ *σίδηρα* ἢ *σίδερα* ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς ἄγκυραι, πρὸς ἃς καὶ κατὰ τὰ πλεῖστα κείμενα συνωνυμοῦσι [1].

Ἦσαν δὲ τὰ σίδηρα, ἅτινα ἐκαλοῦντο καὶ «σίδηρα βολιστικὰ» [2] καὶ *σιδηροβόλια* [3], σίδηρα οὐχὶ ἀγκυλωτά, ἀλλ' ἐπιμήκη, ὀπὴν κατὰ τὸ μέσον ἔχοντα, δι' ἧς διήρχετο καὶ προσεδένετο τὸ συνέχον σχοινίον, τὸ ὁποῖον «σιδηροβόλον σχοινίον» ἢ «σιδηροβόλιον» ἢ «σιδηρόβολον» ἐκάλουν οἱ μεσαιωνικοὶ ναυτικοί [4], ὡς δὰ καὶ οἱ σημερινοί, κατὰ τόπους [5].

Τὸ παρὸν τμῆμα ἂς κλείσωμεν μὲ τὴν προσθήκην, ὅτι οἱ μεσαιωνικοὶ ναυτιλλόμενοι, ὅπως καὶ οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες ναυτικοί, ἵνα αὐξήσωσι τὴν χωρητικότητα τοῦ πλοίου των, περὶ τὰ χείλη αὐτοῦ ἐτοποθέτουν πλέγμα ἐκ καλάμων, λύγων ἢ τῶν τοιούτων, ὅπερ ἐκαλεῖτο *καλαμωτή* [6], νῦν δὲ *καλαμωτάρι* ἐν Ἠπείρῳ [7], ἐν δὲ τῇ ναυτικῇ γλώσσῃ *παραπέτι* ἢ *κόντρα χαβαλές*.

ΕΙΔΗ ΠΛΟΙΩΝ

Τὰ πλοῖα τῶν Βυζαντινῶν, ἀφ' ἧς μάλιστα ἐποχῆς ἤρχισε νὰ συγκροτῆται παρ' αὐτοῖς πολεμικὸν ναυτικόν, διῃροῦντο εἰς *βασιλικὰ πλώϊμα* ἢ *βασι-*

---

[1] Ι. Τζέτζου, Σχόλια εἰς τὸ Α τῆς Ἰλιάδος, στίχ. 436 (Matranga, Anecdota Græca, 434). Τοῦ αὐτοῦ, Σχόλια εἰς Λυκόφρονος Ἀλεξάνδραν, 21, 20. Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. διήγ., 224,25· 721,20. Χρονικὸν τοῦ Μορέως, στίχ. 9206,9234. Λεοντίου Μαχαιρᾶ, Χρονικὸν τῆς Κύπρου, 1,342,7 (Dawkins). Ἡ ἄγκυρα καὶ νῦν λέγεται σίδερο ἐν Λακωνικῇ, Σηλυβρίᾳ, Λιβησίῳ καὶ ἀλλαχοῦ.

[2] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 672,9· 673,6.

[3] Ἀρέθας, Εἰς Λουκιανοῦ Λεξιφ., 15 (Λαογραφ., 4,259). Ἐν Καρπάθῳ περὶ πλοίου ἀπολεσθέντος αὐτάνδρου λέγουσιν ὅτι «πῆγε: σι(δ)ερο(β)ούλι». Μανωλακάκη, Καρπαθιακά, 233.

[4] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 672,9· 673,6· 677,8.

[5] Ἐν Βιθυνίᾳ σιδεροβόλι λέγεται τὸ σχοινίον τῆς ἀγκύρας τοῦ ἁλιευτικοῦ πλοίου, ὁμοίως δὲ καὶ ἐν Σωζοπόλει. Ἀναγν. Παρασκευοπούλου, Ἡ ψαρικὴ στὴ Σωζόπολι (Ἀρχεῖον τοῦ Θρᾳκικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ, 2,93).

[6] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1533,51. Ἐν Αἰτωλίᾳ *καλαμουτὴ* λέγεται ἡ καλαμίνη φράκτη. Περὶ καλαμωτῆς, πβ. J. Kalitsunakis, Mittel-und neugriechische Erklärungen bei Eustathios, 69 ἑξ. Φ. Κουκουλέ, Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, Τὰ λαογραφικά, Α΄, 296.

[7] Π. Ἀραβαντινοῦ, Ἠπειρωτικὸν γλωσσάριον, 45. Τὸ καλαμωτάρι ἐν Ἠπείρῳ εἶναι πλέγμα ἐκ λύγων.

λικοπλώϊμα ἢ *βασιλικὰ πλοῖα* [1] ἢ *βασιλικὰ καράβια* [2], πολεμικὰ τουτέστι, καὶ εἰς πλοῖα τοῦ ἐμπορικοῦ στόλου, τὰ ὁποῖα ἐκαλοῦντο *ἐμπορευτικὰ* [3] ἢ *πραγματευτικὰ σκάφη* [4], διαφέροντα τῶν καματηρῶν καραβίων, τὰ ὁποῖα ἦσαν τὰ συνοδεύοντα τὸν πολεμικὸν στόλον φορτηγά .

Ἐχαρακτηρίζοντο δὲ τὰ ἐμπορευτικὰ πλοῖα, τὰ ὁποῖα ὑπὸ ὡρισμένων συγγραφέων καλοῦνται καὶ *ὁλκάδες* [6], ἐχαρακτηρίζοντο, λέγω, ὡς ἐκ τοῦ σχήματός των, ὡς *στρογγύλα* [7], ὡς τοιαῦτα δ' ἀντιδιαστέλλονται, ὡς καὶ παρ' ἀρχαίοις, πρὸς τὰ μακρὰ πλοῖα [8].

Τῶν τελευταίων τούτων ἡ κινητήριος δύναμις ἦτο ἡ κώπη, ἐν ᾧ τῶν στρογγύλων ἦσαν τὰ ἱστία [9].

Ἐν τοῖς ἑξῆς, ὡς καὶ ἐν ἀρχῇ τοῦ κεφαλαίου ἐδηλώσαμεν, ὁ λόγος θὰ εἶναι μόνον περὶ τῶν ἐμπορικῶν καὶ ἐν μέρει τῶν ἁλιευτικῶν πλοίων.

Τὰ πλοῖα ἐχαρακτηρίζοντο κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους μὲ τὸ γενικὸν ὄνομα *καράβια*, ἀλλὰ καὶ *ξύλα* [10], ἐντεῦθεν δὲ καὶ *ξυλοφάγους* ἐκάλουν τὰ

---

[1] Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ., κεφ. 180,140,23. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 660,16.

[2] Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. διήγ., 224,26. Περὶ τοῦ κάραβος, βλ. J. Kalitsunakis, Ἔνθ' ἀν., 59.

[3] Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ., κεφ. 178,140,5,17. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν, 152,3. Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, PG, 109,497.

[4] Θεοφάνους, Χρονογρ., 591 (De Boor).

[5] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 663,14· 667,5. Μιχαὴλ Γούδα, Μεσαιωνικὰ χαράγματα πλοίων ἐπὶ τοῦ Θησείου (Βυζαντίδος, 2,330).

[6] Ι. Τζέτζου, Σχόλια εἰς Λυκόφρονος Ἀλεξάνδραν, στίχ. 20. Τοῦ αὐτοῦ, Χιλιάδες, χιλ. 1, ἱστορ. 32, στίχ. 897. Corpus glossariornm Latinorum, II, 282,19.

[7] Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. διήγ. (Miller, Recueil d. hist. d. Croisades, 1,344). Hippol. Noiret, Lettres inédits de Michel Apostolis, 92. Καρδιναλίου Βησσαρίωνος, Ὑπόμνημα εἰς Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον (Ν. Ἑλληνομν., 3,26). Τὰ στρογγύλα πλοῖα ὁ Γενέσιος, Βασιλ., 46,5, καλεῖ περικαμπεῖς νῆας.

[8] Πολυδεύκους, Ὀνομαστ., 1,82. Ἄλλην ὑποδιαίρεσιν εἰς θαλάσσια καὶ ποτάμια πλοῖα ἀναφέρουσι τὰ Βασιλικά, 53,2,9.

[9] Κ. Ράδου, Τὸ ναυτικὸν τοῦ Βυζαντίου, 30.

[10] Γεωργίου Ἀκροπολίτου, Χρονικὴ συγγραφή, 1,87,13 (Heisenberg). Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, 3,79,131. Χρονικὸν τοῦ Μορέως, στίχ. 4539. Ἀσίζαι τῆς Κύπρου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,46,31). Στεφάνου Σαχλίκη, Γραφαὶ καὶ στίχοι καὶ ἑρμηνεῖαι, στίχ. 6 (Wagner, Carmina Græca, 62). Γεωργηλᾶ, Ἱστορικὴ ἐξήγησις περὶ Βελισσαρίου, στίχ. 330 (Wagner, Carmina Græca, 260). Λεοντίου Μαχαιρᾶ, Χρονικὸν τῆς Κύπρου, 1,80,26· 156,30· 170,16 (Dawkins).

ἀκρωτήρια τοῦ Καφηρέως καὶ τοῦ Μαλέα [1], ὡς καταποντίζοντα τὰ ξύλα, ἕνεκα τῆς παρ᾽ αὐτὰ ἐπικρατούσης τρικυμίας.

Γενικὸν ἐπ᾽ ἴσης ὄνομα ἦτο ἡ *σκάφη*, ἥτις ἐδήλου ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν τὸ σκάφος τοῦ πλοίου [2], ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ οὐχὶ πλέον τὸ μονόξυλον πλοιάριον, ἀλλὰ τὸ πλοῖον καθ᾽ ὅλου, ἀνθ᾽ οὗ πολλάκις καὶ κεῖται παρὰ τοῖς συγγραφεῦσι [3].

Περὶ τοῦ τύπου τῶν Βυζαντινῶν πλοίων, τῶν μὴ πολεμικῶν μάλιστα, εἴμεθα ἐντελῶς ἀνεπαρκῶς πληροφορημένοι, δυσκολία, ἥτις ἐπαυξάνεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἐνίοτε τὸ αὐτὸ ὄνομα δηλοῖ καὶ ἐμπορευτικόν, ἀλλὰ καὶ πολεμικὸν πλοῖον. Ὅπως ἂν ἔχῃ, εἰς τὰ μικρότερα πλοῖα ἀνῆκον τὰ ἁλιευτικὰ *σανδάλια* [4], τὰ ὁποῖα, ἂν κρίνωμεν ἐκ τῶν περὶ σανδαλίων ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου λεγομένων, ἦσαν πλοιάρια ἔχοντα ἕνα ἱστὸν μετὰ κεραίας, τέσσαρας κώπας, ἓν παρακώπιον καὶ τέσσαρας ναύτας [5], πιθανῶς οὐχὶ πολὺ διαφέροντα τῶν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως ἀναφερομένων ὀκτακώπων ἁλιαδίων [6], ἀλλὰ καὶ μικρότερα ἀκόμη, ἀφ᾽ οὗ ἐν τῷ δημώδει κειμένῳ τοῦ Νικήτα Χωνιάτου ὡς σανδάλια χαρακτηρίζονται τὰ ἀκάτια, καὶ δὴ τὰ δύο μόνον κώπας ἔχοντα [7].

Ἁλιευτικὸν ἐπ᾽ ἴσης πλοῖον ἦτο ὁ *γρῖπος*, ἐκ τοῦ ἁλιευτικοῦ δικτύου γρίπου ὀνομασθείς, ὅστις ὅμως ἀναφέρεται καὶ ὡς πλοῖον πολεμικὰς χρείας ἐκτελοῦν. Ἐμπορικὸν φορτηγὸν πλοῖον ἦτο καὶ ὁ ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος ἀναφερόμενος *δόρκων*, ὅστις, ἂν εἶναι ἀκριβὴς ἡ ἐκ τοῦ δορκὰς ἐτυμολογία του, ἐδήλου ταχύπλουν πλοῖον, τοῦ ὁποίου ἡ χωρητικότης θὰ ἦτο σημαντική, ἀφ᾽ οὗ χαρακτηρίζεται ὡς σιταγωγόν, δυνάμενον νὰ χωρήσῃ δύο μυριάδας μοδίων σίτου [1]. Φορτηγὸν ἐπ᾽ ἴσης πλοῖον ἦτο καὶ ἡ *νάβα* [2].

[1] Βίος τῆς ὁσίας Θεοκτίστης (Θ. Ἰωάννου, Μνημεῖα ἁγιολογικά, 7). Ἀρέθας, Εἰς Φιλοστράτου τὰ εἰς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον, Α', 24. Ι. Τζέτζου, Σχόλια εἰς Λυκόφρονος Ἀλεξάνδραν, στίχ. 1095. Γ. Παχυμέρη, Μιχαὴλ Παλαιολόγος, 1,396. Ἔπιθι καὶ Σ. Κουγέα, Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις, Λαογραφ., 4,246.

[2] Βασιλικά, 35,1,3. Κωνσταντίνου Μανασσῆ, Σύνοψις χρονική, στίχ. 6387.

[3] Κωνσταντίνου Μανασσῆ, Ἔνθ᾽ ἀν., στίχ. 2656,4064,4879. Τοῦ αὐτοῦ, Ἔκφρασις ἁλώσεως σπίνων καὶ ἀκανθίδων (K. Horna, Analekten zur byzantinischen Literatur, 6). Νῦν ἐν Σύμῃ σκάφαι λέγονται τὰ διὰ τὴν ἀκτοπλοΐαν καὶ σπογγαλιείαν ταχύτατα πλοιάρια.

[4] Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. διήγ., 495,25. G. Robinson, Hist. and sartulary of Carbone, 1,63.

[5] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 659,20.

[6] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 660,1.

[7] Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. διήγ., 169,28· 193,14,26.

Ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, ὁμιλῶν περὶ ἱστίων, ἀναφέρει τὰ τῶν συγχρόνων του *σαγολαίφεα* [3], ἐκ τοῦ σάγος+λαῖφος τὴν λ. παράγων. Θὰ ἦτο δ᾽ ἀναμφιβόλως καὶ τότε τὸ *σαγολαίφιον* ὅ,τι καὶ τὸ σημερινὸν ἐν ταῖς Κυκλάσι *σακολαιβὶ* ἢ ἡ τῶν Συμαίων *τσακολαίφα*, τὸ μόνον δῆλα δὴ τετράγωνον παννίον, τὸ ἀπὸ τοῦ ἱστοῦ ἐξαρτώμενον καὶ τὸ ὁποῖον, ὑπὸ τοῦ ἀνέμου ὠθούμενον, σχηματίζει, ὡς λέγουσι, μεγάλην φούσκαν [4]. Ἐκ τούτου συνάγεται ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἐγνώριζον, ὡς καὶ οἱ ἀρχαῖοι, τὰ τετράγωνα ἱστία [5]. Ἐκ τοῦ τοιούτου δ᾽ ἱστίου ἀναμφιβόλως καὶ τὸ φέρον αὐτὸ πλοῖον θὰ ἐλέγετο κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους *σαγολαίφα*, ἀφ᾽ οὗ καὶ σήμερον *σακολαίβα* ἐν Μαδύτῳ, Δαρδανελλίοις, Οἰνόῃ τοῦ Πόντου, Μεγίστῃ καὶ ἀλλαχοῦ δηλοῖ εἶδος πλοίου ἀτέχνου κατασκευῆς μετ᾽ ἐξωγκωμένης κοιλίας, ὁποῖον πιθανώτατα θὰ ἦτο καὶ τὸ μεσαιωνικόν [6].

Ὡς φορτηγὸν πλοῖον Βυζαντινὰ κείμενα ἀναφέρουσι τὴν *ξυλοκουμβάραν* [7], καὶ *κουμπάραν* ἢ *κουμπαρίαν* ἤ, καὶ κατὰ τὸν ὑποκοριστικὸν τύπον, *κουμπάριον* [8] καλούμενον, λέξις, τὴν ὁποίαν ἄλλοι μὲν συνδέουσι πρὸς τὸ ἀρχαῖον κύμβη, τὸ δηλοῦν εἶδος πλοίου [9], ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς πρὸς τὸ καμάρα [10] καὶ ὁ Σκαρλάτος Βυζάντιος πρὸς τὸ ἔντομον κουβαρίς [11]. Τὸ ὀρθὸν ἐδήλωσεν ὁ Reiske, σχολιάζων χωρίον τῆς Βασιλείου τάξεως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, συνδέσας τὴν λ. πρὸς τὸ Ἀραβικὸν cubár [12], τὸ ἐκ τοῦ ἑλλην. κύμβη παραγόμενον. Ὄντως *κουμβάρια* ὑπὸ τῶν χρονογράφων ἀναφέρονται ὡς πλοῖα τῶν Σαρακηνῶν, ὧν ἐπιβαίνοντες οὗτοι ἐδῄουν τὰ ἑλληνικὰ παράλια [13]· εἶπε μάλιστα σαφῶς Λέων ὁ Σοφὸς ἐν τοῖς Τακτικοῖς

[1] Βίος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, 19,6· 28,1. Πβ. καὶ τὴν ἐν σελ. 127 σημείωσιν τοῦ Gelzer.

[2] Ἀσίζαι τῆς Κύπρου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,47,9).

[3] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1890,9.

[4] Α. Σακελλαρίου, Βασιλικὸν ναυτικὸν ἐγχειρίδιον ἀρμενιστοῦ, 273.

[5] Κ. Ράδου, Τὸ ναυτικὸν τοῦ Βυζαντίου, 63,64.

[6] Ἐν Κρήτῃ διὰ τοῦτο *σακολαίβα* λέγεται ἡ παχεῖα καὶ δυσκίνητος γυνή.

[7] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 584,26. Ἔπιθι Φ. Κουκουλέ, Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, Τὰ λαογραφικά, Α', 308· Β', 176.

[8] Γ. Κωδινοῦ, Περὶ τῶν πατρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, 80,8· 81,4,14. Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 196,17.

[9] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 584,24. «Κυμβίον· εἶδός τι ἐκπώματος τῷ σχήματι παρόμοιον πλοίῳ, ὃ καλεῖται *κυμβίον*», Σουΐδας, ἐν λ.

[10] Α. Κοραῆ, Στράβωνος γεωγρ., 4,235.

[11] Σκ. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις, 1,248. Πβ. καὶ Ἐμμ. Πεζοπούλου, Παρατηρήσεις εἰς Ἕλληνας ἰατροὺς (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ., 5,314,315).

[12] Πβ. τὸν τόμον τῶν σχολίων, 2,776.

[13] Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 196,17· 298,7· 299,17.

του: «διὰ τῶν παρ' αὐτοῖς (τοῖς Σαρακηνοῖς) πλοίων τῶν λεγομένων κουμβαρίων» [1].

Τοῦ σχήματος καὶ τοῦ μεγέθους τῶν πλοίων τούτων δυνάμεθα νὰ λάβωμεν γνῶσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῶν μαρτυριῶν τῶν Βυζαντινῶν, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ τοῦ σημερινοῦ ναυτικοῦ βίου. Τὰ κουμβάρια λοιπὸν χαρακτηρίζονται ὡς πλοῖα περικαμπῆ [2] ἢ «πλοῖα μέγιστα» [3], cubár δ' Ἀραβιστί, κατὰ τὸν Reiske, σημαίνει μέγα πλοῖον. Προστεθείσθω εἰς τἀνωτέρω ὅτι αἱ κύμβαι, πρὸς ἃς σχετίζουσιν οἱ συγγραφεῖς τὰς κουμβάρας, χαρακτηρίζονται ὡς πλοῖα περιφερῆ [4] καὶ ὅτι *καπάρα* ἐν Κύπρῳ, *γαμπάρα* ἐν Θήρᾳ [5] καὶ *καμπάρα* ἐν Μεγίστῃ καὶ Σύρῳ λέγεται μέγα τριίστιον πλοῖον καὶ ὅτι κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα, καὶ σήμερον ἐν Μεγίστῃ, *ξυλοκουμβάραν*, σκώπτοντες, ἐκάλουν τὴν γυναῖκα «ἧ οὔτε κάλλος ἐπανθεῖ οὔτε σύμμετρον μέγεθος» [6].

Κατὰ ταῦτα, ξυλοκουμβάρα ἢ κουμπάρα ἦτο τότε μέγα φορτηγὸν περιφερὲς καὶ ἀκανόνιστον σχῆμα ἔχον τριίστιον πλοῖον, ἀνῆκον εἰς τὰ *τριάρμενα* πλοῖα.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χωρητικότητα τοῦ ἐμπορευτικοῦ πλοίου, παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς. Αὕτη, περὶ σιτηρῶν καὶ ὀσπρίων προκειμένου, ὑπελογίζετο κατὰ μοδίους θαλασσίους, ὧν ἕκαστος, κατὰ τὸ ἀπὸ τοῦ Ι'-ΙΒ' αἰῶνος τοὐλάχιστον χρονικὸν διάστημα, ἰσοδυνάμει πρὸς λίτρας τεσσαράκοντα ἤ, ὡς ἔλεγον, φούκτας 26 [7], περὶ ξυλείας δὲ προκειμένου, ὑπελογίζετο κατὰ *πίσσας*, ἑκάστης πίσσης ἰσοδυναμούσης πρὸς δώδεκα μοδίους [8].

Ἦτο δ' ἡ χωρητικότης, φυσικά, διάφορος, ἀναλόγως τοῦ μεγέθους τοῦ πλοίου. Οὕτως ἔχομεν μνημονευόμενα πλοῖα τεσσάρων χιλιάδων μοδίων [9], ἄλλα δύο μυριάδων [10] καὶ ἄλλα ἑπτά [11].

Ἐπειδὴ δ' ἀναλόγως τῆς χωρητικότητος τοῦ πλοίου ἐπεβάλλετο κρατικὴ

---

[1] Λέοντος, Τακτικά, 18,138 (PG, 107,980).

[2] Γενεσίου, Βασιλ., 46,5. *Ξυλοκουμπάρι* νῦν ἐν τῇ ναυτικῇ γλώσσῃ λέγεται ἡ σανὶς (ἀρχικῶς πιθανώτατα ἡ ἐπικαμπής), ἐφ' ἧς καθήμενοι ἀναβιβάζονται οἱ ναῦται εἰς τοὺς ἱστούς, ἵνα κάμωσι διαφόρους ἐπισκευάς.

[3] Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 298,7.

[4] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 584,20. Ἡσύχιος, ἐν λ. κύμβας.

[5] Πβ. καὶ τὸ Βενετικὸν gabara. D. Hesseling, Les mots maritimes, 16.

[6] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 584,26. Φ. Κουκουλέ, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, Τὰ λαογραφικά, Α', 308· Β', 176.

[7] Σπ. Λάμπρου, Τρία κείμενα (Ν. Ἑλληνομν., 9,166).

[8] Σπ. Λάμπρου, Ἔνθ' ἀν., 9,168,169.

[9] L. Petit, Typicon du monastère de la Kosmosotira près d'Ænos, 69 (Izstwjestija τοῦ Ρωσικοῦ Ἀρχαιολ. Ἰνστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως, 13,53).

[10] Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, 19, 6 (Gelzer).

[11] Βίος τοῦ ἁγίου Φωκᾶ (Anal. Boll., 30,274).

φορολογία, «δόσις ἀντιναύλου» καλουμένη [1], διὰ τοῦτο τὸ κράτος ἐφρόντιζε δι' εἰδικῶν ὑπαλλήλων, οἵτινες ἐκαλοῦντο «νοτάριοι τοῦ σεκρέτου τῆς θαλάσσης» καὶ ὑπήγοντο ὑπὸ τὸ «σέκρετον τῆς θαλάσσης», τὸ ὑπουργεῖον δῆλα δὴ τοῦ θαλασσίου ἐμπορίου [2], εἰς ὃ ὤφειλε νὰ ἐγγραφῇ ἕκαστον ἐμπορικὸν πλοῖον, ἐφρόντιζε, λέγω, τὸ κράτος νὰ κάμῃ ἀκριβῆ τὴν καταμέτρησιν αὐτῶν, ἥτις ἐλέγετο *ἔξαμος* καὶ τὸ ῥῆμα *ἐξαμόνω* [3]. Τὰ σχετικὰ ἔγγραφα ὑπέγραφεν ὁ *παραθαλασσίτης*, ὑπαγόμενος εἰς τὸν ἔπαρχον καὶ ἐπιφορτισμένος μὲ τὴν ἀστυνομίαν τῆς ἀκτῆς [4].

Περὶ τοῦ τρόπου τῆς καταμετρήσεως, ἥτις εὕρηται παλαιότερον παρ' Ἥρωνι ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ «Εἰσαγωγὴ τῶν στερεομετρουμένων» καὶ «Περὶ μέτρων» [5], ἔχομεν εὐτυχῶς σχετικὰς πληροφορίας ἐκ κειμένων, γραφέντων μεταξὺ τοῦ Ι' καὶ ΙΒ' αἰῶνος [6]· τεινομένου δῆλα δὴ μίτου, ἐμετρεῖτο εἰς πήχεις τὸ μῆκος τοῦ πλοίου καὶ τὸ πλάτος αὐτοῦ κατὰ τὸ μεσαίτατον μέρος, ὡς καὶ τὸ βάθος του, ἐπ' ἴσης κατὰ τὸν μεσαίτατον χῶρον [7]. Ὁ συμψηφισμὸς τῶν τριῶν τούτων διαστάσεων ἔδιδε τὴν εἰς μοδίους χωρητικότητα.

Ἄλλος τρόπος μετρήσεως, ὁ καὶ παλαιότερος, ὡς φαίνεται, καὶ μὴ πολὺ ἀκριβής [8], ἦτο ὁ ἑξῆς· ἐτοποθέτουν *κατορδίνως*, ἤτοι κατὰ σειράν, ἀπὸ πρῴρας εἰς πρύμνην ἑκατέρωθεν πήλινα δοχεῖα, *κοῦφα* ἢ *μαγαρικά*, καὶ κατὰ στοιβὰς ἐπαλλήλως ἄλλα κατὰ τὸ ὕψος τῆς κοιλίας, ὅπερ ὑπελογίζετο μέχρι τῆς *ταβλώσεως*, τοῦ μέρους δῆλα δὴ ἐκείνου ἔνθα ὑπῆρχον ὡς δεῖκται ξυλάρια, *ζυγὰ* καλούμενα. Προστιθεμένου εἶτα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μαγαρικῶν, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποιήθησαν πρὸς ὑπολογισμὸν τῶν τριῶν διαστάσεων, καὶ πολλαπλασιαζομένου τούτου ἐπὶ ἕξ, διότι ἕκαστον μαγαρικὸν ἰσοδυνάμει πρὸς ἓξ μοδίους σίτου, εὑρίσκετο ἡ ὁλικὴ τοῦ πλοίου εἰς μοδίους χωρητικότης.

Ἂν ἐπρόκειτο περὶ μεταφορᾶς ξύλων, ὁ πολλαπλασιασμὸς ἐγίνετο ἐπὶ

---

[1] Μιχ. Γούδα, Ἡ καταμέτρησις τῶν ἐμπορικῶν πλοίων καὶ ἡ νηολόγησις καὶ φορολογία αὐτῶν κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους (Βυζαντίδος, 1,44). Σπ. Λάμπρου, Ἔνθ' ἀν., 9,171,2.

[2] Μιχ. Γούδα, Ἔνθ' ἀν., 1,42.

[3] Σπ. Λάμπρου, Ἔνθ' ἀν., 9,168,25.

[4] L. Brehier, Les institutions de l'empire byzantin, 265.

[5] Μιχ. Γούδα, Ἔνθ' ἀν., 1,37.

[6] Βλ. Ι. Σακελλίωνος, Περὶ ἀπογραφῆς καὶ καταμετρήσεως ἐμπορικῶν πλοίων παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς (Πανδώρας, 18,225-231) καὶ τὰ κείμενα πάλιν ἐν Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, 6,122 ἑξ. Σπ. Λάμπρου, Ἔνθ' ἀν., 9,166 ἑξ.

[7] Μιχ. Γούδα, Ἔνθ' ἀν., 1,39.

[8] «Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐδίδαξεν ἡμᾶς ἡ εὑρεθεῖσα τῶν παλαιοτέρων γραφή, ἥτις νῦν διαγινώσκεται μὴ ἔχουσα πάντῃ τὸ ἀσφαλὲς καὶ ἠκριβωμένον», Σπ. Λάμπρου, Ἔνθ' ἀν., 9,169,29.

δώδεκα [1]. Ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὴν καταμέτρησιν ἐφρόντιζον οἱ ἄνδρες τοῦ πλοίου, ἀποσπῶντες ἐκ τῆς ταβλώσεως, νὰ καταβιβάζωσι τὰ ζυγά, ἐλαττοῦντες οὕτω τὴν χωρητικότητα τοῦ πλοίου, διὰ τοῦτο ἐφιστᾶτο ἡ προσοχὴ τῶν ὑπαλλήλων ἐπὶ τῆς καταδολιεύσεως ταύτης [2].

Τέλος κατὰ τὴν καταμέτρησιν δὲν ἐλαμβάνετο ὑπ᾽ ὄψιν ἡ ἀντλία, τὸ μέρος δῆλα δὴ τοῦ πλοίου, εἰς ὃ συνεκεντροῦντο τὰ εἰσρέοντα ὕδατα, οὔτε καὶ ἡ πρύμνη, διότι ἐκεῖ ἐκοιμῶντο τὰ πληρώματα καὶ ἐτίθεντο τὰ σχοινία καὶ αἱ ἄγκυραι τοῦ πλοίου, ἑπομένως ἐν αὐτοῖς δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ τεθῇ φορτίον [3]. Κατ᾽ ἄλλο ἐν τούτοις κείμενον, μόνον ἡ ἀντλία δὲν ἔπρεπε νὰ μετρῆται: «ἡ δὲ πρύμνα πάλιν ὀφείλει μετρᾶσθαι καὶ ἡ πρῷρα ἤγουν καθ᾽ ὃ διαγινώσκεται ἔχουσα μῆκος πλάτος καὶ βάθος ἀπὸ τῆς χωρήσεως τῶν μαγαρικῶν» [4].

Ἀνωτέρω ὡμίλησα περὶ ναυτικῆς φορολογίας. Ὑπὸ τῶν κρατικῶν δῆλα δὴ ὑπαλλήλων ἐπεβάλλοντο εἰς τὰ πλοῖα διάφοροι φορολογίαι, *ἀγγαρεῖαι*, ἐπὶ τῆς κυκλοφορίας *(διαβατικόν)*, τῆς πωλήσεως *(δεκάτη)*, τῆς χωρητικότητος *(μετρητικόν)*, εἰς ἃς προσθετέα τὰ φιλοδωρήματα πρὸς τοὺς κομμερκιαρίους καὶ λοιποὺς ναυτικοὺς ὑπαλλήλους. Τῶν ἀγγαρειῶν ἦσαν ἀπηλλαγμένα τὰ πλοῖα τῶν μονῶν, τὰ μεταφέροντα τὰ διὰ τοὺς μοναχοὺς τρόφιμα καὶ λοιπὰ ἀναγκαῖα, ὤφειλον ὅμως οἱ μοναχοὶ νὰ παρουσιάζωσιν ἔγγραφα, πιστοποιοῦντα ὅτι τὸ πλοῖόν των δὲν ἦτο καταγεγραμμένον εἰς τὸ δημόσιον σχετικὸν κατάστιχον [5].

Παράρτημα ἑκάστου πλοίου ἦτο κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ὁ *κάραβος* [6], τὸν ὁποῖον οἱ λεξικογράφοι φέρουσιν ὡς συνώνυμον πρὸς τὸ *ἀκάτιν* [7], ὅπερ πάλιν τὰ γλωσσάρια χαρακτηρίζουσιν ὡς modicam navem minorem quam scafa [8], ὁ δὲ Ναυτικὸς νόμος ἀντιδιαστέλλει πρὸς τὰ *ἐφόλκια* [9], ἐν ᾧ ἄλλα κείμενα ταυτίζουσι πρὸς αὐτά [10].

Ἦσαν δὲ τὰ ἐφόλκια ἀκάτια, ὧν ἓν σμικρότατον εἶδος ἐκαλεῖτο *σίλφαι* [11],

---

[1] Σπ. Λάμπρου, Ἔνθ᾽ ἀν., 9,166,26· 167,19· 168,20· 169,20.

[2] Σπ. Λάμπρου, Ἔνθ᾽ ἀν., 9,168.

[3] Σπ. Λάμπρου, Ἔνθ᾽ ἀν.

[4] Σπ. Λάμπρου, Ἔνθ᾽ ἀν., 9,170.

[5] G. Rouillard, Les taxes maritimes et commerciales d'après les actes de Patmos et de Lavra (Mél. Diehl, 1,277 ἑξ.).

[6] Μόσχου, Λειμωνάριον, PG, 87³,2929. Νόμος ναυτικός, 11 καὶ 46.

[7] Λεξικὸν Ζωναρᾶ, ἐν λ. *ἄκατος*. Corpus glossariorum Latinorum, III, 434,23.

[8] Corpus glossariorum Latinorum, III, 423,44.

[9] Νόμος ναυτικός, 46.

[10] Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου, 169,16 (Anrich).

[11] Σουΐδας, ἐν λ. κάνθαρος. Σχολιαστὴς Ἀριστοφάνους, Εἰρ., 142. Πβ. καὶ J. Kalitsunakis, Mittel-und neugriechische Erklärungen bei Eustathios, 59.

εἴτε διὰ σχοινίων προσδεδεμένα καὶ ὄπισθεν τοῦ πλοίου πλέοντα ἢ καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ τοῦ πλοίου, ὁσάκις τοῦτο ἦτο μεγαλυτέρων διαστάσεων, κατὰ τὸν πλοῦν τοποθετούμενα [1].

Τέλος ὁ Λεόντιος Μαχαιρᾶς ἀναφέρει ἀπὸ τοῦ πλοίου εἰς τὴν θάλασσαν ριπτόμενον *παρασκάρμιον* ἢ *παράσκαρμον* [2], ὅστις εἰς Γενουήνσια ἔγγραφα τοῦ ΙΓ´ αἰῶνος καλεῖται «barca de parascalmo» [3]· ἦτο λοιπὸν ὁ παράσκαρμος λέμβος μεγαλυτέρα πως, ἔχουσα παρὰ τὸν κανονικὸν τῆς κώπης σκαρμὸν καὶ δεύτερον διὰ βοηθητικὴν κώπην.

ΤΑ ΠΛΗΡΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΠΛΟΙΩΝ

Τὸ πλήρωμα ἑνὸς Βυζαντινοῦ πλοίου μεσαίας ἢ καὶ μεγάλης χωρητικότητος ἀπετελεῖτο ἀπὸ τοὺς *ναύτας* [4], οἵτινες οὐχὶ σπανίως ἐχειρίζοντο καὶ τὴν κώπην. Ὁ ναύτης, ὅστις μετὰ πολλὴν ἄσκησιν ἀπεδεικνύετο ἱκανός, ἠδύνατο νὰ προαχθῇ εἰς *πλωρίτην* [5], πρωρέα δῆλα δή, ἀναλαμβάνοντα τὴν ἐπίβλεψιν καὶ διευθέτησιν τῶν κατὰ τὴν πρῷραν τοῦ πλοίου καὶ διαρκῶς ἀπ᾽ αὐτῆς πρὸς τὸ πέλαγος ἀποβλέποντα [6].

Ἐκ τοῦ λοιποῦ πληρώματος ἀναφέρεται ὁ *ἀρμενιστής*, ὁ ἐπὶ τῶν ἁρμένων, ἤτοι ἱστίων δῆλα δή, ὁ *βιγλεοφόρος*, ὁ παρατηρῶν δῆλα δὴ (βιγλίζων) ἀπὸ τῶν καρχησίων (πινῶν) ἂν φαίνεται ληστρικὸν πλοῖον ἢ ἂν ὑπάρχῃ κίνδυνος συγκρούσεως ἢ καὶ ἐξακριβώνων τοὺς ἀνέμους [7], ἔπειτα δὲ ὁ *κελευστής*,

---

[1] Ἡλιοδώρου, Αἰθιοπικά, 5,27,249. Ἀγαθίου, Ἱστορ., 185,21.

[2] Λεοντίου Μαχαιρᾶ, Χρονικὸν τῆς Κύπρου, 1,588,20. Ἔπιθι καὶ τὸ Ἑλληνικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange, ἐν λ. σκαρμός.

[3] H. Kahane, Zur neugriechischen Seemannssprache anlässlich Vidos parole marinaresche (Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher, 15,99).

[4] Τοὺς ναύτας αἱ Ἀσίζαι τῆς Κύπρου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,46,6) καλοῦσι *θαλασσίμους*, τοὺς δὲ θαλασσινοὺς καθ᾽ ὅλου *θαλασσομάχους*. Τὸ σύνολον τοῦ πληρώματος κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας ἐλέγετο, ὡς καὶ σήμερον, *τσοῦρμο*, ἐκ τοῦ Ἰταλικοῦ ciurma. Λεοντίου Μαχαιρᾶ, Ἔνθ᾽ ἀν., 1,360,9· 506,11.

[5] Γρηγόριος Θεολόγος, PG, 36,532. Hesseling-Pernot, Poèmes Prodromiques, IV, 129r. Ὁ Ἀλκίφρων, Ἐπιστολαί, Β´, 4,21, ἀναφέρει καὶ τὸ *πρωρατεύειν*.

[6] Γρηγόριος Θεολόγος, PG, 36,532. Χρυσόστομος, PG, 60,133. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 669, 17. Νόμος ναυτικός, 9. Μιχαὴλ ῥήτορος, Λόγος εἰς Μανουὴλ Κομνηνὸν (Regel, Fontes rerum byzantinarum, 72,28). Τὸν πλωρίτην Κωνστ. ὁ Πορφυρογέννητος, ἐν τῇ Ἐκθέσει του, 669,17 καλεῖ *πρωρέα*. Οἱ ἀρχαῖοι τὸν ἐκάλουν *πρωράτην*, Πολυδεύκους, Ὀνομαστ., 1,95.

[7] Νόμος ναυτικός, 9,36. Δημητρίου Μόσχου, Νέαιρα (Μουστοξύδη, Ἑλληνομνήμων, 422). Λέοντος, Τακτικά, PG, 107,1000.

ὅστις, ἀντικαθιστῶν τὸν τῶν ἀρχαίων τριηραύλην, ἔδιδε δι᾽ ᾠδῆς ἢ ἐπιφωνημάτων τὸν ρυθμὸν τῆς κωπηλασίας [1].

Μετὰ τὴν ἐφεύρεσιν τῆς ναυτικῆς πυξίδος [2], εἰς τὰ Βυζαντινὰ καράβια ὑπῆρχε καὶ ὁ ἐπ᾽ αὐτῆς ἰδιαίτερος ναύτης, *ποδότας* καλούμενος, ὁ τῶν σημερινῶν πιλότος, ὁ καὶ ἐπὶ τῆς μαγνητικῆς βελόνης [3]. Ἐπ᾽ ἴσης εἰς μεταγενέστερα κείμενα ἀναφέρεται ὁ ἐπὶ τοῦ κρικουμένου πηδαλίου ναύτης, *πενέζης* (Ἰταλ. penese) καλούμενος [4]. Τέλος ὁ *κυβερνήτης* ἢ *κύβερνος* [5] ἢ *καραβίας* [6] ἤ, καὶ κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας, *καπετάνος* [7] (κατ᾽ ἐπάνω), ὅστις, διευθύνων τοὺς αὐχένας τοῦ πλοίου (ὁ ἐπὶ τῶν οἰάκων), ἔπρεπε νὰ ἔχῃ ὑπὲρ πάντας ναυτικὴν πεῖραν, πλήρη γνῶσιν τῶν ἀνέμων, ὡς καὶ τῆς θέσεως τῶν βοηθούντων τὸν πλοῦν ἀστέρων [8], νὰ γνωρίζῃ, ὡς ἔλεγον οἱ ναυτικοί, τὰς *παρασημασίας τῶν ἄστρων*, εἰς τὰ νεύματα τοῦ ὁποίου ὤφειλον νὰ ὑπακούουν οἱ ναῦται [9]. Πρὸς τὸν κυβερνήτην ταυτιστέος καὶ ὁ *πρωτοκάραβος*, ἔργον τοῦ ὁποίου, κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον, ἦτο : «τὴν ναῦν πηδαλιουχεῖν καὶ κυβερνᾶν» [10].

---

[1] Γρηγόριος Θεολόγος, PG, 37,1039. Λόγγου, Τῶν κατὰ Δάφνιν καὶ Χλόην λόγοι Δ', 3,212. Λουκιανοῦ, Περὶ τοῦ οἴκου, 16. Τοῦ αὐτοῦ, Δραπέται, 29. Εἰς τὰ πολεμικὰ πλοῖα ἀναφέρεται *ἐλάτης, δευτερελάτης, πρωτελάτης* καὶ ὑπὲρ αὐτὸν ὁ *πρωτοκάραβος*. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν, 235,17· 237,8,20· 238,15,18.

[2] Ἡ ναυτικὴ πυξὶς ἐλέγετο κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους αἰῶνας *μπούσουλας* (Ἰταλ. bussola), ὁ δὲ Καναβούτζης (Πρὸς τὸν αὐθέντην τῆς Αἴνου καὶ Σαμοθρᾴκης, 9,2· Lehnerdt) τὴν καλεῖ *βελόνιον*.

[3] Πουλλολόγος, στίχ. 526 (Wagner, Carmina Græca, 195). Γαδάρου, λύκου καὶ ἀλουποῦς διήγησις ὡραία, στίχ. 144 (Wagner, Carmina Græca, 128). Εἰς μεσαιωνικὰ Ἰταλικὰ κείμενα φέρεται ὡς *pedot(t)o*, *pillotus* καὶ *piloto*, λέξις παραγομένη ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀποδότης (Ι. Βογιατζίδου, Σύμμεικτα λεξικογραφικά, Ἀθηνᾶς, 27,123-125) καὶ μὴ συνδεομένη, ὡς δέχονται, πρὸς τὸ πηδόν. H. Kahane, Ἔνθ᾽ ἀν., 99,107.

[4] Πουλλολόγος, στίχ. 527 (Wagner, Carmina Græca, 195).

[5] Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, 19, 11 (Gelzer). Corpus glossariorum Latinorum, III, 297,30.

[6] Λουκιανοῦ, Δὶς κατηγορούμενος, 3. Μόσχου, Λειμωνάριον, PG, 87^3,2929.

[7] Λεοντίου Μαχαιρᾶ, Χρονικὸν τῆς Κύπρου, 1,302,23· 360,9· 474,28.

[8] Χρυσόστομος, PG, 51,38,43· 53,223· 56,111,165· 60,133. Γρηγόριος Νύσσης, PG, 45,165. Γρηγόριος Θεολόγος, PG, 36,532. Λουκιανοῦ, Δὶς κατηγορούμενος, 2. Ἀχιλλέως Τατίου, Τὰ κατὰ Λευκίππην καὶ Κλειτοφῶντα, 3,3. Νόμος ναυτικός, 9. Ἐπαναγωγή, 24,8. Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, 19,13 (Gelzer). Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, Ἐγκώμιον εἰς τοὺς ἁγίους Κῦρον καὶ Ἰωάννην, PG, 87^3,3612. Λέοντος, Τακτικά, PG, 107,989,1000. Μανουὴλ Παλαιολόγου, Λόγος πανηγυρικὸς (Boissonade, Anecdota nova, 225).

[9] Κλήμεντος, Τίς ὁ σῳζόμενος πλούσιος, 26,2 (177· Stählin).

[10] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν, 240,14.

Εἰς διάφορα κείμενα ὁ κυβερνήτης καλεῖται καὶ *ναύκληρος* ἢ *ναύκλερος* [1], εἰς ἄλλα πάλιν σαφῶς διαστέλλεται οὗτος ἐκείνου [2]. Ὄντως κυρίως ναύκληρος ἦτο ὁ τοῦ πλοίου κύριος, ὁ *καραβοκύρι(ο)ς* [3], ὅστις δὲν ἦτο ἀνάγκη πάντοτε νὰ εἶναι ἱκανὸς νὰ κυβερνᾷ κατὰ τὸν πλοῦν τὸ πλοῖον. Ὅταν καὶ τοῦτο συνέβαινε, τότε ναύκληρος καὶ κυβερνήτης ἦτο ὁ αὐτός.

Ἐννοεῖται ὅτι ὁ ναύκληρος ἦτο ὑπεύθυνος διὰ τὰς ἀταξίας τὰς ἐντὸς τοῦ πλοίου γενομένας ὑπὸ τοῦ πληρώματος [4].

Ἐνταῦθα σκόπιμον κρίνω νὰ σημειώσω τὰ ἑξῆς, σχετικὰ μὲ τὸ πλήρωμα τοῦ πλοίου, τσοῦρμον (Ἰταλ. ciurma) [5], καὶ τοὺς ἐμπόρους τοὺς φορτώνοντας τὸ ἐμπόρευμά των εἰς ἓν πλοῖον, κατὰ τὰς Ἀσίζας τῆς Κύπρου. Λοιπόν, ἂν ὁ κυβερνήτης συνεφώνει νὰ προσλάβῃ ὡς πλήρωμα ὡρισμένους ἄνδρας εἰς οὓς καὶ προεπλήρωνε μέρος τῆς συμφωνηθείσης ἀμοιβῆς, ἂν οὗτοι, πρὸ τοῦ ἀπόπλου, μετενόουν καί, μεγαλυτέραν ἀντιμισθίαν ἀπαιτοῦντες, ἠνάγκαζον τὸν κυβερνήτην νὰ προσλάβῃ ἄλλα πρόσωπα, τότε οἱ μετανοήσαντες ὤφειλον νὰ διπλασιάσωσιν ὄχι μόνον τὸ ποσὸν τὸ ὁποῖον ἔλαβον, ἀλλὰ καὶ τὴν χρηματικὴν ζημίαν τοῦ κυβερνήτου, μὴ ἔχοντες τὸ δικαίωμα νὰ ζητήσωσιν ἀμοιβὴν δι᾽ ἐν τῷ μεταξὺ προσενεχθείσας ὑπηρεσίας, π.χ. ἐπίβλεψιν καὶ μεταφορὰν τοῦ φορτίου. Ἀντιθέτως, ἂν ὁ κυβερνήτης μετενόει καὶ δὲν προσελάμβανε τοὺς μεθ᾽ ὧν ἦλθεν εἰς συμφωνίαν ναύτας, τότε οὗτοι ἐκράτουν τὸ προκαταβληθὲν ποσόν. Ἐπ᾽ ἴσης οἱ ναῦται δὲν ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ μετάσχουν ταξιδίου ἄλλου ἀπὸ τὸ συμφωνηθέν, εἴτε ἦτο τοῦτο βραχύτερον ἐκείνου, εἴτε μακρότερον [6].

Πρὸς τούτοις, ἂν ἔμπορός τις ἐναύλωνε πλοῖον δι᾽ ὡρισμένον λιμένα, ὁ δὲ κυβερνήτης τοῦ πλοίου τὸ ὡδήγει εἰς ἄλλον, τότε, ἂν ἐναυάγει τὸ πλοῖον ἢ ὑφίστατο ζημίαν τὸ φορτίον τοῦ ἐμπόρου, ὤφειλεν ὁ κυβερνήτης νὰ τὸν απο-

---

[1] Πουλλολόγος, στίχ. 526 (Wagner, Carmina Græca, 195). Hesseling-Pernot, Poèmes Prodromiques, IV, 129. Νόμος ναυτικός, 10,26,39. Ἀσίζαι τῆς Κύπρου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,48,4). Γαδάρου, λύκου καὶ ἀλουποῦς διήγησις ὡραία, στίχ. 144 (Wagner, Carmina Græca, 128). Βλ. καὶ τὸ Ἑλληνικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange, ἐν λ. κυβερνήτης.

[2] Κατὰ τὰ Βασιλικά, 53,1β : «ὁ ναύκληρός ἐστι πρὸς ὃν ἀνήκει ὁ πόρος τοῦ πλοίου καὶ τὰ συμβαίνοντα εἴτε δεσπότης ἐστὶν εἴτε παρὰ δεσπότου ἐν ὁμάδι πλοῖον ἐμισθώσατο ἢ ἐπικαίρως ἢ διηνεκῶς».

[3] Λουκιανοῦ, Πλοῖον ἢ εὐχαί, 14. Κατὰ τὸν Πλούταρχον, Πολιτ. παραγγ., 807 : «ναύτας μὲν ἐκλέγεται κυβερνήτης καὶ κυβερνήτην ναύκληρος», κατὰ δὲ τὸ Λεξικὸν τοῦ Φωτίου : «ναύκληρος ὁ τῆς νεὼς κύριος καὶ ὁ ἐπιπλέων αὐτῇ ἐπὶ τῷ τὰ ναῦλα λαβεῖν». Ὁ ναύκληρος διαστέλλεται τοῦ κυβερνήτου καὶ ἐν τῇ Ἐπαναγωγῇ, 24,8· καὶ ὁ καραβοκύρις πάλιν τοῦ ναυκλήρου, Ἀσίζαι τῆς Κύπρου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,48,19)· Λεοντίου Μαχαιρᾶ, Χρονικὸν τῆς Κύπρου, 1,506,3 (Dawkins).

[4] Βασιλικά, 53,1,26.

[5] Οὕτω κατὰ τὸν Λεόντιον Μαχαιρᾶν, 1,360,9.

[6] Ἀσίζαι τῆς Κύπρου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,48,26 ἑξ.· 297,1 ἑξ.).

ζημιώση. Ἂν τοὐναντίον ὁ κυβερνήτης, εἰς τὸν λιμένα τοῦτον ἀποβιβάζων πραγματείαν ἐκέρδιζε, ἔπρεπε νὰ δώση εἰς τὸν ἔμπορον ἀνάλογον κέρδος [1].

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς ἐπιβάτας, λέγομεν ὅτι, μὴ ὑπαρχόντων τότε ἐπὶ τοῦ πλοίου ἰδιαιτέρων διαμερισμάτων διὰ τοὺς ἄνδρας καὶ τὰς γυναῖκας, τὰ φῦλα τῶν πλεόντων ἐχωρίζοντο διὰ παραπετασμάτων [2], καὶ ὅτι ὑπῆρχον πολλοί, οἵτινες, διὰ τὸ ἄδηλον τοῦ πλοῦ καὶ τὸν ἐκ τοῦ ναυαγίου φόβον, προσέδενον εἰς τοὺς βραχίονάς των ποσόν τι χρημάτων, ἵνα, δι᾽ αὐτῶν, ὁ εὑρὼν αὐτοὺς ναυαγούς, τοὺς θάψη. Παρατηροῦμεν προσθέτως ὅτι κατὰ τοὺς εὐθὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους ὁ ἐπίσκοπος ἔδιδεν εἰς τὰ πλοῖα καὶ τοὺς ἐπιβάτας πιστοποιητικὰ ὑγείας καὶ διαβατήρια [3].

Περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν ναυτικῶν προκειμένου, λέγομεν ὅτι οὗτοι, οὐρίου τυχόντες ἀνέμου, διεσκέδαζον ἐνίοτε πίνοντες [4], ὅτι, εἰς τὴν ξηρὰν ἀποβιβαζόμενοι, ἐσύχναζον εἰς τὰ καπηλεῖα [5], ὅτι ἦσαν ἀθυρόστομοι καὶ βωμολόχοι [6], καθαρὰ ὅμως ἀπὸ ἀφροδισίων διατηροῦντες τὰ σκάφη των, ὡς ἱερά [7].

Ο ΠΛΟΥΣ ΚΑΙ ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΛΟΥΝ

Φαίνεται ὅτι οἱ Βυζαντινοί, ἀρχαίαν ἀκολουθοῦντες συνήθειαν, κατὰ τὸν χειμῶνα ἀνείλκυον τὰ πλοῖά των εἰς τὴν ξηράν, τὸν ἐκ τῶν τρικυμιῶν κίνδυνον ἀποφεύγοντες· τοῦτο, τοὐλάχιστον διὰ τὸν Δ´ αἰῶνα, δεικνύει τὸ τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου : «ἄνελκε τὴν ναῦν πάλιν ἀρχομένου χειμῶνος καὶ τῆς θαλάσσης ἀγριουμένης» [8]. Ὡς δὲ τέως οἱ ναυτικοὶ ἡμῶν ἀπέφευγον τὸν κατὰ τὸν χειμῶνα πλοῦν [9], τὸ πρῶτον ἀναλαμβάνοντες αὐτὸν μετὰ τὸν ἁγιασμὸν

[1] Ἀσίζαι τῆς Κύπρου, Ἔνθ᾽ ἀν., 6,47,27 ἑξ. Περὶ τούτων, ὡς καὶ περὶ τῶν ἀφορώντων εἰς νομικὰ ζητήματα, σχετιζόμενα μὲ τοὺς ὅρους τῶν ναυλώσεων, τὸν πλοῦν, τὰς σχέσεις ναυκλήρου πρὸς ναύτας ἢ ἐπιβάτας ἢ ἐμπόρους, τὰ ναυλοδάνεια, τὰς ἀβαρίας, τὰς κατὰ τὸν πλοῦν κλοπὰς κτλ., βλ. τὰ κεφάλαια τοῦ Ναυτικοῦ νόμου (ἔκδ. Ι. καὶ Π. Ζέπου, Jus Græcoromanum, 2,95 ἑξ.).

[2] Συνέσιος Κυρήνης, PG, 66,1329.

[3] Ἔπιθι L. Brehier, Les institutions de l'empire byzantin, 528.

[4] Ι. Τζέτζου, Ὑπόθεσις τῆς Β Ὁμήρου Ὀδυσσείας, 87 (Matranga, Anecdota Græca, 1,241).

[5] Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης, PG, 78,457.

[6] Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης, PG, 78,357. Δημητρίου Κυδώνη, Ἐπιστολαὶ (Boissonade, Anecdota nova, 292).

[7] Ἀχιλλέως Τατίου, Τὰ κατὰ Λευκίππην καὶ Κλειτοφῶντα, 5,16.

[8] Γρηγόριος Θεολόγος, PG, 36,376.

[9] Πβ. τὴν σημερινὴν ναυτικὴν παροιμίαν «τοῦ Σταυροῦ σταύρωνε καὶ δένε» (Ζάκυνθος) ἢ «τοῦ Σταυροῦ σταύρωνε κι᾽ ἔμπα μέσα», ἤτοι ἀπὸ τῆς 14ης Σεπτεμβρίου δὲν πρέπει νὰ ταξιδεύῃ τις. Θανάση Κιζλάρη, Σταύρωνε καὶ ἀρμένιζε (Λαογραφ., 12,291 ἑξ.).

τῶν ὑδάτων (6ην Ἰανουαρίου), οὕτω κατὰ τόπους θὰ συνήθιζον καὶ οἱ Βυζαντινοὶ συνάδελφοί των. Τοὐλάχιστον κατὰ τὸν Ἰωάννην Λυδόν, κατὰ τὸν Ϛ´ αἰῶνα, οἱ σύγχρονοί του συνήθιζον ν᾽ ἀρχίζωσι τοὺς πλόας των ἀρχομένου Μαρτίου, τὴν ἔναρξιν ταύτην καλοῦντες *πλοιαφέσια* [1], συμφωνοῦντα ἔχοντα καὶ τὸν Χορίκιον, πιθανῶς Βασιλάκην, ὅστις παριστάνει τὸν ἔμπορον λέγοντα, ἅμα τῇ ἐπιφανείᾳ τοῦ ἔαρος : «Τί τοίνυν ἔτι μέλλω καὶ πρὸς τὸν πλοῦν ἀναδύομαι ; ἐπιβήσομαι τῆς ὁλκάδος, θαρρήσω τὸν πλοῦν» [2], πρὸς δὲ καὶ τὸν Χρυσόστομον, ὅστις, περὶ τοῦ Μαρτίου τὸν λόγον ποιούμενος, παρατηρεῖ : «ναυτικὸς ἤδη χαροπῆς θαλάσσης καταθρασύνεται καὶ φιλοκερδέσι τέχναις γλαυκοῦ κατατολμᾷ κύματος» (PG, 59,739).

Προτοῦ τὸ πλοῖον ἀναχθῇ ἐκ τοῦ λιμένος, ἂν ἦτο κενόν, ἔπρεπε νὰ παραλάβῃ τὸ προσῆκον ἕρμα, *σαβούρραν* [3]. Τὸ ἄνευ ἕρματος πλοῖον ἐκαλεῖτο *σάβουρρον* ἤτοι ἀσάβουρρον ἢ *σαβουρρᾶτον* [4]. Ἀπετελεῖτο δὲ τὸ ἕρμα ἀπὸ ἄμμον [5] ἢ λίθους [6].

Ἀφ᾽ οὗ τὸ πλοῖον εἰς ἕνα λιμένα παρελάμβανε τὸ φορτίον του, τὸ ὁποῖον ἐχαρακτηρίζετο καὶ οὕτως, ἀλλὰ καὶ ὡς *γόμος, γομάριν* ἢ *ἐνθήκη* [7], ἐξήρχετο τοῦ λιμένος, διὰ νὰ ἀρχίσῃ τὸν πλοῦν, τὸ *ταξίδιον* [8], ὡς ἔλεγον.

Κατὰ τὸν πλοῦν, ἐφ᾽ ὅσον δὲν ἔπνεεν ἄνεμος, οἱ ναῦται ἐκωπηλάτουν, *ἤλαυνον* [9], ἵνα δὲ ἀνακουφίζωνται ἐκ τοῦ κόπου τῆς εἰρεσίας, ἢ ᾖδον [10], ἐν τοῖς ᾄσμασί των τὸν προστάτην των ἱερομάρτυρα Φωκᾶν ἐπικαλούμενοι, ἤ,

[1] Ἰωάννου Λυδοῦ, Περὶ μηνῶν, 70,4 (Βόνν.).

[2] Χορικίου, Ποίους ἂν εἴποι λόγους ἔμπορος θαλάττιος ἐπιφανέντος ἔαρος ; (Mai, Spicilegium Romanum, 5,416.)

[3] Χρυσόστομος, PG, 55,47. Hesseling-Pernot, Poèmes Prodromiques, III, 216r. Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. διήγ., 711,26B.

[4] Ἡσύχιος, ἐν λ. ἀνερμάτιστος. I. Bekker, Anecdota Græca, 401,30. Νόμος ναυτικός, 21. Πβ. καὶ Γ. Χατζιδάκι, Νεοελληνικά, σαβούρρα - σάβουρρος, Ἀθηνᾶς, 22,223 - 227.

[5] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1534.

[6] Εὐσταθίου, Ἔνθ᾽ ἀν. Ι. Τζέτζου, Σχόλια εἰς Λυκόφρονος Ἀλεξάνδραν, στίχ. 615.

[7] Νόμος ναυτικός, 11,42,43. Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (Anal. Boll., 45,31,11). Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν, 269,23. Ἀσίζαι τῆς Κύπρου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6, 46,31· 47,10). Τὸ φορτώνειν ἔλεγον τότε *ἐμβάλλειν* καὶ τὸ ἐκφορτώνειν *ἐκβάλλειν*. Τὸ ἔμφορτον πλοῖον ἐλέγετο *ἔγγομον*.

[8] Λέοντος, Τακτικά, PG, 107,1000.

[9] Τὸ ἐλαύνω λέγεται νῦν κοινῶς *λάμνω* (κουπί), τὸ τῶν ἀρχαίων κώπην ἐλαύνειν.

[10] Χρυσόστομος, PG, 51,242· 55,156. Ἀμασείας Ἀστέριος, PG, 40,309. Ἔπιθι καὶ Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, Α´ ΙΙ, 35.

παύοντες τὴν κωπηλασίαν, ἀπὸ κοινοῦ ἀνεφώνουν [1] ἤ, ἀνέλκοντες τὰ ἱστία, ᾖδον, ἑνὸς ἀρχίζοντος τὴν ᾠδὴν καὶ συνεχιζόντων τῶν λοιπῶν ἐν χορῷ [2].

Τὴν ὅλην εὐθύνην, ἐννοεῖται, κατὰ τὸν πλοῦν εἶχεν ὁ κυβερνήτης, ὅστις, ὡς ὁδηγοὺς τῆς ἀκριβοῦς πορείας ἢ τῶν σημείων τοῦ ὁρίζοντος, ἐφ᾽ ὅσον δὲν εἶχεν ἐφευρεθῆ ἀκόμη ἡ μαγνητικὴ βελόνη, εἶχεν ἢ διαφόρους τόπους [3] ἤ, ὡς καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες [4], διαφόρους ἀειφανεῖς ἀστέρας [5], ἐν καιρῷ μὲν ἡμέρας τὸν ἥλιον [6], κατὰ δὲ τὴν νύκτα τὴν μεγάλην ἄρκτον [7] ἢ τὸν πολικὸν ἀστέρα, τὸ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους αἰῶνας *ἄστρον τῆς τρεμουντάνας* ἢ *τραμοντάνας* καλούμενον [8], ἢ τὰς πλειάδας [9], τὰς ὁποίας κοινῶς ἐκάλουν *ἐξάστερον* [10] ἢ *πούλιαν* [11]. Τὴν παρατήρησιν ταύτην τῶν ἄστρων οἱ ναυτικοὶ ἐκάλουν, ὡς εἴρηται, «παρασημασίαν τῶν ἄστρων» [12].

Οὐ μόνον δὲ τὸν προσανατολισμὸν ἐξηκρίβουν οἱ ναυτικοὶ τότε διὰ τῶν ἀστέρων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἐμφανείας αὐτῶν προέβλεπον τὰς διαφόρους καιρικὰς καταστάσεις, τὴν ἐν τῇ θαλάσσῃ δῆλα δὴ μέλλουσαν νὰ ἐπι-

[1] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1540,45.

[2] Βλ. Φ. Κουκουλέ, Ἔνθ᾽ ἀν.

[3] Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, 19, 11,13 (Gelzer).

[4] Ἀρριανοῦ, Ἀλεξάνδρου ἀνάβασις, 3,4· 6,26,4.

[5] Χρυσόστομος, PG, 52,492· 53,60· 59,707· 64,836. Γρηγόριος Θεολόγος, PG, 37,1012. Γρηγόριος Νύσσης, PG, 46,308,412. Παλλάδιος Ἑλενουπόλεως, PG, 34,1052. Βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε (Σπ. Λάμπρου, Ν. Ἑλληνομν., 3,131). Μακάριος Αἰγύπτιος, PG, 34,188. Βασίλειος Σελευκείας, PG, 85,112. Βίος ὁσίας Εὐσεβίας (Anal. Boll., 61,106,7). Θεοδούλου μοναχοῦ, Λόγος περὶ βασιλείας, PG, 145,525. Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Τῷ δουκὶ Ἀντιοχείας (Kurtz-Drexl, Michaelis Pselli scripta minora, 2, 72,1). Μιχαὴλ Γλυκᾶ, Βίβλος χρονική, 50,4. Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ., κεφ. 169, 132,16.

[6] Μ. Βασίλειος, PG, 31,421.

[7] Μ. Βασίλειος, PG, Ἔνθ᾽ ἀν. Χορικίου, Ποίους ἂν εἴποι λόγους ἔμπορος θαλάττιος ἐπιφανέντος ἔαρος; (Mai, Spicilegium Romanum, 5,416).

[8] Πουλλολόγος, στίχ. 528 (Wagner, Carmina Græca, 195). Ι. Καναβούτζη, Πρὸς τὸν αὐθέντην τῆς Αἴνου καὶ Σαμοθράκης, 8,26. Τὸ τραμουντάνα ἐκ τοῦ tramontana stella.

[9] Εὐστάθιος Ἀντιοχείας, PG, 18,720.

[10] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 870,27. Ι. Τζέτζου, Σχόλια εἰς τὰ Ἔργα καὶ τὰς Ἡμέρας, στίχ. 383. Λεξικὸν Ζωναρᾶ, ἐν λλ. πλειὰς καὶ ἐξάστερον. Πβ. καὶ J. Kalitsunakis, Mittel und neugriechische Erklärungen bei Eustathios, 45,46. Νῦν αἱ πλειάδες λέγονται ἐν Πόντῳ *ἐξίαστρον* καὶ *ἐξάστερη* ἐν Θράκῃ. Κ. Χατζοπούλου, Σύμμεικτα λαογραφικὰ (Θρᾳκικά, 2,448). Φ. Κουκουλέ, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, Τὰ λαογραφικά, Β´, 33.

[11] Ι. Καναβούτζη, Ἔνθ᾽ ἀν., 37,13-14. J. Kalitsunakis, Ἔνθ᾽ ἀν., 46,47.

κρατήσῃ εὔπλοιαν ἢ ζάλην [1]. Οἱ ναυτικοὶ λοιπόν, οἵτινες, εὐσεβείας χάριν, τὰ διάφορα ἄστρα ὠνόμαζον μὲ ἁγίων ὀνόματα, ἑορταζομένων κατὰ τὴν ἐπικράτησιν αὐτῶν [2], παρετήρουν πρῶτον τὸ ἄστρον τοῦ τιμίου σταυροῦ (14 Σεπτεμβρίου), βέβαιοι ὅτι πρὸ ἢ μετὰ τὴν ἡμέραν τοῦ ἄστρου τούτου θὰ ἐπεκράτει ταραχὴ θαλάσσης, διαρκοῦσα μέχρι δύο ὡρῶν. Μετὰ τὸ ἄστρον τοῦτο παρετήρουν τὸ τῆς ἁγίας Θέκλης (24 Σεπτεμβρίου), καθ᾽ ὃ ἐπεκράτει ταραχὴ θαλάσσης ἐπὶ μίαν ὥραν. Κατὰ τὴν 6ην Ὀκτωβρίου παρετήρουν τὸ ἄστρον τοῦ ἁγίου Θωμᾶ, ὁπότε ἐπεκράτει κακοκαιρία· ἐν συνεχείᾳ κατὰ τὴν 12ην τοῦ αὐτοῦ μηνὸς παρετηρεῖτο τὸ ἄστρον τὸ καλούμενον ταύρου οὐρά, καθ᾽ ὃ ἐπεκράτει τρικυμία. Τῇ 26ῃ Ὀκτωβρίου ἤρχετο ἡ σειρὰ τοῦ ἄστρου τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ὁπότε παρετηρεῖτο ἐν τῇ θαλάσσῃ μεγάλη ζάλη [3]. Κακοκαιρία ἰσχυρὰ ἐπ᾽ ἴσης παρετηρεῖτο κατὰ τὸ ἄστρον τοῦ ἁγίου Μηνᾶ, ἤτοι τῇ 11ῃ Νοεμβρίου, ὁμοίως δὲ καὶ κατὰ τὸ ἄστρον τοῦ ἁγίου Φιλίππου, τῇ 14ῃ τοῦ αὐτοῦ μηνός.

Οἱ ἔμπειροι ναυτικοὶ παρετήρουν ἐπ᾽ ἴσης, ὅτι ἀπὸ τῆς 6ης Δεκεμβρίου μέχρι τῆς 6ης Ἰανουαρίου ἐπεκράτουν ἐν τῇ θαλάσσῃ τρικυμίαι, ἀπὸ δὲ τῆς 6ης μέχρι τῆς 20ῆς Μαρτίου ὁ καιρὸς οὔτε ἀπολύτως τρικυμιώδης ἦτο, ἀλλ᾽ οὔτε καὶ τελεία ἐπεκράτει γαλήνη.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἀστέρων, παρετηρεῖτο ἀπὸ τῆς 3ης μέχρι τῆς 10ης Μαΐου ὁ τοῦ ἁγίου Βασιλείου, ἀπὸ δὲ τῆς 11ης τοῦ αὐτοῦ μηνὸς δύο ἀστέρες, ὅ τε τοῦ Θεολόγου, ὁ καὶ *σωρευτὴς* λεγόμενος, καὶ ὁ τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου [4].

Συνέχεια τῶν ἀνωτέρω εἶναι ὅτι καὶ οἱ σημερινοὶ ναυτικοὶ εἰς τὰς καθ᾽ ὡρισμένας ἐποχὰς καιρικὰς καταστάσεις δίδουσιν ὀνόματα τῶν κατὰ τὰς ἐποχὰς αὐτὰς ἑορταζομένων ἁγίων. Οὕτω π.χ. διακρίνουσι μπουνάτσες τοῦ ἅϊ-Σώστη, τὰς ἐπικρατούσας περὶ τὴν 7ην Σεπτεμβρίου, καθ᾽ ἣν ἡμέραν ἑορτάζεται ὁ ἅγιος Σώζων, ἔπειτα ὄστριες τοῦ ἅϊ-Διονύσι, τοὺς σφοδροὺς ἀνέμους τοὺς ἐπικρατοῦντας κατὰ τὴν 17ην Δεκεμβρίου, μπουνάτσες τοῦ ἅϊ-Θύμιου, τὴν γαλήνην τὴν ἐπικρατοῦσαν κατὰ τὰς ἡμέρας τὰς περὶ

[1] Χρυσοστόμου, Νόθα συγγράμματα, PG, 56,558.

[2] Καὶ νῦν ἐν Ἀττικῇ, κατὰ παλαιὰν παρατήρησιν, πιστεύουσιν, ὅτι μετὰ τὴν ἡμέραν τοῦ ἁγίου Δημητρίου, θὰ ἐπακολουθήσωσι βροχαὶ καὶ κακοκαιρία. Γ. Ἀσπρέα, Οἱ δώδεκα μῆνες (Ἐφημ. Πρωΐα, 6 Ἰανουαρίου 1944).

[3] Καὶ σήμερον κατὰ τόπους ἡ ἡμέρα τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ ἁγίου Μηνᾶ θεωρεῖται ὡς προάγγελος χειμῶνος καὶ τρικυμίας. Σταμ. Σταματίου, Ἡ Πούλια καὶ ὁ ἅγιος Μηνᾶς (Ἐφημ. Ἀθηναϊκὰ Νέα, 12 Νοεμβρίου 1943, ἀρ. 4255). Ἐν Ἄνδρῳ τὸ ἀστρικὸ τῶν Ταξιαρχῶν (8 Νοεμβρίου) καὶ τὸ ἀστρικὸ τ᾽ ἅϊ-Νικόλα (6 Δεκεμβρίου) ἐθεωρεῖτο ὡς ἐποχὴ ἐπικίνδυνος διὰ τοὺς πλέοντας. Δ. Πασχάλη, Ναυτικαὶ παροιμίαι τῆς νήσου Ἄνδρου (Ἀνδριακὸν ἡμερολόγιον, 1929, 49).

[4] Σπ. Λάμπρου, Τρία κείμενα (Ν. Ἑλληνομν., 9,172-175).

τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου (20ὴν Ἰανουαρίου), τοὺς φουρτοῦνες τῶν ἁγίων Σαράντα, τὰς σφοδρὰς δῆλα δὴ τρικυμίας τῆς ἐαρινῆς ἰσημερίας τὰς ἐπικρατούσας περὶ τὴν ἑορτὴν τῶν ἁγίων Τεσσαράκοντα (9ην Μαρτίου) καὶ τοῦ ἅϊ - Γιαννιοῦ τὰ γραιγάλια, τὰς τελευταίας ἐπιφορὰς τῶν ἐτησίων (29ην Αὐγούστου) [1].

Σημειωτέων ὅτι, περὶ ἐπικρατήσεως καιροῦ προκειμένου, ἐγίνετο καὶ παρατήρησις ὡρισμένων ἡμερῶν τῆς Ἑβδομάδος. Οὕτως οἱ ναυτικοὶ ἀπεφαίνοντο ὅτι ἡ Τετάρτη ἦτο ἢ ἀνεμοφόρος ἢ ἀνεμοφθόρος, κατ᾽ αὐτὴν δῆλα δὴ ἔπνεεν ἄνεμος τέως μὴ φυσῶν ἢ ὁ φυσῶν κατέπαυεν. Ἡ Παρασκευή, κατὰ τοὺς αὐτούς, ἦτο εὐδιεινὴ ἢ τρικυμιώδης, κατὰ τὴν Κυριακὴν δὲ ὁ ἄνεμος καὶ ἡ ταραχὴ τῆς θαλάσσης ἐκόπαζον [2].

Κατὰ Κωνσταντῖνον τὸν Πορφυρογέννητον, ὁ βασιλεύς, ἐκστρατεύων, πλὴν ἄλλων, παρελάμβανε καὶ «βιβλίον περιέχον περὶ εὐδίας καὶ χειμῶνος καὶ ζάλης ὑετοῦ τε καὶ ἀστραπῶν καὶ βροντῶν καὶ ἀνέμων ἐπιφορᾶς» [3]. Τοιαῦτά τινα βιβλία, βροντολόγια, σεισμολόγια, περὶ διοσημειῶν καὶ τὰ τοιαῦτα, ἀσφαλῶς θὰ εἶχον ὑπ᾽ ὄψιν καὶ οἱ κυβερνῆται τῶν πλοίων καὶ ἄλλα δ᾽ εἰδικώτερα, τὰ πορίσματα τῆς ναυτικῆς πείρας περιέχοντα, ὧν δεῖγμα παρέχει τὸ ὑπὸ Σπυρίδωνος Λάμπρου ἐκδοθὲν κείμενον, τὸ διαλαμβάνον περὶ «καιρῶν καὶ ἀστέρων ὁποίαν ζάλην ἐν τῇ θαλάσσῃ καὶ τρικυμίαν εἰώθασιν ἐμποιεῖν» [4].

Κατὰ τὰ Τακτικὰ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (PG, 107,987): «τὸν κυβερνήτην χρεὼν καὶ τὰς τῶν ἀστέρων καὶ τῶν πνευμάτων κινήσεις προσκοπεῖν καὶ προειδέναι καὶ διὰ τῆς τῶν φαινομένων ἀστέρων καὶ ἐν ἄστροις σημείων πείρας καὶ τῶν καθ᾽ ἥλιόν τε καὶ σελήνην σημασιῶν». Κατὰ τὸν ἅγιον Ἀθανάσιον (PG, 281,541): «τοῖς ναυτίλοις ἐκ τῆς τῶν νεφῶν ἰδιότητός ἐστι ἀμυδρὰ γνῶσις ἀνέμων».

Παρετήρουν λοιπόν, πρὸς διάγνωσιν τοῦ καιροῦ, οἱ κυβερνῆται καὶ οἱ ναυτικοὶ καθ᾽ ὅλου τὰ νέφη, ἐὰν ταῦτα, ὡς ἔλεγον, *ἐστρατεύοντο*, ἤτοι ὠθούμενα ὑπὸ τοῦ ἀνέμου συνεκεντροῦντο μελανὰ καθιστάμενα, ὁπότε προεμηνύετο ταραχὴ ἀνέμων [5], ἔνσκηψις δὲ χειμῶνος ὅταν εἰς τὸ στερέωμα ἐνεφανίζοντο ταῦτα ἐν σχήματι πόκου βάμβακος ἢ μαλλίου [6].

[1] Πβ. Στ. Λυκούδη, Οἱ κατὰ τὴν θρησκευτικὴν πίστιν τὴν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους πάτρωνες τῶν ναυτικῶν μας (Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 11 (1936), 425).

[2] Σπ. Λάμπρου, Ἔνθ᾽ ἀν., 9,176,11 ἑξ.

[3] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 467,8.

[4] Σπ. Λάμπρου, Τρία κείμενα (Ν. Ἑλληνομν., 9,171 ἑξ.).

[5] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 471,35. Tafel, Eustathii opusc., 240,47. Πβ. τὸ παρ᾽ Ἀριστοφάνει (Σφῆκ., 1124): «ὅθ᾽ ὁ βορέας ὁ μέγας ἐπσετρατεύσατο». Σήμερον οἱ ναυτικοὶ Ἄνδριοι λέγουσι: «τρέχουνε τὰ σύννεφα, φρεσκάδα θά χωμε».

[6] Μιχαὴλ Γλυκᾶ, Βίβλος χρονική, 58,6.

Ἐάν, συννεφώδους ὄντος τοῦ καιροῦ, τὰ νέφη εἶχον περικοπάς τινας, ὥστε δι᾽ αὐτῶν νὰ φαίνεται ὁ αἰθήρ, τότε ἀνεμένετο ὅτι θὰ γίνῃ καθ᾽ ὅλην τὴν ἡμέραν εὐδία· ἐὰν τοὐναντίον δὲν εἶχον διακοπήν, τότε ἡ ταραχὴ θὰ διήρκει δι᾽ ὅλης τῆς ἡμέρας [1].

Ἡ ἐρυθρότης τῶν νεφῶν, κατ᾽ ἄλλους μὲν προεμήνυεν εὐδίαν, κατ᾽ ἄλλους δὲ ἀνέμους καὶ βροχήν [2].

Πλὴν τῶν νεφῶν, διάγνωσις τοῦ καιροῦ ἐγίνετο καὶ διὰ τῆς παρατηρήσεως τῶν συμβαινόντων περὶ τὸν ἥλιον ἢ τὴν σελήνην ἢ τοὺς ἀστέρας. Οὕτως, ὅταν περὶ τὴν σελήνην παρετηρεῖτο ἅλως, ἤτοι νεφελοειδὴς κύκλος, τότε ἀνέμενον χειμῶνα καὶ ταραχὴν θαλάσσης [3], ἐὰν δὲ πάλιν ἡ σελήνη ἐφαίνετο νεφελοειδής, τοῦτο προεμήνυε ταραχὴν ἀνέμων καί, ἐὰν ἦτο καθαρά, μὴ ὄντων ἀστέρων, ἰσχυρὰν πνοὴν ἀνέμου [4]. Ἐὰν περὶ τὸν ἥλιον ἐσχηματίζετο ἅλως, τοῦτο προεμύνυε σφοδροὺς ἀνέμους [5], ἐὰν δ᾽ ἠκτινοβόλει ὁ ἀνατέλλων ἥλιος, θὰ ἐπηκολούθει χειμών, ἐὰν ἀνατέλλων ἦτο πυροειδής, θὰ ἔπνεε νότος, ἐὰν δὲ κατὰ τὴν δύσιν του ἐξέπεμπεν ἀκτῖνας, θὰ ἐπηκολούθει ἀὴρ καὶ ταραχὴ θαλάσσης· τὸ αὐτὸ προεμήνυεν, ἐὰν ἐδύετο ἐν μέσῳ νεφῶν [6]. Ἐπ᾽ ἴσης, ἐάν, θερμῆς οὔσης τῆς ἡμέρας, κατ᾽ ἀνατολὰς ἢ δυσμὰς ἐμελαίνετο ὁ ἀήρ, προσεδοκᾶτο ἄνεμος [7], ἐὰν δὲ κατὰ τὴν νύκτα ἠκτινοβόλουν οἱ ἀστέρες, ἰσχυρὰ πνοὴ ἀνέμου προεμηνύετο, εὐδία δ᾽ ἂν ἦσαν ἀκίνητοι [8]. Τέλος, ἀπὸ Μαΐου μέχρι Νοεμβρίου, ἂν ἅπαξ ἤστραπτε κατὰ τὴν νύκτα ἢ τὴν ἡμέραν, τοῦτο ἐδήλωνε ταραχὴν θαλάσσης καὶ ἰσχυρὰν πνοὴν ἀνέμων, ἂν δ᾽ ἐπανειλημμένως, εὐδίαν [9].

Ὡς οἱ ἀρχαῖοι ἐκ τῆς παρατηρήσεως διαφόρων πτηνῶν συνεπέραινον τὰς μελλούσας νὰ ἐπέλθωσι καιρικὰς μεταβολάς [10], οὕτω καὶ οἱ Βυζαντινοὶ ναυτικοὶ ἐκ τῆς παρατηρήσεως θαλασσίων πτηνῶν ἢ ζῴων. Ἐὰν λοιπόν, καθ᾽ ὃν χρόνον ἔπλεε πλοῖον, ἐβλέπετο βυθιζομένη αἴθυια, δημωδῶς *αἴφυια* [11], τοῦτο ἐθεωρεῖτο κάκιστος οἰωνός, ὡς προάγγελος μεγίστης τρικυμίας καὶ καταποντί-

[1] Σπ. Λάμπρου, Ἔνθ᾽ ἀν., 9,177,3.

[2] Ι. Τζέτζου, Ὑπόθεσις τῆς Α Ὁμήρου ῥαψῳδίας (Matranga, Anecdota Græca, 1,51).

[3] Συνέσιος Κυρήνης, PG, 66,1312.

[4] Σπ. Λάμπρου, Ἔνθ᾽ ἀν., 9,173,15 ἑξ.

[5] Εὐστάθιος Ἀντιοχείας, PG, 18,720.

[6] Σπ. Λάμπρου, Ἔνθ᾽ ἀν.

[7] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 615,29.

[8] Σπ. Λάμπρου, Ἔνθ᾽ ἀν.

[9] Σπ. Λάμπρου, Ἔνθ᾽ ἀν.

[10] Πβ. Ἀριστοφάνους, Ὀρνιθ., 710 - 716 καὶ Πλούταρχον, Περὶ Σωκράτους δαιμονίου, 12.

[11] Ἡ αἴθυια, mergus merganser L, ὡς *αἴφυια* ἀναφέρεται ἐν τῷ Πουλλολόγῳ, στίχ. 127. Ν. Ἀποστολίδου, Ἐπιστημονικὸς καθορισμὸς τῶν ἐν τῷ Πουλλολόγῳ ἀναφερομένων πτηνῶν (Ἐπετ. Παρνασσοῦ, 1,116).

σεως τοῦ σκάφους [1], τοὐναντίον δέ, ἂν ἀνεδύετο, τοῦτο ἐθεωρεῖτο προμήνυμα εὐδίας [2]. Ἐπ᾽ ἴσης, ἂν ἔβλεπον ὅτι τευθὶς (καλαμάριον) ἔπλεεν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης, τότε ἀνέμενον χειμῶνα ἰσχυρὸν καὶ βιαίαν πνοὴν ἀνέμου, τὸ αὐτὸ δὲ συνεπέραινον, ἂν παρετήρουν ἢ πολύποδα προσκολλώμενον ἰσχυρῶς ἐπὶ πέτρας [3] ἢ ἐχῖνον προσκολλώμενον ἐπὶ λιθαρίου [4] ἢ δελφῖνας ἀνασκιρτῶντας ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης [5].

Κατὰ τὸν Θεολόγον Γρηγόριον, ἵνα γίνῃ τις κυβερνήτης, ἔπρεπε νὰ ἔχῃ ταξιδεύσῃ ἐπὶ πολύ, πρὸς δὲ νὰ γνωρίζῃ καὶ τοὺς ἀνέμους [6] Ἀνέμους ἀναφέρουσιν οἱ Βυζαντινοὶ τὸν βορρᾶν, νότον, λίβα καὶ *θρασκίαν*, νῦν κοινῶς *θρασκιάν* [7], ἤτοι βορειοανατολικόν. Πλὴν τῶν ἀνέμων ὅμως τούτων, ὑπὸ τῶν ναυτικῶν, τοὐλάχιστον τῶν πλεόντων κατὰ τὰ παράλια τῆς Παμφυλίας, Πισιδίας καὶ Λιβάνου, πιθανώτατα δὲ καὶ ἀνὰ ἄλλας Βυζαντινὰς θαλάσσας, ἀναφέρονται ὡς καιροὶ οἱ *παχνῖται*, οὕτως ὀνομαζόμενοι, διότι ἦσαν ὁμιχλώδεις, πολλὴν προκαλοῦντες πάχνην, ἔπειτα οἱ *Προδρομῖται* ἢ *Πεντηκοντάριοι* καὶ τέλος οἱ *ρῆκται*.

Ἦσαν δ᾽ οἱ παχνῖται οἱ ἀπὸ τῆς 25ης Μαρτίου ἀρχόμενοι καὶ τὴν 18ην Μαΐου λήγοντες, ἑπτά, ἐπὶ ἑπτὰ ἡμέρας ἕκαστος διαρκοῦντες [8]. Κατὰ τὸν πρῶτον παχνίτην, πνέοντος βορρᾶ ἢ νότου, ἐγίνετο «ζάλη θαλάσσης καὶ ταραχὴ πολλή», κατὰ τὸν δεύτερον οἱ ἄνεμοι ἦσαν εὐδιεινότεροι καὶ ἐλαφρότεροι, κατὰ τὸν τρίτον ἐπεκράτουν ἄνεμοι σφοδροὶ καὶ ταραχὴ θαλάσσης, κατὰ τὸν τέταρτον ὁ καιρὸς ἦτο εὐδιεινὸς καὶ ἄνευ ταραχῆς θαλάσσης, κατὰ τὸν πέμπτον, τὸν ἕκτον καὶ τὸν ἕβδομον, ὡς καὶ κατὰ τὸν τρίτον, ἐπεκράτουν σφοδροὶ ἄνεμοι καὶ ταραχαὶ θαλάσσης.

Μετὰ τοὺς παχνίτας ἤρχοντο οἱ Προδρομῖται ἢ Πεντηκοντάριοι, οὕτω καλούμενοι, διότι πολλάκις συνέβαινε νὰ πνέωσι κατὰ τὴν Πεντηκοστήν.

---

[1] Λεξικὸν Ζωναρᾶ, ἐν λ. αἴθυια. Ι. Τζέτζου, Ὑπόθεσις τῆς Ε Ὁμήρου Ὀδυσσείας, στίχ. 54 ἑξ. (Matranga, Anecdota Græca, 1,252).

[2] Ι. Τζέτζου, Ἔνθ᾽ ἀν.

[3] Μιχαὴλ Γλυκᾶ, Βίβλος χρονική, 66,19,21 (Βόνν.). Τοῦ αὐτοῦ, Διδασκαλία παντοδαπή, PG, 122,777.

[4] Μ. Βασίλειος, PG, 29,160.

[5] Ἀλκίφρονος, Ἐπιστολαί, Α', 2,1.

[6] PG, 36,532.

[7] Συν. Παπαδημητρίου, Ὁ Πρόδρομος τοῦ Μαρκιανοῦ κώδικος, XI, 22 (Βυζ. Χρον. Πετρουπόλεως, 10,127). Corpus glossariorum Latinorum, III, 84, 61. Ι. Τζέτζου, Χιλιάδες, χιλ. 8,215,676. Σπ. Λάμπρου, Ἔνθ᾽ ἀν., 9,172,32.

[8] Σήμερον *Παχνιστὴς* καλεῖται ἐν Ἠπείρῳ ὁ Ὀκτώβριος, ἐν Θρᾴκῃ ὁ Νοέμβριος καὶ ὡρισμένως ἐν τῇ περιοχῇ Ραιδεστοῦ ὁ Δεκέμβριος. Δ. Σάρρου, Τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν (Λαογραφ., 2,698). Ἐλπινίκης Σταμούλη, Προγνωστικὰ (Θρᾳκικά, 4,235). Θανάση Κιζλάρη, Ἀγροτικὸς βίος τῶν Θρᾳκῶν (Λαογραφ., 12,393).

Οὗτοι, ἀπὸ τῆς 18ης Μαΐου μέχρι τῆς 14ης Ἰουνίου διαρκοῦντες, ἦσαν βορέαι καὶ θρασκίαι.

Μετὰ τοὺς Πεντηκονταρίους τέλος, καὶ δὴ ἀπὸ τῆς 14ης Ἰουνίου μέχρι τῆς 15ης Αὐγούστου, ἤρχοντο οἱ *ρῆκται* καλούμενοι, βόρειοι ἄνεμοι [1].

Οἱ Βυζαντινοί, ἵνα προστατεύωσι τοὺς ναυτιλλομένους, μάλιστα ἐν καιρῷ ὁμίχλης ἢ σκότους, ἀπὸ προσκρούσεων ἐπὶ ἀποκρήμνων ἀκτῶν ἢ ἵνα δίδωσιν εἰς αὐτοὺς νὰ ἐννοήσωσιν εἰς ποῖα σημεῖα οὗτοι πλέουσιν [2], ἐχρησιμοποίουν τοὺς παρ᾽ ἄλλων μὲν *πυρσούς*, παρ᾽ ἄλλων δὲ *φανοὺς* ἢ *φάρους* καλουμένους [3].

Οἱ φανοὶ οὗτοι ἢ ἱδρύοντο ἐπὶ ἀκρωρειῶν [4] ἢ νήσων ἢ ἐπὶ πύργων, οἷος ἦτο ὁ γνωστὸς τῆς Ἀλεξανδρείας φάρος καὶ ὁ παρὰ τὸ στόμιον τοῦ Εὐξείνου Πόντου, πρὸς δὲ καὶ ὁ ἐν τῷ μεγάλῳ παλατίῳ, παρὰ τὴν Παναγίαν τοῦ Φάρου [5].

Ἀνήπτοντο δ᾽ ἐπ᾽ αὐτῶν ἐν καιρῷ νυκτὸς ἢ δᾷδες ἢ φρύγανα, διὰ τῆς φλογὸς τῶν ὁποίων ὡδηγοῦντο οἱ πλέοντες [6], ἐν καιρῷ δ᾽ ἡμέρας χλωρὰ ξύλα, ὧν πάλιν ὁ καπνὸς ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς ὁδηγός [7].

Εἶχον δ᾽ οἱ πύργοι οὗτοι κατὰ τὸ ἄνω μέρος καὶ λαμπτῆρα, ὡς δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἔκ τινων πληροφοριῶν. Οὕτως ὁ Θεολόγος Γρηγόριος ὁμιλεῖ περὶ κυβερνήτου : «ἀποβλέποντος πρὸς τὸν λαμπτῆρα τὸν τὴν σωτηρίαν πυρσεύοντα» [8], ὁ Χρυσόστομος περὶ λαμπτήρων οἵτινες : «φαίνουσιν ἀφ᾽ ὑψη-

---

[1] Σπ. Λάμπρου, Τρία κείμενα (Ν. Ἑλληνομν., 9,171,11 ἑξ.· 174,25 ἑξ.).

[2] Γρηγόριος Νύσσης, PG, 46,893. Χρυσόστομος, PG, 47,364· 62, 575. Εὐσταθίου, Προοίμιον εἰς τὸν ἐξηγηθησόμενον ἰαμβικὸν κανόνα, PG, 136, 637. Tafel, Eustathii opusc., 265,92. Τοῦ Εὐγενειανοῦ κυροῦ Νικήτα, Μονῳδία εἰς τὸν μακαριώτατον φιλόσοφον κυρὸν Θεόδωρον τὸν Πρόδρομον (Βυζ. Χρον. Πετρουπ., 9,458).

[3] Μ. Βασίλειος, PG, 32,504. Γρηγόριος Νύσσης, PG, 46,893. Γρηγόριος Θεολόγος, PG, 37,872,1042. Εὐγενειανοῦ Νικήτα, Ἔνθ᾽ ἀν. Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, PG, 136,236. Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σῳζόμενα, 2,7,16· 153,6. Φιλοθέου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Σάββα τοῦ νέου (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, 5,309,10). Ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, Εἰς τὸν βασιλέα τὸν Μονομάχον (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 5,112), ὁμιλεῖ διὰ «φρυκτὸν πόρρωθεν ἀπαστράπτοντα».

[4] Χρυσόστομος, PG, 51,339. Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 19,17. Ι. Καναβούτζη, Πρὸς τὸν αὐθέντην τῆς Αἴνου καὶ Σαμοθράκης, 40, 26· 55,28.

[5] Φ. Κουκουλέ, Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, Τὰ λαογραφικὰ Α', 313-315.

[6] Χρυσόστομος, PG, 51,339. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1646,63. Τοῦ αὐτοῦ, Προοίμιον εἰς τὸν ἐξηγηθησόμενον ἰαμβικὸν κανόνα, PG, 136,637. Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 19,17· 746,16.

[7] Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, Ἔνθ᾽ ἀν. Εὐσταθίου, Προοίμιον εἰς τὸν ἐξηγηθησόμενον ἰαμβικὸν κανόνα, PG, 136,641.

[8] PG, 35,988.

λοῦ τοῖς πόρρωθεν ἐπιβαίνουσι» [1], ὁ δὲ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος χαρακτηρίζει τὸν φάρον τοῦ Βοσπόρου ὡς οἰκοδόμημα, ἐφ᾽ οὗ ἐτοποθετεῖτο φανάριον δι᾽ ἐλαίου τροφοδοτούμενον ἢ καὶ κηρία ἀπὸ τῆς πνοῆς τοῦ ἀνέμου προστατευόμενα διὰ λεπτῆς ὀθόνης [2], ἢ ὡς στῦλον: «ὃς ἔσωθεν φέρει τὸν λύχνον» [3], διασαφηνίζων οὕτω πληρέστερον τὰ περὶ τοῦ αὐτοῦ φάρου λεγόμενα ὑπὸ τῶν συνεχιζόντων τὸν Θεοφάνη, οἵτινες τὸν χαρακτηρίζουσιν ὡς: «ἀφίδρυμα, ᾧ πυρσὸς ἐπιτίθεται πρὸς ὁδηγίαν τοῖς ἐν νυκτὶ παροδίταις» [4], πληροφορία, ἣν ἐπιβεβαιοῖ βραδύτερον καὶ ὁ Γύλλιος, λέγων περὶ τοῦ φάρου τούτου ὅτι ἀπετελεῖτο ἀπὸ πύργον ὀκτάγωνον, φέροντα ἐπὶ τῆς κορυφῆς λυχνίαν ἀναπτομένην καθ᾽ ἑκάστην νύκτα καὶ περὶ ταύτην ὑελοστάσιον συνδεδεμένον διὰ μολύβδου καὶ οὐχὶ γύψου, τοῦθ᾽ ὅπερ ἀποδεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ ἔργου οὐχὶ τουρκικοῦ, ἀλλὰ χριστιανικοῦ [5].

Ποῦ τῶν Βυζαντινῶν ἀκτῶν ὑπῆρχον φανοὶ ἔχομέν τινας πληροφορίας. Ἐν πρώτοις μνημονευτέος ὁ παλαιὸς ἐκεῖνος φάρος τῆς Ἀλεξανδρείας, ὃν ἀναφέρει κατὰ τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς περίοδον ὁ Κυρήνης Συνέσιος [6] καὶ ὅν, διαβρωθέντα κατὰ τὴν βάσιν ὑπὸ τῶν κυμάτων, ἐπεσκεύασεν Ἀναστάσιος ὁ Α′ [7]. Τὸν αὐτὸν φάρον ἀναφέρουσι βραδύτερον καὶ Ἄραβες γεωγράφοι, παρέχοντες καὶ εἰκόνα αὐτοῦ [8], κατὰ δὲ τὸν ΙΒ′ αἰῶνα ὡρισμένως ὁ Edrisi. Τῷ 1326 τὸν μνημονεύει ὁ Ibn Batutah, πιστοποιῶν ὅτι τότε ἡ μία τῶν προσόψεων αὐτοῦ ἦτο κατεστραμμένη καὶ ὅτι τῷ 1349 εἶχεν οὗτος ἐντελῶς καταρρεύσει. Τῷ 1410 δὲν ἐσῴζοντο εἰμὴ τὰ ἐρείπια αὐτοῦ [9].

Ἕτερος φάρος ἱδρύετο κατὰ τὴν πρὸς τὸν Εὔξεινον Πόντον ἔξοδον τοῦ Βοσπόρου, ἐπὶ τῆς Θρᾳκικῆς παραλίας, ὡς πολλαὶ μαρτυρίαι πιστοποιοῦσιν [10]. Οὗτος, *Φαναράκι* νῦν καλούμενος, περιγράφεται λεπτομερῶς ἀπὸ τὸν Πέτρον

[1] Χρυσόστομος, PG, 62,575.

[2] Εὐσταθίου, Προοίμιον εἰς τὸν ἐξηγηθησόμενον ἰαμβικὸν κανόνα, PG, 136,640.

[3] Tafel, Eustathii opusc., 183,47.

[4] Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 746,15.

[5] Στ. Λυκούδη, Ἱστορικὸν περὶ τῶν φάρων τῶν Ἑλληνικῶν ἀκτῶν, 10 (ἰδιαιτ. ἀποσπ.).

[6] PG, 66,1380.

[7] Γάζης Προκόπιος, PG, 87^3,2817,2820.

[8] Monneret de Villard, Il Faro di Alessandria secondo un testo e di segni arabi inediti da codici Milanesi Ambrosiani (Bulletin de la Société archéologique d'Alexandrie, N° 18 (1921), 13-35).

[9] Βλ. ὅσα περὶ τοῦ Φάρου τῆς Ἀλεξανδρείας γράφει ὁ Στ. Λυκούδης, Ἱστορικὸν περὶ τῶν φάρων τῶν Ἑλληνικῶν ἀκτῶν, 47 ἑξ.· 64 ἑξ. (ἰδιαιτ. ἀποσπ.).

[10] Διονυσίου Βυζαντίου, Ἀνάπλους Βοσπόρου, κεφ. 75,77,78. Φιλοστράτου, Εἰκόνες, εἰκ. 12 (Στ. Λυκούδης, Ἔνθ᾽ ἀν.). Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 432,22· 746,16.

Γύλλιον [1]. Τρίτος ἱδρύετο κατὰ τὸν ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ μεγάλου παλατίου ναὸν τῆς Παναγίας τοῦ Φάρου, ὅστις, μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τῶν Σαρακηνῶν, ἐχρησιμοποιήθη οὐχὶ πλέον διὰ τοὺς ναυτιλλομένους, ἀλλ᾽ ὡς φρυκτώριον πρὸς μεταβίβασιν στρατιωτικῶν εἰδήσεων [2]. Τέταρτος φάρος μνημονεύεται ὁ τῆς Χρυσοπόλεως [3], πέμπτος ὁ παρὰ τὸν Καφηρέα [4] καὶ ἕκτος ἐγγὺς τοῦ ἀκρωτηρίου τῆς Θεσσαλονίκης [5].

Κατὰ τὸν πλοῦν ἐννοεῖται ὅτι ὁ καιρὸς ἦτο ἢ εὔδιος καὶ ἡ ἀτμόσφαιρα διαυγὴς ἢ ἐπεκράτει ὁμίχλη, *τσῖκνα* καλουμένη [6]. Ὁ εὔδιος καιρὸς ἐκαλεῖτο τότε *εὐδία* [7] καὶ *καλοταρία* [8], κατ᾽ ἀντίθεσιν πρὸς τὸν *κακὸν καιρὸν* [9] ἢ *κακοταρίαν* [10] ἤ, κατὰ τοὺς Κυπρίους, *σκλερίαν* [11].

Τὴν μεγάλην ταραχὴν τῆς θαλάσσης οἱ Βυζαντινοὶ ναυτικοὶ ἐκάλουν *ζάλην* ἢ *τρικυμίαν* [12] ἢ *σκλ(ε)ηρίαν* [13] ἢ *φουρτούναν* [14], *πρόβατα* δ᾽ οἱ αὐτοί, κατὰ μεταφοράν, ἐκάλουν τὰ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας των λευκὸν ἀφρὸν ἔχοντα

[1] P. Gyllii, De Bosphoro Thracio, 248.

[2] Στ. Λυκούδη, Ἔνθ᾽ ἀν., 80,81.

[3] Στ. Λυκούδη, Ἔνθ᾽ ἀν., 11,12

[4] Ι. Τζέτζου, Σχόλια εἰς Λυκόφρονος Ἀλεξάνδραν, στίχ. 1095.

[5] Rose, Leben des heiligen David von Thessalonike, BZ, 13,3 ἑξ.

[6] Μιχαὴλ Γλυκᾶ, Στίχοι, στίχ. 123. Ἡ τσῖκνα, κατὰ μετάθεσιν ἐκ τοῦ κνῖσα. Ἐντεῦθεν καὶ ἀκρωτήριον τῆς Τήνου, διὰ τὴν παρ᾽ αὐτὸ ἐπικρατοῦσαν ὁμίχλην, ἐκλήθη Κάβο Τσικνεάς. Εἰς τὰς Κυκλάδας λέγουσι καὶ *τσικνιάζει* ἐπὶ τῆς σημασίας τοῦ γίνεται ὁμίχλη. Φ. Κουκουλέ, Λεξικογραφικά, Ἀθηνᾶς, 27 (1915), 96 τοῦ παραρτήματος.

[7] Ἀσίζαι τῆς Κύπρου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,51,10). Καὶ νῦν ἡ εὐδία δημωδῶς ἐνιαχοῦ καλεῖται *βγιὰ* (=εὐδία).

[8] Σπ. Λάμπρου, Τρία κείμενα (Ν. Ἑλληνομν., 9,175,7). Ἀσίζαι τῆς Κύπρου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,300,1). Ἐν τῇ αὐτῇ δὲ νήσῳ ἡ καλοκαιρία καλεῖται *καλοτάριν*. Α. Παναρέτου, Κυπριακὲς γεωργικὲς παροιμίες (Κυπριακαὶ Σπουδαί, 9,105). *Καλοταρίτισσα* ἐν Ἀμοργῷ λέγεται ναὸς τῆς ἁγίας Παρασκευῆς. Ι. Βογιατζίδου, Ἀμοργός, 93. Ἐν Κύπρῳ αἱ ἀλκυονίδες ἡμέραι, περὶ ὧν κατωτέρω, λέγονται *καλοτάριν*. Ἡ καλοταρία (ἐκ τοῦ καλὸς+ταρὸς=ὀτρηρὸς) νῦν ἐν Καρπάθῳ λέγεται *ἀπαλοταρέα* ἢ *ἀπαλοταρά*. Μ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, Δημοτικὰ τραγούδια Καρπάθου, 322.

[9] Ἀσίζαι τῆς Κύπρου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,46,10· 50,3).

[10] Βίος τοῦ ἁγίου Νικολάου, 2,509 (Anrich). Σπ. Λάμπρου, Τρία κείμενα (Ν. Ἑλληνομν., 9,174,6, 13,23· 175,27).

[11] Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,51,10.

[12] Σπ. Λάμπρου, Ἔνθ᾽ ἀν., 9,174,8,10· 176,19,21. Corpus glossariorum Latinorum, III, 169,18. Ἅγιος Ἀθανάσιος, PG, 28,1513. Λεοντίου Μαχαιρᾶ, Χρονικὸν τῆς Κύπρου, 1,170,31. Πβ. καὶ Λουκιανοῦ, Περὶ τῶν ἐπὶ μισθῷ συνόντων, 1.

[13] Ἀσίζαι τῆς Κύπρου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,51,10). Λεοντίου Μαχαιρᾶ, Χρονικὸν τῆς Κύπρου, 1,170,38· 192,23· 276,23.

[14] Λεοντίου Μαχαιρᾶ, Ἔνθ᾽ ἀν., 1,192,23· 226,4.

κύματα, τὰ ὁποῖα ἦσαν προμηνύματα ἀνέμου [1]. Τὰ πρόβατα ταῦτα καὶ οὕτω καὶ ἐν Κύπρῳ *κουέλλες*, ἤτοι προβατίνες, καλοῦνται *προβατάκια* νῦν ἐν Πάρῳ, Τήνῳ, Ἄνδρῳ, Σύμῃ καὶ Βιθυνίᾳ, ἐν ᾧ ἐν Πόντῳ φέρεται τὸ ρῆμα *προβατᾶζει*, ἐπὶ θαλάσσης, σημαῖνον ὅτι ἀρχίζει νὰ ἀφρίζῃ ἡ ἐπιφάνεια τῆς θαλάσσης καὶ νὰ γίνεται τρικυμία [2].

Τέλος τὰς ἐν τῇ θαλάσσῃ συστροφὰς τοῦ ὕδατος ἐκάλουν *ἴλιγγας* [3], λέξις ἥτις, ἐκ τοῦ ἑλίσσω παραγομένη, σῴζεται σήμερον, εἴτε ὡς τοπωνύμιον, δηλοῦν τὸ μέρος ἔνθα στροβιλίζεται τὸ θαλάσσιον ὕδωρ [4], εἴτε σημαίνουσα τὸν ἀνεμοστρόβιλον [5], τὴν βιαίαν τοῦ ἀνέμου στροφήν, δι' ἧς τὸ ὕδωρ τῆς θαλάσσης πρὸς τὰ ἄνω φέρεται καὶ ἣν οἱ ναυτικοί, ὡς καὶ νῦν, ἐκάλουν *σίφωνα* [6].

Κατὰ τοὺς ἀρχαίους, ἀλκυονίδες ἡμέραι ἐλέγοντο αἱ κατὰ τὸ μέσον τοῦ χειμῶνος γαλήνιαι, καθ' ἃς ἐπίστευον ὅτι τὰ πτηνὰ ἀλκυόνες κατὰ τὰς παραλίας ἐπῴαζον, καταπαυόντων τῶν ἀνέμων [7].

Τὰς ἡμέρας ταύτας ὡς *ἀλκυονίτιδας* ἀναφέρουσιν οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς ὡς γνωστὰς κατὰ τοὺς χρόνους των [8], φαίνεται ὅμως ὅτι δημωδῶς ἐκαλοῦντο αὗται *ἑπταγάλῃνα* [9], ἀφ' οὗ, ὡς ἐπίστευον, ἡ γαλήνη τότε διήρκει ἐπὶ ἑπτὰ ἡμέρας [10]. Ἄς προσθέσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι ἡ δοξασία περὶ ἀλκυονίδων

---

[1] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 665,10. Πβ. καὶ τὴν ἀρχαίαν μεταφορικὴν φρ. «ἄνεμος ποιμαίνων ἅλα». Κατὰ τὸν Β' μ.Χ. αἰῶνα ὁ Ἀρτεμίδωρος, ἐν τοῖς Ὀνειροκριτικοῖς του, 2,12,100,20 (Hercher), εἶπε : «τὰ μεγάλα κύματα αἶγας ἐν τῇ συνηθείᾳ λέγομεν». Καὶ νῦν οἱ μὲν Γάλλοι τὰ τοιαῦτα κύματα καλοῦσι moutons, οἱ δὲ Γερμανοὶ Täubchen, ἤτοι περιστεράκια.

[2] Ι. Βαλαβάνη, Ζῶντα μνημεῖα τῆς ἀνὰ τὸν Πόντον ἰδιωτικῆς (Ἀρχεῖα Συλλόγου Κοραῆ, 190). Ε. Κούση, Περὶ τῆς Τραπεζουντίας διαλέκτου (Πλάτων, 7,310).

[3] Εὐσταθίου, Προοίμιον εἰς τὸν ἐξηγηθησόμενον ἰαμβικὸν κανόνα, PG, 136,725. Corpus glossariorum Latinorum, II, 207,12· 332,6.

[4] *Ἴλιγγας* λέγεται τοποθεσία μεταξὺ Μπρὸς Γιαλοῦ καὶ Λουτροῦ Σφακίων Κρήτης, Ἐμμ. Βαρδίδη, Κρητικαὶ ρίμαι, 58· ὁμοίως δὲ καὶ τοποθεσία τις ἐν Κύπρῳ, Σ. Μενάρδου, Τοπωνυμικὸν τῆς Κύπρου, Ἀθηνᾶς, 18,346.

[5] Οὕτως ἐν Καρπάθῳ. Ἐμμ. Μανωλακάκη, Γλωσσικὴ ὕλη τῆς νήσου Καρπάθου, ΚΠ, 1,322. Μ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, Δημοτικὰ τραγούδια Καρπάθου, 9.

[6] Ἅγιος Ἀθανάσιος, PG, 28,684.

[7] Μ. Βασίλειος, PG, 29,177. Περὶ ἀλκυονίδων, βλ. Fr. Jacobs, Annotationes ad Æliani historiam animalium, 33.

[8] Μιχαὴλ Γλυκᾶ, Βίβλος χρονική, 76,19. Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. διήγ., 363,13. M. Treu, Nicephori Chrysobergæ ad Angelos orationes tres, 27.

[9] Σπ. Λάμπρου, Τρία κείμενα (Ν. Ἑλληνομν., 9,173,8).

[10] Μ. Βασίλειος, PG, 29,177. Εὐστάθιος Ἀντιοχείας, PG, 18, 733. Ι. Τζέτζου, Σχόλια εἰς Λυκόφρονος Ἀλεξάνδραν, στίχ. 750. Σχολιαστὴς Ἀριστοφάνους, Ὄρνιθ., 1594.

ἡμερῶν, αἵτινες περιλαμβάνονται μεταξὺ τῆς 14ης καὶ 28ης Δεκεμβρίου, ἤτοι ἑπτὰ ἡμέρας πρὸ καὶ ἑπτὰ ἡμέρας μετὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον τῆς 21ης Δεκεμβρίου, ἐπικρατεῖ ἀκόμη καὶ σήμερον εἴς τινας τῶν Δωδεκανήσων, ἔνθα αὗται καλοῦνται «ἡμέρες τοῦ πουλλιοῦ» [1].

Ὅταν τὸ πλοῖον ἔπλεε, δὲν ἦτο φυσικὰ ἀσύνηθες νὰ συναντᾷ καὶ βίαιον ἄνεμον, ὁπότε, πρὸς ἀποφυγὴν κινδύνων, διετάσσετο ἡ περιστολὴ ἢ κατάσπασις τῶν ἱστίων [2] καὶ ἡ βραδυτάτη προχώρησις τοῦ σκάφους, τοῦθ' ὅπερ ἐνεκυμόνει, μάλιστα ἐν καιρῷ νυκτός, κινδύνους συγκρούσεων, πρὸς ἀποφυγὴν τῶν ὁποίων οἱ ναῦται ἔπρεπε νὰ ἀνάπτωσι πῦρ ἢ νὰ φωνάζωσι [3]. Πρὸς καταπράϋνσιν δὲ τῶν κυμάτων, ἐρρίπτετο ἔλαιον εἰς τὴν θάλασσαν [4], τοῦθ' ὅπερ καὶ νῦν γίνεται [5].

Πρὸς κατάπαυσιν δὲ τοῦ ἀνέμου ἐγίνοντο καὶ κατάδεσμοι αὐτοῦ. Τοιούτους καταδέσμους μᾶς παρέδωκεν ὁ Σταφιδᾶς ἐν τῷ ἰατροσοφίῳ του (Legrand, Bibl. Gr. vulg., 2,22), ἔχοντας οὕτω : «Ὁ ρβ' καὶ ργ' ψαλμός. Ὅταν γίνεται σκληρία ἐξ ἀνέμων γράψε τοὺς αὐτοὺς ψαλμοὺς καὶ θές τους εἰς τὸν πάτον τοῦ καραβίου καὶ λέγε κατὰ πρόσωπον τοῦ ἀνέμου· κράτει μαχαίριν εἰς τὸ χέριν σου μαυρομάνικον καὶ λέγε τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος ἕως τέλους». Καὶ πάλιν : «γράψον αὐτὸ τὸ Εὐαγγέλιον εἰς τὸ χαρτί, ἐάν ἐστι θαλάσσης σκληρία, σχίσε τὸ χαρτὶ κομμάτια καὶ ρῖξέ το εἰς τὸ βυθὸς ὁμοίως καὶ τὰς ὀνομασίας ταύτας Σαβαώθ, Κύριος Ἀδωναΐ, Ἐλωΐ, Σαμουήλ, Ἰσραὴλ ὁ Θεὸς ὁ Θεός μου, ἵνα τί με ἐγκατέλιπες ; Καὶ λέγε καὶ τὸν ξθ' ψαλμὸν ὅλως» [6].

---

[1] Αἱ ἀλκυονίδες νῦν ἐν Βιθυνίᾳ καλοῦνται *γιαλοπούλλια*, *περ(ι)γιαλῖτες* δ' ἐν Σηλυβρίᾳ (ΚΠ, 22,125), κατὰ δὲ τὸν Ν. Ἀποστολίδην, Ἐπιστημονικὸς καθορισμὸς τῶν ἐν τῷ Πουλλολόγῳ ἀναφερομένων πτηνῶν (Ἐπετ. Παρνασσοῦ, 1,124), *ψαροπούλλια* καὶ *βασιλοπούλλια*.

[2] Χρυσόστομος, PG, 60,370. Τοῦτο οἱ ἀρχαῖοι ἔλεγον ἀνακωχεύειν.

[3] Νόμος ναυτικός, 36.

[4] Ἰωάννης Κλίμακος, PG, 88,1085. Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Διδασκαλία παντοδαπή, PG, 122,768. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Διάλογος περὶ διαφορᾶς φυσικῶν ἀπορημάτων καὶ ἐπιλύσεων αὐτῶν (Ideler, Physici et medici Græci minores, 1,175,13). Κωνσταντίνου Μανασσῆ, Παραμυθητικὸν εἰς τὸν σεβαστὸν κυρὸν Ἰωάννην τὸν Κοντοστέφανον (Βυζ. Χρον. Πετρουπόλεως, 7,637).

[5] Στ. Λυκούδη, Οἱ κατὰ τὴν θρησκευτικὴν πίστιν τὴν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους πάτρωνες τῶν ναυτικῶν μας (Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 11 (1936), 420). Νῦν, πρὸς κατευνασμὸν τῆς τρικυμίας, οἱ ναυτικοὶ χύνουσιν εἰς τὴν θάλασσαν τὸ ἔλαιον τῆς πρὸ τῆς εἰκόνος τοῦ ἁγίου Νικολάου ἀναπτούσης κανδήλας.

[6] Ἔπιθι καὶ Φ. Κουκουλέ, Μεσαιωνικοὶ καὶ Νεοελληνικοὶ κατάδεσμοι, Λαογραφ., 9,71,72.

Σημειωτέον ὅτι, πρὸς καθοδήγησιν, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἀσφάλειαν, οἱ ναυτικοί, ὅταν ἐπέβαινον μικροτέρων πλοίων, ἠκολούθουν τὰ μεγαλύτερα [1].

Συγκινητικαὶ εἶναι αἱ ὑπὸ κειμένων περιγραφόμεναι σκηναί, καθ' ἃς οἱ ἐγγὺς κινδυνεύοντος πλοίου πλέοντες, ἀναπετάσαντες τὰ ἱστία των, ἔσπευδον πρὸς τὸν τόπον τοῦ κινδύνου καὶ ἐκεῖ ἔρριπτον εἰς τοὺς ναυαγοὺς σχοινία καὶ σανίδας [2].

Ἵνα μὴ βρέχωνται δ' ὑπὸ τῶν κυμάτων τὰ ἐμπορεύματα, π.χ. ὑφάσματα, σιτηρὰ καὶ τὰ τοιαῦτα, διετάσσετο ἡ κάλυψις αὐτῶν διὰ διφθερῶν, ὧν ἀνάλογος ἀριθμὸς ὑπῆρχεν ἐν τῇ ἀποθήκῃ τοῦ πλοίου [3].

Ἐννοεῖται ὅτι, ὅταν ἐκορυφοῦτο ὁ ἐκ τῆς τρικυμίας κίνδυνος, πρὸς σωτηρίαν τοῦ πληρώματος, τῶν ἐπιβατῶν καὶ τοῦ σκάφους, ἐγίνετο *ἐκβολὴ* [4] ἢ *ρίψιμον* [5] τοῦ φορτίου, *ἀβαρία*, ὅπως λέγομεν σήμερον.

Κατὰ τὰς Ἀσίζας τῆς Κύπρου, οἱ μετὰ ἀβαρίαν διασωθέντες καὶ φθάσαντες εἰς τὸν λιμένα τῆς σωτηρίας, ἀπηυθύνοντο εἰς τοὺς «κριτάδες τῆς τζαΐνας», τῆς ἁλύσεως τουτέστι, δι' ἧς τότε ἐκλείοντο, πρὸς ἀσφάλειαν, οἱ λιμένες, κατὰ Βυζαντινὴν συνήθειαν, ἵνα οὗτοι, κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν ἐπιβαινόντων πραγματευτῶν, τοῦ ναυκλήρου καὶ τῶν ναυτῶν, ὑπολογίσωσι τὴν ἀξίαν τῶν ριφθέντων πραγμάτων των, πρὸς καθορισμὸν ἀναλόγου ἀποζημιώσεως.

Κατὰ τοὺς αὐτοὺς νόμους, ὁ μετὰ ἀβαρίαν εὑρὼν ἐπιπλέοντα πράγματα, ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης ἢ ἐπὶ τῆς ἀκτῆς ἐρριμμένα, ἐδικαιοῦτο νὰ λάβῃ τὰ ἡμίση ἐξ αὐτῶν, τὸ ἓν τρίτον δὲ τούτων, ἂν ταῦτα εὑρίσκοντο εἰς τὸν βυθὸν τῆς θαλάσσης. Ἂν τέλος τὸ καράβιον, μετὰ τρικυμίαν, ἐρρίπτετο ἔξω, τὰ ἐν αὐτῷ διασωθέντα πράγματα ἀνῆκον μόνον εἰς τὸν κυριόν των [6].

Παρ' ὅλα ἐν τούτοις τὰ μέτρα ταῦτα, συνέβαινε τὸ καράβιον νὰ *ποντίζεται*, ὅπως ἔλεγον, νὰ καταβυθίζεται δῆλα δὴ ἢ νὰ θρυμματίζεται, ριπτόμενον ἐπὶ ἀποκρήμνων ἀκτῶν, ὁπότε ἔλεγον ὅτι *ἐτσακίζετο* [7]. Ἡ ἁπλῆ προσάραξις

---

[1] Ἡλιοδώρου, Αἰθιοπικά, 5,23.

[2] Χρυσόστομος, PG, 54,623· 57,236. Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, PG, 28,1513.

[3] Νόμος ναυτικός, 2,11,34,38. Corpus glossariorum Latinorum, II, 279,17: «segestrum· στέγαστρον, διφθέραν πλοίου».

[4] Χρυσόστομος, PG, 60,133. Νόμος ναυτικός, 9,22,43. Θεοφύλακτος Βουλγαρίας, PG, 126,921.

[5] Ἀσίζαι τῆς Κύπρου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,47,30,31).

[6] Ἀσίζαι τῆς Κύπρου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,47,48· 50,30 ἑξ.).

[7] Ἀσίζαι τῆς Κύπρου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,46,31· 49,29· 50,3· 51,10, 15). Ὁ Ναυτικὸς νόμος (33,37) ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁμιλεῖ περὶ πλοίου *κλασματισθέντος*. Τὰ ἔγγραφα δὲ (Trinchera, Syll., 146,91) περὶ *θλασθέντος* καραβίου.

ἐπὶ βράχων ἐδηλοῦτο, ὡς καὶ νῦν, διὰ τοῦ ρήματος *καθίζω* [1]. Καὶ προσεπάθουν μὲν οἱ ἀντιλαμβανόμενοι τὸν κίνδυνον καὶ εἰς μικρὰν πλέοντες ἀπόστασιν νὰ σπεύσωσι, καλούμενοι καὶ διὰ φωνῶν τῶν κινδυνευόντων εἰς βοήθειαν, ρίπτοντες, ὡς εἴρηται, σχοινία καὶ σανίδας εἰς τοὺς ναυαγούς, διὰ τῶν λέμβων των δὲ ἀναλαμβάνοντες τοὺς κολυμβῶντας [2], πολλάκις ὅμως καὶ αἱ προσπάθειαι αὗται ἀπέβαινον μάταιαι. Εἶναι δὲ λυπηρόν, ὅτι συχνά, ὅταν ἐρρίπτετο ὑπὸ τρικυμίας πλοῖον εἰς τὴν ξηρὰν καὶ ἐτσακίζετο, σπεύδοντες οἱ κατὰ τὰ παράλια ἐκεῖνα οἰκοῦντες, ἥρπαζον ὅ,τι ἐκ τοῦ σκάφους ἢ τοῦ φορτίου εἶχε διασωθῇ, ἀψηφοῦντες τὰς ἀπαγορευτικὰς διατάξεις τῶν νόμων [3].

Πλὴν ὅμως τῆς θαλάσσης, καὶ ἄλλος, δυστυχῶς, κίνδυνος ἠπείλει τότε τοὺς πλέοντας, οἱ *κουρσάροι*, οἵτινες, ταχέων ἐπιβαίνοντες πλοίων καὶ εἰς κατάλληλα σημεῖα ἐνεδρεύοντες, ἐπετίθεντο κατὰ τῶν ἐμπορευτικῶν πλοίων, διαρπάζοντες τὸ φορτίον αὐτῶν [4], χωρὶς νὰ δύναται συχνὰ ἡ πολιτεία νὰ παρέχῃ διὰ τῶν βασιλικῶν πλοίων τὴν προστασίαν της εἰς τοὺς οὕτω κινδυνεύοντας [5].

Ἐνταῦθα τοῦ λόγου γενόμενοι, ἃς προσθέσωμεν πρῶτον, ὅτι οἱ ἕνεκα νηνεμίας ἢ δι' ἄλλον λόγον ἐπὶ πολὺν χρόνον ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πελάγους εὑρισκόμενοι ναυτικοί, οἱ ἐξαντλοῦντες τὴν παρακαταθήκην τοῦ ποσίμου ὕδατος, ἵνα μὴ ὑποφέρωσιν ἐκ δίψης, ἐχρησιμοποίουν τοὺς διὰ σπόγγου συλλεγομένους ἀτμοὺς βραζομένου θαλασσίου ὕδατος [6] καὶ δεύτερον, ὅτι οἱ πλέοντες χάριν ἐμπορίας εἰς τὴν Ἐρυθρὰν Θάλασσαν, ἵνα ἀπομακρύνωσι τὰ ἐκεῖ ὑπάρ-

---

[1] Μιχαὴλ Γλυκᾶ, Βίβλος χρονική, 474,7.

[2] Χρυσόστομος, PG, 47,316· 57,236. Ἅγιος Ἀθανάσιος, PG, 28,1513.

[3] Δίωνος Χρυσοστόμου, Εὐβοϊκὸς ἢ κυνηγός, 31. Τοιαύτην ἀπαγορευτικὴν διάταξιν ἐξέδωκεν ὁ Ἀνδρόνικος Κομνηνός. Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. διήγ., 423,10.

[4] Χρυσόστομος, PG, 53,283· 54,472· 56,114. Λιβάνιος, Ἔχων τις γυναῖκα καὶ ὧν ὑπὸ πατρὶ ἀπεδήμησεν, § 11 (7,558· Förster). Tafel, Eustathii opusc., 195,71. Βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε (Ν. Ἑλληνομν., 3,155). Μνεῖαι πειρατικῶν ἐπιδρομῶν καὶ παρὰ πολλοῖς συγγραφεῦσι.

[5] Ἀσίζαι τῆς Κύπρου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,50,4). Θεοδώρου Προδρόμου, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα, 1,12. Κατὰ τὰς Ἀσίζας τῆς Κύπρου (Ἔνθ' ἀν.), ἐν περιπτώσει διαρπαγῆς τοῦ φορτίου ὑπὸ τῶν κουρσάρων, ὁ ναύκληρος δὲν ὑπεχρεοῦτο ν' ἀποζημιώσῃ τοὺς φορτωτάς. Οἱ κουρσάροι ἦραν θρασεῖαν τὴν κεφαλὴν μετὰ τὸν θάνατον Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ, ὅστις, καταργήσας τῶν ναυτικῶν θεμάτων τὴν εἰς πλοῖα καὶ ναύτας συμβολήν, ἀντ' αὐτῆς δὲ ναυτικὸν φόρον ἐπιβαλών, πρὸς αὔξησιν τοῦ δημοσίου ταμείου, ἐγένετο ἀφορμὴ τῆς καταπτώσεως τοῦ Βυζαντινοῦ ναυτικοῦ. F. Chalandon, Jean II Comnène et Manuel I Comnène, 622 - 623.

[6] Μ. Βασίλειος, PG, 29,93. Μιχαὴλ Γλυκᾶ, Βίβλος χρονική, 19,5.

χοντα κήτη, ἐκτύπουν κώδωνας τοποθετουμένους εἰς τὴν πρῷραν καὶ πρύμνην τοῦ πλοίου των [1].

Ὡμιλήσαμεν ἀνωτέρω περὶ τῶν κατὰ τὸν πλοῦν κινδύνων· συνηθέστατα ὅμως τὰ πλοῖα ἔφθανον αἰσίως εἰς τὸν πρὸς ὃν ἔπλεον λιμένα, «καταβοδωμένα» ἢ «καλὰ καὶ κατευόδια» ἢ «μὲ κατευόδωσιν», ὡς ἔλεγον [2].

Ὅταν οἱ πλέοντες ἔφθανον εἰς τὸ *ἀγκυροβόλιον* [3] καὶ ἐπλεύριζον εἰς τὰς *ὁρμισίας*, τὴν παρὰ τὴν γῆν παραλίαν [4], ἢ *ἐσκάλωνον*, προσωρμίζοντο παρὰ τὴν *σκάλαν*, ἤτοι ἀποβάθραν [5], ἔρριπτον τὴν ἄγκυραν καὶ προσέδενον ἀπὸ τῆς πρύμνης τὰ πλοῖα διὰ σχοινίων ἀπογείων, τὰ ὑπὸ παλαιοτέρων κειμένων καλούμενα *κάτοχα* [6] ἤ, ὡς καὶ νῦν, *παλαμάρια* [7], τὰ ὁποῖα διεπέρων ἢ διὰ τετρημένων λίθων [8] ἢ προσέδενον ἐπὶ κιονίσκων [9].

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΣ ΤΩΝ ΝΑΥΤΙΛΛΟΜΕΝΩΝ

Καὶ οἱ ναυτιλλόμενοι Βυζαντινοί, ὡς καὶ μέγα μέρος τῶν συγχρόνων των, εἶχον βαθὺ θρησκευτικὸν αἴσθημα, τὸ ὁποῖον καὶ διαφορoτρόπως ἐξεδήλουν, ἀφ᾽ οὗ συνήθως, εἰς τοὺς θαλασσίους κινδύνους ὑποκείμενοι, ὡς ἐν τῶν μέσων σωτηρίας ἔβλεπον τὴν ἐξ ὕψους βοήθειαν.

Ὅταν λοιπὸν ἤρχιζον τὴν ναυπήγησιν ἑνὸς πλοίου, ἐτοποθέτουν σταυρὸν ἐπὶ τοῦ ποδοστάματος τῆς πρῴρας ἢ τῆς πρύμνης [10], τοιοῦτος δ᾽ ἐτοποθετεῖτο, ὡς εἴρηται, καὶ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ἱστοῦ [11] ἢ καὶ μετὰ τοῦ ἱστίου

[1] Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σῳζόμενα, 1,106,1. Ὁ Χρυσόστομος (PG, 53,228) ὁμιλεῖ περὶ ἐμπόρου πλέοντος καὶ ἀψηφοῦντος τοὺς πειρατάς, τὰ ναυάγια καὶ «τὰ θηρία τὰ κατὰ θάλασσαν».

[2] Ἀσίζαι τῆς Κύπρου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,47,4· 50,5,7). Λεοντίου Μαχαιρᾶ, Χρονικὸν τῆς Κύπρου, 1,150,30· 204,3· 348,5).

[3] Μιχαὴλ Γλυκᾶ, Εἰς τὰς ἀπορίας τῆς θείας γραφῆς, 192,21 (Εὐστρατιάδου). Τοῦ αὐτοῦ, Ἐπιστολαὶ (PG, 158,868).

[4] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 130,7.

[5] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν, 76,21.

[6] Παλλάδιος Ἑλενουπόλεως, PG, 47,50. Νικήτας ὁ καὶ Δαυΐδ, PG, 38,812.

[7] Λεοντίου Μαχαιρᾶ, Ἔνθ᾽ ἀν., 1,222,24. Τὸ παλαμάριν νῦν ἐν Θρᾴκῃ λέγεται *κάλως*, κοινῶς δὲ *κάβος*.

[8] Ἔπιθι τὸ Λεξικὸν τοῦ Ἡσυχίου, ἐν λλ. *δακτύλιοι*, *γρώνους*, *τρητοῖο λίθοιο*.

[9] Βίος καὶ πολιτεία τῶν θεοφόρων πατέρων ἡμῶν Δαυΐδ, Συμεὼν καὶ Γεωργίου (Anal. Boll., 18,225,13).

[10] Ἰωσὴφ Βρυεννίου, Κεφάλαια ἑπτάκις ἑπτὰ (3,375).

[11] Βίος τοῦ ἁγίου Νικολάου, 1,26,5 (Anrich).

συνεξηπλοῦτο [1]. Ἐπ᾽ ἴσης μεμαρτυρημένον ἔχομεν, ὅτι εἰς τὰ κατάρτια τῶν πλοίων ἐτοποθέτουν κιβώτια, ἔνθα ἐτοποθετοῦντο ἅγιαι εἰκόνες [2], ὧν εἰκόνων ἡ κανονικὴ θέσις ἦτο εἰς τὸν κατὰ τὴν πρύμνην κράββατον τοῦ κυβερνήτου.

Δεῖγμα ἐπ᾽ ἴσης τῆς θρησκευτικότητος τῶν ναυτιλλομένων εἶναι, ὅτι οὗτοι τοὺς διαφόρους ἀστέρας ἐκάλουν μὲ ὀνόματα ἁγίων [3] καὶ ὅτι συχνὰ ἐπεκαλοῦντο τὴν ἐπ᾽ αὐτούς, τὸ πλοῖον καὶ τοὺς συμπλέοντας βοήθειαν τοῦ Θεοῦ καὶ ἁγίων [4], ὡς δεικνύουσι τὰ ἐπὶ τῶν παραλίων βράχων χαράγματα, ἔνθα συχνὰ ἀναγράφεται τὸ «Κύριε, βοήθει τὸν δοῦλόν σου (τοῦ δούλου σου) δεῖνα», «Κύριε, σῶσον τὴν σύμπλοιαν» [5].

Ὡς δ᾽ οἱ ἀρχαῖοι εἶχον ἰδίους προστάτας τῶν ναυτιλλομένων θεούς, τοὺς «σωτῆρας θεούς», ὡς ἔλεγον, τοὺς Διοσκούρους δῆλα δή, οἵτινες ἐν καιρῷ κινδύνου, ἐπικαθήμενοι τῆς νεώς, ἔσῳζον τοὺς πλέοντας [6], οὕτω καὶ οἱ Χριστιανοὶ ναυτικοὶ εἶχον τοὺς προστάτας των ἁγίους, καὶ δὴ τὸν ἅγιον ἱερομάρτυρα Φωκᾶν τὸν ἐκ Σινώπης [7]. Εἰς τὸν ἱερομάρτυρα τοῦτον, ὅστις, κατὰ τὸν ἐγκωμιαστήν του Ἀμασείας Ἀστέριον (PG, 40,309,312), οὐχὶ μόνον ἐν ἀνάγκῃ τὰ σχοινία τοῦ πλοίου διέτεινε καὶ διὰ τὰ ἱστία ἐφρόντιζε καὶ ἐπὶ τῆς πρῴρας καθήμενος προσεῖχε νὰ μὴ προσκρούσῃ τὸ πλοῖον ἐπὶ βράχων, ἀλλὰ καὶ ἐν καιρῷ νυκτερινῆς τρικυμίας παρακαθήμενος διήγειρε τὸν νυστάζοντα κυβερνήτην, εἰς τὸν ἱερομάρτυρα, λέγω, τοῦτον

[1] Ἰωσὴφ Βρυεννίου, Ἔνθ᾽ ἀν.

[2] Θεοφάνους, Χρονογρ., 459,19 (Βόνν.).

[3] Σπ. Λάμπρου, Τρία κείμενα (Ν. Ἑλληνομν., 9,172,18). Ἐν τῷ κειμένῳ τούτῳ λέγεται ὅτι: «εὐσεβέστερον χάριν σεβάσματος τὰς τῶν ἀστέρων τροπὰς ἁγίων ὀνόμασι Χριστιανοὶ προσανέθεντο».

[4] Tafel, Eustathii opusc., 170,75.

[5] Τοιαῦτα χαράγματα ὑπάρχουσιν εἰς τὸν κατὰ τὸ βόρειον ἄκρον τῆς νήσου Σύρου ὅρμον Γράμματα, εἰς τὸν ἅγιον Φωκᾶν ἀναφερόμενα (Κλωνὸς Στεφάνου, Ἐπιγραφαὶ τῆς νήσου Σύρου, Ἀθήναιον, 4,24,25,26,27), ὡς καὶ εἰς τὸν ἐν τῇ βορείῳ Ἠπείρῳ ὅρμον Γράμματα, εἰς τοὺς Διοσκούρους ἀναφερόμενα (Σπ. Λάμπρου, Γράμματα, τὸ βορειοδυτικώτατον σύνορον τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, Ν. Ἑλληνομν., 12,25 ἑξ.). Τὸ «Κύριε, βοήθει» ἔχει ἀναγραφῆ ἐπὶ τοῦ ἄκρου χαράγματος πλοίου ἐν τῷ Θησείῳ (Μιχ. Γούδα, Μεσαιωνικὰ χαράγματα πλοίων ἐπὶ τοῦ Θησείου, Βυζαντίδος, 2,335).

[6] Κατὰ τὸν Λουκιανόν, Θεῶν διάλογοι, 26,2: «προστέτακται αὐτοῖν ὑπηρετεῖν τῷ Ποσειδῶνι καί, ἄν που ναύτας χειμαζομένους ἴδωσιν, ἐπικαθήσαντες ἐπὶ τοῦ πλοίου σῴζειν τοὺς ἐμπλέοντας». Ἔπιθι τοῦ αὐτοῦ, Πλοῖον ἢ εὐχαί, 9· Χαρίδημος ἢ περὶ κάλλους, 3. Στ. Λυκούδη, Ἱστορικὸν περὶ τῶν φάρων τῶν Ἑλληνικῶν ἀκτῶν, 40 καὶ 41.

[7] Τὴν παρὰ τοῖς ναυτικοῖς λατρείαν τοῦ ἁγίου Φωκᾶ ὡς ἁπανταχοῦ διαδεδομένην κατὰ τὸν Δ´ μ.Χ. αἰῶνα ἀναφέρει ὁ Ἀμασείας Ἀστέριος, PG, 40,309. Πβ. Ν. Πολίτου, Παραδόσεις, 2,1206.

πλείστας εὐχαριστίας καὶ εὐχὰς ἔχουσιν ἀναγράψει, κατὰ τὰ Γράμματα τῆς Σύρου, οἱ πλέοντες [1], εἰς ὄνομα δ᾽ αὐτοῦ συνήθιζον κατὰ τὸν πλοῦν νὰ ὁρίζωσι μερίδα τροφῆς, ἀγοραζομένης ἀντὶ ἀναλόγου ποσοῦ, δι᾽ οὗ, τῆς γῆς ἐπιβαίνοντες, ἐθεράπευον τῶν ἐνδεῶν τὰς ἀνάγκας [2].

Βραδύτερον οἱ ναυτικοὶ ἐθεώρουν προστάτην των τὸν ἅγιον Νικόλαον [3], τὸν ὁποῖον διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἐν Χιακῷ ἐγγράφῳ τοῦ τέλους τοῦ ΙΔ᾽ αἰῶνος εὑρίσκομεν *θαλασσίτην* προσαγορευόμενον [4]. Τέλος ὁ γράψας τὸν βίον

---

[1] Κλωνὸς Στεφάνου, Ἔνθ᾽ ἀν., 4,24 ἑξ.

[2] Ἀστερίου Ἀμασείας, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον ἱερομάρτυρα Φωκᾶν (PG, 40,300-313). Ἀνδρέου Χαρτοφύλακος, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἐν ἁγίοις ἱερομάρτυρα Φωκᾶν (Anal. Boll., 30,289 ἑξ.). Ἐν τῷ τροπαρίῳ τοῦ ἁγίου Φωκᾶ χαρακτηρίζεται οὗτος ὡς «λιμὴν γαληνότατος πᾶσι γεγονὼς θαλαττεύουσι» καὶ ὡς «βοηθῶν καθ᾽ ἑκάστην τοῖς ἐν θαλάσσῃ». Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἀκρωτήριά τινα τῶν Κυκλάδων φέρουσι τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου Φωκᾶ, ἐκ τοῦ ἄλλοτε ἐν αὐτοῖς ἱδρυμένου ναΐσκου τοῦ ἁγίου. Ν. Πολίτου, Ὁ ἅγιος Νικόλαος, Λαογραφικὰ σύμμεικτα, 1, 95. Στ. Λυκούδη, Οἱ κατὰ τὴν θρησκευτικὴν πίστιν τὴν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους πάτρωνες τῶν ναυτικῶν μας (Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 11 (1936), 418).

[3] Σπ. Λάμπρου, Ἔνθ᾽ ἀν., 12,25 ἑξ. Ὡς ὀρθῶς παρετηρήθη ὑπὸ τοῦ Στ. Λυκούδη, ὁ ἅγιος Νικόλαος θεωρεῖται προστάτης τῶν θαλασσινῶν, διότι ἑορτάζεται ἐν ἡμέρᾳ, καθ᾽ ἣν ἐπικρατεῖ δυσμενὴς καιρὸς διὰ τοὺς ναυτικούς.

[4] Σπ. Λάμπρου, Ἐνθυμήσεων, ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη (Ν. Ἑλληνομν., 7,147). Ὁ ἅγιος Νικόλαος ἔχει τὸ ἐπίθετον *θαλασσίτης* ἐν Πάρῳ καὶ ἐν ἄλλαις νήσοις τῶν Κυκλάδων ἐν Καρπάθῳ καὶ Χίῳ, *θαλασσινὸς* δ᾽ ἐν Αἰγίνῃ. Ν. Πολίτου, Ὁ ἅγιος Νικόλαος, Λαογραφικὰ σύμμεικτα, 1,93. Στ. Λυκούδη, Ἔνθ᾽ ἀν., 419. Φ. Κουκουλέ, Ἁγίων ἐπίθετα, Ἡμερολ. Μεγάλ. Ἑλλ., 1931, 400. Ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ μελῳδοῦ Ρωμανοῦ συνταχθέντι κοντακίῳ τοῦ ἁγίου Νικολάου φέρεται:

Τοὺς μὲν ἐν θαλάσσῃ
τοὺς δὲ ἐν τῇ γῇ γὰρ
οὐ διαλείπεις
σῴζων ἑκάστοτε.

Ὁμοίως δὲ καὶ ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου συνταχθέντι κοντακίῳ:

Τὴν χάριν ταύτην ἰδίως
ὑπὲρ πάντας τοὺς ἁγίους
σοὶ δεδώρηται Χριστός,
προστατεύειν τῶν ἐν κινδύνοις.

Εἶπε δὲ καὶ ὁ βασιλεὺς Λέων, εἰς τὸν λόγον του εἰς τὸν θαυματουργὸν μέγαν Νικόλαον: «ποῖον γὰρ θαλάσσης πέλαγος ἀμέτοχον τῶν ἐκείνου καλῶν;» Ν. Πολίτου, Ἔνθ᾽ ἀν., 1,98. Περὶ τοῦ ἁγίου Νικολάου εἶπε καὶ ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος ὅτι: «τὰ κύματα καὶ τοὺς ἀνέμους κατευνάζει καὶ τοὺς ἐν θαλάσσῃ συγκυκωμένους σῴζει». Συνόδη Παπαδημητρίου, Theodoros Prodromos, 431.

τοῦ ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, κατὰ τὸν ΙΒ᾽ αἰῶνα, πληροφορεῖ, ὅτι οἱ ναυτικοὶ Λάκωνες τὸν ἐθεώρουν προστάτην αὐτῶν, φυσικὰ μετὰ τὸν Ι᾽ αἰῶνα [1].

Ἂς προσθέσωμεν ὅτι οἱ ναυτικοὶ τότε, καὶ αὐτοὶ τὰς δεισιδαιμονίας των ἔχοντες, παρετήρουν ὡρισμένας ἡμέρας τῆς Ἑβδομάδος, ἃς ἐθεώρουν ἀποφράδας, μὴ ἀναλαμβάνοντες πλοῦν κατ᾽ αὐτάς· ἦσαν δ᾽ αὗται ἡ Τρίτη καὶ ἡ Πέμπτη, ἐνίοτε δὲ καὶ τὸ Σάββατον, διότι κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην ἡμέραν ἐγίνετο μνεία τῶν νεκρῶν καὶ ἑπομένως ἐθεωρεῖτο αὕτη νεκρώσιμος. Δὲν ἔπλεον ἐπ᾽ ἴσης καὶ κατὰ τὴν Μ. Πέμπτην, διότι κατ᾽ αὐτὴν ὁ Ἰούδας προέδωκε τὸν διδάσκαλον, καὶ κατὰ τὴν Μ. Παρασκευήν, διότι τότε ἐσταυρώθη ὁ Κύριος [2].

Τέλος, κατὰ πρόληψιν τὴν ὁποίαν ἀναφέρει μετὰ τὴν ἅλωσιν ὁ Παχώμιος Ρουσάνος καὶ ἥτις ἀσφαλῶς ἦτο καὶ Βυζαντινή, οἱ ναυτικοί, παραπλέοντες τὸ ἀκρωτήριον τῆς Τροίας, θρύψαντες ἐντὸς πινακίου ψωμὸν καὶ τυρὸν καὶ κρόμμυα, τὰ ἔρριπτον εἰς τὴν θάλασσαν διὰ τὸν *Παπᾶν* καλούμενον, εὐχόμενοι ἵνα οὗτος τοὺς στείλῃ οὔριον καὶ αἴσιον ἄνεμον [3]. Καὶ ὁ περιηγητὴς δὲ Robert de Dreux λέγει ὅτι, ὅταν ἔπλεε κατὰ τὸ 1669 εἰς τὴν Χίον, παρὰ τὴν Λέσβον, οἱ ναῦται ἔρριψαν εἰς τὴν θάλασσαν ἄρτον καὶ ἄλλα τρόφιμα πρὸς κατάπαυσιν τῆς τρικυμίας. Καὶ ἐν Ἠπείρῳ, οἱ παραπλέοντες τὰ βουνὰ τῆς Χιμάρας, κατὰ τὸ τρικυμιῶδες ἀκρωτήριον Κάβο Λιγγέτα, «ρίχνουν μιὰ χούφτα ἁλάτι καὶ λένε: νά, Λιγγέτα, τὸ ψωμὶ καὶ δός μας τὸ ταξίδι» [4].

---

[1] Σπ. Λάμπρου, Ὁ βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε (Ν. Ἑλληνομν., 3,220; 18 ἑξ.). Περὶ τῶν κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς καὶ νεωτέρους χρόνους προστατῶν ἁγίων τῶν Ἑλλήνων ναυτιλλομένων, βλ. Στ. Λυκούδη, Οἱ κατὰ τὴν θρησκευτικὴν πίστιν τὴν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους πάτρωνες τῶν ναυτικῶν μας (Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 11 (1936), 413-426).

[2] Σπ. Λάμπρου, Τρία κείμενα (Ν. Ἑλληνομν., 9,176,4 ἑξ.).

[3] Σπ. Λάμπρου, Ἀνέκδοτος λόγος Παχωμίου τοῦ Ρουσάνου περὶ δεισιδαιμονιῶν καὶ προλήψεων κατὰ τὸν ΙϚ᾽ αἰῶνα, Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, 1,108.

[4] Ἔπιθι Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, Α᾽ ΙΙ, 276.

ΠΙΝΑΞ ΛΕΞΕΩΝ

Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

Η ΚΗΡΟΧΥΤΟΣ ΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Εἰς μίαν τῶν συνεδριῶν τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, τῆς συνελθούσης εἰς τὴν Νίκαιαν κατὰ τὸ 787, ἀνεγνώσθη περικοπὴ λόγου τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου [1], ἔχουσα οὕτω : «*Ἐγὼ καὶ τὴν κηρόχυτον ἠγάπησα γραφὴν* [2] *εὐσεβείας πεπληρωμένην. Εἶδον γὰρ ἄγγελον ἐν εἰκόνι ἐλαύνοντα βαρβάρων νέφη* [3], *εἶδον πατούμενα βαρβάρων φῦλα καὶ τὸν Δαβὶδ ἀληθεύοντα· Κύριε, ἐν τῇ πόλει σου τὴν εἰκόνα αὐτῶν ἐξουδενώσεις*» (Ψαλμ. 72.29) [4].

Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν, Ἰωάννης, «ὁ εὐλαβέστατος μοναχὸς καὶ πρεσβύτερος καὶ τοποτηρητὴς τῶν ἀνατολικῶν ἀρχιερέων», ἑρμηνεύων τὴν περικοπήν, εἶπε : «*Τίς ἐστιν οὗτος ὁ ἄγγελος, εἰ μὴ περὶ οὗ γέγραπται, ὅτι ἄγγελος Κυρίου ἐπάταξεν ἑκατὸν ὀγδοήκοντα πέντε χιλιάδας τῶν Ἀσσυρίων ἐν μιᾷ νυκτὶ περὶ τὴν Ἱερουσαλὴμ ἐστρατοπεδευκότων ;* » [5]. Ἡ ἑρμηνεία ὅμως αὐτὴ θὰ ἦτο περιττή, ἂν ἀνεγινώσκετο ἡ συνέχεια τοῦ λόγου τοῦ Χρυσοστόμου, ὅπου ἐξηγοῦνται τὰ προηγουμένως λεχθέντα : «*Πολλὴ ἦν ἡ παράταξις τοῦ Σενναχηρεὶμ βασιλέως τῶν Ἀσσυρίων, καὶ εἷς ἄγγελος ἀποσταλεὶς ἑκατὸν ὀγδοήκοντα πέντε χιλιάδας ἔστρωσεν*» [6].

Κατὰ ταῦτα, ἡ «εὐσεβείας πεπληρωμένη» κηρόχυτος, δι᾿ ἐγκαυστικῆς δη-

---

[1] Ὁ τίτλος τοῦ λόγου εἶναι : «*Εἰς τὸ ὅτι Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης εἷς ὁ νομοθέτης· καὶ εἰς τὸ ἔνδυμα τοῦ ἱερέως· καὶ περὶ μετανοίας*». Migne, PG, 56, 397 κ.ἑξ. Ἡ ἐνδιαφέρουσα ἡμᾶς περικοπὴ εἰς τὴν στ. 407. Ὁ λόγος οὗτος τοῦ Χρυσοστόμου θεωρεῖται ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἀμφιβαλλόμενος. Πάντως τοῦτο οὐδεμίαν ἔχει σημασίαν διὰ τὸ ἐνδιαφέρον ἡμᾶς ἐνταῦθα ζήτημα, ἐφ᾿ ὅσον ὁ λόγος εἶναι ἀσφαλῶς παλαιότερος τοῦ 787, ἀφ᾿ οὗ ἡ ἐξ αὐτοῦ περικοπὴ ἀνεγνώσθη εἰς τὴν Ζ΄ Οἰκουμ. Σύνοδον.

[2] Παρὰ Migne, Ἔνθ᾿ ἀν. «*γραφὴν ἠγάπησα*».

[3] Παρὰ Migne, Ἔνθ᾿ ἀν. «*Εἶδον ἐν εἰκόνι ἄγγελον...*».

[4] Mansi, Amplissima collectio Consiliorum, XIII, σ. 9. Τὴν πρώτην φράσιν : «*Ἐγὼ καὶ τὴν κηρόχυτον γραφὴν κλπ.*», ἀναφέρει καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς εἰς τὸ ἔργον του «Περὶ τῶν ἁγίων εἰκόνων», ἀποδίδων ἐπίσης τὸν λόγον εἰς τὸν Χρυσόστομον. Migne, PG, 95, 316. Τὸ σύγγραμμα ὅμως τοῦτο δὲν θεωρεῖται σήμερον γνήσιον ἔργον τοῦ Δαμασκηνοῦ. Βλ. O. Bardenhewer, Geschichte der altchristlichen Literatur, V, Freiburg im Breisgau, 1932, 56.

[5] Mansi, Ἔνθ᾿ ἀν.

[6] Migne, PG, 56, 407.

λαδὴ ἐζωγραφημένη εἰκών, τὴν ὁποίαν ἠγάπησεν ὁ Χρυσόστομος, παρίστανε τὴν ὑπὸ ἀγγέλου ἐξολόθρευσιν τῶν πρὸ τῆς Ἱερουσαλὴμ ἐστρατοπεδευμένων Ἀσσυρίων, τὴν συμβᾶσαν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ βασιλέως τῶν Ἰουδαίων Ἐζεκίου, ὡς τὴν εἶχε προφητεύσει εἰς αὐτόν, πανικόβλητον ἀπὸ τὰς ἀπειλὰς τοῦ Σενναχηρείμ, ὁ Ἠσαΐας.

Τὰ γεγονότα ταῦτα ἱστοροῦνται, ὡς γνωστόν, ἐν ἐκτάσει εἰς τὸ Δ' βιβλίον τῶν Βασιλειῶν (κεφ. 19).

Ἡ τοιχογραφία τῆς Μονῆς τῆς Χώρας.

Ἡ ἱστορικὴ αὐτὴ σκηνὴ τῆς ἐξολοθρεύσεως τῶν Ἀσσυρίων, ἡ ἀποτελοῦσα τὸ θέμα τῆς κηροχύτου γραφῆς, τὴν ὁποίαν ἠγάπησεν ὁ Χρυσόστομος, σπανίως, ὅπως φαίνεται, παρεστάθη ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ζωγράφους. Εἰκὼν αὐτῆς θὰ ἔπρεπε βεβαίως νὰ ὑπάρχῃ εἰς ἱστορημένα κυρίως χειρόγραφα τῶν βιβλίων τῶν Βασιλειῶν, εἰς τὸ μόνον ὅμως, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, γνωστὸν τοιοῦτον χειρόγραφον, τὸν κώδ. 333 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, τοιαύτη παράστασις δὲν ὑπάρχει [1].

Πρέπει νὰ κατέλθωμεν μέχρι τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων, διὰ νὰ εὕρωμεν μίαν, μοναδικήν, ὡς τοὐλάχιστον νομίζω, παράστασιν τῆς σκηνῆς ταύτης. Πρόκειται περὶ τῆς τοιχογραφίας εἰς τὸ ἐπίμηκες πρόσκτισμα, τὸ προσκεκολλημένον εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ καθολικοῦ τῆς περιφήμου ἐν Κωνσταντινουπόλει Μονῆς τῆς Χώρας (Καχριὲ Τζαμί) [2].

Εἰς τὴν τοιχογραφίαν αὐτὴν (βλ. εἰκόνα) παρίσταται, εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον ἀριστερὰ ὡς πρὸς τὸν θεατήν, ὁ προφήτης Ἠσαΐας, κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς εἱλητάριον ἀνεπτυγμένον. Τὴν δεξιὰν ὁ προφήτης τείνει πρὸς τὰ ἐμπρός, πρὸς μεγαλοπρεπῆ ἄγγελον, εἰκονιζόμενον δεξιά, εἰς τὸ δεύτερον ἐπίπεδον. Οὗτος [3] εἰκονίζεται εἰς ζωηροτάτην κίνησιν, κραδαίνων διὰ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς

[1] Περὶ τοῦ κώδικος τούτου βλ. J. Lassus ἐν Mélanges d'Archéologie et d'Histoire publiés par l'École Française de Rome, 45, 1928, 38 κ.ἑξ. Πρβ. καὶ τὸν κατάλογον τῶν περιεχομένων εἰς τὴν σ. 69 κ.ἑξ. Περιγραφὴν τῆς σκηνῆς τοῦ φόνου τῶν Ἀσσυρίων ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου, ἀλλ' ἐντελῶς διάφορον, παρέχει ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων. Διονυσίου, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, ἔκδ. Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Πετρούπολις, 1909, σ. 67, § 104.

[2] Διὰ τὴν ἀκριβῆ θέσιν τῆς τοιχογραφίας ἐντὸς τοῦ προσκτίσματος βλ. A. van Millingen, Byzantine Churches in Constantinople, London 1912, διάγραμμα εἰς τὴν σ. 328, εἰκ. 116, ἀριθ. 34. Πρβ. καὶ τὴν τομὴν σ. 319, εἰκ. 109.

[3] Τὸν «ἄγγελον Κυρίου» τοῦ κειμένου τῶν Βασιλειῶν ἐταύτισαν οἱ νεώτεροι, παραλαβόντες ἀσφαλῶς ἐκ τῶν Βυζαντινῶν, πρὸς τὸν Ἀρχάγγελον Μιχαήλ. Βλ. Δαμασκηνοῦ Στουδίτου, Θησαυρός, ἔκδ. Βενετίας, 1805, 261 κ.ἑξ. Ἀνατύπωσις ἐν Κ. Δουκάκη, Μέγας Συναξαριστής, Νοέμβριος, 182 κ.ἑξ.

σπάθην τῆς ὁποίας τὴν θήκην κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς. Ὄπισθεν τοῦ ἀγγέλου, κατὰ τὸ δεξιὸν ἄκρον τῆς συνθέσεως, παρίστανται συσσωρευμένα πτώματα στρατιωτῶν, πεζῶν καὶ ἐφίππων. Τὸ βάθος τέλος τῆς εἰκόνος πληροῖ παράστασις πόλεως, τῆς Ἱερουσαλήμ, περιβαλλομένης ὑπὸ τείχους μὲ ἐπάλξεις καὶ πύργους, ὡς καὶ πλουσίως κεκοσμημένης πύλης, κατὰ τὸ ἔμπροσθεν μέρος.

Ἡ τοιχογραφία αὕτη, σύγχρονος πιθανώτατα πρὸς τὰ περίφημα ψηφιδωτὰ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, ἀνήκουσα δηλαδὴ εἰς τὰ πρῶτα

Τοιχογραφία εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῆς Μονῆς τῆς Χώρας (Καχριὲ Τζαμί) Κωνσταντινουπόλεως.

ἔτη τοῦ 14ου αἰῶνος, ἔχει πολλάκις ἤδη περιγραφῆ καὶ ἀπεικονισθῆ [1]. Ὁ Ἀλπάτωφ, ὁ κάπως λεπτομερέστερον ἀσχοληθεὶς μὲ αὐτήν, τὴν ἐσχέτισεν, ὀρθῶς, πρὸς τὸ κείμενον τοῦ Δ' βιβλίου τῶν Βασιλειῶν, εὗρεν ὅμως ἀρκετὰς δυσκολίας εἰς τὴν ἑρμηνείαν της, διότι, ὡς παρετήρησεν, εἰς τὴν παράστασιν αὐτὴν εἶναι συνηνωμένα δύο χωριστὰ ἐπεισόδια, ἡ προφητεία δηλαδὴ τοῦ Ἠσαΐου καὶ ἡ θεία δίκη κατὰ τῶν Ἀσσυρίων. Ἐξετάζων τέλος τὴν σύνθεσιν ἀπὸ ἀπόψεως τεχνοτροπίας, εὑρίσκει ὁμοιότητας πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ καθολικοῦ, αἱ ὁποῖαι τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ θεωρήσῃ τὴν παράστασιν δημιούρ-

[1] M. Alpatoff εἰς τὸ περ. Münchner Jahrbuch, 6, 1929, σ. 347, εἰκ. 1. Περιγραφὴ καὶ ἑρμηνεία σ. 348 κ.ἑξ. Ἀπεικονίσεις ὁμοίως παρὰ S. Bettini, La pittura bizantina, Firenze 1937, σ. 33. Τελευταῖον παρὰ B. Λάζαρεφ, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς (ρωσ.), Μόσχα 1947, II, πίν. 287.

γημα τῆς τέχνης τῶν Παλαιολόγων. Ἀφ᾽ ἑτέρου ὅμως ἄλλαι συγκρίσεις τῶν λεπτομερειῶν τῆς εἰκόνος πρὸς ἀρχαιότερα εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τὸν φέρουν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι αἱ ρίζαι τῆς παραστάσεως ἀνάγονται εἰς ἐποχὴν παλαιοτέραν τῶν Παλαιολόγων, διατηρηθεῖσαι ἰδίως διὰ τῶν μικρογραφιῶν τῶν χειρογράφων [1].

Παραδόξως οὔτε ὁ Ἀλπάτωφ οὔτε οἱ ἄλλοι μὲ τὴν τοιχογραφίαν αὐτὴν ὁπωσδήποτε ἀσχοληθέντες [2] ἐσκέφθησαν νὰ τὴν συσχετίσουν πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου ἀναφερομένην κηρόχυτον γραφήν, τὴν παριστάνουσαν, ὡς εἴδομεν, τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς θέμα.

Ἡ συσχέτισις αὕτη πρὸς τὴν κηρόχυτον γραφὴν τοῦ Χρυσοστόμου μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνωμεν, μετ᾽ ἀπολύτου ἀσφαλείας, ὅτι ἡ τοιχογραφία τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, ἡ ἐνταῦθα ἀπασχολοῦσα ἡμᾶς, δὲν εἶναι δημιούργημα τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων. Τὸ πρότυπον, τὸ ὁποῖον εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ ἐκτελέσας αὐτὴν κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ 14ου αἰῶνος, ἀνῆκεν εἰς ἐποχὴν πολὺ ἀρχαιοτέραν, ἂν μὴ καὶ εἰς παλαιοχριστιανικοὺς ἀκόμη χρόνους. Ἡ περίπτωσις ἄλλωστε τῆς ἀναβιώσεως κατὰ τὴν περίοδον τῶν Παλαιολόγων θεμάτων παλαιοχριστιανικῶν, λησμονηθέντων κατὰ τὴν προηγουμένην ἐποχήν, δὲν εἶναι μοναδικὴ ἐνταῦθα. Πολλὰ ἀνάλογα παραδείγματα θὰ ἠδύνατό τις ν᾽ ἀναφέρῃ.

Δύναται ἐν τούτοις νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι ὁ ἐκτελέσας τὴν τοιχογραφίαν εἰς τὴν Μονὴν τῆς Χώρας προσήρμοσε τὸ παλαιὸν πρότυπον εἰς τὴν τεχνοτροπίαν καὶ τὴν αἰσθητικὴν τῆς ἐποχῆς του, ἐκ τούτου δὲ καὶ αἱ ὁμοιότητες τεχνοτροπίας, αἱ ὑπὸ τοῦ Ἀλπάτωφ παρατηρηθεῖσαι μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας.

Οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, ὅτι τὸ θέμα ἔμεινεν εἰς τὴν τοιχογραφίαν ὡς εἶχε καὶ εἰς τὸ παλαιὸν πρότυπον, τὸ ὑπὸ τοῦ ζωγράφου χρησιμοποιηθέν. Ἡ τοιχογραφία λοιπὸν τῆς Μονῆς τῆς Χώρας διέσωσε μέχρις ἡμῶν τὴν παράστασιν, ὅπως αὕτη εἰκονίζετο περίπου καὶ εἰς τὴν κηρόχυτον γραφήν, τὴν ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου ἀγαπηθεῖσαν. Τοῦτο δὲ εἶναι καὶ τὸ κυρίως ἐνδιαφέρον ἡμᾶς εἰς τὴν παροῦσαν ἔρευναν.

Ἡ Θεοτόκος – Σιών.

Τὸ ζήτημα, τὸ ὁποῖον ἤδη προκύπτει, εἶναι διὰ ποῖον λόγον ἡ παράστασις αὕτη τοῦ Ἡσαΐου καὶ τῆς ἐξολοθρεύσεως τῶν Ἀσσυρίων εἰκονίζεται

[1] Alpatoff, Ἔνθ᾽ ἀν. 346.

[2] Ὁ Λάζαρεφ, Ἔνθ᾽ ἀν. II, πίν. 287, δίδει εἰς τὴν παράστασιν τὸν τίτλον : Ὁ Ἡσαΐας διατάσσει τὸν ἄγγελον νὰ ἐξοντώσῃ τὸν στρατὸν τῶν Ἀσσυρίων. Εἰς τὸ κείμενον τοῦ βιβλίου του, I, 216, τὴν παράστασιν ὀνομάζει ἁπλῶς σκηνὴν τοῦ προφ. Ἡσαΐου.

εἰς τὸ πρόσκτισμα τοῦτο τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας. Εἰς τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος θὰ μᾶς βοηθήσῃ ἡ ἐξέτασις τῶν θεμάτων τῶν εἰκονιζομένων εἰς τὰς τοιχογραφίας, αἱ ὁποῖαι κοσμοῦν τὸ πρόσκτισμα τοῦτο. Προηγουμένως ὅμως εἶναι ἀνάγκη νὰ ἴδωμεν ποῖος ὁ προορισμὸς τοῦ προσκτίσματος, ἀνάλογος πρὸς τὸν ὁποῖον εἶναι καὶ ἡ διακόσμησίς του.

Τὸ κτήριον τοῦτο [1] ὁ Σμὶτ ἐταύτισε πρὸς τὴν Τράπεζαν τῆς Μονῆς, βασιζόμενος κυρίως εἰς τοὺς σχετικοὺς στίχους ἑνὸς τῶν ποιημάτων, τὰ ὁποῖα συνέθεσεν ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς Μονῆς. Ἡ γνώμη ὅμως αὐτή, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησαν καί τινες ἄλλοι [2], δὲν εἶναι διόλου πιθανή, διὰ πολλοὺς λόγους, ἡ ἐξέτασις τῶν ὁποίων θὰ μᾶς ἔφερεν ἔξω τῶν πλαισίων τῆς παρούσης μελέτης.

Ἡ σήμερον ἐπικρατοῦσα μᾶλλον γνώμη, καθ᾽ ἡμᾶς ἀπολύτως πιθανή, εἶναι ὅτι πρόκειται περὶ ἁπλοῦ παρεκκλησίου, χρησιμοποιηθέντος καὶ διὰ τὴν ταφὴν ἐπισήμων προσώπων [3].

Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν θεμάτων, τὰ ὁποῖα παριστάνουν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ παρεκκλησίου τούτου. Βεβαίως αὕτη ἐν μέρει μόνον εἶναι κατορθωτή, διότι αἱ τοιχογραφίαι καὶ κατεστραμμέναι ἐν μέρει εἶναι καὶ πολλὰ αὐτῶν τμήματα καλύπτονται ἀκόμη ἀπὸ τὰ τουρκικὰ ἀσβεστώματα. Ὁπωσδήποτε, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὄχι πάντοτε ἀκριβοῦς περιγραφῆς τῆς παρεχομένης ὑπὸ τοῦ Millingen [4] καὶ τῶν προσωπικῶν μου παρατηρήσεων, ἠδυνήθην νὰ καθορίσω τὰς ἑξῆς μεμονωμένας εἰκόνας καὶ ὁμάδας παραστάσεων :

α) Ἀνάστασις (Κάθοδος τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὸν Ἅδην) [5]. Εἰκονίζεται εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς ἀψῖδος.

[1] Βλ. προχείρως τὴν κάτοψιν τοῦ μνημείου παρὰ Millingen, Ἔνθ᾽ ἀν. σ. 317, εἰκ. 105. Ἐπίσης παρὰ Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst, II, σ. 275, εἰκ. 405.

[2] Θ. Σμὶτ εἰς τὸ Δελτίον (Ἰζβέστια) τοῦ Ρωσσικοῦ Ἰνστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως, 8, 1902, 143 κ.ἑξ. καὶ ἐκτενέστερον εἰς τὸ αὐτὸ Δελτίον, τόμ. 11, 1906, 92 κ.ἑξ., ὅπου καὶ οἱ στίχοι τοῦ Μετοχίτου. Πρβ. Wulff, Ἔνθ᾽ ἀν. II, 474 καὶ Λάζαρεφ, Ἔνθ᾽ ἀν. I, 216.

[3] Βλ. Ch. Diehl, Études byzantines, Paris 1905, 395 καὶ 416 κ.ἑξ. A. Rüdel, Die Kahrie-Dschamisi in Konstantinopel, Berlin 1908, 4, 11 κ.ἑξ. O. M. Dalton, Byzantine Art and Archæology, Oxford 1911, 289. Millingen, Ἔνθ᾽ ἀν. 309 κ.ἑξ. Ὁ Wulff, Ἔνθ᾽ ἀν. II, 474, φαίνεται πιστεύων ὅτι ἀρχικῶς ἦτο Τράπεζα καὶ ὅτι περὶ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰῶνος μετεβλήθη εἰς παρεκκλήσιον καὶ εἰς τόπον ταφῆς. Πρβ. καὶ σ. 500.

[4] Millingen, Ἔνθ᾽ ἀν. 327 κ.ἑξ. Τὸν κατάλογον τοῦτον ἁπλοποιημένον ἀντιγράφει ὁ E. Mamboury, Constantinople, Guide touristique, 2me édit. française, Constantinople 1929, 222 κ.ἑξ.

[5] Ὄχι Μυστικὸς Δεῖπνος, ὡς εἶχεν εἰκάσει ὁ Σμὶτ εἰς τὸ Δελτ. τοῦ Ρωσ. Ἰνστ. Κωνσταντινουπόλεως, 8, 1902, 145 καὶ 11, 1906, 94. Βλ. τὸ εὐκρινὲς ὁπωσδήποτε σχέδιον παρὰ Rüdel, Ἔνθ᾽ ἀν. πίν. 6 δεξιά.

β) Δευτέρα παρουσία. Καταλαμβάνει ὁλόκληρον τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τῆς καμάρας τοῦ παρεκκλησίου, καθὼς καὶ τὰ ἐπὶ τῶν ἑκατέρωθεν τοίχων ἀβαθῆ τυφλὰ τόξα.

γ) Ἐλάχισται σκηναὶ ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου (Προσκύνησις τῶν Μάγων κ.ἄ.).

δ) Σκηναὶ ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

ε) Μεμονωμέναι μορφαὶ τῆς Θεοτόκου μετὰ τοῦ Βρέφους καὶ ἀγγέλων (εἰς τὸν τροῦλλον), πατέρων τῆς Ἐκκλησίας (εἰς τὴν ἀψῖδα), ὑμνῳδῶν (εἰς τὰ σφαιρικὰ τρίγωνα τοῦ τρούλλου), στρατιωτικῶν ἁγίων καὶ ἀσκητῶν (εἰς τὰ κάτω μέρη τῶν τοίχων) καὶ τέλος εἰκόνες δωρητῶν ἢ προσώπων τεθαμμένων εἰς τὸ παρεκκλήσιον [1].

Ἀπὸ τὰς εἰκόνας αὐτὰς καὶ τὰς ὁμάδας παραστάσεων ἡ ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα ἡμᾶς ἐνταῦθα εἶναι ἡ περιλαμβάνουσα σκηνὰς ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Αἱ σκηναὶ αὗται, ὅσας τοὐλάχιστον ἠδυνήθην νὰ ταυτίσω, εἶναι αἱ ἑξῆς:

1) Ὁ Μωϋσῆς πρὸ τῆς καιομένης βάτου, ἐντὸς τῆς ὁποίας παρίσταται ἡ Θεοτόκος.

Τὸ θέμα τοῦτο εἰκονίζεται δίς, κατὰ τρόπον ἑκάστοτε κάπως διάφορον.

2) Ἡ Κλῖμαξ Ἰακώβ.

3) Ἡ μεταφορὰ τῆς Κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης.

4) Ὁ προφήτης Ζαχαρίας κρατῶν τὴν ἑπτάφωτον λυχνίαν.

5) Ὁ προφήτης Ἀββακοὺμ (;) φέρων ἐπὶ τοῦ ὤμου τὸ «κατάσκιον ὄρος» (;) [2].

6) Ἡ εἰκὼν τοῦ Ἠσαΐου καὶ τοῦ ἀγγέλου, ἡ ἀπασχολοῦσα ἡμᾶς ἐνταῦθα.

Ποῖον σκοπὸν εἶχεν ἡ ἐνταῦθα ἀπεικόνισις τῶν ἐκ τῆς Π.Δ. εἰλημμένων σκηνῶν καὶ συμβόλων τούτων;

---

[1] Εἰκονίζονται τέσσαρες μορφαί. Βλ. τὸ σχέδιον παρὰ Rüdel, Ἔνθ' ἀν. σ. 13, εἰκ. 13. Ὑποτίθεται, χωρὶς κανένα ἀποχρῶντα λόγον, ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Μιχαὴλ Η' καὶ τοῦ Ἀνδρονίκου Β' τῶν Παλαιολόγων μετὰ τῶν συζύγων των. Millingen, Ἔνθ' ἀν. σ. 328, ἀριθ. 10. Τὸν ταυτισμὸν ὀρθῶς ἀποκρούει ὁ Rüdel, Ἔνθ' ἀν.

[2] Ἡ εἰκὼν δὲν εἶναι πολὺ εὐκρινής. Ὁ προφήτης παρίσταται φέρων ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ του ὤμου λίθον (;) σχήματος τριγωνικοῦ, τὸν ὁποῖον συγκρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν. Ὁ Millingen, Ἔνθ' ἀν. σ. 329, ἀριθ. 17, ὑπέθεσεν ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ προφήτου βασταζόμενον ἀντικείμενον εἶναι πιθανῶς ἡ τράπεζα μὲ τοὺς ἄρτους τῆς προθέσεως. Τοῦτο ὅμως δὲν φαίνεται πιθανόν. Εἰς τὰς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος «Ἄνωθεν οἱ προφῆται», περὶ τοῦ ὁποίου εὐθὺς ἀμέσως θὰ γίνῃ λόγος, λίθον ὑπὸ μορφὴν τριγωνικοῦ ὄρους κρατοῦσιν ὁ Δανιὴλ καὶ ὁ Ἀββακούμ. Πρβ. τὴν εἰκόνα εἰς τὴν Accademia τῆς Φλωρεντίας παρὰ S. Bettini, La pittura di icone cretese-veneziana e i Madonneri, Padova 1933, πίν. XVIII. Ἀριστερὰ κάτω ὁ Ἀββακούμ, δεξια εἰς τὸ μέσον ὁ Δανιήλ. Ἐνταῦθα πρόκειται πιθανώτατα περὶ τοῦ Ἀββακούμ, τὸ δὲ ὄρος, τὸ ὁποῖον κρατεῖ, ἀναφέρεται εἰς τὴν προφητείαν του (Ἀββ. 3, 3).

Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὰ σύμβολα αὐτά, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν Π.Δ., ἡ καιομένη βάτος δηλαδή, ἡ κλῖμαξ Ἰακώβ, ἡ κιβωτὸς τῆς Διαθήκης, ἡ ἑπτάφωτος λυχνία, τὸ κατάσκιον ὄρος, ὁμοῦ μετὰ πολλῶν ἄλλων, ἐθεωροῦντο ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν θεολόγων ὡς προεικονίσεις τῆς Θεοτόκου [1]. Εἰς τὸ ἀπολεσθὲν κατὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ 1922 χειρόγραφον τῆς Χριστιανικῆς τοπογραφίας τοῦ Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεύστου, τὸ φυλαττόμενον εἰς τὴν Εὐαγγελικὴν Σχολὴν τῆς Σμύρνης, σειρὰ ὅλη μικρογραφιῶν παρίστανε τὴν Θεοτόκον συνοδευομένην μὲ τὰ ἐπώνυμα Κιβωτός, Σκηνή, Τράπεζα, Ἑπτάφωτος λυχνία, Ράβδος Ἀαρών, Βάτος κλπ. [2]. Αἱ παρομοιώσεις αὗται μνημονεύονται συχνότατα καὶ ἑρμηνεύονται εἰς τὴν ὑμνολογίαν τῆς Ἐκκλησίας. Πολυάριθμοι ὕμνοι καὶ τροπάρια, ἐξυμνοῦντα τὴν Θεοτόκον, ἀναφέρονται συνεχῶς εἰς τὰ σύμβολα ταῦτα. Ἀρκεῖ ν' ἀναφέρω τὸ περιέχον τὰς πλείστας τῶν παρομοιώσεων τούτων γνωστότατον τροπάριον «*Ἄνωθεν οἱ προφῆται*» [3], τὸ ὁποῖον εἰς τὴν ζωγραφικὴν τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν ἰδίως χρόνων ἀπετέλεσε τὸ θέμα μεγαλοπρεποῦς εἰκονογραφικῆς συνθέσεως [4]. Ἀκόμη δὲ περισσότερα εἶναι τὰ ἐκ τῆς Π.Δ. σύμβολα, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν Θεοτόκον, τὰ ὁποῖα μετὰ τῶν σχετικῶν ἑρμηνειῶν καταγράφει κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα ὁ Δαμασκηνὸς Στουδίτης, παραλαβὼν ἀναμφιβόλως ἐκ παλαιοτέρων πηγῶν [5].

Ἂν λοιπὸν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ἀφ' ἑνὸς τὰς παραστάσεις αὐτὰς ἐκ τῆς Π.Δ., αἱ ὁποῖαι ἐθεωροῦντο, ὡς εἴδομεν, προεικονίσεις τῆς Παναγίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ τρούλλου τοῦ παρεκκλησίου παρίσταται ἡ Θεομήτωρ μετὰ τοῦ βρέφους συνοδευομένη ὑπὸ ἀγγέλων, πρέπει, κατ' ἀνάγκην, νὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ παρεκκλήσιον τοῦτο ἦτο ἀφιερωμένον εἰς τὴν Θεοτόκον, ἀνεξαρτήτως τῆς χρησιμοποιήσεώς του καὶ ὡς τόπου

---

[1] Πρβ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Α' λόγος ὑπὲρ τῶν εἰκόνων: «*Πάλιν, εἰκὼν λέγεται ἡ τῶν ἐσομένων αἰνιγματωδῶς σκιαγραφοῦσα τὰ μέλλοντα, ὡς ἡ κιβωτὸς τὴν ἁγίαν Παρθένον καὶ Θεοτόκον, καὶ ἡ ῥάβδος, καὶ ἡ στάμνος...*». Migne, PG, 94, 1241 ιβ'. Βλ. καὶ Α. Ἀδαμαντίου εἰς τὸ περ. Λαογραφία, 1, 1910, 526 κ.ἑξ.

[2] J. Strzygowski, Der Bilderkreis des griechischen Physiologus, des Kosmas Indikopleustes und Oktateuch nach Handschriften der Bibliothek zu Smyrna, Leipzig 1899 (Byzantinisches Archiv, 2), 56 κ.ἑξ. πίν. XXV - XXIX.

[3] «*Ἄνωθεν οἱ προφῆται σὲ προκατήγγειλαν στάμνον, ῥάβδον, πλάκα, λυχνίαν, τράπεζαν, ὄρος ἀλατόμητον, χρυσοῦν θυμιατήριον καὶ σκηνήν, πύλην ἀδιόδευτον, παλάτιον καὶ κλίμακα καὶ θρόνον τοῦ βασιλέως*».

[4] Διονυσίου, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, Ἔνθ' ἀν. σ. 146, § 10. Παραδείγματα τοιούτων παραστάσεων βλ. ἐν Α. Ξυγγοπούλου, Κατάλογος τῶν εἰκόνων τοῦ Μουσείου Μπενάκη, Ἀθῆναι, 1936, 50.

[5] Δαμασκηνοῦ τοῦ ὑποδιακόνου καὶ Στουδίτου, Θησαυρός, ἔκδ. Βενετίας, 1805, Λόγος εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου, 185 κ.ἑξ. Ἀνατύπωσις ἐν Κ. Δουκάκη, Μέγας Συναξαριστής, Αὔγουστος, 201 κ.ἑξ.

ταφῆς, τῆς δηλουμένης διὰ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν ἁψῖδα καὶ τῆς Δευτέρας Παρουσίας εἰς τὴν ἀνατολικὴν καμάραν.

Δεδομένου, κατὰ ταῦτα, ὅτι πᾶσαι αἱ εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῆς Μονῆς τῆς Χώρας παραστάσεις ἐκ τῆς Π.Δ. σχετίζονται πρὸς τὴν Θεοτόκον ὡς προεικονίσεις αὐτῆς, δυνάμεθα, νομίζω, νὰ παραδεχθῶμεν μετὰ πολλῆς πιθανότητος, ὅτι καὶ ἡ ἀπασχολοῦσα ἡμᾶς τοιχογραφία τοῦ Ἠσαΐου καὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου φόνου τῶν Ἀσσυρίων ἔχει τὴν ἰδίαν σημασίαν. Εἶναι δηλαδὴ καὶ αὐτὴ προεικόνισις τῆς Θεοτόκου.

Εἰς τὰς γνωστὰς ἀπεικονίσεις τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος, τοῦ προελθόντος ἐκ τοῦ τροπαρίου «*Ἄνωθεν οἱ προφῆται*», ὁ Ἠσαΐας παρίσταται εἴτε ἔχων πλησίον του Ἑξαπτέρυγον, τὸ ὁποῖον τείνει πρὸς αὐτὸν τὴν λαβίδα μὲ τὸν ἄνθρακα (Ἠσ. 6,6 κ.ἑξ.) [1], εἴτε κρατῶν εἰς τὴν χεῖρα τὴν λαβίδα [2], τὸν τελευταῖον δὲ τοῦτον τύπον περιγράφει καὶ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων [3].

Ἡ παράστασις ὅμως τῆς Μονῆς τῆς Χώρας εἶναι μοναδική. Διὰ τοῦτο δυσκόλως δυνάμεθα νὰ συλλάβωμεν τὴν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὴν Θεοτόκον.

Νομίζω ἐν τούτοις, ὑπὸ πᾶσαν βεβαίως ἐπιφύλαξιν, ὅτι ἡ σχέσις αὕτη εὑρίσκεται εἰς τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου πρὸς τὸν Ἠσαΐαν, τοὺς σχετικοὺς μὲ τὴν καταστροφὴν τῶν πολιορκούντων τὴν Ἱερουσαλὴμ Ἀσσυρίων: «*Καὶ ἔσονται οἱ καταλελειμμένοι ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ, φυήσουσι ῥίζαν κάτω, καὶ ποιήσουσι σπέρμα ἄνω. Ὅτι ἐξ Ἱερουσαλὴμ ἔσονται οἱ καταλελειμμένοι, καὶ οἱ σωζόμενοι ἐξ ὄρους Σιών*» (Ἠσ. 37,31-32). Καὶ κατωτέρω: «*Ὑπερασπιῶ ὑπὲρ τῆς πόλεως ταύτης τοῦ σῶσαι αὐτὴν δι᾿ ἐμέ, καὶ διὰ Δαυὶδ τὸν παῖδά μου*» (Ἠσ. 37,35).

Εἰς τὰ χωρία δηλαδὴ ταῦτα ὑπόκειται, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἡ ἐκ τῆς Σιὼν (Ἱερουσαλὴμ) διὰ τοῦ Δαβὶδ γενεαλογία τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἰησοῦ (Ματθ. 1,16, Λουκ. 3,24 κ ἑξ.) [4]. Τὴν γενεαλογίαν δὲ ταύτην παρέστησεν, ὡς γνωστόν, γραφικῶς ἡ τέχνη, ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων, μὲ τὴν πολυπρόσωπον σύνθεσιν, τὴν γνωστὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ῥίζα Ἰεσσαί», ἀποβᾶσαν ἐξαιρετικῶς πολύπλοκον κατὰ τὴν μετὰ τὴν ἅλωσιν περίοδον [5].

---

[1] Π.χ. εἰκὼν τοῦ Ἐμμ. Τζάνε εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Βερολίνου: O. Wulff-M. Alpatoff, Denkmäler der Ikonenmalerei, Hellerau bei Dresden 1925, σ. 237, εἰκ. 100.

[2] Εἰκὼν Μουσείου Μπενάκη: Ξυγγόπουλος, Ἔνθ᾿ ἀν. πίν. 25Α καὶ σ. 49.

[3] Διονυσίου, Ἑρμηνεία, Ἔνθ᾿ ἀν. σ. 146 § 10.

[4] Ὁ Θεοδώρητος Κύρρου δίδει ἑρμηνείαν διάφορον εἰς τὴν φράσιν «οἱ καταλελειμμένοι καὶ οἱ σωζόμενοι ἐξ ὄρους Σιών»: «*Ἐκεῖ γὰρ* (δηλ. εἰς τὴν Σιὼν) *ἤνθησε σωτηρία, καὶ τὸ ἐκείνων κατάλειμμα, τουτέστιν οἱ θεῖοι ἀπόστολοι, τὴν οἰκουμένην εἰς θεογνωσίαν ἐπέστρεψαν*». Migne, PG, 81, 400 λβʹ.

[5] Πρβ. τὴν περιγραφὴν τῆς Ἑρμηνείας τῶν ζωγράφων, Ἔνθ᾿ ἀν. 84 § 136. Παραδείγματα ἐκ τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων προχείρως ἐν Vl. Petkovic', La peinture serbe du moyen-âge, I, Beograd 1930, πίν. 94. II, Beograd 1934, σ. 33, εἰκ. 37. Ἐκ τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνων παρὰ G. Millet, Monuments de l'Athos, I, Les peintures, Paris 1927, πίν. 151. 3, 240. 1.

Πρὸς τὴν ἔννοιαν δὲ αὐτὴν τῶν προφητικῶν λόγων τοῦ Ἠσαΐου πρέπει, ἴσως, νὰ σχετισθῇ ὁ Ψαλμὸς 86,5: «*Μήτηρ Σιὼν ἐρεῖ ἄνθρωπος, καὶ ἄνθρωπος ἐγεννήθη ἐν αὐτῇ, καὶ αὐτὸς ἐθεμελίωσεν αὐτὴν ὁ ὕψιστος*», εἰς τὸν ὁποῖον οἱ βυζαντινοὶ ἑρμηνευταὶ ἔβλεπον σαφῆ προφητείαν περὶ τῆς γεννήσεως τοῦ Σωτῆρος [1]. Πράγματι δὲ οἱ στίχοι οὗτοι ἀποδίδονται εἰς βυζαντινὸν χειρόγραφον Ψαλτήριον μὲ τὴν μικρογραφίαν πόλεως (τῆς Ἱερουσαλὴμ) πολιορκουμένης ὑπὸ στρατιωτῶν (*ἀλλόφυλοι καὶ Τύρος καὶ λαὸς Αἰθιόπων*, Ψαλμ. 86,4), ἀπὸ τῶν ἐπάλξεων δὲ αὐτῆς προβάλλει ἡ μορφὴ τοῦ Ἰησοῦ Ἐμμανουήλ [2].

Ἀλλὰ καὶ ἡ Σιὼν ἀνήκει εἰς τὴν σειρὰν τῶν προεικονίσεων τῆς Θεοτόκου. Σιών, «*ἣν ἡρετίσατο ὁ Κύριος εἰς κατοίκησιν*», ὅπως ἐπίσης καὶ «*πόλις Θεοῦ, Σιὼν ἡ ἐκλεκτή, ἡ θεοκατοίκητος*», εἶναι, μετὰ πολλῶν ἄλλων ἀναλόγων, συνηθέσταται εἰς τὴν ὑμνογραφίαν τῆς Ἐκκλησίας παρομοιώσεις τῆς Θεοτόκου [3]. Τὴν Σιὼν ἐπίσης καταγράφει μεταξὺ τῶν παρομοιώσεων τῆς Θεοτόκου καὶ ὁ Δαμασκηνὸς Στουδίτης, ἀναφερόμενος διὰ τὴν ἑρμηνείαν της ἀφ᾿ ἑνὸς εἰς τὴν προφητείαν τοῦ Ἠσαΐου (59,20): «*Καὶ ἥξει ἕνεκεν Σιὼν* [4] *ὁ ῥυόμενος, καὶ ἀποτρέψει ἀσεβείας ἀπὸ Ἰακώβ*» καὶ ἀφ᾿ ἑτέρου εἰς τὸν Ψαλμὸν 131,13: «*ὅτι ἐξελέξατο Κύριος τὴν Σιών, ἡρετίσατο αὐτὴν εἰς κατοικίαν ἑαυτῷ*» [5]. Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων, περιγράφουσα τὴν σύνθεσιν «Ἄνωθεν οἱ προφῆται», θέτει εἰς τὸ εἰλητάριον, τὸ ὁποῖον κρατεῖ ὁ Ἠσαΐας, τὴν ἑξῆς χαρακτηριστικὴν ἐπιγραφήν: «*Ἐγὼ δὲ πρώην λαβίδ᾿ ἀνθρακοφόρον κέκληκά σʹ, ἁγνή, καὶ θρόνον βασιλέως*» [6], ὅπου ἡ ἰδέα τῆς Θεοτόκου-Σιὼν ὡς κατοικίας καὶ θρόνου τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀρκούντως σαφής [7].

---

[1] Εὐθύμιος Ζιγαβηνὸς παρὰ Migne, PG, 128, 888. Ὁ Δαμασκηνὸς Στουδίτης, Ἔνθ᾿ ἀν. 186, ἀναφέρει τὸν στίχον τοῦτον τοῦ Ψαλμοῦ 86, διὰ νὰ ἑρμηνεύσῃ τὸ ἐπίθετον τῆς Θεοτόκου, Μήτηρ.

[2] Μικρογραφία Ψαλτηρίου, εὑρισκομένου πρὸ πολλῶν ἐτῶν εἰς οἰκογένειαν τῶν Ἀθηνῶν, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα δὲν εἶναι γνωστόν. Ἄγνωστος ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ τύχη τοῦ χειρογράφου. Σχεδίασμα τῆς μικρογαφίας ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Γ. Λαμπάκη, Χριστιανικὴ ἁγιογραφία τῶν ἐννέα πρώτων αἰώνων, Ἀθῆναι 1896, σ. 85. Βλ. καὶ σ. 84, ὅπου γίνεται λόγος περὶ τοῦ χειρογράφου τούτου.

[3] Πρβ. Λεοντοπόλεως Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ ὑμνογραφίᾳ, Paris 1930, σ. 63 κ.ἑξ. ἐν λ. πόλις, καὶ σ. 70 ἐν λ. Σιών.

[4] Εἰς τὸ κείμενον τοῦ Δαμασκηνοῦ: «*Ἥξει ἐκ Σιὼν ὁ ῥυόμενος*» κλπ.

[5] Δαμασκηνὸς Στουδίτης, Ἔνθ᾿ ἀν. 186.

[6] Διονυσίου, Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων, Ἔνθ᾿ ἀν. 146, § 10.

[7] Πρβ. καὶ Σωφρόνιον Εὐστρατιάδην, Ἔνθ᾿ ἀν. σ. 33 ἐν λ. κατοικία καὶ σ. 28 ἐν λ. θρόνος.

Τέλος γνωσταὶ εἶναι εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν αἱ δύο εἰς ὄνομα τῆς Θεοτόκου τιμώμεναι μοναί, ἡ τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ ἡ τῆς Νέας Ἱερουσαλήμ, τῆς ἄλλως καλουμένης Ἀχειροποιήτου ἢ τῶν Ἀβραμιτῶν [1].

Ἐκ τῶν κειμένων λοιπὸν ἀποδεικνύεται ἐπαρκῶς, ὅτι ἡ συσχέτισις τῆς Θεοτόκου πρὸς τὴν Σιὼν - Ἱερουσαλὴμ ἦτο κοινὸς τόπος εἰς τὴν σκέψιν τῶν βυζαντινῶν θεολόγων. Ἐκ τούτου δὲ ἐξηγεῖται, νομίζω, εὐκόλως ἡ παρουσία τῆς ἐνταῦθα ἐξεταζομένης εἰκόνος τοῦ Ἠσαΐου καὶ τῆς ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου ἐξολοθρεύσεως τῶν Ἀσσυρίων μεταξὺ τῶν εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῆς Μονῆς τῆς Χώρας τοιχογραφιῶν, αἱ ὁποῖαι παριστάνουν σκηνὰς καὶ σύμβολα ἐκ τῆς Π.Δ., θεωρούμενα ὡς προεικονίσεις τῆς Θεοτόκου.

Οὕτω ἐκ τῶν ἤδη ἐκτεθέντων προκύπτει τὸ θετικόν, ὡς τοὐλάχιστον νομίζω, συμπέρασμα, ὅτι ἡ τοιχογραφία τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, ἡ ἐνταῦθα ἀπασχολήσασα ἡμᾶς, πρέπει νὰ ταυτισθῇ, ὡς πρὸς τὸ εἰκονογραφικὸν θέμα, πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου ἀγαπηθεῖσαν κηρόχυτον γραφήν.

Ἡ τοιχογραφία αὕτη προσθέτει ἓν ἀκόμη παράδειγμα ἀναβιώσεως κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων αὐτουσίων παλαιοχριστιανικῶν θεμάτων λησμονηθέντων κατὰ τοὺς κυρίως βυζαντινοὺς χρόνους. Βεβαίως ἡ παράστασις εἰς τὴν Μονὴν τῆς Χώρας δὲν ἔχει τὴν ἰδίαν ἔννοιαν, τὴν ὁποίαν εἶχε κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δημιουργίας της. Τώρα ἐμφανίζεται μὲ ἄλλο δογματικὸν καὶ συμβολικὸν περιεχόμενον, ὅπως ἀνωτέρω ἀπεδείξαμεν. Ποῖος ὁ λόγος τῆς ἀρχικῆς δημιουργίας τῆς συνθέσεως ταύτης εἶναι ζήτημα ἔχον ἀνάγκην μακροτέρας ἀναπτύξεως καὶ διὰ τοῦτο θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ προσεχῶς εἰς ἰδίαν μελέτην.

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

[1] J. Ebersolt, Sanctuaires de Byzance, Paris 1921, 66 κ.ἑξ. Ὁ Μ. Γεδεών, Βυζαντινὸν ἑορτολόγιον, Κωνσταντινούπολις 1899, 154β, τὴν μονὴν Ἱερουσαλὴμ θεωρεῖ, ὄχι ὀρθῶς, νομίζω, μετόχιον τῶν Ἱεροσολυμιτῶν. Τοῦτο ἀποκρούει καὶ ὁ R. Janin, Constantinople byzantine, Paris 1950, 331 κ.ἑξ., ὁ ὁποῖος ὅμως θεωρεῖ τὰ Ἱερουσαλὴμ καὶ Νέα Ἱερουσαλὴμ ὡς ὀνόματα μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς μονῆς.

ΤΟ ΘΕΜΑ ΚΡΗΤΗΣ ΠΡΟ ΤΗΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΥΠΟ ΤΩΝ ΑΡΑΒΩΝ

Μαρτυρίαι περὶ τῆς ὀργανώσεως τῆς Κρήτης εἰς Θέμα κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ ἑπομένως τῆς διοικήσεως αὐτῆς ὑπὸ στρατηγοῦ δὲν ἦσαν γνωσταὶ μέχρι τοῦ τέλους περίπου τοῦ παρελθόντος αἰῶνος εἰς τοὺς ἀσχολουμένους περὶ τὰ ζητήματα τῆς διοικητικῆς ὀργανώσεως τῆς Αὐτοκρατορίας.

Οὕτως ὑπὸ τοῦ A. Rambaud καὶ μετ' αὐτὸν ὑπὸ τοῦ G. Schlumberger, ἐπαναλαβόντος τὴν γνώμην τοῦ Rambaud, ἐδιδάσκετο ὅτι ἡ Κρήτη δὲν ὑπῆρξε ποτὲ Θέμα, διότι πρὸ τῆς ὀργανώσεως τῶν Θεμάτων αὕτη περιῆλθεν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῶν Ἀράβων, καὶ ὅτι ἔπειτα κατὰ τὴν περίοδον ἀπὸ τῆς ἀνακτήσεως αὐτῆς (961) μέχρι τοῦ ἔτους 1204, ὅτε κατελύθη τὸ Βυζαντινὸν Κράτος, αὕτη ἦτο ὑπὸ τὴν διοίκησιν Κατεπάνω ἡνωμένη μὲ τὴν Πραιτωρίαν, τὴν περιλαμβάνουσαν τὰ Θέματα Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου [1].

Τὴν ἐπικρατοῦσαν αὐτὴν γνώμην ἀνέτρεψεν ἀργότερον, τῷ 1898, ἡ δημοσίευσις ὑπὸ τοῦ Uspenskij τοῦ Τακτικοῦ [2], ἐκ τῶν μέσων τοῦ ἐνάτου αἰῶνος, εἰς τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται «ὁ Πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Κρήτης» (σ. 115), κατωτέρω δὲ (σ. 119) μνημονεύεται καὶ «ὁ ἄρχων Κρήτης» καὶ ἐν σ. 123 «οἱ δομέστικοι, οἱ ἐξκουβίτωρες (cod. ξουβίτορες) καὶ δρουγγάριοι καὶ ἄρχοντες Χαλδίας καὶ Κρήτης».

Τὴν περίεργον διπλῆν αὐτὴν ἀναγραφὴν τοῦ διοικητοῦ Κρήτης, ὡς στρατηγοῦ καὶ ἄρχοντος, ἐδυσκολεύθη νὰ ἑρμηνεύσῃ ὁ J. B. Bury, ὅστις καὶ ἐξ ἄλλης ὁμοίας ἀναγραφῆς ἐν τῷ αὐτῷ Τακτικῷ, ἤτοι στρατηγοῦ καὶ ἄρχοντος Χαλδίας, κατέληξε τέλος εἰς τὴν εὐφυᾶ ἐξήγησιν, ὅτι ἡ Κρήτη καὶ ἡ Χαλδία, πρότερον ἀρχοντᾶτα, προήχθησαν ἔπειτα εἰς στρατηγίδας καὶ ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ Τακτικοῦ, ἐρανιζόμενος καὶ ἐκ παλαιοτέρων Τακτικῶν, ὡς

[1] Βλ. G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1884, σ. 189, 200 - 201.

[2] «Τακτικὸν ἐν ἐπιτόμῳ γενόμενον ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ φιλοχρίστου δεσπότου καὶ Θεοδώρας τῆς ὀρθοδοξοτάτης καὶ ἁγίας αὐτοῦ μητρός». Izstvestjia τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ρωσσικοῦ ἀρχαιολογ. Ἰνστιτούτου, τόμ. III (1898), 98 - 137.

ἄλλωστε καὶ ὁ μετ᾽ αὐτὸν Φιλόθεος εἰς τὸ Κλητορολόγιόν του (τῷ 899) [1], ἐνῷ εἰσήγαγεν εἰς τὸν παλαιὸν κατάλογον τὸ νέον ἀξίωμα τοῦ στρατηγοῦ Κρήτης, παρέλιπε νὰ διαγράψῃ ἢ ἀντικαταστήσῃ ὁμοίως τὸν ὑπάρχοντα κατωτέρω τίτλον τοῦ Ἄρχοντος Κρήτης [2].

Ἡ σύνταξις τοῦ Τακτικοῦ τούτου τοποθετεῖται χρονολογικῶς, ὑπὸ μὲν τοῦ J. Bury μεταξὺ τῶν ἐτῶν 842 καὶ 856 καὶ μάλιστα εἰς τὰ ἔτη 842-843 [3], ὑπὸ δὲ τοῦ Στίλπωνος Κυριακίδου τελευταίως εἰς τοὺς χρόνους μετὰ τὸ 809 καὶ πρὸ τοῦ 828 [4], τοῦ ἔτους κατὰ τὸ ὁποῖον ἡ Κρήτη εἶχε πλέον καταστηθῆ ἐξ ὁλοκλήρου ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν [5].

Τὴν μαρτυρίαν ταύτην ἐν τῷ Τακτικῷ τοῦ Uspenskij περὶ τῆς Κρήτης ὡς στρατηγίδος κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἐπεβεβαίωσαν ἔπειτα καὶ ἄλλαι εἰδήσεις περὶ τῆς διοικήσεως τῆς νήσου ἐκ συγγραφέων, ἐγγράφων καὶ μνημείων ἄλλων ἐπιγραφικῶν καὶ σφραγιστικῶν [6].

Παρατηροῦμεν ὅμως ὅτι πᾶσαι αἱ εἰδήσεις αὗται ἀναφέρονται εἰς τοὺς

---

[1] Βλ. J. N. B u r y, The Imperial administrative System in the ninth Century with a revised text of the Kletorologion of Philotheos, London 1911, σ. 132, στ. 1 κἑξ. «ἀλλ᾽ ἐπείπερ τὰς τῶν ἀρχαίων ἐκθέσεις οὐχὶ πάσας, ἀλλ᾽ ὅσας ὁ χρόνος ἀμαυρωθῆναι ἐποίησεν, ἑκόντι παρεδράμομεν, φέρε δὴ τὰς ἐπὶ τῶν βασιλέων ἡμῶν, Λέοντος καὶ Ἀλεξάνδρου, γνωριζομένας τε ἅμα καὶ πραττομένας ὡς ἐν πίνακος τάξει στιχηδὸν ὑποτάξωμεν». Πρβλ. καὶ J. B u r y, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 13.

[2] B u r y, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 13.

[3] B u r y, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 12 καὶ 14. Τὴν χρονολογίαν ταύτην, ἤτοι τὰ ἔτη 842 - 843, ἀποδέχεται καὶ ὁ F r. D ö l g e r ἐν Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10 und 11 Jahrhunderts, Leipzig - Berlin 1927, σ. 13, σημ. 6. Ὁ Ἰ ω ά ν ν. Β. Π α π α δ ό π ο υ λ ο ς, εἰς τὸ ἔργον του «Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς (824 - 961)», Athen 1948, σ. 40 κἑξ. δέχεται τὴν συγγραφὴν τοῦ Τακτικοῦ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 842 - 848.

[4] Οἱ A. A. V a s i l i e v, H. G r é g o i r e καὶ M. C a n a r d (A. A. V a s i l i e v, Byzance et les Arabes I. La dynastie d'Amorium (820 - 867). Édition française prép. par H. Grégoire et M. Canard, Bruxelles 1935, σ. 56, σημ. 1) δέχονται ὅτι ἡ κατάληψις τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν συνετελέσθη τῷ 827.

[5] Βλ. Σ τ ί λ π. Κ υ ρ ι α κ ί δ ο υ, Βυζαντιναὶ μελέται, II - IV. Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1939, σ. 235 - 241.

[6] Βλ. Σ τ ε φ. Ξ α ν θ ο υ δ ί δ ο υ, Μολύβδιναι βοῦλλαι Κρήτης καὶ Ἁλμυροῦ, Byz. Zeitschr. 18 (1909), 177 - 178. Κ. Μ. Κ ω ν σ τ α ν τ ο π ο ύ λ ο υ, Στρατηγὸς Κρήτης, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν, ἔτ. Ϛ' (1929), 316 - 319. Σ π. Μ α ρ ι ν ά τ ο υ, Εὐμάθιος ὁ Φιλοκάλης τελευταῖος στρατηγὸς τοῦ Βυζαντινοῦ θέματος τῆς Κρήτης, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν, ἔτ. Ζ' (1930), 388 - 393. V. L a u r e n t, Bulletin de Sigillographie Byzantine, Byzantion V (1929 - 1930), 635 - 636, VI (1901), 801 - 802. Δ ι ο ν. Ζ α κ υ θ η ν ο ῦ, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν, ἔτ. ΙΖ' (1941), σ. 263 - 267. Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος καὶ ἡ διαθήκη αὐτοῦ, Κρητ. Χρον. Β' (1948), 66.

χρόνους ἀπὸ τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ Β' (820 - 829) μέχρι τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος [1], πλὴν βεβαίως τῆς περιόδου τῆς κατοχῆς τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν (827 [2] ἢ 828 - 961).

Παρὰ τὴν μαρτυρίαν ἐν τῷ Τακτικῷ τοῦ Uspenskij περὶ στρατηγοῦ Κρήτης, ὁ V. Beneševič, καὶ μετ᾽ αὐτὸν ὁ Διον. Ζακυθηνός, προσάγουν καὶ ἑτέραν ὀλίγον ἀρχαιοτέραν, ἐκ κειμένου ἀνωνύμου συγγραφέως τῶν μετὰ Θεοφάνη, κατὰ τὴν ὁποίαν τῷ 825 ἢ 826, ὅτε συνεχίζετο ἔτι ἡ ἀντίστασις τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους κατὰ τῶν ἐπιδραμόντων εἰς τὴν νῆσον Σαρακηνῶν, ἀπεστάλη διὰ βραχὺ χρονικὸν διάστημα στρατηγὸς εἰς Κρήτην ὁ Φωτεινός, μέχρι τότε στρατηγὸς τοῦ Θέματος τῶν Ἀνατολικῶν [3].

Ἐκ τῶν μαρτυριῶν τούτων ἐπάγεται ὁ Διον. Ζακυθηνὸς ὅτι «ἡ νῆσος Κρήτη, ἂν μὴ πρὸ τῆς κατακτήσεως, πάντως κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν πρώτων ἀραβικῶν ἐπιθέσεων καὶ τῶν πρώτων ἐπιχειρήσεων τῶν ἀναληφθεισῶν ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν διὰ τὴν ἐκδίωξιν τῶν Ἀράβων, εἶχε προαχθῆ εἰς τὴν τάξιν στρατηγίδος» [4]. Τὴν εἰκασίαν ταύτην τοῦ Διον. Ζακυθηνοῦ περὶ πιθανῆς ὀργανώσεως τοῦ Θέματος τῆς Κρήτης πρὸ τῆς ἀραβικῆς εἰσβολῆς εἶχε διατυπώσει παλαιότερον, πρῶτος νομίζω, ὁ Στέφανος Ξανθουδίδης δημοσιεύων σφραγῖδα ἐκ τῆς νήσου τοῦ «† Σ[τ]εφάνου στρατ(ηγοῦ)», τὴν ὁποίαν ἀνήγαγε χρονολογικῶς εἰς τὸν ὄγδοον αἰῶνα [5]. Ὁ Σ. Ξανθουδίδης, θεωρῶν τὸν Στέφανον τοῦτον στρατηγὸν Κρήτης, ἐκφέρει τὴν γνώμην ὅτι δὲν τοῦ φαίνεται ἀπίθανον νὰ ἀπετέλει ἡ νῆσος Θέμα ὑπὸ στρατηγὸν πρὸ τῆς ἐπιθέσεως τῶν Ἀράβων [6].

Πράγματι ἡ Κρήτη εἶχεν ὀργανωθῆ εἰς Θέμα πολὺ πρὸ τῆς ἀραβικῆς κατακτήσεως αὐτῆς, ἤδη ἀπὸ τοῦ ὀγδόου αἰῶνος, ὡς μανθάνομεν ἐκ τῆς κα-

---

[1] Βλ. παρὰ Δ ι ο ν. Ζ α κ υ θ η ν ῷ, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 264 - 267.

[2] Βλ. ἀνωτ. σ. 60, σημ. 4.

[3] V. B e n e š e v i ć, Die Byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologion Philothei (De Cer. l. II c. 52) und nach den Jerusalemer Handschriften zusammengestellt und rediviert, Byzant. - Neugriech. Jahrb. V (1926), 153, 25. Δ ι ο ν. Ζ α κ υ θ η ν ο ῦ, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 264 - 265. Περὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Φωτεινοῦ εἰς Κρήτην τῷ 825 ἢ τῷ 826 συζητεῖται καὶ ὑπὸ τῶν A. A. V a s i l i e v, H. G r é g o i r e - M. C a n a r d, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 59; σημ. 2.

[4] Δ ι ο ν. Ζ α κ υ θ η ν ο ῦ, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 265. Καὶ ὁ Σ τ ί λ π ω ν Κ υ ρ ι α κ ί δ η ς, τοποθετῶν τὸ Τακτικὸν τοῦ Uspenskij εἰς χρόνους πρὸ τοῦ 828, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 235 - 241, δέχεται οὕτω τὴν ὕπαρξιν στρατηγοῦ ἐν Κρήτῃ πρὸ τῆς ἀραβικῆς ἐπιθέσεως.

[5] Σ τ ε φ. Ξ α ν θ ο υ δ ί δ ο υ, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 177 - 178.

[6] Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 178. Πρβλ. τοῦ ἰδίου καὶ «Ἐπίτομος ἱστορία τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ᾽ ἡμᾶς», ἐν Ἀθήναις 1909, σ. 65.

τωτέρω σχετικῆς μαρτυρίας ἐν τῷ βίῳ τοῦ ὁσίου Στεφάνου τοῦ νέου [1], μαρτυρήσαντος ὑπὲρ τῆς προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων ἐν Κωνσταντινουπόλει τῇ 28 Νοεμβρίου τοῦ ἔτους 767, ἐπὶ τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου Ε' [2].

---

[1] «Στεφάνου διακόνου τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸν βίον καὶ μαρτύριον τοῦ παμμάκαρος καὶ ὁσίου μάρτυρος Στεφάνου τοῦ Νέου, μαρτυρήσαντος ἐπὶ τοῦ ἀσεβοῦς εἰκονοκαύστου βασιλέως Κωνσταντίνου τοῦ καὶ Κοπρωνύμου». M i g n e, P.G., 100, 1069 - 1185.

[2] Περὶ τοῦ ἔτους τοῦ θανάτου τοῦ ὁσίου Στεφάνου τοῦ νέου δὲν ὑπάρχει παρὰ πᾶσι τοῖς μελετηταῖς τοῦ ζητήματος τούτου ὁμοφωνία. Οὕτως οἱ Βολλανδισταὶ σημειώνουν ἐν τῇ Bibliotheca Hagiogr. Græca[2], Bruxellis 1909, σ. 235 ὅτι ὁ ὅσιος Στέφανος ἐμαρτύρησε τὴν 28 Νοεμβρίου τοῦ 764, ἐνῷ οἱ: Κ ω ν σ τ. Π α π α ρ ρ η γ ό π ο υ λ ο ς, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἔκδ. 6η (ὑπὸ Π. Καρολίδου) 1932, τόμ. Γ', μέρος Β', σ. 84, L. B r e h i e r, La querelle des images (VIIIe - IXe siècle), Paris 1904, σ. 21, σημ. 1, Κ ω ν σ τ. Ἄ μ α ν τ ο ς, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τόμ. Α', 1939, σ. 369 καὶ G. O s t r o g o r s k y, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1940, σ. 118—οὗτος ἀντιθέτως σημειώνει ἐν σ. 98 ὡς ἔτος τοῦ θανάτου του καὶ τὸ 767—τοποθετοῦν τὸ μαρτύριον εἰς τὸ ἔτος 765, παραλαμβάνοντες προφανῶς τὴν χρονολογίαν ταύτην ἐκ τοῦ Ν ι κ η φ ό ρ ο υ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία σύντομος (ἔκδ. Car. de Boor, σ. 72, στ. 10 κἑξ.).

Ὑπὸ τῶν πρώτων ἐκδοτῶν τοῦ βίου τοῦ ὁσίου Στεφάνου τοῦ Νέου τοποθετεῖται ὁ θάνατός του τῷ 766 (βλ. M i g n e, P.G., 100, 1067 - 1068). Πρὸς τὴν χρονολογίαν ταύτην συμφωνῶν καὶ ὁ Κ. Δ ο υ κ ά κ η ς, Μέγας Συναξαριστὴς πάντων τῶν ἁγίων τῶν καθ' ἅπαντα τὸν μῆνα Νοέμβριον ἑορταζομένων, Ἀθῆναι 1895, σ. 600, λέγει ὅτι ὁ ὅσιος Στέφανος ἐγεννήθη τῷ 713.

Ἐν Acta Sanct. Octobr. VIII, 131 D ὑποστηρίζεται ὑπὸ τῶν Βολλανδιστῶν ὅτι ὁ ὅσιος Στέφανος ἐμαρτύρησε τῇ 28 Νοεμβρίου τοῦ ἔτους 767 εἰς ἡλικίαν, συμφώνως πρὸς τὸν βίον του, 53 ἐτῶν. Τὴν χρονολογίαν αὐτὴν δέχεται περίπου καὶ ἐπαναλαμβάνει ὁ A l f r e d L o m b a r d, Constantin V, Empereur des Romains (740 - 775), Paris 1902, σ. 156 - 157, σημ. 3. Ὁ Μ α ν. Γ ε δ ε ώ ν, Βυζαντινὸν Ἑορτολόγιον. Μνῆμαι τῶν ἀπὸ τοῦ Δ' μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἑορταζομένων ἁγίων, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1899, σ. 194β καὶ 195α, λέγει ὁμοίως ὅτι ὁ ὅσιος Στέφανος ἐγεννήθη τῷ 714 καὶ ἀπέθανε τῷ 767, 28 Νοεμβρίου. Τὴν χρονολογίαν αὐτὴν τοῦ θανάτου του δέχεται τέλος καὶ ὁ K a r l K r u m b a c h e r, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, τόμ. Α', 1897, μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου, σ. 388 - 389.

Ἡ χρονολογία τῆς θανατώσεως τοῦ ὁσίου Στεφάνου νομίζω ὅτι δύναται νὰ ἐξαχθῇ ἀσφαλῶς ἐκ μαρτυρίας ἐν τῷ βίῳ αὐτοῦ περὶ τοῦ ἔτους τῆς γεννήσεώς του. Ἐνταῦθα λέγει ὁ βιογράφος του ὅτι ὁ ὅσιος Στέφανος ἐγεννήθη ὀλίγους μῆνας μετὰ τὴν ἀνάρρησιν εἰς τὸν θρόνον, τῷ 715, τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ (Περὶ τοῦ ἔτους τῆς ἐνθρονίσεως τοῦ Γερμανοῦ βλ. Κ. Ἀ μ α ν τ ο ν, Ἔνθ' ἀν., σ. 351, G. O s t r o g o r s k y, Ἔνθ' ἀν., σ. 98 καὶ Μ α ν. Γ ε δ ε ώ ν, Πατριαρχικοὶ Πίνακες, σ. 255). «Τῷ δὲ χρόνῳ τῆς αὐτῆς [=τῆς μητρὸς τοῦ ὁσίου Στεφάνου] συλλήψεως, ὁ ὀρθότομος [γρ. ὀρθοτόμος] τῶν τῆς ἐκκλησίας δογμάτων ὑφηγητὴς Γερμανός, ὁ κοινὸς ἡμῶν πατὴρ τῆς βασιλευούσης πόλεως Θεοῦ ψήφῳ ἐμπιστεύεται τοὺς οἴακας» (M i g n e, PG, 100, 1076 D). Μετὰ τὴν ἐνθρόνισιν τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ, γενομένην τῇ 11 Αὐγούστου τοῦ ἔτους 715 (βλ. ἐν Acta Sanct. Octob. VIII, 131A-B), «μεθ' ἡμέρας τινὰς ἡ θεοφιλεστάτη ὡς ἐπάληθες αὕτη νέα Ἄννα τοῦ χρόνου συμπληρωθέντος γεννᾷ τὸν ἐν πνεύματι νέον Σαμουήλ. Τὸ δὲ γεννηθῆναι τοῦτον παρευθὺς τῇ τοῦ πρωτομάρτυρος κλήσει Στέφανον ὠνόμασαν» (M i g n e, Ἔνθ' ἀν., 1077 D). Πλὴν ὅμως τοῦ ἔτους τῆς γεννήσεως, τοῦ 715, ὁ βιογράφος ἀναφέρει καὶ τὴν ἡμερομηνίαν τοῦ θανάτου του, τῇ 28η Νοεμβρίου, προσέτι δὲ ὅτι ἦγε τότε ὁ Ὅσιος τὸ 53ον ἔτος τῆς ἡλικίας του· «Ἐτελειώθη δὲ ὁ ἅγιος τοῦ Θεοῦ καὶ ὁσιομάρτυς Στέφανος τῷ πεντηκοστῷ τρίτῳ χρόνῳ τῆς αὐτοῦ ἡλικίας, μηνὶ Νοεμβρίῳ, εἰκάδι ὀγδόῃ, ἐν ᾗ τὸ στοιχεῖον τοῦ Ε παρὰ τῶν φιλοδαιμόνων ἐκπορεύεται Βρουμαλιστῶν» (M i g n e, Ἔνθ' ἀν., 1177 D - 1180 A). Κατὰ ταῦτα ὁ ὅσιος Στέφανος ὁ Νέος ἐμαρτύρησε τῷ 767, μηνὸς Νοεμβρίου 28.

Ἐν τῷ βίῳ τούτῳ ἀναφέρεται διὰ μακρῶν περὶ τῶν διώξεων τῶν εἰκονοφίλων ὑπὸ τῶν εἰκονομάχων βασιλέων, τοῦ Λέοντος Γ' (717 - 741) καὶ μάλιστα τοῦ υἱοῦ καὶ διαδόχου αὐτοῦ Κωνσταντίνου Ε' (741 - 775), ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ ὁποίου ἐδιώχθη καὶ ἐμαρτύρησεν ὁ ὅσιος Στέφανος ὁ Νέος.

Ὁ Στέφανος, γεννηθεὶς ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἀφιερωθείς, παῖς ἔτι, ὑπὸ τῶν γονέων του εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ὡδηγήθη ὑπ' αὐτῶν, ἕνεκα τῆς ἀναστατώσεως τῆς Ἐκκλησίας τῷ 730 ὑπὸ τοῦ εἰκονομάχου βασιλέως Λέοντος Γ', εἰς μοναστήριον ἐν τῷ ἐν τῇ Βιθυνίᾳ ὄρει τοῦ Αὐξεντίου ὅπου καὶ ἐκάρη οὗτος μοναχός [1]. Διὰ τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν αὐστηρὰν ἐγκράτειαν αὐτοῦ ὁ ὅσιος Στέφανος κατέλαβε ταχέως ἐξέχουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν ἐκεῖ μοναστῶν καὶ ἐρημιτῶν, προσεκλήθη δ' ἀργότερον ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Ε', λόγῳ τοῦ κύρους αὐτοῦ μεταξὺ τοῦ ἐκεῖ κόσμου τῶν μοναχῶν, νὰ ὑπογράψῃ εἰς τὸ πρακτικὸν τῆς συνόδου τῆς Ἱερείας (754) περὶ τῆς καταδίκης τῆς προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων [2].

Ὁ ὅσιος Στέφανος ὅμως οὐ μόνον ἠρνήθη κατηγορηματικῶς νὰ ὑπογράψῃ, ἀλλὰ καὶ ἀπεδύθη συγχρόνως εἰς ἀγῶνα ὑπὲρ τῶν εἰκόνων. Ἕνεκα τούτου ὑπέστη οὗτος ἐπὶ ἔτη διώξεις πολλάς, ἤτοι ἐξωρίσθη καὶ ἐφυλακίσθη καὶ τέλος, ἐπειδὴ παρέμενεν ἄκαμπτος εἰς τὰς ὑπὲρ τῶν εἰκόνων πεποιθήσεις του καὶ κατεπάτησεν ἐνώπιον τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου Ε' νόμισμα, φέρον τὴν εἰκόνα του, ἐνεκλείσθη αὖθις ἐν τῇ δημοσίᾳ φυλακῇ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. «...Καὶ παρευθὺ τὸν ἅγιον δεδεμένον ἐκ τοῦ τραχήλου, ὄπισθεν δὲ τὰς χεῖρας, πρὸς τὴν τοῦ Βυζαντίου δημοσίαν φυλακὴν τοῦτον παρέπεμψεν, ἔνθα ἐπιλέγεται τὸ ἱερὸν *πραιτώριον*, ὡς ἐννόμως κριθῆναι αὐτόν, διότι βασιλέως χαρακτῆρα ἀνόμως πεπάτηκεν... Εὗρεν δὲ ἐν τοῖς ἐκεῖσε ἐγκεκλεισμένους λογάδας τοῦ ἁγίου τῶν μοναχῶν σχήματος, ὡσεὶ τριακοσίους τεσσαράκοντα δύο τὸν ἀριθμὸν ἐκ διαφόρων χωρῶν, τοὺς μὲν ρινοτμήτους, τοὺς δὲ ἀπομμάτους, ἄλλους χεῖρας κεκομμένας ἔχοντας, ὡς μὴ ὑπογράψαντας κατὰ τῶν ἁγίων εἰκόνων... Οἱ δὲ πατέρες οὗτοι πάντες ἐδέξαντο τοῦτον ὡς ἀρχι-

---

[1] M i g n e, Ἔνθ' ἀν., 1084 B - 1088 D.

[2] Ἔνθ' ἀν., 1121 D - 1124 A.

ποιμένα καὶ καθηγητὴν σωτήριον καὶ παρ᾿ αὐτοῦ ἐδιδάσκοντο καὶ αὐτῷ τοὺς λογισμοὺς ἀνέφερον. Λοιπὸν γέγονε τὸ πραιτώριον μοναστήριον, παντὸς τοῦ μοναχικοῦ κανόνος ἐπιτελουμένου» [1].

Οὕτω τοῦ ὁσίου Στεφάνου εὑρισκομένου ἐν τῇ φυλακῇ μετὰ τῶν ὡς ἄνω τριακοσίων τεσσαράκοντα καὶ δύο μοναχῶν, «...᾿Εν μιᾷ δὲ τῶν ἡμερῶν καθεσθεὶς (sic) μετὰ τῶν συνδεσμωτῶν Πατέρων ὁ ῞Οσιος, ἐκινήθη λόγος περὶ τῶν κατὰ χώρας [τῶν] γεγονότων βασάνων, τοῦ διωγμοῦ παρὰ τῶν ἀρχόντων τοῦ τυράννου. Παρήχθη δὲ εἰς μέσον ᾿Αντώνιος τῆς Κρητῶν νήσου, ἀπαγγέλλων τὸ θεόθετον θῦμα καί φησιν. Πῶς ὑπ᾿ ὄψιν ἀδακρυτὶ ἀγάγοιμι, Πατέρες τίμιοι, τὰ τοῦ ἀββᾶ Παύλου ἀριστεύματα ; Οὗτος γὰρ ὁ γεννάδας κατεσχέθη ὑπὸ Θεοφάνους ἀρχισατράπου τῆς νήσου τὸ ἐπίκλην Λαρδοτύρου καὶ προσήχθη πρὸς ἐξέτασιν ἐν τῷ λεγομένῳ πραιτωρίῳ τοῦ ῾Ηρακλείου. Προὔκειτο δὲ πρὸς γῆν ἡ τοῦ Χριστοῦ εἰκών, καθ᾿ ὃ ὑπὲρ ἡμῶν ἐσταυρώθη καὶ τὸ τῶν βασάνων ὄργανον, τὸ παρ᾿ ῞Ελλησι λεγόμενον καταπέλται καί φησιν ὁ στρατηγός· ὦ Παῦλε, ἓν ἐκ τῶν δύο σοι πρόκειται, ἢ τὴν εἰκόνα πατήσαντα ζῆσαι, ἢ τῇ βασάνῳ παραπεμφθῆναι. ῾Ο δὲ ἅγιος φωνῇ μεγάλῃ ἀνέκραξεν. Μὴ γένοιτό μοι, Κύριε ᾿Ιησοῦ Χριστέ, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ, πατῆσαί σου τὴν σαρκομοιόμορφον θείαν εἰκόνα, σκήνωμα ὑπάρχουσαν τοῦ φοβεροῦ σου ὀνόματος. Καὶ πρὸς γῆν νενευκὼς τὴν προσήκουσαν προσκύνησιν προσῆξεν τῇ ἁγίᾳ εἰκόνι. Θυμωθεὶς δὲ ὁ στρατηγὸς τοῦτον ἐκδυθῆναι προστάττει, εἶθ᾿ οὕτως ἁπλωθῆναι πρὸς τοὺς καταπέλτας. Καὶ περισφίγξαντες οἱ ὑπηρέται τὸν ῞Αγιον πρὸς ταῖς δυσὶ σανίσιν ἀπό τε τραχήλου ἕως ἀστραγάλων καὶ διὰ σιδήρων τούτου τὰ μέλη καθηλώσαντες, κυκλόθεν τε πυρκαϊὰν ὑφάψαντες παμμεγέθη, οὕτως ὁλοκάρπωμα διὰ πυρὸς τὸν ῞Αγιον πεποίηκεν ὁ τοῦ παρανόμου βασιλέως παρονομώματος ἄρχων» [2].

Μετὰ τὴν ἀφήγησιν ταύτην τοῦ ἀπὸ Κρήτης ᾿Αντωνίου περὶ τῆς θανατώσεως τοῦ ἀββᾶ Παύλου ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Κρήτης Θεοφάνους τοῦ Λαρδοτύρου, διηγήθη ὁ πρεσβύτερος Θεοστήρικτος, ἐκ τοῦ μοναστηρίου τῆς Πελεκητῆς ἐν Μικρᾷ ᾿Ασίᾳ πρὸς τὸν ῾Ελλήσποντον, περὶ ὁμοίας ἀγριότητος κατὰ τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς ταύτης τοῦ στρατηγοῦ Μιχαὴλ τοῦ Λαχανοδράκοντος «τοῦ ἄρχοντος τῆς ᾿Ασιάτιδος γαίης, ὅνπερ Λαχανοδράκοντα καλοῦσιν» [3].

Μετ᾿ ὀλίγον ὁ ὅσιος Στέφανος διὰ τὴν ἀσεβῆ, ὡς ἀνωτέρω, πρᾶξίν του, νὰ καταπατήσῃ τὸ φέρον τὴν εἰκόνα τοῦ βασιλέως νόμισμα, παρεδόθη ἐκ τῆς φυλακῆς εἰς τὸν ὄχλον, ὁ ὁποῖος, σύρων αὐτὸν διὰ τῶν ὁδῶν πρὸς διαπόμ-

[1] M i g n e, ῎Ενθ᾿ ἀν., 1160B-D.
[2] ῎Ενθ᾿ ἀν., 1164B-D.
[3] ῎Ενθ᾿ ἀν., 1164 D - 1165 A.

πευσιν, ἐθανάτωσε τέλος τοῦτον διὰ ῥαπισμάτων καὶ ἄλλων κακώσεων [1], ὡς ἐν τῷ συναξαρίῳ λέγεται, τῇ 28ῃ Νοεμβρίου, ἄγοντα τὸ πεντηκοστὸν τρίτον ἔτος τῆς ἡλικίας του, ἤτοι τῷ 767.

῾Ο βίος οὗτος τοῦ ὁσίου Στεφάνου συνεγράφη τῷ 808 [2] ὑπὸ τοῦ Στεφάνου διακόνου τῆς Μεγάλης ᾿Εκκλησίας κατὰ προτροπήν, ὡς λέγει ὁ ἴδιος, τοῦ ᾿Επιφανίου, διαδόχου τοῦ ὁσίου Στεφάνου ἐν τῷ βουνῷ τοῦ Αὐξεντίου καὶ ἐξ ἀφηγήσεων πρὸς αὐτὸν ὑπὸ τῶν ἐπιζώντων μαθητῶν καὶ συναγωνιστῶν τοῦ ὁσιομάρτυρος Στεφάνου, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων συγχρόνων τοῦ ῾Οσίου προσώπων [3].

Εἰς τὴν παρατιθεμένην ἀνωτέρω ἀφήγησιν τοῦ ἐκ Κρήτης ᾿Αντωνίου περὶ τῆς διώξεως τῶν εἰκονοφίλων ἐν Κρήτῃ καὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἀββᾶ Παύλου κατὰ διαταγὴν τοῦ στρατηγοῦ Θεοφάνους τοῦ Λαρδοτύρου, ἔχομεν ῥητὴν μαρτυρίαν ὅτι πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ ὁσίου Στεφάνου, ἤτοι πρὸ τοῦ 767, ἡ Κρήτη διοικητικῶς ἀπετέλει ἴδιον Θέμα, μανθάνομεν δὲ καὶ περὶ στρατηγοῦ αὐτῆς κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἢ τὸ προηγούμενον, Θεοφάνους τοῦ Λαρδοτύρου, ὁ ὁποῖος μετ᾿ ἄλλων ἐπίσης ἀξιωματούχων τοῦ Κράτους, ἤτοι τοῦ ἀνωτέρω στρατηγοῦ τῶν Θρακησίων Μιχαὴλ τοῦ Λαχανοδράκοντος, τοῦ ἀρχιτελώνου τοῦ κόλπου Νικομηδείας Αὐλικαλάμου κ.ἄ., ἐβοήθησε τὸν αὐτο-

[1] M i g n e, ῎Ενθ᾿ ἀν., 1177c. Περὶ τοῦ μαρτυρικοῦ τούτου θανάτου τοῦ ὁσίου Στεφάνου ἀναφέρει καὶ ὁ Νικηφόρος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὴν Σύντομον ἱστορίαν του (ἔκδ. Car. de Boor, σ. 72, στ. 10 κἑξ.).

[2] Βλ. M i g n e, ῎Ενθ᾿ ἀν., 1067 - 1068. K a r l K r u m b a c h e r, ῎Ενθ᾿ ἀν., σ. 388 - 389. ῾Ο G. O s t r o g o r s k y, ῎Ενθ᾿ ἀν., σ. 98 λέγει τὸν βιογράφον τοῦ ὁσίου Στεφάνου, Στέφανον τὸν διάκονον, μαθητὴν αὐτοῦ.

[3] M i g n e, P.G., 100, 1184B-C. «Ταῦτά μου τοῦ ἐλαχίστου τοῦδε πονήματος, τὰ ἐκλεχθέντα παρὰ τῶν τοῦ ἁγίου ἀγχιστέων, γνωρίμων, συγγενῶν, συνοίκων, ὁμωρόφων καὶ φοιτητῶν, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ παρὰ τῶν τοῦ τυράννου συμμυστῶν, τῶν ἀκμὴν ἐν τῷδε τῷ βίῳ συζώντων, ἀληθινὰ διηγήματα. ᾿Αλλ᾿, ὦ Πάτερ τίμιε, καὶ τοῦ αὐτοῦ βουνοῦ καὶ τοῦ σπηλαίου καὶ τοῦ τρόπου διάδοχε, ὁσιώτατε ᾿Επιφάνιε, ὁ καὶ πρὸς τὸ τοιόνδε ἐγχείρημα ἐπιτάξας καὶ προτρεψάμενος τὴν ἐμὴν ταπεινότητα, παριδὼν τήν τε ἰδιωτείαν καὶ νωθρείαν μου, δέχοιο ἅπερ καὶ ὄκνου παντὸς δίχα, ἐκ τῶν πολλῶν ὀλίγα συλλεξάμενος, ἐπιφέροιμι, συνεργὸν προκατασχὼν ἐν τούτοις τῶν σῶν εὐπροσδέκτων Θεῷ εὐχῶν τὴν καλλιέπειαν». Τοῦ βίου τούτου τοῦ ὁσίου Στεφάνου τοῦ Νέου ἔχομεν καὶ διασκευὴν ὑπὸ τοῦ Σ υ μ ε ὼ ν Μ ε τ α φ ρ ά σ τ ο υ. Βλ. Κ ω ν σ τ. Δ ο υ κ ά κ η, ῎Ενθ᾿ ἀν., σ. 600 - 624. Μ α ν. Γ ε δ ε ώ ν, ῎Ενθ᾿ ἀν., σ. 284α. J. G i l l, A note of the life of St. Stephen the Jounger by Symeon Metaphrastes, Byz. Zeitschr. 39 (1939), 382 - 386. Εἰς τὸ κείμενον τοῦ Συμ. Μεταφράστου ἔχουν παραποιηθῆ κύρια ὀνόματα καὶ γεγονότα. Οὕτως ἀναφέρονται εἰς τοῦτο (βλ. Κ. Δ ο υ κ ά κ η, ῎Ενθ᾿ ἀν., σ. 619. Μ. Γ ε δ ε ώ ν, ῎Ενθ᾿ ἀν., σ. 287α) ὁ στρατηγὸς Κρήτης Θεοφάνης ὁ Λαρδότυρος ὡς στρατηγὸς τῆς Κύπρου (πρβλ. καὶ Β. Λ α ο ύ ρ δ α ν, ἐν Κρητ. Χρον., Ε' (1951), σ. 51 - 52), ὁ Μιχ. Λαχανοδράκων ὡς Μηχανοδράκων (Κ. Δ ο υ κ ά κ η, σ. 619) καὶ ὁ ἀντιγραφεὺς Κομβοκόνων (M i g n e, ῎Ενθ᾿ ἀν., 1140c) ὡς Κομβοκόσων (Κ. Δ ο υ κ ά κ η, σ. 612).

κράτορα Κωνσταντῖνον Ε′ εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῆς εἰκονομαχικῆς αὐτοῦ πολιτικῆς [1].

Τίθεται τώρα τὸ ζήτημα περὶ τῶν χρόνων καθ᾽ οὓς ὠργανώθη τὸ πρῶτον τὸ Θέμα τῆς Κρήτης.

Εἰς τὸν Συνέκδημον τοῦ Ἱεροκλέους, πληροφοροῦντα περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως τοῦ Κράτους ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ἀπαντᾷ ἡ Κρήτη ὡς ἰδιαιτέρα ἐπαρχία διοικουμένη ὑπὸ κονσουλαρίου [2].

Ἐκ τούτου ἔχω τὴν γνώμην, ὅτι ἐφ᾽ ὅσον κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα, ὅτε τοῦ κράτους ἐκτεινομένου πρὸς νότον μέχρι τῆς ἐνδοχώρας τῆς βορείου Ἀφρικῆς καὶ ἑπομένως τῆς Κρήτης οὐδένα κίνδυνον διατρεχούσης, ἡ νῆσος ὑπῆρχεν ὡς ἀνεξάρτητος ἐπαρχία, εἶναι ἀδύνατον εἰς τοὺς κατόπιν χρόνους, ὅτε ἕνεκα τῆς ἀραβικῆς ἐπεκτάσεως ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος ἤρχισεν ἡ εἰς Θέματα διοργάνωσις τοῦ Κράτους ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὑφισταμένης στρατιωτικῆς διαιρέσεως [3], νὰ ἀπώλεσεν ἡ Κρήτη τὴν διοικητικὴν αὐτῆς αὐτοτέλειαν, ἐὰν μάλιστα ληφθῇ ἔτι ὑπ᾽ ὄψιν καὶ ἡ γεωγραφικὴ τότε θέσις τῆς νήσου ὡς τοῦ πλέον προκεχωρημένου συνόρου τοῦ Κράτους πρὸς νότον μετὰ τῆς Ρόδου καὶ τῶν νοτίων ἀκτῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀπώλειαν τῆς Αἰγύπτου (641) καὶ τῆς Κύπρου (649).

Εἰς λόγους λοιπὸν ἀμύνης ἀπὸ ἐχθρικῆς εἰσβολῆς [4] ὀφειλομένης, κατὰ

[1] Κατὰ τὴν συγγραφὴν τῆς παρούσης πραγματείας παρετήρησα ὅτι ὁ Θεοφάνης ὁ Λαρδότυρος ὡς διοικητὴς τῆς Κρήτης ἀναφέρεται ἐκ τοῦ βίου τοῦ ὁσίου Στεφάνου ἀπὸ πολλοῦ εἰς γενικὰ καὶ εἰδικώτερα συγγράμματα πολιτικῆς ἱστορίας. Ἐκ τούτων εἰς τὸ ἔργον ὑπὸ τοῦ Ch. Le Beau, Histoire du Bas-Empire (ἔκδ. Β′), τόμ. VI, Paris 1819, σ. 441, λέγεται ὅτι μεταξὺ τῶν ἐπαρχιακῶν διοικητῶν διεκρίθη εἰς τὰς διώξεις κατὰ τῶν εἰκονοφίλων ὁ «Theophane Lardatyre, gouverneur de l'île de Crète». Ἐκ τούτου πιστεύω ὅτι παρέλαβεν ὁ Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος, Ἱστορία τοῦ Ἑλλην. Ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ᾽ ἡμᾶς, τόμ. Γ′, 1886, σ. 465, διότι ἀναφέρει τοῦτον ἐνταῦθα ὡς Θεοφάνη Λαρδατύρην. Τοῦ Θεοφάνους τοῦ Λαρδοτύρου μνημονεύει τέλος, ἀντλῶν ἐκ τοῦ βίου τοῦ ὁσίου Στεφάνου, καὶ ὁ A. Lombard, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 90, σημ. 8 καὶ σ. 154, σημ. 1, μεταξὺ ἄλλων ἀξιωματούχων τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους πολεμίων τῶν ὀπαδῶν τῆς προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων. Τελευταίως καὶ ὁ Β. Λαούρδας εἰς τὴν μελέτην του «Ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ κρίσει καὶ ἡ Κρήτη ἐπὶ εἰκονομαχίας», Κρητ. Χρον., Ε′ (1951), 51.

[2] Ἱεροκλέους, Συνέκδημος, 649 (ἔκδ. Ern. Honigmann, Bruxelles 1939, σ. 19) «ιᾶ. Ἐπαρχία Κρήτης. Κρήτη ὑπὸ κονσιλάριον, πόλεις κβ».

[3] Βλ. H. Gelzer, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung, Leipzig 1899, σ. 75 (Abhandl. d. kgl. Sächs. Gesell. d. Wiss. Ph-hist. Cl. Bd. 18, Nr. 5).

[4] Ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος (Περὶ Θεμάτων, σ. 16, 5 κέξ. Βόννης) ὁμιλῶν περὶ τοῦ Ἀνατολικοῦ Θέματος παρατηρεῖ ὅτι ἡ ὀργάνω-

πρῶτον λόγον, τῆς ἱδρύσεως τοῦ Θέματος Κρήτης, νομίζω ὅτι ἡ ὀργάνωσις τῆς νήσου εἰς στρατηγίδα ἐγένετο, ἂν μὴ παλαιότερον, πιθανώτατα ὑπὸ τοῦ Λέοντος Γ′ (717 - 741) εἰς τὸν ὁποῖον ἀποδίδεται μάλιστα ἡ συστηματικὴ ὀργάνωσις τῶν Θεμάτων [1].

Ἐπ᾽ αὐτοῦ τὸ ναυτικὸν Θέμα τῶν Καραβησιάνων, ὑφιστάμενον ἤδη τῷ 687, διῃρέθη εἰς δύο Θέματα, ὧν τὸ ἓν τῶν Κιβυρραιωτῶν [2] περιελάμβανε τὰς νοτίας ἀκτὰς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας [3], τὸ δ᾽ ἕτερον τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους [4]. Εὐνοϊκοὶ ὅροι διὰ τὴν ὀργάνωσιν ταύτην τῶν ναυτικῶν Θεμάτων, ἐντὸς τοῦ πλαισίου βεβαίως τῆς ὅλης ἀμυντικῆς ὀργανώσεως τῆς Αὐτοκρατορίας, θὰ ὑπῆρξαν αἱ συχναὶ ἐπιδρομαὶ τῶν Ἀράβων καὶ μάλιστα ἡ ἀπὸ τοῦ 717 - 718 τρομερὰ ὑπ᾽ αὐτῶν πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀπὸ ξηρᾶς διὰ στρατοῦ 80.000 καὶ ἀπὸ θαλάσσης διὰ 1800 πλοίων [5].

Ὁ Λέων Γ′ μετὰ τὴν ἀπόκρουσιν τῶν Ἀράβων καὶ τὴν σωτηρίαν τῆς Βασιλευούσης, ὀργανώνων τὰ ἀνωτέρω ναυτικὰ Θέματα πρὸς παρεμπόδισιν νέων ἀπὸ θαλάσσης ἐπιθέσεων, πιστεύω ὅτι θὰ ἀνέδειξε τότε διὰ τοὺς ἰδίους ἀμυντικοὺς λόγους καὶ τὴν Κρήτην εἰς Θέμα ὑπὸ στρατηγόν, ἵνα οὕτω, δεδομένης καὶ τῆς ἀπομεμακρυσμένης αὐτῆς θέσεως, δύναται αὕτη νὰ ὑπερασπίζῃ ἑαυτὴν ἐπιτυχῶς ἀπὸ ἐχθρικῆς εἰσβολῆς.

Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους μάλιστα, ἤτοι κατὰ τὰς πρώτας δεκαετηρίδας τοῦ ὀγδόου αἰῶνος, ὡς μανθάνομεν ἐκ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου, μητροπολίτου Κρήτης, ἦσαν συχναὶ αἱ ἐπιθέσεις τῶν Ἀράβων κατὰ τῆς νήσου· εἰς μίαν δ᾽ ἐπιδρομήν, ἀποτυχόντες οὗτοι νὰ καταλάβωσι τὸ ὀχυρὸν «τοῦ Δριμέως» τὸ ὁποῖον ὑπερήσπιζεν ὁ ἅγιος Ἀνδρέας, ὑπέστησαν βαρείας ἀπωλείας [6]. Τὸ σημαντικὸν τοῦτο γεγονός, τὸ ὁποῖον διέσωσεν εἰς ἡμᾶς ὁ

σις τῶν Θεμάτων ὑπηγορεύθη τὸ πρῶτον ἐκ τῆς ἀνάγκης τῆς ἀμύνης τοῦ Κράτους ἀπὸ τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν.

[1] Βλ. H. Gelzer, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 72 κέξ. καὶ σ. 34. Πρβλ. καὶ Στίλπ. Κυριακίδην, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 116.

[2] H. Gelzer, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 34. Ὁ Κ. Ἄμαντος, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 324, πιστεύει ὅτι οἱ Καραβησιάνοι ἴσως εἶναι οἱ αὐτοὶ πρὸς τοὺς Κιβυρραιώτας, ἀνάγει δ᾽ ἐκ τούτου τὴν ὀργάνωσιν τοῦ Θέματος τῶν Κιβυρραιωτῶν εἰς τὸν Ζ′ αἰῶνα ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Κώνσταντος.

[3] H. Gelzer, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 34. G. Ostrogorsky, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 105.

[4] G. Ostrogorsky, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 105.

[5] Βλ. Κ. Ἄμαντον, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 343.

[6] Βλ. «Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀνδρέου τοῦ Ἱεροσολυμίτου ἀρχιεπισκόπου γενομένου Κρήτης». Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, τόμ. 5, ἐν Πετρουπόλει 1898, σ. 177, στ. 3 κέξ. «Τί δὲ διὰ τὸν ἑαυτοῦ δοῦλον καὶ φίλον ὁ Θεὸς τοῖς πολεμίοις ἐχθροῖς πεποίηκεν ; Οἱ γὰρ ἀλιτήριοι Ἀγαρηνοὶ ἐν θαλάσσῃ τὸ ὅρμημα αὐτῶν θέμενοι, διὰ πλήθους σκαφῶν ἐν τῇ φιλοχρίστῳ Κρητῶν νήσῳ ἐκμανῶς ἐπέστησαν, ὅπως αὐτοὺς ὡς κατακρίτους

βιογράφος τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου Κρήτης Νικήτας ὁ πατρίκιος καὶ κοιαίστωρ, ἐμφαίνει νομίζω ἐπαρκῶς ὅτι κατὰ τὴν περίοδον ταύτην θὰ εἶχεν ἤδη ὀργανωθῆ ἡ ἄμυνα τῆς νήσου, ὥστε νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἀποκρούῃ αὕτη διὰ τῶν ἰδίων δυνάμεων τὰς ἐπανειλημμένας «ἐχθρικὰς ἐπιβάσεις», καὶ ἑπομένως ὅτι πιθανώτατα εἶχε τότε ἀναδειχθῆ ἡ Κρήτη εἰς Θέμα.

ΓΕΩΡΓ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ

ἡ τοῦ Θεοῦ κρίσις, διὰ τὰς ἀδίκους αὐτῶν κατὰ τῶν χριστιανῶν ἐπιβάσεις καὶ ἐν Κρήτῃ καταδικάσῃ· τῷ γὰρ ὀχυρώματι τῷ προσαγορευομένῳ Τοῦ Δριμέως, ἐν ᾧ πρὸς τὸ σύνηθες ὁ τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπος μετὰ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ ποιμαινομένου χριστιανικωτάτου λαοῦ διὰ τὰς ἐχθρικὰς ἐπιβάσεις εἰσήρχετο, οἱ βάρβαροι πρὸς πολιορκίαν παρακαθήσαντες καὶ πολλὰς μηχανὰς πρὸς παράταξιν πολέμων ἐν αὐτῷ ἐπιδειξάμενοι, τὸ ἄπρακτον ἑαυτοῖς περιεποιήσαντο, ζημίαν τὴν ἰδίαν κατάλυσιν ἀντὶ κέρδους τῆς αἰχμαλωσίας οἰκειωσάμενοι, ἐκ βελῶν τῶν εὐχῶν τοῦ πρὸς Θεὸν ὡς τόξον τὸ ὄμμα τείνοντος ἱερέως πολεμηθέντες». Τῆς νίκης ταύτης κατὰ τῶν Ἀράβων ποιεῖται μνείαν ὁ ἅγιος Ἀνδρέας καὶ εἰς τοὺς ὕμνους αὐτοῦ (βλ. Migne, P.G., 97, 932 A καὶ 1168 B). Τὰς μαρτυρίας ταύτας τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης χρησιμοποιοῦντες οἱ ἐκδόται τοῦ ἔργου τοῦ A. A. Vasiliev, Ἔνθ' ἀν., σ. 52 - 53, σημ. 1 τοποθετοῦσιν, ἐσφαλμένως βεβαίως, τὸ γεγονὸς τοῦτο εἰς τὸν Ζ' αἰῶνα. Ὁ Ἰω. Παπαδόπουλος, Ἔνθ' ἀν., σ. 51, παραθέτων τὸ ἀνωτέρω χωρίον ἐκ τοῦ βίου τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης, ἀνάγει τὴν ἀναφερομένην ἐν αὐτῷ νίκην κατὰ τῶν Ἀράβων εἰς τὸ ἔτος 725, ἄνευ ὅμως δικαιολογίας τινός.

Η ΣΧΕΣΙΣ ΤΩΝ ΚΑΝΟΝΩΝ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΝΟΜΟΥΣ ΚΑΙ Ο ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΒΑΛΣΑΜΩΝ

Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες προσέδωκαν μὲν εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας ἰσάξιον πρὸς τοὺς πολιτικοὺς νόμους νομοθετικὸν κῦρος διὰ διατάξεων διατηρηθεισῶν ἐν ἰσχύϊ καθ' ἅπασαν τὴν βυζαντινὴν περίοδον [1], ἀλλ' οὐδόλως ἀπεξενώθησαν τῆς ἐξουσίας τοῦ νομοθετεῖν ἐπὶ ἐκκλησιαστικῶν θεμάτων διὰ νόμων, οὐ μόνον συμπληρούντων ἀλλὰ καὶ τροποποιούντων ἢ καταργούντων τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας, εἰς τρόπον ὥστε, κατὰ τὸ ἀληθὲς πνεῦμα τῶν περὶ ὧν πρόκειται διατάξεων, οἱ κανόνες διατηροῦν τὸ νομοθετικόν των κῦρος μόνον ἐφ' ὅσον δὲν τροποποιηθοῦν ἢ καταργηθοῦν ὑπὸ μεταγενεστέρου αὐτοκρατορικοῦ νόμου. Περὶ ἀνωτέρας τυπικῆς τούτων δυνάμεως ἀποκλειούσης τὴν ὑπὸ πολιτικοῦ νόμου κατάργησιν ἢ τροποποίησίν των οὐδεὶς γίνεται λόγος [2].

Ἐν τούτοις ὁ κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος σχολιάσας τὸν Νομοκάνονα εἰς ΙΔ' τίτλους Θεόδωρος Βαλσαμὼν παρίσταται ὡς δεχόμενος ὑπερτέραν ἔναντι τῶν νόμων γενικῶς τυπικὴν ἰσχὺν τῶν κανόνων, μὴ δυναμένων τῶν πρώτων νὰ τροποποιήσουν τοὺς δευτέρους. Οὕτω τοὐλάχιστον ἀντι-

---

[1] Οὕτως ἰδίᾳ νεαρὰ Ἰουστινιανοῦ 131 (ἔτ. 545) κεφ. 1 καὶ ὑπὸ εὐρυτέραν διατύπωσιν ἐν Βασιλικοῖς Ε' 3. 2 : *«θεσπίζομεν τοίνυν τάξιν νόμων ἐπέχειν τοὺς ἁγίους ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας τοὺς ὑπὸ τῶν ἁγίων ἑπτὰ* (νεαρὰ *«τεσσάρων»*) *συνόδων ἐκτεθέντας ἢ βεβαιωθέντας... τῶν γὰρ προειρημένων ἁγίων* (νεαρὰ *«τεσσάρων»*) *συνόδων καὶ τὰ δόγματα καθάπερ τὰς θείας γραφὰς δεχόμεθα καὶ τοὺς κανόνας ὡς νόμους φυλάττομεν»*. Πρβλ. ἔτι νεαρὰς τοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορος 6 (ἔτ. 535) κεφ. 1, 137 (ἔτ. 565) πρ.

[2] Βλ. τὴν λαμπρὰν ἀνάπτυξιν τοῦ Π. Πουλίτσα, Σχέσις πολιτείας καὶ ἐκκλησίας ἰδίᾳ ἐπὶ ἐκλογῆς ἐπισκόπων, τεῦχ. Α', Ἐν Ἀθήναις 1946 ἰδίᾳ σελ. 23 - 180, εἰς ἣν ὡς καὶ τὴν ἐνταῦθα ὑποδεικνυομένην βιβλιογραφίαν πρὸς ἀποφυγὴν ἀσκόπου μακρηγορίας διὰ τὰ ἐπὶ μέρους παραπέμπω. Πρβλ. ἔτι διὰ τὰς ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει σχέσεις ἐκκλησίας καὶ πολιτείας τὸ νεώτατον ἱστορικὸν ἔργον τοῦ H. E. Feine, Kirchliche Rechtsgeschichte, τόμ. I, Weimar 1950 § 8 καὶ πρὸ πάντων τὴν ἐνταῦθα βιβλιογραφίαν. Ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὴ εἶναι μάλιστα ἡ ἐν νεαρᾷ 7 δήλωσις τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος ΣΤ' τοῦ σοφοῦ, καθ' ἣν ὁσάκις κρίνει ἀτυχῆ τὴν ὑπὸ τῶν κανόνων προκρινομένην λύσιν δὲν διστάζει νὰ προβαίνῃ εἰς νομοθετικὴν τούτων τροποποίησιν.

λαμβάνονται, ἐὰν καλῶς τοὺς ἐνόησα, οἱ νεώτεροι συγγραφεῖς [1] τὸ νόημα τῆς σχετικῆς φράσεως τοῦ βυζαντινοῦ κανονολόγου [2] : «*Ἐπισημείωσαι τὴν παροῦσαν ἑρμηνείαν, καὶ ἔχων αὐτὴν ἐπὶ μνήμης, λέγε τοὺς κανόνας ἰσχύειν πλέον τῶν νόμων· οἱ μὲν γάρ, ἤγουν οἱ κανόνες παρὰ βασιλέων, καὶ ἁγίων πατέρων ἐκτεθέντες καὶ στηριχθέντες ὡς αἱ θεῖαι γραφαὶ δέχονται· οἱ δὲ νόμοι παρὰ βασιλέων μόνον ἐδέχθησαν ἢ συνετέθησαν, καὶ διὰ τοῦτο οὐ κατισχύουσι τῶν θείων γραφῶν οὐδὲ τῶν κανόνων*». Ἡ μεμονωμένη [3] αὕτη διδασκαλία τοῦ Βαλσαμῶνος παρίσταται τοσούτῳ μᾶλλον περίεργος, ὅσῳ ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ἀλλαχοῦ τοῦ ἑρμηνευτικοῦ του ἔργου φαίνεται δεχόμενος τὸ δυνατὸν τῆς ὑπὸ αὐτοκρατορικοῦ νόμου τροποποιήσεως ἢ καταργήσεως ἐκκλησιαστικοῦ κανόνος [4].

Ἀλλ᾽ ἔχει πράγματι τὴν ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ ἀποδιδομένην κατὰ τὰ ἀνω-

[1] Μ. Ποτλῆ, Εἰσαγωγικὸν μάθημα εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας δίκαιον (1859) ἐν Νέοις Πανδέκταις τόμ. Ε΄, Ἐν Ἀθήναις 1906 σελ. 155, C. W. E. Heimbach, Griechisch-römisches Recht im Mittelalter und in der Neuzeit ἐν Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste von Ersch und Gruber τόμ. LXXXVI (1868) σελ. 223, N. Milasch, Τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς ἐκκλησίας μετάφρ. Μ. Ἀποστολοπούλου, Ἐν Ἀθήναις 1906 σελ. 71 ἑπ., Γρ. Κασιμάτη, Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κανόνες ὡς πηγαὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου ἐν Ἀρχείῳ ἰδιωτικοῦ δικαίου τόμ. 7 (1940) σελ. 429 καὶ σημ. 2, Π. Πουλίτσα, Ἔνθ᾽ ἀνωτ. σ. 171 - 172. Ὁ A. Gasquet, De l'autorité impériale en matière religieuse à Byzance, Paris 1879 σ. 120 - 123 διαβλέπει μὲν ὅτι κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Βαλσαμῶνος οἱ κανόνες ἀντλοῦν τὴν νομοθετικήν των ἰσχὺν ἐκ τῆς αὐτοκρατορικῆς κυρώσεως ἀλλὰ δὲν ἐξετάζει ἐγγύτερον τὴν κατὰ τὴν τυπικὴν ἰσχὺν σχέσιν των πρὸς τοὺς νόμους καὶ πρὸ πάντων νομίζει ὅτι ἡ περὶ ὑπεροχῆς τῶν πρώτων ἄποψις τοῦ βυζαντινοῦ συγγραφέως ἀναφέρεται εἰς δογματικοῦ περιεχομένου ἐκκλησιαστικὰς ἀποφάνσεις, ἐνῷ εἶναι βέβαιον ὅτι οὗτος ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν τοὺς ρυθμίζοντας θέματα ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου κανόνας.

[2] Παρὰ Γ. Ῥάλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τόμ. Α΄, Ἀθήνησιν 1852 σελ. 38.

[3] Ἀκολουθεῖται, καθ᾽ ὅσον βλέπω, ἐπίσης ὑπὸ τοῦ Ματθαίου Βλαστάρη, Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον Κ 5 παρὰ Γ. Ῥάλλη - Μ. Ποτλῆ, Ἔνθ᾽ ἀνωτ. τόμ. ΣΤ΄, Ἐν Ἀθήναις 1859 σελ. 317 : «*Πλέον τοίνυν τῶν νόμων τοὺς κανόνας ἰσχύειν ἀνάγκη· οἱ μὲν γὰρ παρὰ βασιλέων μόνων συνετέθησαν, καὶ παρὰ τῶν εἰσέπειτα καλῶς ἔχειν ἐνομίσθησαν· οἱ δέ γε κανόνες, παρὰ τῶν ἁγίων πατέρων γνώμῃ καὶ σπουδῇ καὶ ψήφῳ τῶν τηνικάδε βασιλέων συνεγράφησαν καὶ ἐπεστηρίχθησαν*». Δὲν γνωρίζω ποῦ στηριζόμενος ὁ N. Milasch, Ἔνθ᾽ ἀνωτ. σελ. 72 φρονεῖ ὅτι ἡ «ἑρμηνεία (sc. τοῦ Βαλσαμῶνος, ὑφ᾽ ἣν ἔννοιαν συνήθως καὶ ὑπ᾽ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου ἐκλαμβάνεται) ἀπέβη γενικὸς γνώμων ἐν τῇ ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ», δεδομένου ὅτι καὶ μετὰ ταῦτα ἡ ὀρθόδοξος ἐκκλησία ἐξηκολούθησεν ἀνεχομένη τὴν διὰ τῆς αὐτοκρατορικῆς νομοθεσίας τροποποίησιν παλαιοτέρων ἐκκλησιαστικῶν κανόνων.

[4] Βλ. σχετικὰ παραδείγματα παρὰ Ι. Σ. Μπούρα, Βυζαντινοὶ ἑρμηνευταὶ καὶ ἱεροὶ κανόνες ἐν Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ τ. 32 (1933) σελ. 248 ἑπ. καὶ Π. Πουλίτσα, Ἔνθ᾽ ἀνωτ. σελ. 173 ἑπ.

τέρω εἰς αὐτὴν σημασίαν καὶ γενικότητα ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος φράσις τοῦ βυζαντινοῦ κανονολόγου ; Διὰ νὰ ἀντιληφθῶμεν τὸ ἀληθὲς νόημά της καὶ τὴν ἀκριβῆ ἔκτασιν ἐφαρμογῆς της, δέον νὰ μὴ τὴν λάβωμεν αὐτοτελῶς καὶ κεχωρισμένως ἀλλ᾽ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἀμέσως προηγούμενα, εἰς ἃ ἄλλως τε διὰ τῶν ἐν ἀρχῇ λέξεων «*Ἐπισημείωσαι τὴν παροῦσαν ἑρμηνείαν καὶ ἔχων αὐτὴν ἐπὶ μνήμης λέγε...*» ρητῶς παραπέμπει καὶ εὐθέως στηρίζεται. «*Περὶ μὲν οὖν* (*τὸ μὲν οὖν* οὐχ εὕρηται ἐν χ. Τρ.) *τῶν ἐν τῷ παρόντι β΄. κεφαλαίῳ δηλωθέντων νομίμων ἐγράφησαν τὰ εἰκότα. Γίνωσκε δὲ ὅτι διαφόρως εἶπόν τινες καὶ ταῦτα ἐνώπιον τοῦ βασιλέως ἡμῶν τοῦ ἁγίου, μὴ ὀφείλειν κρατεῖν τοὺς κανόνας, ἔνθα νόμοις ἐναντιοῦνται, διὰ τὸ πρὸ τῆς ἀνακαθάρσεως τούτους συγγραφῆναι, καὶ οὕτω σχολάσαι* (*σχολάσασθαι* Ἑρβ. Β) *τοὺς αὐτοῖς μὴ συνᾴδοντας. Ἄλλοι δὲ προκομίσαντες κανόνας τοῖς νόμοις ἐναντιουμένους καὶ χρησάμενοι τῇ παρούσῃ ρλα΄. νεαρᾷ τῇ κειμένῃ ἐν βιβλίῳ ε΄. τῶν βασιλ. τιτ. γ΄. κεφ. α΄. λεγούσῃ τοὺς κανόνας ὡς νόμους φυλάττεσθαι, καὶ ὡς θείας γραφάς, ἐπεστόμισαν τοὺς ἀντιθετοῦντας αὐτοῖς· ὅτε κᾀκείνων εἰπόντων ἀνένδεκτον εἶναι τὴν τοιαύτην νεαράν, ὡς παρὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ λεγομένην γενέσθαι, καὶ μεμνημένην καὶ τῶν μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν συνόδων, καὶ οὕτως ἄτοπόν τι δῆθεν κατασκευαζόντων, αὐτοὶ μᾶλλον κᾀκτούτου καταλαμβάνεσθαι, εἶπον τὸ οἰκειώσασθαι τὰ τῆς νεαρᾶς τὸν τὴν ἀναθεώρησιν καὶ ἀνακάθαρσιν τῶν νόμων ποιησάμενον βασιλέα. Εἰ γὰρ μὴ τοῦτο ἦν, οὐκ ἂν καὶ τοὺς τῶν μεταγενεστέρων συνόδων κανόνας ὡς νόμους κρατεῖν προσέθετο, καὶ ὡς θείας γραφὰς* (ἐλλείπουσιν ἐν χ. Τρ. αἱ λέξεις *καὶ ὡς θείας γραφάς*), *ἀλλὰ καὶ ταύτην ὡς καὶ ἄλλας Ἰουστινιανείους νεαρὰς ἵνα* (leg. *ἂν*) *ἐσχόλασεν ἐκ τοῦ μὴ καταστρῶσαι αὐτὴν εἰς τὰ βασιλικά, ὅπερ ἐδέχθη καὶ παρὰ τῷ βασιλεῖ τῷ ἁγίῳ*» [1].

Τί ἐννοεῖ μὲ τὰς ἀναμφιβόλως ἀμοίρους κρυσταλλίνης διαυγείας φράσεις ταύτας ὁ Βαλσαμών ; Γεννηθείσης ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορος ἀμφισβητήσεως ὑπεστηρίχθη ὑπό τινων ὅτι ἐν συγκρούσει τῶν κανόνων πρὸς τοὺς νόμους θὰ ὑπερισχύσουν οἱ τελευταῖοι, καθ᾽ ὅσον περιληφθέντες ἢ ἐπαναληφθέντες εἰς τὰ Βασιλικὰ εἶναι μεταγενέστεροι πάντων τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων [2]. Τὴν ἀντίθετον ἄποψιν ὑπεστήριξαν πειστικώτατα, κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ Βαλσαμῶνος («*ἐπεστόμισαν τοὺς ἀντιθετοῦντας αὐτοῖς*», ὡς λέγει), ἄλλοι στηριχθέντες εἰς τήν, περὶ ἧς ἀνωτέρω ὁ λόγος, νεαρὰν 131 τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἥτις, ὡς εἴδομεν, προσέδωκεν εἰς τοὺς κανόνας νομοθετικὴν ἰσχύν. Τὸ γεγο-

[1] Παρὰ Γ. Ῥάλλη - Μ. Ποτλῆ, Ἔνθ᾽ ἀνωτ. τόμ. Α΄ σελ. 37 - 38.

[2] Οἱ χρονικῶς τελευταῖοι ἐκ τῶν ὑπὸ τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας ἀναγνωριζομένων κανόνων εἶναι, ὡς γνωστόν, οἱ τῆς ἐν ἔτει 879/880 ἐπὶ Βασιλείου Α΄ ἐν τῷ ναῷ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας συνελθούσης συνόδου, ἐν ᾧ τὰ Βασιλικὰ ἐδημοσιεύθησαν ἐπὶ τοῦ διαδόχου τοῦ Βασιλείου, Λέοντος ΣΤ΄ τοῦ σοφοῦ.

νὸς ὅτι ἡ νεαρὰ αὕτη κατὰ τὴν ἐν τοῖς Βασιλικοῖς, εἰς ἃ περιελήφθη, διατύπωσίν της παραπέμπει καὶ ἐπικυροῖ καὶ μεταγενεστέρους τοῦ Ἰουστινιανοῦ κανόνας οὐ μόνον κατ᾿ οὐδὲν κλονίζει, παρὰ τὰ ὑπὸ τῶν ἀντιφρονούντων ὑποστηριζόμενα, τὴν ὀρθοτέραν κατὰ Βαλσαμῶνα ἄποψιν ἀλλ᾿ ἀντιθέτως τὴν ἐνισχύει, ὑποδηλοῦν ὅτι ὁ ἐκδοὺς τὰ Βασιλικὰ αὐτοκράτωρ υἱοθέτησε καὶ ἐπανέλαβε τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ πρὸ τριῶν καὶ ἐπέκεινα αἰώνων δοθεῖσαν νομοθετικὴν λύσιν, ἐπεκτείνας αὐτὴν διὰ τῶν κατὰ τὰ ἀνωτέρω φραστικῶν τροποποιήσεων καὶ εἰς τοὺς ἐν τῷ μεταξὺ ἐκδοθέντας ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας. Ἐὰν ὁ συντάκτης τῶν Βασιλικῶν ἐσκόπει νὰ ἀνατρέψῃ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἰσαχθεῖσαν ἐξομοίωσιν τῶν κανόνων πρὸς τοὺς νόμους, δὲν θὰ περιελάμβανε τὴν καθιερώσασαν ταύτην νεαρὰν 131 εἰς τὴν νομοθετικὴν συλλογήν του, ὡς ἔπραξε δι᾿ ἄλλας νεαρὰς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἅστινας οὕτω σιωπηρῶς κατήργησεν, οὐδὲ πολλῷ μᾶλλον θὰ διηύρυνε τὴν διατύπωσίν της, ὥστε νὰ προσδώσῃ νομοθετικὴν ἰσχὺν καὶ εἰς τοὺς μεταϊουστινιανείους κανόνας. Κατὰ συνέπειαν, σκέπτεται ὁ Βαλσαμών, ἐπὶ συγκρούσεως τῶν οὕτω νομοθετικῶς κυρωθέντων κανόνων πρὸς τοὺς νόμους, μὴ δυναμένης βεβαίως νὰ ἀρθῇ διὰ τῶν συνήθων ἑρμηνευτικῶν μεθόδων, ὀφείλουν νὰ ὑπερισχύσουν οἱ πρῶτοι, ὡς ἐκφράζοντες τὴν βούλησιν τῆς τε ἐκκλησίας καὶ τῆς πολιτείας, ἐν ᾧ τοὺς δευτέρους καθιέρωσε μόνη ἡ τελευταία.

Ἀνεξαρτήτως τῆς οὐχὶ ἀναμφιβόλου νομικῆς ὀρθότητος τοῦ τελευταίου τούτου συμπεράσματος, δέον νὰ παρατηρηθῇ ὅτι, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ συνόλου τοῦ ἀνωτέρω in extenso παρατεθέντος καὶ ἑρμηνευθέντος σχετικῶς μακροῦ σχολίου τοῦ Βαλσαμῶνος, οὗτος ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τῶν κανόνων πρὸς μόνην τὴν ἐν τοῖς Βασιλικοῖς περιληφθεῖσαν αὐτοκρατορικὴν νομοθεσίαν καὶ εἰς τοῦτο δέον νὰ περιορισθῇ παρὰ τὴν γενικότητα τῆς διατυπώσεώς της ἡ ἐν τῷ συμπεράσματι διδομένη λύσις. Τὴν ἀφετηρίαν τῶν σκέψεων τοῦ βυζαντινοῦ κανονολόγου ἀποτελεῖ ἡ νεαρὰ 131 καὶ ἡ κατὰ τὰ Βασιλικὰ διατύπωσίς της. Οἱ κανόνες ἔχουν ἰσαξίαν πρὸς τοὺς νόμους ἰσχὺν οὐχὶ ἐξ ἰδίας δυνάμεως ἀλλὰ διότι οἱ εἰς τὰ Βασιλικὰ περιληφθέντες πολιτικοὶ νόμοι τοὺς ἐξωμοίωσαν πρὸς ἑαυτούς, οὕτως ὥστε— δικαιούμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἄγοντες τὴν σκέψιν τοῦ Βαλσαμῶνος εἰς τὴν τελευταίαν της συνέπειαν—ἐὰν δὲν ὑπῆρχον αἱ τοῦτο ὁρίζουσαι αὐτοκρατορικαὶ διατάξεις, οὐδεὶς λόγος περὶ νομοθετικῆς ἰσχύος τῶν κανόνων θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ. Αὐτονόητον εἶναι ἐπίσης ὅτι ἡ διὰ μονομεροῦς νομοθετικῆς πράξεως ἀποδεχθεῖσα μεταξὺ τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου της τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας πολιτεία εἶναι ἐλευθέρα νὰ μεταβάλῃ μεταγενεστέρως στάσιν καί, καταργοῦσα διὰ νεωτέρου νόμου τὸν εἰσαγαγόντα τὴν νομοθετικὴν ἰσχὺν τῶν κανόνων νὰ τοὺς στερήσῃ ταύτης. Ἐφ᾿ ὅσον ὅμως δὲν τὸ πράττει καὶ ἐμμένει εἰς τὴν ἐξομοίωσιν πρὸς τοὺς πολιτειακοὺς νόμους τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων, οὗτοι καθίστανται συστατικὸν τμῆμα τοῦ ἐν τῷ κράτει ἰσχύοντος δικαίου, ὅπερ οὕτω ἀποτελεῖται οὐ μόνον ἐκ τῆς εἰς τὰ Βασιλικὰ κωδικοποιηθείσης πολιτικῆς νομοθεσίας ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν εἰς οὓς ταῦτα παραπέμπουν κανόνων. Καὶ οὕτως ἀνακύπτει τὸ ἐρώτημα· ἐν περιπτώσει συγκρούσεως τινὸς ***τῶν ἐν τοῖς Βασιλικοῖς κατεστρωμμένων διατάξεων*** πρὸς ἐκκλησιαστικὸν κανόνα τίς θὰ θεωρηθῇ ἐπικρατέστερος; Ὁ Βαλσαμὼν θεωρεῖ, ὡς εἶπον, εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἐπικρατεστέρους τοὺς κανόνας, ὡς ἐκφράζοντας τὴν βούλησιν τῆς τε πολιτείας καὶ τῆς ἐκκλησίας ἀλλ᾿ οὐδὲ πόρρωθεν φαίνεται διατεθειμένος νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν ὑπ᾿ αὐτοῦ προκρινομένην λύσιν καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν συγκρούσεως ***μεταγενεστέρου τῶν Βασιλικῶν νόμου*** πρὸς παλαιότερον κανόνα. Ἐφ᾿ ὅσον τὴν νομοθετικὴν τῶν κανόνων ἰσχύν, εἰ καὶ ὑπερτέραν τῶν νόμων, ἐξαρτᾷ, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, ἐκ τῆς πολιτειακῆς βουλήσεως, θὰ ἦτο λίαν ἀσυνεπής, ἐὰν ἠρνεῖτο εἰς τὴν πολιτείαν τὴν δυνατότητα νὰ ἀνακαλέσῃ μεταγενεστέρως τὴν ἅπαξ ἐκδηλωθεῖσαν νομοθετικήν της βούλησιν, στεροῦσα διὰ μεταγενεστέρας πράξεως νομοθετικοῦ κύρους εἴτε ὅλους γενικῶς τοὺς κανόνας εἴτε ὡρισμένους ἐξ αὐτῶν. Ἀλλ᾿ ὅταν ὁ αὐτοκράτωρ ἐν γνώσει περὶ τῆς ὑπάρξεως ἀντιθέτου ἐκκλησιαστικοῦ κανόνος νομοθετεῖ κατὰ διάφορον τρόπον ἐφ᾿ οἱουδήποτε θέματος, ὡς συχνότατα συνέβαινεν ἐν Βυζαντίῳ καὶ μετὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν Βασιλικῶν, ἢ πολλῷ μᾶλλον ρητῶς ὁρίζει τὴν κατάργησιν ὡρισμένου κανόνος, τί ἄλλο ἐννοεῖ εἰ μὴ ὅτι ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ θέλει νὰ ὑπερισχύσῃ ὁ νῦν ἐκδιδόμενος νόμος τοῦ δι᾿ αὐτοῦ καταργητέου κανόνος;

Ἐν συμπεράσματι ὅθεν ὀφείλομεν νὰ δεχθῶμεν, ἑρμηνεύοντες ἐν τῷ συνόλῳ του τὸ συνήθως ὑπεράγαν γενικευόμενον σχόλιον τοῦ Βαλσαμῶνος, ὅτι οὗτος θεωρεῖ τοὺς κανόνας ὑπερτέρους τῶν νόμων οὐχὶ ὡς ἐκ τῆς ἰδιαζούσης αὐτῶν φύσεως ἀλλ᾿ ἐπὶ τῇ βάσει θετικῶν διατάξεων τῆς ἐν τοῖς Βασιλικοῖς περιληφθείσης πολιτειακῆς νομοθεσίας, αἵτινες ὅμως δὲν θὰ ὑπερισχύσουν βεβαίως μεταγενεστέρας ἀντιθέτου ρητῆς ἢ σιωπηρᾶς ἐκδηλώσεως τῆς παντοδυνάμου νομοθετικῆς βουλήσεως.

Α. Π. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ ΤΟΥ ΦΩΤΙΟΥ

Εἰς τὴν μακρὰν σειρὰν τῶν Βυζαντινῶν ἐπιστολογράφων ὁ πατριάρχης Φώτιος κατέχει ὅλως ἐξέχουσαν θέσιν καὶ διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἐπιστολῶν τὰς ὁποίας ἔγραψε καὶ διὰ τὴν ἀπὸ ἀπόψεως ὕφους καὶ περιεχομένου ἀξίαν των. Τοῦτο ἦτο ἤδη συνειδητὸν καθ᾽ ὅλην τὴν περίοδον τῆς μετ᾽ αὐτὸν Βυζαντινῆς γραμματείας, πλῆθος δὲ κωδίκων, ἐγκατεσπαρμένων σήμερον εἰς ὅλας τὰς βιβλιοθήκας τῆς Εὐρώπης, μαρτυρεῖ ὅτι αἱ ἐπιστολαί του ἦσαν ἰδιαιτέρως δημοφιλεῖς. Ἤδη εἰς μίαν ἀπὸ τὰς παλαιοτέρας, ἐξ ὅσων σώζονται μέχρις ἡμῶν, συλλογὰς προτύπων ἐπιστολῶν, εἰς τὸν κώδικα Ambrosianus Græcus 81, τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ δεκάτου αἰῶνος, ἐπιστολαὶ τοῦ Φωτίου συμπεριλαμβάνονται μεταξὺ ἐπιστολῶν ἐκ τῶν γνωστοτέρων καὶ πλέον προσφιλῶν τῆς δευτέρας σοφιστικῆς καὶ πρώτης χριστιανικῆς περιόδου [1]. Ἐπίσης εἰς τὸν κώδικα Patmensis 706, τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος, ἐπιστολαὶ τοῦ Φωτίου συμπεριλαμβάνονται μεταξὺ ἐπιστολῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, σοφιστῶν καὶ μεγάλων προσωπικοτήτων τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς καὶ ἐκκλησίας [2]. Ἐνωρὶς δέ, ἀπὸ τὸν ἑνδέκατον ἤδη αἰῶνα, κατηρτίσθη ἀνθολόγιον ἐκ τῶν ἐπιστολῶν του, τὸ ὁποῖον ἔφθασε μέχρις ἡμῶν εἰς ἑπτὰ διαφόρους κώδικας, μὲ κριτήριον ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον τὴν μορφήν [3]. Εἰδικῶς δημοφιλὴς καὶ διὰ τὴν μορφὴν καὶ διὰ τὸ περιεχόμενόν της ὑπῆρξε βεβαίως ἡ μακρὰ πρὸς τὸν πρῶτον χριστιανὸν βασιλέα τῶν Βουλγάρων Βόριν Μιχαὴλ ἐπιστολὴ διασωθεῖσα μέχρις ἡμῶν, ὁλόκληρος ἢ εἰς τμήματα, εἰς πλῆθος κωδίκων. Τὴν δὲ γενικὴν αὐτὴν καθ᾽ ὅλην τὴν βυζαντινὴν περίοδον, κοινὴν γνώμην ὑπὲρ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ μεγάλου Ἕλληνος Ὀρθο-

[1] Ὁ κῶδιξ αὐτὸς περιγράφεται ὑπ᾽ ἐμοῦ Laourdas Basil, The codex Ambrosianus græcus 81 and Photius, BZ 44, 1951, σ. 370 - 372.

[2] Πρβλ. περιγραφὴν τοῦ κώδικος εἰς Maas Paul, Zu den Beziehungen zwischen kirchenvätern und Sophisten I, «Sitzungsberichte, Berl. Ak., Phil. hist. kl.», 1912, 988 κ.ἑ.

[3] Πρβλ. τὸν κώδικα Angelicus græcus 13 (ἑνδεκάτου αἰῶνος) ὡς καὶ τοὺς Vossianus misc. gr. 12, Vallicellanus gr. 35, Matritensis gr. 4866 καὶ 19193, Escorialensis καὶ Barberinus gr. 181.

δόξου πατριάρχου συμμερίζονται καὶ οἱ νεώτεροι, ἀπὸ τοῦ Μαξίμου Μαργουνίου [1] μέχρι τοῦ Dvornik [2].

Ἀπὸ τὴν ἄποψιν τοῦ περιεχομένου των αἱ ἐπιστολαὶ αὐταὶ εἶναι πράγματι πολυτιμόταται. Αἱ περισσότεραι ἐξ αὐτῶν ἐγράφησαν κατὰ τὴν πρώτην ἐξορίαν του, δι᾽ αὐτῶν δὲ ὁ Φώτιος νουθετεῖ, ἐπιπλήττει, ἐνισχύει πλῆθος φίλων του δοκιμαζομένων ἀπὸ τὴν πολιτικὴν τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου. Κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν δέον νὰ ἔχωσι γραφῇ καὶ αἱ ἑρμηνευτικοῦ τύπου ἐπιστολαί, αἱ συμπεριλαμβανόμεναι καὶ εἰς τὴν συλλογὴν τῶν «Ἀμφιλοχίων», εἰς τὰς ὁποίας ὁ Φώτιος, λησμονῶν τὰς ταλαιπωρίας, τόσον τὰς ἰδικάς του, ὅσον καὶ τῶν φίλων του, ἀσχολεῖται περὶ τὴν ἑρμηνείαν χωρίων ἐκ τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι καὶ ἡ προσφάτως διαπιστωθεῖσα ὡς ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον ὑπὸ τύπον ἐπιστολῆς ἑρμηνεία τοῦ εὐαγγελικοῦ χωρίου : *«Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακεν πώποτε»*, ἀποτελοῦσα ὄχι μόνον ἀναίρεσιν τῆς ὑπὸ τῶν εἰκονομάχων διδομένης ἑρμηνείας, ἀλλὰ καὶ θετικὴν συμβολὴν εἰς τὰς πρώτας, ἔπειτα ἀπὸ τὴν εἰκονομαχίαν, εἰκονικὰς ἑρμηνείας τοῦ δόγματος τοῦ χριστιανισμοῦ [3].

Περισσότερον ἀπὸ ὅλα ἴσως τὰ ἄλλα ἔργα του, εἰς τὰς ἐπιστολάς του ἰδίως ὁ Φώτιος ἐμφανίζεται ὑπὸ τὴν τριπλῆν του ἰδιότητα, ὡς θεολόγος, ὡς φιλόλογος καὶ ὡς πολιτικός. Εἶναι βεβαίως ἀδύνατον νὰ διακρίνῃ κανεὶς μίαν ἑκάστην ἐκ τῶν ἰδιοτήτων αὐτῶν εἰς τὰς ἐπιστολάς του. Εἰς ὅλας ἐμφανίζεται καὶ ὑπὸ τὰς τρεῖς ταυτοχρόνως ἰδιότητας, ἡ σύνθεσις δ᾽ αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ ἰδιαιτέρα ἀξία τῆς προσωπικότητός του.

Α΄

Ὅτι ὁ Φώτιος ἀπέδιδε ἰδιαιτέραν σημασίαν εἰς τὸ λογοτεχνικὸν γένος τῆς ἐπιστολογραφίας τὸ ἀποδεικνύει ὄχι μόνον τὸ πλῆθος τῶν ἐπιστολῶν τὰς ὁποίας ἔγραψε, ἀλλὰ καὶ ὅσα λέγει ὁ ἴδιος περὶ ἐπιστολογραφίας καὶ εἰς αὐτὰς ταύτας τὰς ἐπιστολάς του καὶ εἰς τὴν Βιβλιοθήκην.

1. Δέον πρῶτον νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Φώτιος γνωρίζει ὅτι ὑπάρχει ἰδιαίτερος τρόπος τοῦ γράφειν ἐπιστολάς. Εἶναι ὁ εἰς τὴν κριτικὴν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Εὐνομίου ὀνομαζόμενος *«χαρακτὴρ ἐπιστολῶν»* [4] ἢ εἰς τὴν περὶ τῶν τοῦ Βασιλείου *«ἐπιστολιμαῖος χαρακτήρ»* [5]. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὑπάρχουν

[1] Λαούρδα Βασ., Μάξιμος Μαργούνιος καὶ Φώτιος, «Ὀρθοδοξία», 26, 1951, σ. 311 - 318.

[2] Ἰδίᾳ εἰς τὸ βιβλίον του «The Photian schism», Cambridge 1948.

[3] Λαούρδα Βασ., Λανθάνουσα ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχου Φωτίου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον, «Ὀρθοδοξία» 1950.

[4] «Βιβλιοθήκη» κῶδιξ 138.

[5] Ὡς ἄνω, κῶδιξ 113.

ὡρισμένοι νόμοι, οἵτινες δέον νὰ ἀκολουθῶνται : «*οἱ τῆς ἐπιστολῆς νόμοι*» [1], ὁ «*τῆς ἐπιστολῆς νόμος*» [2], ὁ «*ἐπιστολιμαῖος τύπος*» [3]. Κύριον δὲ στοιχεῖον εἶναι ἡ βραχυλογία : «*τῆς ἐπιστολῆς εὐλαβούμενος τὸ μῆκος*» [4]. «*Καὶ μυρία ἄν τις τὴν ἄθεον αὐτῶν γνώμην διελέγχων τοῖς εἰρημένοις ἐπιμετρήσειεν, ἃ τῆς ἐπιστολῆς ὁ νόμος οὐκ ἐᾷ νῦν ἐντάττειν, οὐδὲ παρατίθεσθαι*» [5]. «*Ὅσα τὸ γράμμα, οἷα δὴ γράμμα, παρέτρεχεν*» [6]. «*Ἐγὼ δέ σοι καὶ πρὸς ἑτέραν θεωρίαν ἐκ γειτόνων τοῖς εἰρημένοις οὖσαν οὐκ ὀκνήσαιμι καθηγήσασθαι, εἰ καὶ τῆς ἐπιστολῆς ἠρέμα πως τοὺς νόμους ὁρῶ διευλαβουμένους μοι ἕπεσθαι*» [7]. «*Ἀλλὰ γὰρ κατ' ἐπιστολὴν ἀποχρώντως οἶμαί σοι ἔχει τοῦ ζητηθέντος τὴν μάθησιν*» [8]. «*Τῆς ἐπιστολῆς ἡ κατὰ μέρος ἱστορία μακρότερον*» [9].

2. Τὰς περὶ τῶν παλαιῶν, Ἑλλήνων καὶ χριστιανῶν, ἐπιστολογράφων ἀπόψεις του ὁ Φώτιος τὰς ἀναπτύσσει συστηματικῶς εἰς τὴν κατὰ τὴν ἔκδοσιν Βαλέττα ὑπ' ἀριθμὸν 233 ἐπιστολήν του, τὴν ἀπευθυνομένην πρὸς τὸν μητροπολίτην Κυζίκου Ἀμφιλόχιον : «*Οἱ μὲν ἄλλοι τοῦ Πλάτωνος λόγοι τοῦ πολιτικοῦ λόγου πεφύκασι γνώμονες, πλὴν εἴ τι κατ' ἐκλογὴν ὀνομάτων ἐνιαχοῦ παρημέληται· αἱ δὲ τούτου ἐπιστολαὶ ἴσον τε τῆς ἐκείνου λογιότητος καὶ τοῦ ἐπιστολιμαίου τύπου ἀπολείπονται. Αἱ δέ γε τοῦ Ἀριστοτέλους τῶν μὲν ἄλλων αὐτοῦ γραμμάτων εἰσί πως λογωδέστεραι, πλὴν οὐδὲ ταῖς πλατωνικαῖς ἐξισάγουσιν. Δημοσθένους δὲ οἱ μὲν ἄλλοι πόνοι καὶ ῥητόρων καὶ κριτικῶν ἐγκωμίοις πληροῦσι τὰ στόματα, τὰς ἐπιστολὰς δὲ οὐδὲν ἀμείνους εὑρήσεις τῶν Πλάτωνος. Τίσιν οὖν ἐπιστολαῖς ὁμιλητέον, καὶ τίσι τὸν ἐπιγνωσθέντα ἡμῖν διὰ τῆς τέχνης χαρακτῆρα ἐφαρμόζοντες τὴν γυμνασίαν συλλεξόμεθα ; Ἔστι μὲν καὶ ἄλλο πλῆθος ἄπειρον· ἔχεις δέ, ἵνα μηδὲ μακρὸν ᾖ σοι τὸ τῆς γυμνασίας στάδιον, τὰς εἰς Φάλαριν ἐκεῖνον, οἶμαι, τὸν Ἀκραγαντίνων τύραννον ἀναφερομένας ἐπιστολὰς καὶ αἷς Βροῦτος ὁ Ῥωμαίων στρατηγὸς ἐπιγράφεται καὶ τὸν ἐν βασιλεῦσι φιλόσοφον καὶ τὸν σοφιστὴν ἐν ταῖς πλείσταις Λιβάνιον. Εἰ δὲ βούλει σὺν τῷ χαρακτῆρι καὶ πολλῶν ἄλλων καὶ μεγάλων συλλέξαι ὠφέλειαν, ἀρκέσοι σοι Βασίλειος ὁ γλυκύς, καὶ ὁ τοῦ κάλλους, εἴ τις ἄλλος, ἐργάτης Γρηγόριος καὶ ἡ ποι-*

[1] Ἐπιστ. 9, Βαλ. σελ. 255 (Ὅλαι αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Φωτίου ἀναφέρονται ἐδῶ κατὰ τὴν ἐν Λονδίνῳ ἔκδοσιν. Ι. Βαλέττα 1864, ἐκτὸς ἂν δηλοῦται ἄλλως).

[2] Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 175).

[3] «Βιβλιοθήκη» κῶδιξ 86.

[4] Ἐπιστ. 3 (Βαλ. σελ. 163).

[5] Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 175).

[6] Ἐπιστ. 5 (Βαλ. σελ. 182).

[7] Ἐπιστ. 9 (Βαλ. σελ. 255).

[8] Ἐπιστ. 47 (Βαλ. σελ. 347).

[9] Ἐπιστ. 16 (εἰς τὴν ἔκδοσιν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου, ὑπὸ τοῦ Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1896, σελ. 11).

κίλη καὶ τῆς ἡμετέρας αὐλῆς μοῦσα Ἰσίδωρος ; ὅς, ὥσπερ λόγων, οὕτω δὲ καὶ ἱερατικῆς καὶ ἀσκητικῆς πολιτείας, κανὼν ἐστι χρηματίζειν ἀξιόχρεως· καὶ εἴ τις ἕτερος μετὰ τῆς ὁμοίας προαιρέσεως τὴν ἐκείνων ἰδέαν ταῖς ἰδίαις ἐπιστολαῖς ἐνεδυναμώθη μορφώσασθαι» [1].

Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ εἶναι ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ἐνδιαφέρουσα : Τὸ κέντρον εὑρίσκεται εἰς τὸ διατυπούμενον ἐρώτημα : «*τίσιν οὖν ἐπιστολαῖς ὁμιλητέον καὶ τίσι τὸν ἐπιγνωσθέντα ἡμῖν διὰ τῆς τέχνης χαρακτῆρα ἐφαρμόζοντες τὴν γυμνασίαν συλλεξόμεθα ;*» ἐξ οὗ προκύπτει ὅτι ὁ Φώτιος, γνωρίζων τὴν ὕπαρξιν «*χαρακτῆρος*» τῆς ἐπιστολογραφικῆς «*τέχνης*», ἀναζητεῖ νὰ εὕρῃ εἰς ποίας ἀπὸ τὰς ἐπιστολὰς τῆς παραδόσεως δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν δ' ἐνταῦθα τοῦ «*χαρακτῆρος τέχνης*» δέον βεβαίως νὰ ἐννοηθῇ ὄχι συγκεκριμένον τὸ ἐγχειρίδιον ἐπιστολογραφίας, ἀλλὰ οἱ ἀνωτέρω διαπιστωθέντες ὡς ὑπάρχοντες «*νόμοι*» γενικῶς.

Ἀρχόμενος ὁ Φώτιος χρονολογικῶς ταξινομεῖ τοὺς ἐπιστολογράφους εἰς τρεῖς κατηγορίας : Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν συνίσταται ἐκ τῶν τριῶν κλασσικῶν, Πλάτωνος, Ἀριστοτέλους καὶ Δημοσθένους. Ἡ δευτέρα ἐκ τῶν τῆς δευτέρας σοφιστικῆς περιόδου (Ἐπιστολαὶ) Φαλάριδος, Βρούτου, Ἰουλιανοῦ καὶ Λιβανίου, ἡ δὲ τρίτη ἐκ τῶν χριστιανῶν, Βασιλείου τοῦ μεγάλου, Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ καὶ Ἰσιδώρου. Τὰ κριτήρια εἶναι διὰ μὲν τὰς δύο πρώτας ὁμάδας μόνον μορφολογικά, διὰ δὲ τὴν τρίτην ἐπὶ πλέον καὶ ἠθικά, ὅπως βεβαίως θὰ ἀνέμενέ τις ἀπὸ Βυζαντινὸν εὐρυτάτης μὲν ἀνθρωπιστικῆς μορφώσεως, ἀλλὰ καὶ χριστιανόν. Εἰς τὰς δύο πρώτας ὁμάδας ὑπάρχει «*χαρακτὴρ τέχνης*», δηλαδὴ μορφή· εἰς τὴν τρίτην ἐπὶ πλέον καὶ «*ὠφέλεια*» : «*Εἰ δὲ βούλει σὺν τῷ χαρακτῆρι καὶ πολλῶν ἄλλων καὶ μεγάλων συλλέξαι ὠφέλειαν*». Εἶναι δὲ προφανὲς ὅτι ἀναφέρει τοὺς τρεῖς κλασσικοὺς ὄχι τόσον διότι εἶναι καλοὶ ἐπιστολογράφοι, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἔχουν γράψει καὶ ἐπιστολάς. Καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ εἶναι οἱ μόνοι τῶν ὁποίων ἀναφέρονται καὶ ἄλλα ἔργα, πλὴν τῶν ἐπιστολῶν, αἱ ἐπιστολαί των μάλιστα συγκρίνονται ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἄλλα των ἔργα. Ἀπὸ τὴν γενομένην δὲ σύγκρισιν προκύπτει ὅτι αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Πλάτωνος εἶναι κατώτεραι ἀπὸ τὰ ἄλλα του ἔργα καὶ δὲν ἀκολουθοῦσιν πάντοτε τοὺς κανόνας τῆς ἐπιστολογραφίας (*«αἱ δὲ τούτου ἐπιστολαὶ ἴσον τε τῆς ἐκείνου λογιότητος καὶ τοῦ ἐπιστολιμαίου τύπου ἀπολείποντας»*), αἱ Ἐπιστολαὶ τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι περισσότερον λογοτεχνικῶς ἐπεξειργασμέναι (*«λογωδέστεραι»*) ἀπὸ τὰ ἄλλα του ἔργα, κατώτεραι ὅμως τῶν τοῦ Πλάτωνος (*«πλὴν οὐδὲ ταῖς Πλατωνικαῖς ἐξισάζουσιν»*), αἱ δὲ τοῦ Δημοσθένους, τὰ ἔργα τοῦ ὁποίου ἔχουν ἀποσπάσει τὸν γενικὸν θαυμασμὸν (*«οἱ μὲν ἄλλοι πόνοι καὶ ῥητόρων καὶ κριτικῶν ἐγκωμίοις πλη-*

[1] Ἐπιστ. 233 (Βαλ. σελ. 545).

ρουσι τὰ στόματα») οὐδόλως εἶναι καλύτεραι τῶν τοῦ Πλάτωνος *(«τὰς ἐπιστολὰς οὐδὲν ἀμείνους εὑρήσεις τῶν Πλάτωνος»)*.

Ἀποκλειομένων κατὰ ταῦτα καὶ τῶν τριῶν κλασσικῶν, ὡς μὴ παρεχόντων πρότυπα καλῆς ἐπιστολογραφίας, ἔρχεται ἡ σειρὰ τῆς δευτέρας ὁμάδος, τῶν ἐκ τῆς δευτέρας σοφιστικῆς περιόδου· οἱ τέσσαρες ἐπιστολογράφοι ἀναφέρονται πλέον ἄνευ πολλῶν χαρακτηρισμῶν. Ἀξιοσημείωτον ὅμως εἶναι ὅτι τὰς τοῦ Φαλάριδος ἐπιστολὰς τὰς ἀναφέρει ὡς : «*τὰς εἰς Φάλαριν ἐκεῖνον,* ***οἶμαι,*** *τὸν Ἀκραγαντίνων τύραννον ἀναφερομένας ἐπιστολάς*». Τὸ «*οἶμαι*» ἐκφράζει βεβαίως ἐπιφύλαξιν ἐνταῦθα, ἀλλὰ διὰ ποῖον πρᾶγμα εἰδικῶς ; Ἀμφιβάλλει ὁ Φώτιος ὅτι αἱ ἐπιστολαὶ αὗται ἀνήκουν εἰς τὸν Φάλαριν ἢ ὅτι ὁ Φάλαρις ἦτο τύραννος τῶν Ἀκραγαντίνων ; Εἰς τοῦτο ἀτυχῶς δὲν εἶναι δυνατόν, νομίζω, νὰ ἀπαντήσῃ τις σαφῶς. Ἡ διατύπωσις τοῦ Φωτίου εἶναι ἀόριστος. Ἡ εἰς τὴν ἰδίαν ἐπιστολὴν φράσις «*τὸν ἐν βασιλεῦσι φιλόσοφον*» εἶναι καὶ αὐτὴ ἐπίσης ἀσαφής, διότι εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναφέρεται εἴτε εἰς τὸν Μᾶρκον Αὐρήλιον εἴτε εἰς τὸν Ἰουλιανόν [1]. Λόγῳ ὅμως τῆς ἀμέσως μετ' αὐτὸν μνείας τοῦ Λιβανίου, ὀρθὸν εἶναι, νομίζω, νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐνταῦθα ἐννοεῖται εἰδικῶς ὁ Ἰουλιανός, αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ ὁποίου πολλάκις ἀναφέρονται εἰς τὴν παράδοσιν συνδεδεμέναι μετὰ τοῦ Λιβανίου.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς ἐπιστολογραφίας κατὰ τὴν δευτέραν σοφιστικὴν περίοδον. Εἰδικῶς δὲ ὡς πρὸς τοὺς ἐπιστολογράφους ἐκ τῆς χριστιανικῆς γραμματείας δέον ἐνταῦθα νὰ σταματήσωμεν μόνον εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Ἰσιδώρου ὡς ἡ «*ποικίλη καὶ τῆς ἡμετέρας αὐλῆς μοῦσα*». Δι' αὐτοῦ διαστέλλει, ὡς ὀρθῶς ἤδη παρετηρήθη, ἀπὸ τοῦ αἱρετικοῦ Ἰσιδώρου τοῦ Βασιλείδου, καὶ διὰ νὰ ἐκφράσῃ τὴν ἐκτίμησίν του πρὸς τὴν προσωπικότητά του : «*ὥσπερ λόγων, οὕτω δὲ καὶ ἱερατικῆς καὶ ἀσκητικῆς πολιτείας, κανών ἐστι χρηματίζειν ἀξιόχρεως*».

3. Πολὺ πλουσιώτερον ὅμως καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀναφερομένων συγγραφέων ὡς καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψιν τῶν αἰσθητικῶν ἐννοιῶν εἶναι τὸ εἰς τὴν «Βιβλιοθήκην» ἐγκατεσπαρμένον ὑλικόν, εἰς τὸ ἔργον τὸ ὁποῖον ἤρχισε νὰ συντάσσῃ ὁ Φώτιος κατὰ τὰς ὥρας τῆς γαλήνης καὶ τῆς ἡσύχου πνευματικῆς ἐργασίας, τὰς πρὸ τῆς ἀναγκαστικῆς ἀναβιβάσεώς του εἰς τὸν θρόνον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ἀναλύων τὰ ἔργα συγγραφέων καὶ τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς περιόδου ἐπανειλημμένως ἔσχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀσχοληθῇ καὶ μὲ ἐπιστολάς, δὲν παραλείπει δέ, ὅποτε ἔχει τὴν εὐκαιρίαν πρὸς τοῦτο, νὰ ἀναφέρεται εἰς κρίσεις αἰσθητικάς. Τὰ ἐκ τῆς «*Βιβλιοθήκης*» χωρία, τὰ ἀναφερόμενα εἰς ἐπιστολάς, εἶναι ὡς ἀκολούθως :

α'. Κῶδιξ 26 : (Συνέσιος) : «*Ἀνεγνώσθησαν δὲ αὐτοῦ καὶ ἐπιστολαὶ*

[1] Ἴδε σχόλιον εἰς τὴν ἔκθεσιν Βαλέττα, σελ. 545.

διάφοροι, χάριτος καὶ ἡδονῆς ἀποστάζουσαι, μετὰ τῆς ἐν τοῖς νοήμασιν ἰσχύος καὶ πυκνότητος».

β'. Κῶδιξ 32 : «*Ἀνεγνώσθησαν Ἀθανασίου ἐπιστολαὶ διάφοροι, ἐν αἷς ἐμφέρονται καὶ αἱ τῆς γεγενημένης αὐτοῦ φυγῆς, ὥσπερ ἀπολογίαν περιέχουσαι, κομψῶς τε καὶ λαμπρῶς καὶ ἔτι σαφῶς συντεθειμέναι καὶ τὸ πιθανὸν μετὰ τοῦ χαρίεντος ἀνθοῦσαι· ἡδονὴ τῆς ἐκεῖθεν ἀπολογίας ἀκούειν*». Πρβλ. καὶ κώδικα 139.

γ'. Κῶδιξ 86 : «*Ἀνεγνώσθησαν ἐπιστολαὶ τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ἃς μετὰ τὴν ἄδικον καὶ ἀπάνθρωπον ἐξορίαν πρὸς διαφόρους ἔγραψεν, ἐν αἷς εἰς τὸ χρειῶδες μᾶλλον συντείνουσαι, αἵ τε πρὸς τὴν εὐλαβεστάτην Ὀλυμπιάδα τὴν διάκονον αὐτῷ γεγραμμέναι δέκα ἑπτὰ καὶ αἱ πρὸς τὸν Ἰννοκέντιον τὸν Ῥώμης, ἐν αἷς καὶ ὅσα αὐτῷ συνηνέχθη ὡς ἐν ἐπιστολῆς εἴδει ἐξιστορεῖ· κέχρηται δὲ κἀν ταύταις ταῖς ἐπιστολαῖς τῷ συνήθει τοῦ λόγου χαρακτῆρι· λαμπρός τε γάρ ἐστι καὶ σαφὴς καὶ ἀνθῶν μετὰ τοῦ ἡδέος τὴν πιθανότητα, πλὴν ὅσον ἐμμελέστερόν πως δοκοῦσιν αἱ πρὸς Ὀλυμπιάδα αὐτῷ συγκεῖσθαι ἐπιστολαί, εἰ καὶ τοῦ ἐπιστολιμαίου τύπου, τῶν πραγμάτων τότε εἰς τὴν ἑαυτῶν ἰσχὺν τοὺς τῶν ῥημάτων νόμους ἐκβιασαμένους, οὐ λίαν ἐγράφησαν στοχαζόμεναι*».

δ'. Κῶδιξ 90 : (Λιβάνιος) «*ἔστι δὲ δόκιμος κἀν ταῖς ἐπιστολαῖς*».

ε'. Κῶδιξ 126 : «*Πολυκάρπου ἐπιστολὴ πρὸς Φιλιππησίους, γέμουσα πολλῆς νουθεσίας μετὰ σαφηνείας καὶ ἁπλότητος, κατὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν τῆς ἑρμηνείας τρόπον*».

ζ'. Κῶδιξ 126 : «*Ἀνεγνώσθη βιβλιδάριον, ἐν ᾧ Κλήμεντος ἐπιστολαὶ πρὸς Κορινθίους β' ἀνεφέροντο... ἁπλοῦς δὲ κατὰ τὴν φράσιν καὶ σαφής ἐστι καὶ ἐγγὺς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ ἀπεριέργου χαρακτῆρος*».

η'. Κῶδιξ 138 : «*Ἀνεγνώσθησαν δὲ καὶ ἐπιστολαὶ αὐτοῦ πρὸς διαφόρους, μέχρι τεσσαράκοντα· ἀλλὰ καὶ ἐν ταύταις τὸ αὐτὸ τῶν λόγων εἶδος λεπτουργῶν, παντελῶς τοῦ τῶν ἐπιστολῶν χαρακτῆρος οὐδὲ τοὺς νόμους ἀκούσας, μή τι γε τριβεὶς ἐν αὐτοῖς, ἐπὶ τὸ στηλιτευθῆναι διέπεσεν*».

θ'. Κῶδιξ 139 : «*Ἀνεγνώσθη τοῦ μεγάλου Ἀθανασίου ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἐκκλησιαστὴν καὶ εἰς τὰ Ἄσματα τῶν ᾀσμάτων. Σαφὴς μέν ἐστιν, ὥσπερ πανταχοῦ τῶν λόγων αὐτοῦ, εἰς μέντοι τὴν χάριν καὶ τὸ κάλλος τῶν ἐπιστολῶν, αἳ τὴν ἀπολογίαν αὐτῷ τῆς φυγῆς καὶ τὰ περὶ αὐτὴν ἐξεργάζονται, οὔτε τόδε τὸ βιβλίον, ἀλλ' οὐδ' ἄλλο τι, ὅσα ἐμὲ τῶν αὐτοῦ εἰδέναι, οὐδὲν ἀναφέρεται*».

ι'. Κῶδιξ 143 : «*Ἀνεγνώσθησαν δὲ αὐτοῦ καὶ ἐπιστολαί, αἵ τε κανονικαὶ καὶ τὸ ἄλλο πλῆθος, ἃς διαφόροις ἐπέστειλεν· ἐξ ὧν τό τε ἦθός ἐστι τοῦ ἀνδρός, ὁποῖον ἦν ἀξιάγαστον, χαρακτηρίσαι καὶ κανόνα λαβεῖν, ἂν ἄλλως τις μὴ ἔχῃ, ἐπιστολιμαίου χαρακτῆρος*».

ια'. Κῶδιξ 158 : «*Τὸν δὲ δέκατον* (λόγον ὁ Φρύνιχος) *πάλιν ἐπανα-*

στραφεὶς πρὸς Ἀριστοκλέα συντάττει· ὁ δὲ ἐφεξῆς Μηνοδώρῳ προσφώνηται πάλιν, ἐν ᾧ καὶ Ἀριστείδου τοῖς λόγοις (ὥς φησιν) ἐντυχὼν ἄρτι τότε ἀκμάζοντος πολὺν τοῦ ἀνδρὸς ἔπαινον ποιεῖται καὶ Μαρκιανόν φησιν τὸν κριτικὸν συγγραφέα ὑπερορᾶν μὲν Πλάτωνος καὶ Δημοσθένους, τὰς δὲ Βρούτου τοῦ Ἰταλοῦ ἐπιστολὰς προκρίνειν καὶ κανόνα τῆς ἐν λόγῳ ἀρετῆς ἀποφαίνειν. Ταῦτα δὲ οὗτός φησιν οὐχὶ τὴν τοιαύτην κρίσιν ἀποδεχόμενος, ἀλλ᾽ εἰς τὸ μὴ θαυμάζειν, εἴ τινες καὶ τῆς Ἀριστείδου δόξης ἐλάττονα τὸν ἄνδρα νομίζουσιν, οὕτω κλέους τοῦ ἐν λόγοις εἰς ἄκρον ἐλάσαντα».

ιβ'. Κῶδιξ 162 : (Ἀνδρέας) «*οὗτος γὰρ ἔγραψεν ἐπιστολὴν Εὐσεβίῳ (παραναγνωστικὸν δὲ καλεῖ τὴν ἐπιστολήν), ὅρκοις αὐτὸν εἰς τὴν ταύτης ἀνάγνωσιν ἐκκαλούμενον. Ἣν Εὐσέβιος ἀναγνούς, πρῶτον μὲν τὸν ἄνθρωπον ἐπιτιμᾷ, ἀμαθίαν ἅμα καὶ θράσος ἐπικαλῶν καὶ δεικνὺς καὶ περὶ αὐτὰς πταίοντα τὰς συλλαβὰς καὶ ὅτι μηδένα στίχον ἀσόλοικον εἰπεῖν δεδυνημένος ὁ δὲ καὶ ἐπὶ τὸ συγγράφειν ἤρθη, τοῦ ἐπαγγέλματος καὶ τῆς ἐν ἀσκήσει ἡσυχίας ἐπιλελησμένος*».

ιγ'. Κῶδιξ 192 : «*Ἔτι ἀνεγνώσθησαν αὐτοῦ* (τοῦ Μαξίμου) *καὶ ἐπιστολαὶ περὶ διαφόρων ὑποθέσεων ψυχωφελῶν τε καὶ ἀναγκαίων τοῖς ὀρθοῦν τε τὰ ἤθη καὶ τὸν νοῦν ἐγρηγορότα συντηρεῖν πρὸς τὴν εὐσέβειαν ἐσπουδακόσι τὸν ἀριθμὸν ζ' καὶ κ'... ἐν ταύταις οὖν ἁπάσαις ταῖς ζ' καὶ κ' ἐπιστολαῖς ὁ μὲν ἄλλος χαρακτὴρ αὐτοῦ τῶν λόγων καὶ ἡ εὐσέβεια μᾶλλον διασώζεται, τὸ δὲ ἀσαφές, εὖ γε τοῦ ἀνδρὸς ποιοῦντος καὶ τιμῶντος ἐπιστολῆς κατὰ τοῦτο νόμους, οὐκ ἔχει τὸ ἀνοικονόμητον. Δῆλον δ' ὅτι καὶ ἃ τὴν ἀσάφειαν ἐποίει, τὰ μὲν ἔρριπται, τὰ δὲ κεκόλασται*».

ιδ'. Κῶδιξ 194. «*Ἔτι ἀνεγνώσθη τοῦ αὐτοῦ ἁγίου ἀνδρὸς* (Μαξίμου) *πρὸς Γεώργιον ἔπαρχον ἐπιστολή, πολλῆς ὠφελείας καὶ κατανύξεως γέμουσα· καὶ τὸ τῆς φράσεως αὐτῆς εἰς τὸ σαφές τε καὶ ἠθικὸν ἀνεπτυγμένον πρὸς τὰ υ' κεφάλαια τὴν συγγένειαν ἀνόθευτον δείκνυσιν ὅτι διασώζει». «...καὶ ἡ φράσις δὲ ὡς ἐν τοιαύτῃ τὸ σαφὲς διώκει καὶ οὐκ ἄκομψον»*.

ιε'. Κῶδικ 229 : (Ἐφραὶμ Θεουπόλεως ἐπιστολαί) : «*ἅπασαι δὲ ἀφελεῖ συντέθεινται καὶ ἁπλῷ λόγῳ, πνεύματος δὲ πεπλήρωνται καὶ τῆς ἱερᾶς ἡμῶν σοφίας*».

ιδ'. Κῶδιξ 231 : «*Ἀνεγνώσθη Σωφρονίου Ἱεροσολύμων πατριάρχου συνοδική, ἣ ἀπεστάλη ἐν Ῥώμῃ, Ὀνωρίῳ τῷ ταύτης ἐπάρχοντι. Αὕτη ἡ ἐπιστολὴ πλήρης μέν ἐστιν εὐσεβείας, ἐννεωτερίζει δὲ πολλαχοῦ τοῖς ῥήμασι, καθάπερ τις πῶλος ἐπιγαυρούμενος τοῖς σκιρτήμασιν*».

Τὰ ὡς ἄνω χωρία εἶναι εἰλημμένα ἅπαντα ἐκ τοῦ συνήθως φερομένου ὡς πρώτου μέρους τῆς «Βιβλιοθήκης». Τὸ δεύτερον, ἀποτελούμενον σχεδὸν ὁλόκληρον ἀπὸ περικοπὰς ἢ περιλήψεις τῶν ἀναγνωσθέντων ἔργων, δὲν περιέχει κρίσεις αἰσθητικάς, καὶ δὴ περὶ ἐπιστολῶν. Δὲν εἶναι βεβαίως μόνον τὰ ὡς ἄνω παρατεθέντα χωρία εἰς τὰ ὁποῖα ὁ Φώτιος ὁμιλεῖ περὶ ἐπιστολῶν.

Καὶ ἀλλαχοῦ τῆς «Βιβλιοθήκης» του ἀναλύει ἐπιστολάς, ἡ ἀνάλυσις ὅμως γίνεται χάριν τοῦ περιεχομένου των καὶ ἀπὸ ἀπόψεως καθαρῶς πληροφοριακῆς, ἄνευ κρίσεων περὶ τοῦ ὕφους ἢ τοῦ «χαρακτῆρος» τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν ἑκάστοτε ἐπιστολῆς, ἐνῷ ἡμᾶς ἐνδιαφέρουν εἰδικῶς αἱ περὶ ἐπιστολογραφίας ἀπόψεις του. Ἄσχετος ἐπίσης διὰ τὸ θέμα μας ἐδῶ εἶναι καὶ ἡ ἀπὸ γραμματολογικῆς ἀπόψεως σημασία τῶν εἰς τὰ ὡς ἄνω χωρία παρεχομένων πληροφοριῶν. Οὕτω π.χ. αἱ ἄκρως ἐνδιαφέρουσαι πληροφορίαι του περὶ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἀνδρέου πρὸς τὸν Εὐσέβιον, ἢ τὰ περὶ τῶν ἔργων τοῦ Φρυνίχου ἢ τοῦ Μαξίμου, ὡς θέματα γραμματολογικῆς σημασίας δὲν συνδέονται πρὸς τὸ θέμα μας ἐδῶ. Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ ἐξετασθῇ ἂν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν παρεχομένων εἰς τὰ χωρία αὐτὰ αἰσθητικῶν ἐννοιῶν δύναται νὰ ἀπαρτισθῇ ἡ περὶ ἐπιστολογραφίας θεωρία τοῦ Φωτίου.

Αἱ αἰσθητικαὶ ἔννοιαι εἰς τὰ ὡς ἄνω χωρία εἶναι αἱ ἀκόλουθοι, καθ᾽ ἣν σειρὰν ἀπαντῶσιν :

α'. : *χάρις, ἡδονή, ἰσχύς, πυκνότης.*
β'. : *κομψῶς, λαμπρῶς, σαφῶς, πιθανόν, χαρίεν.*
γ'. : *λαμπρός, σαφής, ἡδύς, πιθανός.*
ε'. : *σαφήνεια, ἁπλότης.*
ζ'. : *ἁπλοῦς, σαφής.*
θ'. : *σαφής.*
ιγ'. : *«ἃ τὴν ἀσάφειαν ἐποίει, τὰ μὲν ἔρριπται, τὰ δὲ κεκόλασται».*
ιδ'. : *σαφές, ἠθικόν, οὐκ ἄκομψον.*
ιε'. : *ἀφελὴς* καὶ *ἁπλοῦς λόγος.*

Εἰς ταύτας δέον ἐπίσης νὰ προστεθῶσιν καὶ αἱ ἀκόλουθοι ἀρνητικῶς διατυπούμεναι κρίσεις :

—*εἰ καὶ τοῦ ἐπιστολιμαίου τύπου... οὐ λίαν ἐγράφησαν στοχαζόμεναι.*

—*παντελῶς τοῦ τῶν ἐπιστολῶν χαρακτῆρος οὐδὲ τοὺς νόμους ἀκούσας, μήτι γε τριβεὶς ἐν αὐτοῖς, ἐπὶ τὸ στηλιτευθῆναι διέπεσεν.*

—*περὶ αὐτὰς πταίοντα τὰς συλλαβὰς καί... μηδένα στίχον ἀσόλοικον εἰπεῖν.*

—*τὸ ἀσαφὲς οὐκ ἔχει τὸ ἀνοικονόμητον.*

—*ἐννεωτερίζει πολλαχοῦ τοῖς ῥήμασι.*

Ἐκ τῶν ὡς ἄνω παρεχομένων στοιχείων εἶναι προφανὲς ὅτι αἱ αἰσθητικαὶ ἔννοιαι τοῦ Φωτίου διὰ τὸ γένος τῶν ἐπιστολῶν δύνανται νὰ συνοψισθῶσιν εἰς τάς : *βραχύτης, σαφήνεια, χάρις, ἁπλότης.* Συνεπῶς ἡ ἐπιστολὴ δέον νὰ εἶναι *σύντομος*, ὥστε νὰ μὴ μετατρέπεται εἰς πραγματείαν, *καθαρὰ* εἰς τὰς ἐκφράσεις, ὥστε λόγῳ τῆς βραχύτητος νὰ μὴ γίνεται ἀκατανόητος, *εὐχάριστος* διὰ τῶν ποικίλων ἐκφραστικῶν τρόπων καὶ *ἁπλῆ*, ἤτοι μὴ ὑπερφορτωμένη, περίτεχνος καὶ συνεπῶς ὀχληρά.

4. Ἡ διεξοδικὴ ἀναζήτησις τῶν πηγῶν τῆς περὶ ἐπιστολογραφίας, ὡς

ἀνωτέρω, θεωρίας τοῦ Φωτίου δὲν εἶναι ἀναγκαία, διότι δὲν εἶναι λογικὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Φώτιος προτοῦ ἀρχίσῃ νὰ γράφῃ τὰς ἐπιστολάς του ἐμελέτησε συστηματικῶς τὰ περὶ ἐπιστολογραφίας ἐγχειρίδια καὶ ὅτι ἐπεζήτει νὰ ἀκολουθῇ τὰς ἐκεῖ διδομένας ὁδηγίας. Ἐξ ἄλλου ὅμως εἶναι ὀρθὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐγνώριζε τὴν παράδοσιν· αἱ ὡς ἄνω συστηματοποιηθεῖσαι ἀπόψεις του ἀνάγονται εἰς τοὺς κανόνας τοὺς διατυπωθέντας ὑπὸ τῶν τεχνογράφων καὶ ἐπιβληθέντας καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν περίοδον. Ἡ ἔκφρασις «ἐπιστολιμαῖος χαρακτὴρ» εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὸ τεχνικὸν δοκίμιον περὶ ἐπιστολογραφίας, τὸ ἀποδιδόμενον ὑπὸ τῆς χειρογράφου παραδόσεως εἰς τὸν Λιβάνιον καὶ φέρον τὸν τίτλον: «ἐπιστολιμαῖοι χαρακτῆρες» [1]. Τὰ περὶ σαφηνείας εἶχον ἐπίσης τονισθῆ: *«σαφήνεια δ' ἀγαθὴ μὲν ἡγεμὼν ἅπαντος λόγου, μάλιστα δὲ ἐπιστολῆς... σαφῶς δὲ ἑρμηνεύσομεν καὶ ἔξω εὐτελείας, ἣν τῶν νοηθέντων τὰ μὲν κοινὰ καινῶς φράσωμεν, τὰ δὲ καινὰ κοινῶς»* [2]. Ὡσαύτως καὶ ἡ ἐπίκρισις τοῦ ὕψους τῆς ἐπιστολῆς τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Σωφρονίου διὰ τοὺς φραστικῶς νεωτερισμοὺς (*«νεωτερίζει πολλαχοῦ τοῖς ῥήμασι»*) ἀντιστοιχεῖ εἰς μακράν, ὑπὸ τῶν τεχνογράφων ἀναπτυχθεῖσαν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κλασσικῶν προτύπων, παράδοσιν [3]. Κατὰ ταῦτα, ἀναγωγὴ τῶν περὶ ἐπιστολογραφίας ἀντιλήψεων τοῦ Φωτίου εἰς τὰς πηγὰς τῆς παραδόσεως, ἀναγωγὴ μὴ οὖσα αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἀναγκαία, καταλήγει εἰς τὴν διαπίστωσιν ὅτι ὁ Φώτιος ἔχεται στερρῶς τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας, ὑπὲρ τῆς ὁποίας ἄλλως συνέβαλεν ὅ,τι καὶ οἱ μεγαλύτεροι ἀνθρωπισταὶ - χριστιανοὶ τοῦ Βυζαντίου. Τὴν παράδοσιν ἄλλως ὁ Φώτιος ἀκολουθεῖ καὶ εἰς τὰς κρίσεις του περὶ τῶν κατ' ἐξοχὴν ἐπιστολογράφων, ἰδίᾳ τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας. Ἡ ἐκτίμησίς του πρὸς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Βρούτου συμπίπτει πρὸς τὴν κρίσιν τοῦ Μαρκιανοῦ, ἀναφερομένην ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Φωτίου, ἡ δὲ μνεία τοῦ Ἀριστοτέλους ὡς ἐπιστολογράφου δέον ἐπὶ πλέον νὰ συνδυασθῇ καὶ πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Δημητρίου ἀναφερόμενον Ἀρτέμωνα, ὅστις ἐθεώρει τὸν Ἀριστοτέλη ὡς πρότυπον [4]. Κατὰ ταῦτα, τὰς περὶ ἐπιστολογραφίας τοῦ Φωτίου γνώμας διεμόρφωσαν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ γραμματειακὴ παράδοσις, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ αὐτόνομος προσωπική του κρίσις.

5. Κατανόησις ὅμως πλήρης τοῦ ἐνταῦθα ἐξεταζομένου θέματος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῇ ἄνευ λεπτομεροῦς μελέτης τῶν περὶ γραμματολογικῶν εἰδῶν καὶ λογογραφικοῦ ὕψους ἀντιλήψεων τοῦ Φωτίου. Τοῦτο ὅμως, προϋποθέτον ἀνάλυσιν τῶν αἰσθητικῶν ὅρων τῆς «Βιβλιοθήκης» καὶ τῶν

[1] Demetrii et Libanii, qui feruntur «Τύποι ἐπιστολικοί» et «Ἐπιστολιμαῖοι χαρακτῆρες», ἔκδ. Weichert, Teubner 1910.

[2] Πρβλ. Ἔνθ' ἀν. σελ. XIV.

[3] Διεξοδικὴ ἔρευνα τῶν περὶ ἐπιστολογραφίας θεωριῶν τῶν ἀρχαίων τεχνογράφων εἰς Sykoutris J., Epistolographie, RE, Supplbd. v. 185 - 220.

[4] Sykoutris, Ἔνθ' ἀν. 195.

ἄλλων ἔργων τοῦ Φωτίου, ἐξέρχεται τῶν πλαισίων τῆς παρούσης μονογραφίας. Ἀρκοῦν εἶναι, νομίζω, νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐκ τῆς ἀναλύσεως αὐτῆς εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνασυγκροτηθῇ πλῆρες σύστημα αἰσθητικῆς τῆς τέχνης τοῦ λόγου, σύστημα τὸ ὁποῖον διεπλάσθη τῇ βοηθείᾳ εὐρυτάτης γνώσεως τῶν ἀρχαίων τεχνογράφων καὶ τῶν ἑλληνικῶν καὶ χριστιανικῶν ἔργων τοῦ λόγου.

Β'

Ἐξ ἴσου ὅμως πρὸς τὰς ῥητῶς διατυπουμένας ἀπόψεις τοῦ Φωτίου περὶ ἐπιστολογράφων καὶ ἐπιστολογραφίας εἰς τὰς ἐπιστολὰς καὶ τὴν «Βιβλιοθήκην» του, αὐταὶ αἱ ἴδιαι αἱ ἐπιστολαί του ἀποτελοῦσιν πηγὴν διὰ νὰ συμπληρωθῇ ἡ περὶ τοῦ γραμματολογικοῦ αὐτοῦ γένους ἀντίληψίς του. Οὕτω ἡ μακρὰ πρὸς τὸν Βόριν - Μιχαὴλ ἐπιστολὴ ἀποτελεῖ βεβαίως παράβασιν τοῦ κανόνος περὶ βραχύτητος, ὄχι ὅμως καὶ τῆς *«συντομίας»* [1]: διότι ὁ Φώτιος εἶναι μὲν διεξοδικὸς λόγῳ τοῦ πλήθους τῶν θεμάτων τὰ ὁποῖα ἔχει νὰ παρουσιάσῃ εἰς τὸν πρῶτον χριστιανὸν ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων, ἀλλὰ καὶ σύντομος εἰς τὸν τρόπον καθ' ὃν πραγματεύεται ἓν ἕκαστον αὐτῶν. Οὐσιαστικῶς ἄλλωστε τὸ κείμενον αὐτὸ δὲν εἶναι ἐπιστολή, ἀλλὰ ὑπόμνημα περὶ τοῦ ἰδεώδους ὀρθοδόξου χριστιανοῦ ἡγεμόνος. Οὕτω καὶ ἡ «Βιβλιοθήκη», τὰ «Ἀμφιλόχια» καὶ τὸ «Κατὰ Μανιχαίων», μολονότι εἰσάγονται δι' ἐπιστολῶν δὲν εἶναι δυνατὸν βεβαίως νὰ θεωρηθῶσιν ὅτι εἶναι ἐπιστολαί. Ἐπίσης ἐπιστολαὶ δὲν εἶναι κατὰ κύριον λόγον καὶ ἡ «ἐπιστολὴ» Α' πρὸς τὸν Πάπαν Νικόλαον, οὖσα ἁπλῆ ὁμολογία πίστεως κατὰ τὸν τύπον ἄλλων προγενεστέρων. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σημερινῶν κριτηρίων περὶ ἐπιστολογραφίας πολλὰ ἀπὸ τὰ περιλαμβανόμενα εἰς τὴν συλλογὴν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου κείμενα δὲν εἶναι κυρίως εἰπεῖν ἐπιστολαί, ἀλλὰ ἢ διαγγέλματα ὑπὸ τύπον προσωπικῶν ἢ καὶ ἀπροσώπως ἐκδιδομένων ἐπιστολῶν ἢ μικραὶ πραγματεῖαι λύουσαι ἑρμηνευτικὰ προβλήματα τιθέμενα ὑπὸ φίλων του πρὸς αὐτόν. Διάγγελμα ὑπὸ τύπον ἀνοικτῆς ἐπιστολῆς εἶναι ἡ πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ἀκυληΐας ἀπευθυνθεῖσα, ἡ διὰ πρώτην φορὰν διατυποῦσα, καὶ δὴ κατὰ τρόπον τελείως σαφῆ, τὰς ἐπὶ τοῦ θεολογικοῦ πεδίου ἀντιθέσεις τῶν δύο ἐκκλησιῶν [2]. Ὁμοίου τύπου διάγγελμα εἶναι καὶ ἡ πρὸς τοὺς ἐν ἐξορίᾳ εὑρισκομένους ἐπισκόπους ἀπευθυνθεῖσα ἐπιστολή [3]. Τοῦ τύπου δὲ τῶν ὑπὸ μορφὴν ἐπιστολῆς ἑρμηνευτικῶν διατριβῶν εἶναι ὑπὲρ τὰς ἑβδομήκοντα ἐπιστολαὶ τὰς ὁποίας ἡ χειρόγραφος παράδοσις φέρει καὶ εἰς τὴν συλλογὴν τῶν «Ἐπιστολῶν» καὶ εἰς

[1] Πρβλ. σημ. 21.

[2] Ἐπιστ. 5 (Βαλ. σελ. 181 - 200).

[3] Ἐπιστ. 146 (Βαλ. σελ. 471 - 485).

τὴν συλλογὴν τῶν «᾿Αμφιλοχίων», εἰς μὲν τὴν πρώτην περίπτωσιν μετὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ παραλήπτου, εἰς δὲ τὴν δευτέραν ἁπλῶς μετὰ τοῦ ἑρμηνευομένου χωρίου τῆς Γραφῆς. Ἡ διφυὴς αὕτη παράδοσις τοῦ ἰδίου κειμένου ἀποδεικνύει ὅτι οἱ καταρτίσαντες τὰ σώματα τῶν «᾿Επιστολῶν» καὶ τῶν «᾿Αμφιλοχίων» τοῦ Φωτίου ἦσαν ἐν γνώσει τῆς διπλῆς αὐτῆς μορφῆς τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος κειμένων. Ὁλόκληρος ἄλλωστε ἡ συλλογὴ τῶν ᾿Επιστολῶν τοῦ Φωτίου δὲν εἶναι ἁπλῶς τυχαία συμπαράθεσις ἐπιστολῶν τοῦ Πατριάρχου, ἀλλὰ σκόπιμος ἔκδοσις κειμένων ἐχόντων—καὶ ὅτε ἀκόμη ἐγράφοντο ὑπὸ τύπον ἰδιωτικῶν ἐπιστολῶν—γενικωτέραν σημασίαν.

1. Τεχνικῶς ὁ «ἐπιστολιμαῖος χαρακτὴρ» τοῦ Φωτίου δύναται νὰ συναχθῇ εὐχερῶς καὶ νὰ ἀναχθῇ εἰς τὴν παράδοσιν τῶν μεγάλων χριστιανῶν ἐπιστολογράφων: Συνήθως αἱ ἐπιστολαὶ ἄρχονται διὰ προπαιδευτικοῦ προοιμίου, συνισταμένου ἐξ ἠθικοῦ τινος χαρακτηρισμοῦ: «*Ὅτε τῆς ἱεραρχίας κατὰ νοῦν τὸ μέγεθος ἀναλήψομαι καὶ πολλῷ τὴν ἀνθρωπίνην εὐτέλειαν τῆς ἐκείνῃ προσούσης ἀπολείπουσαν τελειότητος...*» [1]. «*Μεγίστων μὲν ἄνωθεν τετυχηκότες ἀγαθῶν, ὧν ὁ λόγος τὴν τῶν ἐννοιῶν διαδιδράσκειν κατάληψιν πέφυκεν, ὅμως ἐν εὐχαριστίᾳ διατελεῖν ἀποτολμῶμεν ἅπαντες, οἷς οἱ τῆς εὐσεβείας σπινθῆρες οὐκ ἀπεσβέσθησαν...*» [2]. «*᾿Αγάπης μὲν ὡς ἀληθῶς οὐδὲν κτῆμα σεμνότερον, οὐδὲ τιμιώτερον, καὶ ταῖς κοιναῖς ἐννοίαις ἀνωμολόγηται καὶ τοῖς θείοις λογίοις ἐπιμαρτύρεται*» [3]. «*Οὐκ ἦν ἄρα, ὡς ἔοικε, κόρος τῷ πονηρῷ τῶν κακῶν, οὐδέ τι τῶν ἐφευρημάτων καὶ μηχανημάτων πέρας...*» [4]. «*Ἔλεγχος ἄκρατος εἰς δύο περιΐσταται ταῦτα· ὃ μὲν βούλεται ποιεῖν, οὐ περαίνει, καὶ οἷς μὴ βούλεται, περιπίπτει*» [5]. «*Μελέτη μὲν μήτηρ εὐπραξίας, ὁρμὴ δ' ἀπερίσκεπτος ἐγγὺς ἁμαρτίας*» [6].

Τῆς τυπικῆς αὐτῆς ἀρχῆς, τὰ παραδείγματα τῆς ὁποίας θὰ ἠδύναντο νὰ πολλαπλασιασθῶσι, ἐξαίρεσις γίνεται εἰς δύο περιπτώσεις: Α΄.: Ὅτε ὁ Φώτιος ἔχει νὰ ἀπαντήσῃ εἰς συγκεκριμένον ἑρμηνευτικὸν πρόβλημα τεθὲν ὑπὸ φίλου του, εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἀπαντᾷ θέτων συνήθως ἀμέσως ἐξ ἀρχῆς τὸ πρόβλημα ἢ τὴν ὑπ' αὐτοῦ διδομένην ἑρμηνείαν: «*᾿Ερωτᾷς, πῶς ἔστι λέγειν Θεὸν τὸν Πατέρα, Θεὸν τὸν Υἱόν, Θεὸν τὸ πνεῦμα...*» [7]. «*Πότερον οἱ χλευάζοντες συνίεσαν λαλούντων γλώσσαις τῶν ᾿Αποστόλων, ἢ οὔ;*» [8]. «*Ὅπερ ἔφησεν ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις ὁ Σωτήρ...*» [9]. «*Τοῦ ἐφ' ᾧ πάντες ἥμαρτον, ὅπερ Παῦλος μὲν ὁ θεῖος ἔφησε, σὺ δὲ μαθεῖν ᾔτησας...*» [10]. «*Τὸ περὶ τοῦ Προδρόμου ἐν ἐπαίνῳ καὶ κατ' ἐρώτησιν εἰρημένον...*» [1]. «*Ὅπερ Χριστὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν τῇ Μαγδαληνῇ Μαρίᾳ προσιούσῃ φησί,...*» [2]. «*Τρία σημαινόμενα τοῦ Θεὸς ὀνόματα, ὅσα γε εἰς μνήμην ἧκε τὴν ἐμήν, κατὰ τὸ δόξαν εἶδα τῆς θείας Γραφῆς*» [3]. «*Ὅπερ μαθεῖν ἐπηρώτησας...*» [4]. «*Θαυμάζεις...*» [5]. «*Τῆς μακρᾶς σου καὶ μεμηχανημένης ἀπορίας...*» [6].

¹ ᾿Επιστ. 1 (Βαλ. σελ. 133).
² ᾿Επιστ. 2 (Βαλ. σελ. 143).
³ ᾿Επιστ. 3 (Βαλ. σελ. 146).
⁴ ᾿Επιστ. 4 (Βαλ. σελ. 165).
⁵ ᾿Επιστ. 85 (Βαλ. σελ. 414).
⁶ ᾿Επιστ. 91 (Βαλ. σελ. 416).
⁷ ᾿Επιστ. 7 (Βαλ. σελ. 249).
⁸ ᾿Επιστ. 11 (Βαλ. σελ. 257).
⁹ ᾿Επιστ. 13 (Βαλ. σελ. 261).
¹⁰ ᾿Επιστ. 14 (Βαλ. σελ. 265).

Τοῦ τύπου αὐτοῦ εἶναι ὅλα τὰ κείμενα τὰ ἀποτελοῦντα τὴν συλλογὴν τῶν «᾿Αμφιλοχίων» ὡς καὶ αἱ ἐξ αὐτῶν ἐπιστολαί. Β΄.: Δευτέρα περίπτωσις, καθ' ἣν ὁ Φώτιος διασπᾷ τὸν κανόνα τῆς προτάξεως γενικοῦ τινος ἠθικοῦ χαρακτηρισμοῦ εἶναι ὅτε ἔχει νὰ ἀσχοληθῇ μὲ συγκεκριμένον τι γεγονὸς ἀπαιτοῦν ἄμεσον λύσιν. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ὁ Φώτιος παρουσιάζει ἀμέσως τὸ θέμα: «*᾿Ακούω τινὰς τῶν ἐναντίων εἰρήνην περιαγγέλλειν καὶ τοὺς ἁπλουστέρους ἐπιχειρεῖν ταύτῃ δελεάζειν τῇ προσηγορίᾳ*» [7]. «*᾿Εγὼ θαυμάζω, πῶς οὕτω ταχέως, ὅστις ποτ' ἐστὶν ἐκεῖνος, τῆς ἡμῶν ἐπελάθετο φύσεως*» [8]. «*᾿Απολοφύρῃ τὰ σά, ὅτι τὰ ἡμέτερα ἀγνοεῖς*» [9]. «*᾿Απαγορεύω σοι, φίλων ἄριστε, μηκέτι φίλον ἡμέτερον ὀνομάζεσθαι*» [10]. «*Εἰ καὶ νῦν ὀχληρὸς εἶναι δόξω καὶ περιττὸς τὸ φιλάνθρωπον, ἀλλὰ τό γε ἐμαυτοῦ ποιεῖν οὐκ ἀφέξομαι*» [11]. «*Δυσφορεῖς καὶ θρηνεῖς, καὶ τὰ ἄνω κάτω ποιεῖς, ὅτι σὲ ταχέως οὕτω καὶ ἀφειδῶς, ὡς νομίζεις, ἐπλήξαμεν*» [12]. «*Ἄκουσον, ὦ φιλανθρωπότατε Βασιλεῦ· οὐ προβάλλομαι νῦν παλαιὰν φιλίαν...*» [13]. «*Τὸ μὲν δῶρον, μεγαλοπρεπὲς ὄν, καὶ χωρὶς τῆς ἄλλης διαθέσεως, ὃ καὶ ἄλλους ἂν ἐπεπείκει, μεγαλοπρεπῶς ἡμᾶς παρεσκεύασε δέξασθαι...*» [14]. Αἱ περιπτώσεις ὅμως ὡς ἄνω εἶναι σχετικῶς ὀλίγαι, διότι ὁ Φώτιος καὶ ὅτε ἀκόμη ἀναφέρεται εἰς συγκεκριμένον τι γεγονός, ἀνάγεται πάντοτε εἰς γενικωτέρας σκέψεις κρίνων οὕτω ἐξ εὐρυτέρας ἠθικῆς σκοπιᾶς καὶ φιλοσοφῶν. Τοῦτο εἶναι καὶ τὸ τυπικὸν χαρακτηριστικὸν τῶν ἐπιστολῶν του, διότι αὗται δὲν εἶναι ἁπλᾶ ἔγγραφα ἐπὶ τρεχουσῶν ὑποθέσεων, ἀλλὰ τεκμήρια ἀδόλου πνευματικότητος. Ἡ διαπίστωσις δ' αὕτη γίνεται περισσότερον ἐνδιαφέρουσα, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι αἱ περισσότεραι ἐκ τῶν ἐπιστολῶν του, ἐπὶ πλέον τῶν ἑρμηνευτικῶν ἐπιστολῶν τῶν φερομένων καὶ εἰς τὴν συλλογὴν τῶν ᾿Αμφιλοχίων, εἶναι ἐπιστολαὶ ἀπαντητικαὶ εἰς ἐπιστολάς. Οὕτω π.χ. ἀπαντήσεις εἶναι ἡ ἐπιστολὴ 3 («*οὐκ ἀπολογίαν γράφοντας, ἀλλ' ἀπολογίαν προΐσχοντας*») [15], 5 («*τὸ μὲν τῆς παρ' Ὑμῶν μακαριότητος ἀφιγμένον γράμμα ἡμῖν*») [16], 92 («*οὐ γὰρ ἂν ἡμᾶς ὑπετόπαζεν ἀνθρώπων λόγοις*

¹ ᾿Επιστ. 16 (Βαλ. σελ. 266).
² ᾿Επιστ. 19 (Βαλ. σελ. 277).
³ ᾿Επιστ. 20 (Βαλ. σελ. 279).
⁴ ᾿Επιστ. 22 (Βαλ. σελ. 284).
⁵ ᾿Επιστ. 27 (Βαλ. σελ. 299).
⁶ ᾿Επιστ. 29 (Βαλ. σελ. 319).
⁷ ᾿Επιστ. 113 (Βαλ. σελ. 434).
⁸ ᾿Επιστ. 146 (Βαλ. σελ. 471).
⁹ ᾿Επιστ. 148 (Βαλ. σελ. 486).
¹⁰ ᾿Επιστ. 155 (Βαλ. σελ. 489).
¹¹ ᾿Επιστ. 158 (Βαλ. σελ. 494).
¹² ᾿Επιστ. 171 (Βαλ. σελ. 505).
¹³ ᾿Επιστ. 218 (Βαλ. σελ. 530).
¹⁴ ᾿Επιστ. 258 (Βαλ. σελ. 557).
¹⁵ Βαλ.
¹⁶ Βαλ. σελ. 181.

τῆς περὶ αὐτὸν δόξης, ἣν ἐκ παλαιοῦ φυλάττομεν, παρασύρεσθαι») [1], 94 *(«γράφεις ἡμᾶς γραφὴν»)* [2], 96 *(«γενέσθαι μὲν ἐμοὶ σχολήν, ὥστε τὰ σὰ διηγεῖσθαι, ἀπεύχομαι· γενέσθαι δέ, ὥστε μηδ' ἀκοῦσαι, προέλαβες»)* [3], 106 *(«εἰ μὲν μηδέποτε γέγονας καθαρὸς λογισμῶν ἀκαθάρτων, καινόν τι λέγεις»)* [4], 108 *(«καί γε ὅσον ἡ ἀντίδοσις τῶν γραμμάτων γένοιτο»)* [5], 114 *(«τὸ δὲ εἰς τὴν μάρτυρα τῆς ὑμῶν εὐφυΐας φιλοπόνημα κατὰ τὴν σὴν ἀξίωσιν ἐπελθόντες»)* [6], 115 *(«Ὡς μὲν οὐκ ἔχεις ἐξαρνεῖσθαι τὴν δειλίαν, οὐδ' ἂν ἀρνηθείης, καὶ πρὸ ταύτης τῆς γλυκείας ἐπιστολῆς»)* [7] καὶ ἄλλαι.

2. Ἐξ ἴσου τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν ἀκολουθοῦσι καὶ αἱ κατακλεῖδες τῶν ἐπιστολῶν του, ὧν αἱ περισσότεραι εἶναι ἐπεξειργασμέναι μετὰ ἰδιαιτέρας προσοχῆς. 1 : «*ἀλλ' εἴην μὲν αὐτοῖς ἔγωγε καὶ ποιῶν καὶ λέγων τά δέοντα... εἴησαν δὲ καὶ αὐτοὶ εὐπειθῶς τε καὶ εὐηνίως πρὸς τὴν ἑαυτῶν σωτηρίαν ἀναγόμενοι καὶ Χριστῷ, τῇ πάντων κεφαλῇ, προσφυῶς συναρμολογούμενοι, τῇ αὐτοῦ φιλανθρωπίᾳ καὶ χρηστότητι. Ὦ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος...*» [8]. 3 : «*οὕτω γὰρ αὐτῶν τε ἐκείνων ἡ σωτηρία πραγματεύοιτο, κοινή τε ἡ φροντὶς πᾶσιν ἐπ' ὠφελείᾳ ψυχῆς τε καὶ σώματος πρυτανεύοιτο*» [9]. 4 : «*χριστός... δοίη μέν... δοίη δέ... ᾧ ἡ δόξα...*» [10]. 5 : «*Ἀλλ' ἵλεως μὲν εἴη Χριστός... καὶ φιλανθρώπως μεταγάγοι... καὶ πρὸς διόρθωσιν ἰδεῖν παρασκευάσοι... ἐν αὐτῷ Χριστῷ...*» [11]. 10 : «*Σὺ δέ μοι, τέκνον, μὴ μόνον ἃ γράφω προθύμως ἀναγίνωσκε, ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν ἔργων προθυμότερον ἐπιγίνωσκε*» [12]. 12 : «*Εἴη δὲ τὰ ἡμέτερα πάθη...*» [13]. 17 : «*ἀλλ' ὡς οὐδὲν ἀδύνατον, μᾶλλον δὲ καὶ λίαν ἀκόλουθον... ἐπιγνούς... ἀναμφιβόλῳ γνώμῃ συναναγίνωσκε*» [14]. 20 : «*Ἔρρωσο*» [15]. 23 : *Σὺ δέ μοι καὶ πράξεις*

---

[1] Βαλ. σελ. 417.
[2] Βαλ. σελ. 418.
[3] Βαλ. σελ. 422.
[4] Βαλ. σελ. 428.
[5] Βαλ. σελ. 430. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ δὲν φαίνεται γνησία, διότι εἰς οὐδένα κώδικα φέρεται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Φωτίου. Ἀλλὰ καὶ γλωσσικῶς *(χαρτουλαρεύειν, ἀδριαντάριον)* δὲν ὁμοιάζει πρὸς τὰς ἄλλας ἐπιστολὰς τοῦ Φωτίου.
[6] Βαλ. σελ. 435.
[7] Βαλ. σελ. 435.
[8] Βαλ. σελ. 142.
[9] Βαλ. σελ. 165.
[10] Βαλ. σελ. 181.
[11] Βαλ. σελ. 199 κ.ἑ.
[12] Βαλ. σελ. 257.
[13] Βαλ. σελ. 261.
[14] Βαλ. σελ. 275.
[15] Βαλ. σελ. 283.

ἀτόπους ἐκτρέπου... καὶ ἀπέχου ἵνα σοι... περιγένοιτο» [1]. 25 : «*Ἔρρωσο*» [2]. 26 : «*σοὶ δ' ἀκούειν γενήσοιτο χάρις*» [3]. 28 : «*Σὺ δέ μοι ταῖς ἐκεῖθεν καθαρῶς ἐλλαμπόμενος τῆς ἀληθείας ἀκτῖσιν, εἴης, ὥσπερ τὸ θεωρητικὸν ὀμματούμενος, οὕτω καὶ τὸ πρακτικὸν ταῖς αὐτόθεν ἐντολαῖς διὰ βίου ῥυθμιζόμενος*» [4]. 30 : «*Δι' ὃ καὶ τὴν ὑμετέραν ἀρχιερατικὴν τελειότητα... ἐπιστάμενος καὶ τὸν καιρὸν ὁρῶν... τὴν κρίσιν ἀνατίθημι*» [5]. 85 : «*Καὶ σὺ τοίνυν, ἐν οἷς ἡ χρεία καλεῖ, ἐπιεικείᾳ κιρνῶν τοὺς ἐλέγχους καὶ ὑπὸ προσφόρῳ παραπετάσματι τοῖς νουθετουμένοις προσφερόμενος, μᾶλλον ἐξανύσεις τὸ σπουδαζόμενον*» [6]. 92 : «*Ταῦτα, τέκνον ἡμέτερον ἐν Κυρίῳ μελέτα καὶ τούτοις ἑαυτὸν ῥύθμιζε κατεπᾴδων... Τὰ δ' ἄλλα ἔρρωσο, ἱερώτατε, τῆς ἡμῶν ὑπερευχόμενος μετριότητος*» [7].

Ἐκ τῶν ὀλίγων αὐτῶν παραδειγμάτων καθίσταται, νομίζω, σαφές, ὅτι ὁ Φώτιος περατώνει τὰς ἐπιστολάς του εἴτε διὰ εὐχῆς ἢ προσευχῆς εἴτε διὰ γενικοῦ τινος ἠθικοῦ χαρακτηρισμοῦ ἀνακεφαλαιοῦντος τὸ ἀναπτυχθὲν εἰς τὴν ἐπιστολὴν θέμα. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν τρόπων εἶναι ὅτι εἰς μὲν τὸν πρῶτον τὸ πέρας χρησιμεύει ὡς μετάβασις ἀπὸ τοῦ συζητηθέντος θέματος εἰς γενικωτέραν ἔκφρασιν εὐχῆς ἢ προσευχῆς, εἰς δὲ τὸν δεύτερον ὡς ἀποκορύφωσις τῶν ἀναπτυχθεισῶν σκέψεων. Κατὰ ταῦτα εἰς μὲν τὸν πρῶτον τρόπον τὸ πέρας τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ἄσχετον πρὸς τὸ εἰδικὸν συγκεκριμένον θέμα της, εἰς δὲ τὸν δεύτερον ἀποτελεῖ αὐτὴν ταύτην τὴν οὐσίαν της, ὡς ἀνακεφαλαιοῦν τὰ ὀλίγον πρότερον ἐν πλάτει ἀναπτυχθέντα.

3. Οἱ συγγραφεῖς τῶν ἐγχειριδίων περὶ τῆς τέχνης τῆς ἐπιστολογραφίας ταξινομοῦσι τὰς ἐπιστολὰς κατὰ διαφόρους ὁμάδας ἀναλόγως τοῦ περιεχομένου. Ἤδη ὁ Βαλέττας εἰς τὴν λονδίνειον ἔκδοσιν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου χωρίζει τὰς ἐπιστολάς του εἰς πέντε ὁμάδας : Α' : *Δογματικαὶ καὶ ἑρμηνευτικαί*, Β' : *Παραινετικαί*, Γ' : *Παραμυθητικαί*, Δ' : *Ἐπιτιμητικαὶ* καὶ Ε' : *Διάφοροι*. Ὁ χωρισμὸς δὲν εἶναι καθ' ὅλα ὀρθός, διότι ἐκ τῶν ταξινομουμένων εἰς τὴν πέμπτην ὁμάδα ἐπιστολῶν (221 - 260) ἡ 221 εἶναι βεβαίως παραινετική, ἡ 227 ἑρμηνευτική, ἡ 242 παραινετικὴ καὶ ἡ 260 ἐπιτιμητική, πάντως ὅμως ἡ παρατήρησις τοῦ Βαλέττα, ὅτι αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Φωτίου δύνανται νὰ ἀναχθοῦν εἰς ὁμάδας, εἶναι ὀρθή. Ἀτυχῶς μέχρι τοῦδε ἐλαχίστη ἐργασία ἔχει γίνει διὰ τὴν μελέτην τῶν νόμων τῶν διαφόρων ὁμάδων ἐπιστολῶν εἰς τὴν βυζαντινὴν γραμματείαν, καὶ οὕτω δὲν εἶναι εὐχερὲς νὰ συγκριθῶσιν αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Φωτίου πρὸς τὰς ἄλλας τοῦ ἰδίου εἴδους ἐπιστολάς, ὥστε νὰ γίνῃ νοητὴ ἡ τυχὸν ὑπάρχουσα ἰδιαιτέρα ἀξία των.

---

[1] Βαλ. σελ. 289.
[2] Βαλ. σελ. 294.
[3] Βαλ. σελ. 299.
[4] Βαλ. σελ. 319.
[5] Βαλ. σελ. 322.
[6] Βαλ. σελ. 414.
[7] Βαλ. σελ. 418.

Τοῦτο εἶναι δυνατόν, καὶ δὴ ὑπὸ πολὺ περιωρισμένην κλίμακα, νὰ γίνῃ ἐνδεχομένως μόνον διὰ τὰς παραμυθητικὰς ἐπιστολάς του, ἰδίᾳ δὲ διὰ τὰς πρὸς Ταράσιον *(«παραμυθητικὴ ἐπὶ θυγατρὶ τεθνηκυίᾳ»)* [1], πρὸς Εὐσεβίαν *(«παραμυθητικὴ ἐπὶ ἀδελφῇ τελευτησάσῃ»)* [2] καὶ πρὸς Γεώργιον Νικομηδείας *(«τελευτήσαντος αὐτῷ ἐν τῇ ὑπερορίᾳ κληρικοῦ, μετὰ τὴν γενομένην ἐπ᾽ αὐτῷ τοῦ πρεσβυτέρου χειροτονίαν»)* [3]. Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν ἄρχεται δι᾽ ἀσυνήθους μακροῦ θρήνου, *«τῷ πένθει συναρπασθείς... εἰς τὰ τῶν ὀδυρομένων ἀπηνέχθην δάκρυα»* ὡς λέγει ὁ ἴδιος. Τὸν θρῆνον ἀκολουθεῖ «δευτερολογία» εἰς τὴν ὁποίαν ἀναπτύσσεται ἡ ἔννοια τῆς ματαιότητος τῶν ἀνθρωπίνων. Τὸ τμῆμα τοῦτο ἀκολουθεῖται ἀπὸ ἀναίρεσιν τῶν τριῶν κυριωτέρων στηριγμάτων τοῦ θρήνου, *«οὐ πολὺν ἐπεβίω χρόνον»*, *«πρὸ ὥρας μετέστη»* καὶ *«τεκόντων προαπῆλθε»* καὶ περατοῦται εἰς μακρὰν καὶ ὡραιοτάτην περιγραφὴν τῆς εἰς τὸν παράδεισον ζωῆς τῆς ἀποθανούσης. Τὰ δύο ὑπόλοιπα τμήματα ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀναφορὰν βιβλικῶν παραδειγμάτων *(«πολλὰ δὲ καὶ νέα καὶ παλαιὰ τοῦ συνενεχθέντος εἰς ψυχαγωγίαν ὑποδείγματα»)* καὶ ἀπὸ παρακέλευσιν εἰς ὑπομονὴν καὶ ἐλπίδα. Διάφορον τοῦ σχήματος αὐτοῦ εἶναι τὸ τῆς δευτέρας, πρὸς τὴν ἡγουμένην Εὐσεβίαν ἀπευθυνομένης ἐπιστολῆς : Εἰς τὴν ἐπιστολὴν αὐτὴν ὁ Φώτιος ἄρχεται ἀπ᾽ εὐθείας διὰ τοῦ «τόπου» τῆς ματαιότητος : *«Εἰ μὲν ἀφ᾽ ἡμῶν ὁ θάνατος ἤρχετο καὶ πρῶτοι διὰ τοῦ γένους εἰς πεῖραν αὐτοῦ καθιστάμεθα, εἰκότως ἄν, ὡς ἀπροσδοκήτῳ καὶ καινῷ περιπεσόντες, ἐθορυβούμεθα τῷ συμπτώματι»*. Ἀκολουθεῖ καὶ πάλιν ἀναίρεσις τῶν εἰδικῶν, προσωπικῶν ἐπιχειρημάτων ὑπὲρ τοῦ θρήνου τῆς Εὐσεβίας : *«Ἀδελφή με, φησίν, ἐγκατέλιπεν, ἡ μόνη μετὰ θάνατον παραψυχή, τῶν λυπηρῶν ἡ παράκλησις, τῶν ἀλγεινῶν ἡ διάλυσις, ἡ πρώτη τῶν εὐφραινόντων ὑπόθεσις»*, καὶ ἡ ἐπιστολὴ καταλήγει εἰς μακρὰν καὶ ἔντονον προτροπὴν πρὸς ἐπάνοδον εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀντίληψιν περὶ ζωῆς καὶ θανάτου. Σχῆμα διάφορον ἀκολουθεῖ καὶ ἡ τρίτη, πρὸς Γεώργιον, μητροπολίτην Νικομηδείας, ἀπευθυνομένη ἐπιστολή, ἡ ὁποία κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος της ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀντιθετικὰς προτάσεις : Τὰ αἰσθήματα τοῦ Γεωργίου ἀφ᾽ ἑνός, ἡ ἄποψις τοῦ Φωτίου ἀφ᾽ ἑτέρου :

Ἀφῃρέθη μέλος—ἀλλὰ θεῷ ἀφιέρωται.

Κλάδος εὐθαλής... περιῄρηται—ἀλλ᾽ ἡ ῥίζα μένει.

Ἀπῆλθεν ἡ καλή... εἰκὼν—ἀλλ᾽ ὁ γραφεὺς ἔτι τὴν χεῖρα κινεῖ.

Σιγᾷ τὰ χείλη—ἀλλὰ βοῶσιν αἱ πράξεις.

Σύνδρομος ἦν πρὸς ἀρετὴν—οὐ χρὴ φθονεῖν, εἰ τὸ στάδιον προκατείληφεν.

[1] Ἐπιστ. 142 (Βαλ. σελ. 457 - 464).

[2] Ἐπιστ. 144 (Βαλ. σελ. 464 - 468).

[3] Ἐπιστ. 145 (Βαλ. σελ. 468 - 471).

Ἀλλ᾽ ἦν τῶν θλιβερῶν παραμύθιον—οὐ συναπῆρε τοὺς λόγους τῆς παρακλήσεως.

Ἡ ἐπιστολὴ ἄρχεται διὰ συντόμου διαιολογίας περὶ τῆς ἀδυναμίας τοῦ Φωτίου νὰ συμμετάσχῃ εἰς τὸν πόνον τοῦ φίλου του, συνεχίζεται διὰ τῆς ἀντιθετικῆς ἀναπτύξεως τῆς ματαιότητος τῶν ἀνθρωπίνων καὶ τῆς ἀπὸ πάσης ἀπόψεως πλέον, τώρα, εὐτυχοῦς καταστάσεως τοῦ ἀποθανόντος, καὶ καταλήγει εἰς μακαρισμὸν *(«ὢ μακαρίας ἀποδημίας !...»)*.

Σκοπὸς τῆς συνοπτικῆς αὐτῆς περιγραφῆς εἶναι νὰ φανῇ ὅτι ὁ Φώτιος οὐδὲν τυπικὸν σχῆμα ἀκολουθεῖ εἰς τὰς παραμυθητικὰς ἐπιστολάς του, καὶ ὅτι, ἀντὶ νὰ παρασυρθῇ εἰς γενικότητας, παρουσιάζει ἐντελῶς ἰδιαιτέραν, θερμήν, πλήρη στοργῆς καὶ κατανοήσεως συμμετοχὴν εἰς τὸν πόνον τοῦ πρὸς ὃν ἀπευθύνεται. Ἀπὸ τὴν ἄποψιν αὐτὴν ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικαὶ εἶναι ἡ πρώτη καὶ ἡ τρίτη τῶν ὡς ἄνω παραμυθητικῶν ἐπιστολῶν του. Εἰς τὴν πρώτην, ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχήν, διὰ τοῦ θρήνου, ὁ Φώτιος δίδει θαυμασίαν εἰκόνα τοῦ τί ἐσήμαινε, διὰ τὴν οἰκογένειαν τοῦ ἀδελφοῦ του καὶ δι᾽ αὐτὸν τὸν ἴδιον τὸν Φώτιον προσωπικῶς, ἡ ἀπώλεια τῆς κόρης. Ὡσαύτως εἰς τὴν τρίτην, ἡ ἀπώλεια τοῦ πνευματικοῦ ἀναστήματος τοῦ Γεωργίου εἶναι παροῦσα εἰς ὁλόκληρον τὴν ἐπιστολήν. Τὸ προσωπικὸν αὐτὸ στοιχεῖον εἰς τὰς τρεῖς παραμυθητικὰς ἐπιστολὰς εἶναι, ἂν δὲν σφάλλω, ἀσύνηθες εἰς τὴν βυζαντινὴν ἐπιστολογραφίαν τοῦ εἴδους αὐτοῦ. Τὸ ἀντίστοιχόν του δέον νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὰς πρὸ αὐτοῦ νεκρολογίας, ὅπως αἱ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης [1], καὶ ὄχι εἰς τὰς παραμυθητικὰς ἐπιστολάς, αἱ ὁποῖαι, οὖσαι συνήθως βραχεῖαι, εἶναι ἐπὶ τὸ πλεῖστον γενικαὶ ἀφῃρημέναι σκέψεις περὶ τῆς ματαιότητος τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, τῆς ὑποταγῆς εἰς τὴν θέλησιν τοῦ Κυρίου, τῆς μελλούσης ἀναστάσεως κ.τ.λ. Δὲν θὰ ἠδυνάμην οὐδὲν ἄλλο παράδειγμα νὰ φέρω ἐκ τῆς βυζαντινῆς γραμματείας τοιαύτης ἀμέσου καὶ θερμῆς συναντιλήψεως τῆς σημασίας τοῦ θανάτου προσώπου προσφιλοῦς ὡς αἱ τρεῖς αὐταὶ ἐπιστολαὶ τοῦ Φωτίου. Ἡ συμπόνια ἄλλωστε αὐτὴ δίδει ἀκόμη μεγαλυτέραν ἀξίαν εἰς τὰς ἀναπτυσσομένας σκέψεις περὶ ἐγκαρτερήσεως καὶ ἐλπίδος, διότι αὗται δὲν εἶναι ἁπλῶς θεολογικοὶ στοχασμοί, ἀλλὰ τὸ ἀντίδοτον πόνου γνησίου καὶ εἰλικρινοῦς. Ἡ παρηγορία τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ὁ Φώτιος καὶ εἰς τὰς τρεῖς περιπτώσεις εἶναι ἡ διὰ τῆς θυσίας ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ βεβαίωσις τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς ἔπειτα ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ σώματος. Ἀντιθέτως μάλιστα πρὸς ἄλλους συγγραφεῖς παραμυθητικῶν ἐπιστολῶν, ὅπως π.χ. τὸν Θεοδώρητον [2], ἡ θεολογικὴ ἀνάπτυξις τῆς ἀναστάσεως εἶναι πολὺ περιωρι-

[1] Patrologia Græca, 46, 787 κ.ἑ.

[2] Πρβλ. τὴν λαμπρὰν μελέτην τῆς καθολικῆς μοναχῆς Wagner Monica, A chapter in Byzantine Epistolography. The letters of Theodoret of Cyrus. «Dumbarton Oaks Papers», IV, 1948, 121 - 181.

σμένη, τοῦ «τόπου» αὐτοῦ ἀντικαθισταμένου εἰς μὲν τὴν πρὸς Ταράσιον ἐπιστολὴν διὰ τῆς περιγραφῆς τῆς ζωῆς ἐν παραδείσῳ εἰς δὲ τὴν πρὸς Γεώργιον διὰ τὰς ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας πράξεις τοῦ ἀποθανόντος, ὅτε ἦτο ἀκόμη ἐν ζωῇ. Πολὺ περιωρισμένη εἶναι καὶ ἡ χρῆσις γραφικῶν χωρίων, τῶν ὁποίων κατάχρησις γίνεται εἰς ἄλλα παρόμοια κείμενα, ὅπως π.χ. εἰς τὸν λόγον τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης: *«Εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον καὶ εἰς τοὺς κοιμηθέντας»* [1]. Ὁ συνήθης τόπος τοῦ Ἰὼβ ἀναφέρεται καὶ ἐδῶ, πολὺ παροδικῶς ὅμως: *«Εἰ δέ τις καὶ ἡμᾶς ἐνεδρεύει δαίμων καὶ τὸν Ἰὼβ πάλιν ἐξαιτεῖ»* καὶ *«τούτων ἁπάντων ἀπαράγραπτος μάρτυς αὐτὸς πάλιν Ἰώβ»*. Σημειωτέα δὲ καὶ ἡ ὡραία χρῆσις τῆς περιπετείας τοῦ Δαβίδ: *«Ἐνόσει ποτὲ παιδίον τοῦ μεγάλου βασιλέως Δαβίδ, καὶ ἡ νόσος τὸν τάφον ἐδείκνυ· ὁ δὲ συμφορὰν τὴν νόσον ποιούμενος, πρηνὴς ἔκειτο καὶ δάκρυσιν ἐξεμειλίσσετο τὸ θεῖον, τροφῆς τε αὐτῆς ἀπεχόμενος καὶ τῆς ἄλλης ἐπιμελείας τοῦ σώματος· ἀλλ᾽ ὅτε τὸ παιδίον ἀπῆλθεν, αὐτίκα συναπέθετο καὶ τὴν λύπην· πρὶν μὲν γὰρ ἱκέτευε παραμένειν τὸ φυὲν τῶν σπλάγχνων· ἐπεὶ δὲ κρίναντα τὴν ἀναχώρησιν τὸν πλάστην εἶδεν, οὐκ ἐτόλμησε τοῦ κριτοῦ τῇ ψήφῳ ἐγκαθυβρίσαι τῷ πένθει, ἀλλ᾽ ἀνώτερον ἑαυτὸν πάσης παρασκευασάμενος κατηφείας, εὐχαριστηρίους ἠφίει φωνάς, καὶ τῆς συνήθους εἴχετο διαίτης»*. Ἡ ὡραία αὐτὴ ἑρμηνεία τῆς βιβλικῆς περὶ Δαβὶδ περικοπῆς, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν πίστιν εἰς τὴν ἀθανασίαν τῶν ψυχῶν, ἀποτελεῖ τὸ κέντρον τῶν παραμυθητικῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου ἀκόλουθος, κατὰ τοῦτο, ἤδη εἰς τὴν ἐποχήν του τῆς μεγάλης παραδόσεως τοῦ λογογραφικοῦ αὐτοῦ εἴδους. Ἡ μορφὴ ὅμως τῶν ἐπιστολῶν εἶναι καθαρῶς προσωπικὸν ἐπίτευγμα τοῦ συγγραφέως.

3. Ἡ δευτέρα ἐκ τῶν ἑνοτήτων εἰς τὰς ὁποίας ἐχώρισεν ὁ Βαλέττας τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Φωτίου φέρει τὸν τίτλον «παραινετικαί». Θὰ ἐπροτίμων τὸν τίτλον «προτρεπτικαί», ὥστε νὰ καλύπτεται πλήρως τὸ πολλαπλοῦν περιεχόμενον τοῦ τμήματος τούτου—μολονότι καὶ πάλιν ἡ ὑπ᾽ ἀριθμὸν 141 ἐπιστολὴ ἔχει ἐξ ἴσου τὴν θέσιν της εἰς τὰς παραμυθητικάς, ὡς ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ τίτλου δηλοῦται: *«Περὶ τοῦ μὴ δεῖν πρὸς τὰ ἐν τῷ βίῳ λυπηρὰ ἐπιστρέφεσθαι»* [2]. Εἰς τὰς ἐπιστολὰς αὐτὰς εὑρίσκονται ἐγκατεσπαρμέναι διάφοροι παρατηρήσεις, αἱ ὁποῖαι, μολονότι προέρχονται ἀπὸ κριτήρια καθαρῶς ἠθικὰ καὶ ὄχι τεχνικά, δύνανται νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς ὁδηγίαι διὰ τὸ λογογραφικὸν εἶδος τῆς παραινέσεως ἢ προτροπῆς. Οὕτω ἡ ὑπ᾽ ἀριθμὸν 85 ἐπιστολὴ ἄρχεται διὰ τοῦ ἀκολούθου κανόνος: *«Ἔλεγχος ἄκρατος εἰς δύο περιΐσταται ταῦτα· ὃ μὲν βούλεται ποιεῖν, οὐ περαίνει, καὶ οἷς μὴ βούλεται, περιπίπτει· βούλεται μὲν γὰρ εἰς μετάνοιαν τὸν ἐλεγχόμενον ἄγειν· ἀλλὰ τοῦτο μὲν οὐκ*

[1] Patrologia Græca, 97, 1268 - 1301.
[2] Ἐπιστ. 141 (Βαλ. σελ. 455 - 456).

ἐξανύει· περιΐσταται δὲ αὐτῷ τὰ τῆς σπουδῆς εἰς τοὐναντίον· ἐκτραχύνει γὰρ μᾶλλον καὶ εἰς ἀπόνοιαν περιτρέπει, ἑαυτόν τε δίδωσι νομισθῆναι, ὡς οὐχὶ φιλανθρώπῳ γνώμῃ καὶ συμπαθεῖ διαθέσει, ἐπιχαιρεκακοῦντα δὲ τῷ πταίσματι τοῦ πλησίον τοῖς ὀνείδεσιν ἐπεμβαίνειν» [2]. Πρβλ. καὶ ἐπιστολὴν 95: *«Εἰ δῆλόν ἐστιν, ὡς, εἴ τις νουθετεῖ δόξης θήραν πραγματευόμενος, ἄξιός ἐστι μεγάλης μέμψεως, οὐδὲν καινὸν οὐδ᾽ ἀνέλπιστον, εἴ τις νουθετῶν κακῶς ἀκούει καὶ διασύρεται»* [3]. Ἐπίσης ἐπιστολὴν 99: *«Ἐπαίνει τὰς ἀρετάς· μὴ θαύμαζε δὲ κατὰ πρόσωπον τοὺς σοὺς μαθητὰς μετιόντας αὐτάς· τὸ μὲν γὰρ προτροπὴ καὶ παράκλησις ἀγαθοεργίας ἐστί, τὸ δὲ καὶ σὲ κολακείας οὐχ ἵστησι μακράν, καὶ πρὸς οἴησιν τοὺς θαυμασθέντας ἢ μαλακίαν τοῦ τόνου τῆς ἀρετῆς εἴωθεν ὑποχαλᾶν»* [4]. Πρβλ. καὶ ἐπιστολὴν 120: *«Λαμπρῶν ἐπαίνων, δι᾽ ὧν πράττεις, παρὰ τοῖς σπουδαίοις τυγχάνων, δίκαιος ἂν εἴης μηδὲ τούτου ἐν ἀγνοίᾳ εἶναι, ὅτι ὅσον ὑψηλὸν καὶ θαυμάσιον τὸ ἐν τούτοις κλέος, τοσαύτης καὶ τῆς ἀσφαλείας καὶ ἐπιμελείας δεῖται»* [5].

Αἱ παρατηρήσεις αὐταὶ εἶναι βεβαίως κατὰ πρῶτον λόγον ἠθικαὶ καὶ δευτερευόντως τεχνικαί. Αἱ περισσότεραι τῶν παραινετικῶν ἐπιστολῶν ἐγράφησαν ὅτε ὁ Φώτιος εὑρίσκετο ἐν τῇ ἐξορίᾳ καὶ ἀπηχοῦν αἰσθήματα καὶ σκέψεις τῆς δραματικῆς ἐκείνης ἐποχῆς. Οὕτω αἱ προβαλλόμεναι ἔννοιαι εἶναι αἱ τῆς καρτερίας (ἐπιστολὴ 102: *«Ἰὼβ ἐγκατελείφθη· ἀλλ᾽ ἵνα καὶ τὸν πονηρὸν εἰς κράτος νικήσῃ»*) [1], τῆς ἀνδρείας (ἐπιστολὴ 90: *«Γενναίων ἀνδρῶν τὸ στάδιον δεῖται»*) [2], τῆς συνέσεως (ἐπιστολὴ 91: *«Μελέτη μὲν μήτηρ εὐπραξίας, ὁρμὴ δ᾽ ἀπερίσκεπτος ἐγγὺς ἁμαρτίας»*) [3], τῆς γνησίας πίστεως (ἐπιστολὴ 93 *«Χάρις Χριστῷ τῷ ἀληθινῷ Θεῷ ἡμῶν, τῷ ἐπὶ πᾶσι παρακαλοῦντι ἡμᾶς... καὶ πρὸς τὸ οἰκεῖον καὶ εὐγενὲς ἐπανατρέχειν ἀξίωμα»*) [4]. Αἱ περισσότεραι δὲ ἐκ τῶν ἐπιστολῶν δὲν εἶναι ἁπλῶς εἰς τὸ περιεχόμενόν των παραινετικαί, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ὕψος των, τὸ ὁποῖον εἶναι σύντομον, πυκνὸν καὶ ἀφορισματικόν:

Ἐπιστολὴ 86:

Εἰ στάδιόν ἐστι ὁ παρὼν βίος, ἐπάθλων δὲ ἡ ἐκεῖθεν πολιτεία, μὴ θαύμαζε, εἰ τῶν δικαίων τινὲς ἐνταῦθα ταλαιπωρίας παλαίουσιν, ἀλλὰ μᾶλλον, εἴ τινες τῶν ἀγώνων καὶ ἄθλων τὸν καιρὸν καὶ τόπον στεφάνων ἡμέραν καὶ ἀναρρήσεως βῆμα νομίζουσιν [5].

Ἐπιστολὴ 91:

Μελέτη μὲν μήτηρ εὐπραξίας, ὁρμὴ δ᾽ ἀπερίσκεπτος ἐγγὺς ἁμαρτίας. Οὐ χρὴ τοιγαροῦν ἀφέντας τὸ βουλεύεσθαι ἐπ᾽ ἐκεῖνο δραμεῖν, δι᾽ οὗ μετὰ τοῦ μηδέν, ὧν σπουδάζομεν, ἀνύειν καὶ ἀνοίας ἔλεγχον ἁλισκόμεθα διδόντες [6].

[1] Βαλ. σελ. 414.
[2] Βαλ. σελ. 422.
[3] Βαλ. σελ. 424.
[4] Βαλ. σελ. 443.
[5] Βαλ. σελ. 424 - 425.
[6] Βαλ. σελ. 416.
[7] Βαλ. σελ. 416.
[8] Βαλ. σελ. 418.
[9] Βαλ. σελ. 415.
[10] Βαλ. σελ. 416.

Ἐπιστολὴ 107 :

Μέγα κακὸν ἡ δόκησις· ἄφρονα τὸν ἄνθρωπον ποιεῖ, οὐδ᾿ ἀπαλλαγῆναι τοῦ πάθους ἐᾷ, οὐδὲ μεταμαθεῖν τὸ συνοῖσον· ἐχθροὺς ὁρᾶν ἀναπείθει τοὺς μεθέλκειν τῆς πλάνης καὶ βοηθεῖν ἐπιχειροῦντας· τοὺς δὲ φλεγμαίνοντας τὴν νόσον κολακείαις καὶ ἀνίατον ποιοῦντας πλέον εἰσοικίζει. Φεῦγε πάσῃ δυνάμει τὴν οἴησιν· κρημνός ἐστι βαθύς, πᾶσαν σωτηρίας ἄνοδον περιῃρημένος [1].

Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν παραμυθητικῶν καὶ τῶν παραινετικῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου ἀπὸ τὴν ἄποψιν τῆς συνθέσεως εἶναι πολὺ καθαρά : Αἱ παραμυθητικαὶ ἐπιστολαὶ ἀποτελοῦνται ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν ἀπὸ σειρὰν ἐρωτήσεων καὶ ἀπαντήσεων, θέσεων καὶ ἀντιθέσεων, ἀφ᾿ ἑτέρου δὲ ἀπὸ εὐρείας ἀναπτύξεις τῆς χριστιανικῆς ἀντιλήψεως διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὸν θάνατον. Ὁ Φώτιος ἀποτείνεται οὕτω καὶ εἰς τὸν νοῦν καὶ εἰς τὸ συναίσθημα τοῦ ἀποδέκτου τῆς ἐπιστολῆς του. Αἱ παραινετικαὶ ἐπιστολαὶ ἐξ ἄλλου ἀποτελοῦνται ἀπὸ μικροὺς καὶ συντόμους ἀφορισμοὺς κατὰ τὸν τύπον τῶν πρὸς Δημόνικον ἀφορισμῶν τῶν ἀποδιδομένων εἰς τὸν Ἰσοκράτη καὶ ἀποτελεσάντων τὴν βάσιν τοῦ δευτέρου μέρους τῆς πρὸς τὸν Βόριν Μιχαὴλ ἐπιστολῆς αὐτοῦ τούτου τοῦ Φωτίου, ὅστις ἄλλωστε ὀνομάζει ῥητῶς τὸ τμῆμα αὐτὸ τῆς πρὸς τὸν πρῶτον χριστιανὸν βασιλέα τῶν Βουλγάρων ἐπιστολῆς του παραινέσεις : «*Ἐπεὶ δὲ ἡ βούλησις τῆς δυνάμεως χηρεύει καὶ πολλὰ τὴν ὁρμὴν ἀνακόπτοντα κωλύει, ὃ μοι λοιπόν ἐστι δυνατόν, γραφῇ τυπῶσαι τὰς παραινέσεις, ὡς κατ᾿ ἀρχὰς ὑπεσχόμην, ἤδη πειράσομαι*» [2].

4. Ὡς ἐλέχθη ἤδη ἀνωτέρω, σημαντικὸς ἀριθμὸς ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου εἶναι ἑρμηνευτικαὶ ἐξηγήσεις, ὑπὸ τύπον ἐπιστολῶν, χωρίων τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἡ Συμβολὴ τοῦ Φωτίου εἰς τὸν τομέα αὐτὸν δὲν εἶναι εἰσέτι γνωστὴ ὅσον θὰ ἔπρεπε. Εἰς τὴν ἔκδοσιν Migne τῶν ἔργων τοῦ Φωτίου παρέχονται μερικὰ ἀποσπάσματα μόνον [3], πρῶτος δὲ ὁ Staab εἰς τὴν πολύτιμον συλλογήν του : «Ὑπομνήματα εἰς τὸν Παῦλον ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας» ἐπαρουσίασε τὸν Φώτιον ὡς ἑρμηνευτήν [4]. Συμβολὴ εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῆς παραδόσεως εἶναι τὰ «Ἀμφιλόχια», ὡς ἐπίσης καὶ τὰ ὑπομνήματα τὰ ὀνομάζοντα ῥητῶς τὸν Φώτιον ὡς συγγραφέα εἰς τὰς συλλο-

---

[1] Βαλ. σελ. 429.

[2] Βαλ. σελ. 223.

[3] Patrologia Græca, 101, 1189 κ.ἑ. Ἴδε καὶ Reuss J., Untersuchungen zu den Evangelien - Kommentaren des Patriachen Photius. «Byz. Neugr. Jahrb.» 17, 1944, 61 - 71.

[4] Staab K., Pauluskommentare aus der griechischen Kirche, aus Katenenhandschriften gesammelt und herausgegeben (=«Neutestamentliche Abhandlungen») XV τόμος, Münster 1933. Τοῦ ἰδίου, Die Pauluskatenen nach den handschriftlichen Quellen untersucht. Scripta Pontificii Instituti Biblici, Rom, 1926.

γὰς ἑρμηνευτικῶν σειρῶν (Catenæ) τῶν συνοπτικῶν εὐαγγελίων καὶ τῶν ἀποστολικῶν ἐπιστολῶν, ἐξ ὧν ὁ Staab συνέλεξε τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸν ἀπόστολον Παῦλον. Τρίτη ὁμὰς εἶναι αἱ ἑρμηνευτικαὶ ἐπιστολαί του, οὖσαι ἐπιστολαὶ μόνον κατὰ τὴν μορφήν, κατὰ δὲ τὰ ἄλλα ἁπλῶς ἑρμηνευτικὰ ὑπομνήματα. Ἐλέχθησαν ἤδη ἀνωτέρω τὰ κατὰ τὸ εἶδος αὐτὸ τῶν ἐπιστολῶν. Πρὸς πληρεστέραν ὅμως διασάφησιν τοῦ περιεχομένου των καὶ τῆς μορφῆς των σκόπιμον ἐθεώρησα νὰ παράσχω ἐνταῦθα ἀνάλυσιν μιᾶς ἐκ τῶν χαρακτηριστικωτέρων τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἐπιστολῶν, τῆς τρίτης πρὸς Βασίλειον τὸν αὐτοκράτορα. Ὁ Βασίλειος, ἐνδιαφερόμενος διὰ τὴν ἑρμηνείαν τοῦ ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην χωρίου «*Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακεν πώποτε*», ἔστειλε ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Φώτιον καὶ ἐζήτησε τὴν γνώμην του. Ὁ Φώτιος εὑρίσκετο εἰσέτι ἐξόριστος, ἔσπευσε ὅμως νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὸν αὐτοκράτορα καὶ νὰ ἑρμηνεύσῃ τὴν σημασίαν τοῦ χωρίου. Ἡ ἀπάντησις εἶναι μικρὰ θεολογικὴ πραγματεία, ὁ Φώτιος ὅμως δὲν παραλείπει νὰ ἀναφερθῇ καὶ εἰς προσωπικὰ στοιχεῖα : Εὑρίσκεται εἰς τὴν ἐξορίαν ἀδικηθεὶς ἀπὸ συκοφάντας, δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ παρακολουθήσῃ ἐκ τοῦ πλησίον καὶ νὰ χαρῇ τὰς πνευματικὰς ἀναζητήσεις τοῦ αὐτοκράτορος, καὶ ἐπὶ πλέον λόγῳ τῶν ταλαιπωριῶν εἶναι ἀσθενὴς καὶ συνεπῶς ὄχι εἰς θέσιν νὰ ἐπεκταθῇ εἰς τὴν ἀπάντησίν του ὅσον θὰ ἤθελε. Παρὰ ταῦτα ἡ ἀπάντησίς του εἶναι ἓν ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα κείμενα ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τῶν εἰκονολατρῶν. Οἱ εἰκονομάχοι εἶχον χρησιμοποιήσει, μεταξὺ ἄλλων χωρίων ἐκ τῆς Βίβλου, τὴν φράσιν τοῦ Ἰωάννου «*Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακεν πώποτε*» ὑπὲρ τῆς ἀπόψεώς των. Ὁ Φώτιος ὑποστηρίζει ὅτι ἡ φράσις αὕτη εἶναι ὀρθὴ καὶ ὅτι οὐδεὶς εἶδεν ἢ μέλλει νὰ ἴδῃ τὸ θεῖον : «*τὸ θεῖον κατὰ τὴν ἑαυτοῦ ὑπερούσιόν τε καὶ ἄληπτον οὐσίαν οὐκ ἀνθρωπίνην μόνον ὄψιν καὶ διάνοιαν ἐκφεύγει, ἀλλὰ καὶ αὐτὰς τὰς ἀνωτάτω καὶ πλησιαζούσας δυνάμεις, αἳ πολλῷ τῷ μέτρῳ τῆς ἀνθρωπίνης ὑπερανεστήκασι φύσεως, οὐ κατὰ τὸν παρόντα μόνον καιρόν, καθ᾿ ὃν τῷ πολυπαθεῖ τούτῳ σαρκίῳ δεδέμεθα, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς μέλλοντας αἰῶνας, ὅτε τὰ πολλὰ τῶν αἰνιγμάτων καὶ ἐσόπτρων ἀποσκευασαμένοις καὶ τὸ ἄφθαρτον ἀντὶ τοῦ φθαρτοῦ περιβαλλομένοις, καθαρώτερόν τε καὶ τελειότερον ἐναστράπτει ἡ ἀλήθεια*». Πρὸς ἐνίσχυσιν δὲ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ὁ Φώτιος ἀναφέρει τοὺς προφήτας Μωυσῆν καὶ Ἠλίαν, οἱ ὁποῖοι δὲν ηὐτύχησαν νὰ ἴδουν τὸ πρόσωπον τοῦ Θεοῦ. Ἐνίσχυσις ὅμως τῆς ἀπόψεως αὐτῆς καὶ δὴ διὰ τῆς μαρτυρίας ἄλλων συγγραφέων τοὺς ὁποίους ἀμέσως κατωτέρω ὁ Φώτιος παρουσιάζει, Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, Ἀθανασίου, Βασιλείου τοῦ μεγάλου, Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, σημαίνει ἐνίσχυσιν τῆς ἀπόψεως τῶν εἰκονομάχων, οἱ ὁποῖοι ἀκριβῶς αὐτὸ ὑπεστήριζαν, ὅτι «*Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε*» καὶ συνεπῶς ὅτι ἡ εἰκονικὴ παράστασις οὐδὲν νόημα ἔχει. Εἰς αὐτό, ὁ Φώτιος ἀπαντᾷ διὰ τῶν ἑξῆς : «*Ἀλλὰ γὰρ ὅτι μὲν ἔστι καὶ ὑφέστηκεν, εἰς κατάληψιν ἡμῖν ἐχαρίσατο, εἰ καὶ τοῖς μὲν μᾶλλον ἐναυγάζει τὴν χάριν, τοῖς*

δὲ ἐπιδεέστερον, κατὰ τὴν ἀναλογίαν ἑκάστῳ τοῦ κατορθώματος. Τί ποτε δέ ἐστιν ἢ ὅπως ποτέ ἐστιν, οὐδενὶ τῶν ἁπάντων ἑαυτὴν ἀπεγύμνωσεν, ἀλλὰ καὶ τῶν εἰρημένων ἁγίων ἔμπροσθεν, Μωσῇ μέν, ἐπιποθήσαντι τὸ ἀθέατον, οὐ δεδώρηται, παραμύθιον δὲ πόθου τοῦ ἀτυχήσαντος, τὸ τῆς σαρκώσεως καὶ τότε διὰ συμβόλων καὶ τύπων, ἐκκαλύπτεται τὸ μυστήριον, τοῖς δὲ ἐν τύποις καὶ ὁμοιώμασιν, ὅσα ἐστὶν ἰδεῖν ἀνθρώπῳ δυνατά, τὴν οἰκείαν δόξαν τὸ θεῖον ἐνήστραψεν». Ἡ φράσις τοῦ Ἰωάννου εἶναι ὀρθή, ἀλλὰ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς χάριτος, ἡ ἐνσάρκωσις ἐπέτρεψε καὶ εἰς τὸν Μωσῆ καὶ εἰς τοὺς ἐμπνευσμένους καλλιτέχνας καὶ εἰς κάθε εὐσεβῆ ἄνθρωπον νὰ πλησιάσῃ τὴν θείαν οὐσίαν. Κατὰ ταῦτα, οἱ εἰκονομάχοι σφάλλονται εἰς τὰς ἀπόψεις των, διότι παραγνωρίζουν τὴν ἐνσάρκωσιν τοῦ θείου ἥτις ἐπέτρεψεν εἰς τοὺς θνητοὺς νὰ ἴδουν τὸ θεῖον, ὅπως τὸ εἶδεν ὁ Μωσῆς κατὰ τὴν Μεταμόρφωσιν. Συνεπῶς ἐνῷ ἡ πλήρης οὐσία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀπρόσιτος εἰς τὸν νοῦν καὶ τὰς αἰσθήσεις τῶν ἀνθρώπων, ἡ διὰ τῆς ἐνσαρκώσεως πραγματοποιηθεῖσα παρουσία του προσέφερε τὴν δυνατότητα τῆς προσεγγίσεώς του. Ἡ εἰκονικὴ παράστασις τοῦ θείου εἶναι δυνατὴ μόνον ὡς παράστασις τοῦ δόγματος τῆς ἐνσαρκώσεως.

Διατί ὅμως ὁ Βασίλειος ἐνδιαφέρεται διὰ τὸ θέμα αὐτό, τριάκοντα περίπου ἔτη ἔπειτα ἀπὸ τὴν πανηγυρικὴν ἀναστήλωσιν τῶν εἰκόνων καὶ διατί ὁ Φώτιος ἀπαντᾷ μετὰ τόσης προσοχῆς καὶ βαθύτητος ; Ἡ ἀπάντησις εὑρίσκεται εἰς τὸν Κεδρηνόν, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει διεξοδικῶς τὴν ἐξαιρετικὴν δραστηριότητα τὴν ὁποίαν ἀνέπτυξε ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος διὰ τὴν ἐπισκευὴν ἢ ἀνέγερσιν πλήθους ναῶν ἐντὸς αὐτῆς ταύτης τῆς Κωνσταντινουπόλεως : *«Βασίλειος δὲ ὁ βασιλεὺς καὶ τῶν θείων ναῶν πολλοὺς ὑπὸ τῶν προηγησαμένων κλόνων διαρραγέντας τε καὶ κατασεισθέντας, τινὰς δὲ καὶ τελέως καταβληθέντας ἐπιμελείας ἠξίωσε, τοὺς μὲν ἐκ καινῆς ἀναστήσας, τοῖς δὲ τὴν ἀσθένειαν ἐπιρρώσας, τοῖς δὲ κάλλος καὶ ὡραιότητα χαρισάμενος»* [1].

Ἔπειτα ἀπὸ τὰς εἰσαγωγικὰς αὐτὰς φράσεις, ὁ Κεδρηνὸς ἀναφέρει λεπτομερῶς τὴν ἀναστήλωσιν τῆς δυτικῆς ἁψῖδος τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ τὴν «*ἱστόρησιν*» ἐκεῖ τῆς εἰκόνος τῆς Θεοτόκου μετὰ τῶν κορυφαίων Πέτρου καὶ Παύλου, τὴν ἐπισκευὴν τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου εἰς τὴν Πηγήν, τὴν ἐκ βάθρων ἀνοικοδόμησιν τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου «*ὃς τὸ Σίγμα κατονομάζεται*», ὡς καὶ τοῦ ἐν Αὐρηλιαναῖς ναοῦ Στεφάνου τοῦ πρωτομάρτυρος, τῶν δύο σηκῶν Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ «*ἔν τε τῇ Στροβήλῳ καὶ Μακεδονιαναῖς*», τῶν ναῶν τοῦ ἀποστόλου Φιλίππου καὶ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ. Ἡ μακρὰ παράθεσις τῶν ναῶν συνεχίζεται : *«ἐπεποιήσατο δὲ καὶ τὸ μέγα τέμενος Μωκίου τοῦ μάρτυρος»*, τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου, τοῦ πρωτοκλήτου ἀποστόλου, *«πεσόντα εἰς τὸ ἀρχαῖον κάλλος ἀνήγειρε»*, τοὺς ναοὺς τοῦ ἁγίου Ρωμανοῦ, τῆς ἁγίας Ἄννης *«ἐν τῷ Δευτέρῳ»*, τοῦ μεγαλομάρτυρος Δημητρίου καὶ τὸν τοῦ μάρτυρος Αἰμιλιανοῦ τοῦ *«ἐν τῇ Ῥάβδῳ»* *«ἐκ παλαιῶν νέους εἰργάσατο»*, τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Ναζαρίου *«καταπεσόντα ἀνέστησε»*, τὸν ναὸν τῆς Ἀναστάσεως καὶ τῆς Ἀναστασίας μάρτυρος *«ἐπισκευάσας ἐλάμπρυνε»*, τὸν ναὸν τοῦ μάρτυρος Πλάτωνος *«πεσόντα ἀνέστησε»*, τὸν τῶν μαρτύρων Ἑσπέρου καὶ Ζωῆς *«ἐπεποιήσατο»*, τὸν ναὸν τοῦ μάρτυρος Ἀκακίου *«πτῶσιν ἀπειλοῦντα ἐπισκευάσας τοῦ πτώματος ἥρπασε»*, τὸν ναὸν τοῦ προφήτου Ἠλίου *«ἀνεκτήσατο λαμπρῶς»* *«ἀνήγειρε ἐκ καινῆς ἐν ταῖς βασιλείοις αὐλαῖς»*, ναοὺς τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ καὶ τοῦ προφήτου Ἠλίου· ἐπίσης : *«ἔτι δὲ καὶ τῆς Θεομήτορος καὶ Νικολάου τοῦ περιωνύμου ἐν Ἱεράρχαις τὸν περικαλλῆ τουτονὶ ναόν, ὃν Νέαν Ἐκκλησίαν κατονομάζουσιν, εἰς εὐπρέπειαν καὶ κάλλος καὶ ὡραιότητα μηδενὶ ἑτέρῳ ὑπερβολὴν ἢ σύγκρισιν καταλιμπάνοντα, προσόδους τε ἔταξεν ἱκανὰς εἴς τε φωταγωγίαν καὶ χρείαν τῶν δοξολογούντων. Καὶ τί δεῖ διεξιόντα ἐπὶ πλέον μηκύνειν ; αὐτὸ τὸ ἔργον τοῖς θεωμένοις παρίστησι τὴν οἰκείαν καλλονὴν καὶ πολυτέλειαν»*.

Ὁ μακρὸς αὐτὸς κατάλογος περατοῦται διὰ τῆς μνείας τῶν ναῶν τοῦ προφήτου Ἠλίου, τοῦ μάρτυρος Κλήμεντος, τοῦ σωτῆρος Χριστοῦ, τοῦ ἀποστόλου Πέτρου καὶ τοῦ «*ἀρχιστρατήγου*» *«ὧν τὴν ὡραιότητα παραστήσασθαι ποιητικὴ ἂν ἠτόνησε μεγαληγορία»*. Ἐπὶ πλέον δ᾽ αὐτῶν ὁ Κεδρηνὸς ἀναφέρει εἰς τὸ ἀμέσως ἑπόμενον κεφάλαιον καὶ ἄλλους τρεῖς ναούς, τῆς Θεοτόκου *«ἐν τῷ φόρῳ»*, τοῦ ἁγίου Φωκᾶ *«ἐν τῷ Στενῷ»* καὶ τοῦ ἀρχιστρατήγου *«ἐν τῷ Σωσθενίῳ»*.

Τὴν σύνδεσιν μεταξὺ τῆς λαμπρᾶς αὐτῆς δραστηριότητος τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου ὑπὲρ τῆς ἀνεγέρσεως ἢ ἐπισκευῆς ναῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ τοῦ πατριάρχου Φωτίου τὴν παρέχουν μερικαὶ ἐκ τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Πατριάρχου. Μέχρι τοῦδε αἱ ὁμιλίαι αὐταὶ ἔχουν σχεδὸν τελείως ἀγνοηθῆ [1], ἡ δὲ ὑπὸ τοῦ Ἀριστάρχου ἔκδοσις εἶναι λίαν παραπλανητική. Μία ἐκ τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Φωτίου φέρει τὸν τίτλον : «*Ὁμιλία ῥηθεῖσα ὡς ἐν ἐκφράσει τοῦ ἐν τοῖς βασιλείοις περιωνύμου ναοῦ*» [2]. Ἄλλη : «*Ὁμιλία λεχθεῖσα ἐν τῷ ἄμβωνι τῆς μεγάλης ἐκκλησίας τῷ μεγάλῳ Σαββάτῳ, ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ φιλοχρίστου βασιλέως, ὅτε τῆς Θεοτόκου ἐξεικονίσθη καὶ ἀνεκαλύφθη μορφή*» καὶ ἑτέρα : «*Ὁμιλία λεχθεῖσα ἐν τῷ ἄμβωνι τῆς ἁγίας Σοφίας, ἡνίκα τοῖς ὀρθοδόξοις καὶ μεγάλοις ἡμῶν Μιχαὴλ καὶ Βασιλείῳ ὁ κατὰ*

[1] Κεδρηνός, ἔκδ. Bonn, σελ. 237 - 241.

[1] Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ἡ μικρὰ μονογραφία τοῦ Dvornik F., A propos de Michel III et des mosaïques de Sainte Sophie, «Byzantion» 10, 1935, 5 - 9.

[2] Ἀριστάρχου Σ., Φωτίου λόγοι καὶ ὁμιλίαι, Κωνσταντινούπολις 1900, II, 428 κ.ἑ.

πάσης αἱρέσεως ἐστηλογραφήθη θρίαμβος» [1]. Εἰς τὰς ὁμιλίας αὐτὰς ὁ Φώτιος ἐξαίρει τὸν θρίαμβον τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων ἐναντίον τῶν εἰκονομάχων, πολυάριθμα δὲ ἄλλα κείμενα εἰς τὰ «᾿Αμφιλόχια» καὶ εἰς τὰς «᾿Επιστολὰς» δεικνύουν ὅτι ἡ θύελλα τῆς εἰκονομαχίας δὲν εἶχε παρέλθει εἰσέτι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς πατριαρχείας του. ῾Ο Κεδρηνὸς σφάλλει βεβαίως συνδέων τὴν οἰκοδομικὴν δραστηριότητα τοῦ Βασιλείου πρὸς τοὺς σεισμοὺς οἱ ὁποῖοι κατὰ διαστήματα εἶχον προκαλέσει σημαντικὰς καταστροφὰς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. ᾿Επὶ πλέον τῶν καταστροφῶν αὐτῶν, ὁ Βασίλειος εἶχε καὶ τὴν εὐθύνην τῆς διακοσμήσεως τῶν ναῶν δι᾿ εἰκόνων, πρώτην φορὰν ἔπειτα ἀπὸ τὴν θύελλαν τῆς εἰκονομαχίας. Τοῦτο ἀναφέρεται σαφῶς εἰς μίαν ἀπὸ τὰς παραλλαγὰς τοῦ κειμένου τοῦ Κεδρηνοῦ, εἰς τὸν κώδικα c : *«καὶ τὸν θεῖον δὲ τῶν ἁγίων μαρτύρων Σεργίου καὶ Βάκχου νεών, τῆς προτέρας εὐπρεπείας διαπεσόντα, οἷα τῶν ἐν αὐτῷ ἱερῶν εἰκόνων ἀποξεσθεισῶν ἐξ ὅτου ᾿Ιωάννης πατριάρχης ἐγεγόνει... ὑπομνήσει ᾿Ιγνατίου τοῦ ἡγιασμένου πατριάρχου ἱεραῖς εἰκόσι κατεκόσμησε, περιποιησάμενος καὶ τἆλλα τὰ περὶ τοῦτον σαθρώματα».*

Δὲν εἶναι ὁ κατάλληλος χῶρος ἐνταῦθα, νὰ ἐξετασθῶσιν τὰ ποικίλα ἱστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ ζητήματα τὰ συνδεόμενα πρὸς τὸ ὑπὸ συζήτησιν θέμα. Διὰ τὴν περίπτωσιν τὴν ὁποίαν παρακολουθοῦμεν ἐδῶ εἶναι ἀρκετὸν νὰ διαπιστωθῇ ὅτι ἡ μικρὰ θεολογικὴ διατριβὴ ἥτις ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον τῆς πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον ἐπιστολῆς τοῦ Φωτίου δὲν εἶναι ἁπλῶς θεολογικὴ διατριβή, ἀλλὰ ὑπεύθυνος ἑρμηνεία ἑνὸς ἐκ τῶν πλέον ἐπιμάχων χωρίων εἰς τὰς περὶ τὴν λατρείαν τῶν εἰκόνων συζητήσεις, τὰς ἀπηχούσας καὶ μετὰ ἀπὸ τὸν ἐπίσημον τερματισμὸν τῆς εἰκονομαχίας.

Γ'

Μερικαὶ ἐκ τῶν γνωμῶν τοῦ Φωτίου εἰς τὴν «Βιβλιοθήκην» καὶ εἰς τὰς «᾿Επιστολάς» του περὶ ἐπιστολογραφίας ἀναφέρονται εἰς τὸ «ὕφος» τῶν ἐπιστολῶν. Οὕτω περὶ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Μαξίμου παρατηρεῖ ὅτι ἐν αὐτῇ : *«ἡ φράσις τὸ σαφὲς διώκει καὶ οὐκ ἄκομψον»* [2], περὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ᾿Εφραίμ : *«ἅπασαι δὲ ἀφελεῖ συντέθεινται καὶ ἁπλῷ λόγῳ»* [3], περὶ δὲ τοῦ Σωφρονίου : *«ἐννεωτερίζει πολλαχοῦ τοῖς ῥήμασι, καθάπερ τις πῶλος ἐπιγαυρούμενος τοῖς σκιρτήμασιν»* [4]. ᾿Εν συναφείᾳ πρὸς τὰς παρατηρήσεις αὐτὰς εἶναι χρήσιμον νὰ μελετηθῇ ἡ φράσις τοῦ ἰδίου τοῦ Φωτίου εἰς τὰς

[1] ῎Ενθ᾿ ἀν. 294 κ.ἑ. καὶ 314 κ.ἑ.
[2] «Βιβλιοθήκη» κῶδιξ 194.
[3] «Βιβλιοθήκη» κῶδιξ 229.
[4] «Βιβλιοθήκη» κῶδιξ 231.

ἐπιστολάς του. Εἰς μελέτην μου δημοσιευομένην εἰς τὸν ΝΕ' τόμον τοῦ περιοδικοῦ «᾿Αθηνᾶς» εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ δημοσιεύσω τὰ ἀνέκδοτα μέχρι τοῦδε σχόλια τοῦ κώδικος Baroccianus græcus 917, τὰ ὁποῖα ἔχουν γραφῆ κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 10. αἰῶνος καὶ ἀφοροῦν κυρίως εἰς τὸ ὕφος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου. ῾Ο συντάκτης τῶν σχολίων αὐτῶν ἦτο εἷς μὲ ἀρτιωτάτην κλασσικὴν μόρφωσιν φιλόλογος, ὀλίγον τι μεταγενέστερος τοῦ Φωτίου, ἐχρησιμοποίησε δὲ διὰ τὰς κρίσεις του ἰδίως τὰς ἀπόψεις τοῦ ῾Ερμογένους. ᾿Επὶ πλέον τῶν ὅσων ἀναπτύσσονται εἰς τὴν ὡς ἄνω μελέτην, δέον νὰ προστεθῶσιν ἐνταῦθα συμπληρωτικαί τινες παρατηρήσεις.

1. ῾Η ἄκρως ῥητορικὴ σύνθεσις τοῦ ὕφους τῶν ἐπιστολῶν εἶναι πολὺ καθαρά : *«᾿Εκ δὲ τοιούτων ἀνδρῶν, κοινὰ μὲν τὰ ὄντα π ρ ο τ ι θ έ ν τ ω ν, ἐλέους δὲ πλήρεις τὰς δεξιὰς π ρ ο τ ε ι ν ό ν τ ω ν, καὶ βίαν μὲν πᾶσαν ἐ λ α υ ν ό ν τ ω ν, τὸ δίκαιον δὲ τ ι μ ώ ν τ ω ν καί, συντόμως εἰπεῖν, ἐν ἴσῳ ἑαυτοῖς τοὺς πλησίον π ο ι ο υ μ έ ν ω ν». «᾿Αλλὰ κ ἂ ν τυραννίδι ἐπιθέσθαι δέοι, κ ἂ ν Φαλάριδος ὠμότερον πρᾶξαι τε καὶ δόξαι, κ ἂ ν πάντας ἀποκρύψασθαι». «Οὐ καλή γε ἡ συμβουλὴ τοῦ τ ὰ ς π ό λ ε ι ς, δι᾿ ὧν φροντίζει, π ο λ ί ζ ο ν τ ο ς». «᾿Α ν τ ὶ μὲν φιλανθρώπων φυλαργύρους, ἀ ν τ ὶ δὲ φιλαλλήλων ἐπιβούλους καὶ ἀ ν τ ὶ ἐλεημόνων ἀνελεήμονας».* Τὰ παραδείγματα αὐτὰ ὅλα ἐκ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς σελίδος εἰλημμένα [1], εἶναι χαρακτηριστικὰ τοῦ ὕφους τοῦ Φωτίου εἰς τὰς ἐπιστολάς του. ῾Ο λόγος του, χωρὶς οὐδέποτε νὰ δίδῃ τὴν ἐντύπωσιν τοῦ ὑπερβολικῶς πεφορτισμένου καὶ ἐντέχνως ἐπεξειργασμένου λόγου, εἶναι ῥητορικώτατα συγκεκροτημένος. ῾Η ἐπιστολὴ π.χ. 218 [2] πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον ἄρχεται «ἀπ᾿ εὐθείας» : *«῎Ακουσον, ὦ φιλανθρωπότατε βασιλεῦ».* Τὴν φράσιν αὐτὴν ἀκολουθεῖ σειρὰ «ἄρσεων» διαδεχομένων ἡ μία τὴν ἄλλην : *«Ο ὐ προβάλλομαι νῦν παλαιὰν φιλίαν· ο ὐ φρικώδεις ὅρκους καὶ συνθήκας· ο ὐ χρίσμα καὶ χειροθεσίαν βασιλείας· ο ὐ χ ὅτι ταῖς ἡμετέραις χερσὶ προσιὼν τῶν φρικτῶν καὶ ἀχράντων μετεῖχες μυστηρίων· ο ὐ δ ὲ τὸν δεσμόν, ὃν ἡμᾶς ἡ τοῦ καλοῦ παιδὸς υἱοθεσία συνέδησεν».* ᾿Επακολουθεῖ ἀνακεφαλαίωσις : *«Ο ὐ δ ὲ ν τούτων λέγω».* Καὶ ἀμέσως ἔπειτα ἡ «θέσις» : *«ἀλλὰ τὰ κοινὰ τῶν ἀνθρώπων προτείνω σοι δίκαια».* ῾Η τεχνικὴ αὐτὴ ἔκφρασις εἶναι ὅ,τι ἐχρειάζετο διὰ νὰ ἐκφράσῃ τὴν σκέψιν του. ᾿Ενῷ ἔχει πλεῖστα ὅσα νὰ προβάλῃ ὡς ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς αἰτήσεώς του, ζητεῖ κάτι πολὺ ἁπλοῦν, διατυπώνει δὲ αὐτὸ τὸ ὁποῖον ζητεῖ διὰ μιᾶς καὶ ἁπλῆς φράσεως, κατ᾿ ἀντίθεσιν πρὸς τὴν διὰ σειρᾶς ἄρσεων διατυπουμένην δυνατότητα ἀξιώσεων. ῾Η ἐπιστολὴ αὐτὴ ἐν τῷ συνόλῳ της ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τῆς ῥητορικῆς συνθέσεως

[1] ᾿Επιστ. 66 (Βαλ. σελ. 372).
[2] Βαλ. σελ. 530 - 533.

τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου : Ἀσύνδετον μετὰ πλεονασμοῦ : «*Πάντων ἐστερήμεθα, συγγενῶν, ὑπηρετῶν, συνήθων, πάσης ἁπλῶς ἀνθρωπίνης θεραπείας*». ∽ «*ἔρημοι φίλων, ἔρημοι συγγενῶν, ὑπηρετούντων, ἔρημοι ψαλλόντων, μοναζόντων· ἀντὶ δὲ φίλων, ἀντὶ μοναζόντων, ἀντὶ ψαλλόντων, ἀντὶ πάντων ἁπλῶς, στρατιωτῶν κουστωδίαις καὶ στρατιωτικοῖς λόγοις ἐκδεδόμεθα*». Πολυσύνδετον : «*ὑπερορία καὶ αἰχμαλωσία καὶ λιμὸς καὶ φρουρὰ καὶ θάνατος καθ᾽ ἑκάστην ἐπαγόμενος καὶ τοσούτῳ μόνον τοῦ ζῴου φειδόμενος*». Ἐπαναφορά : «*Μνήσθητι, ὅτι ἄνθρωπος εἶ κἂν βασιλεύεις· μνήσθητι, ὅτι σάρκα περικείμεθα τὴν αὐτὴν καὶ βασιλεῖς καὶ ἰδιῶται... μνήσθητι ὅτι κοινὸν Δεσπότην ἔχομεν καὶ πλάστην καὶ κοινὸν κριτήν*». ∽ «*αἰδέσθητι τοὺς κοινοὺς τῶν ἀνθρώπων νόμους· αἰδέσθητι τῆς Ρωμαϊκῆς ἀρχῆς τὰ κοινὰ δίκαια*». Ὑπερβατόν : «*ἀνθρωπίνης καὶ παρὰ τῶν μισοχρίστων ἑλληνιστῶν ἐτύγχανεν ἡμερότητος*». Ρητορικὴ ἐρώτησις : «*Καὶ τί λέγω τοὺς ὀρθοδόξους καὶ ἁγίους ἀρχιερεῖς ;*» ∽ «*Τί δὲ λέγω τὰ παλαιά ;*» ∽ «*Τί οὖν αἰτοῦμεν ;*» Πρβλ. καὶ «*Τί τὴν σὴν ἐπιείκειαν ταῖς καθ᾽ ἡμῶν κακώσεσιν ἐξελέγχεις ; Τί τὴν σὴν χρηστότητα ταῖς εἰς ἡμᾶς ἐπηρείαις διαβάλλεις ; Τί δὲ τὴν φιλανθρωπίαν εἰς ὑπόκρισιν καὶ σχῆμα πραότητος... διασύρεις ;*». Εἰρωνεία : «*Ἵνα τί γένηται ; Ἵνα ἡμεῖς ἀνιάσωμεν. Λίαν πικρῶς ἠνιάσαμεν· ἱλαστήριον γὰρ ἡμῖν ἁμαρτημάτων ἐκεῖνοι*». Δείνωσις : «*Ἀθανάσιος ὁ πολύαθλος... ἀπελήλαται... Εὐστάθιος ὁ θαυμάσιος... τὴν ἴσην ἐπιβουλὴν ὑπήνεγκεν... Νεστόριος ὁ δυσσεβὴς ἐξορίζεται*».

Ἡ ρητορικὴ κατασκευὴ τοῦ λόγου τοῦ Φωτίου ποικίλλει βεβαίως ἀπὸ ἐπιστολῆς εἰς ἐπιστολὴν ἀναλόγως τοῦ θέματος. Εἰς τὰς ἑρμηνευτικὰς ἐπιστολὰς ὁ λόγος εἶναι γαλήνιος, εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς πρὸς Βόριν - Μιχαὴλ ἐπιστολῆς τὰ ρητορικὰ στοιχεῖα ἐλλείπουν καὶ ἀντ᾽ αὐτῶν γίνεται συνεχὴς χρῆσις ἀφηρημένων ἐννοιῶν, γενικῶς δὲ θὰ ἠδύνατο νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ κυριαρχία τοῦ Φωτίου ἐπὶ τῆς γλώσσης εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸ θέμα του. Εἰς θέματα συναισθηματικά, ὅπως ἡ ὡς ἄνω ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Βασίλειον, ἡ γλῶσσα κυριαρχεῖ. Τὸ ἀποτέλεσμα εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς εἶναι ὅτι δημιουργοῦνται πλεονασμοί, οἱ ὁποῖοι ὅμως δὲν διασποῦν τὴν ἔκφρασιν καὶ δὲν ὁδηγοῦν εἰς σοφιστείαν.

Εἰς τὴν ὡς ἄνω ἀναφερθεῖσαν μελέτην περὶ τῶν σχολίων τοῦ κώδικος Baroccianus græcus 217 εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Φωτίου παρέχονται ὅλαι αἱ παροιμιακαὶ ἐκφράσεις τὰς ὁποίας εἰσάγει ὁ Φώτιος εἰς τὰς ἐπιστολάς του. Ἐξ ἴσου πολλαὶ εἶναι καὶ αἱ ἀναφοραὶ εἰς ἔργα καὶ φράσεις τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς γραμματείας. Ἡ κλασσικὴ παιδεία τοῦ Φωτίου φαίνεται ὄχι μόνον ἀπὸ τὰς γνώσεις του περὶ τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν διάρθρωσιν τοῦ λόγου του, ὡς π.χ. ὅτε λέγει : «*Οὐκ ἐπεκαλεσάμην ὅλως· καὶ τῶν Αἰσώπου λόγων οὐδὲν μετριωτέραν ὁρῶ τὴν ἀπολογίαν· οὐχ ἥμαρτον, οἶμαι· καὶ τῶν εἰς Σωκράτην ἐμπαροινησάντων ἀναισχυντοτέραν ὁρῶ τὴν κατηγορίαν*» [1]· «*ἵνα οὖν μηδὲν τῶν τοιούτων λέγω, ἀλλ᾽ ἐκεῖνο πάντως εἰπεῖν πρεπωδέστατον, ὡς ἐκείνης ἐστὶ τῆς σοφίας τοιαύτας φέρειν τὰς ἀπολογίας, ἧς Ἀριστοφάνης ὁ καλὸς κορυφαῖος καθέστηκεν. Ἀλλ᾽ οὔπω τοῦτο χάριεν, καίτοι νὴ τὴν χάριν Φιλιστιώνιον ὄν*» [2]. «*Καὶ πολλὰ μὲν ἄλλοις εἰπεῖν ἔχω καὶ παντοδαπὰ παραδείγματα· πρὸς σὲ δὲ γράφων τὸν Ὁμηρίζοντα, ἓν ὑποδείξας ἀρκεῖν ἡγοῦμαι*» [3]. «*Χαρυβδηδὸν καταπίνοντες ψυχὰς*» [4] «*τῷ Μουσῶν ὀνόματι χρώμενος*» [5], «*Σφιγγὸς αἰνίγματα*» [6], «*τὰ Μυσῶν καὶ Φρυγῶν ὁρίσματα*» [7], «*ταῖς ἡμετέραις εὐγενέσι Μούσαις*» [8], «*Φάλαρις ἴσως σοι καὶ Διονύσιος καὶ οἷς ἐπὶ ὠμότητι μεῖζον ὄνομα, εἰς ἀγῶνα προκεῖσθαι πεφιλοτίμησαι*» [9], *καὶ τὸν τοῦ Σαλμωνέως μῦθον εἰς ἔργον προάγουσιν*» [10]. *Εἴθε μοι τῶν σῶν ἦν ἐνάμιλλα λόγων τὰ ἔργα· οὐχ ἵνα κλέος ὄντες ἀκεστοριδῶν Γαληνὸς καὶ Ἱπποκράτης, ὡς αὐτὸς ἡμᾶς θειάζων γράφεις, ὑπεξίστανταί μοι τῶν πρωτείων*» [11], «*καὶ οὕτω μὲν σφοδραί, οὕτω δὲ συνεχεῖς αἱ τοῦ ψεύδους αὖραι καταπνέουσιν, ὡς μηδ᾽ οἷς ἡ τῶν ἐν Ἀργοῖ πλωτήρων πλάνη σεμνύνεται, τὸ χρυσόμαλλον δέρας καὶ τοὺς πυριπνόους ταύρους καὶ τοὺς πολυμόρφους δράκοντας καὶ τὴν ἄλλην τερατείαν*» [12].

Εἰς τὰ παραδείγματα αὐτὰ ἡ σκέψις καὶ ἡ γλωσσικὴ ἔκφρασις τοῦ Φωτίου προσδιορίζονται ἀπὸ τὴν κλασσικήν του μόρφωσιν· δὲν εἶναι πρόθεσις ἐπιδείξεως πολυμαθείας τὸ κίνητρον τῶν ἐκφράσεων αὐτῶν· εἶναι, ἂν δὲν σφάλλω, ἀποτέλεσμα ἀληθοῦς καὶ εὐρείας κλασσικῆς παιδείας. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον πρέπει, νομίζω, νὰ ἑρμηνευθῶσι καὶ αἱ ἀρχαὶ ὡρισμένων ἐπιστολῶν : «*Εἶπεν ἄν τις τῶν παρ᾽ Ἕλλησι σοφῶν...*» [13], «*Ἴσθι ὡς οὐ μόνον τῷ τληπαθεῖ Ἡρακλεῖ, ἀλλὰ καὶ τῷ λογίῳ Ἑρμῇ τὸ τῆς Ἀμαλθείας κέρας οἱ ποιηταὶ ἐγχειρίζουσιν*» [14]. «*Εὔνομος ᾄδων ἐσεμνύνετο, φασίν, ὁ Λοκρός*» [15]. «*Μελάνθιόν φασι τὸν τραγῳδίαις ὑποκριτὴν οὕτω τῆς ὀψοφαγίας*

---

[1] Ἐπιστ. 94 (Βαλ. σελ. 419).
[2] Ἐπιστ. 94 (Βαλ. σελ. 420).
[3] Ἐπιστ. 100 (Βαλ. σελ. 424).
[4] Ἐπιστ. 108 (Βαλ. σελ. 430).
[5] Ἐπιστ. 114 (Βαλ. σελ. 435).
[6] Ἐπιστ. 115 (Βαλ. σελ. 436).
[7] Ἐπιστ. 115 (Βαλ. σελ. 437). Παροιμία ἐκ τοῦ Σουΐδα.
[8] Ἔνθ᾽ ἀν.
[9] Ἐπιστ. 209 (Βαλ. σελ. 524).
[10] Ἐπιστ. 221 (Βαλ. σελ. 537).
[11] Ἐπιστ. 228 (Βαλ. σελ. 543).
[12] Ἐπιστ. 259 (Βαλ. σελ. 558).
[13] Ἐπιστ. 128 (Βαλ. σελ. 448).
[14] Ἐπιστ. 129 (Βαλ. σελ. 449).
[15] Ἐπιστ. 118 (Βαλ. σελ. 441).

ἧττω γενέσθαι...» [1]. *«Τὴν Αἰσώπου γνώμην, ἣν ἀπέδωκε, διερωτήσαντος τοῦ Λακεδαιμονίου Χίλωνος...»* [2]. *«Ἦν ποτε Ἄξεινος ὁ Σκυθικὸς πόντος· ἐποιεῖτο γὰρ βοράν, φρικτὸν ἀκοῦσαι, καὶ τοὺς ἐμπλέοντας τῶν ξένων· Μιλήσιοι δὲ φιλανθρωπίᾳ καὶ ἡμέρῳ πολιτείᾳ...»* [3]. *«Μυθοποιὸς ἦν ὁ Αἴσωπος καὶ ὁ μῦθος αὐτῷ πολὺ τῷ βίῳ φέρων παρεῖχε τὸ χρήσιμον»* [4]. *«Τοὺς πρὸς ἑσπέραν ἀνθρώπους, ὅτε πανταχοῦ γῆς ἐξηπλοῦτο ἡ ἀσέβεια, Κρόνον καὶ Ἀφροδιτην καὶ Περσεφόνην μόνους νομίζειν θεοὺς τῆς ἱστορίας ἡ πεῖρα παρέδωκεν»* [5].

Ἡ ἐμβριθὴς μελέτη τῆς κλασσικῆς γραμματείας, ὅπως ἐμφαίνεται εἰς τὴν «Βιβλιοθήκην», ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενον, αἱ ἀναφοραὶ αὗται εἰς τὰς κλασσικὰς πηγὰς νὰ εἶναι ὁ συνήθης ἄλλως κλασσικίζων «μανιερισμὸς» πολλῶν ἀπὸ τοὺς μεταγενεστέρους βυζαντινοὺς ἐπιστολογράφους. Τὸ αἰφνίδιον καὶ ἀσύνηθες τῆς ἀρχῆς μιᾶς ἐπιστολῆς διὰ τῆς χρήσεως τῆς κλασσικῆς παραδόσεως προσδίδει ἰδιαιτέραν χάριν εἰς τὴν ἐπιστολήν· τοῦτο δὲ συμπίπτει ἢ μᾶλλον προέρχεται ἀπὸ στενὴν οἰκείωσιν πρὸς τὴν ἀρχαίαν γραμματείαν.

Πλὴν τῶν ὡς ἄνω στοιχείων, ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι κλασσικαὶ ἀναμνήσεις εἰς τὰς ἐπιστολάς : Ὡς παρετηρήθη ἤδη ἀνωτέρω, τὸ δεύτερον, παραινετικὸν τμῆμα τῆς πρὸς Βόριν - Μιχαὴλ ἐπιστολῆς τοῦ Φωτίου στηρίζεται εἰς τὰς «Πρὸς Δημόνικον» παραινέσεις τοῦ Ψευδοϊσοκράτους [6]. Ὁ Φώτιος ἀναφέρει τὸν Ἄρειον Πάγον ὡς *«ἐκεῖνον, οὗ καὶ θεοὺς παρ᾽ ἀλλήλων καὶ πρὸς ἀνθρώπους δίκας καὶ λαβεῖν καὶ δοῦναι μῦθοι χαίρουσιν ἑλληνικοὶ διηγούμενοι»* [7], ἐπικρίνει τὴν «Πολιτείαν» τοῦ Πλάτωνος καὶ τὴν ἀρχαίαν ρητορικήν [8], συζητεῖ τὰς ἀντιστοίχους πρὸς τὴν *«ἐγγαστρίμυθος»* λέξεις τῆς κλασσικῆς γραμματείας χρησιμοποιῶν μὴ διασωθὲν ἔργον τοῦ Σοφοκλέους, τὸν «Σοφιστὴν» τοῦ Πλάτωνος καὶ τὸν Πλούταρχον [9], ἀναφέρει εὐστόχως ὁμηρικὰ παραδείγματα διὰ τὴν διαφορὰν μεταξὺ πράξεως καὶ λόγων [10], ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν Αἰλιανὸν τὸν μῦθον τοῦ Εὐνόμου [11], γνωρίζει τὰς περὶ τῆς ὕλης

---

[1] Ἐπιστ. 110 (Βαλ. σελ. 433).
[2] Ἐπιστ. 101 (Βαλ. σελ. 425).
[3] Ἐπιστ. 239 (Βαλ. σελ. 547).
[4] Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ - Κ ε ρ α μ έ ω ς, ἔκδ. ἐπιστολῶν Φωτίου, 16, σελ. 10.
[5] Ἐπιστ. 181 (Βαλ. σελ. 510).
[6] Ἴδε τὰς παρατηρήσεις τοῦ Βαλέττα εἰς τὴν ὡς ἄνω ἔκδοσιν. Πρβλ. καὶ S t e r n b a c h L., Curæ Menandreæ. «Rozpzawy Akademi i Uniejetnosci» II, 1, 1892.
[7] Ἐπιστ. 27 (Βαλ. σελ. 302).
[8] Ἐπιστ. 27 (Βαλ. σελ. 301).
[9] Ἐπιστ. 64 (Βαλ. σελ. 368 - 369).
[10] Ἐπιστ. 100 (Βαλ. σελ. 424).
[11] Ἐπιστ. 118 (Βαλ. σελ. 441).

ἀπόψεις τῶν Πλατωνικῶν καθὼς καὶ τὴν παράδοσιν περὶ Προμηθέως Δεσμώτου [1], ἑρμηνεύει γραμματικοὺς τύπους τοῦ *«ἐγκομβώσασθαι»* [2] εἰς τὸν Ἐπίχαρμον καὶ Ἀπολλόδωρον τὸν Καρύστιον· ὁ Ἀριστοφάνης εἶναι «κορυφαῖος» τῆς κωμῳδίας [3], ὁ δὲ ἀπόστολος Παῦλος, ἂν ἐνδιεφέρετο δι᾽ ὕφος, θὰ ἠδύνατο νὰ γράψῃ καλύτερον *«τῶν Πλατωνικῶν γοητευμάτων, τῆς Δημοσθενικῆς κομψείας καὶ τῆς Θουκυδίδου μεγαλορρημοσύνης»* [4]. Πέραν δὲ ὅλων τῶν ρητῶν αὐτῶν ἀναφορῶν, κλασσικῆς ἑλληνικῆς παιδείας ἀποτέλεσμα εἶναι αὐτὴ αὕτη ἡ γλῶσσά του εἰς τὸν χειρισμὸν τῆς ὁποίας ὁ Φώτιος εἶναι εἷς ἐκ τῶν καλυτέρων βυζαντινῶν συγγραφέων. Πρὸς πληρεστέραν ἀντίληψιν τούτου δέον βεβαίως νὰ ληφθῶσιν ὑπ᾽ ὄψιν καὶ τὰ ἄλλα ἔργα του, ἰδίᾳ δὲ τὰ ὑπομνήματα εἰς ἀπόστολον Παῦλον, ὅπου ὁ Φώτιος παρουσιάζεται ὄχι μόνον ὡς θεολόγος βαθύς, ἀλλὰ καὶ ὡς ἄριστος φιλόλογος, γνωρίζων τὴν σύνταξιν, τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν σημασίαν τῶν λέξεων τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης κατὰ τρόπον θαυμάσιον. Ἀπὸ τὴν ἄποψιν αὐτὴν ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ δύο πρὸς Ἀμφιλόχιον ἀπευθυνόμεναι ἐπιστολαί, εἰς τὰς ὁποίας ὁ Φώτιος ὁμιλεῖ διὰ τὸ ὕφος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἀποστόλου Παύλου [5]. Ὁ Ἀμφιλόχιος ἐξέφρασε τὴν ἀπορίαν του διὰ τὸ ὕφος τοῦ Παύλου, ὁ δὲ Φώτιος τοῦ ἀπαντᾷ διεξοδικῶς. Εἰς τὴν πρώτην ἐκ τῶν δύο αὐτῶν ἐπιστολῶν του ὁ Φώτιος ἀναπτύσσει πρῶτον τὸ πνευματικὸν βάθος ἐκ τοῦ ὁποίου προῆλθον αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Παύλου, δηλαδὴ τὸ δόγμα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀκολούθως δέ, καὶ ἀφοῦ παραθέτει σειρὰν ὡραίων φράσεων ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου, ὁμιλεῖ διὰ *«τὸ καθαρὸν τῶν ρημάτων, οὐ μόνον ὅσον εἰς ὀρθότητα φωνῆς καὶ συμμετρίαν ἥκει περιόδων, ἐναρμονίως συστελλόμενον ἀλλὰ καὶ εἴ τι πρὸς τὴν τῶν πραγμάτων ἀφήγησιν ἀπευθύνεται, μηδὲν τῶν ἀναγκαίων ἔξωθεν ἐπισυρόμενον»* [6]. Ὁ Παῦλος ἀποφεύγει *«τὸ τετριμμένον τῶν ὀνομάτων καὶ ὅσον ἐπὶ τὸ σκληρὸν ἀπονεύει»* ἔχει «ἦθος», γνωρίζει νὰ συνδέῃ «τὸ σαφὲς διὰ τοῦ μεγέθους», δὲν στερεῖται «τάχους» εἰς τὴν ἔκφρασιν· *«οὐ δὲ γὰρ οὐδὲ τὸ καλλωπίζον, καίτοι γε περιορῶν αὐτό, εἰς τέλος παρέδραμεν· ἀλλὰ τῆς μὲν ἐπιβολῆς γυμνώσας ἐν ᾗ ἄν τις καὶ ἐκαλλωπίσατο, τῷ ἐμφύτῳ δὲ περιβαλών... οὕτω θαυμάσαι προήνεγκεν, ὡς αὐτὸ τοῦτο κανόνα καὶ τύπον κάλλους ἀληθινοῦ τοῖς συνορῶσι προκεῖσθαι, πολλῷ τοῦ σεσοφισμένου καὶ κατ᾽ ἐπιτήδευσιν εἰς ὡραιότητα διαφέροντος»* [7]. Τοῦ

---

[1] Ἐπιστ. 196 (Βαλ. σελ. 517).
[2] Ἐπιστ. 227 (Βαλ. σελ. 541 - 542).
[3] Ἐπιστ. 94 (Βαλ. σελ. 419).
[4] Ἐπιστ. 227 (Βαλ. σελ. 541). Πρόσθες ἐπίσης καὶ ὅσα λέγει περὶ τοῦ Ἰουλιανοῦ εἰς Ἐπιστ. 66 (Βαλ. σελ. 370 - 380).
[5] Ἐπιστολαὶ 27 καὶ 28 (Βαλ. σελ. 299 - 319).
[6] Ἐπιστ. 27 (Βαλ. σελ. 307).
[7] Ἐπιστ. 27 (Βαλ. σελ. 309).

λόγου του χαρακτηριστικὰ εἶναι ἡ συνδρομὴ *«φαιδρότητος καὶ καθαρότητος»*, τὸ *«γνωμολογεῖν»*, τὸ *«κρίνειν»*, τὸ *«εὐσταθῶς ἀποφαίνεσθαι»*, *«ἐλέγχειν ἔνθα δεῖ καὶ ὡς δεῖ»*, *«ἐπιτιμᾶν»*, *«διαμαρτύρεσθαι»*. *«Οὕτως ὁ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ μεγάλου Παύλου χαρακτὴρ ἀρετῆς ἁπάσης τῆς ἐν λόγῳ τὰς ἰδέας ἐμμορφούμενος, καὶ τοῖς καταλλήλοις καὶ οἰκείοις ἐμποικιλλόμενος σχήμασιν, ἀρχετύπου καὶ παραδείγματος λόγον ἐπέχειν καὶ ζηλοῦσθαι ἄξιος»* [1].

Προφανῶς αἱ παρατηρήσεις αὗται τοῦ Φωτίου ἀναφέρονται εἰς τὸν χαρακτῆρα τῆς λέξεως καὶ τῆς φράσεως τοῦ Φωτίου· διὰ τὴν ὅλην σύνθεσιν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου ἀρκεῖται νὰ παρατηρήσῃ : *«Τί δ᾽ ἂν εἴποις ἐμβαθυνόμενος τῷ ἑτέρῳ μέρει τῆς ἐκείνου περὶ τοὺς λόγους δυνάμεως ; οἷος ἐν τοῖς κεφαλαίοις τὴν τάξιν, τὴν σύνεσιν, εἰσάγων, οἰκονομούμενος, ὑποφέρων, ἀνθυποφέρων, ὅσον τῶν ἐπιχειρημάτων τὴν εὕρεσιν, τὸ ἐν ταῖς ἐργασίαις γόνιμον ! ὅπως συμπείθειν ἕτοιμος καὶ πολύς, παραβολαῖς, παραδείγμασιν ! ἡλίκος τοῖς ἐνθυμήμασι καὶ τὴν ἄλλην τούτοις ἅπασαν συγγενῆ δύναμιν !»* [2]. Κατόπιν τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς, ὁ Ἀμφιλόχιος, ὁ ὁποῖος εἶχε διατυπώσει ἐπιφυλάξεις διὰ τὸ ὕφος τοῦ Παύλου, συνεφώνησε μὲ τὸν Φώτιον τοῦ ἐζήτησεν ὅμως περισσότερα συγκεκριμένα παραδείγματα, περὶ τῶν ὁποίων ὁ Φώτιος ἔγραψε τὴν ἑπομένην ἐπιστολήν, ὑπ᾽ ἀριθ. 28 [3]. Εἰς αὐτὴν συλλέγει παραδείγματα *«τροπικῆς ἀναπτύξεως»* ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου καὶ τὰ κατατάσσει εἰς τέσσαρας ὁμάδας : *«καθ᾽ ὑπερβατόν»*, *«κατ᾽ ἔλλειψιν»* *«κατ᾽ ἐπίζευξιν»* *«κατὰ τὸ κατεσχηματισμένον»* (*«περιβεβλημένος λόγος»*), παραλείπων νὰ ὁμιλήσῃ καὶ δι᾽ ἄλλα θέματα, ὡς *«περὶ τρόπου γενέσεως, καὶ διαφορᾶς ποσότητός τε καὶ χρήσεως, ὅθεν τε ἡ τροπολογία ἔφυ καὶ δι᾽ ἥν ποτε αἰτίαν ἡ Ἑλληνὶς ταύτην ᾠκειώσατο γλῶσσα»* [4]. Διὰ νὰ ἀποφευχθῇ ὅμως ὁ κίνδυνος, νὰ θεωρηθῇ ὁ ἀπόστολος Παῦλος ὡς ἁπλοῦς δεξιοτέχνης τοῦ λόγου, ὅπως οἱ σοφισταί, ὁ Φώτιος τονίζει ἐπανειλημμένως ὅτι ἡ λαμπρὰ αὕτη ὀργάνωσις τοῦ λόγου τοῦ Παύλου ἔχει ἀποκλειστικὴν πηγὴν τὴν θρησκευτικότητά του : *«μηδὲ μελέτης καρπός, ἀλλ᾽ ἐπιπνοίας ὑπερφυοῦς τὰ Παύλου ῥήματα, ὁ τῆς σοφίας πλοῦτος, ἡ τῆς ἀληθείας καθαρὰ καὶ διαυγὴς καὶ ἡδονῆς σωτηρίου βρύουσα πηγή»* [5]. Ἡ εὐρυτάτη αὕτη γνῶσις τῆς τέχνης τοῦ λόγου, ὅπως ἐμφαίνεται εἰς τὰς δύο αὐτὰς ἐπιστολάς, προέρχεται βεβαίως ἀπὸ πολυετῆ, συστηματικὴν ἀναστροφὴν καὶ μὲ τὰ κλασσικὰ ἑλληνικὰ κείμενα καὶ μὲ τοὺς ἀρχαίους τεχνογράφους. Φαίνεται μάλιστα ὅτι ὁ Φώτιος ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν κλασσικὴν παράδοσιν μόνον λόγῳ τῆς γλώσσης. Εἰς τὰς ἐπιστολάς του τουλάχιστον δὲν εὑρίσκει νὰ εἴπῃ

[1] Ἐπιστ. 27 (Βαλ. σελ. 310).
[2] Ἔνθ᾽ ἀν.
[3] Βαλ. σελ. 311 - 319.
[4] Ἐπιστ. 28 (Βαλ. σελ. 318).
[5] Ἐπιστ. 27 (Βαλ. σελ. 310).

τίποτε καλὸν διὰ τοὺς κλασσικούς, ὅπως τὸ δεικνύει αὐτὴ αὕτη ἡ χρῆσις τῆς λέξεως «*Ἕλληνες*» :

Ἡ συνηθεστέρα χρῆσις τοῦ ὀνόματος «Ἕλληνες» εἶναι βεβαίως ἡ κατὰ τὴν χριστιανικὴν παράδοσιν ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ εἰδωλολάτρου. Ὅπως δὲ καὶ εἰς τοὺς ἄλλους χριστιανοὺς συγγραφεῖς, οὕτω καὶ εἰς τὸν Φώτιον ἡ λέξις αὕτη ἔχει τόσον ἀποξενωθῇ τοῦ ἐθνικοῦ περιεχομένου της, ὥστε καὶ αὐτοὶ οἱ Ρῶσσοι καὶ οἱ Βούλγαροι νὰ ἀναφέρωνται ὡς ἀκολουθοῦντες, πρὸ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ των, *«ἑλληνικὴν δεισιδαιμονίαν»* καὶ *«ἑλληνικὴν καὶ ἄθεον δόξαν»* : (τὸ ἔθνος τῶν Βουλγάρων) *«εἰς τοσαύτην μετέκλινεν ἡμερότητα καὶ θεογνωσίαν, ὥστε τῶν δαιμονίων καὶ πατρῴων ἐκστάντες ὀργίων καὶ τῆς ἑλληνικῆς δεισιδαιμονίας ἀποσκευασάμενοι τὴν πλάνην, εἰς τὴν τῶν Χριστιανῶν παραδόξως μετενεκεντρίσθησαν πίστιν»* [1]. (Οἱ Ρῶς) *«τὴν τῶν Χριστιανῶν καθαρὰν καὶ ἀκίβδηλον θρησκείαν τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἀθέου δόξης, ἐν ᾗ κατείχοντο πρότερον, ἀντηλλάξαντο»* [2]. Ἡ ἰδία ὅμως λέξις χρησιμοποιεῖται ὄχι μόνον διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν προχριστιανικῶν θρησκευμάτων, ἀνεξαρτήτως ἂν ταῦτα ἦσαν ἢ δὲν ἦσαν εἰδικῶς ἑλληνικά, ἀλλὰ καὶ εἰδικώτερον ἀκόμη δι᾽ ὡρισμένας χριστιανικὰς αἱρέσεις· οὕτω εἰς τὴν πρὸς τὰ Πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς ἐπιστολήν του, ὁ Φώτιος ἐπανειλημμένως συσχετίζει τὴν ὑπὸ τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας εἰσαγωγὴν τοῦ «filioque» πρὸς «ἑλληνικὰς» παραδόσεις : Ἡ εἰσαγωγὴ δύο αἰτίων, τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, λύει *«τὴν μοναρχίαν εἰς διθεΐαν»* [3] καὶ διασπᾷ τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν *«μηδὲν ἧττον τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας»* [4]. Ὁμοίως, ἂν ἡ προέλευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἶναι κοινὴ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ καὶ ἐκ τοῦ Πατρός, τὰ «κοινὰ» γνωρίσματα, τὰ ὁποῖα ἀνήκουσιν εἰς τὸν Πατέρα καὶ εἰς τὸν Υἱόν, ἀνήκουσι καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα· συνεπῶς τὸ Πνεῦμα *«ἀρχὴ ἔσται αὐτὸ ἑαυτοῦ καὶ αἴτιον ἅμα καὶ αἰτιατόν, ὅπερ οὐδ᾽ οἱ τῶν Ἑλλήνων μῦθοι ἀνεπλάσαντο»*. Πρβλ. καὶ κατωτέρω : *«Ἔτι δέ, εἰ ἐκ τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱὸς γεγένηται, τὸ δὲ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεται, τίς ἡ καινοτομία τοῦ Πνεύματος, μὴ καὶ ἕτερόν τι αὐτοῦ ἐκπεπορεῦσθαι ; ὡς συνάγεσθαι κατὰ τὴν ἐκείνων θεομάχον γνώμην μὴ τρεῖς, ἀλλὰ τέσσαρας τὰς ὑποστάσεις, μᾶλλον δ᾽ ἀπείρους, τῆς τετάρτης αὐτοῖς ἄλλην προβαλλούσης, κἀκείνης πάλιν ἑτέραν, μέχρις ἂν εἰς τὴν ἑλληνικὴν πολυπληθίαν ἐκπέσωσιν ;»* [5]. Σαφεστέρα συσχέτισις «ἑλλήνων» καὶ αἱρετικῶν γίνεται εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν Ὠριγένους, Διδύμου καὶ Εὐαγρίου· δύο φοράς, τὴν μὲν πρώτην εἰς τὴν ὁμολογίαν πίστεως πρὸς τὸν Πάπαν Νικόλαον, τὴν δὲ δευτέραν εἰς τὴν πρὸς Βόριν - Μιχαὴλ ἐπιστο-

[1] Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 168).
[2] Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 178).
[3] Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 171).
[4] Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 172).
[5] Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 172 καὶ 174).

λήν, ὁμιλῶν διὰ τὴν πέμπτην οἰκουμενικὴν σύνοδον ὁ Φώτιος συσχετίζει τοὺς ὑπ᾽ αὐτῆς ἀναθεματισθέντας πρὸς τοὺς Ἕλληνας: «*Καὶ τὴν πέμπτην δὲ... ὡς διασπάσασάν τε καὶ ἐκθερίσασαν Ὠριγένην, Δίδυμον, Εὐάγριον, ἑλληνόφρονι λογισμῷ καὶ ἀσυνέτῳ γνώμῃ εἰς ἔσχατον βυθὸν ἀθεότητος ἐμπεπτωκότας*» [1]. Καὶ πάλιν: «*Ἔτι δὲ κατεδίκασε καὶ ἀνεθεμάτισεν Ὠριγένην, Δίδυμον, Εὐάγριον, παλαιὰ τῶν πιστῶν ἀρρωστήματα, ἄνδρας τὴν ἑλληνικὴν μυθολογίαν ἐν τῇ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίᾳ παρεισενεγκεῖν φιλονεικήσαντας*» [2]. Ἑλληνικὰ στοιχεῖα διαπιστώνει ἐπίσης ὁ Φώτιος εἰς τὴν ἄποψιν τοῦ Ἀρείου: «*Πῶς δ᾽ οὐ τῆς ἑλληνικῆς πλάνης ἀνακύψει τὸ πολύθεον, εἰς ἐλάττω καὶ μείζω οὐσίαν τεμνομένης τῆς θεότητος;*». «*Τὸ κατατέμνειν εἰς ἀνίσους φύσεις καὶ ἀνομοίους οὐσίας τὴν ὑπερούσιον καὶ ὑπερφυῆ καὶ ἑνιαίαν θεότητα, ἑλληνικὸν ὑπάρχει καὶ πολύθεον*» [3]. Ἐπίσης ὕπαρξιν ἑλληνικῶν στοιχείων ἀνευρίσκει ὁ Φώτιος καὶ εἰς τοὺς εἰκονομάχους, οἱ ὁποῖοι «*λελήθασιν ἑαυτοὺς... εἰς τὴν τῶν Ἑλλήνων τάξιν ἑαυτοὺς ἐντάττοντες*» [4], καὶ μάλιστα προτείνουσιν ἀπόψεις τὰς ὁποίας οὔτε καὶ Ἕλληνες ἀκόμη δὲν θὰ ἐπρότειναν: «*οὐδὲ γὰρ οὐδ᾽ Ἕλλην τις ἡμῖν ῥᾷον τὰ τοιαῦτα προτείνειε*» [5]. Ἡ σύνδεσις αὕτη τοῦ Ἀρείου, τοῦ Ὠριγένους καὶ τῶν εἰκονομάχων ἀφ᾽ ἑνός, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως εἶναι περισσότερον ἀπὸ ὅ,τι ἐκ πρώτης ὄψεως παρουσιάζεται σημαντική, διότι πράγματι καὶ αἱ τρεῖς αὗται φαινομενικῶς ἀνεξάρτητοι πρὸς ἀλλήλας δογματικαὶ ἀπόψεις ἀνάγονται εἰς ἀπόψεις ἀναπτυχθείσας ἤδη πρὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ Ἕλληνας φιλοσόφους. Δὲν εἶναι ὁ τόπος νὰ ἀναπτυχθῇ ἐδῶ ἡ ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρουσα συσχέτισις αὕτη ἡ προβληθεῖσα ὑπὸ τοῦ Φωτίου. Νομίζω πάντως ὅτι ἡ ἄποψις αὐτὴ δέον νὰ μελετηθῇ περισσότερον ἀπὸ ὅ,τι μέχρι τοῦδε.

Ἐκ τῶν ἄλλων χρήσεων τῆς λέξεως καὶ τῆς ἐννοίας «Ἕλληνες» εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Φωτίου δέον νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα ἡ διάκρισις μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων: Ὁ ἀπόστολος Παῦλος «*ὀφειλέτην γὰρ ἑαυτὸν καὶ οἶδε καὶ ἀποκαλεῖ οὐχ Ἑλλήνων μόνον καὶ βαρβάρων, ἀλλὰ καὶ σοφῶν καὶ ἀνοήτων*» [6]. «*Ἑλλήνων, Αἰγυπτίων, μικροῦ συμπάντων βαρβάρων*» [7], «*Πάντες γὰρ καὶ βαρβάρων καὶ Ἑλλήνων, οὓς μὲν θανάτου κρίνουσι, τοῦ βίου ἐξάγουσιν*» [8], «*Θαυμάζω μάλιστα, εἰ καὶ σοὶ γραμματικευομένῳ καὶ ταῖς τῶν ποιητῶν λεσχηνεύοντι μελέταις, τὸ ἐγκομβώσασθαι βαρβάρου φωνῆς, ἀλλ᾽ οὐχ ἑλληνικὴ λέξις ἔδοξεν*» [9]. Τελικῶς δὲ ἡ σύνθεσις μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ παρουσιάζεται ἐπὶ τοῦ ἠθικοῦ πεδίου: «*Πολλοὶ καὶ τῶν παρ᾽ Ἕλλησιν εὐδοκιμησάντων καὶ τῶν παρ᾽ ἡμῖν ἀριστευσάντων ἐμαρτύρησαν*

[1] Ἐπιστ. 1 (Βαλ. σελ. 141).
[2] Ἐπιστ. 6 (Βαλ. σελ. 213).
[3] Ἐπιστ. 6 (Βαλ. σελ. 206).
[4] Ἐπιστ. 43 (Βαλ. σελ. 339).
[5] Ἔνθ᾽ ἀν.
[6] Ἐπιστ. 26 (Βαλ. σελ. 299).
[7] Ἐπιστ. 22 (Βαλ. σελ. 286).
[8] Ἐπιστ. 218 (Βαλ. σελ. 530).
[9] Ἐπιστ. 226 (Βαλ. σελ. 541).

δι᾽ ὧν ἔδρασαν ἄμαχον εἶναι καὶ χρησιμώτατον τὴν ἀρετήν» [1]. Οὕτω παρὰ τὰς πλείστας καὶ θεμελιώδεις διαφορὰς μεταξὺ ἑλληνικῆς καὶ χριστιανικῆς κοσμοθεωρίας, ὑπάρχουν μερικὰ σημεῖα εἰς τὰ ὁποῖα ἀμφότεραι αἱ κοσμοθεωρίαι αὗται συναντῶνται. Κοινὸν ἄλλωστε μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν κόσμων εἶναι ἡ γλῶσσα, διὰ τὴν ὁποίαν ὁ Φώτιος δὲν ἔχει παρὰ μόνον ἐπαίνους. Ἡ «*παλαιὰ τῆς Ἑλλάδος γλῶττα*» (Ἐπιστ. 50, Βαλ. σελ. 349) ἀνεκαινίσθη βεβαίως καὶ ἐπλουτίσθη ὑπὸ τοῦ χριστιανισμοῦ, βασικῶς ὅμως εἶναι ἡ ἰδία.

2. Εἰς ὡραίαν ἐργασίαν της περὶ τῶν τίτλων καὶ τῶν διευθύνσεων εἰς τὴν χριστιανικὴν ἑλληνικὴν ἐπιστολογραφίαν, ἡ καθολικὴ μοναχὴ Lucilla Dinneen συνεκέντρωσεν ἄφθονον ὑλικὸν ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ ἀπὸ τοὺς πρώτους Βυζαντινοὺς ἐπιστολογράφους [2]. Ἐπειδὴ εἰς τὴν ἐργασίαν αὐτὴν δὲν ἀναφέρεται ὁ Φώτιος, παραθέτω κατωτέρω ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν τοὺς τίτλους καὶ τὰς διευθύνσεις τῶν ἀποδεκτῶν εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ τὰς ὑπὸ τοῦ ἰδίου χρησιμοποιουμένας προσφωνητικὰς ἐκφράσεις ἐντὸς τῶν ἐπιστολῶν του.

Α΄. Κατὰ τοὺς τίτλους τῶν ἐπιστολῶν:

1. Διὰ τὸν Πάπαν: «*Τῷ τὰ πάντα ἁγιωτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ*» [3].

2. Διὰ τὸν Πατριάρχην Ἀντιοχείας ἁπλῶς: «*Εὐσταθίῳ Πατριάρχῃ Ἀντιοχείας*» [4].

3. Διὰ τὸν τοποτηρητὴν καὶ τοὺς ἐπισκόπους Ἀντιοχείας: «*τοῖς θεοφιλεστάτοις, θειοτάτοις συλλειτουργοῖς, τῷ θεοσεβεστάτῳ οἰκονόμῳ καὶ συγκέλλῳ*»[6].

4. Διὰ τοὺς αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου: «*Μιχαὴλ τῷ θεοσέπτῳ βασιλεῖ*» [5]. «*Τῷ εὐσεβεστάτῳ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ*» [7]. «*Τῷ φιλοχρίστῳ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ*» [8].

[1] Ἐπιστ. 104 (Βαλ. σελ. 426). Πρβλ. καὶ ὅσα λέγει εἰς Ἐπιστ. 43 Βαλ. σελ. 339 - 340).

[2] Dinneen L., Litles of address in christian greek epistolography to 527 a.d. The Catholic University of America, Patristic Studies, 18, Wach. D.C. 1929.

[3] Ἐπιστ. 1 (Βαλ. σελ. 133).

[4] Ἐπιστ. 225 (Βαλ. σελ. 540).

[5] Ἐπιστ. 2 (Βαλ. σελ. 143).

[6] Ἐπιστ. 221 (Βαλ. σελ. 536).

[7] Ἐπιστ. 218 (Βαλ. σελ. 530).

[8] «Τὰ Ἀμφιλόχια» (ἔκδοσις Οἰκονόμου, Ἀθῆναι 1858), ΡΑ΄ (ἡ ἐπιγραφὴ κατὰ τὸν κώδικα Ἰβήρων 684). Ἡ πρὸς τὸν Βόριν - Μιχαὴλ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου, 6η εἰς Βαλέτταν (σελ. 200 - 248), φέρει ὡς τίτλον: «*ἐκ τῆς πρὸς Μιχαὴλ τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας ἐπιστολῆς*». Ὡς παρετηρήθη ὅμως (Grumel V., Les regestes des actes du Patriarchat de Constantinople 1, II, 1936, 87) ὁ τίτλος αὐτὸς δὲν εἶναι ὀρθός, διότι ἡ ἐπιστολὴ εἶναι πλήρης. Περὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ ἀσχολοῦμαι εἰς ἄλλο δημοσίευμά μου.

5. Διὰ τὸν μητροπολίτην Ἀκυληΐας : *«Τῷ θεοφιλεστάτῳ, ὁσιωτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀρχιερεῖ, ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ, τῷ θαυμασιωτάτῳ καὶ περιωνύμῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ μητροπολίτῃ»* [1].

6. Δι᾽ ὅλους τοὺς ἄλλους ὁ Φώτιος ἀναφέρει μόνον τὸ ἀξίωμά των, τῇ ἐξαιρέσει τῶν ἀκολούθων : *«Σεργίῳ πρωτοσπαθαρίῳ ἀδελφῷ»* [2], *«Ταρασίῳ πατρικίῳ ἀδελφῷ ἠγαπημένῳ»* [3], *«Κωνσταντίνῳ πρωτοσπαθαρίῳ ἀδελφῷ»* [4], *«Θεοδώρῳ ἀδελφῷ»* [5]. Πρβλ. καὶ τοὺς ἀκολούθους χαρακτηρισμούς, τοὺς συνοδεύοντας τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτου : *«Στεφάνῳ ὀρθοδοξήσαντι»* [6], *«Λέοντι φιλοσόφῳ»* [7], *«Ἰωάννῃ φιλοσοφοῦντι»* [8], *«Παύλῳ γεγονότι ἀρχιεπισκόπῳ Καισαρείας καὶ ἀποστατήσαντι»* [9], *«Μητροφάνει μοναχῷ ἀποστατήσαντι»*, *«Παύλῳ μοναχῷ ἀποστατήσαντι»* [10], *«Σάββᾳ ἡσυχαστῇ μετὰ τῶν ἀποστατῶν γεγονότι»* [11], *«Εὐθυμίῳ μονάζοντι παραπεσόντι»* [12], *«Ἰωάννῃ μητροπολίτῃ Ἡρακλείας, τῆς ἐπαναστάσεως κατὰ τὴν Ἀρμενίαν συνισταμένης»* [13].

Β΄. Κατὰ τὰς ἐντὸς τῶν ἐπιστολῶν προσφωνήσεις :

1. Διὰ τὸν Πάπαν : *«ὑμετέραν ὁσιότητα»* [14], *«τῇ ὑμῶν πανιέρῳ ὁσιότητι»* [15], *«τὴν ὑμετέραν ἐπ᾽ ἀρετῇ τελειότητα»* [16], *«τῆς ὑμῶν πατρικῆς ὁσιότητος»* [17], *«τῆς ὑμῶν θεομακαρίστου πατρότητος»* [18], *«τῆς ὑμῶν ὁσιότητος»*, *«τῆς ὑμῶν πατρικῆς τελειότητος»* [19].

2. Διὰ τὸν Πατριάρχην Ἀντιοχείας : *«ἱερατικὴν τελειότητα»* [20], *«πατέρων καὶ ἀδελφῶν ἄριστε»* [21].

3. Διὰ τὸν τοποτηρητὴν καὶ τοὺς ἐπισκόπους Ἀντιοχείας : *«ὑμετέραν ὁσιότητα»* [22], *«ἀρχιερατικήν τε καὶ ἱερατικὴν ὁσιότητα»* [23].

4. Διὰ τοὺς αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου : *«τῆς ὑμετέρας θεοστεφοῦς βασιλείας καὶ ὡς ἀληθῶς αὐτοκράτορος»* [24], *«ὦ φιλάνθρωπον ἐμοὶ καὶ πανήμερον κράτος»* [25], *«βασιλέων καλλώπισμα, καὶ τῆς πατρίδος ἀνύψωμα καὶ τῆς πολιτείας ὀχύρωμα καὶ πάντων, οἷς τὸ τοῦ Χριστοῦ ἐπικέκληται ὄνομα, πολυέραστον σεμνολόγημα»* [26], *«ὦ βασιλέων ἐμοὶ καὶ τέκνων ἐγκαλλώ-*

---

[1] Ἐπιστ. 5 (Βαλ. σελ. 181).
[2] Ἐπιστ. 7 (Βαλ. σελ. 249).
[3] Ἐπιστ. 12 (Βαλ. σελ. 258).
[4] Ἐπιστ. 15 (Βαλ. σελ. 266).
[5] Ἐπιστ. 17 (Βαλ. σελ. 274).
[6] Ἐπιστ. 76 (Βαλ. σελ. 400).
[7] Ἐπιστ. 77 (Βαλ. σελ. 403).
[8] Ἐπιστ. 78 (Βαλ. σελ. 404).
[9] Ἐπιστ. 169 (Βαλ. σελ. 504).
[10] Ἐπιστ. 175 (Βαλ. σελ. 506).
[11] Ἐπιστ. 176 (Βαλ. σελ. 507).
[12] Ἐπιστ. 179 (Βαλ. σελ. 508).
[13] Ἐπιστ. 229 (Βαλ. σελ. 543).
[14] Ἐπιστ. 1 (Βαλ. σελ. 135).
[15] Ἐπιστ. 1 (Βαλ. σελ. 142).
[16] Ἐπιστ. 3 (Βαλ. σελ. 148).
[17] Ἐπιστ. 3 (Βαλ. σελ. 162).
[18] Ἐπιστ. 3 (Βαλ. σελ. 161).
[19] Ἐπιστ. 3 (Βαλ. σελ. 162).
[20] Ἐπιστ. 225 (Βαλ. σελ. 540).
[21] Ἔνθ᾽ ἀν.
[22] Ἐπιστ. 2 (Βαλ. σελ. 144).
[23] Ἐπιστ. 2 (Βαλ. σελ. 146).
[24] Ἐπιστ. 221 (Βαλ. σελ. 536).
[25] Ἐπιστ. 221 (Βαλ. σελ. 537).
[26] Ἐπιστ. 221 (Βαλ. σελ. 538).

πισμα» [1]. *«Ὦ φιλανθρωπότατε Βασιλεῦ»* [2], *«ὦ βασιλεῦ»* [3], *«τῆς ὑμῶν κραταιουμένης βασιλείας»* [4], *«φίλε, κἂν μὴ βούλει, βασιλεῦ»* [5].

5. Πρὸς τοὺς ἀρχιερατικοὺς θρόνους τῆς Ἀνατολῆς : *«τῇ ὑμετέρᾳ ἐν κυρίῳ ἀδελφότητι»* [6], *«τὴν ὑμετέραν αὐθεντίαν»* [7], *«τὴν ὑμετέραν μακαριότητα»* [8], *«ἡ ὑμετέρα ἀδελφότης»* [9], *«τὴν ὑμετέραν ἀρχιερατικὴν καὶ τιμίαν κεφαλήν»* [10].

6. Διὰ τὸν μητροπολίτην Ἀκυληΐας : *«τῆς παρ᾽ ὑμῶν μακαριότητος»* [11], *«τὴν ὑμετέραν ἱερὰν καὶ θεοτίμητον ὁσιότητα»* [12], *«ἀνδρῶν ἱερῶν ἱερώτατε»* [13].

7. Διὰ τὸν βασιλέα τῶν Βουλγάρων Μιχαήλ : *«περιφανέστατε καὶ ἠγαπημένε ὑμῶν υἱέ»*, *«ὦ καλὸν ἄγαλμα τῶν ἐμῶν πόνων»* [14], *«τὴν ὑμετέραν θεοφρούρητον σύνεσιν»* [15], *«φιλόχριστε καὶ πνευματικὲ ὑμῶν υἱέ»* [16], *«ὦ τῶν ἐμῶν πνευματικῶν ὠδίνων εὐγενὲς καὶ γνήσιον γέννημα»* [17], *«τῆς ὑμῶν θεοφρουρήτου ἐξουσίας»* [18], *«τῆς σῆς θεοφρουρήτου ἐξουσίας»* [19].

8. Δι᾽ ἐπισκόπους καὶ μητροπολίτας γενικῶς : *«ὦ βέλτιστε»* [20], *«τὴν ὑμετέραν ἀρχιερατικὴν τελειότητα»* [21], *«ὦ φίλε, εἰ βούλει δὲ καὶ τέκνον ἡμέτερον»* [22], *«τέκνον ἡμέτερον ἐν Κυρίῳ»* [23], *«ἱερώτατε»* [24], *«τέκνον ἡμέτερον, ἱερώτατον»* [25], *«τῆς σῆς τελειότητος»* [26], *«ἡ ἀρχιερατικὴ ὑμῶν ὁσιότης»* [27], *«τὴν ὑμετέραν τελειότητα»* [28], *«τῇ σῇ ἀρχιερατικῇ τελειότητι»* [29], *«τέκνον ἐμόν, ὠδίνων ἁγνῶν μέλος ἐμόν»* [30], *«ὦ τῆς ἀρετῆς ἐρασταὶ καὶ τῆς εὐσεβείας κήρυκες καὶ τῆς ἀληθείας προασπισταί»* [31], *«ὦ φίλοι καὶ τέκνα καὶ ἀδελφοὶ καὶ εἴ τι στοργῆς καὶ σχέσεως φυσικῆς οἰκειότερον»* [32].

9. Ἄλλαι προσφωνήσεις : *«ἄνθρωπε τοῦ θεοῦ»* [33], *«τριπόθητε»* [34], *«ὦ*

---

[1] Ἐπιστ. 222 (Βαλ. σελ. 539).
[2] Ἐπιστ. 218 (Βαλ. σελ. 530).
[3] Ἐπιστ. 218 (Βαλ. σελ. 532).
[4] Ἐπιστ. 219 (Βαλ. σελ. 533).
[5] Ἐπιστ. 219 (Βαλ. σελ. 534).
[6] Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 180).
[7] Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 179).
[8] Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 179).
[9] Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 178).
[10] Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 181).
[11] Ἐπιστ. 5 (Βαλ. σελ. 181).
[12] Ἐπιστ. 5 (Βαλ. σελ. 182).
[13] Ἐπιστ. 5 (Βαλ. σελ. 188).
[14] Ἐπιστ. 6 (Βαλ.σελ. 204 καὶ 202).
[15] Ἐπιστ. 6 (Βαλ. σελ. 219).
[16] Ἐπιστ. 6 (Βαλ. σελ. 220).
[17] Ἐπιστ. 6 (Βαλ. σελ. 247).
[18] Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Φωτίου ἐπιστολαί, 13, σελ.7.
[19] Ἔνθ᾽ ἀν. σελ. 8.
[20] Ἐπιστ. 21 (Βαλ. σελ. 283).
[21] Ἐπιστ. 30 (Βαλ. σελ. 320).
[22] Ἐπιστ. 87 (Βαλ. σελ. 415).
[23] Ἐπιστ. 92 (Βαλ. σελ. 417).
[24] Ἐπιστ. 93 (Βαλ. σελ. 418).
[25] Ἐπιστ. 93 (Βαλ. σελ. 418).
[26] Ἐπιστ. 95 (Βαλ. σελ. 422).
[27] Ἐπιστ. 97 (Βαλ. σελ. 422).
[28] Ἐπιστ. 30 (Βαλ. σελ. 320).
[29] Ἐπιστ. 145 (Βαλ. σελ. 471).
[30] Ἐπιστ. 146 (Βαλ. σελ. 482).
[31] Ἐπιστ. 146 (Βαλ. σελ. 483).
[32] Ἐπιστ. 150 (Βαλ. σελ. 487).
[33] Ἐπιστ. 50 (Βαλ. σελ. 348).
[34] Ἐπιστ. 108 (Βαλ. σελ. 430).

καλὲ καὶ ἀγαθέ» [1], *«ὦ φίλοι»* [2], *«ὦ ἄνθρωπε τοῦ θεοῦ»* [3], *«ὦ φίλε καὶ ἀδελφέ»* [4].

Σύγκρισις τῶν πινάκων αὐτῶν πρὸς τοὺς ὑπὸ τῆς Dinneen καταρτισθέντας ἐπὶ τῇ βάσει τῶν συγγραφέων τῶν πέντε πρώτων αἰώνων τῆς ἑλληνικῆς χριστιανικῆς γραμματείας καταδεικνύει ὅτι ὁ Φώτιος ἀκολουθεῖ κατὰ βάσιν τὴν κατὰ τοὺς πρώτους αὐτοὺς αἰῶνας δημιουργηθεῖσαν παράδοσιν. Σημειωτέον ὅμως ὅτι οἱ κανόνες τῶν τίτλων καὶ τῶν διευθύνσεων εἰς τὰς ἐπιστολάς του προσδιορίζονται ἀπὸ τὸ προσωπικὸν ὕφος τοῦ Φωτίου. Μόνον εἰς τὰς δύο πρὸς τὸν πάπαν Ρώμης Νικόλαον φαίνεται ὅτι ὁ Φώτιος εἶναι τυπικός· εἰς τὰς ἄλλας, ἡ προσωπικότης του εἶναι ὑπερτέρα τῶν κανόνων.

3. Ἐγένετο ἤδη ἀνωτέρω λόγος περὶ τῆς ἀξίας τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου ὡς ἱστορικῆς πηγῆς διὰ τὴν κατανόησιν τῶν δραματικῶν σχέσεών του πρὸς τὴν αὐτοκρατορικὴν αὐλὴν καὶ τὴν δυτικὴν ἐκκλησίαν. Ὑπεδηλώθη ἐπίσης καὶ ἡ ἀπὸ θεολογικῆς ἀπόψεως ἰδιαιτέρα αὐτῶν σημασία· ἐνδιαφέρον ὅμως παρουσιάζουσιν αἱ ἐπιστολαὶ αὐταὶ καὶ δι᾽ ἄλλα εἰσέτι πληροφοριακὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα παρέχουσιν: Οὕτω ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν 66 πληροφορούμεθα ὅτι ὁ Φώτιος εἶχε γράψει πραγματείαν τινὰ περὶ Ἰουλιανοῦ, ἥτις ὅμως δὲν διεσώθη: *«Τὴν σὴν ἀπορίαν καὶ πικρότερον καὶ δριμύτερον οἶδά ποτε Ἰουλιανῷ τῷ παραβάτῃ διεσκευασμένην· ἃ γοῦν ἐν τοῖς πρὸς ἐκεῖνον εἶπον...»* [5]. Εἰς τὴν ἰδίαν ἐπιστολὴν ὁ Φώτιος παρέχει καὶ ἀναιρεῖ χωρίον τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀναφερόμενον εἰς Ματθ. 19, 21 καὶ Λουκ. 12, 33 καὶ μὴ σωζόμενον πλέον. Εἰς ἐπιστολ. 64 παραπέμπει εἰς μὴ σωζόμενον ἔργον τοῦ Σοφοκλέους [6], εἰς ἐπιστ. 73 μετὰ θαυμαστῆς κατανοήσεως ἀναγνωρίζει ὅτι Εὐσέβιος ὁ Παμφίλου *«ἀρειανισμῷ ἑάλω»* καὶ ὅτι *«τῆς Ὠριγένους νόσου μετέσχεν»* [7], εἰς ἐπιστ. 227 παρέχει περὶ τοῦ *«ἐγκομβώσασθαι»* [8] ὅσα ἀκριβῶς στοιχεῖα καὶ ὁ Σουΐδας ἐν τῇ λέξει, εἰς ἄλλας δὲ ἐπιστολάς του παρουσιάζεται ὡς γνώστης ἰατρικῶν καὶ φυσιογνωστικῶν ζητημάτων: οὕτω εἰς τρεῖς ἐπιστολάς, τὰς ὑπ᾽ ἀριθμὸν 228, 230 καὶ 231 ἀναφέρεται εἰς ζητήματα ἰατρικά [9]. Εἰς τὴν ὑπ᾽ ἀριθ. 230 δίδει ὁδηγίας διὰ τὸν τρόπον χρήσεως φαρμάκων κατασκευασθέντων ὑπ᾽ αὐτοῦ διὰ *«στομαχικὴν καχεξίαν»* καὶ *«ὠτὸς περιωδυνίαν»*, εἰς δὲ τὴν 231 ἀναπτύσσει τὰς ἀπόψεις του διὰ τὴν σύγχρονόν του ἰατρικὴν ἐξ ἀφορμῆς «φλεβοτομίας» ὡς προληπτικοῦ μέσου ὑπεραιμίας. Εἰς ἐπιστ. 213 δίδει ὡραίαν περιγραφὴν περὶ τοῦ ἰχθύος κεφάλου [10], εἰς δὲ τὴν 252 ἐξ ἀφορμῆς τῆς μονώσεως τοῦ

[1] Ἐπιστ. 115 (Βαλ. σελ. 438).
[2] Ἐπιστ. 115 (Βαλ. σελ. 439).
[3] Ἐπιστ. 50 (Βαλ. σελ. 348).
[4] Ἐπιστ. 146 (Βαλ. σελ. 479).
[5] Βαλ. σελ. 370.
[6] Βαλ. σελ. 368.
[7] Βαλ. σελ. 399.
[8] Βαλ. σελ. 541.
[9] Βαλ. σελ. 543 - 545.
[10] Βαλ. σελ. 527.

ἡσυχαστοῦ Ἀθανασίου ὁμιλεῖ διὰ τὸ φυτὸν φοῖνιξ [1]. Ἰδιαιτέρως ἀπὸ λαογραφικῆς ἀπόψεως ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ὑπὸ ἀγνώστου ἐπισκόπου ὑποβληθεῖσα ἐρώτησις «περὶ μιαροφαγίας» εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Φώτιος ἀπαντᾷ διὰ τῆς ὑπ᾽ ἀριθ. 81 ἐπιστολῆς [2]: *«Ἔγραψέ σου ἡ ὁσιότης περί τινων μιαροφαγησάντων· ἡ δὲ αἰτία τῆς μιαροφαγίας ἐστὶ τοιαύτη: Τύμβον ἑλληνικὸν ἀπῆλθον διορύξαι πρὸς ἀνεύρεσιν χρημάτων· ματαιοπονοῦντες δὲ καὶ μηδὲν εὑρίσκοντες εἶπεν ἕκαστος πρὸς τὸν πλησίον αὐτοῦ, ὅτι, ἐὰν μὴ σφάξωμεν κύνα καὶ ἐκ τῶν κρεῶν αὐτοῦ ἀψώμεθα, οὐ μὴ ἐπιδώσει ἡμῖν ἡ γῆ τὸ ζητούμενον»*. Τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς ἀναδημοσιεύεται εἰς Βαλέτταν καὶ Migne ἐκ τῆς πρώτης ἐκδόσεως εἰς παράρτημα τῆς ὑπὸ τοῦ Montacutius ἐκδόσεως τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου. Εἰς δύο ἄλλους ὅμως κώδικας, ἔχοντας τὸ κείμενον ὑπὸ καλυτέραν μορφὴν τῆς τοῦ κώδικος ἐξ ἧς ἐγένετο ἡ ἔκδοσις εἰς Montacutius, ἡ ἐρώτησις διατυποῦται ἄλλως: *«ἐὰν μὴ σφάξωμεν γυναῖκα καὶ ἐκ τῶν κρεῶν αὐτῆς γευσώμεθα»* [3]. Ὑπὸ ἀμφοτέρας τὰς μορφὰς ἡ λαογραφικὴ αὐτὴ πληροφορία δὲν στερεῖται ἐνδιαφέροντος.

Αἱ παρατηρήσεις αὐταὶ ἐπὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου διετυπώθησαν ὡς συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου Ἕλληνος Ὀρθοδόξου Πατριάρχου, τοῦ ὁποίου ἡ μνήμη ἐξακολουθεῖ εἰσέτι νὰ καλύπτεται ἀπὸ τὴν ἀντιδικίαν του πρὸς τὴν δυτικὴν ἐκκλησίαν, ἀντιδικίαν ἥτις, μολονότι ἐσφράγισεν μέγα τμῆμα τῆς ζωῆς του, ἐν τούτοις ὅμως ἐλάχιστα προεβλήθη μέσα ἀπὸ τὴν πνευματικήν του δημιουργίαν. Τῆς πνευματικῆς αὐτῆς δημιουργίας ἡ μελέτη εἶναι ἓν ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα θέματα τῆς βυζαντινολογίας.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΟΥΡΔΑΣ

[1] Βαλ. σελ. 555.
[2] Βαλ. σελ. 409.
[3] Vaticani græci 828 (ff 280 - 282v) et 289 (ff 183 - 184v).

ΜΙΧΑΗΛ ΚΑΛΟΦΡΕΝΑΣ ΚΡΗΣ, ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ Β′

ΚΑΙ Η ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΝΩΣΙΝ ΤΗΣ ΦΛΩΡΕΝΤΙΑΣ ΑΝΤΙΘΕΣΙΣ ΤΩΝ ΚΡΗΤΩΝ

Εἰς τὸ ἐν συνεχείᾳ μελέτημα ὡρμήθην ἀπὸ τὴν ἁπλῆν διαπίστωσιν τοῦ τόπου καταγωγῆς τοῦ βιβλιογράφου καὶ ἱερέως τοῦ α′ ἡμίσεος τοῦ ιε′ αἰ. *Μιχαὴλ Καλοφρενᾶ*. Ἐπειδὴ ὁ ἐν λόγῳ ἐσχετίζετο μετὰ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου *Μητροφάνους Β′*, ἡ ἔρευνα ἐπεξετάθη ἀναγκαίως καὶ εἰς αὐτόν. Ἀποδειχθέντων δὲ καὶ τῶν δύο Κρητῶν, τοῦ πρώτου ἀσφαλῶς καὶ τοῦ δευτέρου κατὰ συμπερασμόν, καὶ ἐπειδὴ ἡ μεταξύ των ἀλληλογραφία ἀφεώρα οὐχί, ὡς ἐνομίζετο πρίν, εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῶν Ἀθηνῶν ἀλλ᾽ εἰς τὴν τῆς ὑποδούλου εἰς τοὺς Ἑνετοὺς Κρήτης, ἀναγκαῖον ἐπακολούθημα ἦλθεν ἡ ἔρευνα τῶν ἐν Κρήτῃ ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων καὶ δὴ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἐκεῖ δράσαντα ἐντόπια καὶ μὴ πρόσωπα, τὸν δικαιοφύλακα Παΐσιον, τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλην, τὸν Ἰωσὴφ Μεθώνης, προχρηματίσαντα πρωτοπαπᾶν ἐν Κρήτῃ κ.ἄ. καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ κρητικοῦ ὀρθοδόξου ἑλληνικοῦ λαοῦ ἀντίδρασιν εἰς τὴν ἐπιβολὴν τῆς οὑνίας ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν τῆς νήσου, συνεπικουρουμένων καὶ ὑπὸ τῶν πολιτικῶν ἑνετικῶν ἀρχῶν, αἱ ὁποῖαι τὸν ὀρθόδοξον κλῆρον ἔβλεπον ὡς τὸν κυριώτατον τῆς Γαληνοτάτης ἐχθρόν.

Ἀσφαλῶς οἱ χρόνοι κατὰ τοὺς ὁποίους ζῶμεν δὲν εἶναι πρόσφοροι δι᾽ ἀναδρομικὰς δογματικὰς συζητήσεις, οἷαι αἱ περὶ τὰ μέσα τοῦ ιε′ αἰ., οὐδ᾽ εἰς αὐτὰ τὰ πιστὰ τέκνα τῆς Ἁγίας ἡμῶν Ἀνατολικῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Μολονότι δ᾽ ἡ σύμπραξις τῆς ὅλης Ἐκκλησίας ἐπιβάλλεται σήμερον καὶ ὁ περιορισμὸς τῶν ἀναμοχλεύσεων τῶν κατὰ τὸ παρελθὸν συγκρούσεων, ὅμως δὲν νομίζω ὅτι ἡ διαφώτισις τῶν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους προσώπων καὶ γεγονότων ἀντιμάχεται τὴν ποθητὴν σύμπραξιν. Ἡ ἱστορία, φέρουσα εἰς φῶς τὰς ὑπερβολὰς καὶ τὴν κακὴν διαχείρισιν τοῦ ὅλου ζητήματος ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, συμβάλλει εἰς τὴν δικαίωσιν τῶν ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας πίστεως ἀγωνισαμένων καὶ εἰς τὴν ἀποφυγὴν μελλοντικῶς πάσης ἀτασθαλίας. Δι᾽ ἡμᾶς δὲ ἡ ἱστορικὴ δικαίωσις ἐνέχει μείζοντα σπουδαιότητα, ἀφοῦ οἱ ὀρθόδοξοι κληρικοὶ ἦσαν πρὸ παντὸς συνειδητοὶ Ἕλληνες τῶν παλαιολογείων χρόνων καὶ πρὸ παντὸς ἄλλου ἀπέβλεπον εἰς τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν των εἰς ἀπώλειαν βαδίζοντος ἔθνους. Δι᾽ αὐτὸ μετὰ τῆς αὐτῆς κατανοήσεως ἀποβλέψαντες πάντοτε καὶ πρὸς τὸν Δ. Κυδώνην καὶ τὸν Ἰωσ. Βρυέννιον, καὶ πρὸς τὸν Μητροφάνην Β′ καὶ τὸν

Σχολάριον, διαφοροποιοῦντες βεβαίως αὐτοὺς κατὰ τὴν δρᾶσιν καὶ τὴν τοποθέτησιν, δὲν θέλομεν πλέον μεταχειρισθῆ βαρεῖς χαρακτηρισμοὺς ἀμφισβητήσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ τῶν φιλοδυτικῶν. Τοῦτο καὶ ἂν δὲν ἐγράφετο ἐνταῦθα, πιθανῶς δὲν θὰ ἦτο σκοτεινὸν εἰς τὴν παροῦσαν μικρὰν ἐργασίαν· τὴν ὁποίαν ηὐκόλυνε μακρὰ οἰκείωσις πρὸς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα, ἰδίᾳ τῆς Κρήτης, καὶ συχνὴ ἀναστροφὴ πρὸς τὰς πηγὰς τοῦ ιε′ αἰῶνος.

Διὰ νὰ εἶμαι σαφὴς εἰς τὸ θέμα μου, ἔκρινα καλὸν ἐν τέλει τῆς ἐργασίας μου ν᾽ ἀναδημοσιεύσω ἐκ τοῦ ΝΕ τήν τε πρὸς τοὺς Κρῆτας ἐγκύκλιον τοῦ πατριάρχου Μητροφάνους περὶ μνημοσύνου τοῦ τε πάπα καὶ τοῦ πατριάρχου καὶ τὴν εἰς αὐτὴν ἀπάντησιν τοῦ ἐπέχοντος θέσιν πρωτοπαπᾶ Μιχαὴλ Καλοφρενᾶ. Τοῦ τελευταίου τούτου κειμένου ἔκρινα περιττὴν πλέον τὴν διπλωματικὴν δημοσίευσιν, δι᾽ ὃ ἀνασυνέταξα μὲν τὸ ὑπόμνημα, ἀποκατέστησα δὲ τὴν ὀρθογραφίαν. Ὁ θέλων νὰ διαπιστώσῃ τὸ ὀλιγογράμματον τοῦ Καλοφρενᾶ, τὸ ὁποῖον ἄλλως τε φαίνεται ἐκ τοῦ λεκτικοῦ τῆς συντάξεως καὶ τοῦ ὕφους, δύναται νὰ καταφύγῃ εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Λάμπρου δημοσιευθέντα καὶ ἀνατυπωθέντα κείμενα, τόσον τὰς ἐπιστολάς, ὅσον καὶ τὰ σημειώματα εἰς κώδικας.

Τέλος ὅπου ἠδυνάμην νὰ μὴ ἐκταθῶ, περιώρισα τὴν διαπραγμάτευσιν εἰς τὰ χαρακτηριστικώτατα, ἀπέφυγα δὲ νὰ ἐπαναλάβω ὅσα ἡ ἔρευνα, τοῦ σεβ. φίλου καθηγητοῦ G. Hofmann ἰδίᾳ, ἔφερεν εἰς φῶς.

Α′ Ο ΜΙΧΑΗΛ ΚΑΛΟΦΡΕΝΑΣ ΚΡΗΣ ΚΑΙ ΟΥΧΙ ΑΘΗΝΑΙΟΣ [1]

Πρῶτος ἐκ τῶν Ἑλλήνων παλαιογράφων ἐπεσήμανε τὸν Μιχαὴλ Καλοφρενᾶν ὁ *Ἰωάννης Σακκελίων* εἰς τὴν Πατμιακὴν Βιβλιοθήκην του, περιγράφων τὸν πατμιακὸν κώδικα VΜ′ τοῦ 1421 ἔτους, περιέχοντα ἔργα τοῦ Ἰωσὴφ Βρυεννίου. Ἐκεῖ ὁ Καλοφρενᾶς εἶχε γράψει τὸ ἀκόλουθον δίστιχον :

Ἔληξαν αὐχήν, δάκτυλοι τρεῖς καὶ γόνυ,
ὄμματα, γραφίς, νοῦς, πτυχαί, μέλαν, στίχοι [2].

Εἶτα περιέγραψε κώδικα, τὸν 255 σαββαϊτικὸν τοῦ 1449 ἔτους, περιέχοντα ἔργα τοῦ Ἰω. Ζωναρᾶ, Νικηφ. Καλλίστου Ξανθοπούλου κ.ἄ., ὁ *Ἀθαν. Παπαδόπουλος Κεραμεύς*, ὁ ὁποῖος καὶ ἐδημοσίευσε τὸ ἑπόμενον τοῦ βιβλιογράφου τούτου σημείωμα :

---

[1] Τὸ τμῆμα τοῦτο ἀνεκοινώθη εἰς συνεδρίαν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας τὴν 14 Νοεμβρίου 1951.

[2] Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθ. 1890, σ. 199.

† Χρηστῶν ἁπάντων Χριστὸς ἀρχὴ καὶ τέλος
ἀπαλλαγέντι τοῦ πονεῖν ἐν τῷ γράφειν,
ἀπαλλαγὴν ἔπειτα αἰτῶ πλημμελημάτων
† Μιχαὴλ θύτης τε παράσχου ρῶσιν, Χριστέ μου.
Καλοφρενᾶς ἐπίκλειον ἐγνώρισμαι τοῖς πᾶσιν.
,αυμθ' ἰουλλίῳ κθ' τέλος [1].

Ἐσημείωσε δ' ὁ Ἀθ. Π. Κεραμεὺς ὅτι φύλλον τοῦ κώδικος τούτου εὑρίσκετο εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Μόσχας καὶ ὅτι ὁ Καλοφρενᾶς εἶχε γράψει ἀκόμα τὸν 239 Paris. Gr. τοῦ 1422 ἔτους, περιέχοντα ὑπόμνημα Ἀνδρέου τοῦ Καισαρέως εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν [2]. Τὸ εἰς τὸν τελευταῖον τοῦτον κώδικα σημείωμα λέγει «*ἔτος ,ϛϡλα' ὀκτωβρίῳ θ', Μιχαὴλ θύτου Καλοφρενᾶ πόνος*» [3].

Τὸ ἑπόμενον ἔτος (1892) ὁ Δημ. Γρ. Καμπούρογλους κατεχώριζε [4] σημείωμα ἐπιστολιμαῖον τοῦ *Σπ. Π. Λάμπρου*, ἀπευθυνθὲν πρός τι μέλος τῆς ἀθηναϊκῆς οἰκογενείας Καλιφρουνᾶ [5], εἰς τὸ ὁποῖον τὸ πρῶτον σχετίζεται ὁ ἡμέτερος βιβλιογράφος πρὸς τὴν ἀθηναϊκὴν οἰκογένειαν καὶ πρὸς τὸν *Λεονάρδον Καλεφρονᾶν* «ὅστις ἀναφέρεται ἔν τινι καταλόγῳ τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ Μοροζίνη ὅτε ἐσκορπίσθησαν οἱ Ἀθηναῖοι, ἐν Γαστούνῃ Ἀθηναίων (1691)» [6]. Ἐγνώριζεν ἤδη ὁ Σπ. Λάμπρος τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Μιχαὴλ τούτου Καλοφρενᾶ καὶ συσχετίζων τὸ ἐπώνυμόν του πρὸς τὸ τῆς ἀθηναϊκῆς οἰκογενείας, ἐθεώρησεν αὐτὸν Ἀθηναῖον! Τοῦτ' αὐτὸ συνέβη καὶ ἐν συνεχείᾳ, ὅτε, καταγράφων ὁ αὐτὸς *Σπ. Π. Λάμπρος* 54 Ἀθηναίους βιβλιογράφους καὶ κτήτορας κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας [7], κατέλεξε μεταξὺ αὐτῶν ἕβδομον ὡς Ἀθηναῖον τὸν *Μιχαὴλ Καλοφρενᾶν*, ὡς βιβλιογράφον τῶν ἤδη προσημειωθέντων

---

[1] ΙΒ' Α', 1891, σ. 323.

[2] ΙΒ' Β', 1894, σ. 736.—Η. Omont, Les manuscrits grecs datés des XV et XVI siècles de la Bibl. Nat. et des autres bibl. de France, Paris 1892, σ. 6.—Τοῦ αὐτοῦ, Inventaire Sommaire I, 1883, σ. 27.

[3] Πρβλ. Λάμπρου, «Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ» Ϛ', 1902, σ. 218.

[4] Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων Γ', ἐν Ἀθήναις 1892, σσ. 241 - 242.

[5] Ὡς πρὸς τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ ἐπωνύμου, σημειωτέον ὅτι ὁ Γ. Κ. Γαρδίκας, ΠΑΕ 1920, σ. 55, συνεσχέτισε τὸ ἐπώνυμον τῆς ἀθηναϊκῆς οἰκογενείας πρὸς τὸν ἐπὶ Ἀντωνίνων ἐπώνυμον ἐν Ἀθήναις ἄρχοντα Μᾶρκον Αὐρήλιον *Καλλίφρονα*, μετά τινος ἀληθῶς ἐνδοιασμοῦ: «ἴσως ἐντεῦθεν καὶ τὸ ὄνομα τῆς ἀθηναϊκῆς οἰκογενείας Καλλιφρονᾶ». Εἶτα ὁ Ἀντ. Χατζῆς, Ἀθηναϊκὰ ὀνόματα ΝΕ 19, 1925, σσ. 318 - 326, ἐν σσ. 318 - 319, τὸ Καλλιφρονᾶς ἐτυμολογεῖ ἐκ τοῦ *καλὴ+φρένα*, ὅπου ἡ λέξις φρένα (ἡ) δημώδης, παράγει δ' οὕτω Καλοφρενᾶς>Καλιφρονᾶς.

[6] Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 242.

[7] «Ἐπετηρὶς Παρνασσου» Ϛ', 1902, σσ. 159 - 218. Καὶ εἰς ἴδιον φυλλάδιον ἐν Ἀθήναις 1902, σ. 62.

κωδίκων Paris. Gr. 239, πατμιακοῦ 440 καὶ ἱεροσολυμιτικοῦ 255 [1]. Ὁμοίως μετὰ διετίαν ὁ ἀείμνηστος Λάμπρος, προσάγων Συμπληρώματα εἰς τοὺς Ἀθηναίους βιβλιογράφους καὶ κτήτορας κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας [2], προσέθηκεν εἰς τοὺς γνωστοὺς κώδικας τοὺς γραφέντας ὑπὸ τοῦ Καλοφρενᾶ τούτου καὶ τὸν Ambrosianus Gr. B 128 sup., ἐν φ. 337v ἔχοντα τὸ σημείωμα «*ᾱυλᾱ φεβρουαρίου ιη̄. † Οἱ δὲ ἀναγινώσκοντες μὴ μέμφεσθε ἀλλ' εὔχεσθε τῷ γεγραφότι· θεοῦ γὰρ μόνον τὸ ἀσφαλὲς τοῖς δὲ μέροψι καὶ λάθος: διὰ χειρὸς Μιχαὴλ ἱερέως τοῦ Καλοφρενᾶ*». Παρετήρησε δ' ὁ Λάμπρος ὅτι πιθανὸν ὁ αὐτὸς βιβλιογράφος ἔγραψε τὸν τῆς Vallicelliana B 1218, ὅπου φ. 174r εὕρηται

† ἔληξαν αὐχήν, δάκτυλοι τρεῖς καὶ γόνυ,
ὄμματα, γραφίς, νοῦς, πτύχαι, μέλαν, στίχοι

ἐπίγραμμα ἀπαντώμενον ἤδη εἰς τὸν VM' πατμιακὸν κώδικα.

Ἀλλ' ἐκτενέστερον διέλαβεν ὁ Λάμπρος περὶ Καλοφρενᾶ εἰς ἰδίαν μελέτην ὅπου ἐδημοσίευσε τὴν ἀλληλογραφίαν του [3]. Ἐκεῖ συνεσχέτισεν αὐτὸν πρὸς τὸν οἰκουμ. πατριάρχην Μητροφάνην καὶ πρὸς ἄλλα πρόσωπα, περὶ ὧν κατωτέρω, ἐξεκίνησε δὲ ἀπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ὁ Καλοφρενᾶς ἦτο Ἀθηναῖος. Τὴν αὐτὴν ἄποψιν διετύπωσε καὶ ἀλλαχοῦ [4], ὅπου καὶ ἀνεδημοσίευσε τὴν ἀλληλογραφίαν [5]. Ἑπόμενον ἦτο ὅτι τὸ πρᾶγμα θὰ ἐπέδιδε καὶ ὅτι μελετητὴς ὡς ὁ *Johannes Dräseke* [6], ἱστορικὸς τῆς ἀξίας τοῦ *W. Miller* [7] θὰ ἐπανελάμβανον τὴν ἄποψιν ταύτην, καθὼς καὶ οἱ γράψαντες τὰ περὶ Μιχαὴλ Καλοφρενᾶ εἰς τὰ ἐγκυκλοπαιδικά μας λεξικὰ *Π. Ν. Παπᾶς* [8] καὶ *Ν.Α. Βέης* [9].

Καὶ ἐὰν μὲν ἦτο ὁ ἱερεὺς Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς Ἀθηναῖος ἢ κατήγετο ἐξ ἄλλης ἑλληνικῆς γῆς, μικρᾶς σημασίας θὰ ἦτο τὸ πρᾶγμα. Ἀλλ' ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸν οἰκουμ. πατριάρχην Μητροφάνην τὸν Β', ἑνωτικὸν ὄντα καὶ τὸ πρὸς αὐτὸν γράμμα του καὶ ἡ ἐν αὐτῷ ἀναφορὰ λατίνου μητροπολίτου

---

[1] «Ἐπ. Παρν.» Ϛ', 1902, σσ. 176 καὶ 218 (=σσ. 20 - 21 καὶ 62 τοῦ φυλλαδίου).

[2] «Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ» Η', 1904, σσ. 49 - 62 εἰς σσ. 49 - 50. (Καὶ εἰς ἴδιον ἀπόσπασμα, ἐν Ἀθήναις 1904, σ. 16. Εἰς τὰς σσ. 1 - 2 περὶ Καλοφρενᾶ).

[3] Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς καὶ ὁ πατριάρχης Μητροφάνης Β', ΝΕ 1, 1904, σσ. 43 - 56.

[4] Ἱστορία τῆς πόλεως Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας... ὑπὸ Φερδινάνδου Γρηγοροβίου μεταφρασθεῖσα μετὰ διορθώσεων καὶ προσθηκῶν ὑπὸ Σπυρ. Π. Λάμπρου τόμος Β' 1904, σσ. 340 - 341.

[5] Ἔνθ' ἀνωτ. σσ. 747 - 752. Ἐπίμετρον μεταφραστοῦ. Μιχαὴλ Καλοφρενᾶ Ἐπιστολαὶ αὐτόγραφοι Α' Β' Γ'.

[6] Aus dem Athen der Acciaiuoli BZ 14, 1905, σσ. 239 - 253, ἐν σσ. 246 - 252.

[7] Αἱ Ἀθῆναι ὑπὸ τοὺς Φλωρεντίνους ΝΕ 20, 1926, σσ. 242 - 271, ἐν σσ. 260 - 261.

[8] ΜΕΕ 13, 1930, σ. 603γ.

[9] Καλοφρενᾶς (Μιχαὴλ) Ἀθηναῖος ἱερεὺς τοῦ ιε' αἰ. ΕΛΕ 7, 1929, σ. 139β.

Φαντίνου, ἐγέννησαν ζητήματα νοθεύσαντα τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν καὶ μετατοπίσαντα γεγονότα ἀναφερόμενα εἰς ἄλλην Ἑλληνικὴν χώραν εἰς τὰς κλεινὰς Ἀθήνας. Ὁ Μητροφάνης Β′ δηλονότι ἀπηύθυνεν ἐπιστολὴν ποιμαντικὴν πρὸς τὸ ἐν Κρήτῃ ὀρθόδοξον ποίμνιον τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου (ἀναδημοσιεύεται περαιτέρω ὑπὸ στοιχεῖον α′) [1] δι᾿ ἧς ἀναγγέλλει τὴν ἄνοδόν του εἰς τὸν θρόνον καὶ τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ ἐπιτευχθεῖσαν ἕνωσιν καὶ συνιστᾷ τὸ μνημόσυνον τοῦ πάπα *«κατὰ τὸ ἔθος... ὥσπερ καὶ ἡμεῖς ποιοῦμεν»*, τὴν τήρησιν δὲ τοῦ *ὅρου* κατὰ πάντα. Ἐπιλέγει ὅμως διπλωματικώτατα ὅτι «Γινώσκειν δ᾿ ὀφείλετε, ὅτι πάντα ἡμῶν τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἤθη ἔν τε τῇ ἱερᾷ τελετῇ τοῦ ἁγίου σώματος τοῦ Χριστοῦ καὶ ταῖς ἄλλαις ἀκολουθίαις καὶ τὴν τοῦ τοῦ ἱεροῦ συμβόλου ἀνάγνωσιν *τηροῦμεν ὡς πρότερον*, οὐδὲν τὸ σύνολον ἐναλλάξαντες». Τί φυσικώτερον τώρα εἰς ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς Κρῆτας ἐν δουλείᾳ ζῶντας ὀρθοδόξους, εἰς τοὺς ὁποίους ἦσαν ἐπιβεβλημένοι *πρωτοπαπᾶδες* οὐνῖται [2], ἐξωσθέντων τῶν ὀρθοδόξων ἀρχιερέων τῆς νήσου μικρὸν μετὰ τὴν κατάληψιν αὐτῆς (1204), ἀλλ᾿ ὅπου ἡ μεγίστη πλειοψηφία τοῦ κλήρου καὶ ἡ ὁλότης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ τῆς μεγαλονήσου ἐτήρει τὰ πατροπαράδοτα [3], ν᾿ ἀπαντήσῃ ὁ Καλοφρενᾶς; Περίεργον ὄντως εἶναι πῶς ὁ Λάμπρος δὲν ἀντελήφθη ὅτι τὸ ὑπ᾿ ἀριθ. β′ δημοσιευόμενον γράμμα ἀποτελεῖ ἀπάντησιν εἰς τὴν ἐγκύκλιον τοῦ Μητροφάνους καὶ προέρχεται ἐκ Κρήτης [4], καὶ δὴ ἐκ Χάνδακος. Ἀλλ᾿ ἐπιμείνας εἰς τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ Καλοφρενᾶς ἦτο Ἀθηναῖος, κατέληξεν εἰς τὸ νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι «τίς δ᾿ ὁ ἐν τῷ τότε χρόνῳ μητροπολίτης Ἀθηνῶν μανθάνομεν τὸ πρῶτον δὴ ἐκ ταύτης τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Καλοφρενᾶ. Ὠνομάζετο δ᾿ οὗτος Φαντῖνος, ἀλλ᾿ εἶναι ἄγνωστον πότε ἀνῆλθεν εἰς τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον καὶ πότε καὶ πῶς ἔληξεν ἡ ἀρχιερατεία αὐτοῦ...[5]. Εἶναι δ᾿ ὁ Φαντῖνος πάντως ὁ αὐτὸς ἐκεῖνος οὗ

---

[1] Ὁμοίαν ἐπιστολὴν ἐγκύκλιον ἀπηύθυνε καὶ πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους τῆς Μεθώνης. Πρβλ. G. Hofmann, OCP X, 1944, σ. 94.

[2] Ἤδη διὰ συνοδικῆς ἐν Κρήτῃ πράξεως τὸν Ὀκτώβρ. τοῦ 1467 ἐπεβλήθη εἰς τοὺς Κρῆτας πρωτοπαπᾶδες ὅπως «bis saltem in anno publice in ecclesiis, cathedrali vel sancti Marci,... *legi facere decretum prefati synodi;* privatim vero in ecclesiis suis idem protopapas et reliqui catholici prima domenica singulis mensis... *illud legant* populo...» Τὸ κείμενον ἐδημοσιεύθη ὑπὸ G. Hofmann, OCP X, 1944, σ. 96.

[3] Περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ κλήρου τῆς Κρήτης ἐπὶ Ἑνετοκρατίας πρβλ. προχείρως Στεφ. Ξανθουδίδου, Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ... Ἀθ. 1939, σσ. 154 - 163.

[4] Τοῦτο ὑπωψιάσθη πρῶτος ὁ L. Petit, PO XVII, 1923, σ. 321, χωρὶς ὅμως νὰ προχωρήσῃ εἰς τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς πατρίδος τοῦ Καλοφρενᾶ ἢ τῆς ταυτότητος τοῦ Φαντίνου.

[5] ΝΕ 1, 1904, σ. 45. Ποῖος ἦτο ὁ κατὰ τὸ 1440 ὀρθόδοξος ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν (τιτουλάριος δηλονότι) εἶναι πρόβλημα. Ἀλλὰ τίς ἦτο ὁ λατῖνος πληροφο-

ποιεῖται ἀνωνύμως μνείαν ὁ Ἐφέσου Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός... ἐν τῇ ἐπιστολῇ πρὸς Θεοφάνην ἱερομόναχον εἰς Εὔριπον, ἣν ἐκ τοῦ ὑπ᾿ ἀριθ. 256 κώδικος τῆς ἐν Μονάχῳ βασιλικῆς βιβλιοθήκης ἐξέδωκεν ὁ Ἀνδρόνικος Δημητρακόπουλος... «*Μανθάνω δὲ ὅτι ἐχειροτονήθη παρὰ τῶν λατινοφρόνων μητροπολίτης Ἀθηνῶν κοπελύδριόν τι τοῦ Μονεμβασίας* [1], *ὅπερ αὐτόθι διάγον συλλειτουργεῖ τοῖς Λατίνοις ἀδιακρίτως... ἀξιῶ οὖν τὴν ἁγιωσύνην σου, ἵνα... παραινέσῃς τοῖς τοῦ Θεοῦ ἱερεῦσιν ἐκφεύγειν ἅπασι τρόποις τὴν κοινωνίαν αὐτοῦ...*» [2]. Ἐπάγεται δ᾿ ὁ Λάμπρος ὅτι «...εἰς οὐδένα ἄλλον ἀρχιερέα τῶν Ἀθηνῶν δύνανται ν᾿ ἀναφέρωνται τὰ ὑπ᾿ αὐτοῦ λεγόμενα πλὴν τοῦ Φαντίνου, ἀφ᾿ οὗ μάλιστα τὰ ὑπὸ ἄλλο πρίσμα μαρτυρούμενα περὶ αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Καλοφρενᾶ συμφωνοῦσι πρὸς τὰ γραφόμενα ὑπὸ τοῦ Εὐγενικοῦ» [3], ὑπὸ τοιοῦτον πνεῦμα προχωρεῖ δ᾿ εἰς τὰς σχέσεις τοῦ Φαντίνου πρὸς τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὴν πολιτείαν τῶν Ἀθηνῶν. Τοσοῦτο δ᾿ ἐπέδωκεν ἡ ἀντίληψις αὕτη ὥστε ὁ ἱστορικὸς τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, γράφων περὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους καὶ ὑποπίπτων εἰς τὴν αὐτὴν πλάνην, ἀκολουθεῖ τὸν Λάμπρον, δέχεται ὡς Ἀθηναῖον τὸν Μιχαὴλ Καλοφρενᾶν, θεωρεῖ ὅτι «ἐν τῇ πραγματικότητι ἔμεινε πάλιν ἀποίμαντος ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία Ἀθηνῶν, διευθυνομένη ὑπὸ ἁπλῶν πολλάκις ἱερέων» κ.ἄ. [4].

Ἀλλ᾿ ἐξ ἑαυτῆς ἡ ἐπιστολὴ λύει τὸ πρόβλημα. Διότι ὁ ὑπὸ τοῦ Μιχ. Καλοφρενᾶ ἀναφερόμενος ἀρχιεπίσκοπος Φαντῖνος εἶναι γνωστότατον ἱστο-

---

ρεῖ προχείρως ὁ Le Quien, Oriens Christianus III, 1740 στ. 843 λέγων «Anno 1450 vacante sede Atheniensi per obitum *Angeli* ejus præsulis, Antonius de Omossa vel de Omessa ordin. Præd. huic sedi præfectus est a Nicolao V die 16 Decembris». Ἀπίθανον δ᾿ εἶναι οἱ Φράγκοι νὰ ἐπέτρεπον τὴν ὕπαρξιν δευτέρου παρὰ τὸν Ἄγγελον ἀρχιεπισκόπου.

[1] Μονεμβασίας κατὰ τὴν Σύνοδον τῆς Φλωρεντίας ἦτο καὶ ὁ ὑπογράψας τὸν ὅρον Δοσίθεος, Mansi XXXI, στ. 1700. Πρβλ. V. Laurent, La liste épiscopale du synodicon de Monembasie EO 36, 1933, σσ. 129 - 161. Ὁ Δοσίθεος συναντᾶται τὸ 1437, 1440, ἀρχιερατεύει ἀπὸ τοῦ 1431 πιθανῶς καὶ ἀποθνήσκει τὸ 1452.

[2] Πρβλ. L. Petit, Œuvres anticonciliaires de Marc d'Êphèse (Patrologia Orientalis XVII, fasc. 2), Paris 1923, σ. 481, ὅπου ἐπανέκδοσις τοῦ κειμένου τούτου.

[3] ΝΕ 1, 1904, σ. 45.

[4] † Ἀθηνῶν Χρυσόστομος (Παπαδόπουλος) ΜΕΕ 2, 1927, σ. 182βγ. Πρβλ. καὶ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν, πρόλογος Δ. Γρ. Καμπούρογλου, ἐν Ἀθήναις 1928, σσ. 45 - 46.—Τοῦτ᾿ αὐτὸ περὶ Φαντίνου ἐπανελήφθη καὶ ὑπὸ Γ. Ἰ. Κονιδάρη εἰς τὴν «Θρησκευτικὴν καὶ Χριστιανικὴν Ἐγκυκλοπαίδειαν» Α′, 1936, στ. 432 - 433 καὶ 445, γράφοντος περὶ τῆς Ἐκκλησίας Ἀθηνῶν καὶ ἐκ τοῦ Χρ. Παπαδοπούλου ἀντλοῦντος.

ρικὸν πρόσωπον δηλαδὴ ὁ *Fantinus Valaresso* (1425 - 1444) ἐνετὸς εὐγενὴς καὶ λατῖνος ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης, οὐδεμίαν σχέσιν ἔχων μὲ τὰς Ἀθήνας ἢ τὸν Εὔριπον. Ἐπὶ πλέον ἡ οἰκογένεια Καλοφρενᾶ εἶναι ἀποδεδεγμένως κρητική, εὑρίσκεται δὲ εἰς κατάλογον τοῦ Trivan «Candia Cittadini No 30 Callofronà» [1] ἀναγόμενον εἰς τὸν ιζ′ αἰ. μεσοῦντα. Τὸν κατάλογον μάλιστα τοῦτον ἐδημοσίευσεν ἀπὸ τοῦ 1913 ὁ ἀείμν. Λάμπρος [2], πρὸς ὃν εἶχε δοθῇ ὡς κατάλογος δῆθεν τῶν εἰς Κέρκυραν μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κρήτης (1669) καταφυγόντων Κρητῶν. Ἄπορον δ᾽ εἶναι πῶς ὁ ἐκεῖ Calofronà δὲν συνεσχετίσθη ἐκ τῶν ὑστέρων ὑπὸ τοῦ Λάμπρου πρὸς τὸν Μιχαήλ. Οὐ μόνον τοῦτο δὲν ἔπραξεν ὁ σοφὸς μελετητής, ἀλλὰ κατὰ τὰ αὐτὰ ἔτη ἐπανέλαβε τὰ περὶ Μ. Καλοφρενᾶ ὡς δῆθεν Ἀθηναίου, Φαντίνου ὡς δῆθεν ἀρχιεπ. Ἀθηνῶν καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Μητροφάνους [3].

Πρὶν ἢ ἐξαντλήσωμεν τὰ κατὰ τὸν Καλοφρενᾶν τοῦτον, παρατηροῦμεν ὅτι ἄπορον εἶναι πῶς ὁ ἐπαρχιακὸς αὐτὸς ἱερεὺς ἐδείχθη τόσον ἐνθουσιώδης ἐπὶ τῇ ἑνώσει καὶ δὲν ὑπελόγισε τὰ ἐπακόλουθα τῆς στάσεώς του, καὶ δὴ ὅταν ἀναλογισθῇ τις ὅτι τῷ 1421 ἀντέγραφε, ζῶντος τοῦ Ἰωσὴφ Βρυεννίου, τοῦ τὰ μάλιστα παπομάστιγος ἀποκληθέντος, ἔργα καὶ ἐν συνεχείᾳ διατί αὐτὸς εἶναι ὁ ἀπαντήσας εἰς τὸν πατριάρχην καὶ οὐχὶ ἄλλος τις.

Πρῶτον πρέπει τις νὰ παρατηρήσῃ ὅτι ἡ παίδευσις τοῦ συγχρόνου τούτου τοῦ Λαονίκου Χαλκονδύλα ἀλλὰ οὐχὶ πλέον συμπολίτου αὐτοῦ, ἦτο ὑποτυπώδης ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν παίδευσιν Ἰωσὴφ Φιλαγρίου ἢ Νείλου Δαμιλᾶ ἢ ἄλλου τῆς ἐποχῆς θεολόγου Κρητός. Ἀλλὰ καὶ ἀφελέστερος πως φαίνεται ὁ ἄνθρωπος καὶ ἐνθουσιώδης καὶ ἐκ τῶν πρώτων ἐντυπώσεων ἐπηρεάζεται καὶ ἐκ τῆς προσωπικῆς γνωριμίας μὲ τὸν Μητροφάνην Β′, ἴσως δὲ καὶ ἐξ ὑπολογισμοῦ περὶ ὑποστηρίξεως τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἰωάννου περὶ

---

[1] Μ. Ἰ. Μανούσακας, Ἡ παρὰ Trivan ἀπογραφὴ τῆς Κρήτης (1644) καὶ ὁ δῆθεν κατάλογος τῶν Κρητικῶν οἴκων Κερκύρας «Κρητικὰ Χρονικὰ» 3, 1949, σσ. 35 - 59, εἰς σ. 50 (τὸ κείμενον ἐκ cod. Venet. Correr 245, ff. 9 - 10).

[2] ΝΕ 11, 1913, σσ. 449 - 456, ἐν σ. 453.

[3] Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακὰ Α′, 1912 - 1923, σσ. κα′ - κβ′. Σημειωτέον ὅτι ἡ τοιαύτη σύγχυσις ἐδημιούργησε καὶ τὴν ψευδῆ ἐντύπωσιν ὅτι εἰς τὰς Ἀθήνας ὑπῆρχε βάϊλος (bajulus - πρέσβυς) τῆς Ἑνετίας. Οὕτω ὁ W. Miller, ΝΕ Κ′, 1926, σ. 620 ἐπάγεται «Διῴκει δὲ τὸ δουκᾶτον [τῶν Ἀθηνῶν τοῦ Ἀντωνίου] βάϊλος, καθ᾽ ἃ μανθάνομεν ἐκ μιᾶς τῶν ἐπιστολῶν τοῦ αὐτοῦ Καλοφρενᾶ ἐπειδὴ ὁ Ἀντώνιος εἶχεν ἀποθάνει τῷ 1441. Καὶ ὁ μὲν ἀνήλικος υἱὸς αὐτοῦ Φράγκος ἀπουσίαζεν ἐν τῇ τουρκικῇ αὐλῇ, οἱ δὲ ὑπήκοοι αὐτοῦ εἶχον ἀνακαλέσει τὸν πρότερον δεσπότην εἰς τὴν Ἀκρόπολιν [Νέριον Β′]» ! Οὕτω ὁ βάϊλος τῆς Ἑνετίας ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὁ ὁποῖος ἔπρεπε νὰ ἴδῃ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Μητροφάνους Β′ πρὸς τὸν ἐν Χάνδακι Μιχ. Καλοφρενᾶν προήχθη καὶ εἰς διοικητὴν τοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν ! Τοιαῦτα ἐπακόλουθα συνεπάγεται μικρὸν σφάλμα, τὸ ὁποῖον ἀκριβῶς ἠδύνατο νὰ προληφθῇ ἀπὸ τὴν μνείαν τοῦ βαΐλου ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Καλοφρενᾶ.

τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ εἰς ἄλλην του ἐπιστολήν [1]. Εἰς τὸ κλῖμα τῆς πόλεως τοῦ Χάνδακος ὅπου οἱ Ἕλληνες πρωτοπαπᾶς, πρωτοψάλτης καὶ ἱκανοὶ ἱερεῖς ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ μετέχουν τελετῶν τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας [2], ὁ πτωχὸς κωδικογράφος ἐχάρη μαθὼν ὅτι ἐπῆλθε συμβιβασμὸς εἰς τὴν Φλωρεντίαν, ὅτι ὁ πάπας δὲν ἦτο πλέον αἱρετικὸς καὶ ὅτι τὸ μνημόσυνόν του ἐπετρέπετο. Ὡς πρὸς τὸ διατί ἔγραψεν ὁ Καλοφρενᾶς ἀντὶ ἄλλου τινὸς πρὸς τὸν πατριάρχην, πιθανωτέρα εἶναι ἡ ἀπάντησις ὅτι οὗτος κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἦτο ἀναπληρωτὴς τοῦ ἐπισημοτάτου προϊσταμένου τοῦ ἑλληνορρύθμου καὶ ὀρθοδόξου κλήρου πρωτοπαπᾶ Κρήτης.

Β′ ΦΑΝΤΙΝΟΣ ΒΑΛΑΡΕΣΣΟΣ
ΛΑΤΙΝΟΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ὁ λατῖνος οὗτος ἀρχιεπίσκοπος δὲν εἶναι ἄγνωστον πρόσωπον εἰς τὴν ἱστορίαν. Πατρίκιος ἑνετός, εἰσελθὼν εἰς τὸν κλῆρον ἐνωρὶς ἐγένετο ἐπίσκοπος Parentinus (1412), ἐξελέγη δ᾽ εἶτα ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης (15 Δεκεμβρ. 1425). Ὡς προκαθήμενος τῆς ἐν Κρήτῃ Ἐκκλησίας δὲν διέμενε βεβαίως μονίμως εἰς τὴν ἕδραν του (Χάνδακα), ἐχρησιμοποιεῖτο δὲ καὶ εἰς ἄλλας ὑπηρεσίας. Οὕτω μετέσχε τῶν συνόδων τῆς Βασιλείας, τῆς Φερράρας καὶ τῆς Φλωρεντίας, ἐστάλη ὑπὸ τοῦ πάπα Εὐγενίου Δ′ ὡς ἀντιπρόσωπος αὐτοῦ εἰς τὸν βασιλέα τῆς Γαλλίας [3] καὶ ἐπεφορτίσθη μὲ τὴν ἐντολὴν τῆς ἐπιβολῆς τῆς ἑνώσεως εἰς τὴν Κρήτην. Ὁ Φαντῖνος Βαλαρέσσος δὲν πρέπει νὰ συγχέεται πρὸς τὸν διαδεχθέντα αὐτὸν Φαντῖνον Δάνδολον (4 Σεπτεμβρίου 1444 – 8 Ἰανουαρίου 1448, ὅτε μετετέθη). Ἦτο ἑλληνομαθὴς καὶ συγγραφεύς, ἀπέθανε δ᾽ ὡς ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης τὴν 18 Μαΐου 1443.

---

[1] ΝΕ 1, 1904, σ. 56.

[2] Πρβλ. Silvio Giuseppe Mercati, Laudo cantato del clero greco di Candia per il pontefice Urbano VIII e l'archivescovo Luca Stella «Bessarione» XXV, 1922, σσ. 19 - 21 ὅπου καὶ ἡ λοιπὴ βιβλιογραφία. Ὁ Mercati δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξηγήσῃ διατὶ ὁ Ἀπόστολος Τίτος ἑορταζόμενος ὑπὸ μὲν τῆς λατινικῆς ἐκκλ. τὴν 4 Ἰανουαρίου, ὑπὸ δὲ τῆς ἑλληνικῆς τὴν 25 Αὐγούστου ἑορτάζετο «ὀκτωβρίῳ β′» κατὰ τὸ ἐκδιδόμενον ἐκεῖ χειρόγραφον. Ἡ ἐξήγησις παρέχεται εἰς τὸν ἀναγινώσκοντα τὰ πρακτικὰ τῆς ἐν Κρήτῃ Συνόδου 1467, ὅτε—προϋπαρχούσης προτάσεως τοῦ ἀρχιεπ. Δανδόλου—ἀπεφασίσθη προεδρεύοντος τοῦ Γερολάμου Λάνδου ἡ μετάθεσις τῆς ἑορτῆς τὴν β′ τοῦ μηνὸς Ὀκτωβρίου, μὲ τὴν δικαιολογίαν ὅτι τὴν 25ην Αὐγούστου εἶναι ὅλοι ἀπησχολημένοι μὲ τὸν τρυγητὸν τῶν σταφυλῶν. Τὰ πρακτικὰ ἐδημοσίευσεν ἐν μεταφράσει ὁ Ἀγ. Ξηρουχάκης, Αἱ Σύνοδοι τοῦ Γερόλαμο Λάνδο, ἐν Ἀθήναις 1933, σ. 6.

[3] 9 Ἀπριλίου 1438 πρβλ. G. Hofmann, Epistolæ pontificiæ ad Concilium Florentinum spectantes, edidit—, Ῥώμη 1944, II, σ. 109.

Περὶ τοῦ Φαντίνου τούτου, Fantino Valaresso, ὁμιλοῦν πολλοί, ἀλλ' ἤδη καὶ εἰς τὸν *Le Quien* εἶναι οὗτος διεξοδικώτερον γνωστός [1], καὶ ὑπὸ τοῦ ἑνετοῦ γερουσιαστοῦ Φλαμινίου Correr, συγγραφέως ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης, διὰ μακρῶν βιογραφεῖται [2]. Τέλος περιελήφθη εἰς τὸν πίνακα τῶν ἐπὶ ἑνετοκρατίας λατίνων ἀρχιερέων Κρήτης τὸν συνταχθέντα ὑπὸ τοῦ *Ἰωσὴφ Gerola* [3].

Ὡς συγγραφεὺς ὁ Φαντῖνος ἔγραψε λατινιστὶ σύγγραμα περὶ τῆς τάξεως τῶν γενικῶν ἢ οἰκουμενικῶν συνόδων καὶ τῆς ἑνώσεως τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐξεδόθη ἤδη πρὸ ἑπταετίας [4]. Ἡ συμμετοχή του εἰς τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας φαίνεται ἐξ αὐτῆς τῆς ὑπογραφῆς του «Ego Fantinus archiepiscopus Cretensis (me) subscripsi» [5].

Μετὰ τὴν ὑπογραφὴν τοῦ ὅρου ὁ Εὐγένιος Δ' ὥρισε τὸν Φαντῖνον τοῦτον «legatum apostolicum pro insula Cretæ» τὴν 18ην Σεπτεμβρίου 1439, μὲ γενικὴν ἐξουσίαν μεταρρυθμίσεων εἰς τὴν Κρητικὴν Ἐκκλησίαν πρὸς συμφωνίαν μετὰ τὴν ἕνωσιν [6]. Ὁ αὐτὸς δὲ Πάπας γράφει τὴν 8ην Μαρτίου 1440 ἐκ Φλωρεντίας πρὸς τὸν αὐτὸν Φαντῖνον ληγᾶτον ἀποστολικὸν περὶ τῶν παραχωρήσεων εἰς τὰς ὁποίας οὗτος θὰ προβῇ, ὥστε ν' ἀποκατασταθῇ εἰρήνη μεταξὺ τῶν καθολικῶν λατίνων καὶ τῶν ἑλληνορρύθμων (οὐνιτῶν) [7].

Τέλος διάφοροι διατάξεις σχετικαὶ μὲ τὴν τάξιν τῆς ἐν Κρήτῃ Ἐκκλησίας, ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου τούτου, εἶναι γνωσταὶ ἐκ τῶν πρακτικῶν τῶν τριῶν συνόδων τῆς ἐν Κρήτῃ Λατινικῆς Ἐκκλησίας τῶν συγκληθεισῶν ὑπὸ τοῦ μετὰ ταῦτα ἀρχιεπισκόπου Κρήτης, τοῦ καὶ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τίτλον φέροντος, *Γερολάμου Λάνδου* [8].

---

[1] Oriens Christianus III, Parisiis 1740, στ. 913.

[2] Fl. Cornelius, Creta Sacra II, Venetiis 1755, σσ. 71 - 76.

[3] G. Gerola, Per la cronotassi dei vescovi cretesi all'epoca veneta «Miscellanea di storia veneta della R. Deputazione di Storia patria» serie III, VII, Ἑνετία 1913, καὶ ἀνάτυπον σσ. 64. (Ἀνάλυσις εἰς τὸ περ. «Χριστιανικὴ Κρήτη» Β', 1914, σσ. 296 - 300).

[4] Fantinus Valaresso archiepiscopus Cretensis: Libellus de Ordine Generalium Conciliorum et unione Florentina ad fidem manuscriptorum edidit, introductione, notis, indicibus ornarit Bernardus Schultze S. J. Roma 1948 εἰς 4°, σσ. LXIV+121+πίνακ. Ἐν τῇ σειρᾷ Concilium Florentinum Documenta et Scriptores editum consiliis et imperiis Pontificii Instituti Orientalium Studiorum, Series B, Volumen II, Fasciculus II.

[5] Mansi, Ἔνθ' ἀνωτ. στ. 1698. Joannes de Torquemada O. P.: Apparatus super Decretum Florentinum Unionis Græcorum edidit Emmanuel Candel S. J., Roma 1942, σ. 98, ὅπου «me subscripsi».—Schultze, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 115.

[6] G. Hofmann, Epistolæ Pontificiæ II, 1944, σσ. 109 - 111, No 214.

[7] Αὐτόθι III, 1946, σσ. 3 - 4, No 237.

[8] Ἀγαθαγγέλου Ξηρουχάκη, Αἱ Σύνοδοι τοῦ Γερόλαμο Λάνδο (1467-

Γ' Ο ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ Β' [1]

Ποῦ καὶ πότε ἐγεννήθη ὁ ἀνήρ, πότε ἀνήχθη εἰς τὸν θρόνον τῆς Κυζίκου [2] δὲν ἠρευνήθησαν μέχρι τοῦδε καὶ εἶναι δυσδιάκριτα. Καὶ περὶ μὲν τῆς ἡλικίας αὐτοῦ καὶ τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ σταδιοδρομίας πρὸ τῆς εἰς Ἰταλίαν μεταβάσεως σκοτεινῶς ἔχουν. Περὶ δὲ τῆς καταγωγῆς αὐτοῦ θὰ ἠδύνατο νὰ διακινδυνεύσῃ τις, μολονότι τὸ πρᾶγμα δὲν θ' ἀπεδεικνύετο πλήρως, ὅτι ἦτο Κρής. Τοῦτο ἐξάγεται ἐκ τῶν σχέσεών του πρὸς τρεῖς βεβαίως Κρῆτας: τὸν *Γρηγόριον Μελισσηνὸν* ἢ *Μάμμαν*, τὸν καὶ διαδεχθέντα αὐτόν, ὁ ὁποῖος καὶ παρεσκεύασε τὴν ἄνοδον τοῦ Μητροφάνους εἰς τὸν οἰκονομικὸν θρόνον. Τὸν *Μιχαὴλ Καλοφρενᾶν*, ὁ ὁποῖος τὸν γνωρίζει προσωπικῶς, ὡς φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιστολήν του. «*Ἐγὼ γὰρ ἐνθυμούμενος τῶν γλυκυτάτων λογίων σου καὶ τὸ ἱλαρὸν τοῦ προσώπου ἔτι δὲ καὶ τὸ καλογνῶμον καὶ ἁπλοῦν τῆς χρηστότητος καὶ τὸ συμπαθές, πάνυ θαυμάζω σου καὶ πᾶσι κηρύττω τὴν καλοκάγαθον γνώμην καὶ ἀρετήν, ἀκμὴν καὶ κοιμώμενος φαντάζομαί σε ἐν τῷ νοΐ καὶ ἱστάμενος καὶ καθήμενος καὶ περιπατῶν οὐδέποτε ἐπιλήσομαί σου τῆς καλοκαγαθίας*»! Ἡ περικοπὴ μαρτυρεῖ, ὡς ἤδη παρετήρησε καὶ ὁ Λάμπρος, προσωπικὴν γνωριμίαν, ἡ ὁποία φθάνει μέχρις αἰτήσεως ἀλληλογραφίας καὶ θάρρους ὥστε ὁ Καλοφρενᾶς νὰ τῷ γράφῃ «*καὶ ὅριζε ἡμῖν ἀναμφιβόλως τὰ πρὸς χρείαν κατὰ τὸ δυνατόν*». Ἐπίσης ἐκ τῆς φράσεως «*Καὶ τοῦτο μετὰ θελήματος τοῦ ἀφεντὸς τοῦ μπαΐλου, ἵνα καὶ ἡ ἡμετέρα ἐξουσία θεάσηται*», ἡ ὁποία ἐνέβαλεν εἰς πολλὴν ἀπορίαν τὸν Σπ. Λάμπρον, δείκνυται ὅτι ὁ Μη-

---

1474 - 1486), ἐν Ἀθήναις 1933. Ὁ Ξηρ. φέρει ὡς συζητοῦντας εἰς τὰς συνόδους τοὺς προαποθανόντας ἀρχιεπισκόπους Οὖρσον Δελφῖνον, Μᾶρκον Ἰουστινιάνην, Φαντῖνον Βαλαρέσσον καὶ Φαντῖνον Δάνδολον, ἐνῷ ἁπλῶς οἱ συνοδικοὶ ἀναφέρονται κατὰ τὰς συζητήσεις των εἰς τὰς ὑπὸ τῶν προαποθανόντων τεθείσας ἐκκλησιαστικὰς διατάξεις.

[1] Τοῦτον γνωρίζει ἤδη ὁ Le Quien, Oriens Christianus tomus primus, Parisiis 1740, στ. 764 - 765. Περὶ αὐτοῦ ὀλίγα παρὰ Μανουὴλ Γεδεών, Πατριαρχικοὶ Πίνακες, ἐν Κωνσταντινουπόλει (1885 -)1890, σσ. 465 - 466. Πρβλ. καὶ Σπ. Π. Λάμπρου, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακὰ Α', 1912 - 1923, σσ. κ' - κβ'. Ἐνθύμημα αὐτοῦ εἰς τὰ Βραχέα Χρονικὰ τοῦ Σπ. Λάμπρου, σχολιάζει ὁ Κ. Ἰ. Δυοβουνιώτης, Αἱ ἐκκλησιαστικαὶ εἰδήσεις... ΕΕΒΣ ΙΑ', 1935, σ. 5, ὅπου ἀναφέρονται κ.ἄ. προσδιορίζοντες τὴν ἀνάρρησιν τοῦ Μητροφάνους εἰς τὸν οἰκ. θρόνον.

[2] Τὴν «Ἀκολουθία(ν) τοῦ ἐν ἁγίοις π. ἡμῶν Αἰμιλιανοῦ ἐπισκόπου Κυζίκου... ἐκδίδοται συμπεπληρωμένη μετὰ προλεγομένων περὶ τῆς ἐπαρχίας Κυζίκου ὑπὸ τοῦ μητροπ. Κυζίκου Νικοδήμου ἐν ἔτει 1876, ἐν Κωνσταντινουπόλει» (L. Petit, BAG, σ. 2), ὅπου προλογικῶς περὶ τῆς μητροπόλεως καὶ τῶν ἀρχιερέων αὐτῆς, δὲν ἠδυνήθην νὰ ἴδω ἐν Ἀθήναις, πληροφοροῦμαι δ' ὅτι δὲν παρέχει τι νέον περὶ του Μητροφάνους Β' ὡς ἀρχιερέως Κυζίκου.

τροφάνης ἐγνώριζε τὰς σχέσεις Ἑνετίας - Βυζαντίου. Baiulus εἶναι βέβαια ὁ Ἑνετὸς ἐπίτροπος ἐν Κωνσταντινουπόλει, εἶδος πρεσβευτοῦ, ὁ ὁποῖος θὰ ἔπρεπε νὰ λαμβάνῃ γνῶσιν τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ πατριάρχου μετὰ τοῦ ἐν Κρήτῃ ὑφισταμένου του. Καὶ πρὸς τρίτον Κρῆτα πρέπει ὁ Μητροφάνης νὰ σχετισθῇ, τὸν μέγαν Ἐκκλησιάρχην *Σίλβεστρον Συρόπουλον*, οὐ μόνον ἐπειδὴ ἡ οἰκογένεια *Siropulo* φέρεται ὡς 53η εἰς τὸν παρὰ Trivan κατάλογον τῶν Cittadini della Canea [1] καὶ ἀναμφισβητήτως εἶναι Κρητική, ἀλλὰ διὰ τὸν περαιτέρω παρατιθέμενον διάλογον μεταξὺ Συροπούλου καὶ Μητροφάνους, ἐκ τοῦ ὁποίου φαίνεται ὅτι ὁ πατριάρχης ἐγνώριζε τοὺς προγόνους καὶ γονεῖς τοῦ Συροπούλου μετὰ τοῦ ὁποίου συνεδέετο φιλικῶς.

Ὑποθέτω λοιπὸν Κρῆτα τὸν Μητροφάνην καὶ ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ κατόπιν οἰκουμενικοῦ πατριάρχου τότε δὲ μεγάλου πρωτοσυγκέλλου *Γρηγορίου τῆς Μαμμῆς* ὑποστήριξις καὶ εἰς τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον ἀνάδειξις ὠφείλετο καὶ εἰς τὴν κοινὴν καταγωγήν. Ὡς Κυζίκου ἐστάλη εἰς τὴν Φερράραν καὶ εἰς τὴν Φλωρεντίαν ὑπέγραψε τὸν τῆς ἑνώσεως ὅρον ὡς ἀκολούθως «ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης Κυζίκου Μητροφάνης ἀρκετὸς ὑπέγραψα» [2].

Περὶ τοῦ ἀνδρὸς ἔχομεν τὰς κάτωθι εἰδήσεις ἐκ τοῦ συγχρόνου του Γενναδίου Κουρτέση τοῦ κατόπιν οἰκουμενικοῦ πατριάρχου: «Ὁ πρῶτος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ Κωνσταντίνου [τοῦ μεγάλου] Μητροφάνης ἦν, καὶ ὁ τελευταῖος πατριάρχης Μητροφάνης, ἀποθανὼν ἐν τῇ Πόλει, ἔτι ἐλευθέρᾳ οὔσῃ· ὁ γὰρ Γρηγόριος [τῆς Μαμμῆς] ἀπῆλθεν εἰς Ρώμην, ὅπου καὶ ἐτελεύτησεν. Ἕτερος δὲ πατριάρχης μεταξὺ τοῦ πρώτου καὶ τελευταίου Μητροφάνους οὐ γέγονεν ἐν Κωνσταντινουπόλει» [ὑπὸ τὸ αὐτὸ ὄνομα δηλονότι] [3]. «Ὁ Κυζίκου Μητροφάνης· οὗτος ἐπατριάρχευσε δι᾿ ἁπλότητα· καὶ πρὸς τῷ τέλει τοῦ βίου διορθωθῆναι βουλόμενος, οὐκ εἰάθη φανερῶς ἔργῳ τὴν μετάνοιαν ἐπιδείξασθαι παρὰ τῶν συνόντων αὐτῷ Λατινοφρόνων» [4].

Περὶ τοῦ ἰδίου πατριάρχου ἔχομεν ἐκ τοῦ *Γεωργίου Φραντζῆ* τὰ κάτωθι «*καὶ τῷ Φεβρουαρίῳ μηνὶ τοῦ αὐτοῦ ἔτους (6948 - 1440), ἐπανέστρεψαν πάντες εἰς Κωνσταντινούπολιν οἱ ἐν τῇ Ἰταλίᾳ ἀπελθόντες ἕνεκεν τῆς συνόδου, ὁ βασιλεὺς λέγω καὶ ὁ δεσπότης καὶ οἱ λοιποί, ἄνευ τῶν ἐκεῖθε ἐναπολειφθέντων τριῶν, τοῦ πατριάρχου κὺρ Ἰωσὴφ ἐν Φλωρεντίᾳ πρὸς Κύριον ἐκδημήσαντος καὶ τοῦ Σάρδεων μητροπολίτου ἐν Φερραρίᾳ· καὶ ὁ Νικαίας... καὶ τῷ ἔαρι τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐγένετο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως κὺρ Μητροφάνης ὁ πρὶν Κυζίκου μητροπολίτης*» [1]. Ἀλλὰ πολλῷ διεξοδικώτερος εἶναι ὁ μέγας ἐκκλησιάρχης καὶ δικαιοφύλαξ, διάκονος *Σίλβεστρος Συρόπουλος*, ὁ σύγχρονος ἀφηγητὴς τῆς ἱστορίας τῆς Συνόδου καὶ τῶν κατ᾿ αὐτήν, συγγραφεὺς καὶ πηγὴ ἀξιολογωτάτη παροραθεῖσα μέχρις σήμερον ἀδίκως [2]. Οὗτος διηγεῖται πρῶτον πῶς ὁ Κυζίκου, μετὰ τὴν ἐξ ἀνάγκης ὑπογραφὴν τοῦ ὅρου, αὐτόκλητος λειτουργήσας ἐν Βενετίᾳ ἐμνημόνευσε τοῦ πάπα. Παρὰ δὲ τὴν ἀντίθεσίν του πρὸς τὴν τοιαύτην του συμπεριφορὰν ὁ Σίλβεστρος δὲν τὸν ἀδικεῖ ὡς ἄνθρωπον «ὁ μητροπολίτης Κυζίκου κῦρος Μητροφάνης ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας πάνυ καλῶς ἐν τῇ μοναχικῇ διαπρέψας πολιτείᾳ καὶ τοῦ ἐναρέτου ἀντιποιούμενος βίου καὶ καλῶς ἑαυτὸν εἰς ταῦτα ῥυθμίσας, *μέγα κλέος παρὰ πᾶσιν ἐκτήσατο καὶ ἐσέβοντο καὶ ἐτίμων αὐτὸν πάντες, ὡς σεβάσμιον καὶ θεῖον καὶ ἐνάρετον ἄνθρωπον*, ἀλλ᾿ ὁ τοιοῦτος μετὰ θάνατον τοῦ πατριάρχου ἐψιθυρίζετο παρά τινων τῶν τοῦ βασιλέως οἰκιακῶν καὶ ἐσαίνετο τῇ εἰς τὸ πατριαρχεῖον ἀνόδῳ, ἔτι ὢν ἐν τῇ Φλωρεντίᾳ καὶ οὕτως εἰς τὰ βασιλικὰ θεσπίσματα ὑπεσύρετο...» [3]. Ὅτε ἐπανελθόντων τῶν ἀποδήμων εἰς τὴν βασιλεύουσαν ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ ἡ ἐκλογή, κατ᾿ ἀρχὰς ἐσχηματίσθη τρίψηφον ἐκ τοῦ Τραπεζοῦντος, τοῦ Κυζίκου καὶ τοῦ ἱερομονάχου Γενναδίου προηγουμένου Βατοπεδίου. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Η΄ ἐπεθύμει τὴν ἐκλογὴν τοῦ Ἡρακλείας Ἀντωνίου, ἀλλ᾿ ἐκεῖνος δὲν ἐδέχετο τὴν ἕνωσιν· εἶτα ἔστειλε Γεώργιον τὸν Δισύπατον καὶ τὸν μέγαν πρωτοσύγκελλον Γρηγόριον τῆς Μαμμῆς «ἵνα δοκιμάσωσι τὸν Τραπεζοῦντος εἰ στέργει τὴν ἕνωσιν», ἀλλ᾿ ὁ βολιδοσκοπηθεὶς ἀπήντησε «οὐδὲ κατὰ Θεὸν γεγενημένη αὕτη ἡ ἕνωσις, οὐδὲ στέργεται παρὰ πάντων, οὔτε παρ᾿ ἐμοῦ» [4]. «*Ὡς οὖν ἀνήνεγκαν ταῦτα τῷ βασιλεῖ ὥρισεν, ἵνα ἴδωσι τὸν Κυζίκου καὶ ἐξετάσωσι καὶ αὐτὸν περὶ τῶν τοιούτων· ὁ δὲ Κυζίκου ἀπεκρίθη, ὅτι ἐπειδὴ ἡμεῖς ἐποιήσαμεν τὴν ἕνωσιν, ὀφείλομεν ἡμεῖς πρὸ πάντων στέργειν αὐτήν, καὶ ἤδη στέργομεν*· εἶτα εἶπον ὅτι *πληροφόρησον ἡμᾶς, εἰ μέλλεις στέργειν αὐτὴν καὶ εἰς τὸ ἑξῆς*· ὁ δὲ εἶπε *καὶ εἰ οὐκ ἐμέλλομεν στέργειν αὐτὴν ἀεί, περισσὸν ἂν ἦν, ἵνα ποιήσωμεν ὅλως καὶ ἕνωσιν*. Τότε ἐπῄνεσαν αὐτὸν καὶ

---

[1] Πρβλ. Μ. Ἰ. Μανούσακαν, «Κρητικὰ Χρονικὰ» Γ', 1949, σ. 54 καὶ Σπ. Λάμπρον, ΝΕ 10, 1913, σ. 455.—Τῷ 1672, Ἰουλίου 7 *Βαρθολομαῖος ὁ Συρόπουλος* ταπεινὸς κήρυξ εὐαγγελίου ὑπογράφεται ἐν Ζακύνθῳ καὶ ἐν κρητικῷ ἐγγράφῳ. Πρβλ. Λ. Χ. Ζώην, ΕΕΚΣ Β', 1939, σ. 120.

[2] Schultze, Ἔνθ᾿ ἀνωτ. σ. 104. Αὐτόθι σ. 119 λατινιστὶ «Metrophanes, archiepiscopus Cisici subscripsi».

[3] Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, Ἅπαντα τὰ εὑρισκόμενα IV, Paris 1935, σ. 510.

[4] Αὐτόθι III, 1930, σ. 194.

[1] Bonn, σ. 192 (βιβλίον II, 17).

[2] Ὁ Συρόπουλος (ὡς καὶ ὁ Βρυέννιος) δὲν περιελήφθη εἰς τὴν P.G. τοῦ Migne καὶ εἶναι διὰ τοὺς μελετητὰς ἀπρόσιτος, ὡς ἱστορικὸς δὲ δὲν περιελήφθη ποτὲ εἰς τὸ Corpus Historiæ Byzantinæ.

[3] Vera Historia Unionis non veræ. Hagæ-Comitiis 1660, σσ. 312 - 314 (περαιτέρω παραπέμπω ἁπλῶς: Συρόπουλος), τμῆμα ια' κεφ. α'.

[4] Συρόπουλος, σ. 334, τμῆμα ιβ' κεφ. γ'.

ηὐχαρίστησαν, ὅτι ἀπεκρίθη πρακτικῶς καὶ καλῶς, εἶπον δὲ αὐτῷ ὅτι αὐτὰ ὅσα εἶπεν ἡ μεγάλη ἁγιωσύνη σου πρέπει ἵνα γραφῶσι, καὶ ὑπογράψῃς αὐτά· ὁ δὲ εἶπε καὶ εἰ χρῄζετε γράψατε ταῦτα. εὐθὺς οὖν ἔγραψεν αὐτὰ ὁ μέγας πρωτοσύγκελλος καθὼς ἤθελε καὶ ὑπέγραψεν ὁ Κυζίκου. οἱ δὲ διεκόμισαν καὶ ἀνήνεγκαν τῷ βασιλεῖ, ὁ δὲ βασιλεὺς καὶ αὖθις μετὰ τὴν τοιαύτην ἐργασίαν, καὶ ἀποκατάστασιν σκεψάμενος τὸ δοκεῖν προέταξεν, ἵνα γένωνται κλῆροι (!) καὶ ἐποίησαν δύο, ἐν μὲν τῷ ἑνὶ γράψαντες τὸ ὄνομα τοῦ Τραπεζοῦντος ἐν δευτέρῳ δὲ τὸ τοῦ Κυζίκου. Ὡς δέ τινες εἶπον καὶ ἐν τοῖς δυσὶ τὸ τοῦ Κυζίκου γράψαντες ἐν μὲν τῷ ἑνὶ *ὁ κῦρος Μητροφάνης*, ἐν δευτέρῳ δὲ *ὁ Κυζίκου*, καὶ βουλλώσαντες ἔθηκαν αὐτοὺς ἐπὶ τῆς ἁγίας τραπέζης· ἐλειτούργησε δὲ ὁ μέγας πρωτόπαπας, καὶ μετὰ τὴν λειτουργίαν ἔλαβε τὸν ἕνα ἐκ τῶν κλήρων καὶ ἔδωκεν, ἵνα διακομίσωσιν αὐτὸν τῷ βασιλεῖ. καὶ ἀνοιγέντος εὑρέθη τὸ ὄνομα τοῦ Κυζίκου τοῦ ὑποσχομένου στέργειν τὴν ἕνωσιν. εἶτα ἔλαβον καὶ τὸν ἕτερον βεβουλλωμένον· εὐθὺς οὖν διεμηνύσατο αὐτῷ ὁ βασιλεύς, ἵνα ἑτοιμασθῇ καὶ δέξηται τὸ μήνυμα» [1]. «Ἐγένοντο δὲ καὶ οἱ κλῆροι καὶ ἡ πρὸς τὸν Κυζίκου ἀπόφασις τοῦ πατριαρχείου κατὰ τὴν κυριακὴν τοῦ τυφλοῦ» (! 1440) [2]. Κατὰ τοιοῦτον πονηρὸν καὶ ἀνώμαλον τρόπον ἀνῆλθεν ὁ Μητροφάνης διὰ νὰ ὑπηρετήσῃ τὰς πολιτικὰς προσδοκίας Ἰωάννου τοῦ Η´, πρὸς τὸν ὁποῖον ἔδωκεν ὑπόσχεσιν μυστικὴν περὶ τηρήσεως τῆς ἑνώσεως, ἀποκρυβεῖσαν ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀξιωματούχους τοῦ πατριαρχείου. «πλὴν οὐδέπω ἤδειμεν, ὅτι ἔδωκεν ὑπόσχεσιν πρὸς τὸν βασιλέα, ἵνα στέρξῃ τὴν ἕνωσιν· ὕστερον γὰρ ἠκούσθη τοῦτο μετὰ καιρόν» [3]. Ὁ Συρόπουλος διηγεῖται πῶς τὸν ἐπεσκέφθη «ἀναμνήσαντες αὐτὸν καὶ τῆς ἐκ προγόνων καὶ γονέων φιλίας ἡμῶν... καὶ ἐπῄνεσε καὶ τοὺς γονεῖς ἡμῶν» [4]. Τῇ δὲ Τετάρτῃ 4 Μαΐου 1440 ἀνεδείχθη πατριάρχης [5] περιβληθεὶς ὑπὸ τοῦ βασιλέως. Μολονότι δ᾽ ὑπεσχέθη νὰ διευθετήσῃ τὸ ζήτημα τῆς ἑνώσεως ἀνέβαλλε διαρκῶς, δεσμευόμενος διὰ τῆς ὑποσχέσεως πρὸς τὸν βασιλέα ὅτι θὰ τηρήσῃ τὸν ὅρον. Τοῦτο ἠνάγκασε τοὺς δύο σταυροφόρους δηλονότι τὸν μέγαν χαρτοφύλακα ἀρχιδιάκονον Μιχαὴλ Βαλσαμὼν καὶ τὸν διηγούμενον μέγαν Ἐκκλησιάρχην νὰ παραιτηθοῦν τῶν ἀξιωμάτων των, εἰς τὰ ὁποῖα ἐπροθυμοποιήθησαν νὰ τοὺς ὑποκαταστήσουν ὁ μέγας Σακελλάριος καὶ ὁ μέγας Σκευοφύλαξ [6]. Μο-

---

[1] Συρόπουλος, σσ. 334 - 335.

[2] Συρόπουλος, σ. 335, τμῆμα ιβ´ κεφ. δ´.

[3] Συρόπουλος, σ. 336.

[4] Αὐτόθι.

[5] Κατὰ τὸ ὑπὸ τοῦ Λάμπρου, Βραχέα Χρονικὰ ὑπ᾽ ἀριθ. 6 σημειωθὲν βραχὺ χρονικὸν ἐγένετο πατριάρχης τῇ 5 Μαΐου τοῦ 6948 (1440) καὶ ἐλειτούργησε τὴν Κυριακὴν τῆς Πεντηκοστῆς μνημονεύσας τοῦ ὀνόματος τοῦ πάπα Εὐγενίου, πρβλ. καὶ Κ. Ἰ. Δυοβουνιώτην, Ἔνθ᾽ ἀνωτ.

[6] Συρόπουλος, σσ. 340 - 341.

λονότι δ᾽ ἐπιέσθησαν οἱ δύο αὐτοὶ ἀξιωματοῦχοι καὶ ὠνειδίσθησαν ἐπέμειναν εἰς τὴν παραίτησίν των, ἀπεσύρθησαν δὲ νὰ ἰδιωτεύσουν «ἰδιάζοντες».

Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ἀπὸ τοὺς μεσάζοντας Λ. Νοταρᾶν καὶ Καντακουζηνὸν ἐζητήθη, ὅπως ἡ ἕνωσις περιορισθῇ μόνον εἰς τὸ μνημόσυνον τοῦ πάπα, ἐνεργούμενον ἀπὸ τὸν διάκονον. «περὶ δὲ τοῦ μνημοσύνου λέγομεν. οὐ δοκεῖ ὑμῖν καλὸς τρόπος εἰ μνημονεύεται μόνον ὁ πάπας καὶ διὰ τοῦ μνημοσύνου ὑπάρχομεν ἡνωμένοι; λόγος ἐστὶ μόνον τὸ μνημόσυνον, *καὶ λέγει τοῦτον ὁ διάκονος*, καὶ διὰ τοῦ λόγου τούτου ἐσμὲν καὶ ἡνωμένοι καὶ οὐδὲ παρασαλεύομέν τι τῶν δογμάτων, ἢ μεταποιοῦμέν τι τῶν ἐθίμων ἡμῶν» [1]. Τοῦτ᾽ αὐτὸ περὶ τοῦ μνημοσύνου εἶναι τὸ θέμα καὶ τῆς ἐγκυκλίου τοῦ Μητροφάνους πρὸς τοὺς ἐν Κρήτῃ καὶ τῆς ἀπαντήσεως τοῦ Μιχαὴλ Καλοφρενᾶ. «Ἔνιοι δὲ τῶν [ἐναντιο]φρόνων ἀμφιβάλλουσι λέγοντες, *ὅτι τοῦ διακόνου μόνου ἐστὶ τὸ μνημονεύειν* τὸν μακα[ριώτατον] πάπαν ἐν τοῖς διπτύχοις *καί, εἰ οὐκ ἔστι διάκονος, οὐχί»!* Ἀπεναντίας ὁ Καλοφρενᾶς ἐνόμιζεν ὅτι πάντες οἱ ἱερεῖς εἰς τὸ *ἐξαιρέτως* ὤφειλον νὰ μνημονεύουν. Ὁ δὲ ἀρχιεπίσκοπος Φαντῖνος τὸ τοῦ πάπα καὶ τὸ ἴδιον μνημόσυνον ἐπέβαλεν εἰς τοὺς ἱερεῖς «μετὰ τὸ εὐαγγέλιον καὶ ἐν τοῖς διπτύχοις». Δι᾽ ὃ καὶ ζητεῖ νὰ τῷ σταλῇ ἐγγράφως ἢ «μᾶλλον πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον ἡμῶν» σχετικὴ ὁδηγία.

Διὰ νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν διήγησιν τοῦ Συροπούλου περὶ Μητροφάνους, ὁ δυστυχὴς πατριάρχης συνεχῶς ἠγωνίζετο νὰ ἐπιτύχῃ ἀπὸ τὸν βασιλέα διευθέτησιν τῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ πάντοτε συνήντα ἔλλειψιν ἀνταποκρίσεως καὶ ἀναβολήν. Τέλος ὁ βασιλεὺς συγκατετέθη νὰ συναχθοῦν οἱ ἀρχιερεῖς, ἀλλὰ διήμερον πρὸ τῆς συνόδου τὴν 1ην Αὐγούστου τῆς ϛ´ ἐπινεμέσεως τοῦ ,ϛϡνα´ ἔτους [1443] ὁ Μητροφάνης Β´ ἐτελεύτησε «πατριαρχεύσας κακῶς δὲ ἔτη ζ´ καὶ μῆνας γ´» [2]. Τοιοῦτο ὑπῆρξε τὸ τέλος τοῦ ἐναρέτου ἀνδρὸς τὸν ὁποῖον πολιτικὴ ἀντίληψις ἐξυπηρετήσεως τοῦ κατὰ τὰς ἀπόψεις τῆς βασιλείας κρατικοῦ συμφέροντος καὶ ποιά τις φιλοδοξία ἤγαγεν εἰς τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον κατὰ λίαν ἀνώμαλον τρόπον καὶ παρὰ τὴν ἀντίθεσιν τοῦ δημοσίου αἰσθήματος.

Καὶ ἐγράφη μὲν ὅτι καθῃρέθη τῷ 1443 ὑπὸ τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις συνόδου, παρουσιαζόντων τῶν πατριαρχῶν Φιλοθέου Ἀλεξανδρείας, Δωροθέου Ἀντιοχείας καὶ Ἰωακεὶμ Ἱεροσολύμων, Ἀρσενίου τοῦ Καισαρείας Καππαδοκίας καὶ ἄλλων κληρικῶν [3]. Ἀλλ᾽ ἄλλως ἔχει τὸ πρᾶγμα. Τὸ γνωστὸν πρακτικόν, δημοσιευθὲν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ *Λέοντος Ἀλλατίου* [4], ἀνατυπωθὲν

---

[1] Αὐτόθι, σ. 343.

[2] Συρόπουλος, σ. 350.

[3] Γεδεών, Πατριαρχ. Πίνακες, σ. 466.

[4] Leonis Allatii, De Ecclesiæ Occidentalis atque Orientalis perpetua consensione libri tres. Ejusdem dissertationes de dominicis et hebdomadibus Græcorum... Coloniæ Agrippinæ 1648, στ. 939 - 941.

δ' ἐκεῖθεν ὑπὸ τοῦ *Νικηφόρου Θεοτόκη* [1] λέγει «ἔδειξεν ὅμως ὁ εἰρημένος πανιερώτατος μητροπολίτης κύριος Ἀρσένιος τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως μεγάλης Καισαρείας Καππαδοκίας, πρωτόθρονος καὶ ἔξαρχος πάσης Ἀνατολῆς, ὡς οὐ μόνον πρὸς τὰς ἄλλας Ἐκκλησίας ὁ Μητρόφονος πατριάρχης τὰς παρανόμους χειροτονίας προτρέψας λατινοφρόνοις, ἀλλ' ἤδη καὶ πρὸς τὰς τῆς ἐπαρχίας τῆς Ἀνατολῆς πάσης, τέσσαρα ὁ ἀχειροτόνητος κεχειροτόνηκε μητροπολίδια καὶ ἐπισκοπίδια, πρός τε τὴν Ἀμασίαν [2] δηλονότι Νεοκαισάρειάν τε Τύανα καὶ Μακησσόν, τὰ τῶν Λατίνων πάντα φρονοῦντα καὶ πράττοντα... ἔστωσαν ἄργοὶ καὶ ἀνίεροι [οἱ χειροτονηθέντες]». Καὶ λέγεται μὲν εἰς τὸ πρακτικὸν «*ὅπως ὁ Κυζίκου Μητρόφονος ληστρικῶς τὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως θρόνον ἥρπασε*», ἔκφρασις μὴ συνᾴδουσα πρὸς τὰ ἱστορηθέντα, διότι εἰς τὴν βασιλικὴν ἀρχὴν ὤφειλεν ὁ ἀφελὴς ἀλλὰ τίμιος ἱεράρχης τὸν θρόνον του, τοὐλάχιστον ὅμως διὰ τοῦ πρακτικοῦ αὐτοῦ δὲν καθῃρέθη. Ἐνδεικτικὸν δ' ὅτι οὗτος δὲν καθῃρέθη κανονικῶς (ὡς οὐδ' ἐξελέγη κανονικῶς) εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ὀρθοδοξότατος Γεννάδιος ὁ Σχολάριος εἰς τὰς ἀνωτέρω παρατεθείσας πληροφορίας του ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Μητροφάνους ὡς νομίμου πατριάρχου. Οὐδ' ἠδύνατο ἐκεῖνος τὸν ὁποῖον ἐστήριζεν ὡς πατριάρχην ἡ ἐπιβολὴ Μωάμεθ Β' ν' ἀρνηθῇ τὸν ἐκ τῶν προκατόχων του ἀναβιβασθέντα εἰς τὸν θρόνον ὑπὸ τοῦ Ἕλληνος αὐτοκράτορος Ἰωάννου Η'.

Δ' Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΕΝ ΚΡΗΤΗ

Μετὰ τοὺς ἀγῶνας τοῦ Κρητὸς μητροπολίτου Ἀθηνῶν καὶ προέδρου Κρήτης *Ἀνθίμου* τοῦ ὁμολογητοῦ [3] καὶ τὴν ἀποστολὴν εἰς τὴν μεγαλόνησον *Ἰωσὴφ τοῦ Βρυεννίου* [4], ὁ ὁποῖος καὶ διέτριψεν ἐκεῖ μίαν εἰκοσαετίαν (- 1401), ἡ ἐν Κρήτῃ Ὀρθοδοξία ἐμπεδοῦται συμπραττόντων καὶ τῶν ἐντοπίων ὀρθοδόξων θεολόγων τοῦ *Νείλου Δαμιλᾶ* [5] καὶ *Ἰωσὴφ Φιλάγρη* [1]. Ἀντιθέτως ὅμως τὴν κατάστασιν ἐπηρέαζον ἐν Κρήτῃ παλαιότερον μὲν ὁ *Δημήτριος Κυδώνης* [2], ὁ *Μάξιμος Χρυσοβέργης* [3], ὁ *Δημήτριος Σκαρᾶνος* [4], ὁ *Μανουὴλ Καλέκας* [5], οἱ ἑνωτικοί, κατὰ τοὺς χρόνους δὲ τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας οἱ ἐντόπιοι Κρῆτες *Γρηγόριος ὁ Μάμμας* [6], *Γεώργιος Τραπεζούντιος* [7] καὶ *Ἰωάννης Πλουσιαδηνός* [8]. Μὲ τοὺς τελευταίους τούτους φυσικὰ ἡνώθη ὁ πρὸς τὸν Βησσαρίωνα συνδεδεμένος βυζαντινὸς λόγιος *Μιχαὴλ Ἀποστόλης*. Πρὸς τὴν μερίδα τῶν ἑνωτικῶν κλίνει καὶ ὁ ἐξεταζόμενος *Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς*, ἑνωτικὸς θὰ ἦτο δὲ καὶ ὁ γνωστὸς πρωτοπαπᾶς βιβλιογράφος *Ἰωάννης Συμεωνάκης* [9], λόγῳ τῆς θέσεώς του.

Ποία ὑπῆρξεν ἡ στάσις τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως ἀπέναντι

---

[1] Ἀπόκρισις ὀρθοδόξου τινὸς πρός τινα ἀδελφὸν ὀρθόδοξον περὶ τῆς τῶν καθολίκων δυναστείας, καὶ περὶ τοῦ τίνες οἱ σχῖσται καὶ οἱ σχισματικοὶ καὶ οἱ ἐσχισμένοι... Ἐν Χάλλῃ 1775, σ. 160, ἀνωνύμως, σσ. 47 - 53.

[2] Οὗτος ἦτο ὁ Παχώμιος περὶ οὗ ὁ H o f m a n n «Miscell. G. Mercati» III, 1946, σσ. 215 - 217.

[3] Περὶ οὗ ὁ Κ. Ἰ. Δ υ ο β ο υ ν ι ώ τ η ς, ΕΕΒΣ Θ', 1932, σσ. 47 - 79 (ἔργα του ἐδημοσίευσεν ὁ αὐτὸς ΕΕΒΣ Ζ', 1930, σσ. 38 - 45 καὶ Η', 1931, σσ. 30 - 41) καὶ Σ ω φ ρ ό ν ι ο ς Ε ὐ σ τ ρ α τ ι ά δ η ς, Ἰωάννης ὁ Κουκουζέλης... ΕΕΒΣ ΙΔ', 1938, σσ. 9 - 86, ἐν σσ. 13 - 15, ὅπου καὶ ἐκδίδεται μικρότερον ἔργον τοῦ Ἀνθίμου.

[4] Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400, ἐν Ἀθήναις 1947. Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Ἰωσὴφ Βρυεννίου Ἀνέκδοτα Ἔργα Κρητικά, ΕΕΒΣ ΙΘ', 1949, σσ. 130 - 154.

[5] Πρβλ. Τ ω μ α δ ά κ η ν, Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος, σσ. 89 - 92. Εἰς τὴν ἐν σ. 89

σημ. 2 βιβλιογραφίαν πρόσθες: Le Typikon de Nil Damilas pour le monastère de femmes de Bæonia en Crète (1400) par S. P é t r i d è s, Sofia 1911 (Ἐφημερὶς Βουλγαρικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τόμος XV, σσ. 1 - 22, ἀνάτυπον).

[1] Πρβλ. Τ ω μ α δ ά κ η ν, Ἔνθ' ἀνωτ. σσ. 85 - 89.

[2] Πρβλ. Τ ω μ α δ ά κ η ν, Ἔνθ' ἀνωτ. σσ. 97 - 101.

[3] Πρβλ. Τ ω μ α δ ά κ η ν, Ἔνθ' ἀνωτ. σσ. 92 - 97. R. L œ n e r t z, Correspondance de Manuel Calecas (Studi a Testi 152) Città del Vaticano 1950, πολλαχοῦ.

[4] Εἰς αὐτὸν ἀνήκει ἡ παρὰ Τ ω μ α δ ά κ η, Ἔνθ' ἀνωτ. σσ. 102 - 104 ἐπιστολή, τέως ἀποδιδομένη εἰς τὸν Κυδώνην καὶ ἀπευθυνομένη πρὸς ἄγνωστον (καὶ οὐχὶ τὸν Ἰω. Βρυέννιον). Πρβλ. τὴν ἐπανέκδοσιν ὑπὸ R. L œ n e r t z, Ἔνθ' ἀνωτ. σσ. 335 - 337 καὶ 339.

[5] Πρβλ. Τ ω μ α δ ά κ η ν, Ἔνθ' ἀνωτ. σσ. 101 - 106, R. L œ n e r t z, Ἔνθ' ἀνωτ.

[6] Πρβλ. A l l a t i u s, Ἔνθ' ἀνωτ. στ. 953 - 955. Γ ε δ ε ὼ ν, Πατριαρχ. Πίνακες, σσ. 466 - 467, E h r h a r d παρὰ K r u m b a c h e r (μετάφρ. Σωτηριάδου) Α', σσ. 233 - 234 τὰ ἔργα του ἐν τῇ P.G. Migne 160, στ. 13 - 248. Ἐπ' ἐσχάτων δὲ P. J a n i n, Grégoire Mammas DTC 6, 1920, στ 1863 - 1864.—G. H o f m a n n, Papst Kalixt III... «Miscellanea Giovanni Mercati» III, Città del Vaticano 1946, σσ. 214 - 215.

[7] Πρβλ. A l l a t i u s, Ἔνθ' ἀνωτ. στ. 932. Κ. Ν. Σ ά θ α ς, ΝΦ, σσ. 41 - 48. —F a b r i c i u s - H a r l e s, BG XII, 1809, σσ. 70 - 84.—P. J a n i n, Georges de Trebisonde, DTC 6, 1920, στ. 1235 - 1237.—Μητροπ. Τραπεζοῦντος Χ ρ υ σ ά ν θ ο υ [Φ ι λ ι π π ί δ ο υ], Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος, ἐν Ἀθήναις 1933, σσ. 312 - 314.—A n g e l o M e r c a t i, Notiziola sulla famiglia di Giorgio da Trebisonda OCP 11, 1945, σσ. 227 - 228 (καὶ 9, 1943, σσ. 65 ἑξ.). Εὐνόητον ὅτι περὶ τῶν μὴ ἀπασχολούντων ἡμᾶς εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην προσώπων ἡ βιβλιογραφία εἶναι ἐνδεικτική.

[8] Περὶ τούτου βλ. περαιτέρω.

[9] Πρβλ. S i l v i o G i u s e p p e M e r c a t i, Di Giovanni Simeonachis protopapa di Candia «Miscellanea Giovanni Mercati» τόμος III (Studi e Testi 123), 1946, σσ. 312 - 341 (+IV πίνακες). Συμφώνως πρὸς χρονολογημένους κώδικας γραφέντας ὑπὸ τοῦ Συμ. τούτου, οὗτος διετέλει πρωτοπαπᾶς Χάνδακος τὴν 12 Μαρτίου 1449, τοὐλάχιστον δὲ ἀπὸ τοῦ 1445.

τῶν ἐν Κρήτῃ οὐνιτῶν δεικνύουν καθαρὰ τὰ κείμενα τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου. Οὗτος, ἐλέγχων τὸ ἀνειλικρινὲς τῆς ἑνώσεως, εὐλόγως παρατηρεῖ ὅτι ὁ πάπας δὲν ἐπέστρεψεν εἰς τὸν ἑλληνικὸν κλῆρον τὰς ἑλληνικὰς ἐπισκοπὰς ἀλλ' ἐκράτει αὐτὰς καὶ τὰ εἰσοδήματά των διὰ τοὺς ἀλλοεθνεῖς *«καὶ εἰ μὴ τοὺς ἄλλους ἔπεισεν ἀποδιδόναι τὰς νήσους ἡμῖν καὶ τὰς πόλεις τὰς ἐν Ἑλλάδι, ἀλλ'* αὐτὸς [ὁ πάπας] τὰς ἐκκλησιαστικὰς εἰσόδους ἀπέτισε, τοὺς παρ' αὐτοῦ πεμπομένους ἐξελάσας ποιμένας. Καίτοι σαφές ἐστιν, ὡς μηδὲν ἕτερον ἐποίει, τοῦτο γοῦν πράττων, ἠδύνατ' ἂν μετρίως τὸν εὐνοοῦντα δεικνύναι καὶ βουλόμενον βοηθεῖν, *τὰς εἰσόδους ἀποδιδοὺς τῶν ἐκκλησιῶν*, τῆς ἐν Κερκύρᾳ, τῆς ἐν Σικελίᾳ, *τῆς ἐν Κρήτῃ, τῶν ἄλλων νήσων, ἃς ἐξ ἡμῶν εἶχεν ἁρπάσας, καθάπερ ἄλλοι τὴν νήσων ἀρχήν· ἀλλ'* οὔτε οὐδὲν τούτων ἐποίησε δήπου, καὶ τοῦ τὴν Πόλιν τῶν πατέρων ἀναληφθῆναι πάλιν ἡμῖν σφόδρα ἐμνησικάκει» [1]. Πρὸς *Ἰωακεὶμ* δὲ τοῦ *Σινᾶ* γράφων ὁ Σχολάριος ἔλεγεν «Ἐὰν ἔλθῃ τις ἱερομόναχος ἢ κοσμικὸς ἱερεύς, ἢ διάκονος *ἀπὸ τῆς Κρήτης*... ἢ τῶν ἄλλων νήσων ἀπὸ τοῦ γένους ἡμῶν, ἔχετε δ' ἀμφιβολίαν τινὰ ἢ περὶ τοῦ χειροτονήσαντος αὐτόν, μή ποτε ἐφρόνει τὰ τῶν Λατίνων ἢ περὶ αὐτοῦ τοῦ ἱερωμένου... ὅμως θέλει νὰ καρτερήσῃ εἰς τὸ μοναστήριον ὁ τοιοῦτος καὶ ποιήσῃ μετάνοιαν καὶ δώσῃ ὁμολογίαν καὶ ὑπόσχεσιν, καὶ τότε δέχεσθε αὐτὸν ὡς ἱερέα καὶ συλλειτουργῆτε αὐτῷ» [2].

Εἰς μακρὰς διηγήσεις θὰ ἔφερεν ἡμᾶς ἡ ἐξιστόρησις τῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, καὶ τῶν κατὰ τὰς ἐνεργείας τῶν παπῶν Εὐγενίου Δ' (1431 - 1447), Νικολάου Ε' (1447 - 1455) καὶ Καλλίστου Γ' (1455 - 1458) πρὸς ἐμπέδωσιν τῆς οὐνίας ἐν Κρήτῃ, τὴν δρᾶσιν τοῦ Simon de Candia, λατίνου κληρικοῦ ἐπιτυχόντος νὰ ψάλλῃ τὴν λειτουργίαν (τῶν δυτικῶν) εἰς λατινικὴν μετάφρασιν, τὴν ἀντίδρασιν τοῦ ἐκεῖ ποιμνίου, τῶν πατριαρχικῶν ἐξάρχων Παϊσίου καὶ Μάρκου ὑποστηριζομένων ὑπὸ τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου, καὶ τὴν ἀντίθεσιν τοῦ κρητικοῦ λαοῦ εἰς τὴν ἐπιβολὴν ἄνωθεν τῆς ἑνώσεως. Καὶ τοῦτο μὲν θὰ πράξωμεν ἄλλοτε. Γενικῶς δ' εἰπεῖν ἡ σημειωθεῖσα μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἀντίδρασις τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τῆς βεβιασμένης ἑνώσεως καὶ ἡ μεταμέλεια τῶν ὑπογραψάντων, ἡ ἀμηχανία τῶν ἀρχόντων ὅπως ἐπιβάλουν τὸ καθεστὼς καὶ τὸ ἀναπτυχθὲν κατὰ τῶν λατίνων μῖσος, ταῦτα πάντα εἶχον ἀνάλογον ἀντίκτυπον εἰς τὴν ἑλληνικωτάτην Κρήτην [3]. Ἀναμφιβόλως εἰς τὴν νῆσον ἔφθανον αἱ

[1] Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, Ἅπαντα τὰ εὑρισκόμενα III, σ. 97, στίχοι 24 - 33.

[2] Αὐτόθι, IV, 1935, σ. 206, 18 - 26.

[3] Πρβλ. Kardinal Bessarion als theologe, humanist und staatsmann Funde und Forschungen von Ludwig Mohler, I Band Dastellung, Paderborn 1923, σσ. 179 - 191 : Byzanz nach dem Unionskonzil.—G. Hofmann S. J., Wie stand es mit der Frage der Kircheneinheit auf Kreta im XV

ἐγκύκλιοι τῶν ἀνθενωτικῶν, ὡς καὶ τοῦ *Μάρκου Ἐφέσου* «τοῖς ἁπανταχοῦ τῆς γῆς *καὶ τῶν νήσων* εὑρισκομένοις ὀρθοδόξοις Χριστιανοῖς...» [1].

Οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀνθενωτικοί, δὲν λέγω δὲ τὸ πατριαρχεῖον, διότι τοῦτο ἀπὸ τῆς ὑπογραφῆς τοῦ ὅρου μέχρι τῆς ἐν Ρώμῃ ἐγκαταστάσεώς του διηύθυνεν οὐσιαστικῶς Γρηγόριος ὁ τῆς Μαμμῆς, ἀντέδρασαν εἰς τὴν ἐπιβολὴν τῆς οὐνίας ἐν Κρήτῃ ζωηρῶς, ἔχοντες προφανῶς ὑπ' ὄψιν ὅτι ἦτο εὐκολώτερον νὰ ἐπιβληθῇ αὕτη εἰς τμῆμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὑπόδουλον καὶ ὑπὸ κυρίους λατίνους ὑπαγόμενον. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἡ Ἑνετία δὲν ἀπεσκόπει εἰς τυφλὴν ὑπηρεσίαν τοῦ πάπα ἐν Κρήτῃ ἀλλὰ πρὸ παντὸς ἀπέβλεπεν εἰς τὴν διατήρησιν τῶν ἰδίων της συμφερόντων τὰ ὁποῖα ἐξυπηρέτει ἡ ἡσυχία καὶ ἡ ἔλλειψις ἑπομένως πάσης δογματικῆς διαμάχης ἢ καταπιέσεως. Ἀλλὰ φυσικὸν ἦτο οἱ ὑπ' αὐτῆς ἐγκαθιδρυθέντες ἐν Κρήτῃ ἐκκλησιαστικοὶ φεουδάρχαι νὰ θελήσουν νὰ στερεωθοῦν βασιζόμενοι εἰς τὰ ἐν Φλωρεντίᾳ ἀποφασισθέντα.

Καθ' ὃν λοιπὸν χρόνον ὁ πάπας διέτασσε τὸν Φαντῖνον Βαλαρέσσον ὅπως μεταβῇ εἰς Κρήτην καὶ ἐπιβάλῃ τὴν ἕνωσιν, προβαίνων εἰς παραχωρήσεις τινὰς ἐπιφανειακὰς πρὸς τὸν Κρητικὸν λαόν, οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀπέστελλον ἄνδρα σεβαστὸν καὶ ἐπίμονον, πιστὸν εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν, διὰ νὰ συνεχίσῃ τὸ ἔργον τοῦ Ἀνθίμου τοῦ ὁμολογητοῦ καὶ τοῦ Ἰωσὴφ Βρυεννίου. Οὗτος εἶναι *ὁ νομοφύλαξ καὶ χαρτοφύλαξ Κρήτης Παΐσιος*.

Περὶ τοῦ προσώπου τούτου καὶ τῆς δράσεώς του ἐν Κρήτῃ παλαιόθεν ἐγένετο λόγος, ἀλλά πως συγκεχυμένως. Ἤδη ὁ Le Quien ἀτόπως ὑπέθεσεν ὅτι ὁ ὑπὸ τοῦ πάπα ἀποσταλεὶς εἰς Κρήτην ἀρχιερεὺς δὲν ἐλέγετο Φαντῖνος ἀλλὰ Παΐσιος [2]. Τοῦτο ἀνεσκεύασεν ἤδη ὁ Φλαμίνιος Cornelius, παρατηρήσας ὅτι ἄτοπον θὰ ἦτο ἂν ὑπὸ τοῦ πάπα ἀπεστέλλετο ὀρθόδοξος ἀρχιερεὺς καὶ «neglecto amplissimo viro in Cretensi Ecclesia sedente, litteras suas daret Græco præsuli extra Regnum commoranti» [3].

Αἱ περὶ τῆς δράσεως τοῦ Παϊσίου πληροφορίαι ὀφείλονται εἰς τρεῖς ἐπιστολὰς τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου, τὴν 11ην, 12ην καὶ 17ην. Ἐξ αὐτῶν ἡ πρώτη ἀπευθύνεται πρὸς ἄγνωστον πρόσωπον, μὴ Κρῆτα, διαμένοντα εἰς τὴν νῆσον καὶ σκοπεύοντα νὰ περάσῃ εἰς τὴν Ἰταλίαν· ὁ Γεννάδιος τὸν συμβουλεύει νὰ περιμένῃ τὴν παρέλευσιν τοῦ χειμῶνος, ἀφοῦ τὴν ἄνοιξιν θὰ κριθῇ

Jahrhundert ? «Orientalia Christiana Periodica» X, 1944, σσ. 91 - 115.—Τοῦ αὐτοῦ, Papst Kalisct III und die Frage der Kircheneinheit in Osten. «Miscellanea Giovanni Mercati» τόμος III, 1946 (Studi e Testi 123), σσ. 209 - 237, καὶ εἰς ἀνάτυπον, σ. 1 - 29. Τοῦ αὐτοῦ, Päpstliche Gesandtschaften für den Nahosten, 1418 - 1453 «Studia Missionalia» V, 1950, Ρώμη, σσ. 45 - 71.

[1] Πρβλ. τὸ κείμενον ὑπὸ L. Petit, PO XVII, 1923, σσ. 449 - 459.

[2] M. Le Quien, Oriens Christianus, Parisiis 1740, II, σ. 265.

[3] Creta Sacra I, 1755, σ. 212.

ἡ τύχη τῆς Πόλεως· ἐγράφη λοιπὸν ἡ ἐπιστολὴ πρὸ τοῦ 1453 ἔτους, πιθανώτατα τὸ 1452 [1]. Εἰς τὴν αὐτὴν ἐπιστολὴν ἀναγινώσκεται «Φιλῶ δὲ καὶ τοὺς ἐν τῇ νήσῳ... Καὶ σὺ δὲ χάριν ἂν αὐτοῖς ἔχεις, οἶμαι, δικαίαν, οὐ τῆς ἄλλης μόνον φιλοφροσύνης, ἀλλὰ καὶ ἐπαίνων οἷς σε ἀμείβονται. Τὸν δὲ ἱερὸν Παΐσιον ἐξαίρω τοῦ λόγου, ὃς ἤρκεσεν ἂν ἀντὶ μυρίων, τοὐναντία ἄν μοι μαρτυρησάντων, πολλοῖς δικαιώσειν πιστότατος ὤν. Οὐ γάρ ἐστιν ὑπ᾽ εὐνοίας ἐν τῇ κρίσει σφαλῆναι ἄνδρα θεῖον καὶ γυμνῇ τῇ ἀρετῇ προσέχειν εἰδότα οἷς ἂν ποτε τῶν ἀνθρώπων συγγένοιτο...» [2].

Ὅτι ὁ Σχολάριος ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν Κρήτην καὶ τὰ ἐν αὐτῇ πολὺ πρὸ τῆς ὡς ἄνω ἐπιστολῆς, φαίνεται ἐξ ἐπιστολῆς του γραφείσης ἐκ Φλωρεντίας «Μάρκῳ Λειπομάνῳ, ἐν Βενετίᾳ» (1439) [3] καὶ σχετικῆς πρὸς τὴν ἐνετικὴν τῆς μεγαλονήσου διοίκησιν.

Ἀλλ᾽ ἡ ἐπιστολὴ 12 «Γεώργιος Σχολάριος Παϊσίῳ εἰς Κρήτην» [4] ἄλλως ἀχρονολόγητος, ἐὰν τὸ «Γεώργιος» τοῦ τίτλου καλῶς ἔχῃ, γραφεῖσα πρὸ τῆς κατὰ τὸ 1450 ἔτος μετονομασίας τοῦ Σχολαρίου εἰς Γεννάδιον [5], εἶναι διαφωτιστικὴ διά τε τὸ πρόσωπον τοῦ ἐν λόγῳ ἱερωμένου καὶ τὰς ἐν Κρήτῃ περιπετείας του. Βεβαίως μέχρι τοῦδε παρεπλανήθημεν ἐκ τῆς σημειώσεως «Paisio Cretæ, *ut conjicimus*, archiepiscopo, cui perpetuos pro Christo labores et liberationem ex carcere gratulatur» [6], προελθοῦσαν ἐκ τῆς ἀγνοίας τῶν κρητικῶν πραγμάτων εἰς ἣν εὑρίσκοντο οἱ τοῦ κειμένου παλαιοὶ ἐκδόται. Ἀνάγνωσις ὅμως τοῦ κειμένου ὑπὸ τὸ ἱστορικὸν φῶς τῆς μεταξὺ 1439 καὶ 1470 καταστάσεως τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης, μᾶς ὁδηγεῖ εἰς ἄλλα συμπεράσματα. «Ἀπήγγειλαν ἡμῖν οὐκ ὀλίγοι τὴν ἐκ τῶν παρ᾽ ὑμῖν ἀρχόντων ὀργήν, ἣν χαριζόμενοι τοῖς ἐξ ἡμῶν ἀποστάσι καὶ σοὶ μετὰ τῶν ἄλλων ὡς τῆς πατρίου δόξης ἀντιποιουμένοις ἐπήνεγκαν· καὶ ἣν ἡμῖν ἐξαίσιόν τι πάθος ἐκ τῆς ἀγγελίας ταύτης συμβάν. *Ἡ μὲν γὰρ εἱρκτὴ* καὶ τὰ ἐν ταύτῃ δεσμὰ μόνον οὐ καὶ ἡμᾶς εἶχε συγκαθειργμένους καὶ τὴν ἐκεῖ πικρίαν πᾶσαν

[1] Πρβλ. Σπ. Π. Λάμπρου, ΠΠ Β', 1912 - 1924, σ. κϛ'.

[2] Λάμπρος, Ἔνθ᾽ ἀνωτ. σσ. 231 - 232, Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, Ἅπαντα τὰ εὑρισκόμενα IV, 1935, σσ. 500 - 502.

[3] Γενν. Σχολαρίου, Ἔνθ᾽ ἀνωτ. IV, σσ. 441 - 443. Πρβλ. καὶ τὴν φράσιν τῆς ἐπιστολῆς 12 *«ἀπήγγειλαν ἡμῖν οὐκ ὀλίγοι»* (τῶν ἐν Κρήτῃ ἢ ἐκ Κρήτης ἐρχομένων). Περὶ τοῦ ἑλληνομαθοῦς τούτου Λειπομάνου πρβλ. Λάμπρον, ΠΠ Β', σσ. κγ' - κδ'.

[4] Λάμπρου, ΠΠ Β', 1912 - 1924, σσ. 232 - 234, Γενναδίου Σχολαρίου, Ἅπαντα τὰ εὑρισκόμενα IV, 1935, σσ. 450 - 452.

[5] Ἤδη ὁ Λάμπρος, ΠΠ Β', σ. β' καὶ ε' παρετήρησεν ὅτι «ἤδη ἐν τοῖς κώδιξι δὲν διαστέλλονται πάντοτε τὰ προωνύμια Γεώργιος καὶ Γεννάδιος κατὰ τάξιν χρονολογικήν».

[6] Migne P.G. 160, 1866, στ. 166.

συνδιαφέροντας. Οὕτως ἀπὸ τοῦ σοῦ σώματος ἐπὶ τὰς ἡμῶν διεβίβαζε σάρκας τὴν τῶν ἀλγεινῶν αἴσθησιν ἡ φιλία, οὐδὲ τοῖς μεταξὺ πελάγεσιν εἰργομένη». Ἑπομένως ὁ Παΐσιος συνελήφθη διὰ τὴν ἐν Κρήτῃ δρᾶσίν του καὶ ἐκλείσθη δέσμιος εἰς τὰς φυλακάς, πρᾶγμα διὰ τὸ ὁποῖον συνέπασχον οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁμόφρονες καὶ φίλοι του. Τίς ἡ αἰτία ; «οὐ γὰρ ὡς κακοῦργον καὶ πονηρὸν ἡ κάθειρξις ἐκείνη τὸν ἐμὸν εἶχε Παΐσιον, ἀλλ᾽ ἦσαν μᾶλλον τοιοῦτοι οἱ μηδὲν ἀδικοῦντί σοι τὰς ποινὰς ἐκείνας ἐπενεγκόντες». Ἐνῷ λοιπὸν ἐφαντάζετο τὸν Π. ὁ Σχ. εἰς τὴν φυλακὴν εὐχόμενον ὑπὲρ τῶν διωκόντων αὐτὸν καὶ ἐφθόνει ἐπὶ τῇ εὐτυχίᾳ του καὶ ηὔχετο, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος τύχῃ ἀναλόγου μεταχειρίσεως ὑπὸ τῶν ἐν τῇ Πόλει, «ταῦτα λογιζομένοις ἡμῖν ἐπὶ ταῖς σκυθρωποτέραις φήμαις ἐκείναις καὶ δεύτεροί τινες ἥκουσιν ἄγγελοι, *λελῦσθαί σε πάντων καὶ τῆς ἀρχαίας ἐκείνης ἀνέσεως ἀπολαύειν* ἰσχυριζόμενοι, *καὶ μετὰ σοῦ τοὺς τῶν αὐτῶν σοι δεσμῶν κεκοινωνηκότας*, καὶ τὸν τῆς καθείρξεως χρόνον καὶ τὴν τῆς ἐλευθερίας ἡμέραν καὶ πάντα ἡμῖν ἀκριβῶς διηγοῦντο τὰ μεταξύ».

Ἐκ τῶν περαιτέρω λεγομένων φαίνεται ὅτι ἡ σύλληψις ἐγένετο κατὰ τὴν μεγ. τεσσαρακοστὴν καὶ ἡ ἀπόλυσις συνέπεσε μὲ τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου, ὥστε ὁ Σχολάριος τολμηρῶς πως νὰ παρομοιάζῃ τὸ θεῖον πρὸς τὸ τοῦ Παϊσίου δρᾶμα. Ἡ ἐπιστολὴ καταλήγει οὕτω «Καὶ νῦν ἡμῖν *ἐν ταῖς τῶν ὁμολογητῶν ὁμηγύρεσι τεταγμένος*, οὐ μᾶλλον τὴν ἔχουσαν νῆσον ἢ τοὺς φίλους πάντας καὶ τοσοῦτόν σου διισταμένους κοσμεῖς. Ἀλλὰ ζῆθι καὶ τὸν ὑπὲρ τῆς ἀληθείας ζῆλον σαυτῷ τε καὶ τοῖς πλησιάζουσιν αὔξων καὶ ἡμᾶς ὁμοίως εὔφραινε ταῖς τῶν καλῶν ἀγγελίαις· *εἰ γὰρ καὶ πάντα μέλλοις προΐεσθαι τοῖς ἀδίκοις ἀπαιτηταῖς, οὐ δίκαιον ὑφιέναι σε τῆς εὐσεβεστάτης ταύτης συστάσεως*».

Δυστυχῶς ὁ Σχολάριος εἶχε σπεύσει διὰ νὰ γράψῃ τὸ λαμπρὸν αὐτὸ συγχαρητήριον γράμμα. Ὁ Παΐσιος καὶ οἱ σὺν αὐτῷ εἶχον ὄντως ἀπολυθῆ καὶ εἶχον ἀποκατασταθῆ εἰς τὴν «ἀρχαίαν ἄνεσιν», ἀλλ᾽ οὐχὶ ἄνευ ὅρων. Πιεσθέντες ἀπὸ τοὺς Ἐνετούς, ὑπεχώρησαν, οὐχὶ βεβαίως κατὰ τὸ δόγμα, ἀλλὰ προφανῶς εἰς ἀγωνιστικότητα. Ποῖοι ἦσαν οἱ ἐπιβληθέντες εἰς αὐτοὺς ὅροι ἀγνοοῦμεν. Φανερὰ ὅμως εἶναι ἡ δυσαρέσκεια, ἡ λύπη τοῦ Σχολαρίου ὅταν οὗτος ἐξηκρίβωσε τὰ γενόμενα. Ὀρθῶς ὑπωψιάσθη ὁ Λάμπρος ὅτι ἡ ἐπιστολὴ 17 εἶναι σχετικὴ μὲ τὸν ἐν λόγῳ Παΐσιον [1]. «Τῆς σῆς μὲν πρότερον εὐσεβείας ἀγγελλομένης ἡμῖν, ἐτερπόμεθα» γράφει ἐν ἀρχῇ. Ἀλλὰ τὴν χαρὰν διεδέχθη λύπη ἐπὶ τῇ ἀγγελίᾳ ὅτι ὁ Παΐσιος ἐφοβήθη τὸν θάνατον, καί, ἐνῷ ἦτο πλησιέστατος πρὸς τὸ μαρτύριον, ἐδειλίασεν. Ἐνῷ οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἤλπιζον ὅτι ὁ Παΐσιος θὰ ἐνέμενεν, οὗτος ἐνέδωκεν· «ταῦτα δή σε καὶ αὐτὸν εἰδότα πάνυ καλῶς τὴν μαρτυρίαν τῆς ἀληθείας καιροῦ καλοῦντος

[1] Λάμπρου, ΠΠ Β', σσ. 243 - 246, πρβλ. καὶ σ. κϛ'.

ὑπελεύσεσθαι γενναίως ἐλπίζομεν *καὶ τῶν ἅπαξ ἐγνωσμένων βουλήσεθαι θνήσκειν ὑπερμαχοῦντα...»*. Ἐὰν δὲν εἶχε δειλιάσει, θὰ ἦτο ἤδη κόσμημα τῆς Ἐκκλησίας καὶ καύχημα τῶν φίλων «Ὦ πόσων ἐγκωμίων ὑπόθεσις νῦν ἂν ἡμῖν ἦσθα, πόσοι τὸν σὸν ἂν ἑώρταζον θάνατον ἐκ τῆς ὑπὲρ Χριστοῦ παρρησίας σοι σαφῶς ἐπενηνεγμένον... *Ἀλλὰ σὺ φεῦ ῥίψασπις ἡμῖν ἐγένου παρὰ πᾶσαν ἐλπίδα* καὶ ταῦτα τὴν τῶν προμάχων τόλμαν καὶ προθυμίαν ἐξ ἀρχῆς ἀνελόμενος καὶ τοὺς στεφάνους ἐν χεροῖν ἔχων ὑπὸ ῥαθυμίας ἀφῆκας καὶ *ἀντὶ τῶν ἐπάθλων νῦν συγγνώμην αἰτεῖς*. Ταῦτα πολλὴν ἡμῖν ἀθυμίαν ἐνέβαλεν. Ταῦτα *καὶ περὶ τῶν ἄλλων* δεδιέναι πάνυ ποιεῖ... Καὶ τί χρὴ περὶ τῶν σαθροτέρων ἐλπίζειν, ὁπότε τῆς σῆς στερρότητος οὕτω σφοδρῶς ὁ τῆς ζωῆς ἔρως ἐκράτησεν ;»!

Τελευτῶν ὁ Σχολάριος δὲν ἀπελπίζει· ἀπεναντίας προτρέπει πρὸς διόρθωσιν τὸν δειλιάσαντα καὶ δὴ τὸ μὲν διὰ τῆς αὐτεπιβολῆς *ἀργίας* ἀπὸ τοῦ ἱεροπρακτεῖν, τὸ δὲ διὰ τῆς μὴ τηρήσεως τῶν βιαίως ὑπεσχημένων. «Ἀρχὴ δὲ γνησία τῆς μετανοίας *ἡ τῶν βιαίως ὑπεσχημένων ἀποφυγὴ καὶ παραίτησις*, ἣν ἀκινδύνως δύνασαι πράττειν. Σοῦ γὰρ τὸν ἰδιώτην αἱρουμένου βίον προσκαίρως καὶ τὸ λειτουργεῖν ὑπερτιθεμένου, ἕως ἂν τὰ τῆς Ἐκκλησίας τὴν ἐλπιζομένην λάβῃ κατάστασιν, οὐδεὶς ἀπαιτήσει τὰς ὑποσχέσεις ἢ μὴ λαμβάνων δίκας εἰσπράξεται... Εἰ δὲ καὶ ἕτερόν τινα τρόπον ὑποβάλλει σοι τὸ συνειδὸς τὴν ἐκ Θεοῦ συγγνώμην αἰτεῖν, ποίει δὴ τὰ δοκοῦντα, μόνον εἰ *κατὰ νόμον* [1] ταῦτα μέλλει πράττεσθαι. Ἓν φυλάττου μόνον, *μὴ καθάπαξ ἀπεγνωκὼς τῆς ἡμετέρας ὁλοκληρίας ἀπορραγῇς*». Ἐκ τοῦ τελευταίου τούτου φαίνεται ὅτι ὁ πταίστης Παΐσιος δὲν εἶχεν ἀπομακρυνθῇ τῆς Ὀρθοδοξίας, ἀλλ' εἶχε παραιτηθῇ τῆς δράσεως.

Ε' ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ, ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΚΑΙ ΑΙ ΕΝΕΡΓΕΙΑΙ ΤΩΝ ΕΝ ΚΡΗΤῌ

Ἐκτὸς τοῦ πάπα ὁ ὁποῖος ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν ἐπιβολὴν τοῦ ὅρου τῆς Φλωρεντίας, καὶ ἄλλη προσωπικότης τῆς ἐποχῆς, ἀπὸ ἄλλης κινουμένη σκοπιᾶς, εἰργάζετο πρὸς τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν. Πρόκειται περὶ τοῦ Νικαίας Βησσαρίωνος τὸν ὁποῖον ὁ πάπας ἀνήγαγεν εἰς τὴν πορφύραν τοῦ καρδιναλίου. Ὁ λογιώτατος οὗτος ἱεράρχης, ἀρχηγὸς γενόμενος τῶν ἑνωτικῶν, ἀνυψωθεὶς ἀργότερον (Ἀπρίλ. 1463) καὶ εἰς τὸν θρόνον τοῦ λατινικοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἅλωσιν τῆς βασιλευούσης ἐπεζήτησε παντὶ τρόπῳ ὅπως ἐπιβληθῇ εἰς τὰς φραγκοκρατουμένας

[1] Κατὰ θεῖον νόμον δηλ.

χώρας. Τοῦτο βεβαίως ἔπραττεν ὡς σύμφωνον πρὸς τὰς πολιτικάς του προθέσεις, δηλονότι τὴν σταυροφορίαν τῆς Δύσεως πρὸς ἐλευθέρωσιν τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τοὺς δυνάστας μουσουλμάνους. Ἑπόμενον ἦτο ὅτι δὲν θὰ ἠδιαφόρει διὰ τὴν Κρήτην, τὸ σπουδαιότερον Regnum τῆς Ἑνετίας ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἀπὸ τὸ ὁποῖον κατήγοντο ἐπιφανεῖς ἑνωτικοί, ὁ Μητροφάνης, ὁ Γρηγόριος, ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος κ.ἄ. καὶ εἰς τὸ ὁποῖον ἤδη οἱ ἐπιφανέστεροι ἀνατολικοὶ εἶχον δώσει μάχην μὲ τοὺς ἐπιφανεστέρους τῶν λατινιζόντων Ἑλλήνων.

Ἐκτὸς τῆς ποιμαντορικῆς ἐγκυκλίου του (27 Μαΐου 1463) ἐπὶ τῇ ἀναλήψει τῆς πατριαρχείας, ἡ ὁποία θὰ ἔφθασε καὶ εἰς τὴν Κρήτην, ὁ Βησσαρίων προέβη εἰς δωρεὰν διὰ τὴν συντήρησιν δεκαὲξ οὐνιτῶν ἱερέων ἐν Κρήτῃ [1], οἱ ὁποῖοι τὸ μὲν θὰ διεφώτιζον τοὺς κατοίκους ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως, τὸ δὲ θὰ ἐχρησίμευον διὰ νὰ λαμβάνωνται ἐξ αὐτῶν οἱ πρωτοπαπᾶδες Κρήτης (Χάνδακος), Χανίων, Ρεθύμνης καὶ Σητείας. Ἤδη τὸν Μάϊον 1462 ὁ πάπας εἶχε ζητήσει 40 χρυσᾶ δουκᾶτα ἐκ τῶν ἐσόδων τῆς ἐν Χάνδακι σιναϊτικῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης νὰ διατίθενται ὑπὲρ τῶν ἑνωτικῶν ἱερέων τῆς Κρήτης [2], τοὺς ὁποίους γνωρίζομεν ὀνομαστί : Ἠσαΐας ἱερομόναχος, Ἰωάννης Πλουσιαδηνός, Ἰωάννης Ρῶσσος (ὁ βιβλιογράφος), Γεώργιος Ἀλεξάνδρου, Νικόλαος Καναδᾶτος, Νικόλαος Πλουσιαδηνός, Νικόλαος Μαυρομμάτης, Γεώργιος Χρυσολωρᾶς, Μάρκος Ἐπιφάνιος, Μανουὴλ Συναδηνός, Γεώργιος Βισούλας καὶ Γεώργιος Βρανᾶς [3]. Διὰ τῆς φορολογίας αὐτῆς τῶν κτημάτων τοῦ Σινᾶ ἐν Κρήτῃ καὶ τῆς δωρεᾶς τοῦ Βησσαρίωνος συνετηροῦντο οἱ ἄλλως μὴ ἔχοντες ποίμνιον ἑλληνόρρυθμοι λατῖνοι. Παρὰ ταῦτα ἡ οὐνία δὲν προώδευσεν, ἀπεναντίας πολλοὶ λατινικοῦ ρυθμοῦ Κρῆτες μετελάμβανον καὶ ἐκηδεύοντο ἀπὸ ὀρθοδόξους ἱερεῖς !

Καὶ περὶ μὲν τῆς δράσεως τοῦ κορυφαίου ἐκ τῶν οὐνιτῶν Πλουσιαδηνοῦ εὐθὺς ἀμέσως. Ἀπαραίτητον ὅμως θεωρῶ νὰ εἴπω ὀλίγα διὰ τὸν γνωστὸν πράκτορα τοῦ Βησσαρίωνος ἐν Κρήτῃ *Μιχαὴλ Ἀποστόλην* [4], Βυζάντιον

[1] Fl. Cornelius, Creta Sacra II, σσ. 35 - 36.

[2] G. Hofmann, Sinai und Rom OC IX, 1927, σσ. 267 - 270.

[3] Αὐτόθι πρβλ. καὶ Hofmann, OCP X, 1924, σ. 99.

[4] Ἡ ἀλληλογραφία του ἐξεδόθη τὸ μὲν ὑπὸ É. Legrand, BH de XV et XVI siècles II, 1885, σσ. 233 - 259 : Lettres de Michel Apostolios, τὸ δὲ ὑπὸ Hippolyte Noiret, Lettres inédites de Michel Apostolis, publiées d'après les manuscrits du vatican avec des Opuscules Inédits du même auteur, une introduction et notes par—, Paris 1889, ὅπου καί τινα τῶν ἔργων του. Περὶ τῆς στάσεώς του ἀπέναντι τοῦ ὅρου τῆς Φλωρεντίας ὁ Allatius, Ἔνθ' ἀνωτ. στ. 938. Περὶ τῶν σχέσεών του μετὰ τοῦ Βησσαρίωνος ὁ L. Mohler, Kardinal Bessarion I Band, Paderborn 1923, σσ. 328 - 332.—μετὰ τοῦ Ἀμιρούτζη ὁ Ν. Β. Τωμαδάκης, ΕΕΒΣ ΙΗ', 1948, σσ. 130 - 131.—Πρβλ. καὶ Β. Λαούρδα, Μιχαὴλ Ἀποστόλη λόγος περὶ Ἑλλάδος καὶ Εὐρώπης, ΕΕΒΣ ΙΘ',

λόγιον καταφυγόντα εἰς Κρήτην μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ταξιδεύοντα δ' ἐκεῖθεν εἰς Ἰταλίαν, ἀλληλογραφοῦντα μὲ τὸν Βησσαρίωνα καὶ τὸν Ἀμιρούτζην (μὲ τὸν πρῶτον ἐξεφράζετο ὡς καθολικὸς μὲ τὸν δεύτερον ὡς ἐλευθερόφρων!), ἀντιγράφοντα, συλλέγοντα καὶ ἐμπορευόμενον ἑλληνικοὺς κώδικας διὰ λογαριασμὸν τοῦ πρώτου καὶ ἐπιδιώκοντα, εἰς μάτην, ἀναλώμασιν αὐτοῦ νὰ ἱδρύσῃ ἐν Κρήτῃ ἀνώτερον σχολεῖον: «διὰ τοῦτο βοηθητέον Κρησί τε κἀμοί», ἔγραφε πρὸς τὸν Βησσαρίωνα, «ἢ *μουσεῖον ἀνεῳγότα,* τοῦτο δὴ τὸ πολλά σοι πάλαι ποθούμενον, ἢ ὅτῳ τρόπῳ ἄριστά σοι καὶ ἐμοὶ ἕξειν δοκεῖ» [1]. Καὶ ἄλλοτε «βεβαιοῦ τοίνυν τοὺς λόγους καὶ δεῖξόν με ἀληθῆ, οἵῳ τῷ τρόπῳ *διδασκαλεῖον* εἰς Κρήτην ἀνοίξας ἀρέσκει σοι» [2], καὶ «θέλησον ἀνθῆσαι κἀν τῇ Κρήτῃ τοὺς λόγους» [3].

Ὁ Ἀποστόλης, πρόσωπον μέχρι γελοιότητος ἀλλοπρόσαλλον, ἐριστικὸν καὶ ὑπερβὰν πᾶσαν πτωχοπροδρομικὴν κολακείαν καὶ ἐπαιτείαν [4], ἀφοῦ εἶχεν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀντιταχθῇ εἰς τὴν ἕνωσιν, ἐνόμισεν ὅτι ἡ ἀντίθετος στάσις ἐν Κρήτῃ θὰ τῷ ἀπέβαινε προσοδοφόρος. Ἐξεδηλώθη λοιπὸν ὡς ἀνθενωτικός, δι' ὃ καὶ προεκάλεσε τὴν μῆνιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ λαοῦ. Ὁ Βησσαρίων συνίστα εἰς τὸν πτωχὸν αὐτὸν λόγιον «συνεῖναι τοῖς τῆς ἑνώσεως». «Ἐπεὶ δ' ἅπαξ ἐκέλευσας συνεῖναί με τοῖς ἑνώσεως καὶ τὰ δυνατὰ συναγορεύειν αὐτοῖς, ἕνα τῶν τοιούτων γενόμενον καὶ αὐτόν, εἰ καὶ πρὶν ἐλάνθανον ὤν, δίκαιόν ἐστι γνῶναι καὶ ὅσα μοι περιέπεσεν· *μῖσος μὲν οὖν τῶν Γραικῶν καὶ αὐτοῖς ἀποσυνάγωγον εἶναι, καὶ μήτε προσαγορεύειν, μήτε τῶν σφῶν αὐτῶν παῖδας φοιτᾶν παρ' ἐμέ, ἵνα μὴ τῇ παιδείᾳ τῶν λόγων ῥωμέλληνες γένωνται,* ἔχων καὶ ἄλλα φάναι πολλά, παραλείπω. Σάββας δέ τις καὶ Μάξιμος μοναχὼ» προσεκόμισαν εἰς αὐτὸν πρὸς ἀντιγραφὴν «*γράμμα τοῦ Ἀλεξανδρείας γέμον ἀσεβείας καὶ βλασφημίας ἐπὶ Λατίνους*». Ὁ Ἀποστόλης τοὺς ἐξύβρισε, τοὺς ἐξεδίωξε καὶ τὴν ἐπομένην διηγήθη τὸ πρᾶγμα «τοῖς ὁμοδόξοις καὶ φίλοις» [5], οἱ ὁποῖοι τὸν παρεκίνησαν νὰ τοὺς καταγγείλῃ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον καὶ ἔπραξε, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐξορισθοῦν οἱ δύο ὀρθόδο-

---

1949, σσ. 235 - 244 καὶ τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Μιχαὴλ Ἀποστόλη Ἀνέκδοτα ἐπιγράμματα, ΕΕΒΣ Κ', 1950, σσ. 172 - 208, ὅπου καὶ ἡ λοιπὴ βιβλιογραφία, εἰς τὴν ὁποίαν πρόσθες: F. M a s a i, Un περὶ τῆς οὐσίας faussement attribué a Michel Apostolès, «Scriptorium» 1, 1946 - 1947, σ. 162.

[1] L e g r a n d, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 240.

[2] Αὐτόθι σ. 249.

[3] Αὐτόθι σ. 250.

[4] N o i r e t, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 26, ὡς ἑξῆς χαρακτηρίζει τὸν Ἀποστόλην «grand enfant, avec bon cœur, mais sans cervelle ; professeur sans place, mendiant argent et élèves ; exilé parcourant le monde pour chercher patrie et fortune».

[5] Μεταξὺ τῶν ὁποίων Γ ε ώ ρ γ ι ο ς Ἀ λ ε ξ ά ν δ ρ ο υ (ὁ εἷς ἐκ τῶν 12 οὐνιτῶν) καὶ Ἰ ω ά ν ν η ς ὁ ζ η λ ω τ ή ς «τῶν ἱερέων τῆς γερουσίας τὼ κορυφαίω».

ξοι καὶ ἀνθενωτικοὶ μοναχοί. Οὗτοι «οὐκ ἤρκει μένοντε αὐτὼ ἐν τῇ Συρίᾳ σιγᾶν, ἀλλ' ἐγραψάτην ἐν Κρήτῃ τοῖς ξυνθιασώταις αὐτοῖν, *ἐμὲ μὲν πρώτως καὶ μάλιστα ἀφορίζοντε,* μετέπειτα δὲ καὶ τοὺς γενομένους αὐτοῖν αἰτία<ς> τῆς ἐξορίας. *Ταῦτ' ἀναγνόντες οἱ Κρῆτες, εἰπεῖν οὐκ ἔχω οἷοι γεγόνασιν· οὐχ ὁρᾶν ἔχουσιν ὡς γοργόνας, οὐ πυρὸς μεταδιδόασιν, οὐχ ἁλῶν, πολλοῦ γε καὶ δεῖ* χρημάτων, οὐ συνεύχονται, οὐκ ἄλλο τι ποιοῦσιν ἀνθρώπινον...» [1]. Καὶ εἰς τὴν ἐπιστολὴν 70ὴν τῷ 1467 γραφεῖσαν ὁ τὸ πρὶν ἀνθενωτικὸς Ἀποστόλης [2] ἰδοὺ τί λέγει. «Καὶ ταῦτα ξένος ὢν καὶ πένης κἀνέστιος, τοῖς τε Γραικοῖς οὐχ ὅτι γε ἐξουθενωμένος, ἀλλ' *ἐχθρὸς ἄσπονδος, μισητὸς καὶ ἀποσυνάγωγος*· ἐξ ὅτου γὰρ ἀνεκαλυψάμην ἣν ἔχων δόξαν περὶ Λατίνους ἐτύγχανον, συναγορεύων τοῖς ὑπηκόοις τῶν Ῥωμαίων τῆς Ἐκκλησίας καί που καὶ λόγοις πιθανωτέροις καὶ ἔργοις δραστικωτέροις τὴν πρότερον ἀπωθούμενος, ἔκτοτε τοῦτο καλοῦμαι, οὗ φανείην τῆς πόλεως· *ἰδοὺ νῦν καὶ τοῦτον εἴληφεν ὁ διάβολος· ἰδοὺ τὸ ἄγος· ἰδοὺ τὸ κάθαρμα.* Καὶ πρὸς ἐπὶ τούτοις ἀφείλοντό με τοὺς φοιτητάς, οἵ με πάλαι ἂν ἐθανάτωσαν, εἰ μὴ τὴν ἀρχὴν ἐδεδοίκεσαν. Νῦν οὖν ζῶ τῇ γραφίδι πονήρως καὶ ποῖ γῆς φύγοιμι σκέπτομαι, μάλιστα δ' αὐτὸς ὅπου ὑπάρχεις, ὁ ἐμὸς δεσπότης καὶ κύριος (ὁ Βησσαρίων)» [3].

---

[1] N o i r e t, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 102. Ἡ ἐπιστολὴ τὸν χειμῶνα 1467 - 1468.

[2] Πρβλ. N o i r e t, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 22.

[3] N o i r e t, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 89. Ταῦτα ἔχοντες ὑπ' ὄψιν ὑπεσημειώσαμεν εἰς Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400, ἐν Ἀθήναις 1947, σ. 111 σημ. 5: «ποία ἡ δύναμις τοῦ οἰκ. πατριαρχείου ἐν Κρήτῃ καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν ἀκόμη δεικνύει ἡ ἀπομόνωσις ἣν ὑπέστη ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης κατόπιν ἐκτοξευθέντος κατ' αὐτοῦ (ὡς παπολάτρου) ἀφορισμοῦ. Οὐδὲ νὰ ἀνάψῃ πῦρ ἢ προμηθευθῇ τὰ τῆς τραπέζης ἠδύνατο». Ἀλλ' ἡ παρατήρησις αὕτη δὲν ἔπεισε τὸν ἐν Ἀμερικῇ συνεργάτην Β α σ ί λ ε ι ο ν Λ α ο ύ ρ δ α ν, ὁ ὁποῖος ἐν ΕΕΒΣ ΙΘ', 1949, σ. 238 σημ. 1 παρέχωσε τὰ ἑπόμενα «Δὲν εἶναι ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης, ὅστις ἀφωρίσθη ὑπὸ τοῦ οἰκ. πατριαρχείου ἀλλ' ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης. Τὸ κείμενον εἰς Λ ά μ π ρ ο ν Σπ., Ὁ κατ' Ἀρσενίου τοῦ Ἀποστόλη ἀφορισμὸς τοῦ πατριάρχου Παχωμίου Α', ΝΕ 3, 56 - 58»! Ἀλλ' ἐγὼ δὲν ὡμίλησα περὶ ἀφορισμοῦ ὑπὸ τοῦ οἰκ. πατριαρχείου, ἀλλὰ περὶ τῆς δυνάμεως τοῦ οἰκ. πατριαρχείου ἐν Κρήτῃ. Ὅτι δὲ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀφωρίσθη γνωρίζει πᾶς τις ὅστις ἀνέγνωσε τὴν ἀλληλογραφίαν του καὶ δὴ τὰς ἀνωτέρω πρὸς Βησσαρίωνα ἐπιστολάς του παρὰ N o i r e t, οὐδ' ἠδυνάμην ἐγὼ νὰ κάμω σύγχυσιν μεταξὺ πατρὸς καὶ υἱοῦ Ἀποστόλη. Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι ὁ Λαούρδας γνωρίζει τὴν μελέτην τοῦ Ἀ θ. Π α π α δ. Κ ε ρ α μ έ ω ς, Μᾶρκος Ξυλοκαράβης, πατριάρχης οἰκουμενικὸς καὶ εἶτα πρόεδρος Ἀχριδῶν VVr 10, 1903, σσ. 402 - 415 (πρβλ. Κρητ. Χρον. Ε', 1951, σ. 260 σημ. 6) ὅπου ἀκριβῶς καὶ ἐν σσ. 403 - 404, ἀναπτυσσομένης τῆς ἐξαρχικῆς δράσεως τοῦ Ξυλοκαράβη ἐν Κρήτῃ, σχολιάζεται ἡ πρὸς Βησσαρίωνα ἐπιστολὴ τοῦ Μιχ. Ἀποστόλη. Ὁ Κεραμεὺς ῥητῶς λέγει «*ὅτι δὲ τὰ πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς εἰργάσθησαν σοβαρῶς ἐν Κρήτῃ κατὰ τοῦ Μιχαὴλ* (Ἀποστόλη) *δῆλον ἐξ ἑτέρας ἐπιστολῆς...*» καὶ ἀναφέρεται εἰς τὴν ὡς ἄνω πρὸς Βησσαρίωνα!

ϛ' ΜΑΡΚΟΣ ΞΥΛΟΚΑΡΑΒΗΣ - ΙΩΣΗΦ ΠΛΟΥΣΙΑΔΗΝΟΣ

Ὁ Παΐσιος, ὁ Σάββας καὶ ὁ Μάξιμος δὲν εἶναι τὰ μοναδικὰ πρόσωπα τὰ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους προστατεύσαντα τὴν χειμαζομένην Ὀρθοδοξίαν ἐν Κρήτῃ. Τὸ ἔργον τῶν ὀρθοδόξων ἀπέβη ὄντως δύσκολον, ἀφοῦ ἔπρεπε νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον τὸ ὑποκείμενον εἰς τοὺς Τούρκους, διωκόμενοι δὲ ἀπὸ τοὺς Ἑνετοὺς νὰ καταφεύγουν in partibus infidelium, ὅπου ἡ ἄσκησις τῆς ὀρθοδόξου λατρείας ἦτο ἀπὸ δογματικῆς ἀπόψεως ἀνενόχλητος. Δυσκολωτέραν κατέστησε τὴν θέσιν τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου ἐν Κρήτῃ ἡ ἐπανάστασις λεγομένη τοῦ *Σήφη Βλαστοῦ* [1], εἰς τὴν ὁποίαν ἔλαβον μέρος καὶ ἱερεῖς. Ἀκόμη τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὴν μεγαλόνησον εἶχον καταφύγει ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἱερωμένοι οἱ ὁποῖοι δὲν ἐπεθύμουν νὰ ζήσουν ὑπὸ τοὺς Τούρκους ἀλλ' οὐδ' εἰς τὸν πάπαν νὰ ὑποταχθοῦν, περιέπλεκε τὰ ἐν Κρήτῃ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα. Ἐπὶ ἱκανὰ ἔτη Κρῆτες κληρικοὶ δὲν θὰ εἶναι πλέον ἐκ τῶν σημαινόντων τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ὡς συνέβαινε πρὸ τῆς ἁλώσεως καὶ ἡ ἐξάρτησις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης ἐκ τῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως θὰ εἶναι χαλαρά. Τοῦτο δείκνυται ἄλλως τε καὶ ἐκ τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ Ἀλεξανδρείας, ἡ ὁποία μετὰ ἕνα καὶ πλέον αἰῶνα, διὰ τοῦ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ [2], θ' ἀποκορυφωθῇ.

Ἂς ἴδωμεν δι' ὀλίγων ποία ὑπῆρξεν ἡ ἀντίδρασις τῆς ἑνετικῆς ἐξουσίας εἰς τὴν κατὰ τῆς ἑνώσεως ἐν Κρήτῃ κίνησιν, ὡς αὕτη παρουσιάζεται εἰς μυστικὰ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς. Τὴν 27ην Αὐγούστου 1461 εἰς ἔγγραφον, ἀφορῶν εἰς τοὺς πρόσφυγας τοὺς λόγῳ ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καταφυγόντας εἰς Κρήτην, ὁρίζεται «Intelleximus quod multi nobiles et cives tam Constantinopolis, quam de partibus Amoree [3], magne et bone reputationis, nec non et *papates et caloieri et presbiteri greci* in magno numero se reduxerunt ad standum et habitandum in ista nostra civitate Candide, ac in aliis civitatibus, et tota ista insula Crete». Διατάσσεται ἡ ἔξωσις τῶν ὑπόπτων ribellionis κατόπιν ἀνακρίσεως καὶ τασσομένης λογικῆς προθεσμίας [4]. Ἤδη τὴν 19ην Ἰουνίου 1461, ἕνεκεν τῆς ἐν Ρεθύμνῃ ἐπαναστάσεως τοῦ Σήφη Βλαστοῦ, εἶχεν ὁρισθῇ ὅπως οἱ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καὶ Μορέως καταφυγόντες εἰς Κρή-

---

[1] Αὕτη ἔλαβε χώραν κατὰ μὲν τὸν Fl. Cornelius τὸ 1453, κατὰ δὲ τὰ ἔγγραφα μεταξὺ 1458 καὶ 1460. Πρβλ. Στεφάνου Ξανθουδίδου, Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, Ἀθῆναι 1939, σσ. 113 - 115.

[2] Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκην, «Κρητικὰ Χρονικὰ» Ε', 1951, σσ. 263 - 274.

[3] Μορέως δηλ.

[4] Lamanky, Secrets d'État de Venise, S. Pétersbourg 1884, σ. 046.

την ὀρθόδοξοι κληρικοὶ μένουν μόνον εἰς Κέρκυραν [1] καὶ οὐχὶ ἀλλαχοῦ [2]. Τὴν 26ην Ἰουνίου 1466 διατάσσεται νὰ ἐξωσθῇ τῆς Κρήτης, ὁ πατὴρ καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ πατὴρ μετὰ τῶν δύο υἱῶν κατέφυγεν εἰς Κρήτην, ἀλλ' ὁ εἷς τῶν υἱῶν «magni ingenii et magne astutie iverit Constantinopolim, factus fuerit patriarcha». Ν' ἀπαγορευθῇ οἱαδήποτε μετάβασις εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐκ Κρήτης ἐπὶ ποινῇ ὁλοσχεροῦς ἀποκλεισμοῦ ἐκ τῆς ἑνετικῆς ἐπικρατείας [3]. Ἀσφαλῶς τὸ ἔγγραφον ἀφορᾷ εἰς τὸν *Μᾶρκον Ξυλοκαράβην* πατριαρχεύσαντα περὶ τὰ ἔτη ἐκεῖνα [4], ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλην «Μᾶρκος σκοτενδύτης Βυζάντιος ὁ Ξυλόναυς, ἀνὴρ φιλόχρυσος, κακόδοξος, κερκοπίθηκος, ὃς τὴν Κρήτην πᾶσαν συνέχεέ τε καὶ συνεκύκησεν» [5].

Ἡ σχέσις πρὸς τὸ ὑπὸ τοὺς Τούρκους οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον ἐθεωρεῖτο ἔγκλημα τιμωρούμενον ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν. Τὸ 1461 διετάχθη ἡ ἔξωσις τοῦ *Πέτρου Τζανκαροπούλου* πρωτόπαπα Ρεθύμνης μὴ ἀρεστοῦ εἰς τοὺς Ἑνετούς, ὡς ζητοῦντος ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸν ἄδειαν ἐγκαινίων ναῶν [6]. Τὴν 12ην Νοεμβρίου διατάσσεται ἡ ἔξωσις Νεοφύτου ἱερομονάχου Χάνδακος [7], ἀποδίδεται δ' ἡ κατὰ τὴν 28 Αὐγούστου 1458 [8] ἐπανάστασις, περὶ ἧς ἀνωτέρω, εἰς τοὺς ὀρθοδόξους ἱερεῖς «(quod) rebellio proxima Rethimi a papatibus et clericis processerit» [9], τόσον ὥστε ν' ἀμείβεται ὁ ἱερεὺς *Ἰωάννης Λίμας* ὡς μὴ μετασχών ! [10].

Ἱκανὰ ἔτη μετὰ ταῦτα (1487) ἔγγραφον ἑνωτικὸν χαρακτηρίζει τὸν ὀρθόδοξον κλῆρον ὡς τὸν κύριον τῆς Γαληνοτάτης ἐχθρὸν «*Papates non catholici, quos semper recognovimus primos auctores et compulsores et fautores contra statum nostrum*... de calogeris et aliis personis forin-

---

[1] Ὑποκειμένην καὶ αὐτὴν εἰς τὴν Ἑνετίαν.

[2] Lamansky, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 047.

[3] Αὐτόθι σ. 052.

[4] Μ. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ Πίνακες, σσ. 481 - 482. Σάρδεων καὶ Πισιδίας Γερμανοῦ, Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς ἁλώσεως καὶ ἑξῆς Μέρος Α', ἐν Κωνσταντινουπόλει 1935, σσ. 9 - 10. Ἀθ. Παπαδ. Κεραμέως, Ἔνθ' ἀνωτ. (ἐν σημ. 3 τῆς σ. 133). L. Petit, Deposition du patriarche Marc Xylocaravi ROChr. VIII, σσ. 144 - 149.

[5] Noiret, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 95, ἡ ἐπιστολὴ τοῦ 1467. Τὸ *Ξυλόναυς*, δι' οὗ ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλη μεταφέρεται ἐπὶ τὸ λογιώτερον τὸ *Ξυλοκαράβης*, μετεποίησεν ὁ Β. Λαούρδας εἰς *ξυλόναος !* «Κρητικὰ Χρονικὰ» Ε', 1951, σ. 260.

[6] Lamansky, 045.

[7] Αὐτόθι 048.

[8] Αὐτόθι.

[9] Αὐτόθι 048.

[10] Αὐτόθι 050. Πράγματι ὅμως ὡς προδοὺς τὴν συνωμοσίαν. Πρβλ. Ξανθουδίδην, Ἔνθ' ἀνωτ.

secis, quæ ex Turchia et maxime de missis per patriarcham Grecum venire presumunt *ad insulam ist.m Crete ad disseminandum schisma et hæreses ac discordias, quæ omnia concludunt contra statum nostrum*» [1].

Εἰδικῶς περὶ τοῦ *Μ. Ξυλοκαράβη* θὰ ἔπρεπε νὰ συγκεντρωθοῦν περισσότεραι εἰδήσεις σχετικαὶ μὲ τὴν ἐν Κρήτῃ δρᾶσίν του. Ἤδη περὶ αὐτοῦ γνωρίζομεν ὅτι, ἱερομόναχος ὤν, ἀνεδείχθη εἰς μητροπολίτην Ἀδριανουπόλεως «ἰνδικτιῶνι ιγ' ἔτει 6973» (1464 - 1465) [2]. Ὀλίγους μῆνας μετὰ ταῦτα, ἴσως χωρὶς κἂν νὰ προφθάσῃ νὰ ποιμάνῃ τὴν λαχοῦσαν αὐτῷ μητρόπολιν, διεδέχθη τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην Σωφρόνιον εἰς τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως [3]. Εἶτα καθῃρέθη (15 Ἰανουαρίου 1467) καὶ τὸ αὐτὸ ἔτος συνεχωρήθη καὶ ἐγένετο Πρόεδρος Ἀχριδῶν [4]. Ὥστε ἡ ἐν Κρήτῃ δρᾶσίς του εἶναι προγενεστέρα τοῦ 1464 τοὐλάχιστον. Μολονότι δὲ δὲν ἀναφέρεται κατὰ τὴν συνωμοσίαν τοῦ Σήφη Βλαστοῦ, φαίνεται ὅτι εἶναι ὡς ἔξαρχος διάδοχος τοῦ Παϊσίου καὶ προκάτοχος τῶν Σάββα καὶ Μαξίμου, μεθ' ὧν ὁ Ἀποστόλης ἦλθεν εἰς ρῆξιν.

Ἀπέναντι τοῦ Μάρκου τούτου ὀρθοῦται μουσικός, θεολόγος καὶ λόγιος οὐχὶ τυχαῖος, ἀνὴρ ἐκτιμώμενος ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα καὶ τυγχάνων τῆς ἐμπιστοσύνης τῆς Γαληνοτάτης ὁ ἱερεὺς Ἰωάννης Πλουσιαδηνός, τὸν ὁποῖον ἤδη εἴδομεν μεταξὺ τῶν 12 οὐνιτῶν ἱερέων τῶν ἀπὸ τοῦ 1462 ἐπιχορηγουμένων. Τὸ πρόσωπον τοῦτο ἀπὸ πολλοῦ ταυτίζεται μὲ τὸν οὐνίτην *ἐπίσκοπον Μεθώνης Ἰωσὴφ Πλουσιαδηνόν* [5], τῆς μεταβολῆς τοῦ ὀνόματος ὑποτιθεμένης ἐκ τῆς εἰς ἐπίσκοπον χειροτονίας. Ὁ Πλουσιαδηνὸς οὗτος ἐπὶ τεσσαράκοντα

---

[1] L a m a n s k y, σσ. 055 - 056.

[2] Κῶδιξ ἁγιοτατ. Μετοχίου Κωνσταντινουπόλεως 145, ις' αἰ. Πρβλ. Ἀ θ. Π α π α δ. Κ ε ρ α μ έ α, ΙΒ Δ', 1899, σσ. 132 - 133 καὶ Γ ε δ ε ὼ ν εἰς Δ. Γ ρ. Κ α μ π ο ύ ρ ο γ λ ο υ, Μν. Ἱστορίας Ἀθ. Β', 1890, σσ. 558 - 560.

[3] Τὸ ἔτος τῆς πατριαρχείας καὶ ἡ διάρκεια αὐτῆς ἀμφισβητοῦνται. Ὁ K r u m b a c h e r (μετάφρ. Σωτηριάδου) Γ', σ. 716 θέτει αὐτὸν εἰς τὰ ἔτει 1466 - 1467 ;, ὁ δὲ Β α σ ί λ ε ι ο ς Σ τ ε φ α ν ί δ η ς, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθ. 1948, σ. 738 εἰς τὰ ἔτει 1465 - 1466, ἑπόμενος τῷ Χ ρ υ σ ο σ τ ό μ ῳ Π α π α δ ο π ο ύ λ ῳ, Τῶν ἐπισκόπων καὶ πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως Χρονολογικὸς Πίναξ «Θεολογία» Δ', 1926, σσ. 177 - 182.

[4] Πρβλ. Ἀ θ. Π α π α δ. Κ ε ρ α μ έ α, V.Vr. 10, 1903, σσ. 402 - 415. (Ἡ μελέτη αὕτη ἔχει ἐριστικὸν τόνον ἔναντι τοῦ Μ. Γεδεών, καθ' οὗ ἐφέρετο συχνὰ ὁ πολύτιμος παλαιογράφος συγγραφεύς της. Τοῦτο μειώνει τὴν πεποίθησιν ἐπὶ τὰ συμπεράσματά της). Πρβλ. καὶ L. P e t i t, Ἔνθ' ἀνωτ.

[5] Περὶ οὗ πρβλ. L. P e t i t, Joseph de Méthone DTC VIII, 1924, σσ. 1526 - 1529. Notitia περὶ αὐτοῦ ἐν M i g n e P.G. 159 στ. 957 - 960. Περὶ αὐτοῦ ὡς βιβλιογράφου M. V o g e l - V. G a r d t h a u s e n, Die griechischen Schreiber, Λειψία 1909, σσ. 185 - 186.

περίπου ἔτη ἀφῆκε πλείονας ἀφορμὰς ὥστε νὰ μὴ λησμονηθῇ. Πρῶτον τὸν γνωρίζομεν ἀπὸ τὰ θεολογικά του ἔργα [1] καὶ τοὺς πολυαρίθμους κώδικας ὅπου, καλλιγράφος αὐτός, ἀπαντᾷ. Κατόπιν τὸν γνωρίζομεν ὡς μελουργὸν [2] καὶ ᾀσματοποιόν. Ὄντως συνέγραψε Κανόνα εἰς τὴν Η' Σύνοδον [3] καὶ ἕτερον εἰς τὸν Ἅγιον Θωμᾶν τὸν Ἀκυϊνάτην [4]. Κρὴς γεννηθεὶς τῷ 1429 εἰς Χάνδακα [5] μαθητεύσας ὑπὸ τὸν δομηνικανὸν Simon de Candia, ὁ ὁποῖος τὸν εἰσήγαγεν εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ἀκυϊνάτου καὶ τοῦ Δημ. Κυδώνη, ἔδρασεν ἐν Κρήτῃ ὑπὲρ τῆς οὐνίας, τὴν ὁποίαν ἠσπάσθη μετὰ τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας [6].

Εἰς τὸν κώδικα Μ. Λαύρας *545 (E 83)* (Λειτουργία Χρυσοστόμου) ἐν τέλει ἀπαντᾷ τὸ σημείωμα *«Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ πόνος Ἰωάννου τοὐπίκλην Πλουσιαδηνοῦ τάχα καὶ θύτου, ψάλτου τε καὶ ἄρχοντος τῶν Ἐκκλησιῶν, πρωτόπαπα δὲ βίτζε* [7] *Χάνδακος Κρήτης.* Ἐγράφη ἐν Βενετίᾳ τῷ ,αυξζ' [=1467] ἔτει, ἐν ταῖς ἡμέραις Χριστοφόρου Μώρου δουκὸς Βενετίας Ἀπριλίου κ'» [8]. Ἐκ τοῦ σημειώματος τούτου φαίνεται ὅτι κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ὁ Ἰωάννης εἶχεν οὐ μόνον τὸν τίτλον τοῦ «ἄρχοντος τῶν Ἐκκλησιῶν», τὸν ὁποῖον ὁ Βησσαρίων ὡς λατ. πατριάρχης θὰ τῷ ἀπένειμεν (μετὰ τὸν Ἀπρίλιον 1463, ὅτε ὠνομάσθη Κωνσταντινουπόλεως), ἀλλὰ καὶ τὸν τίτλον τοῦ ὑποπρωτοπαπᾶ Χάνδακος Κρήτης. Τοῦτο δὲν εἶναι δι' ἡμᾶς νέον. Ἔγγραφον τοῦ ἑνωτικοῦ συμβουλίου τῶν Δέκα, πρὸ πολλοῦ δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ *Lamansky* [9] καὶ ἀνατυπωθὲν ὑπὸ τοῦ *Legrand* [10], χρονολογούμενον δ' ἀπὸ 28 Ἰανουα-

---

[1] Περιέχονται εἰς τὸν κώδ. Ambros. Gr. 465 κ.ἄ. Δημοσίευονται P.G. M i g n e τόμος 159 στστ. 957 - 1394. Πρβλ. L. P e t i t, Ἔνθ' ἀνωτ., παρὰ K r u m b a c h e r δὲ (μετάφρ. Σωτηριάδου) E h r h a r d A', σσ. 232 - 233. G. H o f m a n n, DCP X, 1944, σσ. 107 - 111.

[2] Πρβλ. κώδ. ΕΒΕ 886 ιε' αἰ. καὶ 893 ιη' αἰ. Ἰ. Σ α κ κ ε λ ί ω ν, Κατάλογος ΕΒΕ, σσ. 160 - 161.

[3] M i g n e P.G. 159, στ. 1095 - 1102.—Ὁ C. É m e r a u, Hymn. Byz. EO 23, 1924, δὲν κατέλεξε τὸν Πλουσιαδηνὸν μεταξὺ τῶν ὑμνογράφων.

[4] Τὸν κανόνα ἐξέδωκεν ὁ R. C a n t a r e l l a «Archivicum Fratrum Prædicatorum» 4, 1934, σσ. 145 - 185.

[5] G. H o f m a n n, DCP X, 1944, σ. 107.

[6] Πρβλ. G. H o f m a n n, DCP X, 1944, σσ. 105 - 111.

[7] Ὁ Εὐστρατιάδης ἐξέδωκε «δε Βίτζα», τοῦτο δ' ἐπανέλαβεν ἐσχάτως ὁμοιοτύπως ὁ Β. Λ α ο ύ ρ δ α ς «Κρητ. Χρονικὰ» Ε', 1951, σ. 261, χωρὶς νὰ σχολιάσῃ τὸ πρᾶγμα. Οὕτω τὸ *Βίτζα* τοῦτο φαίνεται ὡς εἶδος εὐγενοῦς ἐπιθέτου!

[8] Σ ω φ ρ ό ν ι ο ς Ε ὐ σ τ ρ α τ ι ά δ η ς, «Γρηγόριος Παλαμᾶς» Α', 1917, σ. 414 (τὴν πρώτην ταύτην ἔκδοσιν τοῦ σημειώματος σιωπᾷ ὁ Λ α ο ύ ρ δ α ς, Ἔνθ' ἀνωτ.). Σ ω φ ρ. Ε ὐ σ τ ρ α τ ι ά δ ο υ - Σ π υ ρ ί δ ω ν ο ς Λ α υ ρ ι ώ τ ο υ, Κατάλογος Μ. Λαύρας, 1925, σ. 83.

[9] Ἔνθ' ἀνωτ. σσ. 052 - 053.

[10] Ἔνθ' ἀνωτ. II, 1888, σ. 270 σημ. 2.

ρίου 1469 [=1470] ὀνομάζει αὐτὸν «Joanem Plusiadino *viceprothopapa*, verum catolicum et fidelem nostrum, commendatum a summo pontefice et archiepiscopo Crete et illo regimine, ac etiam a reverendissimo domino cardinale Niceno». Διὰ τοῦ ἐγγράφου τούτου ἐπιβεβαιοῦται ἡ ἐκλογή του εἰς ὑποπρωτόπαπαν. Πότε ἀκριβῶς μετὰ ταῦτα ὁ Ἰωάννης ἐγένετο Μεθώνης εἶναι ἄγνωστον, τῷ 1498 ἐπίσκοπος ἀπαντᾶται εἰς Ῥώμην, πιθανὸν δ' ἀπέθανε περὶ τὸ 1500 [1]. Ὡς ἐπίσκοπος Μεθώνης ἐξηκολούθει ἔχων σχέσεις μὲ τοὺς Κρῆτας, τὸ μὲν ὡς χειροτονῶν τοὺς ἐν Κρήτῃ ὀρθοδόξους ἱερεῖς, τὸ δὲ δι' ἀλληλογραφίας [2]. Πρὸ ἡμίσεος καὶ πλέον αἰῶνος ἐπεσημάνθη, ὡς ἀνέκδοτον, ἔργον του πρὸς τοὺς Κρῆτας σχισματικοὺς κείμενον εἰς κώδικα τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βονωνίας 2378 [3]. Ἐκ τούτου ἐσταχυολόγησέ τινα ὁ *Β. Λαούρδας* ἐσχάτως [4], θεωρήσας ὅτι τὸ ἔργον ἐγράφη τῷ 1467 [5]. Ἀλλ' ἐκ τοῦ τίτλου του «Ἰωάννου πρωτοϊερέως τοῦ Πλ...» [6] καθαρῶς φαίνεται ὅτι γράφων αὐτὸ ὁ Πλ. εἶχεν ὑψωθῆ ἐκ τοῦ ἀξιώματος «πρωτόπαπα βίτσε» εἰς τὸ τοῦ «πρωτόπαπα», γεγονὸς μεταγενέστερον ὁπωσδήποτε τοῦ 1470 ἔτους καθ' ὅ, ὡς ἀνωτέρω εἴδομεν, ὠνομάσθη ὑποπρωτόπαπας ! [7].

Ἀνεξαρτήτως τῶν ἀνωτέρω, τὸ κείμενον τοῦτο τοῦ Πλ. [8] εἶναι μεγίστης

---

[1] L. Petit, Ἔνθ' ἀνωτ.

[2] Γεώργιος ἱερεὺς τοῦ Γρηγοροπούλου γράφων ἐκ Κρήτης πρὸς τὸν υἱόν του Ἰωάννην «ἄσπασόν μοι τὸν ἅγιον ἐπίσκοπον κύριον Ἰωσὴφ τῆς Μεθώνης τὸν τοῦ Πλουσιαδηνοῦ» Legrand, Ἔνθ' ἀνωτ. σσ. 268 - 269. Καὶ εἰς ἄλλην ἐπιστολὴν «Ἄσπασόν μοι τὸν ἅγιον ἐπίσκοπον Μεθώνης κύριον τὸν Πλουσιαδηνόν», αὐτόθι σ. 270. Πρβλ. καὶ σ. 273 «ἄσπασόν μοι τὸν κύριον ἐπίσκοπον Μεθώνης, κύριον Ἰωσὴφ τὸν Πλουσιαδηνόν». Ὥστε διέμενεν ὁ Ἰωσὴφ εἰς τὴν Ἑνετίαν κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους (καθ' οὓς καὶ ὁ Μᾶρκος Μουσοῦρος, πρὸς τὸν ὁποῖον ὁμοίως ὁ Γρηγορόπουλος στέλλει χαιρετισμούς).

[3] Ehrhard, παρὰ Krumbacher, Ἔνθ' ἀνωτ.

[4] «Κρητικὰ Χρονικὰ» Ε', 1951, σσ. 252 - 262 : Ἰωάννου τοῦ Πλουσιαδινοῦ (sic) ὑποθῆκαι πρὸς τοὺς ἱερεῖς τῆς Κρήτης. Τὸ κείμενον σσ. 252 - 258.

[5] Αὐτόθι σ. 260.

[6] Αὐτόθι σ. 252.

[7] Τὰς βιογραφικὰς καὶ βιβλιογραφικὰς περὶ τοῦ Πλ. πληροφορίας ἐσημείωσα ἐδῶ, πρὸς συμπλήρωσιν τῆς μελέτης τοῦ Λαούρδα, ἀγνοοῦντος κατὰ τὰ ἄλλα τὸν συγγραφέα καὶ μόνον ὡς βιβλιογράφον γνωρίζοντος αὐτόν.

[8] Ἐξεδόθη προχείρως. Ἐν σ. 254 π.χ. τὸ χωρίον «*Ὑμεῖς οὐκ εἰσέρχεσθε οὔτε* (γράφε *οὐδὲ*) *τοὺς εἰσερχομένους ἀφίνετε* (γρ. *ἀφίετε*) *εἰσελθεῖν· διὰ τοῦτο λήψεσθε περισσότερον κρῖμα*» ἐλήφθη ἐκ τοῦ Math. 23, 13, παρελείφθη δὲ τὸ σχετικὸν testimonium ἀπὸ τὸν ἐκδότην. Αὐτόθι ἀντὶ «*διασπᾶτε καὶ σκίζετε*» γράφε «*δ. κ. σχίζετε*». «*Ὄφεις γὰρ καὶ γεννήματα ἐχιδνῶν ἐστὲ*» πρβλ. Math. 3, 7, σ. 256 χριστοῦ... χριστὸς γραπτέον Χριστοῦ Χριστός, σ. 257 «*Ἐπερώτησον, φησί, τὸν πατέρα σου καὶ ἀνα...*» πρβλ. Ino. 14, 16, σ. 258 «*καὶ μὴ ἀντιφερίζειν τοῖς κρείττοσιν ὑμῶν*». Πρβλ. Ἡσιόδου, Ἔργα καὶ Ἡμ. (ἔκδοσις Καρ. Σίττλ), στ. 211. Αὐτόθι «*Ὑμᾶς δ' αὐτοὺς ποιμένας ἀγαθοὺς καὶ οὐ λύκους τῷ Θεῷ καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ αὐτοῦ παραιτήσατε...*» προκειμένου περὶ τῶν ἑνωτικῶν, γραπτέον «*παραστήσατε*» κλπ. κλπ.

ἀξίας διὰ τὰς πληροφορίας περὶ τῆς στάσεως τῶν Κρητῶν ὀρθοδόξων ἱερέων ἔναντι τῆς οὐνίας, στάσεως τὴν ὁποίαν ἐπεκρότει τὸ λαϊκὸν τῆς Ἐκκλησίας πλήρωμα : «*οἱ μηδέποτε γράμμασιν ἐντυχόντες, διδάσκαλοι ἐν ταῖς γωνίαις γίγνονται καὶ τὰ κώδια ἐν τῷ στόματι τείνοντες περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως διαλέγονται καὶ τὰς σφύρας ἐν ταῖς χερσὶν ἔχοντες ἄλλοι τοὺς ἑνωτικοὺς ἱερεῖς διασύρουσι, καὶ τὰς ῥαφίδας κρατοῦντες ἕτεροι τὴν Ἐκκλησίαν κατηγοροῦσιν ὡς μὴ τὴν ἀλήθειαν δοξάζουσαν καὶ τοὺς πρίονας ἄλλοι ταῖς χερσὶ περιφέροντες τὸν τῆς Ῥώμης ἀρχιερέα καὶ τὴν ἰσάγιον ἐκκλησίαν πᾶσαν συκοφαντοῦσιν καὶ οὕτω ὑποδηματορράφοι, λεπτουργοί τε καὶ τέκτονες τοὺς ποιμένας καὶ ἡγουμένους τῶν ψυχῶν αὐτῶν κατακρίνουσι*» [1].

Αὐτὴ ἦτο ἡ κατάστασις τὴν ὁποίαν ἐδημιούργησαν οἱ ὑπὸ τοῦ Βησσαρίωνος ἐπιχορηγούμενοι ἑνωτικοὶ ἐν Κρήτῃ : ἄρνησις τῶν μυστηρίων των, ἀποχὴ ἀπὸ τὰς ἱεροπραξίας καὶ πανηγύρεις των, θεολογικαὶ συζητήσεις ἐν μέσῃ ὁδῷ, σχίσμα καὶ διαίρεσις μεταξὺ τοῦ πολλοῦ πλήθους καὶ τῶν ὀλίγων ἑνωτικῶν. Οὐδὲν ἀξίωμα, οὐδεμία ῥάβδος πρωθιερέως, καμμία μελῳδία πρωτοψαλτική, καμμία φρουρὰ τιθεμένη ὑπὸ τῆς Πολιτείας δὲν ἠδύνατο νὰ κρατήσῃ τὸν Πλουσιαδηνὸν εἰς τὴν Κρήτην, ὑποθέτομεν οὐδ' εἰς τὴν Μεθώνην. Φεύγει εἰς τὴν Ἑνετίαν, φθάνει εἰς τὴν Ῥώμην. Ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει πλέον ὁ Βησσαρίων καὶ ἡ ἐλπὶς τῆς κατὰ τῆς μουσουλμανικῆς Ἀνατολῆς σταυροφορίας ἔχει σβεσθῆ. Δὲν ἀμφιβάλλομεν ὅτι ξένος μεταξὺ ξένων, ἄπατρις πλέον, θ' ἀνεπόλει ὁ Πλουσιαδηνὸς τοὺς πρὸ τοῦ 1453 χρόνους κατὰ τοὺς ὁποίους ἡ Κρήτη ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Βρυεννίου καὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἀνθίμου, ἡνωμένη πρὸς τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν, ἀπέβλεπε πρὸς τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων ὡς πρὸς Μητέρα καὶ τῆς ἐλευθερίας κοιτίδα. Καμμία θεολογία, καμμία φιλοσοφία δὲν ἠδύνατο νὰ ὑποκαταστήσῃ τὸν κρητικὸν αὐτὸν πόθον. Ὁ Πλουσιαδηνὸς ἔζησε καὶ ἀπέθανε χωρὶς νὰ ἐννοήσῃ τὴν μοναδικὴν εὐκαιρίαν τῆς ἐποχῆς του, τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Σήφη Βλαστοῦ, ὅπως ἀφελὴς καὶ ὀλιγογράμματος ἔπραξεν ὁ ἀφανὴς ἐκεῖνος πρωτοπαπᾶς Ρεθύμνης, τὸν ὁποῖον ἐξωσθέντα διεδέχθη, ὁ Πέτρος Τζανκαρόπουλος, ἀληθὴς ἐκπρόσωπος τοῦ ἡρωϊκοῦ κρητικοῦ πνεύματος.

Ἔγραφον ἐν Ἀθήναις, Ὀκτώβρ. - Νοέμβρ. 1951

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

---

[1] Ἔνθ' ἀνωτ. σσ. 255 - 256.

Ζ' ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Εἰς τὰ ἐν σσ. 117 - 118 γραφέντα περὶ Fantino Valaresso, λατίνου ἀρχιεπ. Κρήτης, προσθετέα καὶ τὰ ἑξῆς. Οὗτος μετέσχε τῆς τε ἐναρκτηρίου (8 Ἰανουαρίου 1438) [1] καὶ τῆς δευτέρας συνεδρίας τῆς ἐν Φερράρᾳ συνόδου (9 Ἰανουαρίου ἐ.ἔ.) [2]. Δύο ἔγγραφα, χρηματοδοτήσεώς του διὰ τὴν ἀποστολὴν εἰς τὸν βασιλέα τῆς Γαλλίας, ἀπὸ 5 Ἀπριλίου καὶ 7 Σεπτεμβρίου 1438 ἐδημοσιεύθησαν [3]. Ὁμοίως ἕτερον ἔγγραφον ἐκ Φλωρεντίας 2 Σεπτεμβρίου 1439, ἐξ οὗ μανθάνομεν ὅτι ἔλαβε χρυσᾶ φιορίνια 400 ἐκ τοῦ παπικοῦ ταμείου δι' ἔξοδα τῆς εἰς Κρήτην ἀποστολῆς «pro suis expensis in eundo ad insulam Gretensem in serviciis domini nostri papæ...» [4].

N. B. T.

[1] Concilium Florentinum Documenta et scriptores Series A. Vol. III fasc. II, Fragmenta Protocolli, Diaria Privata, Sermones edidit G e o r g i u s H o f m a n n S. J. Roma 1951 σ. 3.

[2] Αὐτόθι σ. 6.

[3] Concilium Florentinum... Series A. Vol. III, fasc. I Acta Cameræ Apostolicæ et Civitatum Venetiarum, Ferrariæ, Florentiæ Januæ de Concilio Florentino, edidit G e o r g i u s H o f m a n n S. J., Roma 1950, σσ. 34 - 35 καὶ 30 (No 37, 47).

[4] Αὐτόθι σ. 76 (No 89).

Η' ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

α'

Codex Harleianus 5624 f. 207r.

† Οἱ ἐν πάσῃ τῇ νήσῳ Κρήτῃ οἰκοῦντες τιμιώτατοι ἱερομόναχοι καὶ πνευματικοί, εὐλαβέστατοι ἱερεῖς καὶ ὅσοι τοῦ βήματος, ἅπας τε ὁ χριστώνυμος τοῦ Κυρίου λαός, τέκνα ἐν Κυρίῳ ἀγαπητὰ τῆς ἡμῶν μετριότητος, χάρις ὑμῖν ἅπασιν εἴη καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος.

5 Ἡμεῖς, κρίμασιν οἷς οἶδε Θεός, τῆς ἱερᾶς ψηφισαμένης συνόδου, ἀνήχθημεν εἰς τὸν ὑψηλὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Κυζίκου καὶ τὴν τῶν ὑμετέρων ψυχῶν ἀνεδεξάμεθα προστασίαν. Διὸ καὶ γράφομεν ὑμῖν τοῦτο, ἵνα τὸ πρᾶγμα μαθόντες ὑπερεύχησθέ τε ἡμῶν καὶ ἀναφέρητε τὸ ὄνομα ἡμῶν ἐν τῇ ἱερᾷ 10 τελετῇ τῆς θείας μυσταγωγίας ἐν τοῖς διπτύχοις, κατὰ τὸ ἔθος.

Ἐπεὶ δὲ καὶ ἐν τῇ Ἰταλίᾳ ἀπήλθομεν διὰ τὴν ἁγίαν τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ ἕνωσιν, δεῖ καὶ περὶ ταύτης ὑμᾶς ἐν βραχεῖ πληροφορῆσαι· ἐπεὶ πλατύτερον παρὰ τοῦ ὅρου τοῦ ἐν τῇ ἁγίᾳ ἐκείνῃ συνόδῳ γενομένου μαθήσεσθε. Γινώσκετε οὖν, ὅτι τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ γέγονεν ἕνωσις τῶν χριστια- 15 νῶν, καὶ μεταξὺ ἡμῶν καὶ τῶν Λατίνων οὐδὲν ἔτι σκάνδαλον ἀπελείφθη, ἀλλ' ἤδη ἐσμὲν ἐν ἀλλήλοις φίλοι καὶ ἀδελφοί. Πολλῆς γὰρ συζητήσεως καὶ πολλῆς διαλέξεως γενομένης ἐν τῇ ἁγίᾳ συνόδῳ τῇ κατὰ Φλωρεντίαν γενομένῃ περὶ τῶν μεταξὺ ἡμῶν ἀμφιβολιῶν, ἐφάνη διὰ πολλῶν καὶ μεγάλων ἁγίων, δυτικῶν μάλιστα, οὓς καὶ ἡμεῖς τιμῶμεν καὶ ἀποδεχόμεθα ὡς ἁγίους 20 καὶ διδασκάλους, ὅτι αὐτὸ τοῦτο ὃ λέγουσιν οἱ Λατῖνοι σήμερον περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως καὶ ἀρχαία φωνὴ καὶ δόξα γέγονε καὶ ἐστὶ τῶν μακαρίων ἐκείνων ἀνδρῶν τῶν ἁγίων καὶ διδασκάλων· διὰ δὴ ταῦτα ἐκοινωνήσαμεν καὶ ἡνώθημεν αὐτοῖς καὶ ἤδη ἐσμὲν τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ ποίμνιον ἓν ὑπὸ ποιμένι ἑνὶ τῷ Χριστῷ. Ἀναφέρομεν δὲ καὶ τὸ 25 ὄνομα τοῦ μακαριωτάτου πάπα κυρίου Εὐγενίου ἐν τοῖς διπτύχοις κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν συνήθειαν. Ὅθεν καὶ ὑμεῖς ὀφείλετε πάντες περιπτύξασθαι καὶ ἀσπάσασθαι τὴν ἁγίαν ἕνωσιν ταύτην καὶ τῷ Θεῷ χάριτας ἀναπέμπειν ἐπὶ τῇ τῶν χριστιανῶν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ καὶ μνημονεύειν, κατὰ τὸ ἔθος,

5 *ψηφησαμένης* cod. 12 *πληροφορεῖσαι* cod. 19 *διττικῶν* cod.

τοῦ μακαριωτάτου πάπα ὥσπερ καὶ ἡμεῖς ποιοῦμεν καὶ πάντα τὰ ἐν τῷ ὅρῳ
30 γεγραμμένα στέργειν καὶ σέβειν καὶ ἀποδέχεσθαι ὡς καλῶς καὶ ἁγίως γεγε-
νημένα τε καὶ διωρισμένα. Γινώσκειν δὲ ὀφείλετε, ὅτι πάντα ἡμῶν τὰ
ἐκκλησιαστικὰ ἔθη ἔν τε τῇ ἱερᾷ τελετῇ τοῦ ἁγίου σώματος τοῦ Χριστοῦ καὶ
ταῖς ἄλλαις ἀκολουθίαις καὶ τὴν τοῦ ἱεροῦ συμβόλου ἀνάγνωσιν τηροῦμεν
ὡς πρότερον, οὐδὲν τὸ σύνολον ἐναλλάξαντες.
35 Ἡ τοῦ Θεοῦ χάρις καὶ τὸ ἔλεος καὶ ἡ εὐχή μου εἴη μετὰ πάντων ὑμῶν.

Μητροφάνης πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως
͵αωμ' Ἰουλίου ιε'

β'

Codex Harleianus 5624 f. 208r - 208v.

Παναγιώτατέ μου δέσποτα καὶ αὐθέντα καὶ οἰκουμενικὲ πατριάρχα,
θειότατε, θεοχαρίτωτε, θεσπεσιώτατε καὶ πᾶν εἴ τι μοι θεῖον καὶ ὑψηλὸν
καὶ πρᾶγμα καὶ ὄνομα· πέποιθα εἰς Θεὸν ὑγιαίνειν τὴν μεγάλην ἁγιωσύνην
σου καὶ κατὰ τὸ πανάγιον καὶ ἱερώτατον σκῆνος αὐτῆς εἰς καταρτισμὸν καὶ
5 σύστασιν καὶ κοινὴν ὠφέλειαν παντὸς τοῦ χριστωνύμου πληρώματος, βοή-
θειαν δὲ καὶ χαρὰν καὶ συντέλειαν ἡμετέραν.

Ὅτι καὶ πάσης ἡδονῆς ἡ ψυχή μου ἐμπίπλατο ὅτε τὴν εὐλογημένην
φωνὴν ἤκουσα τῆς ἁγίας ἑνώσεως, τὸ δὲ σῶμα ἀγαλλομένῳ ποδὶ χορεύων
ἐκραύγαζον «εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ὁ τὰ διῃρημένα τῆς πίστεως ἀγαγὼν εἰς ἑνό-
10 τητα»· οἶμαι δὲ ὅτι καὶ ἄγγελοι ἐν τῷ οὐρανῷ χαρᾷ<ν> χαίρουσι καὶ ἄνθρω-
ποι ἐπὶ γῆς ηὐφράνθησαν καὶ εὐφραίνονται ἐπὶ τουτονὶ καὶ τῷ θεϊκῷ ἔργῳ
τῷ τῆς ἑνώσεως. Ἀφηρέθη μὲν γὰρ τὸ μεσότοιχον τὸ τὴν δυτικὴν καὶ ἀνα-
τολικὴν ἐκκλησίαν διαιροῦν, ἦλθε δὲ ἡ εἰρήνη καὶ ἡ ὁμόνοια τοῦ ἀκρογω-
νιαίου λίθου Χριστοῦ τοῦ ποιήσαντος ἑκάτερα ἕν, τῷ τῆς ἀγάπης καὶ εἰρή-
15 νης ἰσχυροτάτῳ δεσμῷ ἑκάτερον τοῖχον ζευγνύντος. Ηὐφράνθη δὲ καὶ
εὐφραίνεται καὶ ἡ μήτηρ Ἐκκλησία τὰ ἑαυτῆς τέκνα μέχρι τοῦδε πρὸς
ἄλληλα στασιάζοντα καὶ εἰς ἑνότητα καὶ εἰρήνην ἤδη ἐπανιόντα ὁρῶσα.
Πάντες συνευφραινέσθωσαν οἱ πανταχοῦ τῆς οἰκουμένης πιστοί· εἰ δὲ καί
τινες ἀθετοῦσι καὶ οὐ πιστεύουσι μετὰ ζεούσης τῆς ψυχῆς οὐ θαυμαστόν·
20 πεσοῦνται γὰρ καὶ πεπτώκασι καὶ μέλλουσι πεσεῖν ὡσεὶ μόλυβδος ἐν ὕδατι
σφοδρῷ καὶ ἀφανισθήσονται ὡσεὶ κονιορτὸς ἀπὸ ἅλωνος θερινῆς καὶ κατα-
ποντισθήσονται οἵτινες οὐ πείθονται τῇ ἁγίᾳ καὶ οἰκουμενικῇ συνόδῳ τῇ
ἐν Φλωρεντίᾳ γενομένῃ, ὡς ὁ πάλαι Φαραὼ ἐν Ἐρυθρᾷ θαλάσσῃ. Ἐγὼ δὲ

29 - 30 ὅρω γεγραμμένα cod. 32 τὲ cod. ἱερὰ cod. 12 ἀφήρηται primum scripsit post correxit et μεσότιχον in μεσότοιχον mutavit cod. 19 τῖινες cod. πίστεως primum ψυχῆς post scripsit. 18 συνευφραινέσθησαν 23 φαραὸς scripsit quod postquam in Φαραὼ mutavit

μακαρίζω καὶ ἐπαινῶ καὶ θαυμάζω καὶ μεγαλύνω τοὺς συνκοπιάσαντας
25 ἁγίους πατέρας ἐν ταύτῃ τῇ ἱερᾷ συνόδῳ. καίτοι ταῦτα τίς διηγήσεται, τοὺς
κόπους, τοὺς πόνους, τοὺς μόχθους, τὰς ἀγρυπνίας, τὰς ἐν λιμῷ καὶ δίψῃ
κακοπαθείας, τῶν βυθῶν τὰ ναυάγια; καὶ ἀπὸ τόπου εἰς τόπον μεταβαί-
νοντες ἐν κόπῳ καὶ μόχθῳ, ἐν ψύχει καὶ καύσονι, ὀνειδιζόμενοι, θλιβόμε-
νοι, κακο<υ>χούμενοι, μέχρι θανάτου ἀγωνισάμενοι, ὧν καὶ ὁ πρῶτος καὶ
30 ποιμὴν τῆς Ἀνατολῆς καὶ ποιμενάρχης ἡμῶν κεκοίμηται, τελειώσας τὴν
φωνὴν τοῦ Κυρίου ἡμῶν λέγουσαν «ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ
τίθησιν ὑπὲρ τῶν προβάτων» ὡς καὶ ὁ ἱερώτατος Σάρδεων ἐν Φερραρίᾳ
τῇ πόλει καὶ ἕτεροι. Ὅμως ταῦτα πάντα παλαίσματα καὶ ἆθλα τῆς πίστεως
ἡμῶν γέγονε καὶ τὴν ἀνταμοιβὴν τῶν πόνων ὁ Κύριος ἀποδώσει καὶ τὸν
35 μισθόν, τοῦ μὲν πλείονα, τοῦ δὲ ἐλλάττω τῶν δὲ καὶ ἐξίσου κατὰ τὸ μέτρον
τοῦ κόπου. πάντες δὲ τοῦ μακαρισμοῦ ἐπιτύχοιεν καὶ μᾶλλον οἱ μετὰ πίστεως
πειθόμενοι τῇ ἁγίᾳ συνόδῳ ὅτι καὶ μεγάλοις τισὶν ἀγαθοῖς χρεωφειλέτην
ἔχομεν τὸν πλουσιοδότην Θεόν.

Εἰς δὲ τὸ δεύτερον καὶ πλείονα ἠγαλλιασάμην καὶ ἀγαλλιῶμαι ἀκούσας
40 ὅτι ἡ σὴ μεγίστη ἁγιωσύνη ἀνήχθη εἰς τὸν ὑψηλὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῆς
Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Κυζίκου καὶ ὅτι τὴν
τῶν ἡμετέρων ψυχῶν ἀνεδέξω προστασίαν. Διὸ καὶ ὑπερευχόμεθα καὶ ἀνα-
φέρομεν τὸ ὄνομα τῆς σῆς ἁγιότητος ἐν τῇ ἱερᾷ τελετῇ τῆς θείας μυσταγω-
γίας καὶ ἐν τοῖς διπτύχοις καὶ πανταχοῦ κατὰ τὸ ἔθος, μνημονεύο<ντες>
45 καὶ τὸν μακαριώτατον πάπαν ὡς ἡ ἁγία σύνοδος διωρίσατο καὶ μᾶλλον ὅτι
καὶ ἐπιστολὴν ἐδεξάμεθα τῆς σῆς ἁγιότητος, ἵνα μνημονεύωμεν αὐτὸν ὡς
καὶ ὑμεῖς. Ἔνιοι δὲ τῶν <ἐναντιο>φρόνων ἀμφιβάλλουσι λέγοντες, ὅτι τοῦ
διακόνου μόνου ἐστὶ τὸ μνημονεύειν τὸν μακαρ<ιώτατον> πάπαν ἐν τοῖς
διπτύχοις καί, εἰ οὐκ ἔστι διάκονος, οὐχί. Ἡμεῖς δὲ λέγομεν ὅτι πάντες οἱ
50 ἱερεῖς... καὶ ἰδίως μνηνονεύειν χρὴ ἐν τῇ ἱερᾷ τελετῇ μετὰ τὸ Ἐξαιρέτως,
λέγοντες οὕτως. ‘Ἐν πρώτοις μνήσθητι, Κύριε, τοῦ μακαριωτάτου πατρὸς
ἡμῶν Εὐγενίου πάπα Ῥώμης καὶ τοῦ ἁγιωτ<άτου> ἡμῶν πατριάρχου Μη-
τροφάνους καὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν Φαντίνου· οὓς χάρισαι ταῖς ἁγίαις
σου ἐκκλησίαις ἐν εἰρήνῃ σώους, ἐντίμους, ὑγιεῖς, μακροημ<ερεύοντας καὶ>
55 ὀρθοτομοῦντας τὸν λόγον τῆς σῆς ἀληθείας’. ‖ Οὕτως ἐδίδαξεν ἡμᾶς ὁ ἀρχιε-
πίσκοπος τῆς πόλεως ἡμῶν μνημονεύειν μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ἐν τοῖς
διπτύχοις τὸν μακαριώτατον πάπαν. Ἀλλ' οὖν ἱκετεύομεν τὴν σὴν μεγίστην
ἁγιωσύνην πέμψον εἰς ἡμᾶς ἐγγράφως πῶς δεῖ καὶ κατὰ <τίνα> τάξιν λέγειν

39 Εἰς pro Ἐπεὶ scriptum 42 post προστασίαν in marginem: καὶ οὐ μόνον τῇ τῶν πατέρων καὶ τῆς συγκλήτου ἀλλὰ καὶ θείᾳ ψίφῳ κεχειροτόνησαι πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. 58 post ἐγγράφως signum... quod ad marginem referendum ubi μᾶλλον πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον ἡμῶν scripsit epistolographus. 44 - 58 lacunas manuscripti primus editor supplevit

καὶ μνημονεύειν, ἵνα καὶ τῶν ἐνίων στόματα σιωπήσωσι καὶ ἐν ὁμονοίᾳ καὶ
60 *εἰρήνῃ ψάλωμεν τῷ Θεῷ. Δέομαι καὶ περὶ τῆς σῆς ἁγιότητος, ἵνα ὑγιαίνῃς*
καὶ τῷ σώματι ἐν πολλαῖς ἐτῶν περιόδοις καὶ εὐθυμείοις μετὰ τῶν συνοι-
κούντων σοι ἐν εὐφροσύνῃ Θεοῦ. Ἐγὼ γὰρ ἐνθυμούμενος τῶν γλυκυτάτων
λογίων σου καὶ τὸ ἱλαρὸν τοῦ προσώπου ἔτι τε καὶ τὸ καλογνῶμον καὶ
ἁπλοῦν τῆς χρηστότητος καὶ τὸ συμπαθές, πάνυ θαυμάζω σου καὶ ἐπαινῶ
65 *καὶ δοξάζω καὶ πᾶσι κηρύττω τὴν καλοκάγαθον γνώμην καὶ ἀρετήν, ἀκμὴν*
καὶ κοιμώμενος φαντάζομαί σε ἐν τῷ νοῒ καὶ ἱστάμενος καὶ καθήμενος καὶ
περιπατῶν οὐδέποτε ἐπιλήσομαί σου τῆς καλοκαγαθίας· ἀλλὰ δέομαί σου καὶ
ἱκετεύω, ἐν ταῖς ἁγίαις εὐχαῖς μνημόνευε καὶ ὑπὲρ ἡμῶν τὰ πρὸς τὸν Θεόν,
ὅπως τύχοιμεν τῶν αἰωνίων ἀγαθῶν ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως καὶ τῶν
70 *ἐπινοιῶν καὶ προσβολῶν τοῦ ἐχθροῦ ἀποφύγοιμεν. Ἔτι τε δυσωπῶ γράφε*
ἡμῖν, εἰ ἔστι σοι βουλητόν, ἵνα μανθάνωμεν περὶ τῶν ὑγειῶν τῆς σῆς ἁγιό-
τητος καὶ ὅριζε ἡμῖν ἀναμφιβόλως τὰ πρὸς χρείαν κατὰ τὸ δυνατόν. Καὶ
τοῦτο μετὰ θελήματος τοῦ ἀφεντὸς τοῦ μπαΐλου, ἵνα καὶ ἡ ἡμετέρα ἐξουσία
θεάσηται. Αἱ ἅγιαι εὐχαὶ τῆς μεγίστης ἁγιωσύνης σου εἴησαν μεθ' ἡμῶν.
75 *Ὁ σὸς δοῦλος καὶ τῶν δούλων τῶν σῶν δοῦλος Μιχαὴλ ἱερεὺς ὁ Καλο-*
φρενᾶς θαρρῶν ἔγραψα.

ΛΟΓΟΣ ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΥ
ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΡΟΕΟΡΤΙΟΝ ΕΟΡΤΗΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 2118 (suppl. 118) χειρογράφῳ κώδικι τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος [1] περιέχεται (φ. 3r - 22r) *λόγος «τοῦ πανσεβάστου Νομοφύλακος καὶ Κριτοῦ Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνου τοῦ Ἁρμενοπούλου*

---

[1] Τὸ χφ. τοῦτο, ἀνῆκον ἄλλοτε εἰς τὸ ἑλλ. Γυμνάσιον Θεσσαλονίκης, ὑπ' ἀριθ. 49, περιεγράφη συντόμως ὑπὸ τοῦ D. Serruys, ἐν Revue des Bibliothèques 13 (1903) 60. Ἡ λεπτομερεστέρα περιγραφὴ τοῦ κώδικος ἔχει ὡς ἑξῆς: Διαστάσεις 0.220×0.145. Χαρτῷος (πλὴν τῶν φ. 158 - 177 ὄντων ἐκ περγαμηνῆς) ἐκ φ. 233 ἠριθμημένων μεταγενεστέρως καὶ ὑπὸ τὴν σημερινὴν μορφήν του (διότι, ὡς ἐλέγχεται ἐκ τοῦ ἐν φ. 2 Πίνακος περιεχομένων, μεταξὺ τῶν φ. 22/23 ὑπῆρχον ἄλλα δέκα φύλλα, ἐκπεσόντα μεταγενεστέρως, περιέχοντα δέ: *«Λέοντος τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἀοίδιμον στεφανίτην Δημήτριον»*, ἀρχ. *«θαυμαστὸς ὁ Θεὸς ἐν τοῖς...»* καὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ ὑπ' ἀριθ. 2 λόγου). Ὁ ὅλος κῶδιξ, γεγραμμένος διὰ διαφόρων χειρῶν, τοῦ ιδ' ἢ ιε' αἰῶνος· τὰ ὑπ' ἀριθ. 2, 3, 4 καὶ 7 διὰ τῆς αὐτῆς χειρός, δι' ἧς καὶ ὁ πίναξ· ἐπίσης τὰ ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 5. Στάχωσις βυρσίνη. Περιεχόμενα: 1) φ. 3r: ὁ κατωτέρω δημοσιευόμενος λόγος, 2) φ 23r: ἀκέφαλος· ἐκ τοῦ πίνακος φαίνεται περιεχόμενος: *Ἰωάννου Χαρτοφύλακος Θεσσαλονίκης τοῦ Σταυρακίου Λόγος εἰς τὰ θαύματα τοῦ αὐτοῦ μεγάλου ἁγ. Δημητρίου* (ἀρχ. *«ὁ λόγος τοῦ μυρορρόου Δημητρίου τὰ θαύματα...»)*, 3) φ. 70v: *Συμεὼν μοναχοῦ καὶ φιλοσόφου Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον καὶ πανένδοξον τοῦ Χριστοῦ μεγαλομάρτυρα Δημήτριον* (ἀρχ. *«Δημήτριος ὁ μέγας ἐν ἀθληταῖς...»)*, 4) φ. 79r: *Κανὼν εἰς τὸ γενόμενον θαῦμα παρὰ τοῦ μεγίστου ἐν μεγαλομάρτυσι Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος τῷ πρώτῳ Σαββάτῳ τῆς ἁγίας καὶ μεγάλης Τεσσαρακοστῆς* (ἀρχ. *«ὁ θαυμαστὸς ἐν ἁγίοις ὄντως Θεός...»)*, 5) φ. 83r: *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Εὐχαΐτων καὶ συγκέλλου, Λόγος εἰς τὴν σύναξιν τῶν ἀσωμάτων* (ἀρχ. *«καὶ τοῦτο τῆς ἄκρας ἀγαθότητος...»)*, 6) φ. 107r: *Νείλου τοῦ ἁγιωτάτου Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἐν ἁγίοις Πατέρα ἡμῶν Γρηγόριον ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης* (ἀρχ. *«Οὐδὲν οὕτως ἐπαχθὲς...»)*, 7) φ. 149r: *Μνήμη τοῦ ἁγίου μάρτυρος Θεοδώρου τοῦ νέου* (ἀρχ. *«Οὐ σκιᾶς τὰ εὐφρόσυνα...»)*, 8) φ. 158r: *Βίος καὶ μαρτύριον τῆς ἁγίας Ἀνυσίας τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ συγγραφεὶς παρὰ Φιλοθέου ἀρχιερέως* (ἀρχ. *«Οὐδὲν ἀρετῆς τιμιώτερον...»)*, 9) φ. 178r: *Λόγος ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὸν ἐν ἁγίοις Πατέρα ἡμῶν Γρηγόριον τὸν θεολόγον ἀρχιεπίσκοπον Κωνσταντινουπόλεως, συγγραφεὶς παρὰ... κυρίου Θεοδούλου τοῦ μαγίστρου* (ἀρχ. *«Οὐχ ὅπως οὐδ' ἂν ἧς οἶμαι τῶν πάντων...»)*. Ἐν φ. 2: *«Πίναξ ἀκριβὴς τοῦ παρόντος βιβλίου»* (ὅπου ὅμως παραλείπεται τὸ ὑπ' ἀριθ. 4). Ἐν φ. 104v, 105r καὶ 106r διάφορα σημειώματα.

εἰς τὴν προεόρτιον ἑορτὴν τοῦ μεγάλου Δημητρίου τοῦ Μυροβλύτου». Ὁ λόγος οὗτος τυγχάνει, ἐφ' ὅσον γνωρίζω, ἀνέκδοτος, εἶναι δὲ ὅλως ἄγνωστος εἰς πάντας τοὺς ἀσχοληθέντας περὶ τὸ ἔργον τοῦ Ἁρμενοπούλου. Ἐχρησιμοποιήθη δὲ ὁ λόγος οὗτος, ἐὰν δὲν ἀπατῶμαι, μόνον ὑπὸ τῶν O. Tafrali [1] καὶ Α. Ξυγγοπούλου [2].

Ὁ λόγος οὗτος ἀποτελεῖ τυπικὸν δεῖγμα ἐκκλησιαστικῆς ῥητορικῆς, ὡς αὕτη ἀνεπτύχθη ἐπὶ Βυζαντινῶν, χωρὶς νὰ κατορθώσῃ ν' ἀποφύγῃ ὁ Ἁρμενόπουλος τὰ ἀπὸ λογοτεχνικῆς πλευρᾶς ἐλαττώματα τῶν τοιούτων λόγων: τὸν ἄμετρον ἐγκωμιασμόν, τὴν συχνὴν χρῆσιν τῶν παρηχήσεων καὶ τῶν μεταφορῶν, κλπ. [3]. Συντεταγμένος εἰς ἀττικὴν διάλεκτον [4], νομίζω, ὅτι εἶναι ἐκ τῶν καλυτέρων σωζομένων λόγων εἰς τὸν ἅγ. Δημήτριον [5]. Θεωρῶ ἐπιβαλλομένην τὴν

[1] Εἰς τὰς δύο περὶ Θεσσαλονίκης μονογραφίας του: Théssalonique au quatorzième siècle *καί*: Topographie de Théssalonique, ἀμφοτέρας ἐκδοθείσας τὸ 1913.

[2] Συμβολαὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς Βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης (Θεσσαλονίκη 1949) *καί*: Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης εἰδήσεις τοῦ Κωνσταντίνου Ἁρμενοπούλου, ἐν τῷ ὑπὸ ἐκτύπωσιν τόμῳ ἑξακοσιετηρίδος Ἁρμενοπούλου, σ. 1-26, ἔνθα ὁ συγγραφεὺς χρησιμοποιεῖ δύο ἐκτεταμένα πως ἐδάφια τοῦ Λόγου, μετά τινων ὅμως παραναγνώσεων. Δὲν δύναμαι νὰ συγκαταλέξω οὔτε τὸν Κ. Ζησίου, ἐν Πρακτ. τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας τοῦ ἔτους 1913 (Ἀθ. 1914) σ. 130, οὔτε τοὺς Ch. Diehl, M. Le Tourneau, H. Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique (Paris 1918) σ. 52 ἑπ., 98 σημ. 4, οὔτε τὸν Ἐμμ. Β. Μάνον, Τὰ Δημήτρια, ἐν π. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 30 (1948), 220-230, μεταξὺ τῶν χρησιμοποιησάντων τὸ χφ., διότι πάντες οὗτοι οὐχὶ ἐξ αὐτοψίας, ἀλλὰ μέσῳ τῶν εἰρημένων μονογραφιῶν τοῦ Tafrali ἔλαβον γνῶσιν τοῦ χφ.

[3] Πρβλ. A. Ehrhard, ἐν Ἱστορίᾳ τῆς βυζ. λογοτεχνίας τοῦ Κρουμβάχερ, μετ. Γ. Σωτηριάδου, τ. Α΄ σ. 319 ἑπ., 322.

[4] Λόγῳ τοῦ θέματος, τὸ ὕφος δὲν εἶναι ἀμιγῶς ἀττικόν, ἀλλ' ἐπηρεάζεται καταφανῶς ὑπὸ τῆς γλώσσης τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας. Πάντως ἡ προσπάθεια τοῦ Ἁρμενοπούλου, ὅπως χρησιμοποιήσῃ τὴν ἀττικὴν διάλεκτον, ἐπιτυχὴς κατὰ τὸ πλεῖστον, εἶναι ἐμφανὴς ἐκ τῆς χρησιμοποιήσεως ἐν δεδομένῃ εὐκαιρίᾳ τοῦ δυϊκοῦ ἀριθμοῦ καί, μετά τινος ἐκζητήσεως, λέξεων σπανίων τῆς ἀττικῆς διαλέκτου (π.χ. *λῆμα, ἐνεός, γεννικός, ἀναπεμπάζομαι*), ἢ χαρακτηριστικῶν ταύτης (π.χ. *γλῶττα*). Δὲν παραλείπει ὅμως ὁ Ἁρμενόπουλος νὰ διανθίσῃ τὴν ὁμιλίαν του καὶ διὰ γλωσσικῶν στοιχείων ἐκ τοῦ ποιητικοῦ λόγου τῶν ἀρχαίων· οὕτω χρησιμοποιεῖ τὸ ποιητικόν: *θεοσδότως* (φ. 9v) καὶ *ἀμπλάκημα* (φ. 6r), ἐπίσης τὸν ποιητικὸν παρακείμενον: *τέθηπα* (φ. 3r), τὴν ὁμηρικὴν ἔκφρασιν: *βαθὺ λήϊον* (φ. 18v) κλπ. Ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐν τῷ δημοσιευομένῳ κειμένῳ ἀνίχνευσις ἑπτὰ ἀθησαυρίστων ἐν τοῖς λεξικοῖς συνθέτων λέξεων, τῶν ἑξῆς: *προσεπιχορηγῶ, συμπροεορτάζω, ὑπεράδω, ὑπεράμιλλος, ὑπερμειζόνως, ὑπερμελῳδῶ, ὑπερερείδομαι.*

[5] Εἰς ἐμὲ γνωστοὶ λόγοι, ἐγκώμια ἢ προσφωνήματα εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον εἶναι οἱ ἑξῆς: 1) *Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ἐγκώμιον καὶ δύο ὁμιλίαι*· ἐδημ. ὑπὸ τοῦ ἱερομονάχου Ἀκακίου, Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, Πανηγυρικοὶ Λόγοι (Ἀθ. 1868) σ. 124-**139**, 2) τοῦ ἀρχιεπ. Θεσσαλονίκης *Πλωτίνου* (ἴσως τῶν ἀρχῶν ζ΄ αἰῶνος), *ἐγκώμιον*·

ἔκδοσιν τοῦ λόγου τούτου καὶ λόγῳ τῆς προσωπικότητος τοῦ ῥήτορος [1] καὶ λόγῳ τῶν ἐνδιαφερουσῶν πληροφοριῶν περὶ τῆς ἑορτῆς [2] καὶ πανηγύρεως τοῦ

ἐδημ. ὑπὸ Θ. Ἰωάννου, Μνημεῖα Ἁγιολογικὰ (Βεν. 1884) σ. 41 ἑπ. (Ἐν τῇ μεταφράσει Σωτηριάδου τῆς Ἱστορίας τοῦ Κρουμβάχερ, Ἔνθ' ἀνωτ. 327, ἀντί: *Πλωτίνου*, κατὰ λάθος: *Φωτεινοῦ*· ἐπίσης ἐν Bibliotheca hagiographica græca [Bruxellis] 1895, σ. 36, κατὰ λάθος: *Photinos)*. 3) τοῦ *Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου*, ιδ΄ αἰῶνος, *Λόγος*· ἐδημ. ὑπὸ Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολ. Σταχ. Α΄ 160-215. 4) *Γρηγορίου*, διακόνου καὶ ῥεφερενδαρίου, ἀγνώστου ἐποχῆς, *Ἐγκώμιον*· ἐδημ. ὑπὸ Θ. Ἰωάννου, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 67 ἑπ. 6) *Ἰωάννου τοῦ Σταυρακίου*, διακόνου καὶ χαρτοφύλακος Θεσσαλονίκης, τοῦ ιγ΄ αἰῶνος· παράφρασις εἰς ἁπλουστέραν γλῶσσαν· ἐδημ. ἐν τῷ Θησαυρῷ Δαμασκηνοῦ τοῦ Στουδίτου (Βεν. 1570), ἐν τῇ Θύρᾳ τῆς Μετανοίας (Βεν. 1795) *καί*, ὀρθότερον, ἐν Ν. Ἑλληνομν. 13, 189 ἑπ. Τὸ πρωτότυπον ἀνέκδοτον. 7) *Νικήτα*, ἀρχιεπ. Θεσσαλονίκης, τοῦ ια΄ αἰῶνος, *Εἰς τὰ θαύματα*· ἐδημ. ὑπὸ Α. Σιγάλα, ἐν Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. 12, 317-360. (Ὁ Fr. Halkin, ἐν Anal. Boll. 55, 376, παρατηρεῖ, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τοῦ *Νικήτα τοῦ ἐκ Μαρωνείας*, ὡς νομίζει ὁ ἐκδότης, ἀλλὰ περὶ τοῦ προκατόχου του). 8) *Εὐσταθίου* μητροπ. Θεσσαλονίκης, τοῦ ιβ΄ αἰῶνος, *Λόγος ἐγκωμιαστικός*· ἐδημ. ὑπὸ L. Fr. Tafel, Eustathii Metropolitæ Thessalonicensis Opuscula (Frankfurt 1832) 167-182. 9) *Ἰωσήφ*, ἀρχιεπ. Θεσσαλονίκης, τοῦ θ΄ αἰῶνος, *Ἐγκώμιον*· ἐδημ. ὑπὸ τοῦ ῥώσσου Ἀρσενίου, Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν... Ἰωσήφ... ἐγκώμιον (Μόσχα 1889). Ἀνέκδοτοι δὲ οἱ ἑξῆς: 1) *Λόγος τοῦ ὁσίου Θεοδότου*, ἐπισκ. Ἀγκύρας, ἐν χφ. Ἐθν. Βιβλ. Νεαπόλεως II c. 33 (πρβλ. Anal. Boll. 21, 396). 2) *Ἐγκώμιον* ἀνωνύμου, οὗ ἡ ἀρχή: *«Πρεπόντως ἐκεῖνοι οἱ ἱερογλυφικοὶ διδάσκαλοι...»*, ἐν Μ. Βατοπ. 427, φ. 1-20. 3) Δύο *ἐγκώμια* ἀνωνύμων, ἐν Μ. Βατοπ. 802, φ. 31α-54. 4) *Μελετίου τοῦ Συρίγου, Λόγος*, ἐν Μ. Βατοπ. 503, φ. 31α-34. 5) *Διονυσίου* ἱερομ. ἐκ Σιατίστης, *ἐγκώμιον*, ἐν Μ. Βατοπ. 385, φ. 503-523 (πρβλ. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Συμπλ. Ἁγιορ. Καταλόγων Βατοπεδίου καὶ Λαύρας, σ. 16), 6) *Νεοφύτου*, πρεσβυτέρου, *ἐγκώμιον*, ἐν χφ. 1189 Ἐθν. Βιβλ. Παρισίων, φ. 112-119 (πρβλ. Tafrali, Théssalonique κλπ. σ. III). Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν λόγων· περὶ δὲ τοῦ βίου καὶ διηγήσεων, περὶ τῶν θαυμάτων ἢ τοῦ μαρτυρολογίου τοῦ ἁγ. Δημητρίου, βλ. Bibliotheca hagiogr. græca, σ. 35. Περὶ δὲ τῆς σχετικῆς ὑμνογραφίας, βλ. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, ἐν Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. 11, 120-150.

[1] Τὸ ἀξίωμα τοῦ Ἁρμενοπούλου—νομοφύλαξ καὶ κριτὴς—ἐκ τῶν ἀνωτέρων τῆς δικαστικῆς ἱεραρχίας ἐπὶ Βυζαντινῶν, δὲν εἶναι βέβαιον, ἐὰν ὠφείλετο ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν προσωπικὴν ἀξίαν του, ἢ καὶ εἰς τὴν στενὴν συγγένειαν τῆς μητρός του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην τὸν Καντακουζηνόν. Δὲν ἔχει μέχρι σήμερον ἀποκρυσταλλωθῆ θετικὴ γνώμη περὶ τῆς πραγματικῆς ἀξίας τοῦ ἔργου του· ἴσως τοῦτο ὀφείλεται καὶ εἰς τὸ πολύμορφον αὐτοῦ: ἐν μέρει νομικόν, ἐν μέρει νομοκανονικόν, ἐν μέρει δογματικόν, ἐν μέρει λεξικογραφικόν. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ σπουδαιοτέρα, καθαρῶς ἐρανιστική, ἐργασία του—ἡ Ἑξάβιβλος—παρὰ τοὺς ἐνδοιασμοὺς τῶν μεταγενεστέρων νομικῶν, ἔχει ὑπὲρ ἑαυτῆς τὴν μεγίστην διάδοσιν, ἣν ἔσχεν ἐπὶ ἓξ συνεχεῖς αἰῶνας, εἰς ἣν διάδοσιν, ὅσον καὶ ἂν ἐβοήθησεν ἡ τύχη, δὲν δύναται πάντως νὰ εἶναι ἀμέτοχος ἡ πρακτικότης, μεθ' ἧς ἦτο αὕτη συντεταγμένη. Περὶ τοῦ τίτλου *σεβαστὸς* καὶ τῶν διαφόρων διαβαθμίσεών του, πρβλ. Du Cange, Glossarium, τ. II σ. 1339 ἑπ.

[2] Αἱ ἑορταὶ αὗται ἦσαν πολυήμεροι, ἀρχόμεναι ἀπὸ τῆς 20 Ὀκτωβρίου καὶ

πολιούχου τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς περιγραφῆς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Ἀχειροποιήτου [1], ὡς καὶ τῶν πληροφοριῶν περὶ τῆς Καταφυγῆς [2].

Περὶ τῆς πατρότητος τῆς ὁμιλίας ταύτης οὐδένα λόγον ἔχομεν, ὅπως ἀμφιβάλλομεν· ἀντιθέτως, ἐκ τῆς παραβολῆς πρὸς ἄλλα ἔργα τοῦ Ἁρμενοπούλου, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ἀδιστάκτως τοῦτον ὡς συντάκτην τοῦ λόγου· οὕτως, ἐν τῇ «*Κριτῶν Προκαταστάσει*», ἀποτελούσῃ τὸ προοίμιον τῆς Ἑξαβίβλου, ἀπαντῶμεν τὰς σπανίας λέξεις : *ὑψοποιὸς* (σ. 2,4) καὶ *ἀναπεμπαζόμενος* (σ. 6,13), τὰς ὁποίας χρησιμοποιεῖ καὶ εἰς τὸν λόγον του (φ. 7v, 4v, 13v). Ἐπίσης τὰς παρηχήσεις : *ὄντως ὄντα* (σ. 2,1), *δίκαιον καὶ δίκαια* (σ. 1,1) κλπ. Ὡσαύτως ἐν τῇ *Ἐκθέσει τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* [3] ἀπαντῶμεν τὴν φράσιν : «*Διὸ καὶ τὴν ἁγίαν Παρθένον τὴν ἀρρήτως αὐτὸν τέξασαν Θεοτόκον προσαγορεύομεν ὡς τὸν ἕνα τῆς Τριάδος τετοκυῖαν Θεόν*», συγγενεστάτην πρὸς τὴν ἐν τῷ ἐκδιδομένῳ λόγῳ φράσιν : «*Σὲ γὰρ εἶναι τῷ ὄντι θεοτόκον ὁμολογοῦντες πιστεύομεν, τὸν ἕνα τῆς Τριάδος ἀρρήτως ἡμῖν τετοκυῖαν Θεόν*» (φ. 20r).

Ὡς πρὸς τὸ ἔτος τῆς ἐκφωνήσεως τοῦ λόγου, οὐδὲν προκύπτει ἐκ τοῦ κειμένου· ἐὰν αἱ πληροφορίαι τοῦ Νικολάου Παπαδοπούλου Κομνηνοῦ [1] περὶ τῶν ἐτῶν καθ' ἃ διέμεινεν ἐν Θεσσαλονίκῃ ὁ Ἁρμενόπουλος εἶναι ἀκριβεῖς—περὶ οὗ πολλαὶ ἀμφιβολίαι ὑφίστανται—πρέπει ὁ λόγος οὗτος νὰ ἐξεφωνήθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1360 καὶ 1383. Ἐὰν ὅμως ἡ Ἑξάβιβλος συνετάχθη ἐν Θεσσαλονίκῃ περὶ τὸ 1345, ὡς ἔχει γίνει δεκτόν [2], τὰ ὅρια εὐρύνονται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1345 καὶ 1383, καίτοι, μέχρι τοὐλάχιστον τοῦ 1349, ὅτε ἔληξεν ἡ αἱματηρὰ στάσις τῶν Ζηλωτῶν, εἶναι ὅλως ἀπίθανον, ὅτι ὁ Ἁρμενόπουλος θὰ ἐξεφώνει τὸν λόγον τοῦτον πρὸ τῆς καταστολῆς της. Ἀντιθέτως, ὁ ἰδιαίτερος θαυμασμός του πρὸς τὴν νεότητα καὶ ἀθλητικότητα τοῦ ἁγ. Δημητρίου, προδίδουν μᾶλλον, ὅτι ὁ ὁμιλητὴς ἦτο ἡλικιωμένος, συνεπῶς δὲ ὅτι ὁ λόγος ἐξεφωνήθη πιθανώτερον περὶ τὰ τέλη τοῦ βίου του.

Ὡς πρὸς τὴν ἡμερομηνίαν τῆς ἐκφωνήσεως τοῦ λόγου, μετὰ τὰς ἀνωτέρω [3] διαπιστώσεις, δὲν δυνάμεθα νὰ εἴμεθα βέβαιοι, ὡς ὁ Α. Ξυγγόπουλος [4], ὅτι ὁ λόγος ἐξεφωνήθη τὴν 25 Ὀκτωβρίου [5].

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Σ. ΓΚΙΝΗΣ

περατούμεναι τὴν 3 Νοεμβρίου· διῃροῦντο δὲ εἰς τρεῖς περιόδους : α) τὰ προεόρτια, ἀπὸ 20 ἕως 25 Ὀκτωβρίου, καθ' ἃ ἐτελεῖτο καὶ ἐμπορικὴ πανήγυρις, β) ἡ καθ' ἑαυτὸ ἑορτή, ἀπὸ τῆς ἑσπέρας τῆς 25 καὶ ὁλόκληρον τὴν 26 καὶ γ) τὸ ὀκταήμερον, ἀπὸ 27 Ὀκτωβρίου μέχρι 3 Νοεμβρίου. Πρβλ. Tafrali, Théssalonique σ. 138 ἑπ. Ἐν τούτοις, κατὰ τὸν Λόγον τοῦ Ἁρμενοπούλου (φ. 17v), ἡ ἑορτὴ διήρκει ὁλόκληρον τὸν μῆνα Ὀκτώβριον· εἶναι δὲ πιθανωτέρα ἡ πληροφορία αὕτη τοῦ Ἁρμενοπούλου, τοὐλάχιστον διὰ τὸν ιδ' αἰῶνα, διότι, κατὰ σύμπτωσιν, ἔχομεν δύο λόγους τοῦ ἀρχιεπ. Θεσσαλονίκης Ἰσιδώρου (ἐν χφ. 1192 Ἐθν. Βιβλ. Παρισίων), ἐκφωνηθέντας κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος (1393) κατὰ τὴν πρώτην καὶ δευτέραν Κυριακὴν τοῦ Ὀκτωβρίου, ἃς χαρακτηρίζει ὡς Κυριακὰς τῶν προεορτίων (πρβλ. Tafrali, Théssalonique σ. IV). Περὶ τῆς ἑορτῆς καὶ τῆς πανηγύρεως ἐκ τῶν βυζαντινῶν πηγῶν σπουδαιοτάτη εἶναι ὁ ἀνώνυμος διάλογος ὑπὸ τὸν τίτλον «*Τιμαρίων ἢ περὶ τῶν κατ' αὐτὸν παθημάτων*», τοῦ ιβ' αἰῶνος, ἐκδοθεὶς ὑπὸ B. Hase, Notices et extraits, 9 (1813) II σ. 163 - 246, μετὰ σπουδαίων σχολίων· νεωτέρα ἔκδοσις ὑπὸ A. Ellissen, Analekten d. mittel-u. neugr. Literatur, τ. 4 τεῦχ. 1 (Λειψία 1860) σ. 44 ἑπ. Περὶ τοῦ ἑορτασμοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει, βλ. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, κεφ. Λ' (ΚΑ') ἐν τῇ ἐκδόσει A. Vogt, A' (Παρ. 1935) σ. 113 - 115. Τὸ ἄρθρον τοῦ Ἐμμ. Δαβίδ, Τὰ Δημήτρια, ἐν Ἡμερολογίῳ ἐθν. καὶ φιλανθρ. καταστημάτων (Κωνσταντινούπολις 1906) 2, 399 - 402, δὲν κατώρθωσα νὰ ἴδω. Ἐπὶ πᾶσι πρβλ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τ. Γ' (Ἀθ. 1949) 274 ἑπ.

[1] Πρβλ. Tafrali, Topographie σ. 161 ἑπ. καί, κυρίως, Α. Ξυγγοπούλου, Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ κλπ., σ. 5 ἑπ.

[2] Πρβλ. Α. Ξυγγοπούλου, Συμβολαὶ σ. 7 - 20.

[3] Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα 5, 454.

[1] Prænotiones mystagogicæ (Patavii 1697) σ. 143.

[2] Πρβλ. Αἰμ. Χέρτσογ, Πραγματεία περὶ τοῦ Προχείρου ἢ τῆς Ἑξαβίβλου Κωνσταντίνου τοῦ Ἁρμενοπούλου (Μόναχον 1837) σ. 16 ἑπ. καὶ Σπ. Σακελλαρ̣ιάδην, ἐν Ἀρχ. Ἰδ. Δικαίου 12 (1945) σ. 191 ἑπ. § 23.

[3] Σελ. 147 σημ. 2.

[4] Συμβολαὶ σ. 8 σημ. 1, Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ κλπ. σ. 5.

[5] Τὸν κ. Στέφανον Ν. Κουμανούδην, τ.φ., ὅστις εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μὲ βοηθήσῃ εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου τοῦ Λόγου, εὐχαριστῶ θερμότατα καὶ ἐκ τῆς θέσεως ταύτης.

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟΝ

3r *Τοῦ πανσεβάστου νομοφύλακος καὶ κριτοῦ Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνου*
τοῦ ῾Αρμενοπούλου, Λόγος εἰς τὴν προεόρτιον ἑορτὴν τοῦ μεγάλου Δημη-
τρίου τοῦ Μυροβλύτου, ἥτις ἐν τῷ ναῷ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς ᾿Αχει-
ροποιήτου τελεῖται.

5 *῎Αλλοι μὲν τὰ τῆς ἑορτῆς ὁρῶντες Δημητρίου, ὃν ἐγὼ τῶν ἀριστέων*
τοῦ Χριστοῦ γενναιότατον οἶδα, καὶ ἣ πάσας ἐγκοσμίους ἀτεχνῶς ὑπεραίρει,
ὅπως ἂν αὐτοῖς εἴη βεβουλημένον, διάκεινται εὖ δέ, οἶμαι, πάντες, οἷς νοῦ καὶ
φρενῶν ὅπῃ οὖν μέτεστιν· οὐρανοῦ γὰρ μέγεθος καὶ κάλλος ἡλίου καὶ σελή-
νης μαρμαρυγὰς καὶ Δημητρίου τὴν ἐπέτειον ἐν Θεσσαλονίκῃ πρόσοδον τῶν
10 *ἁπάντων οὐκ ἔστιν, ὃς οὐχὶ διὰ θαύματος ἄγει. ᾿Εγὼ δέ, οὕτω ταῦθ᾿ ὁρῶν,*
τέθηπα καὶ ἐκπέπληγμαι, γέγηθά τε καὶ καταινῶ ὡς καὶ λόγοις ἔμοι γε
τοῖς δυνατοῖς—ἀξίοις γὰρ οὐ ποτ᾿ ἂν φαίην ὑμνῆσαι καὶ λογικῶς προσει-
3v *πεῖν—εἴπερ οἷόν τέ μοι γένοιτο, καὶ προῄρημαι καὶ βεβού||λημαι—ἐκ γὰρ*
τῶν ἡμῖν ἐνόντων καὶ Θεοῦ τὰς ἀπείρους εὐποιίας εὐγνωμόνως ἀμείβεσθαι
15 *κελευόμεθα—καὶ ὑμνῆσαι τὰ τῆς ἑορτῆς ξύμπαντα μέν, ἥκιστα. ῎Αλλης γὰρ*
ὑπὲρ τὴν ἐμὴν ἐν λόγοις τοῦτ᾿ ἔστιν ἕξεως· τουτὶ δ᾿ οὐχ ἥκιστα ταύτης τὸ
θαυμάσιον μέρος, ὥσπερ κεφαλῆς τυχεῖν ὄμματα μόνον ἢ γλῶτταν ἐπιλε-
ξάμενος.

᾿Αλλὰ τί πρῶτον ἐνταῦθ᾿ ἐρῶ; Τίνα δὲ πρῶτον, καὶ σθένος ὅσον ἔστι
20 *μοι λογικόν, εὐφημήσω; Πότερον, τὸν εὐφημούμενον, ἢ τὴν εὐφημίαν*
αὐτήν; ῾Η γὰρ εὐφημοῦσα, τῇ εὐφημίᾳ δηλονότι συνευφημεῖται, τοῖς
λόγοις εὐφημουμένη. ῞Ο τε γὰρ εὐφημούμενος ἐνταῦθα γενναῖος ἀριστεύς,
πάντας, ὅσοις ποτ᾿ ἐγγὺς κατ᾿ αὐτὸν εὐμοίρησε γεγονέναι, παντὸς φυὴν
μετεσχηκὼς ἀγαθοῦ, τοῖς φαινομένοις, οἶμαι δ᾿ ὅτι καὶ τοῖς νοουμένοις,
25 *λαμπρῶς ὑπεραίρει, μόνος ἐπὶ γῆς θεόθεν μύρων πηγὰς ἀκενώτους πεπλου-*
τηκώς, εἰ καὶ ξυμπάσης εἶεν τῆς γῆς οἱ ταύτας διὰ παντὸς ἀρυτόμενοι,
4r *ὥσπερ || οὖν καὶ εἰσί, καὶ τερατουργιῶν καὶ θαυμάτων ὑπερεκχεῖν πέλαγος*
χάριν ἐκεῖθεν εἰληφώς. Εὖ τὴν ἑαυτοῦ πόλιν καὶ τῆς οἰκουμένης πάντας
ἑκασταχοῦ, οἷς αὐτὸς ἐπικεκλήσεται, κακῶς καὶ πονήρως τῶν σωμάτων καὶ
[30 *τῶν πραγμάτων ἢ καὶ τῶν ψυχῶν ἔχουσι, ποιοῦντος ἑκάστοτε, ἥ τ᾿ εὐφη-*

---

23 *πάντας : πάντων* χφ. 30 *ποιοῦντος : ποιούντων* χφ.

μία πόλεις πάσας τῇ προθέσει καὶ τοῖς ᾄσμασι παρελαύνει. Δῆλον δ᾿ ὅτι
καὶ τοῦτον ἡ οὕτως εὐφημοῦσα πατρὶς αὐτοῦ καὶ πόλις πασῶν τὰ πρεσβεῖα
φέρει τῶν πόλεων, νοῦν ὑπὲρ αὐτὰς πλουτοῦσα καὶ λόγον, καὶ τὸ σέβειν
Θεόν, φθόνος δ᾿ ἐρρέτω, μῶμος τῶν ἀληθευόντων κἂν τοῖς οἰκειοτάτοις
35 *ἀπέστω, πασῶν καὶ αὖθις εἰπεῖν διενηνοχυῖα τῶν πόλεων, ἐξ ὧν εὐποιίας*
θείας ἀντιμετρεῖν, ὅσα γε εἰς δύναμιν ἀνθρωπίνην ἥκει, καὶ οἶδεν αὕτη
καλῶς καὶ δεδύνηται. Τῶν μὲν οὖν ἄκρων ἐν τούτοις, ὥσπερ ἐν συλλογι-
σμοῖς δύο κειμένων ὅρων, τῆς ἐμῆς ἐν λόγοις ὑπερανεχόντων δυνάμεως καὶ
4v *μεί||ζονος ἢ τῆς παρούσης ἄντικρυς πραγματείας ὄντων, ἀποστατέον ἐστὶν*
40 *ἐν τῷ παρόντι, ὅτι μηδὲ περὶ τούτων εἰπεῖν τὴν ἀρχὴν προυθέμεθα. Τοῦ*
δὲ μέσου τούτων, καὶ οὗ χάριν τὸν παρόντα λόγον ἐνεστησάμεθα, λέγω δὲ
τὴν εὐφημίαν τῆς νῦν ἑορτῆς, τούτου νῦν, ὡς οἷόν τ᾿ ἐστί, προσαπτέον,
εἴ γέ πως εἰπεῖν περὶ αὐτοῦ δυνηθείημεν ἔμβραχυ γοῦν τῆς ἀξίας· εἰ δέ τι
μεταξὺ καὶ περὶ ἐκείνων ὁ λόγος ἐρεῖ, ἀνάγκῃ πάντως ἐρεῖ τῇ γιγνομένῃ,
45 *καθ᾿ ἣν καὶ ὁ περὶ ἀνδριάντος ἐρῶν καὶ τὴν οὗ ὁ ἀνδριὰς ἐστὶ καὶ ὑφ᾿ οὗ*
γέγονε, τοῦ μέν, μεγαλουργίαν, τοῦ δ᾿ εὐφυΐαν ἐξειπεῖν ἀναγκάζεται.

᾿Εκπέπληγμαι τοίνυν, ὡς ἔφην, ὑπεράγαμαί τε καὶ καταινῶ, οὐ τῆς
ἑορτῆς ξυμπάσης τὸ ποικίλον καὶ προσηνὲς καὶ χάριεν ἀναπεμπαζόμενος—
49 *τοῦτο γὰρ ἡμῖν ἀπείρητο τῶν ὑπὲρ ἡμᾶς ὄν, ὡς εἴρηται, οἶμαι δ᾿ ὅτι καὶ*
5r *οὐδενὸς ὄντος ἀξιόχρεω περὶ ταύτης εἰπεῖν— || ἀλλὰ τῆς παρούσης προεορ-*
τίου ταύτης τὴν ἐναρμόνιον καὶ μουσικωτάτην ἐμμελῆ ψαλμῳδίαν καὶ τὸ
γάνος ὁρῶν τε καὶ διακούων, ἣν ἡ τοῦ μεγάλου τούτου πατρὶς καὶ πόλις
οὐκ ἀποχρῶν ἡγησαμένη τὸν σωτῆρα ταύτης ἐν τῷ τούτου μόνῳ νεῷ τοῖς
ἀρίστοις ᾄσμασι προεορτάζεσθαι, ἅμα καὶ τῇ πανάγνῳ Θεομήτορι ἐν τῷ
55 *ταύτης νεῷ προεορτάζειν οὐκ ἀγνωμόνως αὐτὸν μεθ᾿ ὅτι πολλῆς ἐπενόησε*
τῆς ῥαστώνης. Νεὼν φημί, δότε <μοι> κἂν τούτῳ μικρὸν ἐνδιατρῖψαι τῷ
λόγῳ τῆς θέας βιαζομένῳ τῇ χάριτι, ὦ φιλόθεοι καὶ φιλέορτοι, ὃν τῶν
καλλίστων εἶναι καὶ περικαλλεστάτων ἐπὶ γῆς θεαμάτων καὶ θαυμάτων
ἐπέκεινα, οἷον πάλαι τὸ Ῥόδιον καὶ ὅσα ἐπὶ τῶν προτέρων λέγεται κατ᾿ αὐτὸ
60 *γενόμενα χρόνων, τῶν ἁπάντων οὐκ ἔστιν ὅστις ἰδὼν ἢ ἀκούσας οὐ τίθε-*
ται. Τῶν γὰρ ἱερῶν καὶ θείων σηκῶν οὐχ ὁμοίως τοῖς ἄλλοις καὶ οὗτος
5v *καθίδρυται, τοίχοις, λέγω, καὶ πινσοῖς καὶ κίοσι συνιστάμενος, || ἀλλὰ κίοσι*
τῶν ἐπὶ γῆς μόνος μόνοις, τοῦτο δὴ τὸ θαυμασιώτατον τοῖς φιλοθεάμοσιν,
ὑπανεχόμενος πάντοθεν, ὃν τάχ᾿ ἄν τις δήπου μηδὲ τῶν ἐγγείων, ἀλλὰ τῶν
65 *ἐναερίων εἶναι λογίσαιτο, τῶν κιόνων οὕτως ἰδὼν ἀνέχοντα. [Εἴποι δ᾿ ἄν τις*
ἴσως, καὶ πρὸς αὐτὸν αἴφνης ἰδών, εἰ μὲν τῶν ἀστροθεαμόνων εἴη—τῶν

---

65 - 76 ᾿Εν χφ. ἡ περίοδος : *Εἴποι δ᾿ ἄν τις... προσψαῦσαι.* ἐτέθη διὰ μεταγενεστέρας χειρός, ἐντὸς περιθωρίου· ἴσως πρόκειται περὶ παρεμβλήματος.

γὰρ πολλῶν ἐν τοῖς ὑπὲρ τοὺς πολλοὺς ἥκιστα μεμνῆσθαι δεῖ—γεώδους
ἐξ ὕλης ἐν ἀέρι τοῦτον φαῖνον εἶναι σῶμα συνεστὼς ἐπ᾽ ἐνιαυτῶν πλείστας
περιόδους· ξηραὶ γὰρ ἂν αὐτῷ ἀναθυμιάσεις ἐκ γῆς ἀνιοῦσαι πρὸς αὐτὸ
70 λογισθεῖεν οἱ τοῦτον ὑπανέχοντες κίονες, διὰ τὸ μέγεθος καὶ τὸ συνιζάνειν
διεκεκριμένως, οἷον καὶ συμπιλοῦσθαι, ὀγκούμεναί τε καὶ γινόμεναι οὐκ
ἀθέατοι. Εἰ δὲ τῶν θείων καὶ ἱεροφαντῶν ἀνδρῶν σκηνὴν ἄνωθεν ὡς
ἡμᾶς Θεοῦ κατενηνεγμένην προνοίᾳ, ἣν ἀέρος εἰλικρίνεια συνέχει καθ᾽
6r ἑαυτὴν ὑποδεδεγμένη, γῆ γάρ, ὥσπερ ταύτην εὐλαβουμένη, ‖ τοῖς καλλίστοις
75 αὐτὴν ὧν ἔχει κιόνων δεξιουμένη προαπαντᾷ, οἱονεὶ δεδοικυῖα ταύτης προσ-
ψαῦσαι]. Ἤδη δέποτε καί τις τῶν γεννικῶν τὸ λῆμα τοῦτον ἰδὼν καὶ τῆς
θέσεως ὑπεραγασθείς, ἀντιστρόφως ἴσχειν αὐτὸν τὴν κρηπῖδα πρὸς τὸν
ὄροφον ἀπεφήνατο· οὕτω θεῖόν τι τέρας ὁ θεῖος οὗτος δοκεῖ τε καὶ ἔστι
ναός, οὐχ ὅπως αἴφνης ἐνίοις ὀφθείς, ἀλλ᾽ αἰεὶ καὶ πᾶσιν ὁρώμενος.
80 [Τοιαῦτα μὲν οὖν δήπουθεν ἄλλοις ἐνταῦθ᾽ οἷς εἶπον εἰκασθήσεται καὶ
ῥηθήσεται]. Ἐμοὶ δὲ ἄρα τὸν περικαλλέστατον τόνδε καὶ περιβόητον οὐρά-
νιον ἐν γῇ νεὼν ὁρῶντι πρὸς τῇ θείᾳ τῆς ἐνταῦθα Θεομήτορος εἰκόνι, ἣ τῷ
ὄντι θεόθεν, οὐκ ἐξ ἐπινοίας ἢ χειρὸς ἀνθρωπίνης, οὕτως ὄρθιος, ἱκέσιος,
ἐσχημάτισται, διὰ τὸ τοῦ κτήτορος, ὡς ἀληθὴς αἱρεῖ λόγος, ἐνταῦθα γεγε-
85 νημένον ἀμπλάκημα, οὗ χάριν καὶ τὴν Ἀχειροποίητος, κατὰ τὰς ῥάκει
πρῴην καὶ κεράμῳ δεσποτικὰς ἐντυπωθείσας μορφὰς εὐδοκίᾳ τοῦ θεαν-
6v θρώπου λόγου, προ‖σηγορίαν ἔσχε, καὶ ταύτης αὐτὸν τῆς Ἀχειροποιήτου
προσρήσεως, ἀξιοῦν ἐπῄει τολμῆσαι. Χειρὶ μὲν γὰρ οὔκουν ἀνθρωπίνῃ, ἥδε
τὸν ἑαυτῆς ᾠκοδόμησεν οἶκον σοφίᾳ καὶ στύλοις ἑπτά, κατὰ τὸ σολομών-
90 τειον ἔπος ὑπήρεισε ταύτῃ καὶ οὗτος καὶ κατεσκευάσθαι καὶ τοῖς κίοσιν
ὑπερηρεῖσθαι δοκεῖ· τοσοῦτον αὐτοῦ τὸ ὑπερφυὲς καὶ ξενίζον καὶ οὕτως
ὑπὲρ λόγον οὗτος ἀνθρώπινον καὶ γεγενῆσθαι δοκεῖ καὶ συνέχεσθαι. Μαρ-
τυρεῖ δέ μου τοῖς λόγοις καὶ τὰ καθ᾽ ἑκάστην ἐν τούτῳ γινόμενα· θεία γὰρ
αὐτῷ χάρις ἄνωθεν ἐπανθεῖ, δι᾽ ἣν πιστοὶ πάντες εἰς τοῦτον ἀεὶ συνιόν-
95 τες, γνώμης αὐτῶν ἁμῇ γέ πῃ καμνούσης, ἀνάπαυλαν ἴσχουσι καὶ φαιδροὶ
πάνυ καὶ γεγηθότες ἐπανίασιν οἴκαδε, τὴν ψυχὴν ὁμοῦ γανύμενοι καὶ τὰ
πρόσωπα.

Τὰ μὲν δὴ τοῦ ναοῦ τοιαῦτα καὶ οὕτως ὑπερφυᾶ, θαυμάτων ὄντως
99 ἐπέκεινα, οὗ τὸ μέγεθος ἡλίκον καὶ τὸ κάλλος οἷον· ὅσα τε καὶ οἷα τὰ
7r περὶ αὐτόν τε καὶ ἐν αὐτῷ, τῶν ‖ ἐλλογίμων καὶ θείων ἀνδρῶν, ἑτέρῳ τῳ
πρότερον ἢ νῦν ἡμῖν φιλοπόνως ἐξήτασται καὶ τεχνικῶς ἐκπέφρασται καὶ
λογικῶς κάλλιστα ταῖς φιληκόοις τῶν καλλίστων ψυχαῖς παραδέδοται, ἴδιον
τοῦτο γενναῖον πεποιηκότι σπούδασμα, διδασκάλιον τῶν ἐν αὐτῷ φαινομέ-

80 - 81 Ἐν χφ. ἡ περίοδος : *Τοιαῦτα μὲν... ῥηθήσεται.* ἐτέθη διὰ μεταγενεστέρας χειρός, ἐντὸς περιθωρίου· ἴσως πρόκειται περὶ παρεμβλήματος. 88 *ἥδε : ἡ δὲ* χφ.

νων πάντων καὶ νοουμένων καὶ οἷς οὔποτε τὸν ναὸν ἰδεῖν συνέπεσε τοῦτον
105 προκείμενον, ἀκριβέστατόν τε ἅμα καὶ χαριέστατον. Καὶ ὅ γε ταῦτα μαθεῖν
καὶ θαυμάσαι βουλόμενος, ἐκείνῳ σπεύσας, λογικῶς συγγινέσθω. Τὰ δὲ τῆς
προεορτίου ταύτης, ὅσα μὲν τῇ σπουδῇ, οἷα δὲ τῇ ποικιλίᾳ τῶν ᾀσμάτων
καὶ τῇ φαιδρότητι, μόνοις τοῖς ἐντεθυμημένοις καὶ οὕτω ταῦτα συντεθει-
κόσιν, οὐκ ἄνευ μὲν τῆς θείας ῥοπῆς καὶ μαρτυρικῆς ἐμπνοίας, ῥητέα τε
110 καὶ γραφῇ τῇ κατ᾽ ἀξίαν δοτέα· οἱ γὰρ αὐτοὶ μόνοι τε τῶν τοιούτων ἐφευ-
ρεταὶ—θείων γὰρ εἰσὶν ἀεὶ μυστηρίων ἐφευρεταὶ—καὶ τούτων ὄντες τυγ-
7v χάνουσιν ‖ ἐπαινέται· οἷς δὲ ἡμῖν μετ᾽ αὐτοὺς λέγειν ἢ γράφειν, ἄλλως
λέγειν καὶ γράφειν περὶ αὐτῶν ἔπεισι.

Τίς οὖν τοῖς ἐνταῦθα μέλεσι τὴν διάνοιαν οὐκ ἐκπλήττεται ; Τίς τὸν
115 νοῦν οὐ θαμβεῖται ; Τίς, ἔνθους ὑφ᾽ ἡδονῆς οὐχ ὅλος γινόμενος, ταῖς
τούτων ἴυγξιν, ὡς πάλαι τῶν σειρήνων οἱ παραπλέοντες, ἁλίσκεται, ἔνθεν
μὲν ᾠδὰς ἀκούων μελιρρύτους μαρτυρικάς, ἐκεῖθεν δὲ ὑψοποιῶν καὶ θείων
κατήκοος ᾀσμάτων γινόμενος, οὐκ ἐκ γῆς ἀλλ᾽ ἐξ Ὀλύμπου δοκούντων ᾄδε-
σθαι ; Ἐν οἷς, οὐχ ὃ φασί, ταῖς ἀσπίσι, τοὐναντίον μέντοι μᾶλλον ἡμῖν
120 συμβαίνει, οὐ γὰρ τὰ ὦτα βύομεν, ὅπερ ἐκείναις, ἵνα μὴ φωνῆς τῶν ἐπᾳ-
δόντων εἰσακούσωνται, γίνεται, ἀλλ᾽ ἀναπετάννυμεν—ὑπερηδόμεθα γὰρ τῷ
ἀκούσματι φωνῆς τῶν ἐνταῦθ᾽ ἐπᾳδόντων—νῦν μὲν τῆς ἔνθεν, νῦν δὲ τῆς
8r ἐκεῖθεν ἀκούειν γλιχόμενοι. Ταῦτα δέ, τίς ἂν τῆς ἀξίας ‖ ἐγγὺς καὶ διηγή-
σαιτο, μὴ ὅτι γε ἀξίως ἢ λογικῶς εἰπεῖν εὐφημήσειεν ; <Τούτ>οιν γάρ,
125 ὅταν τις καὶ θατέρου μόνον ἀκούσας ᾄσματος τύχῃ, πρὸς εἰδότας δὲ ὁ λόγος,
εἴτε ὁ τῷ Θεῷ προσηκόντως, εἴτε ὁ τῷ γενναίῳ τούτου θεράποντι, ἐν μόνῃ
Θεσσαλονίκῃ τῇ πόλει τούτων ἀποκεκλήρωται, ἔνθεος ὅλος, ἐνεὸς παντάπασι
γίνεται τοῦ μέλους αὐτοῦ τῆς εὐφημίας ἡττώμενος. Τί ἂν τὸν νῦν καὶ
ἀμφοῖν τούτοιν ἐνταῦθ᾽ ἀκούοντα παθεῖν ἀνάγκη ; Οὐχ ὃ τοὺς ἐνθουσιῶν-
130 τας ἢ θείων ποτὲ φωνῶν ἀκούσαντας ἄνωθεν, τῷ μεγέθει καταπεπτωκέναι,
ὑφ᾽ ἡδονῆς ἐρραστωνεῖσθαι, ἐπὶ δὲ τούτοις ἅπασι τὴν διάνοιαν ἐκπε-
πλῆχθαι ; Ἴσασιν οἱ πεπειραμένοι, οἶδ᾽ ἐξαιρέτως τῶν τελούντων ἡ πόλις,
οὐκ ἀγνοεῖ τῆς οἰκουμένης τὸ χριστώνυμον φῦλον ἤδη δὲ τῇ μετὰ θαύ-
134 ματος φήμῃ καὶ μέχρι τῶν ἀλλοφύλων ταῦτα προῄει. Τοσοῦτον δ᾽ ἔμοί γε
8v μόνον ἐνταῦθ᾽ ἔστιν εἰπεῖν· οἶμαι ‖ γάρ, ὡσεὶ ποτέ τις ᾠδικῶν ἁπάντων
ὀρνίθων εἰς ἓν γέγονε συνδρομὴ καὶ παντὸς εἴδους μουσικῶν ὀργάνων
συνέλευσις, ὑπερᾳδόντων, ὑπερμελῳδούντων καὶ πάσης περιγινομένων
αἰσθήσεως, ἢ εἴ ποτέ τις οὐρανοῦ καὶ γῆς αἰσθήσει ληπτὴ σύμφωνος γέγο-
νεν ᾠδή, λόγου παντὸς ὑπερτέρα, τοῦτο εἶναι τὴν παροῦσαν προεόρτιον
140 ἁρμονίαν καὶ τέρψιν.

Ἐγὼ μὲν οὕτω περὶ τῆς ἑορτῆς ταύτης καὶ φρονεῖν, ὦ παρόντες, ἔχω
καὶ λέγειν, πλὴν εἰ καὶ ἀξίως, οὐκ οἶδα· οἶδεν ὑμῶν ἡ λογικὴ τῆς εὐθύτη-
τος στάθμη, ὁ τῆς ἀκριβείας τῶν γενομένων κανών, ἡ τῶν καλλίστων λυδία

βάσανος, ἡ τῶν λόγων ἀδέκαστος ψῆφος. Ἡ δὲ πόλις ὑμῶν τῆς ἀγχινοίας
145 διὰ ταύτην καὶ τῆς σοφίας, πᾶσιν ὁμοῦ καὶ πάσαις, ἔθνεσί τε καὶ πόλεσιν,
ὅσοις καὶ ὅσαις ἑκασταχοῦ δὲ τῆς οἰκουμένης αὕτη γινώσκεται, κομιδῇ
9r προσηκόντως θαυμάζεται, οὐχ' ὅτι μόνον τοιαύτην ἐν τοῖς ᾄσμασι προ||εόρ-
τιον λόγου κρείττω συντέθεικεν ἑορτὴν—τοῦτο γὰρ καὶ μέγα ὄν, δευτέρου
πρὸς τὸ ῥηθησόμενον κέκριται λόγου—ἀλλ' ὅτι καὶ τὸν ταύτης πολιοῦχον,
150 τὸ μέγα τῶν μαρτύρων κλέος, τὸ καθ' αὐτὴν ἧκον, καὶ ἄλλως πρεσβεύουσα,
συνεορτάζειν ἔγνω καὶ συγγεραίρειν τῇ Θεομήτορι, ἣ καὶ τῶν κατ' οὐρανὸν
ἀγγέλων ὡς ἀληθῶς ἐστὶν ὑπερτέρα. Ταύτῃ γὰρ μόνῃ, ἅτε πλεῖστον διενη-
νοχυίᾳ τῶν πόλεων, καὶ τοῦτ' ἐχρῆν εὖ ἐπινενοῆσθαι, τῇ πανάγνῳ τὸν καὶ
τὴν ψυχὴν ἁγνὸν καὶ τὸ σῶμα συνανυμνεῖσθαι Δημήτριον, ὃς τῇ τῆς παρ-
155 θενίας μὲν ἁγνείᾳ πρὸς ταῖς ἄλλαις ἀρεταῖς καλῶς συμβεβιωκὼς ἐν γῇ τοῖς
ἐπουρανίοις, τοῖς ἀΰλοις, μετὰ σώματος ἀνταγωνιζόμενος καὶ τῷ δι' αἵματος
δὲ ἡγνισμένος ἐστὶ καὶ μαρτυρίου λουτρῷ, ὃ παντὸς ἐν τῇ ψυχῇ ῥυπτικώτε-
ρόν ἐστιν ὑσσώπου, ὅσῳ μηδὲ ῥύποις, ὅ φασιν, ἔτι δευτέροις μολύνεται, τῇ
9v τῶν οὐρανῶν ὑψηλοτέρᾳ, τὸν οὐράνιον ἐπὶ γῆς || ὀφθέντα καὶ τοῖς οὐρανοῖς
160 καὶ τότε καὶ νῦν ἐμπολιτευόμενον ἄνθρωπον, ὅτε καὶ τῆς ἀνθρωπείας ἀπηυ-
τομόληκεν οὔπω φύσεως. Ἀναβασμοῖς γὰρ ἐνταῦθ' ἐχρῆτο πνευματικοῖς, ἐξ
ἀρετῆς εἰς ἀρετὴν προϊὼν καὶ πασῶν κατάκρας ἐχόμενος, μέχρις ἂν εἰς αὐτὸ
φθάσειε τῆς ἀληθοῦς θεογνωσίας τὸ μέγιστον διῆρες, τῇ πᾶσαν εὖ τὴν οἰ-
κουμένην, ὡς αὐτῇ θεοσδότως ἀποκεκληρωμένην, Θεοῦ προνοίᾳ διεξαγούσῃ,
165 τὸν ταύτην καλῶς τοῖς θαύμασι διιθύνοντα καὶ τῆς ἐνεγκαμένης αὐτὸν ὡς
ἰδιαιτάτου λάχους εὖ ἀεὶ καὶ καλῶς προϊστάμενον καὶ ταύτην Θεοῦ περιέ-
ποντα χάριτι, τῇ κορυφαίᾳ τῶν ὑπερκοσμίων ταγμάτων ἀκρότητι, ὅ φασιν
οἱ ἱερομῦσται, τῶν ἐν κόσμῳ μαρτύρων τὴν κορυφαίαν καὶ αὖθις εἰπεῖν
ἀκρότητα. Ἵνα δὲ καὶ τοῖς πρόσω καὶ μὴ κατ' αὐτὸν προβῆναι τὸν λόγον
170 γένηται, προσβήσεται δὲ τῇ φιλανθρωπίᾳ θαρρήσας, ἣ τὸν εὐμενέστατον
10r ἀρρήτως ἡμῖν Θεὸν ἔτεκε, τῇ ἐκ || στειρωτικῆς ἁγίας μήτρας ἐπαγγελίᾳ τοῦ
Θεοῦ τῆς ἡμῶν εἵνεκα σωτηρίας προεληλυθυίᾳ, ἀμβροσίᾳ τε δι' ἀγγέλου καὶ
θείῳ τραφείσῃ νέκταρι, χρόνον ὅτι πολὺν τοῦ ναοῦ τοῖς ἀδύτοις ὑπὲρ ἔν-
νοιαν ἐνδιαιτωμένῃ τόν, εἰ καὶ μὴ ἐκ στειρωτικῆς, ἐξ ἁγίας μέν τοι μήτρας
175 πολλῶν εἵνεκα σωτηρίας, οἷς αὐτὸς ἀγωγὸς εἰς Χριστὸν ἔμελλεν ἔσεσθαι,
Θεοῦ χάριτι προεληλυθότα. Ἁγία γὰρ πάντως ἡ θεία Μαργαριτώ, καὶ τῶν
ἁγίων ταῖς κρείττοσι τῷ καθ' αὐτὴν μὲν ἐφάμιλλος, τῷ δὲ ταύτης θειοτέρῳ
τόκῳ καὶ ὑπεράμιλλος—τὸ δένδρον ἐκ τοῦ καρποῦ καλῶς γινωσκόμενον—
καὶ θείῳ ῥήματι τεθραμμένον, ᾧ ψυχὰς μάλιστα θεοφιλεῖς ἀντ' ἀμβροσίας
180 πιστεύομεν ἄνωθεν καὶ νέκταρος ἑστιᾶσθαι. Τὰ γάρ, ἃ τῷ καιρῷ καὶ τοῖς
πράγμασι πρόσφορα, παρεὶς οὗτος ἀθύρματα καὶ νεανιεύματα ἐν πάνυ σφρι-

---

144 ὑμῶν : ὑμεῖς χφ.

γώσῃ τῇ ἥβῃ, τοῖς ἁγίοις καὶ μετὰ τῶν ἁγίων αὐτεπάγγελτος ἐνδιαιτᾶσθαι
10v δέδοται καὶ τοῖς πολλοῖς εἰς τὰ ἄδυτα τῆς εὐσεβείας τῶν || μυστηρίων κατὰ
τοὺς ἱεροὺς ἄνδρας, ὁ στρατιωτικὸς εὔζωνος νεανίας κεχώρηκεν. Εἴπω
185 τούτων τὰ μείζω· ὃν γὰρ ἐνυπόστατον τοῦ Θεοῦ Λόγον ἐν τοῖς ἑαυτῆς ἐγκά-
τοις ἀρρήτως αὕτη συνείληφε, σάρκα δι' ἡμᾶς τὸν λόγον τοῦτον γενόμενον
καὶ τῆς παρθενίας ἀλωβήτως ἐχούσης, ὢ ξένης κυήσεως, τέτοκε καὶ ᾧ σω-
ματικῶς πάντων, ὧν τῇ ἡλικίᾳ προσφόρων ἐδεῖτο, φιλοπόνως μετέδωκε,
τούτου τῆς διδασκαλίας τὸν λόγον ἐγκάρδιον εἴληφεν οὗτος Θεοῦ χωρητικὸν
190 τὸν ἑαυτοῦ νοῦν ἐξεργασάμενος πολλάκις τε καὶ ἐπὶ πολλῶν αὐτὸν τέτοκε,
τὰς θείας ῥήσεις διὰ πολλῶν μαρτύρων ἀποστολικῶς πιστοῖς ἀνθρώποις
παρατιθέμενος. Καὶ τούτῳ πάλιν αὐτὸς διετέλεσε διηκονηκώς, οὐχ ὧν αὐτὸς
νήπιος ὁ προαιώνιος Θεὸς δι' ἡμᾶς γεγεννημένος ἐδεῖτο—ταῦτα γὰρ τῆς
ἀειπαρθένου μόνης τῇ ἁγνείᾳ καθῆκεν—ἀλλ' ἅπερ ἀνδρωθεὶς αὐτῷ ποιεῖν
195 ἐπετείλατο καὶ ἃ δεύτερον ἐπὶ γῆς μετὰ δόξης ὀφθεὶς ἀπαιτήσει, ἃ καὶ
Δημήτριος οὗτος ὁ μέγας, αὐτῷ πειθόμενος, διαρκῶς ἐξετέλεσεν. Εὐμενείας
11r γὰρ || αὐτῷ πάντων μάλιστα περιῆν καὶ φιλανθρωπίας, ἤ, εἰ βούλεσθε,
εὐσεβείας μὲν ἀντὶ τῆς εὐμενείας, φιλοθεΐας δὲ ἀντὶ τῆς φιλανθρωπίας,
φημί, οἷς καὶ τὸ πᾶσί τε καὶ πάντων ἀπὸ τοῦ διακειμένου καὶ ἵλεω προσῆν
200 ἀκροᾶσθαι καὶ ὁμιλεῖν καὶ ταῦθ' ὅτε τῷ τῆς ὑπατείας ἀρχῆς ὄγκῳ κατεβρί-
θετο ἢ μᾶλλον κατεπυροῦτο· καὶ τῶν προπεμπόντων καὶ παρεπομένων
ἀνάγκην εἶχε τῇ δορυφορίᾳ βρενθύεσθαι καὶ τῶν βαρβάρων περιγενόμενος
ἦν, καὶ τῶν ἐναντίων ἀφειδῶς κατακόπτων τὰς φάλαγγας, ὑφ' ὧν οὐκ ἐπὶ
γῆς βαίνειν καὶ πρὸς γῆν ὁρᾶν ἀλλ' ὑπερνεφεῖν καὶ τὸν αἰθέρα τότε βλέπειν
205 κατηναγκάζετο. Ἐνταῦθα χρηστός, εὐμενὴς φανεὶς ὁ σφριγῶν τῇ νεότητι καὶ
τῷ τῆς καρδίας ὀργῶν αἵματι ζέοντι, ἔνθα τοὐναντίον πᾶν καὶ τοῖς παρηκμα-
κόσιν ἢ ὠμογέρουσι θαυμαζόμενον φαίνεται, ἢ μᾶλλον, ὑπερηφανείας ἐνταῦθα
11v καταφρονήσας, ἔνθ' ὑπερο||ψία διαφερόντως τιμᾶται. Οὕτω γνησίως καὶ
οὗτος ὑπηρετήκει τῷ Θεῷ· καθαρῶς γὰρ εἰς ἑαυτὸν τὸ τῶν θείων ἐντολῶν
210 ἀνῄρηται πρόσχημα, ᾧ συνῆν ἀεὶ καὶ πνευματικῶς, οἷς ἄρτι μὲν θαυμα-
τουργῶν, ἄρτι δὲ διδάσκων ἑωρᾶτο πολλούς τε ἦν δι' αὐτῶν τοὺς μὲν τῷ
Χριστῷ προσαγόμενος, τοὺς δ' εἰς αὐτὸν στηρίζων τε καὶ σθενῶν, οὐχ ὑπὸ
τὸν μόδιον, ἀλλ' ἐπὶ τὴν λυχνίαν τὸν τῆς ἀληθείας λύχνον τιθεὶς καὶ δαι-
μόνων αὐτῶν, οὐχ ὅπερ ἐθνῶν, καταστρατηγῶν, ὃ μάλιστ' ἦν αὐτῷ προυρ-
215 γιαίτατον, ὡς μᾶλλον ἀρχιερέα τότε δοκεῖν αὐτὸν ἢ στρατηγόν, ὅπερ ἦν
αὐτοκράτορα. Ἐκ γὰρ μικροῦ καὶ οὗτος σπινθῆρος—ἔτι γὰρ ἦν τὰ τῆς εὐσε-
βείας ἀπαρρησίαστα—λαμπάδα ταύτης ἀνῆψε τότε περιφανῆ, ἔργῳ μᾶλλον
ἢ λόγῳ τὸ κράτος αὐτῆς διδάσκων τῷ προκινδυνεύειν ταύτης ἑλέσθαι καὶ
219 ταύτης εἵνεκα πάντα προέσθαι, γένους λαμπρότητα, νεότητος ὥραν, χρυσόν,
12r ἄργυρον, λίθους τιμίους, ἐπαρχίας, δορυφορίας καὶ πανθ' || ὧν ἡττῶνται
τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς δόξης ἄνθρωποι, ἃ τότε Δημητρίῳ τῷ θείῳ πάντων

μάλιστα περιόντα, παρεώρατο. Εἰκότως οὖν ἄρα καὶ προσηκόντως καὶ
συνευφημεῖ τοῦτον ἡ νῦν εὐφημοῦσα τῇ Θεομήτορι καὶ παιανίζουσα συγγε-
ραίρει, θαυμαστήν τινα καὶ ὄντως ἐξειλεγμένην τούτοις ἐπινενοηκυῖα τελετὴν
225 πασῶν, ἐξ ἰδίων ἡρμοσμένην τοῦ μέλους, ἐξ ὧν τὸ παναρμόνιον, φαίη τις
ἄν, ἐνταῦθα μᾶλλον ἀνακρούεσθαι μέλος. Εἰ δὲ δὴ καὶ παγκάλη τὴν ὄψιν
ἡ Θεομήτωρ ἦν—εἴ γε δεῖ καὶ μέχρι τούτου καὶν' ἐμβατήσαντα, προϊέναι
τὸν λόγον—ἥλιος ἄλλος ἐν κόσμῳ φανείς, ᾧ τὸ θεῖον καὶ πᾶσιν ἀπρόσιτον
ἐνοικῆσαν φῶς, τοὺς ἐν τῷ σκότει τῆς δυσσεβείας ἡμᾶς πρότερον ὄντας,
230 λάμψαν πεφώτικε καὶ φωτὸς υἱοὺς ἀντὶ σκότους εἴργασται καὶ σοφίας τῆς
ἄνω τὴν ψυχὴν εἶχεν ἔμπλεω, οἵαν ἔπρεπεν εἶναι, τὸν ὡραῖον κάλλει παρὰ
τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν ὄντως σοφίαν, ἣ σωματικῶς ἡμῖν τέτο-
12v κεν. Ἀλλὰ καὶ Δημήτριος || πάντως ὁ θεῖος, ὥρᾳ τε πάσῃ τὸ σῶμα κατη-
γλαΐσθη, τὴν ὄψιν ὢν εὐπρεπέστατος, φωσφόρος ἄλλος ἐν ἀστράσι πρὸς τοὺς
235 ἑαυτοῦ δοκῶν ἡλικιώτας, ἐξ οὗ χάριν οἶδα τὴν ἔνδον χαρακτηρίζεσθαι—τῷ
γὰρ τῆς ὄψεως εὐπρεπεῖ, τὸ τῆς ψυχῆς οἰκουροῦν εὐγενὲς δηλοῦται καὶ
χάριεν, ὥσπερ τῷ τῆς οἰκίας περιφανεῖ, τὸ τοῦ οἰκοδεσπότου μεγαλοπρεπές,
καὶ θησαύρισμα τὸ ἐγκείμενον τοῦ κιβωτίου τῷ πολυτελεῖ—καὶ πασῶν ἦν
ἀρετῶν ἰδέαις ἐμπρέπων, ὡς πάντων τε καὶ ἑαυτοῦ, τοῦ χρόνου, φημί, καὶ
240 τῆς ἡλικίας μειζόνως ὑπερφέρειν, καθάπερ ἔστιν ὅτε καὶ λίθον τίμιον τῇ
διαυγείᾳ καὶ τῇ λαμπρότητι καὶ τοῦ μεγέθους ὁρῶμεν ἑαυτοῦ μειζόνως τοῖς
εἰδόσι τὰ τοιαῦτα κρίνειν τιμώμενον. Ἀλλὰ μηδεὶς ὑμῶν, ἀπειροκαλίας
ἐνταῦθα τὸν λόγον, ὦ πατέρες καὶ μυσταγωγοὶ καὶ φίλοι, καθικετεύω γρά-
ψηται, εἰ καὶ τὰ τοιαῦτα παράγει· οὐ γὰρ ἵνα τῇ Θεομήτορι τὸν θεῖον μάρ-
245 τυρα παραβάλῃ, ταῦθ' οὕτως εἴρηκεν, οὐ γὰρ οὕτω τετύφωται ἢ ἀπονε-
13r νόηται, ὡς καὶ ταῦ||θ' ὁ λέγων ἐννοῆσαι, ἀλλ' ἵν', ἃ ταύτῃ τε ὄντα καὶ τούτῳ
τυγχάνῃ, παρ' ἑκάτερον διηγήσηται, ὥσπερ ἂν εἴ τις ἀρίστης δεσποίνης καὶ
στρατηγοῦ γενναίου πλεονεκτήματα διηγοῖτο καὶ χάριτας—τῇ γὰρ μετὰ τὸν
ὄντως ὄντα τῶν ὄντων ὑπερτέρᾳ παραβαλλόμενον οὐδέν' ἐστὶν εὑρεῖν, ὥσπερ
250 οὐδ' ἀστέρα τῶν ἀπλανῶν, ἢ καὶ πλανωμένων, ἡλίῳ—καὶ ἵνα μᾶλλον ὡς
οἷόν τε δείξῃ τῷ τῆς κεχαριτωμένης ὑπερφυεῖ Δημητρίου νῦν τὴν χάριν οὐκ
ἀπεικότως συνεορτάζεσθαι. Τοιοῦτος δὲ ὢν ὁ τῶν ἀθλητῶν τοῦ Χριστοῦ
μέγιστος καὶ τοσαῦτα καὶ τοιαῦτα τὰ μὲν δράσας, τὰ δὲ παθὼν διὰ τὸν
Χριστόν, μή που τῶν αὐτῷ γενομένων ἔλαττον ἢ μικρῷ μεῖζον θεόθεν
255 ἠνέγκατο; Οὐκ ἔστι τοῦτο, οὐκ ἔστιν· ἀψευδὴς ἡμῶν ὁ Θεός, φιλότιμος
ὁ Χριστὸς δωρεῖται, χαρίζεται, ὑπερμειζόνως ἀμείβεται, ἐπιβραβεύει τὰς
ὑποσχέσεις, προσεπιχορηγεῖ τὰς ἐπαγγελίας. Ταῦτ' ἄρα καὶ τῶν γινομένων
τῷ μεγάλῳ τούτῳ τὰς ἀμοιβὰς μυριοπλασιόνας, μὴ ὅτι γ' ἑκατονταπλασιό-
259 νας, ἄνωθεν αὐτὸν ἀπειληφέναι νομίζω, τοῦ Χριστοῦ ταύτας αὐτῷ δι' ἀγα-
13v θότητος || πέλαγος ἐπιδαψιλευσαμένου, τάς τε ἄλλας ἀρετὰς δαψιλῶς ὑπὲρ
ἅπαντας ἐσχηκότι καὶ τὴν τῆς παρθενίας λαμπάδα μετ' ἐλέους ὅτι πολλοῦ

κεκοσμηκότι. Εἴ τις ἀναπεμπαζόμενος οἶδε τὴν ἄνω γενομένην αὐτῷ θείαν
δόξαν καὶ τὴν λαμπρότητα, τὴν ξένην υἱότητα—ξένη γὰρ ὄντως ἡ Θεοῦ
υἱὸν τιθεμένη τὸν ἄνθρωπον—τὴν καινὴν μετὰ Θεοῦ βασιλείαν, τὸν πλοῦ-
265 τον τὸν ἄφατον, τὴν τρυφὴν τὴν ἀκένωτον, τὴν κάτω πάλιν προσγενομένην
αὐτῷ καὶ πρὸς πατριαρχῶν καὶ βασιλέων προσκύνησιν καὶ μετ' εὐφημίας
αὐτῶν προπομπὴν καὶ δορυφορίαν, μὴ ὅτι γε ὑπάτων καὶ ὑπάρχων καὶ
στρατηγῶν κατ' αὐτὸν αὐτοκρατόρων, τῶν ἐξ ἐκείνου πάντων καὶ ὄντων
βασιλέων καὶ ἐσομένων κρατοῦντι, ὅτι βασιλέως ἑνὸς ἔρωτι θείῳ τιμὰς
270 ἀπεώσατο, τῶν εὐαγῶν ὑπερλάμπρων οἴκων τὰς μυριάδας, τῶν αἰδημόνων
τὸ πλῆθος πανταχοῦ τῆς οἰκουμένης λατρῶν, ἀνθ' ὧν ἐνταῦθ' ἐκέκτητο, διὸ
14r καὶ οἷς μυρίοις τυχὸν ἐλατρεύετο, || ταῦθ' ἃ γῆ τε καὶ πόλος αὐτῷ δωροφο-
ρεῖ, ἧς τε ἐξέφυ καὶ ἣν ἔρωτι τῶν θείων ἀφῆκε καὶ πρὸς ὃν ὑπερφυῶς
ἀναδεδραμήκει, τὸν λόγον προσήσεται. Καὶ παρίημι τὴν τῶν ὕμνων ἐμμέ-
275 λειαν, τὴν δαψιλείαν τῶν φώτων, τῶν κωδώνων τὸ εὔρυθμον, τἄλλα, οἷς ὁ
τῶν ἀθλητῶν τοῦ Χριστοῦ κόσμος παρὰ τῶν ἀνθρώπων ἀγάλλεται. Τάχα
μὲν τῷ τούτου μειζόνως ἀπόνασθαι, τάχα δὲ καὶ τῷ τοιούτων αὐτὸν ἐμμε-
λῶν ἄνωθεν ᾀσμάτων, καὶ λαμπάδων, καὶ σαλπίγγων καὶ τῶν ἄλλων μου-
σικῶν ὀργάνων εἰθίσθαι κατήκοον τῶν μὲν εἶναι, τῶν δὲ θεατήν, ὅτ' ἐν
280 σώματι ἦν, καὶ τῶν κοσμικῶν παντάπασιν οὐκ ἀπέστραπτο. Τῶν δὲ μύρων
τὴν ἄβυσσον, τῶν θαυμάτων τὸ πέλαγος, δι' ὧν τά τε ἄλλα τῶν ἀνηκέστων
νοσημάτων καὶ λοιμοὶ λύονται παρὰ δόξαν, θάνατος ἄωρος δραπετεύει,
βαρβαρικά τε στρατεύματα ἀοράτως—ἔστι δ' ὅτε καὶ ὁρατῶς—τῇ μαρτυρικῇ
14v τούτου παλάμῃ συγκόπτεται· καὶ τυραννικὸν καταταράσσεται || φρύαγμα,
285 πῖπτον ἀοράτως εὐθὺς καὶ νεκρούμενον, ἃ τῆς οἰκουμένης ἑκασταχοῦ ἥδι-
στον ὁσημέραι θέαμα καὶ τερπνότατον ἄκουσμα πρόκειται. Εἴ τις οὖν πάλιν
ταῦτ' ἄνωθεν ἐς δεῦρ' ἀναπεμπάζοιτο, τὸν λόγον ἔτι μᾶλλον προσήσεται.
Πόσων ἐκείνων ἀξιώτερα ταῦτα εἰσὶ μυριάδων; Ὅσων ἔμοι γε δοκεῖν
μικρᾶς ψηφῖδος μεγίστη σμάραγδος, τῆς εὐπορίστου καὶ παισὶν εὐώνου, ἡ
290 πολύτιμος καὶ σχεδὸν δυσπόριστος, ἅπασιν, ὅταν τις ταῦτα καὶ ἀνθρωπίνως
ὁρᾷ. Οὕτως, ὅπερ εἶπον, μυριοπλασίονα τῶν παραθέντων τὰ εὑρημένα τῷ
μεγάλῳ εἰσὶ καὶ θαυμαστῷ Δημητρίῳ καὶ δαψιλῶς οὕτως ὁ Θεὸς οἶδεν ἀμεί-
βεσθαι τοὺς αὐτοῦ τοῖς θείοις χρησμοῖς πιστεύοντας καὶ τοιαύτας ἄνωθέν τε
καὶ κάτωθεν τὰς ἀντιδόσεις ἀπέχουσιν, οἱ μόνα τὰ κάτω διὰ τὸν ὄντως ὄντα
295 Θεόν, τὸν Χριστόν, βδελυξάμενοι.

Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐνταῦθ' ἐῶμεν, ἔξω τέ μοι δοκεῖν καὶ οὐκ ἔξω τῆς
προκειμένης ὑποθέσεως ὄντα. Περὶ δὲ τῆς ἑορτῆς καὶ ἱερᾶς τῆς παρούσης
15r προσόδου, βραχέ' ἄττα λέγομεν, εἰ || δοκεῖ, ὅθεν τε τὴν ἀρχὴν ἔσχε καὶ τίνα
τὸν τρόπον οὕτως ἐπενοήθη, ἔχει δὲ οὕτω. Καὶ σκοπῶ μὲν πρὸς τοὺς οὐκ
300 εἰδότας δὲ—εἰ ἄρα που καί τινες εἶεν—ὁ λόγος ὡς νουνεχῶς, ὡς εὐσεβῶς
καὶ θεοφιλῶς καὶ ὡς τῶν τὴν ἀρχὴν ταύτην ἐπινενοηκότων ἀξίως. Σέβει

μὲν τὸν μέγαν ἀθλητὴν ἡ τοῦτον ἐνεγκαμένη πόλις καὶ διὰ παντὸς τοῦ
ἔτους, δι᾽ ἃς ἄνωθεν ἀπέχει παρ᾽ αὐτοῦ δωρεάς τε καὶ χάριτας, σέβει δὲ
αὐτὸν οὐκ ἐρραστωνευμένως ἀνυμνοῦσα καὶ δὶς τοῦ ἐνιαυτοῦ τῶν ἑβδομά-
305 δων ἑκάστης, ἔν τε τῇ πρώτῃ ταύτης τῶν ἡμερῶν, ἣν Κυριακὴν ἐξαιρέτως
—δι᾽ ἣν ἴσμεν σωτήριον ἐν αὐτῇ τοῦ Κυρίου πᾶσιν Ἀνάστασιν γενομένην—
καλοῦμεν, καὶ τῇ Τετάρτῃ, καθ᾽ ἣν ὁμοίως αὐτὸν ἴσμεν δι᾽ ἡμᾶς τοῖς ἀνό-
μοις προδεδομένον. Τῇ μέν, ὅτι χριστομιμήτως τὴν πλευρὰν καὶ οὗτος
ἑκὼν ἐνύγη, τούτῳ μόνον ἐνταῦθα τοῦ Σωτῆρος εἴθ᾽ ὑστερήσας εἴτε πλεο-
310 νεκτήσας, οὐκ ἔχω φάναι, τῷ μυριότρωτον ταύτην σχεῖν, τῇ δ᾽ ὅτι κατ᾽ αὐ-
15v τήν, ὥς φασι, τὴν Τετάρτην, ‖ τήν τε πρώτην αὐτὸν καὶ κάτω γέννησιν ἐσχη-
κέναι καὶ τὴν δι᾽ αἵματος ἀναγέννησιν ἑκόνθ᾽ ὕστερον εἰληφέναι, δι᾽ ἧς εἰς
οὐρανοὺς ἀνελθών, ἀθανάτως πολιτεύεται ζῶν, τὴν ἑαυτοῦ πόλιν καὶ πάσας
ἐποπτεύων ἐκεῖθεν. Οὐ μὴν ἀλλ᾽ ὢ τῆς εὐνοίας, κἂν τῷ τῆς Θεομήτορος
315 τούτῳ νεῷ παραπλησίως ἐν τῇ τῶν ἡμερῶν ἕκτῃ γίνεται, ἐν ᾧ καὶ καθ᾽ ἣν
ἑορτάζειν ἑκάστοτε πρὸς τῷ δεσποτικῷ πάθει τὴν τοῦ Θεοῦ παρειλήφαμεν
μητέρα, ὅτι τῷ σταυρῷ τότε κατ᾽ αὐτὴν τοῦ Σωτῆρος παγέντι τοῖς ἰουδαίοις
παρίστατο καὶ τὰ μητρικὰ τῷ υἱῷ συνέπασχε σπλάγχνα, συνεορτάζειν γὰρ ἡ
πόλις αὐτῇ καὶ τὸν χριστομίμητον διὰ ταῦτα καλῶς ἐπενόησε μάρτυρα.
320 Τούτου τοίνυν αὐτῇ διὰ παντὸς γινομένου τοῦ ἔτους, ἐπειδὴ καὶ νηστείᾳ τὸν
πολιοῦχον ταύτης ἡ πόλις ἐπετείῳ σεμνύνει, τὰς ψυχὰς ἑαυτῶν ἐντεῦθεν
ἁγνίζοντες καὶ τὰ σώματα, ἀρχὴν ἐχούσῃ τὴν τοῦ μηνός, καθ᾽ ὃν ἡ τούτου
γέγονεν ἄθλησις, ἀρχήν, ὃ ταύτης ἐν ταῖς Κυριακαῖς καὶ ταῖς Τετράσι ποιεῖ,
16r κανόσι ‖ γὰρ ξένοις μέλεσι μεμελῳδημένοις παιανίζει τὸν καλλίνικον καὶ
325 καθικετεύει προεορτάζουσα. Τοῦτο δεῖν ποιεῖν ἐπέγνω καὶ κατὰ τὴν πρὸ τῆς
τοῦ μεγάλου τούτου κυρίας τελετῆς ἕκτην τῆς ἑβδομάδος συμπίπτουσαν με-
λῳδεῖ δὲ κἂν ταύτῃ καὶ παιανίζει, τῇ Θεομήτορι τούτου συμπροεορτάζουσα,
μέλεσιν ἡδίστοις ἄρρητα μέλη συμμίξασα, θεῖα μαρτυρικοῖς.

Ἔχει μὲν οὕτω ταῦτα καὶ τοῦτον τὴν ἀρχὴν ἡ ἑορτὴ συνέστη τὸν τρό-
330 πον. Τίνα δὲ τὰ ἐντεῦθεν δυοῖν τῶν αἰσθήσεων ταῖν κυριωτάτοιν, ἀκοῇ καὶ
ὄψει ; Τέρψις συμβαίνει καὶ ἔκπληξις. Τέρπεται μὲν γὰρ ἐνταῦθα τῶν πα-
ρόντων ἡ ἀκοή, ᾄσματα θεῖα καὶ τῶν σειρηνείων ὑπέρτερα κλύουσα, ἐκπλήτ-
τεται δὲ ἡ θέα, τὸ πάντων ἐπέκεινα θεωμένη θέαμα, οὐχ ὅτι τὸν θεῖον ἐν
μάρτυσιν ἥρω, Θεοῦ Μητρὶ τῇ πανάγνῳ, ἐν τοῖς ἑαυτῶν ἕδεσιν ὁρᾷ συνόντα
335 —ἀστέρ᾽ ἄν τις φαίη πυρόεντα σελήνῃ παμφαεῖ συστηρίζοντα ἢ μαργάρου
16v λαμπρότητα, λίθου φαιδρότητι συναυγάζουσαν, ‖ τοῦτο γὰρ καὶ ἡδύ τε καὶ
εὔχαρι καὶ ἱερόν ἐστι θέαμα—ἀλλ᾽ ὅτι τὴν μὲν τοῦ κόσμου παντὸς προστά-
τιν, ὄρθιον, ὢ θέαμα πάντας ἀτεχνῶς ἐκπλῆττον, ὅλην ἐναγώνιον, ὥσπερ
ἑστῶσαν, ὅλας χεῖρας ἀνατείνουσαν ἱκεσίους, πρὸς τίνα δὲ καὶ ὑπὲρ τίνος, ἢ
340 πρὸς ὃν ἀρρήτως αὐτὴ Θεὸν ἔτεκε καὶ ὑπὲρ οὗ τὸ οἰκεῖον αὐτὸς ἐξέχεεν
αἷμα, ἄνθρωπος δι᾽ αὐτὸν γενέσθαι συγκαταβάς, τὸν δὲ ἀριστέα τοῦ Χρι-

στοῦ Δημήτριον, ὁπλοφόρον αὐτῇ παριστάμενον, τὴν λόγχην κατέχοντα, τὸ
φάσγανον φοροῦντα, ὅλον ἀνδρικόν, ὅλον εἰς ἀντιπάλων ἄμυναν ἕτοιμον,
μονονουχὶ τοὺς ἡμῶν δυσμενεῖς ἀφειδῶς κατακόπτοντα, παρὰ τοσοῦτον οὐ
345 κινοῦντα τὴν λόγχην, παρ᾽ ὅσον τὴν ἐξ ἱκεσίας θεομητορικὴν δικαίαν ἔστι
ῥοπὴν ἀναμένων. Ἡ μὲν γάρ, ὡς Θεοῦ μήτηρ, θερμῶς ὑπὲρ ἡμῶν λιπα-
ρεῖ, Θεὸς δὲ αὐτοῦ οἶδ᾽ ὅτι τῆς μητρὸς εὐμενῶς τῆς προσκλήσεως ἐπα-
κούων, χωρεῖν ἡμῶν κατ᾽ ἐχθρῶν ἐπιτάξεται τῷ ἑαυτοῦ μάρτυρι· φιλάν-
17r θρωπος γάρ. Ὁ δὲ γενναῖος οἷα θεῖος ὁπλίτης, ἡμῖν στερρῶς προσ‖ταγεὶς
350 ἐπαμυνεῖ—φιλόπατρις γὰρ τὴν διάνοιαν—πρὸς Θεὸν ἐσχηκόσι. Τί τῆς ἀκοῆς
προσηνέστερον ταύτης ; Τί τῆς θέας ἐκπληκτικώτερον ταύτης ; Τίνα γὰρ ἄν
τις ἄλλῳ ἢ τὴν τῶν δυσμενῶν ἐλπίσαι καταβολὴν ἢ τὴν ἑαυτοῦ σωτηρίαν
θαρρῆσαι, ἢ τῷ θεάματι τούτῳ ; Ὅταν γὰρ ἡ μὲν πάναγνος τοῦ Θεοῦ Μή-
τηρ ἱκέσιος ἱσταμένη φαίνηται, ὁ δὲ καλλίνικος θεῖος μάρτυς ἔνοπλος παρ᾽
355 αὐτῇ, πῶς οὐ φανὰς ἔχειν τὰς ἐλπίδας τοὺς τούτων ἱκέτας καὶ ὑμνητὰς χρή ;
Τίνων γὰρ ὑπὲρ ἄλλων ἢ τούτων οὕτως εἰσὶν ἔχοντες ἐναγώνιοι, Θεοῦ Μή-
τηρ ἀληθὴς καὶ χριστομίμητος ὄντως ἀθλητής ;

Αὕτη τῆς προεορτίου ταύτης ἑορτῆς ἡ ἀρχή, τοῦτο ταύτης τὸ αἴτιον,
οὗτος τῆς συνθήκης τῶν ᾀσμάτων ὁ τρόπος, δι᾽ ἃ οὐκ οἶδ᾽ εἴτε τὰ τῆς πό-
360 λεως ἐνταῦθα μᾶλλον θαυμάζειν τολμήματα, εἴτε τὸ τῶν ἔργων ἦθος ἀσπά-
σασθαι χρή. Τοσαῦτα καὶ τοιαῦτα Δημητρίου τοῦ θείου τὰ προεόρτια, θείας
ἑορτῆς τῷ ὄντι καὶ θυμηδίας ἔμπλεα τοῖς ἅπασιν ὄντα, ὧν ἡ παροῦ-
17v σα ‖ προεόρτιος χάρις οἷα κολοφών ἐστιν ἢ κεφάλαιον, οὐ τῷ τοῖς ᾄσμασι
μόνον ἐκείνων ταύτην πλεονεκτεῖν, ἀλλὰ τῷ καὶ τὴν κυρίαν αὐτῶν ἑορτὴν
365 εὐθὺς μετ᾽ αὐτὴν ἡλίου δίκην ὡς ἡμᾶς ἀκτινοβολοῦσαν καὶ καταυγάζουσαν
ἀπαντᾶν. Εἰ δὲ τὰ προτεμενίσματα λίαν καλὰ καὶ λόγου κρείττω, ποῖόν τινα
τούτων εἶναι νομίζειν δεῖ τὸν ναόν, καὶ τίς ἂν αὐτοῦ τῶν ἀδύτων κατατολ-
μήσειε ; Καὶ εἰ Δημητρίου, πάλιν λέγω, τὰ προεόρτια, οὕτω πάγκαλα, οὕ-
τως ὑπερθαύμαστα, τὴν τούτων κυρίαν καὶ δι᾽ ἣν οὕτως αὐτὰ προτελεῖται,
370 τίς ἄν, εἰ μὴ προδήλως μέμηνεν, εὐφημῆσαι λόγῳ θαρρήσειε ; Καὶ πολλῷ
γε μᾶλλον τὴν ξύμπασαν συνελών, ἣ τῆς οἰκουμένης τῇ μετὰ θαύματος φήμῃ
τὰ πέρατα δίεισι καὶ ἣ τὴν ἐγκόσμιον τάξιν τῷ εὖ αὐτῆς διὰ πάντων ἡρ-
μοσμένῳ μιμεῖται, μῆνα μὲν ὑπὲρ ὅλον συνεχῶς ὑμνουμένη, δώδεκα δ᾽ ἐν
374 τῷ μεταξὺ προεορτίοις ἑορταῖς καὶ μεθεόρτῳ ὑπὲρ ἑορτὴν ἑκάστῃ, ταῖς μὲν
18r διωρισμένως ταῖς δὲ συνεχῶς ὑπερυμνου‖μένη, ἧς ἑκασταχόθεν ἀκοῦσαι πάν-
τες ἐπείγονται, καὶ ἧς τοῦ μέλους ἡδονὴ πᾶσα καὶ τέρψις ἡττᾶται ; Ἧι πα-
ραβαλεῖν ἑτέραν οὐκ ἔνι, καὶ ᾗ μοι δοκεῖν καὶ τὰ ὑπερκόσμια πάντα συνή-
δεσθαι, ἣν θαυμάζουσι μετ᾽ ἐκπλήξεως, καὶ ἣν ὄψεσθαι πάντες ἐφίενται—
ἀκοῇ γὰρ αὐτὴν ἀξίως οὐ δεδύνηνται γνῶναι—καὶ ἣν οὐδέσι ποτὲ μιμή-
380 σασθαι ἐξεγένετο, τῷ φρονήσεως ἀποδεῖν παιδείας τε ἡμῶν καὶ ᾠδῆς, ἧς
καὶ πρὸ πάντων ἔγω γε τοσοῦτον ἡττημένον ἐμαυτὸν ἥγημαι, ὅτι οὐδέ, περὶ

οὗ τοῦ παρόντος αὐτῆς μέρους τὸν λόγον ἐνεστησάμην, εἰπεῖν τι κατ' ἀξίαν
θαρρῶ, πλὴν εἴ τις ἑκάστῳ τὸ δυνατόν, ἄξιον ἐν ἅπασιν εὐγνωμόνως ἐρεῖ
—ὃ καὶ Θεῷ φίλον—καὶ ὅπερ ἡμῖν ἐνταῦθα σὺν ὅτι πολλῇ τῇ προθυμίᾳ
385 συνεισήνεκται. Κἀκεῖνο δὲ περὶ αὐτῆς—θαρρῶ δ' ὅτι καὶ προσηκόντως—
εἰπεῖν, οὐ παραιτήσομαι. Ταύτην, οἷς μὲν ἐπιπολαίως ὁρᾶν συμβαίνει,
καθάπερ τοῖς αἰσθήσει ζῶσι, τὴν ἐπιφάνειαν, περαιτέρω δὲ μηκέτι χωρεῖν
18v τὴν διάνοιαν ἐμβαθύνουσι, ‖ θαυμαστή τε μόνον καὶ ὄντως ἐπαινετὴ πόλις
ἡ ταύτην οὕτω τελοῦσα καὶ πόλεις ὑπὲρ ἁπάσας εἶναι δοκεῖ, ὅτι τὸν δεσπό-
390 την ταύτης καὶ πολιοῦχον σὺν ὅ τι πολλῇ τῇ ῥαστώνῃ σέβειν εὐνοϊκῶς οὕτως
οἶδεν, ὡς καὶ μειζόνως ἢ κατὰ θεῖον μάρτυρα δοκεῖν αὐτὴν τοῦτον γεραί-
ρειν. Οἷς δὲ καὶ τὸν ἑορταζόμενον ταύτῃ θεῖον ὁπλίτην, ἡλίκος ἐστὶν ἄνω-
θεν, ἐννοεῖν ἔπεισιν ὅσα τε διὰ τὸν ἑαυτοῦ καὶ πάντων δεσπότην ἐν γῇ
παρεῖκεν ἑκὼν καὶ ὅσ' εὕρετο ἐν οὐρανῷ τε καὶ γῇ, τὰ μὲν ἀνεννόητα, τὰ
395 δ' ἄρρητα, καὶ ὅσα καὶ οἷα τῇ τοῦτον οὕτως ἑορταζούσῃ πόλει, εὖ ἀεὶ ποιῶν,
διδούς τε καὶ ἀνταποδιδοὺς καὶ κοινῇ διατελεῖ καὶ καθ' ἕκαστον, θαυμάζειν
μᾶλλον αὐτὸν καὶ γεραίρειν ἐστί, τὴν ἄνωθεν ἐν πᾶσιν αὐτοῦ τῶν τρόπων
εὐκολίαν θαυμάζουσι, καὶ τὴν ἀπαράμιλλον γενναιότητα, τὴν εὐμένειάν τε
καὶ τὸ φιλόπατρι, ἢ τῆς οὕτως αὐτὸν ὑμνούσης πόλεως τὴν προθυμίαν ἐπαι-
400 νεῖν καὶ τὴν ἐξ εὐνοίας δυνατὴν ταύτης ἀντίδοσιν, ὁποῖόν τι καὶ τοῖς βαθὺ
19r λήϊον νουνεχῶς ‖ ὁρῶσι συμβαίνει καὶ γηπόνους αὐτοῦ φιλοτίμως ἐπιμε-
λουμένους, τούτους οὐ μᾶλλον ἢ τὴν ἄρουραν ἐπαινεῖν, ἐκεῖνο δήπουθεν
ἐννοοῦσιν, ὡς ἡ πάνυ ταύτης τῶν καρπῶν φορά, πονεῖν ἐκείνους ἀεὶ περὶ
ταύτην ποιεῖ καὶ γλυκεῖαν ἐν αὐτῇ τέμνειν αὔλακα καὶ δαψιλῶς καταβάλ-
405 λειν τὰ σπέρματα, τῶν πόνων ἐκεῖθεν ἐνδεχομένους οὐ μικρῶς ἐσαῦθις
ἀπόνασθαι· ἄλλως μὲν γὰρ αἴσθησις ἐπιπολαίως τοῖς φαινομένοις ἐμβάλ-
λουσα, ταῦτα λογίζεται, ἄλλως δὲ αὐτοῖς ἐμβαθύνουσα διάνοια κρίνει. Ὁ δὲ
ἡμᾶς μικροῦ καὶ παραδραμεῖν ἐπιλελησμένους, ὥσπερ οὐκ ὂν ἐνίοις δοκεῖ,
ἐκεῖνο δὴ νῦν μόνον εἰπών, καταλύσω τὸν λόγον καὶ ἣν δὲ μετὰ τὴν παροῦ-
410 σαν προεόρτιον χάριν μετὰ καλοῦ τοῦ προσχήματος ἡ πόλις αὐτῷ ξύμπασα
κοσμίως εὖ μάλα ἐπέτειον ἱερὰν ποιεῖται καὶ θείαν πομπήν, ἧς οὐδεπώ-
ποτε παρ' οὐδέσιν ἐξ ἴσου γέγονεν, ἢ ἐγγύς, οὐδ' οὕτω κατ' αὐτὴν μεγαλο-
19v πρεπής. ‖ Τίς ταύτης οὐ θαυμάζει τὴν χάριν, οὐκ ἔχω εἰπεῖν, ἢ τὴν τόλμαν,
ἢ διὰ τῆς λεωφόρου, ἐκ τῆς οὕτω λεγομένης Καταφυγῆς, διὰ τὸ τοῦτον
415 ἐκεῖσε τὸν ἀριστέα, ὑπόγεῳ γάρ εἰσιν ἐνταῦθα στοαί, κατὰ τήν, ὅταν ἐντεῦ-
θεν ἡμᾶς διώκωσιν, ἐκεῖσε ἰέναι κελεύουσαν ἐντολήν, ζητούμενον μέν, τόπον
δὲ τῇ ὀργῇ—κατὰ τὸ γεγραμμένον—διδόντα, καταπεφευγέναι μικρὸν ἀπο-
κρυπτόμενον, εἰς τὸν θεῖον τούτου καὶ περιβόητον ναόν, μετ' ᾠδῆς πρόεισ
καὶ θείου παιῶνος καὶ φωτοχυσίας ὅτι πολλῆς, ὡς καὶ πάσας φωτὶ τὰς
420 ἀγυιὰς καταστράπτεσθαι, τὸ τούτου χριστομίμητον ἐξεικονίζουσα πάθος καὶ
τὴν ἐκεῖθεν εἰς τὸ μαρτύριον αὐτοῦ μετὰ πομπῆς ἀγωγήν, οἵαν ἐπὶ περιφα-

νεῖ τότε καὶ μεγάλῳ στρατάρχῃ, μεταβαλεῖν ἐκ τῆς πατρῴας δόξαντι θρη-
σκείας ἔδει γενέσθαι. Περιφανῆ γὰρ τοῖς περιφανέσι καὶ τὰ γινόμενα, κἂν
424 τε τῆς κρείττονος, κἄν τε τῆς ἐλάττονος ὄντα τύχῃ μοίρας, τοῦθ' ὅπερ καὶ
20r τῷ Σωτῆρι τῶν ὅλων Χριστῷ καθ' ἑκάστην πρὸς τῶν ‖ ἱερέων ἐν ταῖς
θείαις ἱεροτελεστίαις ὁρᾶται γινόμενον, τὴν αὐτοῦ προδοσίαν καὶ τὸν ἐν
αὐτῷ τῶν ἀνόμων ἐξεικονίζον θεατρισμόν. Ἃ γὰρ ἐφ' ὕβρει πάλαι καὶ
χλεύῃ τῶν ἁγίων καὶ αὐτοῦ, φημί, τοῦ τῶν ἁγίων ἁγίου, τῇ τοῦ πονηροῦ
συναγωγῇ κακῶς ἐφεύρηται, ταῦτ' ἐπὶ τιμῇ τούτων καὶ δόξῃ, τῇ τοῦ Θεοῦ
430 τῶν ὅλων ἐκκλησίᾳ καλῶς ἐπινενόηται σέβεσθαι, τῶν μὲν δεδρακότων εἰς
ἔλεγχον, δόξαν δὲ τῶν πεπονθότων.

Ἀλλ' ὦ Μῆτερ Θεοῦ τοῦ ὄντος, Σὲ γὰρ εἶναι τῷ ὄντι θεοτόκον ὁμο-
λογοῦντες πιστεύομεν, τὸν ἕνα τῆς Τριάδος ἀρρήτως ἡμῖν τετοκυῖαν Θεόν!
Ἡ τῷ Θεῷ πάλαι προορισθεῖσα καὶ χωρητικὴ γενέσθαι τοῦ πληρώματος
435 αὐτοῦ τῆς θεότητος διὰ καθαρότητος ὑπερβάλλον ἀξιωθεῖσα, ἡ οὐράνιος ἐν-
τεῦθεν καὶ θεία παστὰς καὶ θεῖος θρόνος καὶ θεία σκηνὴ καὶ Θεοῦ βασι-
λεία καὶ θάλαμος ἔμψυχος καὶ θεοπρεπὲς αὐτοῦ ταμιεῖον καὶ οὖσα καὶ τοῖς
θείοις ἀνδράσιν οὕτω κεκλημένη, τὸ τῶν θείων τε καὶ τῶν ἀνθρωπίνων
20v χαρίτων πρυτανεῖον, τῆς ἁμαρτίας ἡμῶν τῶν προπα‖τόρων ἡ λύσις, τῆς εὐ-
440 γονίας ἡμῶν τοῦ γένους ἡ καταρχὴ—τῷ γὰρ θείῳ σου τόκῳ τῆς γῆς ἡμῶν
τὸ γένος ἀπαναστῆναι καὶ προειρημένον οὐράνιον ἀντ' ἐπιγείου γενέσθαι
προυξένησας—ἡ τῶν ὄντινα οὖν χειμαζομένων χειμῶνα λιμὴν ὁ εὐδιεινό-
τατος καὶ πάντων ἁπλῶς ἁμαρτανόντων τὸ μέγα κρησφύγετον· εἶ γὰρ ἡμῶν
τοῦ γένους θερμὸν ἱλαστήριον καὶ σεμνὸν ἐγκαλλώπισμα καὶ βάθρον σωτή-
445 ριον. Καὶ ὦ τῶν ἀριστέων Χριστοῦ τὸ μέγα καὶ θειότατον ὄνομα, Δημή-
τριε, ὃν ὑπερβαλλόντως πεφίληκας, ᾧ γνησίως ἠκολούθηκας, οὗ τοὐπίταγμα
πᾶν ἐκτετέλεκας, δι' ὃν τῶν ἐνταῦθα τοῦ βίου τερπνῶν ὠλιγώρηκας. Πλού-
τῳ γὰρ οὔκουν ῥέοντι καὶ δόξῃ λυομένῃ, ἀλλ' ἑστῶτι καὶ μένοντι τῇ σῇ
καρδίᾳ προσέθου, καὶ δι' ὃν ἑκοντὶ πρὸ ὥρας τὸ σόν, θανών, ἐξέχεας αἷμα,
450 πρὸς ὃν χαίρων ἀνῆλθες, ἢ ἐπανῆλθες. Ἐκεῖθεν γὰρ ἰέναι τὸ πρῶτον ἐν-
ταῦθ' ἀληθῶς δοκεῖς διὰ γεννήσεως, κἀκεῖθεν δι' ἀναγεννήσεως ἐπανιέναι
21r μαρτυρικῆς. Ὁ τῆς σῆς Θεσσαλονίκης τὰς μὲν εὐδο‖ξίας αὔξων, μαραίνων
δὲ τὰς ἀδοξίας καὶ σύμπαν αὐταῖς, ὡς εἰπεῖν, διαφθείρων τὸ βλάβος· προ-
στάτης γὰρ εἶ ταύτης καὶ πρόβολος καὶ φύλαξ καὶ σωτὴρ καὶ φερέγγυος
455 φρουρὸς καὶ πολιοῦχος καὶ εἴ τι σωτήριον ἕτερον ὄνομα. Ὁ σιδήρου παν-
τὸς καὶ ἀδάμαντος τὴν γνώμην καὶ τὴν πίστιν στερρότερος, ὁ τῆς ἀληθείας
ἀγωνιστής, ὁ μέγας ἀριστεὺς καὶ καλλίνικος μάρτυς καὶ συμπαθέστατος, ὁ
τοῖς ἐπικαλουμένοις σὲ πᾶσί τε καὶ πανταχοῦ ταχέως παρὼν καὶ τὴν αἰτου-
μένην παραχρῆμα τούτοις βραβεύων ἄρηξιν. Οἱ κοινῶς φάναι τοῦ κόσμου
460 προστάται, τῶν πιστῶν ἀντιλήπτορες, τῆς οἰκουμένης φρουροὶ καὶ τῆς
ἐξαιρέτως ὑμᾶς κοινῇ ταύτης ὑμνούσης πόλεως ἀρωγοί, τὴν προεόρτιον ταύ-

την ἑορτὴν καὶ τὴν διὰ ταύτης ἀντιβολίαν, ὡς εὐμενεῖς καὶ Θεὸν τῶν ὅλων μιμούμενοι τὸν φιλάνθρωπον, προσιέμενοί τε καὶ ἐνδεξάμενοι, ἡ δαψιλῶς
464 *οὕτω καὶ φιλοτίμως ὑμῖν αὐτὴν ἐκτελεῖ πόλις, ἡ φιλόθεος ὁμοῦ καὶ φιλό-*
21v *μαρτυς* ‖ *καὶ φιλέορτος. Τῆς σοφίας τὸ ταμιεῖον, τὸ δοχεῖον τῆς εὐσεβείας, τῆς πίστεως ἡ στάθμη, τὸ πάντων ἁπλῶς τῶν καλῶν, θείων, λέγω, καὶ ἀνθρωπίνων σεμνὸν καταγώγιον, τὴν ὑμῶν, φημί, πόλιν, τὴν περίφημον Θεσσαλονίκην, παντὸς ἀνιαροῦ καὶ πάσης βλάβης καὶ πάντων δυσμενῶν ἐπιθέσεως ῥύοισθε, τὰ λυμαινόμενα μὲν ταύτην ἀποσοβοῦντες, τοὺς ἀντιπάλους*
470 *αὐτῆς καταπολεμοῦντες, οἳ τῷ μεγέθει τῶν αὐτοῖς κακῶς πεπραγμένων μεθύουσί τε καὶ μαίνονται. Καὶ ἃ κατὰ τῆς αὐτῶν τρέψαιτο κεφαλῆς, καθ' ὑμῶν ὀνειροπολοῦσι καὶ συσκευάζουσι. Παρεχόμενοι δὲ τὰ συνοίσοντα κατ' ἀμφότερα, λέγω τὴν ἄφθαρτον ψυχὴν καὶ σῶμα τὸ φθειρόμενον, καὶ τὸ πᾶσιν αὐτὴν ἀγαθοῖς εὐθενεῖν τε καὶ εὐδοξεῖν· εὐνομίᾳ τε χρῆσθαι καὶ πρὸ*
475 *πάντων εὐαγγελικῶς πολιτεύεσθαι. Ταῦτα γὰρ ἡμεῖς τε ὑμᾶς εὐνοϊκῶς ποτνιώμεθα καὶ ταῦθ' ὑμεῖς ἡμῖν εὐμενῶς δοίητε Θεοῦ φιλανθρωπίᾳ καὶ*
22r *χάριτι· ὃν ἡ μὲν σωματικῶς ἡμῖν ὑπὲρ ἔννοιαν τέτοκας,* ‖ *ὁ δὲ μετὰ σώματος ὑπὲρ ἄνθρωπον, ἢ κατ' ἄνθρωπον μᾶλλον τὸν ὄντως εἰπεῖν, τεθεράπευκας· καὶ οὐ πᾶς ὕμνος καὶ πᾶσ' εὐφημία καὶ λόγος ἅπας ἡττᾶται, οὐ τῶν*
480 *ἐγγείων μόνον, ἀλλὰ καὶ τῶν ὑπὲρ αὐτά τε καὶ ὑπερουρανίων καὶ ᾧ πᾶσαν πρέπειν ὑπερβαλλόντως δόξαν πιστεύομεν καὶ προσκύνησιν, ἅμα τῷ ἀνάρχῳ τούτου Πατρὶ καὶ Πνεύματι τῷ συναϊδίῳ, ἐν οἷς μία θεότης ἡ τρισυπόστατος σέβεται, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.*

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΧΡΟΝΙΚΗΝ ΣΥΝΟΨΙΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΜΑΝΑΣΣΗ

Ὁ *Κωνσταντῖνος Μανασσῆς* [1], καίτοι ἐν τῇ *Χρονικῇ Συνόψει* σκοπὸν ἔθετο τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν, δὲν ἠθέλησεν ἐν τούτοις νὰ ἀπαριθμήσῃ ξηρῶς, ὡς ἄλλοι προγενέστεροι ἱστορικοί, τὰ γεγονότα. Ἑπόμενος τῷ πνεύματι τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ, ἔγραψεν ἔργον κεκοσμημένον δι' ἐκείνων, ἅτινα ἐθεωροῦντο ἀναγκαῖα καὶ ἀπαραίτητα εἰς πᾶν μνημεῖον ἐπιμεμελημένου γραπτοῦ λόγου [2]. Οὕτως ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς ἐν τῇ τοιαύτῃ συγγραφῇ τῆς

---

[1] Περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων τοῦ Μανασσῆ ὅρα K. Krumbacher, Ἱστορία τῆς Βυζαντηνῆς Λογοτεχνίας (μετάφρ. Σωτηριάδου), Α', 763 - 773. G. Moravcsik, Byzantinoturcika. I. Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, Budapest 1942, 203 - 204, ἔνθα καὶ ἀναγραφὴ σχετικῆς βιβλιογραφίας. Ὀλίγα ἐκ τοῦ βίου τοῦ Κ. Μανασσῆ εἶναι εἰς ἡμᾶς μετὰ βεβαιότητος γνωστά. Ἐσχάτως ὁ Ν. Βέης (Manassis, der Metropolit von Naupaktos ist identisch mit dem Schriftsteller Konstantin Manassis ? ἐν Byz.-Neugr. Jahrbr. 17 (1927/28) 119 - 130), ἠθέλησε νὰ ταυτίσῃ τοῦτον τῷ *ἐπισκόπῳ Ναυπάκτου Μανασσῇ*. Ἕτερος ἐρευνητὴς τῶν ἔργων τοῦ Μανασσῆ, ὁ Κ. Horna (Das Hodoiporikon des Konstantin Manassès, BZ, XIII (1904) 320), *δέχεται ὡς ἔτος γεννήσεως τοῦ Μανασσῆ τὸ 1130*. Τὸ ἔτος ὅμως τοῦτο, ὅπερ βάσει στίχων τινῶν τοῦ «Ὁδοιπορικοῦ» προτείνει ὁ Horna, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι τὸ τῆς γεννήσεως τοῦ ἡμετέρου συγγραφέως, *διότι τότε οὗτος θὰ συνέθηκε τὴν Χρονικὴν Σύνοψιν*, ἥτις ἐγράφη μετὰ τὸ 1143 καὶ πρὸ τοῦ 1152 (Βέης, Ἔνθ' ἀν. 124), *μεταξὺ τοῦ δεκάτου τρίτου καὶ εἰκοστοῦ δευτέρου ἔτους τῆς ζωῆς αὐτοῦ*. Πρᾶγμα ἀπίστευτον. Ὁ Μ. Ψελλός, νοῦς ὑπέροχος καὶ πρωΐμως ἐκδηλωθείς, κατὰ τὰ ἔτη ταῦτα εἰσέτι σπουδάζει, ἀφ' οὗ ἓξ καὶ δέκα ἐτῶν ἤρχισε τὴν μελέτην τῆς ῥητορικῆς. (Περὶ τῆς ἡλικίας τῶν μαθητῶν ὅρα Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, Α' Ι, 119 - 121). Πρὸς τούτοις οἱ στίχοι (12 - 17) τῆς Προσφωνήσεως τῆς Χ.Σ. μαρτυροῦσιν ὅτι ὁ συγγραφεὺς ταύτης δὲν ἦτο τόσον νέος. Ἦτο δυνατὸν εἰς τοιαύτην ἡλικίαν νὰ γράψῃ κατ' ἐντολὴν ἱστορίαν; Τὸ αὐτὸ προσέτι ὑποδηλοῦσιν οἱ τῆς Χ.Σ. κατωτέρω στίχοι:

> «*Κἀγὼ γαρ, ὡς οὐκ ὤφελον, παῖς ἐμπεσὼν παλάμαις* (τ.ἔ. τοῦ φθόνου)
> *καὶ πειραθείς σου τῶν βελῶν κεῖμαι μικρὸν ἐμπνέων.*
> *Καὶ ταῦτα μὲν ἐλέχθησαν ἡμῖν ἐν παρεκβάσει*
> *ἡ γὰρ πικρία τῆς ψυχῆς λαλεῖν καταναγκάζει*» (3258 - 3262).

Διὰ τοῦτο νομίζομεν *ἐσφαλμένον* τὸ ὑπὸ τοῦ Κ. Horna προταθὲν ἔτος 1130, *ὡς ἔτος γεννήσεως Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσῆ.*

[2] Ἀνάγνωθι, ὅσα ὁ E. Renauld, Étude de la langue et du style de

ἱστορίας τέμνει ὁδὸν νέαν. Πολλὰ εἶναι τὰ δείγματα τοῦ τῆς Χ.Σ. ὕφους, ἐξ ὧν μαρτυρεῖται τόσον ἡ ῥητορικὴ μόρφωσις *Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσῆ*, ὅσον καὶ ἡ ἐπίμονος αὐτοῦ ἐπιθυμία νὰ συγγράψῃ ἔργον λογοτεχνικόν. Ἡ συναγωγὴ καὶ ἡ κατάταξις τούτων θὰ ἔδει νὰ ἀποτελέσῃ τὸ θέμα μελέτης παρομοίας πρὸς ἐκείνας, αἵτινες ἤδη ἐγένοντο διά τινας τῶν βυζαντινῶν ἱστορικῶν [1]. Ἡμεῖς διὰ τῆς κατωτέρω μικρᾶς μελέτης θὰ ὑποδείξωμεν ὀλίγα τούτων, ἵνα καταφανῇ ἡ λογοτεχνικὴ ἀξία τῆς Χ.Σ. καὶ ἡ πρωτοτυπία τοῦ ἡμετέρου συγγραφέως [2].

Α΄ Η ΑΡΧΑΙΑ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ [3]

Ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς κόσμος, ὅστις τόσον ἐδιδάσκετο ἐν Βυζαντίῳ κατὰ τὰ ἔτη τῆς σχολικῆς μορφώσεως καὶ παιδείας [4], εὗρε πρόσφορον ἔδαφος ἀναπτύξεως ἐν τῇ Χ.Σ. Ἡ φαντασία τοῦ ἡμετέρου συγγραφέως διαρκῶς ἀναπολεῖ εἰκόνας, γεγονότα, ἥρωας τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος.

Οὕτως ἐνθυμεῖται *τὸ μῆλον τῆς Ἔριδος*, ὅταν ἐξιστορῇ τὴν ἱστορίαν τοῦ μήλου, ὅπερ διετάραξε τὴν συζυγικὴν ἁρμονίαν Θεοδοσίου (2669 - 2671) παρομοιάζει δ᾽ ἀλλαχοῦ πρὸς *Σκύλλαν καὶ Χάρυβδιν* τοὺς Ἀβάρους καὶ τοὺς «*Σκύθας*», οἵτινες ἀμφότεροι κατὰ τὴν ἀπουσίαν τοῦ βασιλέως Ἡρακλείου ἐπολιόρκησαν τὴν πρωτεύουσαν (3754 - 3755). Ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος ἀποκαλεῖται «*φίλος τῶν Ἐρινύων*» (3660), διότι διὰ τῆς ἐπὶ τοῦ θρόνου ἀνόδου αὐτοῦ, θὰ τιμωρήσῃ τὸν προηγηθέντα βασιλέα, Φωκᾶν, ἕνεκα τῶν ὑπ᾽ αὐτοῦ διαπραχθέντων πολλῶν κακουργημάτων.

Τὰς *ἀρχαίας θεότητας*, αἵτινες παρίσταντο κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ παιδίου, ἀντιπαραβάλλει πρὸς τὴν βασίλισσαν Εἰρήνην, ἥτις ἐτύφλωσεν τὸν υἱὸν ἐν τῇ Πορφύρᾳ, ἐν τῷ κοιτῶνι δηλονότι ἐν ᾧ οὗτος εἶδε τὸ φῶς (4481). Διὰ τὴν αὐτὴν βασίλισσαν ἀναφέρει ἑτέραν τραγικὴν μητέρα τῆς ἀρχαιότητος, *τὴν Μήδειαν*, διὰ τὴν ὁποίαν «*μόνην λέγουσι τέκνοις ἐπιβουλεῦσαι*» (4476).

Ὁ *Κ. Μανασσῆς*, ἀντλῶν ἐκ τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἕκαστον ἱστορούμενον

M. Psellos, Paris 1920, ἐν σελ. 404 κἑξ. ἔγραψε περὶ τῆς τοῦ Ψελλοῦ παιδείας. Ταῦτα ἀποτελοῦσι τὸ λογοτεχνικὸν ἰδεῶδες, ὅπερ *ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Μανασσῆς*.

[1] Οὕτω π.χ. διὰ τὴν Ἄνναν Κομνηνὴν ὅρα G. Buckler, Anna Komnena, 1929, διὰ δὲ τὸν Μ. Ψελλὸν τὸ ἀνωτέρω ἀναγραφὲν ἔργον τοῦ E. Renauld.

[2] «Ὁ μυθιστοριογράφος Μανασσῆς ζητεῖ νὰ ἐξαρθῇ εἰς ποιητικὸν ὕψος διὰ ῥητορικῶν τοῦ λόγου καλλωπισμῶν καὶ ἐπιθέτων, διὰ μυθολογικῶν ὑπαινιγμῶν, περιγραφικῶν ἐκφράσεων, πολυλόγων παρομοιώσεων καὶ ἠθικῶν παρεκβολῶν», γράφει ὁ Krumbacher, Ἔνθ᾽ ἀν. 765.

[3] Οἱ ἐν τῷ κειμένῳ ἀριθμοὶ ἀναφέρονται εἰς τοὺς στίχους τῆς Χ.Σ. ἐν τῇ ἐκδόσει τῆς Βόννης.

[4] Ὅρα Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, Α΄ Ι, ἐν σ. 112 - 116.

πρόσωπον προσαγορεύει ἀναλόγως τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς δράσεως τούτου. Κατὰ ταῦτα ὁ τυφλωθεὶς Φιλιππικὸς ὑπῆρξεν «*ἄλλος δύστηνος Οἰδίπους*» (4105), ἐν ᾧ ὁ φιλάργυρος Νικηφόρος, ὁ μετὰ τὴν Εἰρήνην βασιλεύσας, παρομοιάζεται πρὸς

> «*δοῦλον χρυσοῦ χρυσομανῆ, κύμβικα σμικρολόγον*
> *ἄντικρυς Μίδαν τὸν ποτὲ κατάρξαντα Φρυγίας*» (4552 - 4553).

Μιχαὴλ ὁ Γ΄, ὁ καὶ μέθυσος ἀποκληθείς, ζῇ «*Συβαρίτην βίον*» (5037) γενόμενος «*ὁμόστολος Μαινάδων θυρσοφόρων*» (5044) καὶ «*ἐντρυφῶν διονυσιακαῖς βακχείαις*» (5045). Ἀλλ᾽ ὡς «*ἄλλος Φαέθων νηπιάζων*» (5027) «*τῆς ἀρχῆς ἐξεδιφρίσθη*» (5030), διότι καὶ συνανεστρέφετο αἰσχροῖς ἀνθρώποις καὶ εἶχε πέριξ αὐτοῦ κόλακας, οἵτινες, ὡς οἱ κύνες, κατεσπάραξαν τὸν *Ἀκταίωνα*, οὕτω κατέστρεψαν καὶ τοῦτον (5049 - 5050).

Ὁ ἀρχαῖος ἥρως *Ἡρακλῆς* καὶ οἱ ἆθλοι τούτου ἀναφέρονται πολλάκις ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων. Οὕτω καὶ παρὰ *Κ. τῷ Μανασσῇ* τὸ κατὰ τῆς *πολυκεφάλου Ὕδρας* ἐγχείρημα τοῦ ἥρωος τούτου (3348, 5594) ἐξομοιοῦται τῇ δράσει Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου. Ὁ βασιλεὺς οὗτος «*ὡς Ἡρακλῆς Ἰόλεων ὡς ὁ Θησεὺς Περίθουν*» (5609) «*τὰς ὀφιώδεις κεφαλὰς τῆς Ὕδρας ἐκθερίζει*» (5610), ὅταν ἀπὸ τῆς ἐξουσίας ἀπομακρύνῃ τοὺς τοῦ Ῥωμανοῦ Λεκαπηνοῦ υἱούς, οἵτινες, ὡς οἱ τῆς ἀρχαίας μυθολογίας, ἐγεννήθησαν *ἀπὸ ὀδόντας Δράκοντος* (5597). Ἐν τούτοις, Ῥωμανὸς ὁ Λεκαπηνός, γέρων ἤδη, παρὰ τὸ πέριξ αὐτοῦ «*Σεμιράμιδος τεῖχος*» (5601) ὑπὸ τῶν τέκνων, ὡς *ὁ Κρόνος* ἐξεθρονίσθη ὑπὸ τοῦ *Διός*, ἀπομακρύνεται τοῦ θρόνου (5621).

Κλυταιμνήστρα ἀποκαλεῖται ἡ Θεοφανώ, ἥτις ἐβοήθησεν τὸν Ἰωάννην Τζιμισκῆ νὰ ἐκτοπίσῃ διὰ φόνου τὸν Νικηφόρον Φωκᾶν: «*Ὡς Τυνδαρὶς τὸν σύλλεκτρον, τὸν μαχητήν, τὸν ἥρω*» (5860).

Αἱ σκληραὶ μάχαι Βασιλείου τοῦ Β΄ τοῦ Βουλγαροκτόνου κατὰ τῶν Βουλγάρων καὶ αἱ αἱμοβαφεῖς νῖκαι τούτου ἐνθυμίζουσι τὰς πολεμικὰς ἐξορμήσεις τοῦ *Ἀχιλλέως κατὰ τῶν Δαρδάνων*. Ὡς ὁ ἡμίθεος μαχητὴς ἐπέστρωσε διὰ νεκρῶν Τρώων τὴν «*Σκαμαδρογείτονα Τροίαν*» (5979 - 5981), οὕτω καὶ ὁ γενναῖος Βασίλειος ὁ Β΄, ὅστις «*καθάπερ πολεμόκλονος τειχησιπλήκτης Ἄρης*» (5988) «*ζηλώσας τὸν καρτερικώτατον ἥρω τὸν Ἀχιλλέα*» (5928) ἐπιστρώνει διὰ Βουλγάρων νεκρῶν τὰ πεδία τῶν μαχῶν.

Περισσότερον *τοῦ Ξέρξου* (6266) φιλοδωρότατος ὑπῆρξεν ὁ Κωνσταντῖνος Μονομάχος, διότι οὗτος εὐηργέτει καὶ τὰ ἄψυχα. Κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος τούτου ἠγέρθη ἡ ἐπικίνδυνος στάσις τοῦ γενναίου στρατηγοῦ Μανιάκη, ὅστις ἐπέρχεται «*βρέμων τῷ θυμῷ, φυσῶν ὑπὲρ Κενταύρους, ὡς Καπανεὺς μεγαλαυχῶν, κομπάζων ὡς Ἀνταῖος*» (6297 - 6298).

Ὁ τραγικὸς βασιλεὺς Ῥωμανὸς ὁ Διογένης παρὰ τὸ οἰκτρὸν τέλος αὐτοῦ

ἐπαινεῖται ὑπὸ πάντων σχεδὸν τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων διὰ τὴν γενναιότητα καὶ τὸ πολεμικὸν μένος κατὰ τὰς ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν τοῦ Βυζαντίου ἐκστρατείας.

Ὁμοίως καὶ ὁ *Κωνσταντῖνος Μανασσῆς* γράφει, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος·

«ὑπὲρ αὐτὸν Βριάρεων ἔδειξε ἑκατόγχειρ
ὑπὲρ αὐτὸν Ἐγκέλαδον, ὑπὲρ Τυφῶνος θράσος» (6580 - 6581).

Ἡ τύχη ὅμως δὲν ἐφάνη εὔνους τούτῳ. Πράγματι μετὰ τὴν τοῦ Μαντζικιὲρτ ἧτταν καὶ μετὰ βραχεῖαν αἰχμαλωσίαν ἐπανέρχεται πρὸς τὴν πρωτεύουσαν ἐλεύθερος μέν, ἀλλ᾽

«ἄφιλος ἀβοήθητος ἄλλος Βελλερεφόντης
τοῦ κράτους ἀποσφαιρισθεὶς ὥσπερ ἀπὸ Πηγάσου» (6616 - 6617).

Γέρων ὁ Νικηφόρος Βοτανειάτης διαδέχεται ἐπὶ τοῦ θρόνου Μιχαὴλ τὸν Δούκαν, δι᾽ ὃ καὶ προσφυέστατα ἀποκαλεῖται ὑπὸ τοῦ Μανασσῆ *«Πύλιος ἄλλος Νέστωρ»* (6665).

Β΄ Η «ΕΚΦΡΑΣΙΣ»

Γνωστὸν τοῖς πᾶσι τυγχάνει, πόσον ἡ *ῥητορικὴ* ἐσπουδάζετο ἐν Βυζαντίῳ [1] καὶ ποίαν χρῆσιν οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς ἐν ταῖς συγγραφαῖς αὐτῶν ἐποίουν τῶν ῥητορικῶν κανόνων [2]. Οὕτως ἐν τῇ *Χρονικῇ Συνόψει* καταφαίνονται πλήρως οἱ *ῥητορικοὶ τρόποι καὶ τόποι*, ἰδίᾳ δὲ ἡ *ἔκφρασις* [3], ἧς πάντα σχεδὸν τὰ εἴδη ἀνευρίσκομεν ἐν τῷ ἱστορικῷ τούτῳ ἔργῳ.

Α΄ ΕΚΦΡΑΣΙΣ ΠΡΟΣΩΠΩΝ [4]

Ποικίλως περιγράφονται καὶ χαρακτηρίζονται τὰ ἱστορούμενα πρόσωπα·

1) ***Δι᾽ ἑνὸς ἐπιθέτου,*** παρατιθεμένου τῷ ὀνόματι τοῦ ἀναφερομένου προσώπου, ἀποδίδεται ὁ κυρίως χαρακτὴρ τούτου.

[1] Ὅρα Φ. Κουκουλέ, Ἔνθ᾽ ἀν., Α΄ Ι, ἐν σελ. 121 - 123.

[2] Ὅρα, ὅσα διὰ τὸν Μιχαὴλ Ψελλὸν γράφει ὁ E. Renauld, Étude de la langue et de style de Michel Psellos, 1920, ἐν σελ. 440 - 443 καὶ 409 - 411.

[3] Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ὅρου τούτου ὅρα L. Meridier, L'influence de la seconde sophistique sur l'œuvre de Grégoire de Nysse, Paris 1906, ἐν τῷ κεφ. IX, 139 - 152 καὶ E. Renauld, Ἔνθ᾽ ἀν. 499 - 501.

[4] Ὅρα L. Meridier, Ἔνθ᾽ ἀν. 141 - 142 καὶ E. Renauld, Ἔνθ᾽ ἀν. 505 - 515.

Οὕτω·

Ἀδὰμ *«χωματόπλαστος»* (281), Εὕα *«παντομήτωρ»* (282), *«πλευροφυὴς»* (4760), Νῶε *«δίκαιος»* (385), Ἀβραὰμ *«θεῖος»* (517), Σεναχηρὴμ *«σοβαρὸς»* (652), Δανιὴλ *«μέγας ἐν προφήταις»* (679), Βαλτάσαρ *«ὑπερόφρυς»* (716), *«ἀναιδὴς»* (4321), Κῦρος *«πολὺς»* (847), Ἰσραὴλ *«θεῖος»* (947), Ἰακὼβ *«δωδεκάπαις»* (988), Μωυσῆς *«μέγας, θεόπτης»* (1018), *«θεῖος»* (1075), Φαραὼ *«ἐχιδνώδης»* (1030), Δαβὶδ *«μέγας ἐν προφήταις»* (1101), *«μελιτόεις»* (5842), Ὅμηρος *«μελιχρὸς τὴν γλῶτταν»*, *«θελξίνους»* (1114), Αἴας *«διογενὴς»* (1399), *«μέγας»* (1405), Ἡρακλῆς *«μέγας ἥρως»* (1482), Καῖσαρ *«καλλίνικος»*, *«τολμηροκάρδιος»* (1824), Γάϊος *«φονικὸς τὸν τρόπον»*, *«ῥυπαρόβιος»* (1995), Κλαύδιος *«δειλοκάρδιος»*, *«τρομερὸς»* (2010), Νέρων *«μητροκτόνος»* (2018), Ἀδριανὸς *«πᾶσι τρισέραστος»* (2182), Διοκλητιανὸς *«παρανομώτατος»* (2281), Οὐάλης *«δυσσεβὴς»* (2424), Γρατιανὸς *«καλὸς»* (2423, 2430), Θεοδόσιος *«βριθύς»*, *«ἀρεϊκὸς»* (2437), Πουλχερία *«χαριστότικτος»*, *«θεία»* (2711), Μαρκιανὸς *«πένης»*, *«ταπεινός»*, *«χρηστὸς τοὺς τρόπους»*, (2778), Βασιλίσκος *«φιλοχρυσότατος»* (2962), *«δεινὸς»* (2979), Ἰουστινιανὸς *«μεγαλοπρεπέστερος τῶν προτέρων ἀνάκτων»* (3123), Βελισσάριος *«μέγας»* (3138), Ναρσῆς *«δεξιός»*, *«στρατηγικώτατος»* (3218), Μαυρίκιος *«δραστηριώτατος»* (3489), Φωκᾶς *«κάκιστος»* (3586), Μάξιμος *«καλλίγλωττος»*, *«σάλπιγξ ἢ χρυσοσάλπιγξ»* (3823), Κώνστας *«σκαιὸς»* (3829), Λέων *«βδελυγμίας»* (4198), Λέων *«κακομήχανος»*, *«κρεωβόρος»* (4305), Ἰουστινιανὸς *«μισόθεος»* (4374), Λέων *«μεῖραξ καλλιφυὴς»* (4409), Εἰρήνη *«φύσει φίλαρχος»*, *«τοῦ κρατεῖν διψῶσα»* (4431), Νικηφόρος *«σμικρολογώτατος»* (4609), Λέων *«θὴρ ὁ χαλεπός»*, *«ὁ βρυχητίας λέων»* (4682), Θεοδώρα *«πάνσεμνος»*, *«θεία»* (4755), Θεόδωρος *«ἱερὸς»* (4781), Θεοφάνης *«θεῖος»* (4781), *«χρυσὸς τὴν γλῶτταν»* (4994), Πετρωνᾶς *«μεγαλότιμος»* (4838), Μεθόδιος *«καλὸς ἀγωνιστὴς»* (4920), *«ὁ πάνυ»* (4888, 4920), *«θεῖος»* (4902), *«ἱερὸς»* (4948), *«μελιχρόγλωττος»* (5013), Ἰγνάτιος *«ἱερὸς»* (5141), *«μέγας»* (5114), Φώτιος *«κακοῦργος»* (5160), *«βαθυγνώμων»* (5311), Σανδαβαρηνὸς *«δυσδαίμων»* (5327), Λέων *«φιλοσοφώτατος»* (5404), Ῥωμανὸς Λεκαπηνὸς *«βαθύνους»* (5572), Νικηφόρος Φωκᾶς *«καλλιστέφανος»* (5773) καὶ Μιχαὴλ *«γέρων»*, *«τρομερὸς»* (6374).

2) ***Διὰ πολλῶν ἐπιθέτων*** συμπληρούντων ἕνα στίχον ἢ καὶ πλείονας. Οὕτω [1]·

[1] Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἀναγραφομένων ἀναφέρομεν· Βῆλον (536), Μανδάνην (725), Κανδαύλην (815 - 816), Ἀχιλλέα (1237), Ἕκτορα (1349 - 1350), Τιβέριον (1936 - 1939), Νερούαν (2134), Τραϊανὸν (2145 - 2147), τὴν σύζυγον Μαξίμου (2498 - 2500), Πουλχερίαν (2574 - 2576), Θεοδόσιον (2702 - 2705), Χρυσάφιον (2758 - 2759), Σοφίαν

«Σάρρα χαριτοπρόσωπος καὶ περικαλλεστάτη» (522),

οἱ Ἕλληνες τῆς Τροίας

«πάντες τὸ γένος ἕλκοντες ἐξ' εὐγενῶν αἱμάτων
ἀριπρεπεῖς, διογενεῖς, ἀρεϊκοί, γεννάδαι» (1233 - 34),

ὁ Νέρων

«ἦν δ' ἀσελγὴς καὶ βδελυρὸς καὶ πλήρης ἀσωτείαις
ἥττων γαστρὸς καὶ τῶν γαστρός, φίλοινος, φιλοπότης» (2020 - 21),

οἱ Γότθοι

«φίλοπλον ἔθνος, δύσμαχον, χαῖρον ἀνδροκτασίαις» (2476),

ὁ Ἡράκλειος

«ἦν δὲ στρατηγικώτατος, ἄλκιμος, θυμολέων,
ὁπλίτης καρτερώτατος, ὀξύχειρ, βριαρόχειρ» (3666 - 67),

ὁ Ῥωμανὸς Ἀργυρόπουλος

«ἀνὴρ σοφός, θεοσεβῶν, ἐμμελετῶν τοῖς θείοις
καὶ βίβλοις χαίρων τὰ πολλὰ καὶ στάσεσι παννύχοις» (6061 - 62)

καὶ ὁ βυζαντινὸς στρατηγὸς Μανιάκης

«... ὁ δεινὸς
ἀνὴρ γιγαντοπάλαμος, ὀξύχειρ, ἀνδροφόντης,
θρασύσπλαγχνος, εὐκάρδιος, πνέων ὀργῆς ἐκθύμου» (6285 - 87).

3) ***διὰ πολῶν στίχων*** περιγραφόντων τοῦ ἱστορουμένου προσώπου τὸν χαρακτῆρα καὶ ἰδίᾳ τὴν πρωτεύουσαν ἰδιότητα, ἥτις χαρακτηρίζει τοῦτον. Οὕτως ὁ *Κ. Μανασσῆς* περιγράφει τὴν λαγνείαν καὶ τὴν τρυφηλότητα τοῦ *Σαρδαναπάλου* (588 - 597), τὸ κάλλος τῆς *Ἑλένης* (1157 - 67), τὸ ὑπερέχον τοῦ *Ἀγαμέμνονος* (1239 - 41), τὸ πρᾶον καὶ ἡγεμονικὸν τοῦ *Τίτου* (2075 - 79), τὸ σοφὸν καὶ ἐνάρετον τοῦ *Μάρκου Ἀντωνίου* (2197 - 99), τὸ χρηστὸν καὶ φιλοδίκαιον τοῦ *Ἰουστίνου* (3397 - 400), τὸ κακοῦργον καὶ αἱμοβόρον τοῦ *Φωκᾶ* (3616 - 20), τὸ φιλοχρήματον καὶ φιλάργυρον τοῦ *Νικηφόρου* (4550 - 65), τὸ πρᾶον καὶ φιλάνθρωπον *Μιχαὴλ τοῦ Ραγγαβὲ* (4624 - 28), τὸ ἀκόλαστον *Μιχαὴλ τοῦ Μεθύσου* (5032 - 41), τὸ γενναῖον καὶ ἐνάρετον *Ἰωάννου τοῦ Τζιμισκῆ* (5703 - 18), τὸ φιλεύσπλαγχνον *Μιχαὴλ τοῦ Παφλαγόνος* (6100 - 107), τὸ φαῦλον τῶν ἀδελφῶν τούτου (6124 - 28), τὸ ἀπόλεμον καὶ φιλόδωρον *Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου* (6250 - 56), τὸ βασιλικὸν *Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ* (6386 - 89), τὸ τοῦ σώματος κάλλος καὶ τὸ παράστημα *Διογένους τοῦ Ῥωμανοῦ* (6466 - 68), ὡς καὶ τὸ ἐμπειροπόλεμον *Νικηφόρου τοῦ Βοτανειάτου* (6667 - 69).

σύζυγον Ἰουστίνου (3448), Φιλιππικὸν (3499 - 3500), Μιζίζιον (3846), Ἀναστάσιον (4113), Λέοντα τὸν Ἴσαυρον (4164 - 4165), Θωμᾶν (4726), Μιχαὴλ (5032 - 5033), Βασίλειον (5241 - 5242), Νικηφόρον Φωκᾶν (5655 - 5656 καὶ 5744 - 5745), Βάρδαν (5945 - 5946), Μιχαὴλ τὸν Παφλαγόνα (6071 καὶ 6077-6078), τὸν τούτου ἀδελφὸν (6132), Μιχαὴλ (6150 καὶ 6162), τὸν θεῖον τούτου (6219) καὶ Μιχαὴλ τὸν γέροντα (6331)

Β' ΕΚΦΡΑΣΙΣ ΦΥΣΕΩΣ [1]

Ἀναμφιβόλως ἡ τῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δημιουργίας τοῦ κόσμου ἐξιστόρησις ἐπέβαλλεν οἱῳδήποτε συγγραφεῖ τὴν περιγραφὴν τῆς ἡμέρᾳ τῇ ἡμέρᾳ ἐμφανίσεως καὶ γενέσεως τῶν δημιουργημάτων ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου πλανήτου. Πόσον ὅμως ἡ τοῦ *Κωνσταντίνου Μανασσῆ* ἀφήγησις ἀπέχει τῆς τῶν ἄλλων ; Πάντες πρὸς τοῦτο χρησιμοποιοῦσιν ὡς κυριωτέραν πηγὴν τὴν *Γένεσιν*, τὴν ὁποίαν ὅμως πόσον διαφόρως ἕκαστος ἀποδίδωσι ; Οὕτως ἐκ τῶν ὡραιοτέρων καὶ πλέον ποιητικῶν ἀποδόσεων εἶναι, νομίζομεν, ἡ τοῦ ἡμετέρου συγγραφέως, ὅστις κατώρθωσε διὰ 250 στίχων νὰ ἐξιστορήσῃ τὴν *Δημιουργίαν*, χωρὶς οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν νὰ ὁδηγήσῃ τὸν ἀναγνώστην εἰς ἀνίαν καὶ κόπωσιν. Γράφει ἡ *Γένεσις*· «*καὶ εἶπεν ὁ θεός· συναχθήτω τὸ ὕδωρ τὸ ὑποκάτω τοῦ οὐρανοῦ εἰς συναγωγὴν μίαν, καὶ ὀφθήτω ἡ ξηρά. Καὶ ἐγένετο οὕτως. Καὶ συνήχθη τὸ ὕδωρ τὸ ὑποκάτω τοῦ οὐρανοῦ εἰς τὰς συναγωγὰς αὐτῶν, καὶ ὤφθη ἡ ξηρά. Καὶ ἐκάλεσεν ὁ θεὸς τὴν ξηρὰν γῆν καὶ τὰ συστήματα τῶν ὑδάτων ἐκάλεσε θαλάσσας καὶ εἶδεν ὁ θεὸς ὅτι καλόν.*» (Α. 9) καὶ ἀναγιγνώσκομεν παρὰ τῷ ἡμετέρῳ συγγραφεῖ :

«Ἐπεὶ γὰρ ἐξεκέχυτο κατὰ τῆς γῆς ἁπάσης
ὁπόσον ἦν ὑπ' οὐρανὸν ὕδωρ περιπολεῦον
καὶ πᾶν τὸ πρόσωπον αὐτῆς ἐκάλυπτε λιμνάζον
πᾶσαν τὴν χύσιν εἰς ταυτὸ συνήγαγεν ἀθρόως
ὡς εἴ τις γάλακτος λευκοῦ νοτίδα γλυκυχύμου
ὀπῷ συμπήξει καὶ τυροῦ κύκλον ἀποτορνεύσει.
ἀπορραγέντος τοιγαροῦν τοῦ πρὶν ἐπιπροσθοῦντος
ὤφθη τὸ πρόσωπον τῆς γῆς, ἡ μόρφωσις ἐφάνη
καὶ τῶν πετρῶν καὶ τῶν ὀρῶν καὶ λόφων βαθυκρήμνων.
Ἐντεῦθεν τὸ μὲν σύστημα σύμπαν τὸ τῶν ὑδάτων

[1] Περὶ τοῦ εἴδους τούτου ὅρα L. Meridier, Ἔνθ' ἀν. 142 - 145 καὶ 152 σημ. 1 καὶ E. Renauld, Ἔνθ' ἀν. 501 - 502.

θάλασσαν κατωνόμασε, τῆς δὲ ξηρᾶς τὴν φύσιν
ὁπόση πειροστοίβακτος, ὅση λιπαροβώλαξ
γῆν ὁ τεχνίτης κέκληκε θεὸς ὁ παντεργάτης» (51 - 63).

Ἡ ἀνωτέρω περιγραφὴ ἐκφεύγουσα τοῦ συνήθους τύπου τῆς χρονογραφικῆς ἐκθέσεως ἕπεται καὶ πραγματοποιεῖ τοὺς κανόνας τῶν *ῥητορικῶν προγυμνασμάτων*. Οὕτως εἶναι αὕτη παράδειγμα *ἐκφράσεως τῆς Φύσεως*.

Ἕτερον ὑπόδειγμα τοιαύτης ἐκφράσεως ἀποτελοῦσιν οἱ ἀπὸ 66 μέχρις 99 στίχοι τῆς *Χρονικῆς Συνόψεως*, ἐν οἷς ἡ τόσον ἀγαπητὴ τοῖς μυθιστοριογράφοις *περιγραφὴ κήπων*. Ἀλλ' ἔτι περισσότερον ἡ περιγραφὴ τῆς *Ἐδὲμ* ἀποτελεῖ τελείαν *ἔκφρασιν κήπου* κατὰ τὸ πρότυπον τῶν μυθιστοριογράφων. Αἱ ὑπὸ τοῦ *Κ. Μανασσῆ* χρησιμοποιούμεναι λέξεις, αἱ περιγραφόμεναι εἰκόνες προδίδουσιν ἀμέσως τὴν στενὴν συγγένειαν καὶ ἐξάρτησιν τούτων ἀπὸ τῶν *ἑλληνιστικῶν καὶ σοφιστικῶν μυθιστορημάτων* :

«Τίς δ' ἂν τὸ κάλλος τοῦ Ἐδὲμ ὑπ' ὄψιν παραστήσῃ ;
ἐκεῖθεν ὄρχατοι φυτῶν ἦσαν ὀπωροφόρων
ἐνταῦθα φάλαγξ εὐωδῶν δενδράδων ἀειβλάστων·
ἐκεῖθεν νεκταρόχυμος ἀνέτελλεν ὀπώρα,
ὧδε πρὸς τέρψιν ἔθαλλον οὐρανομήκη δένδρα,
πλάτανος ὑδατότροφος, ἀκρότομος ἐλάτη,
ὑπερηρμέναι πίτυες, κυπάριττοι, πτελέαι.
τὰ πέταλα συνέπιπτον ἀλλήλοις τῶν δενδρέων,
οἱ κλῶνες προσεπέδαζον, συνήεσαν οἱ πτόρθοι
ἐῴκεσαν αὐτόχρημα τῶν δένδρων αἱ φυλλάδες
ἀλλήλας ἀγκαλίζεσθαι περιπλοκαῖς φιλτέραις
ἥλιος ἐπεμάρμαιρε, καὶ τοῖς φυτοῖς ἐμπίπτων
διέρρει κάτωθεν αὐτῶν ἠρέμα καὶ σποράδην,
εἰς ὅσον το συνηρεφὲς ἠνέῳκτο τῶν φύλλων.
ἔλαμπον ῥόδων καλλοναί, κρίνων ἀντηύγει χρόα
ἄκεντρα δ' ἦν ἀνάκανθα τὰ ῥόδα τηνικαῦτα.
ὁπόσον περιπόρφυρόν καὶ λευκαγὲς ἐν ῥόδοις,
ὡς ἄστρον ἀκτινοβολοῦν ἀνέτελλε χαμόθεν.
ὧδε τῆς γῆς τὸ πρόσωπον ἐπράσιζε ταῖς πόαις,
ἐκεῖθεν ἐκυάνιζεν, ἄλλοθεν ὑπεγέλα.
ταῖς δροσοστάκτοις τῶν ἀνθῶν παντοδαπαῖς εὐχροίαις
Ζέφυρος ἁπαλόπνοος ἐπέπνει πανταχόθεν,
καὶ τῶν ἀνθέων τῆς ὀσμῆς ἐπλήρου τὸν ἀέρα (187 - 209)
. . . .
ὑδατομήτωρ δὲ πηγὴ κάτωθεν ἀνερρώγει,
καὶ τὸ καλλίδενδρον Ἐδὲμ ἐπότιζε χωρίον

. . . .
ἐκεῖθεν δὲ πρὸς τέσσαρας ἀρχὰς διαιρουμένη
γίνεται μήτηρ ποταμῶν τῶν μεγαλοχευμόνων (212 - 217).

Παραβάλωμεν τούτῳ τὸ κείμενον τοῦ *Ἀχιλλέως Τατίου* :

«Ἔθαλλον οἱ κλάδοι, συνέπιπτον ἀλλήλοις ἄλλος ἐπ' ἄλλον, ἐγίνοντο τῶν πετάλων περιπλοκαί, τῶν φύλλων περιβολαί, τῶν καρπῶν συμπλοκαί· τοιαύτη τις ἦν ὁμιλία τῶν φυτῶν. Ἐνίοις δὲ τῶν δένδρων τῶν ἁδροτέρων κιττὸς καὶ σμῖλαξ περιεπεφύκει, ἡ μὲν ἐξηρτημένη πλατάνου καὶ περιπυκάζουσα ῥαδινῇ τῇ κόμῃ· ὁ δὲ κιττὸς περὶ πεύκην ἑλιχθεὶς ᾠκειοῦτο τὸ δένδρον ταῖς περιπλοκαῖς, καὶ ἐγίνετο τῷ κιττῷ ὄχημα τὸ φυτόν, στέφανος δὲ ὁ κιττὸς τοῦ φυτοῦ. Ἄμπελοι δὲ ἑκατέρωθεν τοῦ δένδρου καλάμοις ἐποχούμεναι τοῖς φύλλοις ἔθαλλον, καὶ ὁ καρπὸς ὡραίαν εἶχε τὴν ἄνθην καὶ διὰ τῆς ὀπῆς τῶν καλάμων ἐξεκρέματο καὶ ἦν βόστρυχος τοῦ φυτοῦ· τῶν δὲ φύλλων ἄνωθεν αἰωρουμένων ὑφ' ἡλίῳ πρὸς ἄνεμον συμμιγεῖ ὠχρὰν ἐμάρμαιρε ἡ γῆ τὴν σκιάν. Τὰ δὲ ἄνθη ποικίλην ἔχοντα τὴν χρόαν ἐν μέρει συνεξέφαινε τὸ κάλλος, καὶ ἦν τοῦτο τῆς γῆς πορφύρα καὶ νάρκισσος καὶ ῥόδον... Ἐν μέσοις δὲ τοῖς ἄνθεσι πηγὴ ἀνέβλυζε καὶ περιεγέγραπτο τετράγωνος χαράδρα χειροποίητος τῷ ῥεύματι» [4].

Ἡ παραβολὴ τοῦ κειμένου τοῦ μυθιστορήματος πρὸς τὸ τοῦ *Μανασσῆ* καὶ δὴ πρὸς τοὺς στίχους 194 - 209 καὶ 212 - 217 πείθει, εἴμεθα βέβαιοι, τὸν μελετητὴν περὶ τοῦ προτύπου, τὸ ὁποῖον εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ βυζαντινὸς συγγραφεύς.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω, ἡ *Χρονικὴ Σύνοψις* περιέχει καὶ ἄλλα παραδείγματα *ἐκφράσεως τῆς φύσεως*· ἐν τοῖς στίχοις 151 - 179 καὶ 250 - 265 περιγράφεται τὸ ζῳϊκὸν βασίλειον, ἐν ᾧ οἱ στίχοι 104 - 134 περιγράφουσι τὸν ἀστρικὸν κόσμον.

Ἐκ τοῦ *φυσικοῦ κόσμου* ἐπ' ἴσης ὁ *Κ. Μανασσῆς* λαμβάνει κατὰ τὸ πλεῖστον τὰς εἰκόνας, τὰς παραβολάς, τὰς παρομοιώσεις καὶ τὰς ἀλληγορίας, ὁσάκις δὲ δίδεται τούτῳ εὐκαιρία περιγραφῆς τῆς φύσεως, μετ' ἐπιτυχίας συνθέτει τὰς ἐκφράσεις ταύτας : Οἱ στίχοι 4809 - 4823 ἀποτελοῦσι περι-

[4] Ἀχιλλέως Τατίου, Τὰ κατὰ Λευκίππην καὶ Κλειτοφῶντα, Βιβλίον Α', κεφ. 15, ἐν τῇ ἐκδ. R. Hercher, Scriptores Erotici Græci, I, 53. 31 κἑξ. Εἶναι ἐμφανὴς ἡ μίμησις τοῦ χωρίου τούτου καὶ ἐν τοῖς στίχ. 2836 - 2846 τοῦ Μεσαιωνικοῦ ἡμῶν ἔπους. Ὅρα Π. Καλονάρου, Βασίλειος Διγενὴς Ἀκρίτας, 1941, σ. 155 - 156. Περὶ τῆς ἐν τῷ ἔπει τούτῳ μιμήσεως κειμένων μυθιστορημάτων οὐχὶ μόνον ἀρχαίων ἀλλὰ καὶ βυζαντινῶν τοιούτων ὅρα, ὅσα ἐσχάτως ἀνέπτυξεν ὁ καθηγητὴς κ. Α. Χατζῆς ἐν τῇ μελέτῃ : Εὐστάθιος Μακρεμβολίτης καὶ Ἀκριτηίς ἐν Ἀθηνᾷ **54** (1950) 138 κἑξ.

γραφὴν τῆς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων τήξεως τῆς ψυγείσης θαλάσσης, τὴν ὁποίαν καὶ αὖθις ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς χρησιμοποιεῖ διὰ νὰ ἀποδώσῃ *δι' ἀλληγορίας* τὴν συζυγικὴν καιταιγίδα τῆς *Εὐδοκίας*, τῆς συζύγου τοῦ αὐτοκράτορος *Θεοδοσίου* (2649 - 59).

Δι' εἰκόνων ἐκ τοῦ φυτικοῦ βασιλείου ὁ Μανασσῆς ἐξιστορεῖ τάς τε δυσκολίας καὶ ἀντιξοότητας, τὰς ὁποίας συνήντησεν *Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος* κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς βασιλείας αὐτοῦ (5430 - 46), ὡς καὶ τὸν χαρακτῆρα τοῦ αὐτοκράτορος *Ἰουστίνου τοῦ Β'* (3314 - 17).

Γ' ΑΛΛΑ ΕΙΔΗ ΕΚΦΡΑΣΕΩΣ

Συντόμως ἐνταῦθα θὰ ἀναφέρωμέν τινα ἐκ τούτων [1] παραπέμποντες εἰς τοὺς στίχους τῆς *Χρονικῆς Συνόψεως*·

1) ***Ἔκφρασις κτισμάτων καὶ τεχνητῶν ἔργων*** [2].

Πολλὰ δείγματα τοῦ εἴδους τούτου θὰ ἀνέμενέ τις νὰ ἀναγνώσῃ παρὰ *Κωνσταντίνῳ τῷ Μανασσῇ*, ὅστις ὅμως σπανίως ποιεῖται χρῆσιν αὐτοῦ. Οὕτω σημειοῦμεν τὰς ἐκφράσεις *τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας* (3267-3283) [3], τῶν ὑπὸ Ἰουστίνου τοῦ Β' οἰκοδομηθέντων *ἀνακτόρων* (3302 - 3304) ὡς καὶ τῶν θαυμασίων ἐν Βυζαντίῳ κατασκευασθέντων ***τεχνητῶν δένδρων*** (4794 - 4802 καὶ 5268 - 5272) καὶ

2) ***Ἔκφρασις γεγονότων*** [4].

Μεταξὺ ἐκείνων ἅτινα περιγράφονται ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου συγγραφέως ἀναφέρομεν τὴν *σφαγὴν τῶν Τρώων* (1442 - 1452) καὶ τῶν *Χερσωνιτῶν* (4005 - 4020), τὴν πρὸς τοὺς Βουλγάρους *μάχην Βασιλείου τοῦ Β'* (6004 - 6016) ὡς καὶ τὴν τοῦ Ῥωμανοῦ Διογένους *ἐκστρατείαν κατὰ τῶν Τούρκων* (6563 - 6581) [5].

---

[1] Παραλείπομεν τὴν *ἔκφρασιν ψυχικῶν ἢ συναισθηματικῶν καταστάσεων*. (Ὅρα στίχ. 2649 - 2661, 3227 - 3233), ὡς ἐπ' ἴσης τὸ εἶδος τῆς «*συγκρίσεως*». Ὅρα τὴν *ἀντιπαράθεσιν* τῆς φύσεως πρὸς τὴν Νεότητα (5430 - 5454), τοῦ ὄφεως πρὸς τὴν φίλαρχον Εἰρήνην (4432 - 4444) τῶν πρωτοπλάστων πρὸς τὴν σύζευξιν Θεοφίλου καὶ Θεοδώρας (4755 -4774).

[2] R e n a u l d, Ἔνθ' ἀν. 515 - 518.

[3] Ἐν τοῖς στίχοις 3288 - 3289 μνημονεύεται ὁ *ναὸς τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων*.

[4] Ὅρα R e n a u l d. Ἔνθ' ἀν. 515 - 518.

[5] Ἐν τοῖς στίχ. 3698 - 3707 περιγράφεται ἡ ὑπὸ τοῦ Ἡρακλείου ἐρήμωσις τῆς Περσικῆς χώρας, ἐν ᾧ ἐν τοῖς στίχ. 3177 - 3184 καὶ 3545 - 3549 ἐκφράζεται ἡ εἰκὼν πεδίου μάχης.

Πρὶν ἢ λάβῃ τέλος ἡ παροῦσα μικρὰ μελέτη, σκόπιμον εἶναι, ὅπως μνημονεύσωμεν τῶν στίχων, δι' ὧν ὁ *Κωνσταντῖνος Μανασσῆς* ποιεῖται τὸ τῆς πρωτευούσης τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους *ἐγκώμιον*·

> *«καὶ πόλιν ὀλβιόπολιν αὐτῇ προσανεγείρει,*
> *πόλιν τὴν μεγαλόπολιν, πόλιν τὴν νέαν Ῥώμην,*
> *Ῥώμην τὴν ἀρρυτίδωτον, τὴν μή ποτε γηρῶσαν,*
> *Ῥώμην ἀεὶ νεάζουσαν, ἀεὶ καινιζομένην,*
> *Ῥώμην ἀφ' ἧς προχέονται χαρίτων αἱ συρμάδες,*
> *ἣν Ἤπειρος προσπτύσσεται, θάλασσα δεξιοῦται,*
> *ἠπίως ἀγκαλίζονται παλάμαι τῆς Εὐρώπης,*
> *ἀντιφιλεῖ δ' ἑτέρωθεν τὸ τῆς Ἀσίας στόμα»* (2348 - 2355) [1].

Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ

---

[1] Πρβ. καὶ στίχ. 5625 - 5629.

Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΒΑΤΑΤΖΗ

Περὶ τῆς οἰκογενείας Βατάτζη ἔγραψεν ὀλίγας εἰδήσεις κατὰ πρῶτον ὁ πολὺς Du Cange [1]. Σήμερον δὲν δυνάμεθα μὲν νὰ καταρτίσωμεν πλήρη τὴν γενεαλογικὴν σειρὰν τῶν Βατατζῶν, γνωρίζομεν ὅμως πολὺ περισσότερα, διότι ἔχομεν νέας πηγάς, ἀγνώστους ἄλλοτε, σφραγῖδας, νέα κείμενα κλπ. Ἐπὶ τῇ βάσει τούτων παρέχω συμβολὴν ἁπλῆν εἰς τὴν ἀνωτέρω γενεαλογίαν.

Ἐν πρώτοις, τὸ ὄνομα Βατάτζης εἶναι ὑποκοριστικὸν τοῦ βάτος ἀντὶ Βατάκης, ὅπερ διεσώθη μέχρι σήμερον ἐν Χίῳ τοὐλάχιστον [2]. «Βάτος ἔστιν ὁ Βατάτζης», λέγει παλαιὸν κείμενον [3]. Ὁ τσιτακισμὸς τοῦ *κ* εἰς τὰς ὑποκοριστικὰς καταλήξεις *-άκι -άτσι*, *-ίκι -ίτσι* κλπ. ἔγινε συνήθης τὸν δέκατον μ.Χ. αἰῶνα, ὅτε ἀπαντᾷ καὶ τὸ ὄνομα Βατάτζης.

Ἡ οἰκογένεια Βατάτζη ἦτο θρᾳκική, γενέτειραν εἶχε τὴν Ἀδριανούπολιν καὶ τὸ Διδυμότειχον. Περὶ τοῦ πρώτου ἐξ Ἀδριανουπόλεως Βατάτζη λέγει ὁ Κεδρηνὸς (2,452) ὅτι «προσερρύη» τῷ Σαμουήλ, ὅταν οὗτος ἠπείλησε τὴν πατρίδα του. Ὥστε ὁ πρῶτος μνημονευόμενος Βατάτζης δὲν ἐδόξασε τὴν οἰκογένειαν, ἴσως δ' οὗτος ἔλαβε καὶ τὸ ὄνομα διὰ τὴν τραχύτητα ἢ ἄλλα ἐλαττώματα.

Ἐπὶ Κωνσταντίνου Μονομάχου ἀναφέρεται *Ἰωάννης Βατάτζης* κατὰ τὸν Ψελλὸν (2,98) «κατά τε σώματος φύσιν καὶ χειρῶν ἀκμὴν τοῖς θρυλουμένοις ἐκείνοις ἐφάμιλλος ἥρως». Ὁ Βατάτζης οὗτος ἦτο συγγενὴς τοῦ αὐτοκράτορος Μονομάχου καὶ τοῦ ἐπαναστατήσαντος κατ' αὐτοῦ στρατηγοῦ Λέοντος Τορνικίου [4]. Ἡ ἱκανότης καὶ δυναμικότης συνέδεσε τοὺς Βατάτζηδες μὲ πολλὰς στρατιωτικὰς οἰκογενείας, ὄχι μόνον μὲ τοὺς ἀνωτέρω, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς Δούκας, τοὺς Κομνηνούς, τοὺς Ἀγγέλους, τοὺς Λασκάρεις. Ὁ Ἐφραὶμ (στ. 7845) ἀναφέρει τὴν συγγένειαν τῶν Δουκῶν καὶ τὸ Διδυμότειχον ὡς πατρίδα τῶν Βατατζῶν.

---

[1] D u C a n g e, Familiæ Byzantinæ 1680, σ. 222.

[2] Βλ. περὶ τοῦ ὀνόματος Βατάκης -άτζης Ἑλληνικὰ τ. 4 (1931), σ. 492. Ὁ καθηγητὴς Φ. Κ ο υ κ ο υ λ ὲ ς ἔδειξεν ὅτι ἡ κατάληξις -ίτσι δὲν εἶναι σλαβική, ὅπως ἐνομίζετο πρότερον, ἀλλὰ προῆλθεν ἀπὸ τὸ -ίκι (βλ. Ἑλληνικὰ 4, 361).

[3] BZ 14, 176.

[4] Κ ε δ ρ η ν. 2, 564-566. Μ ι χ. Ἀ τ τ α λ. σ. 29.

Τὸν δωδέκατον αἰῶνα εἶναι γνωστοὶ πολλοὶ Βατάτζαι. Ὁ στρατηγὸς *Θεόδωρος* Βατάτζης ἔλαβε σύζυγον τὴν ἀδελφὴν τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ Εὐδοκίαν [1], ἐκ τοῦ γάμου δὲ τούτου ἐγεννήθησαν ὁ *Ἀνδρόνικος* καὶ *Ἀλέξιος* Βατάτζης, οἱ ἀνεψιοὶ τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ [2]. Ἄλλος Κομνηνὸς - Βατάτζης, ὁ *Ἰωάννης* ὑπῆρξε «μέγας δομέστικος, ἀνὴρ πολλὰς πολλάκις νίκας καὶ τρόπαια κατὰ Περσῶν στησάμενος» [3]. Δὲν γνωρίζω ἂν εἰς τοῦτον ἀναφέρεται «σφραγὶς Κομνηνοῦ τατᾶ χαριτωνύμου (=Ἰωάννου) ὃς Βατάτζου προῆλθε... καὶ πορφυραυγοῦς Κομνηνῆς Εὐδοκίας» [4]. Ἰωάννης ὑπῆρξε καὶ ὁ πάππος τοῦ ἔπειτα αὐτοκράτορος Ἰωάννη Δούκα Βατάτζη, εἶχε δὲ κατὰ τὸν Χωνιάτην (σ. 340) υἱούς, τὸν Μανουὴλ καὶ Ἀλέξιον, ἐνῷ κατὰ τὸν γράψαντα «τὸν βίον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου βασιλέως τοῦ Ἐλεήμονος», τὸν δημοσιευθέντα ὑπὸ Heisenberg [5], ὁ πάππος τοῦ αὐτοκράτορος εἶχεν υἱοὺς Νικηφόρον καὶ Θεόδωρον. Τὰ τελευταῖα ὀνόματα εἶναι συνηθέστερα εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν Βατατζῶν, ἀπαντοῦν ὅμως καὶ τὰ ὀνόματα Μανουὴλ καὶ Ἀλέξιος καὶ εἰς τὸν κλάδον τῶν *Διπλοβατατζῶν*. Προφανῶς ἄλλον πάππον ἔχει ὑπ' ὄψιν ὁ Χωνιάτης καὶ ἄλλον ὁ βιογράφος τοῦ αὐτοκράτορος. Κατὰ ταῦτα ὁ τατᾶς Ἰωάννης Βατάτζης δύναται νὰ εἶναι διάφορος τοῦ μεγάλου δομεστίκου Ἰωάννου Βατάτζη.

Ἐπὶ Μανουὴλ Κομνηνοῦ πολεμεῖ εἰς τὴν Οὐγγαρίαν ὁ στρατηγὸς *Λέων Βατάτζης* [6], συγγενὴς ἴσως καὶ αὐτὸς τοῦ αὐτοκράτορος. Δὲν γνωρίζω ἂν ταυτίζεται οὗτος πρὸς τὸν ἀναφερόμενον εἰς σφραγῖδα Λέοντα Βατάτζην [7]. Ἄλλος Βατάτζης, ὁ *Βασίλειος* «γένους ἀσήμου» κατὰ τὸν Χωνιάτην (σ. 522) συνεδέθη μὲ τὴν οἰκογένειαν τῶν Ἀγγέλων, ἴσως δὲ διὰ τοῦτο εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως λέγονται οἱ Ἄγγελοι Βατάτζηδες. «Ὁ βασιλεὺς τῶν Ρωμαίων κὺρ Σάκης ὁ Βατάτζης» (στ. 449, Schmitt) εἶναι ὁ Ἰσαάκιος Ἄγγελος. Ὁ Βασίλειος Βατάτζης ἔγινε καὶ «μέγας δομέστικος τῆς Δύσεως» κατὰ τὸν Χωνιάτην (σ. 571), ἀφοῦ βεβαίως συνεδέθη μὲ τὴν οἰκογένειαν τῶν Ἀγγέλων. Δὲν γνωρίζω ἂν οὗτος εἶναι ὁ φονευθεὶς κατὰ τὸν Χωνιάτην (σ. 642) ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Ἀγγέλου τοῦ Τρίτου. Ἄλλος Βασίλειος Βατάτζης «δοὺξ καὶ ἀναγραφεὺς» θέματος ἀναφέρεται ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Νικαίας Θεοδώρου Α' Λασκάρεως [8].

---

[1] Κ ί ν ν α μ. σ. 114 καὶ 180. Ἐκκλ. Ἀλήθ. τ. 4 (1883-1884) σ. 459. Οὗτος παρέστη εἰς τὴν σύνοδον τοῦ 1166, ἡ ὁποία συνεζήτησε τὴν ῥῆσιν «ὁ πατήρ μου μείζων μού ἐστιν».

[2] Ν ι κ. Χ ω ν. σ. 236. Ἐκκλ. Ἀλήθ. Ἔνθ' ἀνωτ.

[3] Ἀ ν ω ν ύ μ ο υ, Σύνοψις Χρονική, σ. 327.

[4] Izstvestija τ. 13 (1908), σ. 95.

[5] BZ τ. 14, 160.

[6] Κ ί ν ν α μ. σ. 260.

[7] Διεθνὴς Ἐφημερὶς Νομισματικῆς ἀρχαιολογίας τ. 9 (1906) σ. 132.

[8] M i k l o s i c h - M ü l l e r, Acta et Diplomata 4, 292.

Κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα ἀναφέρονται καὶ οἱ ἑξῆς Βατάτζαι: ὁ «Βρυέννιος πατρίκιος, ὕπατος καὶ στρατηλάτης τῆς Δύσεως ὁ Βατάτζης» [1]. Τὴν συγγένειαν Βρυεννίων καὶ Βατατζῶν σημειώνει ὁ βίος Μελετίου ὁ γραφεὶς παρὰ Νικολάου Μεθώνης (σ. 29).

Ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων ἀντιπροσώπων τῆς οἰκογενείας Βατάτζη εἶναι ὁ αὐτοκράτωρ Νικαίας *Ἰωάννης Δούκας Βατάτζης* (1222 - 1254), ὅστις ἔφερε καὶ τὸ γνωστότερον καὶ ἐπισημότερον ὄνομα τῆς συγγενοῦς Δουκικῆς οἰκογενείας. Ὁ υἱὸς ὅμως τούτου Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις δὲν φέρει τὸ παλαιὸν οἰκογενειακὸν ἐπώνυμον, ἀλλὰ τὸ τοῦ πάππου Λασκάρεως.

Ἀπὸ τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος ἐγένοντο συνοικέσια μεταξὺ διαφόρων κλάδων τῶν Βατατζῶν καὶ προῆλθαν ἐκ τούτων οἱ *Διπλοβατάτζαι*. Διπλοβατατζῖνα ἀναφέρεται ἤδη παρὰ τῷ Παχυμέρῃ (1,174). *Ἀλέξιος Διπλοβατάτζης, Μανουὴλ Διπλοβατάτζης* ἀναφέρονται εἰς ἔγγραφα τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος [2]. Ὁ Καντακουζηνὸς ἀναφέρει (τ. 3,135) «ἄρχοντα ἐν Βερροίᾳ τὸν πρωτοβεστιαρίτην Διπλοβατάτζην». Τὸ 1430 ὁ Θεόδωρος Διπλοβατάτζης προσέφερεν εἰς τὴν μονὴν Βατοπεδίου ἓν «ἀνωγεοκάτωγον» εἰς τὴν Λῆμνον [3]. Ἀλλ᾽ ὁ κλείσας τὸ οἰκογενειακὸν τοῦτο ὄνομα εἶναι ὁ *Θωμᾶς Διπλοβατάτζης*, ὁ ὁποῖος ἐγεννήθη εἰς τὴν Κέρκυραν τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα (τὸ 1468) καὶ ἀπέθανεν εἰς τὴν Ἰταλίαν τὸν δέκατον ἕκτον (τὸ 1541). Ἐκεῖ κατέλαβε μεγάλα ἀξιώματα, διεκρίθη ὡς νομομαθὴς καὶ ἔγραψεν ἰταλιστὶ καὶ λατινιστὶ νομικὰ καὶ ἱστορικὰ συγγράμματα [4].

Μετὰ τὴν παρέκβασιν περὶ Διπλοβατατζῶν ἐπανέρχομαι εἰς τὴν οἰκογένειαν Βατάτζη. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀνδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου καὶ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ, ἀναφέρεται *Ἰωάννης Βατάτζης* μὲ πολλὰ ἀξιώματα, τοῦ πρωτοκυνηγοῦ, τοῦ πρωτοσπαθαρίου, τοῦ χαρτουλαρίου, τοῦ στρατοπεδάρχου [5]. Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ὅλα αὐτὰ ἔφερε διαδοχικῶς τὸ αὐτὸ πρόσωπον. Τὸ ὄνομα *Ἰωάννης* ἦτο σύνηθες εἰς τοὺς διαφόρους κλάδους τῆς οἰκογενείας καὶ ἐνδέχεται νὰ ἔφεραν τοῦτο κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν δύο ἄνδρες.

---

[1] Byzantion τ. 4 (1929) σ. 189. Διεθνὴς Ἐφημερὶς Νομισματικῆς ἀρχαιολογίας τ. 7 (1904) σ. 269.

[2] Σάθα, Μεσ. Βιβλιοθήκη 1, 240. Actes de Zographou, σ. 65.

[3] Βλ. περιοδικὸν Παλαμᾶν τ. 1 (1917) σ. 771.

[4] Περὶ τοῦ Θωμᾶ Διπλοβατάτζη βλ. Ἑλληνομνήμονα (1845), σ. 96. Ἰταλικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν λ. Diplovatacci. Δὲν ἠδυνήθην νὰ ἴδω, δυστυχῶς, παρὰ τὰς προσπαθείας μου, τὴν μελέτην Kantorowicz-Schulz, Thomas Diplovatatius 1919.

[5] Καντακ. 2, 475. Revue Numismatique 1905 σ. 337. Miklosich-Müller, Acta et Diplomata 5, 110. Καντακ. 2, 552. Εἰς τὰ Actes de Chilandar (σ. 130) ἀναφέρεται τὸ 1320 κληρικὸς Ἰωάννης Βατάτζης διάφορος τοῦ ἀνωτέρω.

Τοῦτο καθιστᾷ πιθανὸν καὶ παρατήρησις τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ (2,741) περὶ Ἰωάννου Βατάτζη «ἀσήμου γένους». Ἡ οἰκογένεια Βατάτζη δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ ἄσημος, ἀλλ᾽ εἶχαν δημιουργηθῆ καὶ κλάδοι ἀσημότεροι, δὲν ἦσαν ὅλοι οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς οἰκογενείας διακεκριμένοι. Εἶναι ὅμως ἄξιον προσοχῆς ὅτι ὁ χαρακτηριζόμενος ὑπὸ τοῦ Γρηγορᾶ Ἰωάννης Βατάτζης ὡς ἀνήκων εἰς ἄσημον γένος ἦτο «φοβερὸς... καθ᾽ ὧν ὡπλίζετο». Ἦτο δηλ. καὶ ὁ «ἀσήμου γένους» Βατάτζης δυναμικώτατος, ὅπως ἦσαν ἐπὶ αἰῶνας ὅλοι οἱ Βατάτζαι.

Πολλοὶ Βατάτζαι ἀναφέρονται ὄχι μετ᾽ ἀσφαλοῦς χρονολογίας. Σημειώνω κατὰ σειρὰν ὀνόματα:

Ἀπὸ σφραγῖδα [1] ἔγινε γνωστὸς ὁ *Νικηφόρος Βατάτζης* «πρωτοπρόεδρος, βεστάρχης, μέγας δοὺξ καὶ πραίτωρ τοῦ Αἰγαίου». Εἰς τὸ αὐτὸ πρόσωπον ἀναφέρεται βεβαίως καὶ τὸ δημοσιευθὲν εἰς τὰ Ἑλληνικὰ (6, 1933, 82) ὑπὸ Laurent κείμενον, «σφραγὶς πέφυκα Νικηφόρου Βατάτζη». *Ἰωσὴφ Βατάτζης*, μοναχὸς ἴσως, ἀναφέρεται εἰς σφραγῖδα δημοσιευθεῖσαν εἰς τὰ Ἑλληνικὰ (τ. 7, σ. 297).

Ἀπὸ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα εἶναι γνωστὸς ὁ *Θεόδωρος Βατάτζης*, ὅστις ἀναφέρεται ὡς δωρητὴς τοῦ Ἁγίου Ὄρους τὸ 1447 [2], ὁ *Φραγκίσκος Βατάτζης* «χρυσοχόος» ἐκ διαθήκης τοῦ 1497 [3]. Ἀπὸ τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα εἶναι γνωστὸς ὁ «ἐν ἱερεῦσιν εὐλαβέστατος κὺρ *Κωνσταντῖνος Βατάτζης*» [4] (1563) καὶ ἀπὸ τὸν δέκατον ἕβδομον (1694 - 1732) ὁ ἐξ Ἀδριανουπόλεως *Βασίλειος Βατάτζης* [5], ὁ ὁποῖος ἐταξίδευσε πολὺ εἰς Ρωσσίαν καὶ Περσίαν καὶ ἔγραψε περὶ τῶν χωρῶν αὐτῶν.

Τὸ ὄνομα Βατάκης, χωρὶς τσιτακισμόν, ἐσώθη μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων. Ἐσώθη δὲ καὶ τοπωνύμιον «᾽ς τοῦ Βατάτση» εἰς τὴν Θράκην [6]. Ἐπίσης εἰς ἔγγραφα τῆς Κεφαλληνίας τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος ἀναφέρεται «χωράφιον τοῦ Βατάτζη» [7]. Εἰς τὴν Κεφαλληνίαν καὶ τὰς λατινοκρατηθείσας νήσους τοῦ Ἰονίου Πελάγους ἐπῆγαν πολλοὶ πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Θράκην καὶ ἄλλας περιοχὰς τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος καὶ ἑπομένως δὲν φαίνεται περίεργον ὅτι ἀπαντᾷ τοπωνύμιον ἀναφερόμενον εἰς ἰδιοκτήτην Βατάτζην.

---

[1] Izstvestija τ. 9 (1904) 376.

[2] Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζ. Σπουδῶν τ. 8, 1931, σ. 84 σημ.

[3] Σάθα, Μεσ. Βιβλιοθήκη τ. 6, σ. 665.

[4] Benechévitch, Catalogus Codicum Sinaiticorum τ. III, 1, σ. 73.

[5] Θρᾳκικά, ἔκτακτον παράρτημα 1931, σ. 106. Παρνασσὸς 5 (1881) σ. 705 καὶ 801.

[6] Ἀρχεῖον τοῦ Θρᾳκικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ τ. 6 (1939-1940), σ. 285.

[7] Miklosich-Müller, Acta et Diplomata τ. 5, 25.

Τὸ συλλεγὲν ἀνωτέρω ὑλικὸν δὲν ἀναφέρεται ἴσως ὅλον εἰς τοὺς ἀπογόνους τοῦ προσχωρήσαντος εἰς τὸν Σαμουὴλ Βατάτζη τοῦ δεκάτου αἰῶνος. Δὲν ἀποκλείεται τὸ ὄνομα Βάτος – Βατάκης -άτζης νὰ ἐδίδετο εἰς δυσκόλους ἀνθρώπους καὶ ἑπομένως ἐδόθη εἰς διαφόρους οἰκογενείας. Ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης νὰ ἀναφέρωνται ὅλα τὰ ἀνωτέρω ὀνόματα εἰς μίαν ἀρχικῶς οἰκογένειαν, ἡ ὁποία ὡς δυναμικὴ ἀνέδειξε τόσους μεγάλους ἀξιωματούχους, εἶχε τόσας συγγενείας καὶ ἑπομένως ἐδημιούργησε καὶ πολλοὺς οἰκογενειακοὺς κλάδους. Ἤδη ὁ κλάδος τῶν Διπλοβατατσῶν δεικνύει ὅτι οἱ Βατάτσαι εἶχαν διασπασθεῖ εἰς μακρυνὰς συγγενείας, ὥστε νὰ δύνανται νὰ συνάψουν συνοικέσια μεταξύ των εἰς τὴν τόσον αὐστηρὰν τότε ἐποχήν.

Τὸ πλῆθος τῶν κλάδων τῶν Βατατζῶν ἐμποδίζει τὴν εὕρεσιν τῆς γενεαλογικῆς σειρᾶς αὐτῶν εἰς τὸ διάστημα πέντε ἢ ἓξ αἰώνων ποὺ εἶναι γνωστή. Ἴσως ἐπιτρέπεται νὰ διακρίνωμεν ἕνα κλάδον ἰσχυρότερον, αὐτὸν ποὺ χρησιμοποιεῖ συχνὰ τὰ ὀνόματα Ἰωάννης, Θεόδωρος, Βασίλειος, Νικηφόρος. Ἀλλὰ καὶ δι᾿ αὐτὸν ἀκόμη εἶναι δύσκολος ἡ εὕρεσις τῆς γενεαλογικῆς σειρᾶς, σήμερον τοὐλάχιστον. Δὲν θέλω νὰ εἴπω ὅτι ἐγὼ συνέλεξα ὅλα τὰ προσιτὰ σήμερον εἰς τὰς πηγὰς Βατατζῶν ὀνόματα. Πιστεύω ὅτι ὀλίγα συνέλεξα διὰ νὰ δώσω ἀφορμὴν νὰ ἐξετασθῇ τὸ ζήτημα εὐρύτερον.

Πάντως, ὡς πόρισμα ἀπομένει ὅτι ἡ οἰκογένεια ἦτο δυναμικωτάτη καὶ δημιουργικωτάτη καὶ δι᾿ αὐτὸ διετηρήθη ἐπὶ αἰῶνας καὶ ἔδωκε τόσον ἱκανοὺς ἀντιπροσώπους, τῶν ὁποίων προέχει ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Δούκας Βατάτζης.

Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ

ΜΕΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ ΔΙΑΙΡΕΣΕΩΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ ΕΝ ΤΩ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩ ΚΡΑΤΕΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Η PARTITIO ROMANIÆ

Μετὰ τὸ ὑπὲρ τῶν Βενετῶν χρυσόβουλλον τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Γ', τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσε τὸ ἀντικείμενον τοῦ πρώτου κεφαλαίου τῆς παρούσης μελέτης [1], ἡ Partitio Romaniæ κατέχει πρωτεύουσαν θέσιν ὡς πηγή, διαφωτίζουσα τὸ σύστημα τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τετάρτης Σταυροφορίας.

Ὑπὸ τὸν τίτλον Partitio Romaniæ φέρεται πίναξ τῆς διανομῆς τῶν ἐδαφῶν τῆς καταλυθείσης Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μεταξὺ τῶν Σταυροφόρων. Διαιρεῖται τὸ κείμενον τοῦτο εἰς ἓξ παραγράφους: α') Pars prima Domini Ducis et Communis Venetiæ, β') Pars secunda domini Ducis et Communis Venetiæ, γ') Pars prima domini Imperatoris, δ') Pars secunda domini Imperatoris, ε') Pars prima Peregrinorum καὶ ς') Pars secunda Peregrinorum. Πρόκειται περὶ ἀναγραφῆς τῶν ἐδαφῶν τῶν ἐπιδικασθέντων εἰς τὸν Δοῦκα καὶ τὴν Κοινότητα τῆς Βενετίας, εἰς τὸν Λατῖνον Αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ εἰς τοὺς Σταυροφόρους.

Ὡς ἔχει σήμερον, ἡ Partitio Romaniæ δὲν παρέχει τὴν ἐντύπωσιν ἐπισήμου κειμένου, ἀλλὰ σημειώματος, συνταχθέντος προφανῶς ἐπὶ τῇ βάσει ἐπισήμων στοιχείων [2]. Ἔχει πάντως σχέσιν πρὸς τὴν κατὰ μῆνα Μάρτιον τοῦ

---

[1] Βλ. τῆς παρούσης Ἐπετηρίδος, τόμ. 17 (1941), σελ. 208 - 274, τόμ. 18 (1948), σελ. 42 - 62 καὶ τόμ. 19 (1949), σελ. 3 - 25.

[2] Παλαιότεραι ἐκδόσεις περιέχουν ἐν πρωτοκόλλῳ προσθήκας, αἱ ὁποῖαι θὰ ἠδύναντο νὰ ἐκληφθοῦν ὡς στοιχεῖα συμβατικοῦ ἐγγράφου. Οὕτω ἡ ἔκδοσις Muratori περιέχει τὴν ἐπιγραφὴν Pactum inter d. Enricum Dandulum ducem, et Bonifacium marchionem Montisferrati, et Balduinum comitem Flandriæ, et Ludovicum comitem Blesensem, pro captione urbis Constantinopolitanæ, ἀκο-

1204, ἤτοι πρὸ τῆς τελικῆς ἁλώσεως, συναφθεῖσαν μεταξὺ τῶν Σταυροφόρων συμφωνίαν. Ὁ Βελλεαρδουῖνος συνοψίζει τὰ καίρια σημεῖα τῆς συμβάσεως ταύτης [1], τῆς ὁποίας ὅμως κατ᾽ εὐτυχῆ συγκυρίαν διεσώθη αὐτούσιον τὸ κείμενον ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Ἰννοκεντίου τοῦ Γ΄ [2]. Ἐν ὄψει τῆς τελικῆς ἐπιθέσεως πρὸς κατάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οἱ Βενετοὶ καὶ οἱ Σταυροφόροι ὥρισαν ἐκ τῶν προτέρων τὸ καθεστὼς τῶν μελλόντων νὰ προέλθουν ἐκ τῆς κατακτήσεως κρατῶν. Κατὰ τὰς κυριωτέρας ῥήτρας τῆς συμφωνίας τοῦ Μαρτίου, οἱ Βενετοὶ θὰ διετήρουν πάσας τὰς κεκτημένας προνομίας· ἓξ πρόσωπα ὑποδεικνυόμενα ὑπὸ τούτων, καὶ ἰσάριθμα, ἐκλεγόμενα ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων, θὰ ἀπήρτιζον τὸν σύλλογον τῶν ἐκλεκτόρων, οἱ ὁποῖοι θὰ προέβαινον ἐκ τοῦ σταυροφορικοῦ στρατοῦ εἰς τὴν ἀνάδειξιν τοῦ αὐτοκράτορος «ad honorem Dei et Sanctæ Romanæ Ecclesiæ et Imperii». Ὁ οὕτω ἐκλεγόμενος αὐτοκράτωρ θὰ εἶχε τὸ τέταρτον τῆς καταληφθησομένης χώρας καὶ τὰ ἀνάκτορα τῶν Βλαχερνῶν καὶ Βουκολέοντος. Αἱ λοιπαὶ κτήσεις θὰ διενέμοντο ἀφ᾽ ἡμισείας μεταξὺ τῆς Βενετίας καὶ τῶν ἄλλων Σταυροφόρων, τοῦ αὐτοκράτορος βεβαίως ἐξαιρουμένου. Οἱ κληρικοὶ τοῦ μέρους, ἐξ οὗ δὲν ἤθελεν ἐκλεχθῆ ὁ αὐτοκράτωρ, θὰ εἶχον ὑπὸ τὴν κυριότητά των τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ τὸ δικαίωμα τῆς ἀναδείξεως τοῦ λατίνου πατριάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἡ Partitio Romaniæ συνετάχθη εὐθὺς ἀμέσως εἰς ἐκτέλεσιν τῶν ὅρων τῆς συνθήκης τοῦ Μαρτίου. Ἔκ τινων ὅμως διαπιστώσεων προκύπτει ὅτι τὰ πράγματα δὲν ἔχουν οὕτω. Παρετηρήθη δηλαδὴ ὅτι ὁ πίναξ τῆς διανομῆς ἐμφανίζει σημαντικὰ κενά. Οὐδὲν σημειοῦται περὶ τῆς περιοχῆς τῆς ἐκτεινομένης μεταξὺ Ἀξιοῦ καὶ Ἕβρου, ὡς καὶ περὶ τῆς βορειοανατολικῆς Πελοποννήσου, τῆς Βοιωτίας καὶ τῆς κεντρικῆς Εὐβοίας. Ἡ παράλειψις, λυπηρὰ διὰ τὸν μελετητὴν τῶν γεωγραφικῶν πραγμάτων, δὲν εἶναι τυχαία. Ὡς διέγνωσεν ἤδη ὁ Tafel, αἱ παραλειφθεῖσαι χῶραι ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ ἐδάφη, τὰ ὁποῖα τελικῶς ἐξεχωρήθησαν εἰς τὸν Βονιφάτιον τὸν Μομφερρατικόν [3].

λουθεῖ δὲ ἡ δήλωσις: In nomine Dei æterni Bonifacius Marchio, et Balduinus Flandrensis et Hannoniensis, Ludovicus Blesensis et Claramontensis, Enricus S. Pauli, comites, pro parte nostra vobiscum, vir inclyte, domine Enrice Dandule, Venetorum Dux, cum parte vestra, ad hoc, ut unitas et firma inter nos possit esse concordia... talem duximus ordinem observandum, utraque parte juramento astricta... Ἀλλ᾽ αἱ προσθῆκαι αὗται ὀφείλονται εἰς τὸν ἐκδότην, ὁ ὁποῖος παρέλαβε τὰ σχετικὰ στοιχεῖα ἐκ τῆς συμβάσεως τοῦ Μαρτίου 1204. Περὶ τῶν ἐκδόσεων βλ. εὐθὺς κατωτέρω.

[1] Villehardouin, § 234, ἔκδ. E. Faral, τόμ. Β΄, σελ. 34 - 37.

[2] Tafel καὶ Thomas, Urkunden, τόμ. Α΄, σελ. 444 - 452.

[3] Αὐτόθι, σελ. 461. Πρβλ. P. Lemerle, Philippes et la Macédoine

Ἡ παρατήρησις αὕτη καθιστᾷ δυνατὸν τὸν ἀκριβέστερον καθορισμὸν τοῦ χρόνου, καθ᾽ ὃν ἐγράφη τὸ ἡμέτερον ἔγγραφον. Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὴν 9 Μαΐου 1204 ἀνεδείχθη αὐτοκράτωρ ὁ Βαλδουῖνος τῆς Φλάνδρας, παραγκωνισθέντος τοῦ Βονιφατίου τοῦ Μομφερρατικοῦ, ἀρχηγοῦ τῆς Σταυροφορίας. Οὗτος, συμφώνως πρὸς τὴν συμφωνίαν τὴν συναφθεῖσαν μικρὸν πρὸ τῆς ἐκλογῆς, περὶ τὰς ἀρχὰς Μαΐου, ὤφειλε νὰ λάβῃ ὡς κλῆρον tote la terre d'autre part del Braz, devers la Turkie, et l'isle de Grece, ἤτοι τὴν ἐκεῖθεν τῆς Προποντίδος χώραν, τὴν νεύουσαν πρὸς τὴν Τουρκίαν, καὶ τὴν «νῆσον» τῆς Ἑλλάδος [1]. Διὰ νὰ ἱκανοποιήσῃ ὅμως τὸν ἰσχυρὸν ἀντίπαλόν του, ὁ Βαλδουῖνος ἐδέχθη νὰ παραχωρήσῃ εἰς αὐτὸν τὸ Βασίλειον τῆς Θεσσαλονίκης, ἅτε εὑρισκόμενον πλησιέστερον πρὸς τὰς κτήσεις τοῦ βασιλέως τῆς Οὐγγαρίας, τοῦ ὁποίου ὁ Βονιφάτιος πρὸ μικροῦ εἶχε νυμφευθῆ τὴν ἀδελφήν, χήραν τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου Ἰσαακίου τοῦ Β΄ [2]. Ἡ τροποποίησις αὕτη τῆς ἀρχικῆς συμφωνίας ἐγένετο εὐθὺς μετὰ τὴν στέψιν τοῦ νέου αὐτοκράτορος, ἑπομένως μετὰ τὴν 16 Μαΐου 1204. Τὴν χρονολογίαν ταύτην θεωροῦμεν ὡς terminum post quem διὰ τὴν σύνταξιν τῆς Partitio Romaniæ.

Μετὰ τῆς αὐτῆς περίπου ἀκριβείας δύναται νὰ ὁρισθῇ καὶ ὁ terminus ante quem. Ὁ Βαλδουῖνος, παραβαίνων τὰς νεωστὶ συναφθείσας συνθήκας, εἰσῆλθεν εἰς τὰ ἐδάφη τοῦ Βονιφατίου καὶ ἐπελήφθη τῆς κατακτήσεως αὐτῶν. Εἰς ἀντίποινα ὁ τελευταῖος κατέλαβε τὸ Διδυμότειχον καὶ ἐπολιόρκησε τὴν Ἀδριανούπολιν. Ἡ ῥῆξις μεταξὺ τῶν δύο Φράγκων ἡγετῶν ἀπεσοβήθη διὰ τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ δουκὸς τῆς Βενετίας καὶ τοῦ κόμιτος Λουδοβίκου de Blois. Ὁ ἱστορικὸς Γοδοφρεῖδος ὁ Βιλλεαρδουῖνος, ὁ ὁποῖος ἔλαβε προσωπικῶς μέρος εἰς τὰς διαπραγματεύσεις, ὁμιλεῖ διὰ μακρῶν περὶ τοῦ ἐπεισοδίου [3]. Μαρτυρεῖ συγκεκριμένως ὅτι, κατὰ τὰ τέλη Σεπτεμβρίου, τῆς διαφορᾶς πλήρως διευθετηθείσης, εἰρήνη ἐπεκράτει εἰς τὰς χώρας τὰς κειμένας μεταξὺ Κωνσταντινουπόλεως καὶ Θεσσαλονίκης [4]. Ἀφοῦ ἀνωτέρω ἐδέχθημεν ὅτι ἡ ἀπουσία τῶν ἐδαφῶν τῶν εὑρισκομένων μεταξὺ Ἕβρου καὶ Ἀξιοῦ, ὡς καί τινων περιοχῶν τῆς νοτιωτέρας Ἑλλάδος, ἐκ τοῦ πίνακος τῆς διανομῆς ὀφείλεται εἰς τὴν ἀναφυεῖσαν ἀμφισβήτησιν περὶ τὰς κτήσεις τοῦ Βονιφατίου τοῦ Μομφερρατικοῦ, συνάγομεν μετὰ πολλῆς πιθανότητος ὅτι ἡ Partitio

---

orientale à l'époque chrétienne et byzantine (Παρίσιοι 1945), σελ. 180. J Longnon, Problèmes de l'histoire de la Principauté de Morée, Journal des Savants 1946, σελ. 78 κἑ.

[1] Villehardouin, § 258, σελ. 64 - 65.

[2] Αὐτόθι, § 264, σελ. 70 - 71.

[3] Αὐτόθι, §§ 277 κἑ., σελ. 84 κἑ.

[4] Αὐτόθι, § 302, σελ. 110 - 111.

Romaniæ συνετάχθη καθ' οὓς χρόνους ὑφίστατο ἡ ἀμφισβήτησις αὕτη, ἤτοι τὸ ἐνωρίτερον ἀπὸ τῆς 16 Μαΐου μέχρι τέλους Σεπτεμβρίου τοῦ 1204 [1].

Ἐκ τῆς μορφῆς τῶν γεωγραφικῶν ὀνομάτων καί τινων ἄλλων λέξεων πειθόμεθα ὅτι τὸ ἡμέτερον κείμενον συνετάχθη ἐπὶ τῇ βάσει ἑλληνικῶν πηγῶν. Τίνες αἱ πηγαὶ αὗται δὲν εἶναι δυνατὸν μετ' ἀκριβείας νὰ λεχθῇ. Νομίζομεν πάντως ὅτι οἱ συντάξαντες τὸν πίνακα ἐστηρίχθησαν ἐπὶ στοιχείων εἰλημμένων ἐκ τοῦ μεγάλου ἐδαφονομίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἄλλων φορολογικῆς φύσεως ἀρχείων. Εἰς τοιοῦτον τινὰ τρόπον διανομῆς ἀναφέρεται μετὰ πολλῆς πικρίας καὶ δηκτικότητος καὶ ὁ Νικήτας ὁ Χωνιάτης, λέγων περὶ τῶν Σταυροφόρων : «ὡς δὲ καὶ κλήρους πόλεων καὶ χωρῶν ἤρξαντο βάλλειν, ἦν ἰδέσθαι καὶ θέσθαι ὅτι διὰ πλείστου τοῦ θαύματος ἀνδρῶν τυφομανῶν μὴ ξυμβλητὴν ἀπόνοιαν, εἴτ' οὖν παράνοιαν, εἰπεῖν οἰκειότερον. Ὡς γὰρ βασιλέων ἤδη βασιλεῖς καθεστῶτες καὶ τὸ περίγειον ἅπαν ἐν χερσὶν ἔχοντες, *τοῖς μὲν ῥωμαϊκοῖς σχοινίσμασιν ἀπογραφεῖς ἐπέστησαν, γνῶναι πρότερον τὰς ἐπετείους ἀποφορὰς θέλοντες*, εἶθ' οὕτω κατὰ πάλους αὐτὰ μερίσασθαι· τὰς δὲ παρ' ἄλλοις ἔθνεσι καὶ βασιλεῦσι καρπουμένας ἀρχὰς καὶ ἐξουσίας ἐκ τοῦ αὐτίκα διείλοντο» [2]. Ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ταύτης συνηγορεῖ καὶ ἡ ἐν τῷ κειμένῳ μνεία φορολογικῶν ὅρων, ὡς *ἐπίσκεψις, χαρτουλαρᾶτον, προσωπικὰ κτήματα* κλπ.

Ἡ Partitio Romaniæ, συνταχθεῖσα, ὡς ἐλέχθη, ἐπὶ τῇ βάσει ἑλληνικῶν πηγῶν μεταξὺ τῆς 16 Μαΐου καὶ τοῦ τέλους Σεπτεμβρίου 1204, περιῆλθεν εἰς ἡμᾶς ἐξ ἀρχειακῶν κειμένων καὶ χειρογράφων ἀποκλειστικῶς βενετικῶν : ἐκ τοῦ Liber Albus, φύλλ. 34 κἑ., καὶ τοῦ Liber Pactorum, Α', φύλλ. 246 κἑ., Β', φύλλ. 261 κἑ. Ἀπόγραφα περιέχουν ὡσαύτως καὶ ὁ ὑπ' ἀριθμ. 284 κῶδιξ τοῦ Ἁγίου Μάρκου, φύλλ. 3, καὶ οἱ Muratorii κώδικες τῆς Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης I καὶ II [3].

Τὸ ἡμέτερον ἔγγραφον ἐχρησιμοποιήθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ βενετικῷ Χρονικῷ τοῦ Μαρίνου Da Canale, τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, La Cronique des Veniciens de Maistre Martin Da Canal. Τὰ καταχωρισθέντα αὐτόθι κείμενα ἀποτελοῦν ἁπλῆν μετάφρασιν τῆς Partitio Romaniæ μετά τινων συμπτύξεων καὶ παραλείψεων [4]. Εὐρύτερον ἡρμήνευσε τὸ ἔγγραφον τῆς διανομῆς ὁ Βενετὸς ἱστορικὸς Paulus Rhamnusius (Rannusio) ἐν τῷ ἔργῳ του Della Guerra di Constantinopoli per la restitutione degl'Imperatori Comneni, ἐν Βενετίᾳ, 1604, σελ. 117 κἑ. Πρβλ. καὶ τὴν δευτέραν ἔκδοσιν τοῦ 1635

[1] Πρβλ. καὶ J. Longnon, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 78.
[2] Νικήτας ὁ Χωνιάτης, σελ. 787 - 788 (Bonn.).
[3] Tafel καὶ Thomas, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 452.
[4] Τὰ σχετικὰ χωρία βλ. προχείρως αὐτόθι, σελ. 493 - 495.

De Bello Constantinopolitano, σελ. 159 κἑ. [1]. Τοῦ κειμένου ὁ Rhamnusius ἔλαβε γνῶσιν ἐξ ἀνακοινώσεως τοῦ Giovanni Francesco Ottobono, μεγάλου καγκελλαρίου τῆς Βενετικῆς Πολιτείας, δὲν ἐξέδωκεν ὅμως τοῦτο αὐτούσιον, ἀλλ' ἐλευθέρως ἐχρησιμοποίησεν, ἐγκαταμείξας καὶ ἰδίας γεωγραφικὰς παρατηρήσεις. Ἐμφορούμενος σεβασμοῦ πρὸς τὴν κλασσικὴν Ἀρχαιότητα καὶ παραβλέπων τὴν ἑλληνικὴν ὀνοματολογίαν, ὡς αὕτη διεμορφώθη κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, πολλὰ διέστρεψε καὶ παρηρμήνευσε

Ἐν ἀγνοίᾳ τῶν ἐρευνῶν τοῦ Rhamnusius, ἐδημοσίευσε τὸ ἔγγραφον ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Βενετικοῦ Χρονικοῦ τοῦ Ἀνδρέου Δανδόλου ὁ A. Muratori, Rerum Italicarum Scriptores, τόμ. ΙΒ', σελ. 328 κἑ., ἐν Μιλάνῳ, 1728 [2]. Νεωτέραν ἔκδοσιν παρέσχεν ὁ F. Wilken, Geschichte der Kreuzzüge, μέρος Ε', Beylagen, σελ. 3 - 8, ἐν Λειψίᾳ, 1829. Ἐκ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Muratori παρέλαβε τὸ ἔγγραφον ὁ Buchon, Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française aux XIIIe, XIVe et XVe siècles dans les provinces démembrées de l'Empire grec à la suite de la Quatrième Croisade, τόμ. Α', σελ. 8 κἑ., ἐν Παρισίοις, 1840. Εἰς τὴν ἀποκατάστασιν καὶ τὴν ὅλην ἑρμηνείαν τοῦ κειμένου ἐξόχως συνέβαλον αἱ ἐργασίαι τοῦ Fr. Tafel, Symbolarum Criticarum, Geographiam Byzantinam spectantium, partes duæ, Pars posterior Pactum Francorum anni 1204 de partitione Regni Græci, Abhandlungen der III. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften, τόμ. 5. τεῦχος 3, ἐν Μονάχῳ, 1849 (τὸ κείμενον μετὰ μεταφράσεως ἑλληνικῆς σελ. 55 - 75. Πρβλ. καὶ σελ. 17 - 20). Ἐκεῖθεν μετά τινων βελτιώσεων καὶ γεωγραφικῶν ὑπομνημάτων περιελήφθη ἐν Tafel καὶ Thomas, Urkunden zur älteren Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig, μέρος Α', σελ. 464 - 488, ἐν Βιέννῃ, 1856. Τὴν τελευταίαν ταύτην ἔκδοσιν ἔχομεν κυρίως ὑπ' ὄψιν.

Ἐπειδὴ κύριον ἀντικείμενον τῆς παρούσης μελέτης δὲν εἶναι ἡ διανομὴ τῶν ἐδαφῶν τῆς καταλυθείσης Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μεταξὺ τῶν Σταυροφόρων, ἀλλ' ἡ ἐπαρχιακὴ διοίκησις τῆς Αὐτοκρατορίας ταύτης καὶ ἐμμέσως ἡ διερεύνησις γεωγραφικῶν θεμάτων, δὲν κρίνομεν ἀναγκαῖον νὰ ἀκολουθήσωμεν πιστῶς τὴν τάξιν τῆς ἀναγραφῆς τὴν τηρουμένην ἐν τῷ ἐγγράφῳ. Διασπῶντες τὸ παρ' αὐτοῦ παρεχόμενον ὑλικόν, ἀπηρτίσαμεν τρεῖς μεγάλας γεωγραφικὰς ἑνότητας, ταύτας· α') Κατωτέρα Ἑλλὰς μετὰ τῶν νήσων, Ἤπειρος καὶ Ἀλβανία, Θεσσαλία καὶ Δυτικὴ Μακεδονία· β') Θρᾴκη καὶ γ') Μικρὰ

[1] Εὐρέα ἀποσπάσματα τῆς δευτέρας ἐκδόσεως παρὰ Tafel, Symbolæ Criticæ, Β', σελ. 26 - 44.
[2] Νεωτέρα ἔκδοσις τοῦ Χρονικοῦ : Raccolta degli Storici Italiani ordinata da L. A. Muratori, τόμ. ΙΑ', μέρος 1 : Andreæ Danduli, Chronica per extensum descritta, ἔκδ. Ester Pastorello, Bologna 1938.

Ἀσία μετὰ τῶν παρακειμένων νήσων. Πλεῖστα γεωγραφικὰ καὶ διοικητικὰ προβλήματα διηυκρινήθησαν ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ. Πρὸς ἀποφυγὴν φόρτου καὶ ἐπαναλήψεων, παραπέμπομεν πολλάκις εἰς τὰ ἤδη λεχθέντα, περιοριζόμενοι εἰς τὰς ἀπαραιτήτους καὶ τὰς καιρίας προσθήκας [1].

Α´

Κατωτέρα Ἑλλὰς μετὰ τῶν νήσων, Ἤπειρος καὶ Ἀλβανία, Θεσσαλία καὶ Δυτικὴ Μακεδονία.

1. Πελοπόννησος μετὰ τῶν παρακειμένων νήσων. Τὸ θέμα Πελοποννήσου, τοῦ ὁποίου, ἡνωμένου μετὰ τοῦ θέματος τῆς Ἑλλάδος, τὴν ἱστορίαν παρακολουθοῦμεν μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ΙΒ´ αἰῶνος [2], ἐμφανίζεται καὶ ἐν τῷ κειμένῳ τούτῳ διεσπασμένον εἰς μικροτέρας διοικητικὰς καὶ φορολογικὰς ἑνότητας: εἰς τὴν ἐπαρχίαν Λακεδαιμονίας, ὑφ᾽ ἣν ὑπήγοντο δύο *ἐπισκέψεις* [3], ἡ μικρὰ καὶ ἡ μεγάλη, εἰς τὰ Καλάβρυτα [4] καὶ τὸ *ὅριον* [5] Πατρῶν καὶ Μεθώνης μετὰ πάντων τῶν ἀνηκόντων εἰς αὐτό, ἤτοι τῶν κτημάτων τῶν οἰκογενειῶν Βρανᾶ καὶ Καντακουζηνοῦ, τῶν ζευγηλατείων [6] τῆς Εἰρήνης, θυγατρὸς τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου τοῦ Γ´, μετὰ τῶν ζευγηλατείων τῶν Μύλων καὶ τοῦ Παντοκράτορος καὶ τῶν λοιπῶν μοναστηριακῶν κτημάτων ἢ

[1] Οἱ ἐντὸς ἀγκυλῶν ἀριθμοὶ δηλοῦν τὰς σελίδας τοῦ ἀνατύπου.

[2] Ν. Ἀ. Βέη, Zur Sigillographie der byz. Themen Peloponnes und Hellas, Viz. Vremennik, τόμ. 21 (1914), μέρος τρίτον, σελ. 214 κέ. G. Stadtmüller, Michael Choniates Metropolit von Athen, σελ. 157, 158, 272. Δ. Ἀ. Ζακυθηνοῦ, Une inscription byzantine du Parthénon et les institutions provinciales de l'Empire, L'Hellénisme Contemporain, 1948, σελ. 206.

[3] Περὶ τῆς εἰδικῆς σημασίας τῆς λέξεως βλ. ἀνωτέρω ΕΕΒΣ, τόμ. 17, σελ. 241 κέ. [34 κέ.].

[4] Τὸ ὄνομα φέρεται εἰς τὰ χειρόγραφα ὑπὸ τοὺς τύπους Kalobrita, Lialobrita, Kalobries. Ἡ γαλλικὴ διασκευὴ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως καὶ αἱ Assises de Romanie παραδίδουν τὸν τύπον Colovrate.

[5] Περὶ τῆς τεχνικῆς σημασίας τοῦ ὅρου τούτου βλ. ἀνωτέρω ΕΕΒΣ, τόμ. 17, σελ. 248 [41].

[6] Τὴν λέξιν villa τοῦ λατινικοῦ κειμένου ὁ Tafel ἀποδίδει διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ ὅρου *μετόχιον*. Προτιμῶμεν τὴν βυζαντινὴν λέξιν *ζευγηλατεῖον*, ἀντιστοιχοῦσαν ἀκριβέστερον πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς λατινικῆς καὶ μάλιστα προκειμένου περὶ κτημάτων ἀνηκόντων εἰς τὸ στέμμα ἢ εἰς μέλη τῆς δυναστείας, ὡς ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει.

ζευγηλατείων τινῶν, τὰ ὁποῖα εὑρίσκονται ἐν αὐτοῖς, ἤτοι τῆς μικρᾶς καὶ μεγάλης ἐπισκέψεως: Provincia Lakedemonie, micra et megali episkepsis, i.e. parva et magna pertinentia, Kalabrita... Zachinthos et Kefalinia... Orium Patron et Methonis, cum omnibus suis, scilicet pertinentiis de Brana, pertinentia de Cantacuzino, et cum villis Kyreherinis, filie imperatoris Kyrialexii, cum villis de Molineti, dc Pantocratora, et de ceteris monasteriorum, sive quibusdam villis, quæ sunt in ipsis, scilicet de micra et megali episkepsi, i.e. de parva et magna pertinentia [1]. Τὸ ἀντίστοιχον χωρίον τοῦ Μαρίνου Da Canale ἔχει ὡς ἑξῆς: La segont partie de Monseignor li Dus ce est la provinse de Lakedemonie ; ce est la petit el la grant partinense, episkepsis. Kalobrita... Gichintos et Kefalonia... Orium Patron et Methonis, con totes les soes partinenses ; de Brana, et les partinenses de Catagosino ; et con les viles de kire Herineis, dou fie de l'enpereor kiri Alexii ; et con les viles de Moliveti, de Pantocratora, et de tos les autres mostiers, ou aucunes viles que sont en celes mesmes partinenses : ce de micra et de megalli et de episkepsi : ce est de la petit et de la grant pertinense [2]. Ἐκ τῶν παρακειμένων νήσων περιλαμβάνομεν εἰς τὴν γεωγραφικὴν ἑνότητα τῆς Πελοποννήσου μόνον τὰς πρὸς δυσμὰς κειμένας, τὴν Κεφαλληνίαν καὶ τὴν Ζάκυνθον· τὰς πρὸς ἀνατολάς, τὴν Αἴγιναν καὶ τὴν Σαλαμῖνα, συνάπτομεν μετὰ τοῦ ὁρίου Ἀθηνῶν καὶ Μεγάρων.

Ὁ συντάκτης τοῦ πίνακος μνημονεύει περιφερείας τῆς Πελοποννήσου, τὰ Καλάβρυτα, πιθανῶς μετὰ τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς χερσονήσου, τὸ *ὅριον* Πατρῶν καὶ Μεθώνης καὶ τὴν ἐπαρχίαν Λακεδαιμονίας. Τὸ *ὅριον* Κορίνθου, Ἄργους καὶ Ναυπλίου, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνεται ἐν τῷ χρυσοβούλλῳ τοῦ 1198 [3], παραλείπεται, ὡς καὶ αἱ ἄλλαι περιοχαί, αἱ προοριζόμεναι διὰ τὸν Βονιφάτιον τὸν Μομφερρατικόν [4].

Τὰ κατὰ τὸ ὅριον Πατρῶν καὶ Μεθώνης διηυκρινήθησαν ἀνωτέρω [5]. Τὸ ἔγγραφον τῆς διανομῆς παρέχει συμπληρωτικάς τινας εἰδήσεις περὶ τῶν ἐν τῇ διοικητικῇ ταύτῃ περιφερείᾳ εὑρισκομένων κτημάτων μέλους τῆς καταλυθείσης ἑλληνικῆς δυναστείας καὶ τῶν οἰκογενειῶν Βρανᾶ καὶ Καντακουζηνοῦ. Μνημονεύονται συγκεκριμένως αἱ villæ Molineti καὶ Pantocratora. Τὸ πρῶτον τοπωνύμιον ταυτίζει ὁ Longnon πρὸς τὸν συνοικισμὸν Μύλα (;) παρὰ τὸν Πάμισον, ἐν Μεσσηνίᾳ [6]. Ἐν τῇ μεσαιωνικῇ γεωγραφίᾳ τῆς δυτι-

[1] Tafel καὶ Thomas, Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 468 - 470.

[2] Αὐτόθι, σελ. 494.

[3] Βλ. ἀνωτέρω ΕΕΒΣ, τόμ. 17, σελ. 249 - 252 [42 - 45].

[4] J. Longnon, Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 79 - 80.

[5] ΕΕΒΣ, τόμ. 17, σελ. 248 - 249 [41 - 42].

[6] J. Longnon, Αὐτόθι, σελ. 79, σημ. 1.

κῆς Πελοποννήσου δύο τοποθεσίαι, καθ᾽ ὅσον γνωρίζομεν, φέρονται ὑπὸ τὸ ὄνομα Μύλοι. Ἡ μία, ὑπὸ τὸν τύπον La Molines, μνημονεύεται ἐν ἀναγραφῇ φεούδων τοῦ ἔτους 1391 [1]. Ἡ δευτέρα εἶναι γνωστὴ ἐκ βενετικῶν ἐγγράφων τῶν ἐτῶν 1423 κἑ. ὡς Molines, castrum Molendinorum, fortalicium Molendinorum, μνημονεύεται δὲ ὁμοῦ μετὰ τῶν χωρίων Ζόγγλον, Ἅγιος Ἠλίας καὶ Νίκλι [2]. Αἱ τοποθεσίαι αὗται ἔκειντο παρὰ τὸ Μανιατοχώρι καὶ τὸ Γρίζι τῆς ἐπαρχίας Πυλίας [3]. Οὐδεμίαν πληροφορίαν ἔχομεν περὶ τοῦ τοπωνυμίου Παντοκράτωρ. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διοικητικὴν ἱστορίαν τῶν Πατρῶν, πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι νεώτερον χειρόγραφον τῆς μονῆς Βαρνάκοβας ἀναφέρει δωρεὰν «τοῦ εὐσεβεστάτου Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου αὐθεντεύοντος τούτου τῆς Παλαιᾶς Πάτρας ἔτη θ´», ἐπὶ Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ [4]. Τίς ὁ Παλαιολόγος οὗτος καὶ τίς ἡ ἀρχή, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐν Πάτραις, δὲν γνωρίζομεν· πάντως τὰ ἐν τῷ μεταγενεστέρῳ τούτῳ κειμένῳ λεγόμενα δὲν εἶναι ἄξια πίστεως.

Ἡ ἐπαρχία Λακεδαιμονίας [5], ὡς διοικητικὴ περιφέρεια, δὲν εἶναι ἄλλοθεν γνωστή. Ἐν τῷ Βίῳ τοῦ ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε γίνεται ἐπανειλημμένως λόγος περὶ τῆς παρουσίας ἀνωτέρων δημοσίων λειτουργῶν ἐν τῇ Λακωνικῇ. Οὕτω ὁ στρατηγὸς τοῦ θέματος Γρηγόριος, ἀνὴρ «φιλοπαίγμων» καὶ «τοῖς ἀθύρμασι λίαν ἡδόμενος», φέρεται ἐν Σπάρτῃ «συνσφαιρίζων τοῖς αὐτόχθοσι» [6], ἀλλ᾽ ὁ διάδοχός του Βασίλειος ὁ Ἀπόκαυκος διέτριβεν ἐν

---

[1] Ch. Hopf, Chroniques gréco-romanes, σελ. 230.

[2] Κ. Σάθα, Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τόμ. Α´, σελ. 150, 154, 176, τόμ. Γ´, σελ. 323, 336. Ἀ. Μομφερράτου, Οἱ Παλαιολόγοι ἐν Πελοποννήσῳ (Ἀθῆναι 1913), σελ 53 κἑ. Τὸ χωρίον Νίκλι τοῦ βενετικοῦ ἐγγράφου οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὸ μεσαιωνικὸν πόλισμα τῆς Τεγεάτιδος. Εἶναι μία τῶν ὁμωνύμων τοποθεσιῶν καὶ ἔκειτο ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Πυλίας: Δ. Βαγιακάκου, Συμβολὴ εἰς τὰ περὶ Νίκλων - Νικλιάνων τῆς Μάνης, Ἀθηνᾶ, τόμ. 53 (1949), σελ. 188 κἑ.

[3] Περὶ Μανιατοχωρίου εἰδικώτερον βλ. Στ. Δραγούμη, Χρονικῶν Μορέως Τοπωνυμικὰ - Τοπογραφικὰ - Ἱστορικὰ (Ἀθῆναι 1921), σελ. 244 κἑ.

[4] Στ. Θωμοπούλου, Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν, ἔκδ. δευτέρα (Πάτραι 1950), σελ. 288.

[5] Ὁ τύπος *Λακεδαιμονία*, ἀπαντῶν παρὰ τὸν τύπον *Λακεδαίμων*, ἀντικατέστησε τὸ ὄνομα τῆς ἀρχαίας Σπάρτης, τὸ ὁποῖον συνεδέετο στενότερον πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαιότητος καὶ τὴν εἰδωλολατρικὴν παράδοσιν. Ἤδη ἐν τῷ Συνεκδήμῳ τοῦ Ἱεροκλέους σημειοῦται: «Λακεδαίμων μητρόπολις τῆς Λακωνικῆς, ἡ πρὶν Σπάρτη» (647, 8 ἔκδ. A. Burckhardt, σελ. 10). Τὸ νέον ὄνομα φαίνεται χρησιμοποιηθὲν ἀρχικῶς πρὸς δήλωσιν τῆς ἐπισκοπῆς: Mansi, τόμ. Ζ´, στ. 612. Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως παραδίδει τοὺς τύπους *Λακεδαιμονία* καὶ κατὰ παρετυμολογίαν *Λακκοδαιμονία*. Ἐν τῇ γαλλικῇ διασκευῇ μαρτυροῦνται τὰ ὀνόματα La Cremonie καὶ La Cremoignie.

[6] Σπ. Λάμπρου, Ὁ βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, Νέος Ἑλληνομνήμων, τόμ. 3 (1906), σελ. 172.

Κορίνθῳ [1]. Ἦλθεν ὅμως καὶ οὗτος εἰς τὴν Λακεδαίμονα, διὰ νὰ προσκυνήσῃ τὴν σορὸν τοῦ ὁσίου [2]. Μνημονεύεται ὡσαύτως ἡ ἀποστολὴ ἐκτάκτου λειτουργοῦ τοῦ αὐτοκράτορος, κουβικουλλαρίου τινός, ἐντεταλμένου τὴν «χρυσοτελῆ εἴσπραξιν» [3]. Πάντες ὅμως οἱ ὑπάλληλοι οὗτοι δὲν διεχειρίζοντο μόνιμόν τινα ἀρχὴν ἐν τῇ Λακωνικῇ. Μονιμώτερον φαίνεται ἐγκατεστημένος ἐν αὐτῇ ὁ Ἀντίοχος, ὁ ὁποῖος διεῖπε τὴν δουκικὴν ἀρχὴν τῆς τῶν ἐθνικῶν χώρας, ἤτο δηλαδὴ διοικητὴς τῶν περιοχῶν τοῦ Ταϋγέτου τῶν κατοικουμένων ὑπὸ Σλάβων [4].

Ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ ἔτους 1027, ἡ ὁποία διεσώθη ἐν ἀντιγράφῳ τοῦ Μιχαὴλ Fourmont, ἀναφέρεται τὸ «κάστρον Λακεδαίμονος» ἐπ᾽ εὐκαιρίᾳ κατασκευῆς γεφύρας μετὰ ναοῦ ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ Ἴριδος, τοῦ ἀρχαίου Εὐρώτα. Γίνεται ἐν αὐτῇ λόγος περὶ τοῦ κριτοῦ καὶ στρατηγοῦ τοῦ θέματος Πελοποννήσου, ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ὁποίου ὑπήγετο ἡ Λακωνική [5]. Κατὰ τὸν ΙΑ´ ὡσαύτως αἰῶνα μνημονεύεται ἐν ἐπιστολῇ Παύλου τινὸς Κατωτικοῦ ὁ πρωτοπρόεδρος καὶ *προνοητὴς* Λακεδαιμονίας Ξιφιλῖνος, ὅστις ταυτίζεται πρὸς δύο συγχρόνους ὁμωνύμους ἄνδρας, πρὸς τὸν πρωτοπρόεδρον Κωνσταντῖνον τὸν Ξιφιλῖνον, γνωστὸν ἐκ μολυβδοβούλλου, καὶ πρὸς Κωνσταντῖνον τὸν Ξιφιλῖνον, δρουγγάριον τῆς βίγλης, γνωστὸν ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ [6]. Ἀπὸ τοῦ Α´ μ.Χ. αἰῶνος, ὅτε ὁ θεσμὸς μαρτυρεῖται τὸ πρῶτον ἐν Αἰγύπτῳ [7], μέχρι τοῦ ΙΒ´ οἱ *προνοηταὶ* ἤσκουν καθήκοντα οἰκονομικά, ἀσχολούμενοι ἰδίως περὶ τὴν διαχείρισιν τῶν κτημάτων τοῦ Στέμματος καὶ τῶν μελῶν τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας. Εἴς τινας περιπτώσεις φαίνονται συνδυάζοντες καὶ δικαιοδοσίαν διοικητικήν. Ὁ *προνοητὴς Βουλγαρίας* ὑπῆρξε κατὰ τὸν ΙΑ´ αἰῶνα ὁ ἀνώτατος στρατιωτικὸς καὶ πολιτικὸς διοικητὴς τῶν

---

[1] Αὐτόθι, σελ. 174.

[2] Αὐτόθι, σελ. 184.

[3] Αὐτόθι, σελ. 191. Ἡ οὕτω λεγομένη «τῇ κοινῇ καὶ συνήθει διαλέκτῳ» χρυσοτελὴς εἴσπραξις ἐνθυμίζει τὴν παλαιοτέραν *χρυσοτέλειαν*, τὴν ἐπιβληθεῖσαν εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἀναστασίου τοῦ Α´ καταργηθέντος *χρυσαργύρου*: G. Ostrogorsky, Geschichte des byz. Staates, σελ. 39.

[4] Σπ. Λάμπρου, Αὐτόθι, σελ. 194. Σ. Κουγέα, Περὶ τῶν Μελιγκῶν τοῦ Ταϋγέτου ἐξ ἀφορμῆς ἀνεκδότου βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς ἐκ Λακωνίας, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 15, 3 (1950), σελ. 14 κἑ.

[5] CIG, ἀριθ. 8704. Περὶ τῶν ἐκκλησιῶν τῶν ἀνεγειρομένων παρὰ τὰς γεφύρας, ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης, βλ. G. Millet, Eglise et pont à Byzance, Βυζαντινὰ Μεταβυζαντινά, τόμ. 1, 2 (1949), σελ. 103 - 111.

[6] Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ξιφιλῖνος, πρωτοπρόεδρος καὶ προνοητὴς Λακεδαιμονίας, Byz. Zeitschrift, τόμ. 14 (1905), σελ. 563 - 567.

[7] F. Preisigke, Fachwörter des öffentlich Verwaltungsdienstes Ægyptens, τόμ. Γ´, σελ. 149 - 150.

χωρῶν τοῦ καταλυθέντος Βουλγαρικοῦ Κράτους [1]. Ὁ προνοητὴς Λακεδαιμονίας ὁ Ξιφιλῖνος ἤσκει πιθανώτατα καθήκοντα οἰκονομικά, ἐντεταλμένος τὴν διαχείρισιν τῆς μεγάλης καὶ τῆς μικρᾶς *ἐπισκέψεως*, τῶν ὁποίων τὴν ὕπαρξιν ἀπεκάλυψεν εἰς ἡμᾶς ἡ Partitio Romaniæ.

Αἱ νῆσοι τοῦ Ἰονίου Πελάγους, αἱ ὁποῖαι ἐν τῷ χρυσοβούλλῳ τοῦ 1198 ἀναγράφονται ὁμοῦ ἐν συνεχείᾳ [2], φέρονται ἐν τῷ ἡμετέρῳ ἐγγράφῳ καταvενεμημέναι εἰς δύο ὁμάδας, ἂν καὶ ἐπεδικάσθησαν ἅπασαι εἰς τὴν μερίδα τοῦ δουκὸς τῆς Βενετίας. Καὶ ἡ μὲν πρώτη ὁμάς, περιλαμβάνουσα τὴν Ζάκυνθον καὶ τὴν Κεφαλληνίαν, μνημονεύεται παρὰ τὰς πελοποννησιακὰς κτήσεις, ἡ δὲ δευτέρα, ἀποτελουμένη ἐκ τῆς Λευκάδος καὶ τῆς Κερκύρας, παρὰ τὰς ἠπειρωτικὰς καὶ ἀλβανικὰς ἐπαρχίας. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ μετὰ βεβαιότητος, ἐὰν ἡ διάσπασις αὕτη σημαίνῃ ὅτι τὸ παλαιὸν θέμα Κεφαλληνίας εἶχε πλήρως ἀποσυντεθῇ. Πάντως κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1205 καὶ βραδύτερον τῷ 1228 ἡ Κέρκυρα θὰ συναφθῇ διοικητικῶς μετὰ τοῦ θέματος Βαγενιτίας [3]. Παλαιότερον ἄλλωστε, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἱεροκλέους, ἡ μὲν Κεφαλληνία καὶ ἡ Ζάκυνθος ὑπήγοντο εἰς τὴν ἐπαρχίαν Ἑλλάδος, ἤτοι Ἀχαΐας, ἡ δὲ Κέρκυρα εἰς τὴν ἐπαρχίαν Παλαιᾶς Ἠπείρου [4]. Αἱ δύο πρῶται καὶ ἐκκλησιαστικῶς ὑπήχθησαν εἰς τὴν μητρόπολιν Κορίνθου [5]. Καθ' οὓς χρόνους συνετάσσετο τὸ ἔγγραφον τῆς διανομῆς, ἡ Ζάκυνθος καὶ ἡ Κεφαλληνία, κατακτηθεῖσαι τῷ 1185 ὑπὸ τοῦ νορμανδοῦ ναυάρχου Μαργαριτόνου, εἶχον ὁριστικῶς ἀποσπασθῇ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους. Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ διοικητικὴ ἱστορία τῶν νήσων τούτων διηυκρινήθη ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ [6].

2. Ὅριον Ἀθηνῶν μετὰ τῶν νήσων τοῦ Σαρωνικοῦ καὶ τῶν Κυκλάδων. Τὴν γεωγραφικὴν ταύτην ἑνότητα συγκροτοῦμεν συνάπτοντες τὸ ὅριον Ἀθηνῶν καὶ τῆς περιοχῆς Μεγάρων (orium Athenarum cum pertinentia Megaron), τὸ περιλαμβανόμενον ἐν τῷ δευτέρῳ κλήρῳ τῶν Σταυροφόρων, μετὰ τῆς Δωδεκανήσου, περιληφθείσης ἐν τῷ αὐτῷ δευτέρῳ κλήρῳ καὶ ἀπροσδοκήτως καταχωρισθείσης μεταξὺ Πρέσπας καὶ Λαρίσης, μετὰ τῆς

[1] Βλ. ἀνωτέρω ΕΕΒΣ, τόμ. 17, σελ. 270 - 271 [63 - 64]. Δ. Ἀ. Ζακυθηνοῦ, Étatisme byzantin et expérience hellénistique, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves, τόμ. 10 (1950) (Mélanges H. Grégoire, τόμ. Β'), σελ. 676 - 677. N. Banescu, La signification des titres πραίτωρ et προνοητὴς à Byzance aux XIe et XIIe siècles, Miscellanea G. Mercati, τόμ. Γ' (Βατικανὸν 1946), σελ. 395 - 398.

[2] Βλ. ἀνωτέρω ΕΕΒΣ, τόμ. 17, σελ. 243 κἑ. [36 κἑ.].

[3] Αὐτόθι, σελ. 245 [38].

[4] Ἱεροκλέους, Συνέκδημος, 648, 5, 6 καὶ 652, 6, σελ. 10 - 11 καὶ 13.

[5] Georgii Cyprii, Descriptio Orbis Romani, ed. H. Gelzer, σελ. 75 (1578 - 1579).

[6] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 243 - 248 [36 - 41[.

νήσου Τήνου, ἀναγραφομένης ἐν τῷ δευτέρῳ κλήρῳ τοῦ αὐτοκράτορος, τέλος μετὰ τῶν νήσων Ἄνδρου, Αἰγίνης καὶ Σαλαμῖνος καὶ τῶν εὐβοϊκῶν πόλεων Ὠρεοῦ καὶ Καρύστου, μνημονευομένων ἐν τῷ δευτέρῳ κλήρῳ τοῦ Δουκὸς καὶ τῆς Κοινότητος Βενετίας. Δὲν ἀναφέρεται ἐν τῷ πίνακι, ὡς ὑπὸ ἀμφισβήτησιν τελοῦν, τὸ ὅριον Θηβῶν καὶ Εὐρίπου τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ 1198 [1].

Μεγάλως ξενίζει τὸν ἐρευνητὴν ὅτι τὸ ὄνομα τῆς Δωδεκανήσου, τὸ ὁποῖον κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἐδήλου τὰς σημερινὰς Κυκλάδας [2], παρεμβάλλεται ἐν τῷ ἐγγράφῳ μεταξὺ Πρέσπας καὶ τοῦ ὁρίου Λαρίσης. Διὰ νὰ ἑρμηνεύσῃ τὴν ἀπροσδόκητον ταύτην τοποθέτησιν, ὁ Tafel ἐνόμισεν ὅτι ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς Δωδεκανήσου λανθάνει μακεδονικόν τι τοπωνύμιον καὶ προήχθη εἰς λίαν ἀπιθάνους καὶ παρακεκινδυνευμένας ὑποθέσεις [3]. Ἀλλ' ἡ χειρόγραφος παράδοσις εἶναι σαφής, τὸ δὲ ὄνομα δυσκόλως θὰ παρεῖχεν ἀφορμὴν εἰς διαστρέβλωσιν. Διὰ τοῦτο πιθανωτέρα φαίνεται ἡ γνώμη ὅτι ἡ μετακίνησις τῆς Δωδεκανήσου πρὸς βορρᾶν ὀφείλεται εἰς σφάλμα τοῦ γραφέως. Τοιαῦτα σφάλματα, ἐξ ἴσου σοβαρά, θὰ διαπιστώσωμεν κατωτέρω. Ἓν τούτων, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸν μακεδονικὸν Ὄστροβον, ὁ ὁποῖος παρεμβάλλεται μεταξὺ Καλαβρύτων καὶ Ὠρεοῦ, σχετίζει ὁ κ. J. Longnon μετὰ τῆς περιπτώσεως τῆς Δωδεκανήσου: «ἴσως, παρατηρεῖ, αἱ περιοχαὶ τοῦ Ὀστρόβου καὶ τῆς Δωδεκανήσου ἀπετέλεσαν ἀντικείμενον ἀνταλλαγῆς, τῆς Δωδεκανήσου περιληφθείσης ἀρχικῶς ἐν τῷ κλήρῳ τῆς Βενετίας μεταξὺ Καλαβρύτων καὶ Ὠρεοῦ καὶ τοῦ Ὀστρόβου ἐν τῷ κλήρῳ τῶν Σταυροφόρων μεταξὺ Πρέσπας καὶ Λαρίσης. Ἀκολούθως ἐξ αἰτίας τῆς ἀνταλλαγῆς τὰ ὀνόματα ἀντικατεστάθησαν τὸ ἓν διὰ τοῦ ἄλλου, τοῦτο δὲ δικαιολογεῖ τὴν ἀπροσδόκητον θέσιν των». Τοῦτο, κατὰ τὸν κ. Longnon, εἶναι συμφωνότερον πρὸς τὴν ἀρχικὴν διανομὴν τῶν Κυκλάδων. Τούτων ἐξῃρέθησαν μόνον ἡ Ἄνδρος καὶ ἡ Τῆνος, αἱ ὁποῖαι ἐπεδικάσθησαν ἡ πρώτη εἰς τὴν Βενετίαν καὶ ἡ δευτέρα εἰς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως [4].

Εἰς τὸ ὅριον Ἀθηνῶν, περὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο ἤδη λόγος [5], προστίθεται νῦν ὀνομαστὶ ἡ περιοχὴ Μεγάρων. Ὑπὸ τοῦτο ὑπήγοντο διοικητικῶς καὶ ἐκκλησιαστικῶς αἱ νῆσοι Αἴγινα καὶ Σαλαμίς. Ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἀραβικῆς θαλασσοκρατίας ἀμφότεραι ὑπέστησαν τὰς ἐπιδρομὰς τῶν πειρατῶν [6].

[1] J. Longnon, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 79.

[2] Βλ. ἀνωτέρω ΕΕΒΣ, τόμ. 17, σελ. 254 κἑ. [47 κἑ.].

[3] Tafel, Symbolæ criticæ, Β', σελ. 127. Tafel καὶ Thomas, Urkunden, τόμ. Α', σελ. 486, σημ. 5.

[4] J. Longnon, Αὐτόθι, σελ. 81 καὶ σημ. 2.

[5] Βλ. ἀνωτέρω ΕΕΒΣ, τόμ. 17, σελ. 270 - 273 [63 - 66].

[6] A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, τόμ. Α' (Βρυξέλλαι 1935), σελ. 57 κἑ. Ἰ. Λυκούρη, Αἱ ἀνὰ τοὺς αἰῶνας καταστροφαὶ τῆς Αἰγίνης καὶ ἡ ζωτικότης τοῦ πληθυσμοῦ της (Πειραιεὺς 1950), σελ. 8 κἑ.

Κατὰ τὸν Ι΄ αἰῶνα ἡ Σαλαμὶς ἦτο ἄοικος [1]. Σαλαμὶς καὶ Αἴγινα ἀπέβησαν ἀκολούθως καταγώγια καὶ ὁρμητήρια «θαλαττίων λῃστῶν» [2]. Μετὰ βίας ὁ Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος ὁ Χωνιάτης κατώρθωσε νὰ ἀποκομίσῃ ἐξ Αἰγίνης *ἀκρόστιχον* τοῦ ἔτους 1190-1191 ἐκ δύο λιτρῶν ὑπερπύρων, ἤτοι ἑκατὸν τεσσαράκοντα τεσσάρων χρυσῶν νομισμάτων. «Ἡμεῖς γάρ, γράφει ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ πρὸς τὸν πατριάρχην Λεόντιον, οὐκέτι δυνάμεθα οὐδὲ ἄνθρωπον γοῦν ἀποστέλλειν ἐκεῖσε διὰ τὸ τοὺς πλείονας φυγάδας γενέσθαι, σφαττομένους καὶ πάντα δὴ τρόπον κακουμένους, ὀλιγοστοὺς δέ τινας ἐναπομεῖναι, ὅσοι δῆλα δὴ ἐμίγησαν τοῖς πειρατικοῖς ἔθνεσι δι᾽ ἐπιγαμιῶν καὶ ἔμαθον τὰ ἔργα αὐτῶν» [3]. Ἡ νῆσος Σαλαμὶς μνημονεύεται ἐν τῷ ἡμετέρῳ ἐγγράφῳ ὑπὸ τὸ ὄνομα *Κούλουρις* (Culuris). Τοῦτο ἔχει ἀναμφισβητήτως σχέσιν πρὸς τὸ ἀρχαῖον *Κόλουρις*, τὸ ὁποῖον μαρτυρεῖται τὸ πρῶτον ἐν ἐπιγραφῇ ἀρχαίᾳ τοῦ Δ΄ αἰῶνος π.Χ. πρὸς δήλωσιν πιθανῶς τοῦ ἀκρωτηρίου Πούντα. Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας ἐν σχολίῳ του χρησιμοποιεῖ ἤδη τὸν τύπον *Κούλουρις* [4].

Ἡ Δωδεκάνησος, ταχθεῖσα ἀρχικῶς ἤδη κατὰ τὸν Η΄ αἰῶνα ὑπὸ δρουγγάριον, καὶ ἀκολούθως ἐνσωματωθεῖσα εἰς τὸ θέμα Αἰγαίου, τὸ ἱδρυθὲν κατὰ τὸν ἑπόμενον αἰῶνα, μνημονεύεται αὐτοτελῶς καὶ ἐν τῷ χρυσοβούλλῳ τοῦ 1198 καὶ ἐν τῷ ἡμετέρῳ ἐγγράφῳ [5]. Ἀμφότερα τὰ κείμενα, δι᾽ ἄλλον ἕκαστον λόγον, ποιοῦνται ἰδιαιτέραν μνείαν τῆς Ἄνδρου [6]. Εἰς τὴν διοικητικὴν ἱστορίαν ταύτης πρέπει νὰ προστεθῇ μολυβδόβουλλον τοῦ Η΄-Θ΄ αἰῶνος ἀνῆκον εἰς *διοικητὴν* τῆς νήσου, λειτουργὸν ἀσκοῦντα, ὡς γνωστόν, καθήκοντα οἰκονομικά [7].

Ἐκ τῶν δύο εὐβοϊκῶν πόλεων, ἡ νοτιωτάτη Κάρυστος, περιλαμβανομένη ἐν τῷ χρυσοβούλλῳ τοῦ 1198, εἶναι γνωστὴ εἰς τὸν ἀναγνώστην [8]. Ὁ Ὠρεός, κείμενος εἰς τὴν βορειοτάτην πλευρὰν τῆς νήσου, θὰ διακριθῇ ἰδίως μετὰ τὴν λατινικὴν κατάκτησιν. Πρὸ τοῦ 1204 ἀναφέρεται κυρίως ὡς ἕδρα ἐπισκο-

---

[1] Σπ. Λάμπρου, Βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, Νέος Ἑλληνομνήμων, τόμ. 3 (1906), σελ. 155.

[2] Σπ. Λάμπρου, Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου Τὰ Σῳζόμενα, τόμ. Β΄, σελ. 43. F. Gregorovius, Ἱστορία τῆς πόλεως Ἀθηνῶν, τόμ. Β΄, σελ. 707.

[3] Σπ. Λάμπρου, Αὐτόθι, σελ. 75.

[4] Ἀ. Χατζῆ, Ἐπιγραφὴ ἐκ Σαλαμῖνος, Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς, 1930, σελ. 59-60. Τοῦ αὐτοῦ, Τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα τῆς νήσου Σαλαμῖνος, Αὐτόθι, σελ. 60-73. Πρβλ. Κ. Ἄμαντον, Ἑλληνικά, τόμ. 4 (1931), σελ. 265-266.

[5] Βλ. ἀνωτέρω ΕΕΒΣ, τόμ. 17, σελ. 254-259 [47-52].

[6] Αὐτόθι, σελ. 252 [45].

[7] Κ. Κωνσταντοπούλου, Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα, σελ. 30 (ἀρ. 101).

[8] Βλ. ἀνωτέρω ΕΕΒΣ, τόμ. 17, σελ. 252, ἰδίᾳ σημ. 3 [45].

πῆς [1]. Ὁ ἐπίσκοπος Φιλητὸς παρέστη εἰς τὴν ἑβδόμην οἰκουμενικὴν Σύνοδον (787). Δύο μολύβδιναι σφραγῖδες τῆς Θ΄-Ι΄ ἑκατονταετηρίδος ἀνῆκον εἰς τὸν ἐπίσκοπον Κωνσταντῖνον [2] καὶ τρίτη, τῆς ΙΑ΄-ΙΒ΄, φέρουσα ἔμμετρον ἐπιγραφήν, εἴς τινα ἀπώτερον διάδοχόν του Μιχαὴλ ὀνόματι:

Σφρα[γ(ὶς)] Μιχαὴ[λ] Ὠρεῶ[ν] ἐπισκ[ό]που [3].

3. *Ἀνατολικὴ χέρσος Ἑλλὰς καὶ Θεσσαλία.* Παραλεῖπον τὸ ὅριον Θηβῶν [4] καὶ τὴν βοιωτικὴν περιοχήν, τὸ ἔγγραφον τῆς διανομῆς ἀπαριθμεῖ τὰς διοικητικὰς περιφερείας καὶ τοὺς συνοικισμοὺς τῆς ἀνατολικῆς χέρσου Ἑλλάδος καὶ τῆς Θεσσαλίας: τὴν ἐπίσκεψιν Πλαταμῶνος (pertinentia Platamonos), τὸ ὅριον Λαρίσης (orion Larisse), τὴν ἐπαρχίαν Βλαχίας μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ εὑρισκομένων προσωπικῶν καὶ μοναστηριακῶν κτημάτων (provintia Blachie cum personalibus et monasterialibus in eis existentibus), τὴν ἐπίσκεψιν τῆς Αὐτοκρατείρας, ἤτοι τὴν Βέσαιναν, τὰ Φέρσαλα, τὸν Δομοκόν, τὸ Ρεβένικον, τοὺς δύο Ἁλμυροὺς μετὰ τῆς Δημητριάδος (pertinentia Imperatricis, scilicet Vesna, Fersala, Domocos, Revenica, duo Almiri cum Demetriadi), τὴν ἐπίσκεψιν Νέων Πατρῶν (pertinentia Neopatron). Εἰς ταῦτα προστίθενται, κατὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Tafel, ἡ provintia Velechative, ἡ pertinentia Petrion, Kelliæ, Dipotamon, Calacon, Pazi et Radovisidon.

Αἱ τρεῖς κυριώτεραι περιφέρειαι τῆς Θεσσαλίας, τὰς ὁποίας εὕρομεν ἀναγεγραμμένας ἐν τῷ χρυσοβούλλῳ τοῦ 1198, συναντῶνται καὶ ἐν τῇ Partitio Romaniæ: ἡ ἐπίσκεψις Πλαταμῶνος, τὸ θέμα Βλαχίας καὶ τὸ ὅριον Λαρίσης. Ἡ μόνη διαφορὰ εἶναι ὅτι τὸ τελευταῖον τοῦτο φέρεται ἐν τῷ χρυσοβούλλῳ ὡς ἐπαρχία (provincia). Ἐπίσης ὑπὸ τὸ θέμα Βλαχίας μνημονεύονται ἐν τῷ νεωτέρῳ κειμένῳ καὶ τὰ προσωπικὰ ἢ μοναστηριακὰ κτήματα [5]. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς *ἐπισκέψεις*, τὸ ἔγγραφον τῆς διανομῆς καινο-

---

[1] Σπ. Λάμπρου, Ὠρεὸς - Ὠρεοί, Νέος Ἑλληνομνήμων, τόμ. 1 (1904), σελ. 32-36.

[2] Κ. Κωνσταντοπούλου, Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 21 (ἀρ. 69 καὶ 70).

[3] Αὐτόθι, σελ. 287 (ἀρ. 70α). Πρβλ. V. Laurent, Les bulles métriques dans la Sigillographie byzantine, Ἑλληνικά, τόμ. 5 (1932), σελ. 419 (ἀρ. 418).

[4] Συμπληροῦντες τὰ ὅσα ἀνωτέρω ἐσημειώσαμεν (ΕΕΒΣ, τόμ. 17, σελ. 252-253 [45-46]), περὶ τοῦ ὁρίου Θηβῶν, ἐφιστῶμεν τὴν προσοχὴν ἐπὶ μολυβδοβούλλου, τὸ ὁποῖον, κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Ν. Βέη, ἀνῆκε *Λέ[ον]τι β(ασιλικῷ) ὀστιαρ(ίῳ) ἐπὶ τῶν οἰκ[εια]κῶν καὶ ἄρχοντι Θιβητῶν καὶ Ἑλλάδ(ος)*: N. A. Bees, Zur Sigillographie der byzantinischen Themen Peloponnes und Hellas, Viz. Vremennik, τόμ. 21 (1914), μέρος γ΄, σελ. 202 κἑ.

[5] Δὲν ἠδυνήθημεν νὰ ἴδωμεν τὰς περὶ Βλαχίας μελέτας τοῦ I. Nistor, Les Valachies de Thessalie et d'Épire, Académie Roumaine, Bulletin de la

τομεῖ μόνον ὡς πρὸς τὴν διάταξιν αὐτῶν, παρέχον τὴν πληροφορίαν ὅτι αὗται ὑπήγοντο εἰς τὰς κτήσεις τῆς Αὐτοκρατείρας [1]. Μνημονεύεται καὶ ἐνταῦθα ἡ αἰνιγματώδης provintia Velechativæ, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ καὶ τὸ χρυσόβουλλον. Τινὲς τῶν ἐρευνητῶν συνῆψαν τὸ ὄνομα τοῦτο πρὸς τοὺς Βελεγεζίτας Σλάβους τῆς Θεσσαλίας, ἀνωτέρω δὲ ἐταυτίσαμεν μετ᾽ ἐπιφυλάξεως τὴν ἐπαρχίαν ταύτην μετὰ τῆς γῆς τῶν Λεβαχάτων, τῆς ἀναφερομένης ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1289 [2]. Ἴσως ὑπὸ τὸν παρεφθαρμένον τοῦτον τύπον λανθάνει τὸ τοπωνύμιον Βλαχοκατούνα [3].

Περαιτέρω ἡ Partitio Romaniæ ἀπαριθμεῖ καὶ ἄλλας περιοχάς, αἵτινες δὲν μνημονεύονται ἐν τῷ προγενεστέρῳ χρυσοβούλλῳ. Πρώτη ἔρχεται ἡ *ἐπίσκεψις* Νέων Πατρῶν. Τὴν Ὑπάτην, ὑπὸ τὸ μεσαιωνικὸν τοῦτο ὄνομα, μνημονεύουν τὰ πρακτικὰ τῆς Φωτιείου συνόδου τοῦ 879 [4] καὶ τὰ «Νέα Τακτικὰ» τῶν χρόνων τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ [5]. Ἐκτὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς, ἡ πόλις εἶχε καὶ στρατιωτικὴν καὶ οἰκονομικὴν σημασίαν [6]. Περὶ τῆς τελευταίας μαρτυροῦν, πλὴν τῶν ἄλλων, καὶ αἱ πληροφορίαι περὶ ἰουδαϊκῆς παροικίας [7].

---

section historique, τόμ. 25 (1944) καὶ Originea Românilor din Balcani si Vlahiile din Tesalia si Epir, περὶ ὧν βλ. Γ. Σούλη, Ἡ πρώτη περίοδος τῆς Σερβοκρατίας ἐν Θεσσαλίᾳ (1348 - 1356), Ἐπετ. Ἑταιρείας Βυζ. Σπουδῶν, τόμ. 20 (1950), σελ. 62, σημ. 2, καὶ V. Laurent, Les études byzantines en Roumanie 1939 - 1946, Revue des études byzantines, τόμ. 6 (1948), σελ. 260.

[1] Περὶ τῶν θεσσαλικῶν περιφερειῶν ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω: ΕΕΒΣ, τόμ. 18, σελ. 42 κἑ. [71 κἑ.]. Εἰς τὰ σημειωθέντα αὐτόθι προσθέτομεν τὰ ἀκόλουθα: Εἰς τὸν Ρεβένικον ἢ Ραβένικαν ὁ Βενιαμὶν ὁ ἐκ Τουδέλης εὗρεν ἐγκατεστημένους ἑκατὸν Ἰουδαίους: Ν. Γιαννοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἰουδαϊκῶν παροικιῶν ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἠπειρωτικῇ Ἑλλάδι, Ἐπετ. Ἑταιρείας Βυζ. Σπουδῶν, τόμ. 7 (1930), σελ. 260 - 261. Ἐξ ἄλλου σημειοῦμεν ὅτι ἐν Ἁλμυρῷ ἤκμαζε κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας βιομηχανία ὑφασμάτων. Ἐν ἐπιστολῇ Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου πρὸς τὸν μητροπολίτην Λαρίσης τὸν Καλοσπίτην, γραφείσῃ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1223 ἢ τῷ 1224, γίνεται λόγος περὶ «ἁλμυριωτικοῦ λινίου ὑφάσματος»: Ν. Ἀ. Βέη, Λέων Μανουὴλ Μακρός, Ἐπετ. Ἑταιρείας Βυζ. Σπουδῶν, τόμ. 2 (1925), σελ. 134.

[2] Βλ. ἀνωτέρω ΕΕΒΣ, τόμ. 17, σελ. 273 - 274 [66 - 67].

[3] Χωρίον Βλαχοκάτουνον εὑρίσκεται ἐν τῷ τέως δήμῳ Εὐπαλίου τῆς ἐπαρχίας Δωρίδος.

[4] F. Dvornik, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, σελ. 90 καὶ 234.

[5] Georgii Cyprii, Descriptio, ed. H. Gelzer, σελ. 59 καὶ 83 (1162 καὶ 1770).

[6] Πρβλ. A. Rubio y Lluch, Περὶ τῶν καταλανικῶν φρουρίων τῆς Ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, μετ. Γ. Μαυράκη (Ἀθῆναι 1912), σελ. 52 κἑ.

[7] Ν. Γιαννοπούλου, Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 254 - 255.

Ἀκολούθως μνημονεύεται ἐν τῷ ἐγγράφῳ *ἐπίσκεψίς* τις, ἡ ὁποία φέρεται ἐν τῇ χειρογράφῳ παραδόσει ὑπὸ διαφόρους τύπους: οὕτω ὁ Liber Albus παρέχει τὴν γραφὴν Petritoniclis, ὁ Liber Pactorum Petron Viêls, ὁ κῶδιξ τοῦ Ἁγίου Μάρκου Petrion Vietts καὶ ὁ Ἀμβροσιανὸς videlicet. Ὁ Tafel πάντα τὰ χωρία ταῦτα διώρθωσεν εἰς Pertinentia Petrion, Kelliæ κλπ., καὶ τὸ μὲν πρῶτον τοπωνύμιον ἐταύτισε πρὸς τὴν θεσσαλικὴν Πέτραν ἢ Νέαν Πέτραν, ὅπου ἔκειτο ἡ γνωστὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου [1], τὸ δὲ δεύτερον πρὸς «τὸν βουνὸν τῶν Κελλίων» τῆς Ὄσσης, τὸ ὁποῖον μνημονεύει ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνή [2]. Τὴν ἀποκατάστασιν ταύτην εὑρίσκομεν ἥκιστα πιθανήν. Καθ᾽ ἡμᾶς οὐδεμία παρίσταται ἀνάγκη μεταβολῆς τοῦ παραδεδομένου κειμένου, τὸ ὁποῖον ἔχει ὡς ἑξῆς: Pertinentia Petrion, videlicet Dipotamon, Calacon, Pazi et Radovisidon, ἡ *ἐπίσκεψις* Πετρῶν (παλαιᾶς καὶ νέας;), ἤτοι Διπόταμον κλπ.

Δὲν δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν γεωγραφικῶς τὰ ὑπὸ τὴν *ἐπίσκεψιν* Πέτρας ἢ Πετρῶν ὑπαγόμενα χωρία, πλὴν ἑνός. Οὕτω ἀγνοοῦμεν, ποῦ ἔκειτο τὸ Διπόταμον, ὅσον δ᾽ ἀφορᾷ εἰς τὰ τοπωνύμια Calacon καὶ Pazi, σημειοῦμεν ὅτι τὸ πρῶτον φέρεται ἐν τῇ χειρογράφῳ παραδόσει ὑπὸ τοὺς τύπους Calacon (Liber Albus), Calâncon (Liber Pactorum), Calaneo Pagii (Ambrosianus) καὶ Talantum (cod. S. Marci)· τὸ δεύτερον Pazi (Liber Albus), Pazima (Liber Pactorum) καὶ Pacima (cod. S. Marci). Κατὰ τὸν Tafel, ὑπὸ τὸν τύπον Calacon λανθάνει τὸ τοπωνύμιον *Γαλάζων*, κατὰ γενικὴν πληθυντικήν, γνωστὸν ἐκ τῆς ὁμωνύμου ἐπισκοπῆς, τῆς ὑπαγομένης ὑπὸ τὴν μητρόπολιν Λαρίσης. Ὑπὸ τὸν τύπον Pazi ὁ αὐτὸς ἐρευνητὴς ἀναζητεῖ τοὺς θεσσαλικοὺς Σταγούς [3]. Ἀμφότεραι αἱ εἰκασίαι φαίνονται φωνητικῶς βεβιασμέναι. Τοῦτο δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ μὲν γραφὴ Calacon δηλοῖ ἴσως τοπωνύμιον Κάλαμος, ἡ δὲ γραφὴ τοῦ κώδικος τοῦ Ἁγίου Μάρκου ὑπενθυμίζει τὸ μεσαιωνικὸν Ταλάντιον, τὴν ἀρχαίαν Ἀταλάντην.

Τὸ μόνον ὄνομα, τὸ ὁποῖον παραδίδεται καὶ ὑπὸ ἄλλων πηγῶν, εἶναι τὸ Radovisidon. Τοῦτο πρέπει ἀναμφισβητήτως νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ μεσαιωνικὸν Ραδοβίσδιον. Ὑπὸ τὸ σλαβικὸν τοῦτο ὄνομα φέρονται διάφοροι μεσαιωνικοὶ καὶ νεώτεροι συνοικισμοί [4]. Παλαιότερος ὅλων ἦτο ὁ μνημονευόμενος ἐν τῷ ὑπὲρ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος χρυσοβούλλῳ τοῦ Βασιλείου τοῦ Β΄

---

[1] Acta et Diplomata græca, τόμ. Δ΄, σελ. 330 κἑ. Ν. Γιαννοπούλου, Αἱ παρὰ τὴν Δημητριάδα βυζαντιναὶ μοναί, Ἐπετ. Ἑταιρείας Βυζ. Σπουδῶν, τόμ. 1 (1924), σελ. 210 κἑ.

[2] Ἄννα Κομνηνή, Ε΄, 5, τόμ. Β΄, σελ. 169.

[3] Tafel, Symbolæ Criticæ, Β΄, σελ. 133 καὶ Urkunden, τόμ. Α΄, σελ. 488 - 489, σημ. 6 καὶ 7.

[4] M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, σελ. 48 καὶ 186.

(1020) καὶ ἀνήκων εἰς τὸν ἐπίσκοπον Στρουμμίτζης [1]. Ἄλλοι ὁμώνυμοι συνοικισμοὶ ἀναφέρονται ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1371 [2] καὶ παρὰ Καντακουζηνῷ (Α', σελ. 475). Τὸ θεσσαλικὸν Ραδοβίσδιον μνημονεύεται ὡς ἐπισκοπὴ ὑπαγομένη ὑπὸ τὸν θρόνον τῆς Λαρίσης [3].

4. *Δυτικὴ χέρσος Ἑλλάς, Ἤπειρος καὶ Ἀλβανία.* Ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ, ἡ ὁποία ἐκτείνεται ἀπὸ τῶν ἀντικρὺ τοῦ ὁρίου Πατρῶν ἀκτῶν μέχρι τοῦ Δυρραχίου, μνημονεύεται ἐν πρώτοις τὸ θέμα Νικοπόλεως μετὰ τῶν *ἐπισκέψεων* Ἄρτης, Ἀχελῴου, Ἀνατολικοῦ, Λεσιανῶν καὶ λοιπῶν, ἀρχοντικῶν [4] καὶ μοναστηριακῶν: Nicopolla, cum pertinentia de Arta, de Achello, de Anatolico, de Lesianis et de ceteris archondorum et monasteriorum. Ἐν τῷ ἀντιστοίχῳ χωρίῳ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Da Canale ἀναγινώσκομεν: Nicopala, con les partinenses de Arta et de Achello et de Lesianis, et de totes les archandries et mostiers [5]. Ἐν τῷ χρυσοβούλλῳ τοῦ 1198 μνημονεύονται ἀορίστως αἱ ἐν τῷ θέματι Νικοπόλεως εὑρισκόμεναι προσωπικαί, ἐκκλησιαστικαὶ καὶ μοναστηριακαὶ *ἐπισκέψεις*, ὡς καὶ αἱ ἀνήκουσαι εἰς μέλη τῆς δυναστείας, εἰς τοὺς πανευτυχεστάτους (felicissimis) σεβαστοκράτορας καὶ καίσαρας, εἰς τὰς προσφιλεῖς θυγατέρας καὶ τὴν περιπόθητον (desideratissimæ) Αὐγούσταν, τὴν σύζυγον δηλαδὴ τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Γ' Εὐφροσύνην [6].

Τὰ κατὰ τὸ θέμα Νικοπόλεως διηυκρινήθησαν ἐν τῷ συνόλῳ ἀνωτέρω [7]. Ὑπολείπεται ἑπομένως νὰ γίνῃ διὰ βραχέων λόγος περὶ τῶν πολισμάτων, τὰ ὁποῖα ὀνομαστὶ ἀναφέρει τὸ ἔγγραφον. Ἡ Ἄρτα ἀποκαλεῖται ὑπὸ μεταγενεστέρου συγγραφέως καὶ αὐτοκράτορος «κεφάλαιον» τῶν πόλεων τῆς Ἀκαρ-

---

[1] H. Gelzer, ἐν Byz. Zeitschrift, τόμ. 2 (1893), σελ. 42-43. Δ. Ἀ. Ζακυθηνοῦ, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀχρίδος καὶ Ἰπεκίου, Μακεδονικά, τόμ. 1 (1940), σελ. 438 καὶ 446.

[2] Acta et Diplomata græca, τόμ. Α', σελ. 588.

[3] Tafel, Symbolæ Criticæ, Β', σελ. 134-135. Πρβλ. Σπ. Λάμπρου, Νέος Ἑλληνομνήμων, τόμ. 3 (1906), σελ. 117. Βιβλιογραφικὸν σημείωμα τοῦ κώδικος τοῦ Christ College τῆς Ὀξφόρδης ἐγράφη ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ραδοβισδίου Θεοφάνους: Αὐτόθι, τόμ. 4 (1907), σελ. 115-116.

[4] Ὁ Tafel παρὰ Tafel καὶ Thomas, Urkunden, τόμ. Α', σελ. 471, σημ. 4, ἐκφράζει τὴν γνώμην ὅτι τὸ ἐν τῷ κειμένῳ φερόμενον archondorum πρέπει νὰ διορθωθῇ εἰς archontariorum. Οὐδεμία ὑφίσταται ἀνάγκη διορθώσεως, ἐὰν τὸ archondorum τοῦ κειμένου ληφθῇ ὡς γενικὴ πληθυντικοῦ, τῶν ἀρχόντων. Περὶ τῶν διαφόρων κατηγοριῶν κτημάτων, βλ. Fr. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byz. Finanzverwaltung, σελ. 63 κἑ.

[5] Tafel καὶ Thomas, Αὐτόθι, σελ. 494.

[6] Βλ. ἀνωτέρω ΕΕΒΣ, τόμ. 17, σελ. 239 [32].

[7] Αὐτόθι, σελ. 239-243 [32-36].

νανίας [1]. Ἀντικατέστησε τὴν παλαιὰν Ἀμβρακίαν, τὸ δὲ μεσαιωνικὸν καὶ νεώτερον ὄνομά της μαρτυρεῖται τὸ πρῶτον ὑπὸ δυτικῶν συγγραφέων ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν ἀγώνων τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Α' κατὰ τῶν Νορμανδῶν (1081 κἑ.) [2]. Βενετικὴ πηγὴ μνημονεύει τὴν πόλιν τῷ 1131 [3]. Ὅτε περὶ τὸ ἔτος 1165 ὁ Βενιαμὶν ὁ ἐκ Τουδέλης ἐπεσκέφθη τὰς ἑλληνικὰς χώρας, εὗρεν ἐγκατεστημένους ἐν Ἄρτῃ περὶ τοὺς ἑκατὸν Ἰουδαίους [4]. Τοῦτο μαρτυρεῖ καὶ περὶ τοῦ πληθυσμοῦ καὶ περὶ τῆς ἐμπορικῆς σημασίας τῆς πόλεως. Ἐν τῇ συνόδῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῆς 12 Μαΐου 1157 μνημονεύεται ὁ πρῶτος γνωστὸς ἀρχιερεὺς Ἄρτης Βασίλειος [5]. Ἡ Ἄρτα, γενομένη πρωτεύουσα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, ἀπέβη σημαντικὸν πολιτικὸν καὶ καλλιτεχνικὸν κέντρον τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος [6]. Ὁ Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος ἐπεσκέφθη αὐτὴν κατὰ τὰ ἔτη 1435-1436 [7].

Ὁ περιηγητὴς Βενιαμὶν ὁ ἐκ Τουδέλης, συνεχίζων τὴν πορείαν του, ἐπεσκέφθη καὶ τὰ δύο ἄλλα πολίσματα τοῦ ἐγγράφου, τὸν Ἀχελῷον καὶ τὸ Ἀνατολικόν. Ἐν τῷ Ἀχελῴῳ εὗρε τριάκοντα περίπου Ἰουδαίους. Τὸ Ἀνατολικόν, ἀπέχον ἡμίσειαν ἡμέραν, ἔκειτο ἐπὶ βραχίονος θαλάσσης [8]. Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Θ' αἰῶνος ὁ Ἀχελῷος ἦτο ἕδρα ἐπισκοπῆς, ὑπαγομένης ὑπὸ τὴν μητρόπολιν Ναυπάκτου [9]. Ὁ Δημήτριος Χωματιανὸς ὁμιλεῖ περὶ θέματος Ἀχελῴου [10]. Περὶ τῶν Λεσιανῶν ὁ Tafel σημειώνει ὅτι ἐν τῇ γνωστῇ ἀναγραφῇ τῇ φερομένῃ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὅσαι τῶν πόλεων ἐν τοῖς ὕστερον χρό-

---

[1] Καντακουζηνός, τόμ. Α', σελ. 509.

[2] F. Chalandon, Alexis Ier Comnène, σελ. 87.

[3] A. Schaube, Handelsgeschichte der Romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge (Μόναχον 1906), σελ. 244.

[4] Δὲν εἶναι σαφές, ἐὰν ὁ Βενιαμὶν ἐπεσκέφθη τὴν Ἄρταν ἢ τὴν Λευκάδα. Ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι ὁ περιηγητὴς ὁμιλεῖ περὶ τῆς Λευκάδος ἐτάχθη ὁ Ἀνδρέας Ἀνδρεάδης: Sur Benjamin de Tudèle, ἐν Ἔργοις, τόμ. Α' (Ἀθῆναι 1938), σελ. 669-670. Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ἀνδρεάδου ἀποκρούει ὁ Μ. Δένδιας, Λευκὰς ἢ Ἄρτα; Ἑρμηνεία ἑνὸς χωρίου τοῦ Ὁδοιπορικοῦ τοῦ Βενιαμὶν τοῦ ἐκ Τουδέλης, Ἠπειρωτικὰ Χρονικά, τόμ. 6 (1931), σελ. 23-28. Παρὰ ταῦτα τὴν γνώμην τοῦ Ἀνδρεάδου εὑρίσκει πιθανωτέραν ὁ J. Starr, The Jews in the Byzantine Empire 641-1204 (Ἀθῆναι 1939), σελ. 233.

[5] F. Chalandon, Jean II Comnène et Manuel I Comnène, σελ. 641-642, σημ. 3.

[6] Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τόμ. 2 (1936), σελ. 3 κἑ.

[7] E. Ziebarth, Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος ἐν Ἠπείρῳ, Ἠπειρωτικὰ Χρονικά, τόμ. 1 (1926), σελ. 110 κἑ.

[8] Μ. Δένδια, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 26.

[9] Georgii Cyprii, Descriptio Orbis Romani, ἔκδ. H. Gelzer, σελ. 78 (1663).

[10] Pitra, Analecta sacra et classica, τόμ. Ϛ', στ. 503.

νοις μετωνομάσθησαν», γράφεται «Αἰτωλία τὰ Λεχώνια» [1], δὲν ἀγνοεῖ ὅμως τὸ χωρίον τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως (στ. 8881), ὅπου μνημονεύεται τοπωνύμιον τὰ Λεσιανά [2]. Περὶ τούτου ἀσφαλῶς γίνεται λόγος ἐν τῇ Partitio Romaniæ. Ὡς παρετηρήθη, οὐδέτερον τῶν σήμερον γνωστῶν ὁμωνύμων χωρίων τοῦ νομοῦ Ἰωαννίνων καὶ τῆς ἐπαρχίας Τρικάλων δύναται νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ ἡμέτερον, κείμενον προφανῶς νοτίως τῆς Ἄρτης [3].

Βορείως τοῦ θέματος Νικοπόλεως ἀναφέρονται μικρότεραί τινες ἢ μεγαλύτεραι περιφέρειαι, ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς τὰς βορειοτάτας ἐπαρχίας τῆς σημερινῆς ἑλληνικῆς Ἠπείρου καὶ πρὸς μέγα τμῆμα τῆς Ἀλβανίας μέχρι τοῦ Δυρραχίου. Κατὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Tafel, αἱ περιφέρειαι αὗται εἶναι τὸ θέμα Δυρραχίου καὶ Ἀρβάνου (provintia Dirachii et Arbani) μετὰ τῶν χαρτουλαράτων Γλαβινίτσης καὶ Βαγενιτίας (cum chartolaratis de Glaviniza, de Vagenetia), καὶ αἱ ἐπαρχίαι Ἰωαννίνων καὶ Δρυϊνουπόλεως (Drinopoli). Εἰς ταύτας προστίθενται καὶ αἱ ὑπολειπόμεναι δύο νῆσοι τοῦ Ἰονίου, ἡ Λευκὰς καὶ ἡ Κορυφὼ (Coripho), ἤτοι ἡ Κέρκυρα [4].

Ἡ ἀποκατάστασις ὅμως τοῦ Tafel ἀποκόπτει ἀπὸ τὴν μεγάλην ταύτην περιοχὴν σημαντικὰ τμήματα, τὰ ὁποῖα ὑπὸ παρηλλαγμένα ὀνόματα προσαρτᾷ εἰς ἄλλας περιφερείας τῆς ἑλληνικῆς χώρας. Πράγματι ἐν τῷ αὐτῷ δευτέρῳ κλήρῳ τοῦ Δουκὸς καὶ τῆς κοινότητος Βενετίας, ἔνθα ἀναγράφονται καὶ αἱ ἀνωτέρω ἐπαρχίαι, περιλαμβάνονται καί τινες ἄλλαι, ἤτοι ἡ provintia Colonie Conchilari ἢ Conchilarica ἢ Concilari ἢ Conchi Latica, μετὰ τῆς Canisia, Canisu ἢ Nisia, ὡς καὶ ἡ pertinentia Lopadi ἢ Lapadi. Τὰ ὀνόματα ταῦτα, τινὰ τῶν ὁποίων εἶναι κακῶς παραδεδομένα, διωρθώθησαν καὶ ἡρμηνεύθησαν κατὰ διαφόρους τρόπους ὑπὸ τῶν παλαιοτέρων ἐρευνητῶν. Ἤδη ὁ Παῦλος Rhamnusius ἀντὶ τοῦ Colonia ἔγραψε Calauria, ὑπονοῶν τὴν παρὰ τὰ Μέθανα νησῖδα, τὸν σημερινὸν Πόρον, τὸ δὲ Conchilari διώρθωσεν εἰς Cyclades [5]. Ὁ Tafel ἐξ ἄλλου ἔγραψε : provintia Colonie cum Cycladibus, Nisia, pertinentia Lopadi καὶ τὴν μὲν πρώτην ἐταύτισε πρὸς τὸ ἀκρωτήριον Σούνιον (κάβο-Κολόννες !), τὴν Nisia πρὸς τὴν Νάξον καὶ τὸ Lopadi πρὸν τὴν Λέβινθον, νησῖδα τῶν ἀνατολικῶν Σποράδων [6].

Οὐδεμία τῶν διορθώσεων τούτων εὐσταθεῖ. Ἔχομεν καὶ ἐνταῦθα περι-

[1] Ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Ἱεροκλέους ὑπὸ A. Burckhardt, σελ. 64, 46.

[2] Tafel καὶ Thomas, Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 471, σημ. 2.

[3] Π. Καλονάρος, ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, σελ. 357, σημείωσις.

[4] Περὶ τοῦ ὀνόματος Κορυφὼ βλ. καὶ ὅσα ἐσημείωσεν ἐπ᾽ ἐσχάτων ὁ Φ. Κουκουλές, Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης τὰ Λαογραφικά, τόμ. Β΄, σελ. 318 κἑ.

[5] Παρὰ Tafel, Symbolæ Criticæ, Β΄, σελ. 36.

[6] Tafel καὶ Thomas, Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 469, σημ. 8 - 11.

πτώσεις τοπωνυμίων, πλανωμένων πρὸς νότον καὶ ἀνηκόντων εἰς ὁμάδας, ἀλλαχοῦ τοῦ ἐγγράφου περιλαμβανομένας. Τὸ πρᾶγμα παρετήρησεν ἤδη ὁ Th. Menke, ὁ ὁποῖος, ἀπορρίπτων τὰς διορθώσεις καὶ τὰς ἑρμηνείας τοῦ Tafel, ἐσεβάσθη τὴν χειρόγραφον παράδοσιν καὶ ἐδέχθη τὴν γραφὴν «provintia Colonie cum Chilari, Canisia», ἀνεγνώρισε δὲ ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ τὰ ἠπειρωτικὰ τοπωνύμια Κολωνία, Kjari καὶ Κόνιτσα [1]. Τὰς γνώμας τοῦ Menke ἐδέχθη καὶ ὁ J. Longnon [2]. Πρόκειται πράγματι περὶ τῆς Κολωνίας, τοῦ γνωστοῦ πολίσματος τῆς Βορείου Ἠπείρου, ἀναγραφομένου ὁμοῦ μετὰ δύο ἄλλων τοπωνυμίων, εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τῶν ὁποίων ἔχομεν σοβαρὰς ἐπιφυλάξεις. Καθ᾽ ἡμᾶς, ὑπὸ τὸ ὄνομα Canisia λανθάνει ἡ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος ἐπίσης γνωστὴ ἠπειρωτικὴ πόλις Κάνινα, κειμένη οὐχὶ μακρὰν τοῦ Αὐλῶνος [3]. Ὅσον δ᾽ ἀφορᾷ εἰς τὸ τοπωνύμιον Chilari, νομίζομεν ὅτι τοῦτο δύναται νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ *Χλερηνόν*, τὸ ὁποῖον μνημονεύει ὁ Καντακουζηνὸς ὁμοῦ μετὰ τῶν φρουρίων Σωσκοῦ, Δέβρης καὶ Σταριδόλων [4].

Οὐδὲν τὸ σαφὲς δύναται νὰ λεχθῇ περὶ τῆς pertinentia Lopadi ἢ Lapadi, ἡ ὁποία παρεμβάλλεται μεταξὺ τῶν Κανίνων καὶ τοῦ ὁρίου Πατρῶν καὶ Μεθώνης. Πιθανώτερον φαίνεται ὅτι κατὰ λάθος περιελήφθη εἰς τὸ τμῆμα τοῦτο τοῦ ἐγγράφου τὸ ὄνομα τοῦ μικρασιατικοῦ Λοπαδίου, τὸ ὁποῖον ἐν τῷ χρυσοβούλλῳ τοῦ 1198 φέρεται ὡς *ἐπίσκεψις* Λοπαδίου καὶ Ἀπολλωνιάδος ὑπὸ τὸ θέμα Ὀψικίου καὶ Αἰγαίου [5].

Διὰ τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ χωρίου τῆς Partitio Romaniæ διαφωτίζεται ἡ κατὰ περιφερείας ὀργάνωσις τῶν βορειοδυτικῶν ἐσχατιῶν τῆς Αὐτοκρατορίας. Αἱ διοικητικαὶ αὗται περιφέρειαι εἶναι αἱ ἐπαρχίαι Ἰωαννίνων καὶ Δρυϊνουπόλεως, ἡ ἐπαρχία Κολωνίας μετὰ τοῦ Χλερηνοῦ, τὰ Κάνινα, τὸ θέμα Δυρραχίου μετὰ τῶν χαρτουλαράτων Γλαβινίτσης καὶ Βαγενιτίας, ὡς καὶ αἱ νῆσοι Λευκὰς καὶ Κέρκυρα. Περὶ τῶν μικροτέρων περιοχῶν, περὶ τῶν Κανίνων, τῶν Ἰωαννίνων, τῆς Δρυϊνουπόλεως, τῆς Κολωνίας καὶ τῶν νήσων ἐλέχθησαν ἀνωτέρω τὰ δέοντα [6]. Θὰ ἀρκεσθῶμεν ἐνταῦθα νὰ συμπληρώσωμεν τὰ ὅσα διὰ μακρῶν ἐξεθέσαμεν ἤδη περὶ τοῦ θέματος Δυρραχίου, τῆς ἐπισημοτάτης τῶν διοικητικῶν τούτων περιφερειῶν [7].

[1] Th. Menke, Erläuternde Vorbemerkungen zu Spruner - Menke Hand-Atlas zur Geschichte des Mittelalters und der neueren Zeit, γ΄ ἔκδ. (Gotha 1878), σελ. 40.

[2] J. Longnon, Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 81.

[3] Βλ. ἀνωτέρω ΕΕΒΣ, τόμ. 17, σελ. 219 - 220 [12 - 13].

[4] Καντακουζηνός, τόμ. Α΄, σελ. 454.

[5] Βλ. ἀνωτέρω ΕΕΒΣ, τόμ. 19, σελ. 6 [98].

[6] Βλ. ἀνωτέρω ΕΕΒΣ, τόμ. 17, σελ. 219 - 222, 223, 243 - 245 [12 - 15, 16, 36 - 38].

[7] Αὐτόθι, σελ. 210 - 218 [3 - 11]. Εἰς τὸν αὐτόθι καταχωριζόμενον πίνακα τῶν

Τὸ θέμα Δυρραχίου ἐμφανίζεται ἐν τῷ ἡμετέρῳ ἐγγράφῳ ὡς θέμα Δυρραχίου καὶ 'Αρβάνου, εἰς τὸ ὁποῖον εὕρηνται προσηρτημένα τὰ *χαρτουλαρᾶτα* Γλαβινίτσης καὶ Βαγενιτίας [1]. Βενετικὸν ἔγγραφον τῆς αὐτῆς περίπου ἐποχῆς, ἐκδοθὲν κατ' 'Οκτώβριον τοῦ 1205, παρέχει διαφωτιστικάς τινας πληροφορίας. Μνημονεύονται ἐν αὐτῷ τὸ θέμα Δυρραχίου μετὰ τοῦ χαρτουλαράτου Γλαβινίτσης, τὸ θέμα Βαγενιτίας καὶ ἡ Κέρκυρα. Διευκρινεῖται περαιτέρω ὅτι εἰς τὸ θέμα Δυρραχίου ὑπήγοντο οἱ Σφηναρίτων λόφοι (Spi-

---

στρατηγῶν καὶ δουκῶν Δυρραχίου ἐπιφέρομεν τὰς ἀκολούθους προσθήκας καὶ παρατηρήσεις: α') 'Εγράφη ἀνωτέρω, σελ. 212 - 213 [5 - 6], ὅτι ὁ Λέων ὁ Ραβδοῦχος προΐστατο τοῦ Δυρραχίου, ὅτε συνήφθη ἡ μάχη τῆς 'Αγχιάλου, τὸν Αὔγουστον τοῦ 917. 'Ο καθηγητὴς κ. Μιχαὴλ Λάσκαρις, ἐν τῇ μελέτῃ του La rivalité Bulgaro-byzantine en Serbie et la mission de Léon Rhabdouchos, Revue Historique du Sud-Est européen, τόμ. 20 (1943), σελ. 202 - 207, στηριζόμενος εἰς μαρτυρίας τοῦ Συνεχιστοῦ τοῦ Γεωργίου τοῦ Μοναχοῦ, τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Μελιτηνοῦ καὶ τοῦ Λέοντος τοῦ Γραμματικοῦ, τοποθετεῖ τὴν ἐν Δυρραχίῳ ἀρχὴν τοῦ Ραβδούχου περὶ τὸ ἔτος 880 καὶ ταυτίζει τοῦτον πρὸς τὸν Λέοντα τὸν Ραβδοῦχον, τὸν μάγιστρον καὶ λογοθέτην τοῦ δρόμου, τὸν μνημονευόμενον ἐν ἐπιστολῇ τοῦ Λέοντος τοῦ Χοιροσφάκτου. 'Εν συνεχείᾳ δὲ ὁ κ. Λάσκαρις, οὐχὶ ἄνευ ἐπιφυλάξεως, συνάπτει τὰς πρὸς τοὺς Σέρβους ἐνεργείας τοῦ στρατηγοῦ τοῦ θέματος πρὸς τὴν κατάληψιν τῶν τριάκοντα φρουρίων τοῦ Δυρραχίου ὑπὸ τοῦ Συμεών, κατὰ τὰ ἔτη 894 - 896. 'Η γνώμη αὕτη, πειστικὴ κατ' ἀρχήν, ἔρχεται εἰς ἀντίφασιν πρὸς τὴν ρητὴν μαρτυρίαν τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, θὰ ἦτο δὲ ὑπερβολικὸν νὰ θέσωμεν ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν ἀξιοπιστίαν τοῦ συγγραφέως τούτου διὰ σοβαρώτατα μάλιστα γεγονότα αὐτῆς τῆς βασιλείας του. Ἴσως πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι δύο ὁμώνυμοι στρατηγοὶ ἐχρημάτισαν διοικηταὶ τοῦ Δυρραχίου μεταξὺ τῶν ἐτῶν 880 καὶ 917.

β') Περὶ τοῦ στρατηγοῦ Νικήτα τοῦ Πηγωνίτου, περὶ τοῦ ὁποίου διελάβομεν αὐτόθι, σελ. 213 [6], βλ. τὴν μελέτην τοῦ H. Grégoire, Nicétas Pégonitès, vainqueur du roi bulgare Jean Vladislav, Byzantion, τόμ. 12 (1937), σελ. 283 - 291.

γ') Εἰς τὸν πίνακα τῶν ἀρχόντων τοῦ θέματος πρέπει νὰ προστεθῇ ὁ 'Ιωάννης Βρανᾶς, ὅστις προΐστατο αὐτοῦ, ὅτε τῷ 1185 οἱ Νορμανδοὶ κατέλαβον τὸ Δυρράχιον. 'Ο Βρανᾶς μετήχθη αἰχμάλωτος εἰς τὴν Σικελίαν: Νικήτας Χωνιάτης, σελ. 411. Πρβλ. Fr. Dölger, ἐν Byz. Zeitschrift, τόμ. 42 (1942), σελ. 327.

δ') Περὶ τὸ ἔτος 1000 μνημονεύεται λειτουργὸς φέρων τὸν τίτλον *πρωτεύων* Δυρραχίου (Prokić, Die Zusätze in der Handschr. des Joh. Skylitzes, Μόναχον 1906, σελ. 31, παρὰ C. Jireček, Geschichte der Serben, τόμ. Α', σελ. 37, σημ. 1). 'Ο ἄρχων οὗτος δὲν ἀνῆκεν εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν διοίκησιν, ἀλλ' εἰς τὴν τοπικὴν κοινοτικὴν ἀρχήν, ἡ ὁποία διετηρήθη κυρίως κατὰ τὰς περιφερειακὰς βυζαντινὰς κτήσεις, ὡς ἐν Δαλματίᾳ καὶ ἐν Χερσῶνι: Acta Albaniæ, τόμ. Α', σελ. 31 - 32, σημ. 9. G. Bratianu, Privilèges et franchises municipales dans l'Empire byzantin, ἐν Βουκουρεστίῳ 1936, σελ. 65 κἑ.

[1] Μικρὸν πρὸ τοῦ ἔτους 1156 ὁ διοικητὴς τοῦ θέματος φέρεται ὡς δοὺξ Δυρραχίου καὶ 'Αχρίδος. Βλ. ἀνωτέρω ΕΕΒΣ, τόμ. 17, σελ. 217 [10].

nariza) [1] μετὰ τοῦ χαρτουλαράτου Γλαβινίτσης, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ περιλαμβάνῃ τρία ἢ τέσσαρα προάστια (casalia) [2], καὶ ὁ Αὐλών· τὸ κατεπανίκιον τῆς Βαγενιτίας ἔχει τὸ χαρτουλαρᾶτον τοῦ Γλυκέος [3] μετὰ δύο ζευγηλατείων (villæ) καὶ δύο ἀγριδίων (agridia) [4], ἤτοι μικρῶν προαστίων: hec sunt enim sub Dirrachio, videlicet Sfinarsa cum chartolarato de Glavenitis, quod chartolaratum potest esse cum tribus vel quatuor casalibus, et Ablona: est catepanikium Vagenetie, et habet unum chartolaratum de Gliki cum aliis duabus villis et dúobus agridiis, idem (γρ. id est) parvis casalibus [5].

'Η περιοχὴ τοῦ 'Αρβάνου ἢ 'Αλβάνου, ἡ κοιτὶς τοῦ ἀλβανικοῦ ἔθνους, ταυτίζεται πρὸς τὴν ὀρεινὴν χώραν, τὴν κειμένην μεταξὺ τῶν ποταμῶν Μάτη (Mat) καὶ Yssamo (Ischmi). Κύριον ἀστικόν, διοικητικὸν καὶ ἐκκλησιαστικὸν κέντρον αὐτῆς ὑπῆρξαν αἱ Κροαὶ (Kruja) [6]. 'Η Ἄννα ἡ Κομνηνὴ ὁμιλεῖ περὶ τῶν κλεισουρῶν τοῦ 'Αρβάνου, τῶν ὁποίων τὴν φύλαξιν εἶχε κατὰ τοὺς ἀγῶνας ἐναντίον τοῦ Βοημούνδου (1107) ὁ Εὐστάθιος Καμμύτζης [7]. 'Ο Γεώργιος 'Ακροπολίτης εἶχεν ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν του τὴν ἐπαρχίαν ταύτην. Διὰ βραχέων περιγράφει τὴν πορείαν του διὰ μέσου τῆς ἀγρίας χώρας τῆς κεντρικῆς 'Αλβανίας. 'Αναχωρήσας ἐκ Βερροίας ἐν μέσῳ χειμῶνι, τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1257, διὰ Σερβίων, Καστορίας καὶ 'Αχρίδος, ἔφθασεν εἰς Ἄρβανον καὶ ἐκεῖθεν προήχθη μέχρι Δυρραχίου. Κατὰ τὴν ἐπάνοδον, ὁ ἱστορικὸς διέσχισε τὴν Χουναβίαν, ἐπαρχίαν κειμένην παρὰ τὴν δυτικὴν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ Μάτη [8], διέβη τὸ ὄρος τὸ λεγόμενον Κακὴ Πέτρα [9], συνήντησε τὸν

---

[1] Πρβλ. Acta Albaniæ, τόμ. Α', σελ. 130, σημ. 2.

[2] Διὰ τοῦ βυζαντινοῦ ὅρου *προάστιον* ἀποδίδομεν τὸν λατινικὸν casale. 'Εν ἀνδεγαυϊκῷ ἐγγράφῳ τοῦ 1284 λέγεται ὅτι τὰ casalia «curatoriæ græco nomine nuncupantur», ἐν Acta Albaniæ, τόμ. Α', σελ. 287, ἐν λ. Casale. Περὶ τῶν ὅρων *κουρατωρία* καὶ *προάστιον* βλ. Fr. Dölger, Beiträge, σελ. 39 κἑ. καὶ 127 κἑ.

[3] 'Ο ποταμὸς Γλυκὺς (ὁ 'Αχέρων τῆς ἀρχαιότητος) ἐκβάλλει εἰς τὸ 'Ιόνιον Πέλαγος ἔναντι τῆς Κερκύρας. 'Η Ἄννα ἡ Κομνηνὴ ὁμιλεῖ περὶ αὐτοῦ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν νορμανδικῶν πολέμων: Δ', 3, τόμ. Α', σελ. 136 (Reifferscheid).

[4] Περὶ τοῦ ὅρου βλ. Fr. Dölger, Αὐτόθι, σελ. 135 κἑ.

[5] Tafel καὶ Thomas, Ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. Α', σελ. 570.

[6] L. V. Thalloczy καὶ C. Jireček, Zwei Urkunden aus Nord-Albanien, ἐν Illyrisch-Albanische Forschungen, τόμ. 1 (Βιέννη 1916), σελ. 125 κἑ. Δ. 'Α. Ζακυθηνοῦ, Grecs et Albanais dans l'Illyrie médiévale, La Grèce et les Balkans ('Αθῆναι 1947), σελ. 106 κἑ.

[7] Ἄννα ἡ Κομνηνή, ΙΓ', 5, τόμ. Β', σελ. 190.

[8] Περὶ τῆς χώρας ταύτης βλ. Acta Albaniæ, τόμ. Α', σελ. 60, σημ. 3. G. Moravcsik, Byzantinoturcica, τόμ. Β' (Βουδαπέστη 1943), σελ. 290. Δ. 'Α. Ζακυθηνοῦ, Αὐτόθι, σελ. 105, σημ. 2.

[9] 'Η Κομνηνή, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 191, μνημονεύει τὴν κλεισούραν «τὴν ἐγχωρίως οὕτω καλουμένην Πέτραν».

ποταμὸν καὶ ἀκολούθως ἔφθασεν εἰς Δέβρην. Ἐκεῖθεν διὰ Κιτζάβεως (Kitchavo) ἐπανῆλθεν εἰς τὸν Πρίλαπον τῆς βορειοδυτικῆς Μακεδονίας [1].

Ἡ περιοχὴ τοῦ Ἀρβάνου ὑπέστη ἐνωρίτατα τὴν βυζαντινὴν ἐπίδρασιν. Ἡ ἐπισκοπὴ Κροῶν ὑπήχθη ὑπὸ τὴν μητρόπολιν Δυρραχίου [2]. Ὁ ἐπίσκοπος Δαυὶδ παρέστη εἰς τὴν ἐν Ἁγίᾳ Σοφίᾳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως σύνοδον τοῦ 879 [3]. Ἡ πόλις ἔτυχε προνομίων ἐκ μέρους βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ ἄλλων ἡγεμόνων, τοῦ Ἰωάννου τοῦ Βατάτζη, τοῦ Θεοδώρου Β' τοῦ Λασκάρεως, τοῦ Μιχαὴλ Η' καὶ Ἀνδρονίκου Β' τῶν Παλαιολόγων, τοῦ κράλη τῆς Σερβίας καὶ τοῦ βασιλέως τῆς Νεαπόλεως Ἀλφόνσου τοῦ Ἀραγωνικοῦ, τοῦ ὁποίου τὸ ἔγγραφον, ἐκδοθὲν τῷ 1457, διέσωσε τὰς πληροφορίας περὶ τῶν παλαιοτέρων παραχωρήσεων [4]. Ἐν χειρογράφῳ τοῦ Βατικανοῦ τοῦ ἔτους 1226 παραδίδεται μακρὸν ἔμμετρον ἐπιτάφιον, ἀντιγραφὲν προφανῶς ἐξ ἐπιτυμβίου πλακός, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀναφέρεται ὁ Κωνσταντῖνος Μέλης, ἀρχιδιάκονος Ἀλβάνου, ἀκμάσας κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΒ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΓ' αἰῶνος [5].

Τὰ δύο *χαρτουλαρᾶτα* [6] τοῦ θέματος Δυρραχίου περιελάμβανον τὴν Γλαβινίτσαν καὶ τὴν Βαγενιτίαν. Ἡ πρώτη ὑπῆρξεν ἡ ἕδρα τῆς ὁμωνύμου ἐπισκοπῆς, ἡ ὁποία μνημονεύεται ἐν τῷ γνωστῷ χρυσοβούλλῳ τοῦ Βασιλείου τοῦ Β' ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας Ἀχρίδος (1019) [7] καὶ ἀκολούθως ἐν ἐπιστολαῖς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας Θεοφυλάκτου (1091 - 1108) [8]. Μετὰ τὴν λατινικὴν κατάκτησιν ἱδρύεται καὶ λατινικὴ ἐπισκοπή, περιλαμβάνουσα καὶ τὴν Ἐκκλησίαν Αὐλῶνος. Κατὰ τὰ ἔτη 1286 καὶ 1287 ἀναφέρεται ὁ Waldebrunus, episcopus Avellonensis et Glavinicensis [9]. Ἐπανειλημμένως ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ ὁμιλεῖ περὶ τῆς Γλαβινίτσης ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν νορμανδικῶν πο-

---

[1] Ἀ κ ρ ο π ο λ ί τ η ς, τόμ. Α', σελ. 140 (Heisenberg).

[2] Acta Albaniæ, τόμ. Α', σελ. 10 - 11 (ἀρ. 48).

[3] Αὐτόθι, σελ. 14 - 15 (ἀρ. 57).

[4] L. V. T h a l l o c z y καὶ C. J i r e č e k, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 147 κέ. Acta Albaniæ, τόμ. Α', σελ. 68 - 69 (ἀρ. 234), 135 (ἀρ. 456), 151 (ἀρ. 508), 254 (ἀρ. 834). A. S o l o v i e v καὶ V. M o š i n, Diplomata græca Regum et Imperatorum Serviæ, σελ. 310 κέ. Πρβλ. F r. D ö l g e r, Regesten, ἀρ. 1387, 1810 καὶ 2058. Κατὰ τὸ ἔγγραφον τοῦ Στεφάνου Δουσάν, πρῶτος ὁ Μανουὴλ ὁ Κομνηνὸς παρεχώρησε προνόμια εἰς τὴν πόλιν τῶν Κροῶν, ἀλλ' ἡ μαρτυρία αὕτη δικαίως ἀμφισβητεῖται : Acta Albaniæ, σελ. 30 (ἀρ. 89).

[5] S. S a l a v i l l e, Épitaphe métrique de Constantin Mélès, archidiacre d'Arbanon, Échos d'Orient, τόμ. 27 (1928), σελ. 403 - 416.

[6] Περὶ τῆς σημασίας τοῦ ὅρου τούτου βλ. ἀνωτέρω ΕΕΒΣ, τόμ. 18, σελ. 48 [77].

[7] Acta Albaniæ, σελ. 15 (ἀρ. 58).

[8] Αὐτόθι, σελ. 22 - 23 (ἀρ. 69 - 70).

[9] Αὐτόθι, σελ. 149 - 151 (ἀρ. 500, 503 καὶ 505).

λέμων [1]. Ὁ Δημήτριος ὁ Χωματιανὸς (1216 - 1234) ἐν τῷ ἑλληνικῷ βίῳ τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος γράφει ὅτι παλαιότερον τὸ πόλισμα ἐκαλεῖτο Κεφαληνία καὶ ἀκολούθως μετωνομάσθη εἰς Γλαβινίτσαν «τῇ τῶν Βουλγάρων φωνῇ» [2], τοῦτο δὲ σημειοῦται καὶ ἐν παλαιῷ τακτικῷ : ὁ Κεφαληνίας ἤτοι Γλαβινίτσης [3]. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις γίνεται ἀναφορὰ εἰς τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ τοπωνυμίου ἐκ τῆς σλαβικῆς λέξεως glava, ἡ ὁποία σημαίνει κεφαλή [4].

Δὲν εἶναι γνωστόν, ποῦ ἀκριβῶς ἔκειτο ἡ Γλαβινίτσα [5]. Ἄλλοι ἀναζητοῦν αὐτὴν παρὰ τὸν σημερινὸν ποταμὸν Gjanica, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὴν γνώμην των, διασῴζει τὸ ὄνομα τοῦ μεσαιωνικοῦ πολίσματος· ἄλλοι παρὰ τὰ Ἀκροκεραύνια καὶ τὸν Αὐλῶνα. Τινὲς ταυτίζουν τὴν Γλαβινίτσαν πρὸς τὴν Gomenica, τὴν σημερινὴν Ἡγουμενίτσαν τοῦ νομοῦ Θεσπρωτίας [6]. Ἐκ τῆς μελέτης τῶν χωρίων τῆς Ἄννης τῆς Κομνηνῆς προκύπτει ὁπωσδήποτε ὅτι ἡ Γλαβινίτσα ἔκειτο παρὰ τὴν ἀκτήν, νοτίως τοῦ Δυρραχίου καὶ πιθανῶς βορείως τοῦ Αὐλῶνος [7]. Πρέπει ἐξ ἄλλου νὰ σημειωθῇ ὅτι κατὰ τὰ ἔτη 1376 καὶ 1438 ἡ Γλαβινίτσα φέρεται ἐκκλησιαστικῶς ἡνωμένη μετὰ τῶν Βελαγράδων [8]. Τοῦτο ἐνισχύει προφανῶς τὴν γνώμην ὅτι τὸ μεσαιωνικὸν πόλισμα ἔκειτο βορείως τοῦ Αὐλῶνος ἐν τῇ εὐρείᾳ περιοχῇ τῇ κειμένῃ δυτικῶς τῶν Βελαγράδων, τοῦ σημερινοῦ Βερατίου, πρὸς τὴν θάλασσαν.

Ἡ Βαγενιτία ἔκειτο νοτιώτερον, περιλαμβάνουσα τὴν χώραν τὴν ἐκτεινομένην ἀπὸ τοῦ Γλυκέος ποταμοῦ, πρὸς νότον, μέχρι τῆς Χιμάρας, πρὸς βορρᾶν. Πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν ἔφθανε μέχρι τοῦ Δελβίνου [9]. Ἡ ἀρχαιοτέρα

---

[1] Ἄ ν ν α ἡ Κ ο μ ν η ν ή, Γ', 12 (τόμ. Α', σελ. 128), Ε', 1 (σελ. 154), ΙΓ', 5 (τόμ. Β', σελ. 190 - 191).

[2] Παρὰ M. Λ ά σ κ α ρ ι, ἐν A. Vaillant καὶ M. Lascaris, La date de la conversion des Bulgares, ἀνάτυπον ἐκ τῆς Revue des études slaves, τόμ. 13 (1933), σελ. 12.

[3] H. G e l z e r, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche, Byz. Zeitschrift, τόμ. 2 (1893), σελ. 49.

[4] M. V a s m e r, Die Slaven in Griechenland, σελ. 78 - 79. Ὁ Vasmer συγχέει τὴν Κεφαληνίαν ταύτην μετὰ τῆς νήσου Κεφαλληνίας !

[5] Πρβλ. M. Λ ά σ κ α ρ ι, Vagenitia, Revue historique du Sud-Est européen, τόμ. 19 (1942), σελ. 428, σημ. 4. Ἄλλη ὁμώνυμος τοποθεσία παρὰ τὸν Δούναβιν ἀναφέρεται ὑπὸ τῆς Ἄννης τῆς Κομνηνῆς (ΣΤ', 4, τόμ. Α', σελ. 192) ὁμοῦ μετὰ τῆς Δρίστρας.

[6] Πρβλ. Acta Albaniæ, σελ. 15 (ἀρ. 58). M. Λ ά σ κ α ρ ι, La date de la conversion des Bulgares, σελ. 10. Πρβλ. καὶ τὰς παρατηρήσεις τοῦ H. G e l z e r, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 49 - 50.

[7] Ἄ ν ν α ἡ Κ ο μ ν η ν ή, Ε', 1 (τόμ. Α', σελ. 154), ΙΓ', 5 (τόμ. Β', σελ. 190 - 191).

[8] Acta Albaniæ, σελ. 80 (ἀρ. 181).

[9] M. Λ ά σ κ α ρ ι, Vagenitia, σελ. 433.

χρονολογημένη μνεία τοῦ τοπωνυμίου εἶναι τοῦ ἔτους 879 [1]. Ἀναβάλλοντες τὴν ἔρευναν τῆς ἱστορίας τῆς διοικητικῆς ταύτης περιφερείας μετὰ τὸ ἔτος 1204, θὰ ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα δύο ἐξόχως σημαντικὰ μολυβδόβουλλα: τὸ πρῶτον, τοῦ Η΄ ἴσως δὲ καὶ τοῦ Ζ΄ αἰῶνος, ἀνῆκεν εἰς τὸν βασιλικὸν σπαθάριον Θεόδωρον, ἄρχοντα Βαγενιτίας [2]· τὸ δεύτερον, τοῦ Θ΄-Ι΄ αἰῶνος, ἀνῆκεν εἰς τὸν ἄρχοντα Ἱλαρίωνα: *[Κύριε βοήθει τῷ] σῷ δούλ[ῳ] Εἰλαρ(ίωνι) β(ασιλικῷ) α΄ σπαθαρ(ίῳ) κ(αὶ) ἄρχοντ(ι) τὶς Βα[γε]νιτία(ς)* [3]. Εἰς ταῦτα θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ προστεθῇ καὶ τρίτον. Τῷ 1928 ὁ πατὴρ V. Laurent συνεπλήρωσε μολυβδόβουλλον ἔχον οὕτω·

[Λέ?]ον
[τι] [β](ασιλικῷ) σπαθ(αρο)-
[κ]ανδιδ(άτῳ)
ἄρχοντ(ι) [Μα-
κε]δο[ν]ίας [4].

Τὴν συμπλήρωσιν ταύτην αὐτὸς ὁ διακεκριμένος ἐρευνητὴς χαρακτηρίζει ὡς ὑποθετικὴν καὶ ἀμφίβολον [5]. Μήπως ἀντὶ τοῦ ὀνόματος Μακεδονία θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποβλέψωμεν εἰς τὸ ὄνομα Βαγενιτία; Παλαιογραφικῶς δὲν ὑπάρχουν σοβαραὶ ἀντιρρήσεις, ἀπὸ ἀπόψεως δὲ θεσμῶν ἡ προτεινομένη συμπλήρωσις θὰ ἦτο ἐπιτυχεστέρα, διότι ἄρχων τῆς Μακεδονίας δὲν εἶναι γνωστὸς ἐξ ἄλλων πηγῶν.

Ὁπωσδήποτε τοῦτο εἶναι βέβαιον, ὅτι ἀπὸ τοῦ Η΄, ἴσως δὲ καὶ ἀπὸ τοῦ Ζ΄ αἰῶνος, ἡ Βαγενιτία διῳκεῖτο ὑπὸ αὐτοκρατορικῶν λειτουργῶν, τῶν *ἀρχόντων*. Εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ θεσμοῦ τούτου ἐν τῇ ἐπαρχιακῇ διοικήσει, ὡς καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν παρεμφερῶν θεσμῶν, διακρίνομεν περιόδους, κατὰ τὰς ὁποίας οὗτος μεταβάλλει περιεχόμενον. Περιπτώσεις τινὰς ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω [6]· ἄλλας θὰ συναντήσωμεν κατὰ τὴν πρόοδον τῆς παρούσης ἐρεύνης [7]. Θὰ περιορισθῶμεν ἐνταῦθα εἴς τινα χαρακτηριστικὰ παραδείγματα, δυνάμενα

[1] Αὐτόθι, σελ. 427.

[2] Αὐτόθι, σελ. 427.

[3] G. Schlumberger, Mélanges d'Archéologie byzantine, σελ. 226-227. Κ. Κωνσταντοπούλου, Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα, σελ. 31 (ἀρ. 105). Μ. Λάσκαρι, Αὐτόθι, σελ. 427.

[4] V. Laurent, Sceaux byzantins, Échos d'Orient, τόμ. 27 (1928), σελ. 439.

[5] Πρβλ. καὶ V. Laurent, Bulletin de Sigillographie byzantine, Byzantion, τόμ. 5 (1929-1930), σελ. 595 καὶ 600.

[6] Βλ. ἀνωτέρω ΕΕΒΣ, τόμ. 17, σελ. 252 κἑ. [45 κἑ.], 260 [53], 263 [56], 271 κἑ. [64 κἑ.], τόμ. 18, σελ. 59 [88].

[7] Παρατηρήσεις τινὰς περὶ τῶν διαφόρων κατηγοριῶν *ἀρχόντων* βλ. παρὰ G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, σελ. 442-443.

νὰ διαφωτίσουν τὸ διοικητικὸν καθεστὼς τῆς Βαγενιτίας. Γνωρίζομεν συγκεκριμένως ὅτι ἀκριτικαί τινες περιφέρειαι, χαλαρῶς συνδεδεμέναι μετὰ τοῦ κέντρου καὶ ὑφιστάμεναι ἄλλαι μὲν τὰς ἐπιδράσεις τοπικῶν παραγόντων, ἄλλαι δὲ τὴν πίεσιν ἐχθρικῶν ἐπικρατειῶν, εἶχον παλαιότερον ὑπαχθῇ ὑπὸ *ἄρχοντας*. Πρὶν ἢ ἀναδειχθοῦν εἰς θέματα, τὸ Δυρράχιον μετὰ τῆς Ἰλλυρίας, ἡ Δαλματία, ἡ Κολώνεια, ἡ Χαλδία, ἡ Χερσών, διῳκήθησαν δι' *ἀρχόντων* [1]. Ὑπὸ τὸ αὐτὸ καθεστὼς ἐτάχθησαν ἡ Κρήτη, ἡ Κύπρος καὶ ἄλλαι νῆσοι τοῦ Αἰγαίου Πελάγους [2] καθὼς καὶ ἡ πόλις τῆς Δεβελτοῦ ἐπὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου [3]. Διά τινας τῶν ἀκραίων τούτων ἐπαρχιῶν, διὰ τὸ Δυρράχιον καὶ τὴν Δαλματίαν εἰδικώτερον, ὁ θεσμὸς τῶν *ἀρχόντων* δύναται εὐλόγως νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐνδιάμεσος σταθμὸς μεταξὺ τῆς πρωΐμου βυζαντινῆς καὶ τῆς θεματικῆς διοικήσεως [4].

Τοὺς *ἄρχοντας* εὑρίσκομεν καὶ εἰς ἄλλας εἰδικωτέρας περιπτώσεις, εἰς περιφερείας, ὅπου εἶχεν ἤδη ἐπικρατήσει ὁ θεσμὸς τῶν θεμάτων. Ἐξ ὅλων τῶν σχετικῶν μνημείων ἰδιαίτατα ἀπησχόλησεν ἡμᾶς μολυβδόβουλλον ἀρίστης διατηρήσεως τοῦ Η΄ ἢ Θ΄ αἰῶνος. Τὸ σταυροειδὲς μονογράφημα ἀναλύεται, ὡς συνήθως, εἰς *Θεοτόκε βοήθει* μετὰ τῶν λέξεων πέριξ *τῷ σῷ δούλῳ*, ἐπὶ δὲ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς ἡ ἐπιγραφή· *Δαργασκάβου ἄρχωντ(ος) Ἑλλάδ(ος)* [5]. Ὁ αὐτοκρατορικὸς οὗτος λειτουργὸς μὲ τὸ χαρακτηριστικῶς σλαβικὸν ὄνομα ὑπῆρξεν ἆρά γε διοικητὴς τοῦ θέματος Ἑλλάδος, τὸ ὁποῖον μαρτυρεῖται ἤδη τῷ 695; Τοιαύτη ὑπόθεσις πρέπει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ ἀποκλεισθῇ. Ἐπὶ κεφαλῆς θέματος Ἑλλάδος κατὰ τοὺς πρωΐμους τούτους χρόνους εὑρίσκομεν πάντοτε στρατηγόν, ἅπαξ δὲ ἐπὶ μολυβδοβούλλου τοῦ Ζ΄ ἢ Η΄ αἰῶνος δοῦκα [6]. Ὁ Σλάβος ἄρχων ἦτο προφανῶς ὑφιστάμενος τοῦ στρατηγοῦ, ἀσκῶν περιωρισμένην διοικητικῶς καὶ γεωγραφικῶς ἐντολήν [7]. Μετὰ μεγίστης πιθανότητος

[1] V. Béneschević, Die byzantinischen Ranglisten, Byz.-Neugriechische Jahrbücher, τόμ. 5 (1927), σελ. 140. Εἰδικῶς περὶ Κολωνείας πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι διεσώθη μολυβδόβουλλον τοῦ Θ΄-Ι΄ αἰῶνος μὲ τὴν ἐπιγραφήν· *Γρη[γ]ορίῳ ἄρχο[ντι] Κ[ο]λ(ω)ν[είας]*: B. Pantchenko, ἐν Izvestija τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ρωσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, τόμ. 9 (1904), σελ. 367.

[2] V. Béneschević, Αὐτόθι. Πρβλ. καὶ ἀνωτέρω ΕΕΒΣ, τόμ. 17, σελ. 260 [53], 263 κἑ. [56 κἑ.].

[3] Διεσώθη μολυβδόβουλλον τοῦ Η΄-Θ΄ αἰῶνος ἀνῆκον εἰς ἄδηλον βασιλικὸν σπαθάριον καὶ ἄρχοντα Δεβελτοῦ: B. Pantchenko, Ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. 13 (1908), σελ. 111. Βλ. ἀνωτέρω ΕΕΒΣ, τόμ. 18, σελ. 59 [88].

[4] Πρβλ. P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale, σελ. 120, σημ. 1.

[5] G. Schlumberger, Mélanges d'Archéologie byzantine, σελ. 201. Κ. Κωνσταντοπούλου, Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα, σελ. 16 (ἀρ. 49).

[6] Κ. Κωνσταντοπούλου, Αὐτόθι, σελ. 14 (ἀρ. 39).

[7] Θὰ ἠδύνατό τις νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ὁ ὅρος *Ἑλλὰς* δηλοῖ ἐνταῦθα τὸν ποταμὸν

δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ ἐντολὴ αὕτη ἦτο συναφὴς πρὸς τὴν διοικητικὴν ὀργάνωσιν τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις τῆς Αὐτοκρατορίας διαβιούντων σλαβικῶν πληθυσμῶν, ὁμοφύλων τοῦ Δαργασκάβου. Πράγματι ἐξ ἄλλων πηγῶν γνωρίζομεν ὅτι σλαβικὰ φῦλα, ἐνταχθέντα εἰς τὴν βυζαντινὴν κοινότητα, ἀπήρτισαν ἰδίας διοικητικὰς μονάδας, τὰς *Σκλαβηνίας* [1] καὶ τὰς *ἀρχοντίας* [2]. Τινὲς τούτων ἐτάσσοντο ὑπὸ ὁμοφύλους ἄρχοντας, ἀπολαύοντας τῆς ἐμπιστοσύνης τῆς αὐτοκρατορικῆς κυβερνήσεως, ὡς συνέβη καὶ εἰς μεγαλυτέρας ἐπαρχίας, εἰς τὴν Δαλματίαν συγκεκριμένως [3]. Διοικητὰς τοιούτους μνημονεύουν αἱ πηγαί :

Σπερχειόν, γνωστὸν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο, πιθανώτερον ὅμως φαίνεται ὅτι τὸ μολυβδόβουλλον ἀναφέρεται εἰς τὸ θέμα Ἑλλάδος. Περὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ ὀνόματος τοῦ Σπερχειοῦ βλ. Ἀ. Χατζῆ, Ἕλλη - Ἑλλὰς - Ἕλλην, Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσ. Σχολῆς τοῦ Πανεπ. Ἀθηνῶν, 1935 - 1936, σελ. 142 κἑ. Εἰς τὰς αὐτόθι μνημονευομένας πηγὰς πρέπει νὰ σημειωθοῦν καὶ αἱ καταλανικαί : A. Rubió i Lluch, La població de la Grècia Catalana en el XIV segle (Βαρκελῶνα 1933), σελ. 22. Ὁ Εὐστάθιος ἀποκαλεῖ τὸν Σπερχειὸν ποταμὸν Ἑλλαδικόν : Φ. Κουκουλέ, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ Λαογραφικά, τόμ. Β' (Ἀθῆναι 1950), σελ. 311 καὶ 323.

[1] Πλὴν τῶν χωρίων τοῦ Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου (Η', 5, 10 ἔκδ. De Boor, σελ. 293) καὶ τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Κυρίλλου (πρβλ. Κ. Ἀμάντου, Μακεδονικά, σελ. 17 καὶ Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τόμ. Α', σελ. 471), ὅπου τὸ ὄνομα δηλοῖ ἐν μὲν τῇ πρώτῃ περιπτώσει τὴν ἐκεῖθεν τοῦ κάτω ῥοῦ τοῦ Δουνάβεως χώραν, ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ τὴν Βουλγαρίαν, ὁ ὅρος *Σκλαβηνία* δὲν εἶχεν ἀρχικῶς γεωγραφικὴν σημασίαν, ἀλλὰ διοικητικήν· ἦσαν δηλαδὴ αἱ Σκλαβηνίαι διοικητικαὶ περιφέρειαι, *ἀρχοντίαι*, τεταγμέναι ὑπὸ Βυζαντινοὺς ἢ καὶ Σλάβους ἄρχοντας καὶ ἀποβλέπουσαι εἰς τὴν ἐπιτήρησιν τῶν ἀλλοεθνῶν τούτων φύλων καὶ εἰς τὴν ὁριστικὴν ὑποταγήν των. Ἡ γνώμη ὅτι αἱ περιφέρειαι αὗται ἦσαν ἀποκλειστικῶς ἐντοπισμέναι εἰς τὰς ὀρεινὰς περιοχὰς τῆς Ροδόπης καὶ τοῦ ἄνω ῥοῦ τοῦ Στρυμόνος ἀντίκειται πρὸς τὰς μαρτυρίας τῶν πηγῶν. Ὡς χαρακτηριστικῶς λέγεται ἐν ἐπιστολῇ πρὸς τὸν πάπαν, τοῦ ἔτους 824, αὗται ἦσαν circumjacentes πρὸς τὰς partes Thraciæ, Macedoniæ, Thessaloniæ (sic) (παρὰ Κ. Ἀμάντῳ, Ἱστορία, σελ. 471). Πρβλ. καὶ P. Lemerle, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 115 καὶ 132. Περὶ τῶν Σκλαβηνιῶν γενικώτερον βλ. καὶ Στ. Κυριακίδου, Τὰ βόρεια ἐθνολογικὰ ὅρια τοῦ Ἑλληνισμοῦ (Θεσσαλονίκη 1946), σελ. 19 κἑ. Δὲν δεχόμεθα πάντως τὰς ἀπόψεις τοῦ P. Charanis, καθ' ὃν τὸ ὄνομα ἐχρησιμοποιήθη πρὸς δήλωσιν τῶν σλαβικῶν πληθυσμῶν τῆς Πελοποννήσου : Nichephorus I, the savior of Greece from the Slavs (810 A.D.), Βυζαντινὰ Μεταβυζαντινά, τόμ. 1, 1 (1946), σελ. 78 κἑ. καὶ ἐν νεωτέρᾳ μελέτῃ The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic settlements in Greece, Dumbarton Oaks Papers, τόμ. 5 (1950), σελ. 155 κἑ. Πρβλ. Στ. Κυριακίδου, Βυζαντιναὶ Μελέται VI Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ (Θεσσαλονίκη 1947), σελ. 11 κἑ.

[2] Πορφυρογέννητος, τόμ. Α', σελ. 635 (Bonn). Πρβλ. F. Dvornik, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, σελ. 15 κἑ.

[3] Τὰ μετὰ τὸν Θεοφάνη, σελ. 292 (Bonn).

τὸν Ἀκάμηρον, ἄρχοντα τῶν Σκλαβηνῶν τῆς Βελζητίας [1], ὁ ὁποῖος ἀνεμείχθη εἰς τὰ δυναστικὰ πράγματα τοῦ Βυζαντίου κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Εἰρήνης [2], καὶ τὸν «ἐξάρχοντα» τῆς Σκλαβηνίας, περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ ὁ Βίος τοῦ Γρηγορίου τοῦ Δεκαπολίτου [3], τὸν πατέρα τῶν ἀποστόλων Κωνσταντίνου - Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου [4], κ.ἄ.

Εἰς τίνα τῶν κατηγοριῶν τούτων ἀνῆκεν ὁ ἄρχων τῆς Βαγενιτίας ; Εἶναι προφανὲς ὅτι σοβαροὶ πολιτικοὶ ἢ στρατιωτικοὶ λόγοι ἐπέβαλον τὴν ὀργάνωσιν τῆς ἀσήμου ταύτης ἐσχατιᾶς πρὶν ἢ ἱδρυθοῦν ἀκόμη τὰ μεγάλα θέματα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου, τὰ θέματα Νικοπόλεως, Δυρραχίου καὶ Δαλματίας. Ἐπειδὴ δὲ κατὰ τοὺς πρωΐμους τούτους χρόνους τοῦ Η', ἴσως δὲ καὶ τοῦ Ζ' αἰῶνος, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ πειρατικῶν ἐπιδρομῶν τῶν Ἀράβων, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ μικρὰ διοικητικὴ περιφέρεια ἱδρύθη ἢ διὰ νὰ θραυσθῇ ἡ πίεσις ἐχθρικῶν τινων ὁμάδων, κατευθυνομένων πρὸς νότον, ἢ διὰ νὰ παταχθῇ ἡ ἀντίστασις ὁμάδων ἐγκατεστημένων ἤδη ἐν τῇ χώρᾳ καὶ νὰ ὑπαχθοῦν αὗται ὁριστικῶς ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τοῦ Κράτους. Ἡ δευτέρα αὕτη ἐκδοχὴ ἀποβαίνει πιθανωτέρα, ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι τὸ ὄνομα τῆς Βαγενιτίας ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ ὄνομα τῆς σλαβικῆς φυλῆς τῶν *Βαϊουνιτῶν*, τὴν ὁποίαν μνημονεύουν τὰ Θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου [5]. Ἀλλ' ἡ ἐτυμολογία αὕτη ἀμφισβητεῖται [6]. Ὁπωσδήποτε ἡ δημιουργία διοικητικῆς περιφερείας ἐν Βορείῳ Ἠπείρῳ ὑπὸ ἄρχοντα πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἓν τῶν μέτρων ἀνασυγκροτήσεως καὶ ὡς ἓν τῶν συμπτωμάτων ἀναρρώσεως, ἡ ὁποία παρατηρεῖται μετὰ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους τῶν ἐθνολογικῶν ἀνατροπῶν.

5. Δυτικὴ καὶ βορειοδυτικὴ Μακεδονία. Κατὰ τὸ χρυσόβουλλον τοῦ 1198, αἱ διοικητικαὶ περιφέρειαι τῆς δυτικῆς καὶ βορειοδυτικῆς Μακεδονίας ἦσαν τὸ θέμα Σερβίων, τὸ θέμα Βερροίας μετὰ τοῦ κατεπανικίου Κίτρους, τὰ θέματα Καστορίας, Πρέσπας, Δεαβόλεως, καὶ Ἀχρίδος, τὸ θέμα Πριλάπου, Πελαγονίας, Μολυσκοῦ καὶ Μογλαίνων καὶ τὸ θέμα Σκοπίων μετὰ τῆς ἐπισκέψεως Κορίτων [7]. Ἀντιστοίχως ἡ Partitio Romaniæ μνημονεύει τὰ

---

[1] Περὶ τῆς Βελζητίας, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι εὑρίσκετο εἰς τὴν Θεσσαλίαν, βλ. Δ. Ἀ. Ζακυθηνοῦ, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, σελ. 32 - 33.

[2] Θεοφάνης, τόμ. Α', σελ. 473 - 474, ἔκδ. De Boor.

[3] F. Dvornik, La Vie de Saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle (Παρίσιοι 1926), σελ. 61. Πρβλ. P. Lemerle, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 132.

[4] F. Dvornik, Les légendes de Constantin et de Méthode, σελ. 384.

[5] Πρβλ. Δ. Ἀ. Ζακυθηνοῦ, Αὐτόθι, σελ. 32.

[6] Μ. Λάσκαρι, Vagenitia, σελ. 436 - 437.

[7] Πρβλ. Tafel καὶ Thomas, Urkunden, τόμ. Α', σελ. 259 κἑ.

θέματα Σερβίων καὶ Βερροίας μετὰ τῶν χαρτουλαράτων Δοβροχουβίστης καὶ Σθλανίτσης, τὴν ἐπίσκεψιν Γηροκομείου, τὸ θέμα Βαρδαρίου, τὴν πόλιν Ὄστροβον, τὰ θέματα Μολυσκοῦ καὶ Μογλαίνων, Καστορίας, Πρέσπας, Ἀχρίδος καὶ Δεαβόλεως καὶ τέλος τὸ θέμα Πριλάπου καὶ Πελαγονίας μετὰ τοῦ Στανοῦ: Provintia Vardarii, provintia Verye cum cartularatis tam Dobrochubisti quam et Sthlaniza, pertinentia Girocomion, Ostrovos, provintia Moliscu et Moglenon, provintia Prilapi et Pelagonie cum Stano, provintia Presepe, provintia Servion, provintia Castorie et provintia Deavoleos.

Παραβαλλομένη πρὸς τὸ ὑπὲρ τῶν Βενετῶν χρυσόβουλλον, ἡ Partitio Romaniæ παρουσιάζει καὶ ἐν τῇ εὐρείᾳ ταύτῃ περιοχῇ τῆς δυτικῆς καὶ βορειοδυτικῆς Μακεδονίας παραλλαγὰς καὶ προσθήκας. Προστίθενται ἐν πρώτοις τὸ θέμα Βαρδαρίου καὶ ἡ ἐπίσκεψις Γηροκομείου, μνημονεύεται δὲ ὀνομαστὶ ἡ πόλις τοῦ Ὀστρόβου [1]. Τοὐναντίον ἐν τῇ Partitio Romaniæ δὲν ἀναφέρεται τὸ θέμα Σκοπίων μετὰ τῆς ἐπισκέψεως Κορίτων. Ἐξ ἄλλου τὸ θέμα Βερροίας, τὸ ὁποῖον ἐν τῷ χρυσοβούλλῳ φέρεται ὁμοῦ μετὰ τοῦ κατεπανικίου Κίτρους, ἐν τῷ ἡμετέρῳ ἐγγράφῳ συνάπτεται πρὸς τὰ χαρτουλαρᾶτα Δοβροχουβίστης καὶ Σθλανίτσης. Ὡσαύτως τὸ ἡνωμένον θέμα Πριλάπου, Πελαγονίας, Μολυσκοῦ καὶ Μογλαίνων ἐμφανίζεται ἐνταῦθα διῃρημένον εἰς δύο περιφερείας, τὸ θέμα Μολυσκοῦ καὶ Μογλαίνων καὶ τὸ θέμα Πριλάπου καὶ Πελαγονίας μετὰ τοῦ Στανοῦ. Παραπέμποντες εἰς ὅσα ἀνωτέρω ἐσημειώσαμεν περὶ μιᾶς ἑκάστης τῶν περιφερειῶν τούτων [2], θὰ περιορίσωμεν τὴν ἔρευναν ἡμῶν εἰς τὰς παραλλαγὰς καὶ τὰς προσθήκας τῆς Partitio Romaniæ.

Ὁ Βαρδάριος, ὡς φέρεται πολλάκις κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ὁ Ἀξιός [3], δὲν εἶναι ἄλλοθεν γνωστὸς ὡς διοικητικὴ περιφέρεια. Ὁ ῥοῦς τοῦ ποταμοῦ

[1] Ὡς ἐσημειώθη καὶ ἀνωτέρω, ὁ Ὄστροβος περιελήφθη ὑπὸ τοῦ γραφέως μεταξὺ Καλαβρύτων καὶ Ὠρεοῦ. «In Peloponneso medii ævi, γράφει εὐλόγως ὁ T a f e l (Αὐτόθι, σελ. 468 - 469, σημ. 10), nondum extra nostrum diploma hunc locum deprehendimus». Ἀναζητοῦντες ἐπιμόνως τὸ τοπωνύμιον τοῦτο ἐν Πελοποννήσῳ, εἴχομεν ἀλλαχοῦ (L'Hellénisme Contemporain 1950, σελ. 292, σημ. 5) ἐκφράσει τὴν ὑπόνοιαν μήπως ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ὀστρόβου λανθάνει τὸ Στροβίτσι τῆς Φιγαλίας, τὸ ὁποῖον ἐτυμολογικῶς εἶναι συγγενὲς πρὸς τὸ πρῶτον καὶ τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται ἤδη τῷ 1462. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ ἀναγραφὴ τοῦ Ὀστρόβου μεταξὺ τῶν πόλεων τῆς Πελοποννήσου πρέπει μᾶλλον νὰ ἀποδοθῇ εἰς μεταβολὴν ἐπενεχθεῖσαν εἰς τὸ κείμενον. Περὶ τοῦ Ὀστρόβου καὶ τῶν ὁμωνύμων πολισμάτων τῆς Μακεδονίας βλ. Σ τ. Κ υ ρ ι α κ ί δ ο υ, Βυζαντιναὶ Μελέται, σελ. 520 κέ.

[2] Βλ. ἀνωτέρω ΕΕΒΣ, τόμ. 17, σελ. 222 κέ. [15 κέ.].

[3] Περὶ τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ὀνόματος βλ. Κ. Ἀ μ ά ν τ ο υ, Βαρδάρις, Ἑλληνικά, τόμ. 6 (1933), σελ. 326 - 328. Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης τὰ Λαογραφικά, τόμ. Β', σελ. 330 καὶ σημ. 7.

εἶχε μεγάλην στρατηγικὴν καὶ οἰκονομικὴν συμασίαν, διότι ἤλεγχε τὰς διαβάσεις καὶ τὰς ὁδοὺς τὰς ἀγούσας ἐκ τῆς βορείας καὶ βορειοδυτικῆς Μακεδονίας πρὸς τὴν Θεσσαλονίκην. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας Θεοφύλακτος ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν ἰατρὸν τοῦ βασιλέως Νικήταν γράφει περὶ αὐτοῦ: «οὗτος γὰρ διὰ πολλῶν μὲν ῥέων τῶν ὀρῶν, τῇ δ' ἐν τούτοις χιόνι τακείσῃ νῦν ὀγκωθείς, καὶ μήτε πεζοῖς μήτ' ἐφίπποις διαβαίνειν διδούς, μήτε γέφυραν ἔχων διὰ τὰ κακῶς ἀπολούμενα ποταμῷ τελώνια σκαφιδίῳ πήχει πορεύσιμος γίνεται» [1]. Ἄξια ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι τὰ ἐνταῦθα λεγόμενα περὶ τῶν *τελωνίων* τῶν ἐγκατεστημένων ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ. Τοιούτους τελωνειακοὺς σταθμούς, *τελώνια* ἢ *πόρους*, ἔχομεν καὶ εἰς τὰς διαβάσεις ἄλλων ποταμῶν, συγκεκριμένως τοῦ Στρυμόνος [2].

Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Α', ὁ κάτω ῥοῦς τοῦ Ἀξιοῦ ἀπετέλει τὸ ὅριον τῶν θεμάτων Θεσσαλονίκης καὶ Βερροίας [3]. Βορειότερον ὁ ποταμὸς περιεβάλλετο ὑπὸ ἄλλων διοικητικῶν περιφερειῶν, αἵτινες παρίσταντο οἱονεὶ ἀμφιέπουσαι αὐτόν: πρὸς δυσμὰς τὰ θέματα Μογλαίνων καὶ Πελαγονίας καὶ πρὸς ἀνατολὰς τὸ θέμα Στρουμμίτζης. Τὸ θέμα Βαρδαρίου, τὸ ὁποῖον μνημονεύει ἡ Partitio Romaniæ, φαίνεται ὅτι ἔχει σχέσιν πρὸς τοὺς Βαρδαριώτας Τούρκους [4].

Οἱ Βαρδαριῶται Τοῦρκοι, τοὺς ὁποίους οἱ Βυζαντινοὶ ἐχρησιμοποίησαν διὰ τὴν ἄμυναν τῆς περιοχῆς καὶ διὰ τὴν φρουρὰν τῶν ἀνακτόρων, ἦσαν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα Οὔγγροι πρόσφυγες καὶ αἰχμάλωτοι. Τούτους οἱ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου, ἀπὸ τῶν πρώτων εἰσβολῶν των εἰς τὴν Μακεδονίαν (934 κ.ἑ.), ἐγκατέστησαν εἰς νευραλγικὰ σημεῖα, ὡς παλαιότερον εἶχον ἐγκαταστήσει τοὺς Σλάβους [5]. Ὁ ἐποικισμὸς τῶν πληθυσμῶν τούτων, ἰδίως κατὰ τὸν μέσον ῥοῦν τοῦ Ἀξιοῦ, εἶχε συντελεσθῆ πρὸ τῶν ἐτῶν 976 - 980, ὅτε οὗτοι τὸ πρῶτον μνημονεύονται [6]. Ἀκολούθως ἐγένοντο καὶ νέοι ἐποικισμοὶ ἄλλων τουρκικῶν φυλῶν, τῶν Κομάνων καὶ τῶν Πετσενέγγων, καὶ «οὕτω κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΒ' αἰῶνος ἀπὸ τῶν Μογλένων μέχρι τῆς Ἀχριδῶς ἔχομεν ἅλυσιν ἐγκαταστάσεων λαῶν τουρκικῶν» [7]. Ὁ πατὴρ V. Laurent, στηριζόμενος εἰς χωρίον τοῦ Ψευδο-Κωδινοῦ, γράφει ὅτι ἡ πρώτη ἀσιατικὴ

[1] Θ ε ο φ υ λ ά κ τ ο υ, Ἐπιστολαί: M i g n e, Patr. Græca, τόμ. 126, στ. 472. Πρβλ. T a f e l, De Thessalonica eiusque agro (Βερολῖνον 1839), σελ. 305.

[2] P. L e m e r l e, Philippes et la Macédoine orientale, σελ. 172 κέ., σημείωσις.

[3] Βλ. ἀνωτέρω ΕΕΒΣ, τόμ. 17, σελ. 238 [31].

[4] Σ τ. Κ υ ρ ι α κ ί δ ο υ, Βυζαντιναὶ Μελέται, σελ. 422 - 423.

[5] Αὐτόθι, σελ. 514 κέ. Βιβλιογραφικαὶ ὑποδείξεις περὶ Βαρδαριωτῶν Τούρκων: G y. M o r a v c s i k, Byzantinoturcica, τόμ. Α', σελ. 43 - 44.

[6] Βλ. κατωτέρω, σελ. 208 καὶ σημ. 4.

[7] Σ τ. Κ υ ρ ι α κ ί δ ο υ, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 519.

παροικία τῆς Μακεδονίας ἀπηρτίσθη ἐκ Περσῶν αἰχμαλώτων, τοὺς ὁποίους ὁ αὐτοκράτωρ Θεόφιλος (829 - 842) ἐγκατέστησε παρὰ τὸν Ἀξιὸν καὶ εἰς ἄλλας περιφερείας, καὶ ὅτι μεταγενεστέρως ἡ παροικία αὕτη ἀνεκαινίσθη διὰ νέων ἐγκαταστάσεων αἰχμαλώτων, Οὔγγρων καὶ ἀσιατῶν Τούρκων [1]. Οἱ ἐπήλυδες ἐτάσσοντο ὑπὸ ἰδίους ἀρχηγούς, ὡς ὁ μέγας πριμικήριος Τατίκιος, ὅστις, κατὰ τὴν Ἄνναν τὴν Κομνηνήν, «τῶν περὶ τὴν Ἀχριδὼ οἰκούντων Τούρκων ἡγεμόνευε» [2]. Ἀκολούθως ἐκ τοῦ στρατιωτικοῦ σώματος (οἱ παλαιότερον ἐποικισθέντες Πέρσαι ἦσαν ὠργανωμένοι κατὰ τούρμας) [3] ὠνομάσθη καὶ ἡ περιοχή.

Ἐνωρὶς οἱ Τοῦρκοι τῆς Μακεδονίας προσῆλθον εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Ἐπισκοπὴ Βαρδαριωτῶν, ἤτοι Τούρκων μνημονεύεται τὸ πρῶτον ἐν Τακτικῷ τοῦ Βασιλείου τοῦ Β' συνταχθέντι πρὸ τοῦ 980 [4]. Σφραγιστικὰ μνημεῖα ἀναφέρονται εἰς ἐκπροσώπους τῆς ἐκκλησιαστικῆς ταύτης περιφερείας. Ἐπ' ἐσχάτων ὁ πατὴρ V. Laurent ἐδημοσίευσε μολυβδόβουλλον τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, τὸ ὁποῖον ἀρχικῶς ἀπέδωκεν εἰς Ἕλληνα ἐπίσκοπον τῆς Οὐγγαρίας, ἀκολούθως δὲ μετὰ μεγαλυτέρας πιθανότητος εἰς ἐπίσκοπον τῶν Βαρδαριωτῶν. Ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως τοῦ μνημείου εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Δημήτριος, προστάτης τῆς Θεσσαλονίκης καὶ κατ' ἐπέκτασιν τῆς Μακεδονίας, ἐπὶ δὲ τῆς ἑτέρας φέρεται ἡ ἐπιγραφή·

† Σφραγὶς Ἀντωνίου μον(αχ)οῦ συγκ(έλ)λου καὶ προέδρου Τουρκίας [5].

Ἡ περιοχὴ τῆς Βερροίας, ἀναδειχθεῖσα εἰς ἰδίαν διοικητικὴν περιφέρειαν κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα, πιθανῶς κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν πρὸς Βουλγάρους πολέμων τοῦ Βασιλείου τοῦ Β', περιλαμβάνει ἐνταῦθα τὰ *χαρτουλαρᾶτα* Δοβροχουβίστης καὶ Σθλανίτσης. Ἐν τῷ χρυσοβούλλῳ τοῦ 1198 εὕρομεν τὸ πρῶτον μετὰ τοῦ χαρτουλαράτου τοῦ Ἐζεροῦ μεταξὺ τῶν θεσσαλικῶν κτήσεων. Ὁ Tafel ἐκφράζει τὴν γνώμην ὅτι ἀντὶ τοῦ ὀνόματος *Δοβροχουβίστα* πρέπει νὰ γραφῇ *Δρογουβιτία*, τῆς ὁποίας ἐπίσκοπος παρέστη, ὡς γνωστόν,

[1] V. Laurent, Ὁ Βαρδαριωτῶν ἤτοι Τούρκων, Perses, Turcs asiatiques ou Turcs hongrois, Bulletin de la Société historique Bulgare, τόμ. 17-18 (Σόφια 1939), σελ. 275 - 288. Τὴν μελέτην ταύτην γνωρίζομεν μόνον ἐξ ἄλλου δημοσιεύματος τοῦ πατρὸς V. Laurent, L'évêque des Turcs et le proèdre de Turquie, Académie Roumaine, Bulletin de la section historique, τόμ. 23, 2 (1943), σελ. 147 - 158.

[2] Ἄννα ἡ Κομνηνή, Δ', 4 (τόμ. Α', σελ. 138).

[3] Τὰ μετὰ τὸν Θεοφάνη, σελ. 125 (Bonn).

[4] Κατὰ τὰ πορίσματα τοῦ συναδέλφου κ. Γ. Κονιδάρη, ἐκτιθέμενα ἐν διατριβῇ, δημοσιευθησομένῃ ἐν τῷ προσεχεῖ τόμῳ τῆς «Θεολογίας» ὑπὸ τὸν τίτλον: Ἡ πρώτη μνεία τῆς ἐπισκοπῆς Βαρδαριωτῶν Τούρκων καὶ αἱ ἐπισκοπαὶ τοῦ Θεσσαλονίκης.

[5] V. Laurent, L'évêque des Turcs et le proèdre de Turquie, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 153 κἑ.

εἰς τὴν σύνοδον τοῦ 879 [1], τὴν δὲ γνώμην ταύτην ἐδέχθησαν καὶ ἄλλοι ἐρευνηταί [2]. Ἀλλ' ὡς ἐσημειώσαμεν καὶ ἀνωτέρω [3], οὐδεμία ὑπάρχει ἀνάγκη διορθώσεως, διότι ἡ Δοβροχουβίστα, χωρίον τοῦ θέματος Βερροίας, ἀπέχον τῆς μὲν Θεσσαλονίκης «ἱππικὰ δρόμου ἡμερήσια δύο», τοῦ δὲ κάστρου Βερροίας «στάδια ὡσεὶ μιλίων δύο», εἶναι γνωστὴ ἐξ ἁγιολογικοῦ κειμένου τοῦ ἔτους 1149. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ αὐτοῦ κειμένου, διέτριψεν ἐκεῖ ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς κατὰ τῶν Νορμανδῶν ἐκστρατείας (Μάρτιος 1149) [4]. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ ὁ ἀνώνυμος συγγραφεὺς μνημονεύει τὸν δοῦκα Θεσσαλονίκης καὶ χαρτουλάριον Βασίλειον [5].

Ἡ Σθλάνιτσα, διάφορος τῆς Σλανίτσης τῶν Σερρῶν [6], μνημονεύεται ὑπὸ δύο συγγραφέων τῆς αὐτῆς ἐποχῆς: ὑπὸ τῆς Ἄννης τῆς Κομνηνῆς (ΙΒ', 3, τόμ. Β', σελ. 149) καὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος Θεοφυλάκτου. Οὗτος χρησιμοποιεῖ τὸ ἐπίρρημα *Σθλανιτζόθεν*: «ἤδη δέ με καὶ ὑπερορίᾳ βάλλουσι κἂν τῇ Ἀχρίδι καθήμενος, ἀπὸ Γλαβινίτζης τοξεύομαι καὶ Βοδηνόθεν καὶ Σθλανιτζόθεν» [7]. Εἰς ταύτην τὴν Σθλάνιτζαν ἀναφέρεται ἔγγραφον τοῦ ΙΔ' αἰῶνος [8].

Ἐκ τῶν ἄλλων τοπωνυμίων σημειοῦμεν τὸν Στανόν, τὸν ὁποῖον οἱ Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ ἐπανειλημμένως μνημονεύουν ὁμοῦ μετ' ἄλλων μακεδονικῶν πόλεων: τῆς Πελαγονίας, τοῦ Πριλάπου, τοῦ Σωσκοῦ καὶ Μολυσκοῦ [9].

ΔΙΟΝ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ

[1] Tafel, Symbolæ Criticæ, Β', σελ. 71, σημ. 148 καὶ Urkunden, τόμ. Α', σελ. 485 - 486, σημ. 5.

[2] Στ. Κυριακίδου, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 334.

[3] Ἔνθ' ἀνωτ. ΕΕΒΣ, τόμ. 18, σελ. 49 [78].

[4] Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, τόμ. Δ' (Πετρούπολις 1897), σελ. 240 - 241.

[5] Αὐτόθι, σελ. 241. Πρβλ. Fr. Dölger, Regesten, ἀρ. 1375. Στ. Κυριακίδου, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 485, σημ. 1 καὶ 490.

[6] Χριστ. Κτενᾶ, Χρυσόβουλλοι Λόγοι, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν, τόμ. 4 (1927), σελ. 290.

[7] Acta Albaniæ, τόμ. Α', σελ. 22 (ἀρ. 69).

[8] Χριστ. Κτενᾶ, Αὐτόθι, σελ. 310 - 311.

[9] Νικήτας Χωνιάτης, σελ. 709 (Bonn). Γεώργιος Ἀκροπολίτης, σελ. 169 (Heisenberg). Ἐφραίμ, στ. 9395 (Bonn). Πρβλ. Tafel, Symbolæ Criticæ, Β', σελ. 125 - 127.

Η ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ ΜΙΧΑΗΛ ΤΟΥ ΧΩΝΙΑΤΟΥ

Ὀλίγον ἔξω τοῦ χωρίου τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ τῆς Λαυρεωτικῆς ὑπάρχει μικρὸς βυζαντινὸς ναὸς τοῦ 12ου ἢ 13ου αἰ. τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ Ἁγίου Πέτρου καὶ διασώζων ἀρκετὰς τοιχογραφίας. Μεταξὺ τούτων ὑπάρχει

Εἰκ. 1.—Τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ.

εἰς τὸ Ἱερὸν μία, ἡ ὁποία παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον. Ἡ τοιχογραφία αὐτὴ εὑρίσκεται ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου, τοῦ χωρίζοντος τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τοῦ διακονικοῦ, εἰκονίζει δὲ ἱεράρχην ὄρθιον, ἐστραμ-

μένον κατὰ τὰ ³/₄ πρὸς Ἀνατολὰς καὶ εἰς μέγεθος κατά τι μικρότερον τοῦ φυσικοῦ (εἰκ. 1). Ὁ ἱεράρχης περιβαλλόμενος ἀπὸ ἀέρα βαθυγάλανον, εἶναι ἐνδεδυμένος φελόνιον λευκόν, κοσμούμενον διὰ μεγάλων, μελανῶν, σταυρῶν περικλειομένων ἐντὸς γαμμαδίων καὶ ἐπ' αὐτοῦ ὠμοφόριον κοσμούμενον ὡσαύτως διὰ μεγάλων σταυρῶν, τῶν ὁποίων ὅμως τὸ χρῶμα ἔχει ἀποπέσει. Ὁ ἱεράρχης κρατεῖ πρὸ αὐτοῦ, διὰ τῶν δύο του χειρῶν ἀνεπτυγμένον εἰλητὸν τὸ ὁποῖον ὑποτίθεται ὅτι ἀναγινώσκει. Ἐπὶ τοῦ εἰλητοῦ διακρίνονται ἐρυθραὶ γραμμαὶ (χαρακιὲς) ὡς καί τινες φράσεις εἰλημμέναι ἐκ τῆς λειτουργίας καὶ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν Παναγίαν : *Ἐξαιρέτως τῆς Παναγίας ὑπερευλογημένης δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου κλπ.*

Ἡ ἐπιμήκης κεφαλὴ τοῦ ἱεράρχου, κλίνουσα πρὸς τὰ ἐμπρός, περιβάλλεται ὑπὸ φωτοστεφάνου. Τὸ καστανόν του πρόσωπον παρουσιάζει πλατὺ μέτωπον, ὄπισθεν τοῦ ὁποίου καταπίπτει ἡ λευκὴ κόμη φθάνουσα μέχρι τοῦ αὐχένος. Ὀφθαλμοί, γαλανοὶ καὶ ἤρεμοι, προβάλλουν κάτω ἀπὸ πυκνὰς ὀφρύας· ἡ ῥὶς εἶναι ἐπιμήκης καὶ τὰ λευκὰ γένεια, στρογγυλὰ καὶ περιποιημένα, δίδουν εἰς τὴν ὅλην κεφαλὴν σχῆμα ἀκόμη περισσότερον ἐπίμηκες· τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ὡς καὶ τὰ περιγράμματα δηλοῦνται ἐπὶ τοῦ γενικοῦ ἀνοικτοῦ τόνου Σιέννας μὲ γραμμὰς τοῦ αὐτοῦ χρώματος ἀλλὰ σκοτεινοτέρας. Αἱ σκιαὶ ἀποδίδονται ἐπίσης μὲ διαβάθμισιν χρώματος Σιέννας, ἐν ᾧ τὰ φῶτα τῶν ἐξεχόντων μερῶν δηλοῦνται διὰ μικρῶν λευκῶν γραμμῶν. Τὴν κόμην καθὼς καὶ τὸ γένειον ἔχει ὁ ζωγράφος σχηματοποιήσει εἰς κανονικοὺς ὄγκους καὶ γεμίσει μὲ λευκὰς παραλλήλους πινελιάς. Πολὺ ἐσχηματοποιημένον εἶναι ἐπίσης καὶ τὸ οὖς. Ὅλ' αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ μαζὶ καὶ μὲ μίαν γενικὴν ἀκαμψίαν τοῦ σώματος καὶ σχετικὴν συμβατικότητα τῆς μορφῆς, χρονολογοῦν τὴν τοιχογραφίαν εἰς τὸν 12ον ἢ τὸ πολὺ εἰς τὸ πρῶτον τρίτον τοῦ 13ου αἰῶνος.

Ἀλλὰ ποῖον εἶναι τὸ εἰκονιζόμενον πρόσωπον ; Μία ἐπιγραφὴ γεγραμμένη διὰ λευκοῦ χρώματος ἑκατέρωθεν τοῦ φωτοστεφάνου λέγει ἁπλῶς : *ὁ πανιερώτατος ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Μιχαήλ.* Λοιπὸν ὁ κατάλογος τῶν ἀρχιεπισκόπων ἢ μᾶλλον τῶν μητροπολιτῶν Ἀθηνῶν—διότι ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος αἱ Ἀθῆναι ἀπέβησαν, ὡς γνωστὸν μητρόπολις—, περιλαμβάνει τρεῖς μητροπολίτας μὲ τὸ ὄνομα Μιχαήλ [1]. Ἐξ αὐτῶν ὁ ἀρχαιότερος ἀπέθανε τὸ 1030· ὁ δεύτερος ἔζησε ὀλίγον πρὸ τοῦ 1072 καὶ τέλος ὁ τρίτος, ἀνελθὼν τὸ 1182 τὸν ἀρχιερατικὸν θρόνον, εἶναι ὁ περίφημος Μιχαὴλ Χωνιάτης, ὁ ἐσφαλμένως μέχρι πρό τινος ἐπιλεγόμενος Ἀκομινᾶτος. Καὶ ἤδη τίθεται τὸ

[1] Χρυσοστόμου, Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἀθηνῶν, σ. 111. Εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ πρώην Λεοντοπόλεως Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, ἐν Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. ΙΓ' (1937), σ. 26 δημοσιευθὲν Συνοδικὸν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀναφέρονται δύο ἀκόμη Μιχαήλ, οὗτοι ὅμως ὡς ἐπίσκοποι.

ἐρώτημα : Ποῖον ἐκ τῶν τριῶν αὐτῶν Μιχαὴλ εἰκονίζει ἡ τοιχογραφία μας ; Πρέπει ἐν πρώτοις νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν ἀνεκηρύχθη ἅγιος ὑπὸ τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας. Δὲν εὑρίσκομεν πράγματι οὔτε εἰς τὰ μηναῖα οὔτε εἰς τοὺς συναξαριστὰς μνείαν ἁγίου τινὸς Μιχαήλ, μητροπολίτου 'Αθηνῶν. Καὶ δι' αὐτὸν τὸν λόγον ἀναμφιβόλως καὶ ἡ ἐπιγραφή, ἥτις συνοδεύει τὸν ἱεράρχην μας δὲν τὸν χαρακτηρίζει ὡς ἅγιον ἀλλ' ἁπλῶς ὡς *«πανιερώτατον ἀρχιεπίσκοπον 'Αθηνῶν»*, μόνον δ' ὁ φωτοστέφανος, ὅστις περιβάλλει τὴν κεφαλήν του τὸν χαρακτηρίζει ὡς ἅγιον. Τὸ ζήτημα ἤδη εἶναι ποῖος ἐκ τῶν τριῶν αὐτῶν Μιχαὴλ ἔγινεν ἄξιος τοῦ ὑψηλοῦ αὐτοῦ δείγματος σεβασμοῦ ; Νομίζω ὅτι πρέπει ἀδιστάκτως ν' ἀποφανθῶμεν ὑπὲρ τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Χωνιάτου. Πράγματι, ἐν ᾧ οἱ δύο πρῶτοι μητροπολῖται μᾶς εἶναι γνωστοὶ μόνον κατ' ὄνομα, τοῦ Χωνιάτου ἐπανειλημμένως ἡ ἱστορία ἀναφέρει τὴν ἔξοχον δρᾶσιν. 'Ο ἱεράρχης αὐτὸς ὑπῆρξε τῷ ὄντι, ὄχι μόνον ἐξόχως πεπαιδευμένος ἀλλὰ καὶ πολιτικὸς ἀνήρ, συνάμα δὲ καὶ θαρραλέος ὑπερασπιστὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ἀκόμη δὲ—κατὰ τὴν ἐπίθεσιν τοῦ Λέοντος Σγουροῦ—καὶ αὐτῆς τῆς 'Ακροπόλεως τῶν 'Αθηνῶν, ὅπου καὶ εἶχε τὴν κατοικίαν του. 'Εκδιωχθεὶς ἀπὸ τὸν ἀρχιερατικόν του θρόνον ὑπὸ τῶν Φράγκων τὸ 1204 ἐξωρίσθη κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν νῆσον Κέαν, ἔπειτα δὲ εἰς τὴν μονὴν Προδρόμου παρὰ τὴν Μενδενίτσαν τῆς Λοκρίδος, ὅπου καὶ ἀπέθανε περὶ τὸ 1222 [1].

Κατὰ τὰ 18 ἔτη τῆς ἐξορίας του ὁ Μιχαὴλ ὑπέφερε πολὺ ἀλλὰ δὲν ἔπαυσε μαχόμενος ὑπὲρ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, διαρκῶς ἐμψυχώνων καὶ στηρίζων τὸ πνευματικόν του ποίμνιον κατὰ τῶν ξένων κυριάρχων. 'Εκέρδησεν οὕτω τὸν βαθὺν σεβασμὸν τοῦ ἀττικοῦ λαοῦ, εἰς τὰ ὄμματα τοῦ ὁποίου θὰ ἐθεωρήθη, εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατόν του, ὡς ἅγιος, ὅπως ἀκριβῶς ὀλίγα ἔτη πρότερον εἶχε θεωρηθῆ ὑπὸ τῶν Θεσσαλονικέων ἅγιος καὶ ὁ διδάσκαλος καὶ φίλος τοῦ Χωνιάτου ὁ πολὺς ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος [2].

Γνωρίζομεν ἄλλωστε καὶ ἄλλα σημαίνοντα πρόσωπα, ἰδίως αὐτοκράτορας, τὰ ὁποῖα, ἂν καὶ δὲν ἀνεκηρύχθησαν ὑπὸ τῆς ἐπισήμου ἐκκλησίας ὡς ἅγιοι, ὅμως ἐθεωρήθησαν ὑπὸ τοῦ λαοῦ ὅτι ἡγίασαν. 'Αρκοῦμαι νὰ ἀναφέρω τὸ ὄνομα τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ καὶ τὸ τοῦ 'Ιωάννου Δούκα τοῦ Βατάτζη [3].

Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ ἐκπλαγῶμεν ἂν καὶ ὁ Μιχαὴλ ὁ Χωνιάτης, λόγῳ τῶν πολλαπλῶν του ἀρετῶν καὶ τῶν μεγάλων ψυχικῶν βασάνων, τὰς ὁποίας ὑπέστη, ἀπέβη εἰς ἀνεπίσημος, τοπικὸς ἅγιος, λατρευόμενος κυρίως ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς ἐπαρχίας του, τοὐλάχιστον ἐπί τι διάστημα εὐθὺς μετὰ τὸν θάνα-

[1] Ὅρα σχετικῶς G. Stadmüller, Michael Choniates Metropolit von Athen, Orientalia Christiana τ. XXXIII - 2 (1934) σποράδην.

[2] Ὅρα σχετικῶς Φ. Κουκουλέ, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ λαογραφικὰ τ. Α', 'Αθῆναι 1950, σ. 13 καὶ Σπ. Π. Λάμπρου, Ν. 'Ελληνομν. 13, 361.

[3] 'Ο Cod. Vat. Græc. 579 (15ου ἢ 16ου αἰ.) περιλαμβάνει τὸν βίον τοῦ «ἁγίου 'Ιωάννου βασιλέως τοῦ 'Ελεήμονος» πβλ. B.Z. 1902, 546.

τόν του. Καὶ δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον νομίζω, ὅτι τὴν εἰκόνα του δὲν συνηντήσαμεν μέχρι τοῦδε παρὰ μόνον εἰς δύο μικρὰς ἐκκλησίας τῆς 'Αττικῆς ἤτοι εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν τοῦ 'Αγίου Πέτρου τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ καὶ εἰς τὴν μικρὰν ἐκκλησίαν τῆς Σπηλιᾶς Πεντέλης, ὅπου πρῶτος τὴν ἐσημείωσεν ὁ κ. Γ. Λαδᾶς, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ διαγνώσῃ ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τοῦ Χωνιάτου [1]. Τῆς δευτέρας δὲ ταύτης τοιχογραφίας, εὑρισκομένης εἰς μίαν σκοτεινὴν γωνίαν τοῦ νοτίου τοιχώματος τοῦ πρὸς νότον τοῦ ναοῦ

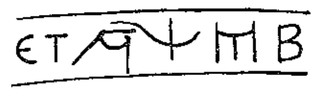

Εἰκ. 2.—Τοιχογραφία τῆς Σπηλιᾶς Πεντέλης.

ἀσκητηρίου τῆς Πεντέλης παρέχω ἐνταῦθα (εἰκ. 2) πρόσφατον φωτογραφίαν : Δυστυχῶς ἀπὸ τὴν ὅλην εἰκόνα σώζεται μόνον μέρος τῆς κεφαλῆς μὲ τὸν φωτοστέφανον καὶ παρ' αὐτὸν ἡ διὰ λευκῶν γραμμάτων ἐπὶ κυανοῦ ἐδάφους ἐπιγραφή : *ὁ 'Αθηνῶν Μιχαήλ*. Τὰ μάτια εἶναι δυστυχῶς βγαλμένα ὑπὸ τῶν Τούρκων ἢ τῶν ποιμένων, ἀλλὰ ἡ κλίσις τῆς κεφαλῆς, τὸ εὐρὺ ἠυλακωμένον μέτωπον καὶ ἡ διάταξις τῆς κόμης εἶναι ἀκριβῶς ὅμοια πρὸς τ' ἀντίστοιχα τῆς εἰκόνος τοῦ 'Αγίου Πέτρου. 'Εν τούτοις ἡ τοιχογραφία τῆς Σπηλιᾶς μᾶς

[1] 'Ο Συλλέκτης 'Αθῆναι 1950, σ. 156.

εἶναι καὶ δι᾿ ἄλλον λόγον πολύτιμος· ἐπειδὴ εἶναι σύγχρονος πρὸς τὰς τοιχογραφίας τοῦ κυρίως ναοῦ, τῶν ὁποίων ὁ κ. Λαδᾶς εὗρε μὲν τὴν χρονολογίαν ἀλλ᾿ ἐσφαλμένως τὴν ἀνέγνωσε· διότι, ὡς τὸ παρατιθέμενον πανομοιότυπον αὐτῆς δεικνύει (εἰκ. 3), ἡ σχετικὴ ἐπιγραφὴ δὲν γράφει ͵ΑΨΠΒ΄ δηλαδὴ 1782 ἀλλὰ ͵ϚΨΜΒ΄ ἤτοι 6742 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως ἔτος 1233/34.

Εἰκ. 3.

Κατὰ ταῦτα καὶ αἱ δύο εἰκόνες τοῦ Μιχαὴλ ἔγιναν πιθανώτατα ὀλίγα ἔτη μετὰ τὸν κατὰ τὸ 1222 ἐπισυμβάντα θάνατον τοῦ ἱεράρχου καὶ ἑπομένως εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον αὐθεντικαὶ προσωπογραφίαι του, ποιηθεῖσαι ὑπὸ ἀρχαΐζοντος ζωγράφου.

Ἀλλ᾿ ἐκτὸς τῶν παρατηρήσεων αὐτῶν νομίζω, ὅτι καὶ αἱ λεπτομέρειαι ἃς παρέχει ἡ τοιχογραφία μας ἔρχονται ἐπίκουροι εἰς τὴν ταύτισιν τοῦ εἰκονιζομένου προσώπου πρὸς τὸν Μιχαὴλ Χωνιάτην. Πράγματι τὸ εὐρὺ μέτωπον τῆς μορφῆς μᾶς μαρτυρεῖ περὶ ἀνδρὸς διανοουμένου, ὡς ἦτο πράγματι ὁ Χωνιάτης· ἀφ᾿ ἑτέρου τὸ ἤρεμον καὶ πρᾷον βλέμμα του καὶ τὸ καστανὸν χρῶμα τοῦ προσώπου του ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ *προσηνὲς ὄμμα* καὶ τὴν *ἡλιώδη ὄψιν* τὰ ὁποῖα τοῦ ἀποδίδει ὁ ἀνεψιός του εἰς τὴν διασωθεῖσαν μονῳδίαν, ἣν συνέγραψεν ἐπὶ τῷ θανάτῳ του [1].

Ἀφ᾿ ἑτέρου αἱ φράσεις αἱ ἀναγραφόμεναι ἐπὶ τοῦ εἰλητοῦ, τὸ ὁποῖον κρατεῖ ὁ ἱεράρχης δὲν εἶναι, νομίζω, ἄνευ σημασίας. Ἀναφέρονται, ὡς εἶπον, εἰς τὴν Παναγίαν. Λοιπὸν ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης ἦτο ἔνθερμος λάτρης τῆς Θεοτόκου. Εἰς ποίημα τὸ ὁποῖον εἶχε συνθέσει πρὸς τιμήν της [2] μᾶς λέγει ὅτι «εἶχε καλλύνει τὸν ναόν της» δηλ. τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἀθηνιώτισσας, ἡ ὁποία, ὡς γνωστόν, ἦτο κατὰ τὸν μεσαίωνα ἐγκατεστημένη εἰς τὸν Παρθενῶνα. Προσθέτω ἀκόμη ὅτι τὴν Παναγίαν κρατοῦσαν τὸ παιδίον Ἰησοῦν εἶχεν εἰκονίσει καὶ ἐπὶ τῆς διασωθείσης βούλλας του ὁ Χωνιάτης.

Ὅλοι αὐτοὶ οἱ λόγοι μοῦ φαίνονται ἀρκετὰ πειστικοὶ διὰ νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι αἱ δύο διασωθεῖσαι τοιχογραφίαι τοῦ Ἀθηνῶν Μιχαὴλ εἰκονίζουσι πιθανώτατα τὸν περίπυστον ἱεράρχην τῶν Ἀθηνῶν Μιχαὴλ τὸν Χωνιάτην, ποιηθεῖσαι εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ.

ΑΝΑΣΤ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

[1] Ἡ Μονῳδία εἰς τὸν Ἀθηνῶν Μιχαὴλ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ἀθαν. Παπαδοπούλου Κεραμέως ἐν Ἁρμονίᾳ 3 (1902), σ. 274.

[2] Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως ἐν Ἁρμονίᾳ 3 (1902), σ. 284.

ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΘΕΛΓΗΤΡΟΝ ΤΟΥ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΥ [1]

Ἡ ἀστάθεια τῆς τύχης εἶναι ἐκ τῶν συχνότερον ἐπανερχομένων θεμάτων εἰς τὰ ἔργα τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων, τοῦτο δὲ διότι ἡ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου περισσότερον πάσης ἄλλης παρουσιάζει ἀναρίθμητα παραδείγματα συγκλονιστικῶν μεταπτώσεων. Ἡ ἄνοδος ἦτο ἐπικίνδυνος, αἱ πτώσεις δὲ συνήθεις. Τὰ πλέον ὑψηλὰ ἀξιώματα ἦσαν τὰ μᾶλλον ἐκτεθειμένα εἰς αἰφνιδίας καταστροφάς. «Πᾶσα δόξα ἀνθρώπου ὡς ἄνθος χόρτου» γράφει ὀρθότατα ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος [2]. Ἀλλ᾿ οὐδεὶς οἶκος ἐπλήττετο τόσον ὑπὸ τῶν συμφορῶν, ὅσον τὸ Ἱερὸν Παλάτιον. Οὕτω, συχνότατα οἱ αὐτοκράτορες, αἱ αὐτοκράτειραι, οἱ ἐξ αἵματος πρίγκιπες καὶ πριγκίπισσαι καὶ πλεῖστα ἄλλα μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, χωρὶς νὰ ἀναφέρωμεν τοὺς ἀνωτάτους ἄρχοντας, ἐζήτησαν ἄσυλον ὑπὸ τὴν σκιὰν τῶν μοναστηρίων. Εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι μία ἀκατανίκητος ὁρμὴ ὤθει τὰς ψυχὰς πρὸς τὸ μοναστήριον καὶ τοῦτο εἰς ὅλας τὰς τάξεις τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, καὶ δὴ εἰς τὰς ἀνωτέρας. Συχνὰ οἱ βυζαντινοὶ ἠσπάζοντο οἰκείᾳ θελήσει τὸν μοναχικὸν βίον, ἔτι δὲ συχνότερον ἠναγκάζοντο ἀπὸ τὰς περιστάσεις.

Τὸ μοναστήριον ἦτο πράγματι καταφύγιον θεωρούμενον ἀπαραβίαστον ἀπὸ τὰς μεταπτώσεις τῆς τύχης, ἄσυλον προασπίζον ἀπὸ τὰ ἀντίποινα, τοὺς ἀκρωτηριασμοὺς ἢ τὸν θάνατον. Ὅστις ἐξηναγκάζετο βιαίως νὰ ἀποσυρθῇ εἰς μοναστήριον παρεδέχετο γενικῶς, μετ᾿ ἀρκετῆς ἄλλωστε στωϊκότητος, τὴν τύχην του, τέλος δὲ ἠρέσκετο εἰς τὴν νέαν του ζωήν. Διὰ τοὺς αὐτοκράτορας, τὸ μοναστήριον ἦτο τὸ καλύτερον μέσον ἀπαλλαγῆς ἀπὸ παντὸς ἀντιπάλου, ἀντιζήλου ἢ ὑπόπτου ταραχοποιοῦ, ἄνευ ἀνωφελῶν ὠμοτήτων. Ἀντὶ τοῦ μαρτυρίου τῆς φυλακίσεως, τῆς ἐξορίας, ἐπεβάλλετο εἰς τὸν συνωμότην, τὸν διεκδικητὴν τοῦ θρόνου, τὸν ἔνοχον, ἡ μοναχικὴ κουρὰ ἢ ὁ περιορισμὸς εἰς μοναστήριον, ὅθεν δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ ἐξέλθῃ. Ὁ μοναχὸς ἐστερεῖτο τῆς περιουσίας του, τοῦ ὀνόματός του, τῶν ἀξιωμάτων του, τῶν τίτλων του καὶ αὐτῆς ἔτι τῆς προσωπικότητός του, καθιστάμενος οὕτως ἀκίνδυνος. Ἡ πολι-

[1] Ὁ συγγραφεὺς τῆς παρούσης μελέτης θερμῶς εὐχαριστεῖ τὴν κυρίαν Λάππα-Ζίζικαν, εὐαρεστηθεῖσαν νὰ μεταφράσῃ αὐτὴν εἰς τὴν νέαν Ἑλληνικὴν ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ πρωτοτύπου.

[2] Ἁγ. Ἰωάννης Χρυσόστομος, **1**, 420, ἔκδ. Gaum.

τική του ζωή, ἐκτὸς ἐξαιρετικῶν περιστάσεων, εἶχεν ἀμετακλήτως τερματισθῆ. Ἐξ ἄλλου ὁ ἐγκλεισθείς, ἔστω καὶ διὰ τῆς βίας εἰς μοναστήριον, ᾐσθάνετο ἐκεῖ ἑαυτὸν ἐν ἀσφαλείᾳ καὶ συχνὰ ἠρκεῖτο εἰς τοῦτο. Ἔχων δ᾽ ἐπίγνωσιν τῆς παντελοῦς αὐτοῦ ἀδυναμίας ὅπως ἐπιστρέψῃ εἰς τὸν κόσμον καὶ ἐπαναρχίσῃ νέαν ζωήν, προετίμα νὰ ὑποταχθῇ. Ἡ ἱστορία πράγματι ὀλίγα παραδείγματα ὑψηλῶν προσώπων ἀναφέρει, ὅτι ἠδυνήθησαν νὰ ἐπιστρέψουν εἰς τὴν κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν ζωήν, ἅπαξ ἑκουσίως ἢ ἀκουσίως ἀσπασθέντα τὸν μοναχικὸν βίον.

Αὐτοκράτορές τινες, ἀποφυγόντες τὴν βιαίαν ἐκθρόνισιν διὰ τῆς οἱονεὶ οἰκειοθελοῦς αὐτῶν παραιτήσεως, ἀπεσύρθησαν εἰς μοναστήριον καὶ ἐνεδύθησαν τὸ μέλαν ράσον τῶν μοναχῶν. Ὁ Μιχαὴλ Δ′ ὁ Παφλαγὼν (1034 - 1041), ὅστις ἐνυμφεύθη τὴν αὐτοκράτειραν Ζωήν, ὑπεχρεώθη νὰ παραιτηθῇ καὶ νὰ παραχωρήσῃ τὸ στέμμα εἰς τὸν ἀνεψιόν του Μιχαὴλ Ε′ τὸν Καλαφάτην. Ἐκάρη μοναχὸς παρὰ τοῦ μοναχοῦ Κοσμᾶ [1] καὶ εἰσῆλθεν εἰς τὴν μονὴν τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων [2]. Περιβληθεὶς «τὸ τῆς ἑκουσίου νεκρώσεως σύμβολον» καὶ νεκρὸς πλέον διὰ τὸν κόσμον, «ὁ ἤδη καὶ ἄκων νεκρούμενος», ἠρνήθη νὰ δεχθῇ τὴν ἐπίσκεψιν τῆς αὐτοκρατείρας Ζωῆς καὶ ἀπέτισε τὸ ὑπ᾽ αὐτοῦ διαπραχθὲν ἔγκλημα κατὰ τοῦ Ρωμανοῦ Γ′ τοῦ Ἀργυροῦ [3].

Ὁ Ἰσαάκιος Α′ ὁ Κομνηνὸς (1057 - 1059), ἐπείσθη ἐπίσης νὰ ἀσπασθῇ τὸν μοναχικὸν βίον [4]. Κατὰ συμβουλὴν τῆς αὐτοκρατείρας Αἰκατερίνης, ἥτις τὸν παρώτρυνε νὰ ἐγκαταλίπῃ τὴν ἐπὶ τῆς γῆς βασιλείαν διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, εἰσῆλθεν εἰς τὴν μονὴν τῶν Στουδίου [5], ἔνθα ἐξετέλεσεν ἁπάσας τὰς ὑπηρεσίας, ἀκόμη καὶ τὴν τοῦ θυρωροῦ καὶ ὅπου διεκρίθη διὰ τὴν μετριοφροσύνην καὶ τὴν ἁγνότητά του [6].

Ὁ Ἰωάννης Ϛ′ Καντακουζηνὸς [7] τέλος, ἀντιληφθεὶς ὅτι ἦτο καλύτερον νὰ παραιτηθῇ τὸ 1355 χάριν τοῦ νομίμου αὐτοκράτορος καὶ γαμβροῦ του Ἰωάννου Ε′ Παλαιολόγου, μετέβη εἰς τὴν μονὴν τῶν Μαγγάνων [8] καί, περιβληθεὶς τὸ μοναχικὸν σχῆμα, ὠνομάσθη Ἰωάσαφ [9]. Βραδύτερον ἀπεσύρθη πλησίον τοῦ υἱοῦ του Ματθαίου εἰς τὸν Μυστρᾶν, ὅπου καὶ ἀπέθανε τὴν 15ην Ἰουνίου 1383 [10].

---

[1] Κεδρηνός, 2, 533.
[2] Ζωναρᾶς, 3, 603.
[3] Ζωναρᾶς, 3, 603 - 604.
[4] Κεδρηνός, 2, 647.
[5] Κεδρηνός, 2, 638. Ζωναρᾶς, 3, 673. Ἀτταλειάτης, 69. Γλυκᾶς, 603.
[6] Κεδρηνός, 2, 648 - 649. Γλυκᾶς, 603.
[7] Καντακουζηνός, 3, 285, 303.
[8] Καντακουζηνός, 3, 307. Νικ. Γρηγορᾶς, 3, 243.
[9] Νικ. Γρηγορᾶς, 3, 375. Καντακουζηνός, 3, 307.
[10] Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, Le despotat de Morée, Παρίσιοι 1932, 114 - 115.

Τὸ πλεῖστον ἐν τούτοις τῶν αὐτοκρατόρων, οἵτινες εἰσῆλθον εἰς μοναστήριον, ἔπραττον τοῦτο ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν γεγονότων, ἐκάρησαν δὲ μοναχοὶ ἢ κληρικοὶ ἄκοντες.

Ὁ Λεόντιος (695 - 698), ἀνακηρυχθεὶς αὐτοκράτωρ μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β′ τοῦ Ρινοτμήτου [1], ἐνεκλείσθη κατὰ διαταγὴν τοῦ Ἀψιμάρου εἰς τὴν μονὴν τοῦ Δαλμάτου [2], δὲν καθορίζεται δὲ ἐὰν ἐκάρη μοναχός.

Ὁ Ἀναστάσιος Β′ (713 - 715), στεφθεὶς αὐτοκράτωρ ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ, ἐν ἀπελπισίᾳ εὑρισκόμενος, ἐζήτησεν ὑπόσχεσιν ὅτι δὲν θὰ πάθῃ τίποτε «λόγον ἀπαθείας» [3] καὶ περιεβλήθη τὸ μοναχικὸν σχῆμα ἐν Θεσσαλονίκῃ, ὅπου καὶ ἐξωρίσθη [4]. Ἐπαναστατήσας βραδύτερον ἐπὶ Λέοντος Γ′ τοῦ Ἰσαύρου, ἐθανατώθη [5].

Ὁ Θεοδόσιος Γ′ (715 - 717), ἀνακηρυχθεὶς ἄκων αὐτοκράτωρ ὑπὸ τοῦ στρατοῦ [6], ὑπεχρεώθη νὰ παραιτηθῇ χάριν τοῦ Λέοντος Γ′ τοῦ Ἰσαύρου. Ἀποσπάσας τὴν ὑπόσχεσιν ὅτι δὲν θὰ κακοποιηθῇ, ἐγένετο κληρικὸς μετὰ τοῦ υἱοῦ του. Ἀμφότεροι ἀπέθανον ἐν εἰρήνῃ [7].

Ὁ Σταυράκιος, υἱὸς τοῦ Νικηφόρου Α′, στεφθεὶς αὐτοκράτωρ εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ταρασίου [8], ἀνεκηρύχθη ἀκολούθως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρός του αὐτοκράτωρ [9].

Ὁ Μιχαὴλ Α′ Ραγκαβέ, γαμβρὸς τοῦ Νικηφόρου Α′, πιεζόμενος νὰ δεχθῇ τὸ στέμμα, ἠρνήθη, παραμένων πιστὸς εἰς τοὺς δοθέντας ὑπ᾽ αὐτοῦ ὅρκους εἰς τὸν Μιχαὴλ Α′ καὶ τὸν Σταυράκιον. Ἐν τούτοις ἀνεκηρύχθη αὐτοκράτωρ παρὰ τῆς Συγκλήτου, ὑπὸ τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ λαοῦ [10]. Ἐπὶ τῇ εἰδήσει ταύτῃ ὁ Σταυράκιος ἐκάρη ὑφ᾽ ἑνὸς μοναχοῦ ἐκ τῶν συγγενῶν του καὶ ἐνεδύθη τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα [11]. Εἰσῆλθε εἰς τὴν μονὴν τοῦ Σταυρακίου, ἥτις βραδύτερον ὠνομάσθη τὰ Βρακᾶ, καὶ κατὰ παραφθορὰν τὰ Ἑβραϊκά [12], ἐκεῖ δὲ καὶ ἐτάφη μετὰ βασιλείαν 2 μηνῶν καὶ 6 ἡμερῶν [13]. Ὁ Κεδρηνὸς ἰσχυ-

---

[1] Θεοφάνης, 566.
[2] Θεοφάνης, 568.
[3] Θεοφάνης, 588. Ζωναρᾶς, 3, 244.
[4] Θεοφάνης, 592. Ζωναρᾶς, 3, 247.
[5] Θεοφάνης, 616.
[6] Θεοφάνης, 591. Ζωναρᾶς, 3, 246.
[7] Θεοφάνης, 599. Ζωναρᾶς, 3, 248.
[8] Θεοφάνης, 745.
[9] Θεοφάνης, 765.
[10] Θεοφάνης, 766 - 768.
[11] Θεοφάνης, 768. Κεδρηνός, 2, 43. Ζωναρᾶς, 3, 312.
[12] Ζωναρᾶς, 3, 313.
[13] Θεοφάνης, 769. Ζωναρᾶς, 3, 313.

ρίζεται ὅτι ὁ Σταυράκιος ἀπέθανε μὲν ἐν τῇ μονῇ τῶν Βρακᾶ, ἐτάφη δὲ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Σατύρου [1].

Ὁ Μιχαὴλ Α' Ραγκαβὲ (811 - 813), ἐπὶ τῇ εἰδήσει τῆς ἀνακηρύξεως αὐτοκράτορος Λέοντος Ε' τοῦ Ἀρμενίου, ἐκδηλώσας τὴν ἐπιθυμίαν του νὰ παραιτηθῇ, ἐκάρη καὶ περιεβλήθη τὸ μοναχικὸν σχῆμα μετὰ τῆς συζύγου του καὶ τῶν τέκνων του [2]. Κατὰ τὸν Συνεχιστὴν τοῦ Θεοφάνους, ὁ Μιχαὴλ Α' ἐδέχθη μὲ ἐγκαρτέρησιν τὴν ἐκθρόνισίν του [3], ἀπέστειλε δὲ τὰ αὐτοκρατορικὰ διάσημα εἰς τὸν Λέοντα Ε' τὸν Ἀρμένιον καὶ κατεπράϋνε τὴν σύζυγόν του Προκοπίαν, ἀγανακτήσασαν πρὸ τοιαύτης ἀδυναμίας [4]. Ἐνεδύθη τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἀθανάσιος εἰς τὴν μονὴν τῆς νήσου Πρώτης [5].

Ὁ Ρωμανὸς Α' Λεκαπηνὸς (919 - 944), μέγας φίλος τῶν μοναχῶν καὶ ἱδρυτὴς τῆς μονῆς τοῦ Μυρελαίου [6], ἀπαχθεὶς ἀπὸ τὸ Ἱερὸν Παλάτιον ὑπὸ τῶν υἱῶν του τὴν 20ην Δεκεμβρίου 944, ἐρρίφθη ἐντὸς ἀκατίου καὶ ὡδηγήθη εἰς τὴν νῆσον Πρώτην, ὅπου ἐκάρη ἄκων μοναχὸς καὶ ἐνεδύθη τὸ μοναχικὸν σχῆμα [7]. Οὗτος, ὑπομείνας στωικῶς τὰς νηστείας καὶ τὴν κακὴν τροφὴν τοῦ μοναστηρίου, ἀπέθανε ἐν τῇ Πρώτῃ τὴν 15ην Ἰουνίου 948.

Μιχαὴλ Ε' ὁ Καλαφάτης (1041 - 1042) καὶ ὁ θεῖός του ὁ νοβιλήσιμος Κωνσταντῖνος, οἵτινες ἐπεχείρησαν νὰ ἀνατρέψουν τὴν αὐτοκράτειραν Ζωήν, ἠναγκάσθησαν νὰ δραπετεύσουν διὰ θαλάσσης εἰς τὴν μονὴν τῶν Στουδίου, ὅπου περιεβλήθησαν τὸ μοναχικὸν σχῆμα [8]. Ὁ Μιχαὴλ Ε' ἐτυφλώθη καὶ ἐξωρίσθη εἰς τὴν μονὴν τῶν Ἐλεγμῶν [9] τὴν 20ὴν Ἀπριλίου 1042.

Μιχαὴλ Ϛ' ὁ Στρατιωτικὸς (1056 - 1057), κληθεὶς ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Μιχαὴλ Κηρουλλαρίου νὰ παραιτηθῇ, ἠρώτησε τί θὰ ἐλάμβανεν ὡς ἀντάλλαγμα. «Τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν» τοῦ ἀπήντησεν ὁ πατριάρχης [10]. Τὸν Μιχαὴλ Ϛ' οἱ ὀπαδοί του προέτρεπον εἰς ἀντίστασιν, ἀλλ' οὗτος, ἀρνούμενος νὰ προκαλέσῃ αἱματοχυσίαν, ἀπεδύθη τὰ βασιλικὰ διάσημα καὶ προσέφερε τὴν κεφαλήν του πρὸς κουράν. Εἰρωνικῶς δὲ ἀποχαιρετίσας τὸν Μιχαὴλ Κηρουλλάριον ἀπεσύρθη εἰς ἐρημικὸν μοναστήριον [11].

---

[1] Κεδρηνός, 2, 43.
[2] Θεοφάνης, 783 - 784.
[3] Συνεχ. Θεοφάν., 18.
[4] Συνεχ. Θεοφάν., 18.
[5] Συνεχ. Θεοφάν., 20.
[6] Κεδρηνός, 2, 319 - 320.
[7] Κεδρηνός, 2, 320, 323. Ζωναρᾶς, 3, 480. Λιουτπράνδος, Ἀνταπόδοσις, 886 (PL 136).
[8] Κεδρηνός, 2, 539.
[9] Κεδρηνός, 2, 540.
[10] Κεδρηνὸς, 2, 637.
[11] Ἀτταλειάτης, 58 - 59.

Ὁ Ρωμανὸς Δ' Διογένης (1067 - 1071), μετὰ τὴν πανωλεθρίαν τοῦ Μαντζικὲρτ τὴν 26ην Αὐγούστου 1071, ἐπρόκειτο νὰ καρῇ μοναχός. Οὗτος, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μιχαὴλ Ζ' Δούκας εἶχεν ἀνακηρυχθῆ αὐτοκράτωρ, ἠρνήθη νὰ παραχωρήσῃ ἔστω καὶ ἐλάχιστον μέρος τῆς ἐξουσίας. Τελικῶς ἡττήθη ὑπὸ τοῦ Ἀνδρονίκου Δούκα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1072, τυφλωθεὶς δὲ ἐξετοπίσθη εἰς τὴν μονὴν τῆς νήσου Πρώτης, ὅπου καὶ ἀπέθανεν ὑποστὰς φρικτὰς κακουχίας [1].

Ὁ Μιχαὴλ Ζ' Δούκας (1071 - 1078), ἡττηθεὶς ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτου, ὅστις ἐξηγέρθη ἐναντίον του, ἐξεθρονίσθη καὶ ἐγένετο μοναχὸς εἰς τὴν μονὴν τῶν Στουδίου [2]. Οὗτος ὀνομασθεὶς μετ' ὀλίγον ἀρχιεπίσκοπος Ἐφέσου [3] τῇ αἰτήσει τοῦ Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτου [4], ἐπέστρεψεν εἰς τὴν μονὴν τοῦ Μανουήλ, ὅπου εἰργάσθη χειρωνακτικῶς [5]. Ὅτε βραδύτερον παρητήθη ὁ Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης, ἡ αὐτοκράτειρα Μαρία ἡ ἐξ Ἀλανῶν, μοναχὴ πλέον καὶ αὐτή, ἐπέτυχε τὴν συγγνώμην τοῦ πρώτου συζύγου της [6].

Ὁ Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης (1078 - 1081), ἐκθρονισθεὶς παρὰ τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ, κατέφυγεν εἰς τὴν μονὴν τῆς Περιβλέπτου, ἀφοῦ προηγουμένως ἐζήτησεν ἄσυλον εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν. Πεισθεὶς εἰς τὰς δοθείσας συμβουλάς, ἐδέχθη νὰ λάβῃ τὸ μοναχικὸν σχῆμα καὶ νὰ καρῇ μοναχός, προσθέσας μόνον ὅτι τοῦ ἦτο δυσάρεστον νὰ μὴ τρώγῃ πλέον κρέας, ἐνῷ πάντα τὰ λοιπὰ τοῦ ἦσαν ἀδιάφορα [7].

Ὁ Ἰσαάκιος Β' Ἄγγελος (1185 - 1195), ἐκθρονισθεὶς ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀλεξίου Γ' Ἀγγέλου, ἐτυφλώθη καὶ ἐνεκλείσθη εἰς τὴν μονὴν τοῦ Πέραν, ἱδρυθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ πατρὸς τοῦ Ἀνδρονίκου Α' Κομνηνοῦ. Ἐκεῖ πιθανώτατα ἐκάρη μοναχός [8], ἀκολούθως δὲ φυλακισθεὶς εἰς τὸ Διπλοκιόνιον, διητᾶτο ὡς ἁπλοῦς ἰδιώτης.

Ὁ Ἀλέξιος Ε' Μούρτζουφλος (1204), ἐκδυθεὶς τὰ αὐτοκρατορικὰ διάσημα κατὰ διαταγὴν τοῦ γαμβροῦ του Θεοδώρου Α' τοῦ Λασκάρεως, περιωρίσθη εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Ὑακίνθου, ὅπου καὶ ἀπέθανε [9].

Ὁ Ἀνδρόνικος Β' Παλαιολόγος (1282 - 1328), ὑποχρεωθεὶς νὰ παραιτηθῇ χάριν τοῦ ἐγγόνου του Ἀνδρονίκου Γ' Παλαιολόγου, περιεβλήθη τὸ

---

[1] Κεδρηνός, 2, 704 - 705. Ζωναρᾶς, 3, 705. Ἀτταλειάτης, 174 - 175.
[2] Κεδρηνός, 2, 734. Ζωναρᾶς, 3, 719.
[3] Κεδρηνός, 2, 738. Βλ. Ἄνναν Κομνηνήν, 1, 58, ἔκδ. Leib, 1, 43-44.
[4] Ἀτταλειάτης, 303.
[5] Ζωναρᾶς, 3, 723.
[6] Ζωναρᾶς, 3, 723.
[7] Ζωναρᾶς, 3, 730. Ἄννα Κομνηνή, 1, 133 - 134, ἔκδ. Leib, 1, 103 - 104.
[8] Νικήτας Χωνιάτης, 595.
[9] Νικ. Γρηγορᾶς, 1, 21. Γεώργ. Ἀκροπολίτης, 20.

μοναχικὸν ἔνδυμα ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἀντώνιος καὶ δὲν τὸ ἀπέβαλε πλέον μέχρι τοῦ θανάτου του τῷ 1332 [1].

Τέλος ὁ Ἰωάννης Ζ' Παλαιολόγος (1330, 1400-1402), ὑποχρεωθεὶς τελικῶς νὰ παραχωρήσῃ τὸν θρόνον εἰς τὸν Μανουὴλ Β' Παλαιολόγον [2], ἐξωρίσθη ὑπ' αὐτοῦ ἐπί τινα χρόνον εἰς τὴν Λῆμνον καὶ ὑπεχρεώθη νὰ περιβληθῇ τὸ μοναχικὸν σχῆμα ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰωσήφ [3].

Πλεῖσται αὐτοκράτειραι ἀπεσύρθησαν ὡσαύτως εἰς μοναστήριον ἢ ὑπεχρεώθησαν νὰ ἐνδυθοῦν τὴν μέλαιναν στολὴν τῶν καλογραιῶν.

Ἡ αὐτοκράτειρα Κωνσταντίνα, σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορος Μαυρικίου (582-602), καὶ αἱ τρεῖς θυγατέρες της ἐνεκλείσθησαν εἰς μοναστήριον μετὰ τὴν ἔκπτωσιν τοῦ Μαυρικίου, ὅθεν ἐξῆλθον μόνον ἵνα θανατωθοῦν [4].

Ἡ αὐτοκράτειρα Μαρία ἡ Ἀρμενία, πρώτη σύζυγος τοῦ Κωνσταντίνου Ϛ' (790-797) κατηγορηθεῖσα ψευδῶς ἐπὶ συνωμοσίᾳ, ἀπεπέμφθη καὶ ὑπεχρεώθη νὰ καρῇ μοναχή [5]. Πλάτων ὁ ἡγούμενος τοῦ Σακκουδίωνος, διεμαρτυρήθη κατὰ τοῦ πατριάρχου Ταρασίου, ὅστις ἐπέτρεψε τὴν κουρὰν αὐτὴν καὶ τὸν ἐκ νέου γάμον τοῦ Κωνσταντίνου Ϛ' [6].

Ἡ Εἰρήνη (797-802), ἐξορισθεῖσα ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Α' εἰς τὸ ἐν τῇ νήσῳ Πριγκήπῳ ὑπ' αὐτῆς ἱδρυθὲν μοναστήριον, ἐκάρη πιθανώτατα μοναχή. Ἀκολούθως ἐξωρίσθη εἰς τὴν νῆσον Λέσβον, ἐνεταφιάσθη δὲ εἰς τὴν μονὴν τῆς Πριγκήπου [7].

Ἡ Θεοφανώ, σύζυγος τοῦ Σταυρακίου (811), ἐνεκλείσθη μετὰ τοῦ συζύγου της εἰς τὴν μονὴν τοῦ Σταυρακίου, ὅπου καὶ ἀπέθανε [8].

Ἡ Προκοπία, σύζυγος τοῦ Μιχαὴλ Α' Ραγκαβὲ (811-820), μετὰ τὴν καθαίρεσιν τοῦ συζύγου της, ἐκάρη μοναχὴ εἰς τὴν μονὴν τῆς Προκοπίας [9].

Ἡ Θεοδοσία, σύζυγος τοῦ Λέοντος Ε' Ἀρμενίου (813-820), μετὰ τὴν δολοφονίαν τούτου, ἐνεκλείσθη ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Β' Τραυλοῦ εἰς τὴν μονὴν τῶν Δεσποτῶν, ἔνθα φαίνεται ὅτι δὲν ἐστερεῖτο ποιᾶς τινος ἐλευθερίας [10]. Ἔλαβε δὲ ὡς μοναχὴ τὸ ὄνομα Θεοδώρα [11].

---

[1] Νικ. Γρηγορᾶς, 1, 441-446. Καντακουζηνός, 1, 399, 473.
[2] Δούκας, 55-56, 78.
[3] Ψευδοκωδινός, 164. Βλ. Du Cange, Famil. Byzantinæ, 240-241.
[4] Πασχάλιον Χρονικόν, 695. Θεοφάνης, 453.
[5] Θεοφάνης, 727.
[6] Θεοφάνης, 729.
[7] Θεοφάνης, 742, 743, 744. Ζωναρᾶς, 3, 303-304.
[8] Βλ. ἀνωτέρω σελ. 220 σημ. 1.
[9] Θεοφάνης, 783-784. Συνεχ. Θεοφάν., 20.
[10] Συνεχ. Θεοφάν., 46.
[11] Du Cange, Famil. Byzantinæ, 130.

Ἡ Εὐφροσύνη, θυγάτηρ τοῦ Κωνσταντίνου Ϛ', ἐγένετο μοναχὴ μετὰ τὴν τύφλωσιν τοῦ πατρός της καὶ ἐνεκλείσθη εἰς τὴν μονὴν τῆς νήσου Πρώτης. Ὁ Μιχαὴλ Β' ὁ Τραυλὸς (820-829) τὴν ἐνυμφεύθη, ἀλλὰ μετὰ τὸν θάνατόν του ὁ υἱός του Θεόφιλος τὴν ἀπέστειλεν ἐκ νέου εἰς τὸ μοναστήριον [1].

Ἡ Θεοδώρα, σύζυγος τοῦ Θεοφίλου (829-842), κατὰ διαταγὴν τοῦ υἱοῦ της Μιχαὴλ Γ', ἐκάρη μοναχὴ μετὰ τῶν τεσσάρων θυγατέρων της. Ἐγκλεισθεῖσαι κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν μονὴν τοῦ Καριανοῦ, ὅπου ἔζησαν ὑπὸ ἀθλίας συνθήκας [2], μετεφέρθησαν κατόπιν εἰς τὴν μονὴν τῆς Εὐφροσύνης [3]. Ὁ Βασίλειος Α' τὰς ἀπέστειλεν ἀκολούθως εἰς τὴν μονὴν τῶν Γαστρίων [4].

Ἡ Θεοφανώ, τὴν ὁποίαν ὁ Λέων Ϛ' ἐνυμφεύθη παρὰ τὴν θέλησίν του καὶ τὴν ὁποίαν ἐπεθύμει νὰ ἀποπέμψῃ, ἵνα νυμφευθῇ τὴν θυγατέρα τοῦ Στυλιανοῦ, διῆγεν εἰς τὸ Ἱερὸν Παλάτιον ζωὴν πλήρη ἠθικῶν ταλαιπωριῶν [5]. Ἀπεσύρθη εἰς τὴν μονὴν τῆς Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν, ὅπου καὶ ἀπέθανε τὴν 10ην Νοεμβρίου, 893, θεωρηθεῖσα ἁγία τὴν ἐπαύριον τοῦ θανάτου της [6].

Ἡ Ζωὴ ἡ Καρβωνοψίνα, τετάρτη σύζυγος τοῦ Λέοντος Ϛ', ἐκάρη μοναχὴ κατὰ διαταγὴν τοῦ Ρωμανοῦ Α' Λεκαπηνοῦ καὶ ἐρρίφθη εἰς τὴν μονὴν τῆς ἁγίας Εὐφημίας [7].

Ἡ Σοφία, σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορος Χριστοφόρου, πρωτοτόκου υἱοῦ τοῦ Ρωμανοῦ Α' Λεκαπηνοῦ, στεφθεῖσα αὐτοκράτειρα [8], ἐτερμάτισε τὸν βίον της εἰς τὴν μονὴν τοῦ Κανικλείου [9].

Ἡ Θεοφανώ, σύζυγος τοῦ Ρωμανοῦ Β' καὶ τοῦ Νικηφόρου Β' Φωκᾶ, ἐξετοπίσθη εἰς τὴν Προκόνησον ὑπὸ Ἰωάννου Α' τοῦ Τσιμισκῆ [10], κατόπιν δὲ ἀνεκλήθη εἰς Κωνσταντινούπολιν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορος [11]. Τελικῶς, ἐξωρίσθη εἰς τὴν Ἀρμενίαν καὶ ἐνεκλείσθη εἰς τὴν μονὴν τοῦ Δάμιδος [12],

---

[1] Ζωναρᾶς, 3, 349, 353.
[2] Συνεχ. Θεοφάν., 174.
[3] Th. Preger, Script. Origin. CP, 2, 243, Leipzig 1897.
[4] Συνεχ. Θεοφάν., 174.
[5] De Boor, Vie d'Euthyme, patri. de CP, Berlin 1888, 6, 11-18, 7, 1-15. E. Kurtz, Vie de Sainte Théophano, St Pétersbourg 1898, 21. Ch. Diehl, Fig. Byz. 1, Paris 1906, 189-190. Chr. Loparev, Vie de saints byzantins aux 8e et 9e ss., Viz. Vremen. 17, 1910, 69-70 (ρωσιστί).
[6] Συνεχ. Θεοφάν., 377. De Boor, Vie d'Euthyme, 7, 22-26. E. Kurtz, Vie de Sainte Théophano, 26, 27. Chr. Loparev, Ἔνθ' ἀν., 18, 1911, 70-72.
[7] Κεδρηνός, 2, 296. Ζωναρᾶς, 3, 469.
[8] Κεδρηνός, 2, 300. Λέων Γραμματικός, 307.
[9] Συνεχ. Θεοφάν., 471.
[10] Ζωναρᾶς, 3, 521.
[11] Κεδρηνός, 2, 416. Ζωναρᾶς, 3, 539.
[12] Κεδρηνός, 2, 380.

νεωστὶ κτισθεῖσαν. Κατὰ τὴν ἀνάρρησίν του εἰς τὸν θρόνον ὁ Νικηφόρος Β' Φωκᾶς, εἶχεν ἤδη ἀποστείλει τὴν Θεοφανὼ εἰς τὴν μονὴν τοῦ Πετρίου τῇ συνοδείᾳ τοῦ μοναχοῦ Ἀντωνίου τῆς μονῆς τῶν Στουδίου [1].

Ἡ Ζωὴ ἡ Πορφυρογέννητος, σύζυγος τοῦ Ρωμανοῦ Γ' Ἀργυροῦ καὶ τοῦ Μιχαὴλ Δ' τοῦ Παφλαγόνος μετὰ τῶν ὁποίων συνεβασίλευσε, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ τελευταίου ἀνεκήρυξε συμβασιλέα τὸν Μιχαὴλ Ε' τὸν Καλαφάτην. Οὗτος τὴν περιώρισεν εἰς τὴν Πρίγκηπον καὶ διέταξε νὰ τὴν κείρουν μοναχὴν καὶ νὰ τοῦ προσκομίσουν τὴν κόμην της [2]. Ἡ Ζωὴ ἐν τούτοις ἀνεκλήθη ἐντὸς ὀλίγου καὶ ἐπανεδύθη τὴν αὐτοκρατορικὴν ἐσθῆτα [3]. Ἀκολούθως ἐνυμφεύθη τὸν Κωνσταντῖνον Θ' Μονομάχον.

Ἡ Θεοδώρα, ἐγκλεισθεῖσα κατὰ διαταγὴν τῆς ἀδελφῆς της Ζωῆς εἰς τὴν μονὴν τοῦ Πετρίου καὶ καρεῖσα μοναχή [4], ἀνεκλήθη κατόπιν ἐκ τοῦ μοναστηρίου καὶ ἀνεκηρύχθη αὐτοκράτειρα [5].

Ἡ Εὐδοκία, χήρα τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Ι' Δούκα, ἐνυμφεύθη εἰς δεύτερον γάμον τὸν Ρωμανὸν Δ' Διογένη. Μετὰ τὴν πανωλεθρίαν τοῦ Μαντζικὲρτ (1071), ἐξωρίσθη ὑπὸ τοῦ υἱοῦ της Μιχαὴλ Ζ' Δούκα εἰς τὴν ὑπ' αὐτῆς ἱδρυθεῖσαν μονὴν τῆς Πιπεροῦς ἢ Πιπερούδη καὶ ἐκάρη μοναχή [6]. Ὁ Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης ἐσκέφθη πρὸς στιγμὴν νὰ τὴν νυμφευθῇ, ἀλλ' οἱ μοναχοὶ ἀντέδρασαν [7]. Τὴν ἀνεκάλεσεν ὅμως, τὴν περιέβαλε δι' εὐνοίας καὶ ἐνύμφευσεν εὐπρεπῶς τὰς θυγατέρας της [8].

Ἡ Μαρία ἡ Ἀλανή, σύζυγος τοῦ Μιχαὴλ Ζ' Δούκα, κατὰ τὴν ἔκπτωσιν τοῦ συζύγου της ὡδηγήθη εἰς τὴν μονὴν τῶν Στουδίου ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτου [9], ὅστις καὶ τὴν ἀνεκάλεσε καὶ τὴν ἐνυμφεύθη [10]. Ὁ γάμος οὗτος προεκάλεσε μέγα σκάνδαλον, διότι ὁ πρῶτος σύζυγός της εὑρίσκετο ἔτι ἐν ζωῇ, ἦτο μοναχὸς καὶ δὴ μητροπολίτης Ἐφέσου [11]. Μετὰ τὴν ἔκπτωσιν τοῦ Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτου, Μαρία ἡ Ἀλανὴ εἶχε τὴν εὔνοιαν τοῦ Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ, ὅστις ἐσκέφθη ἐπίσης νὰ τὴν νυμφευθῇ. Τέλος ὅμως οὗτος τὴν ἐνέκλεισε εἰς τὴν Μονὴν τῶν Μαγγάνων, τῆς ὁποίας τὴν κυριότητα, ὅπως ἐπίσης καὶ τῆς μονῆς τοῦ Ἑβδόμου, τῆς εἶχε παραχωρήσει ὁ Νικηφόρος Γ'.

---

[1] Κεδρηνός, 2, 351.
[2] Κεδρηνός, 2, 536. Ἀτταλειάτης, 13.
[3] Κεδρηνός, 2, 538.
[4] Κεδρηνός, 2, 488, 498.
[5] Κεδρηνός, 2, 527. Ἀτταλειάτης, 16.
[6] Ζωναρᾶς, 3, 704. Ἀτταλειάτης, 169. Κεδρηνός, 2, 702.
[7] Ζωναρᾶς, 3, 722.
[8] Ἀτταλειάτης, 304.
[9] Κεδρηνός, 2, 734. Ζωναρᾶς, 3, 719.
[10] Νικ. Βρυέννιος, 126.
[11] Κεδρηνός, 2, 738. Ζωναρᾶς, 3, 722. Νικ. Βρυέννιος, 126.

ὁ Βοτανειάτης. Ἐκεῖ περιεβλήθη τὸ μοναχικὸν σχῆμα, ἀκουσίως ἢ ἑκουσίως [1].

Ἡ Αἰκατερίνη, σύζυγος Ἰσαακίου Α' Κομνηνοῦ, εἰσῆλθεν εἰς τὴν μονὴν τοῦ Μυρελαίου, καθ' ἣν στιγμὴν ὁ Ἰσαάκιος Α' ὁ Κομνηνὸς ἐγένετο μοναχός. Ἐφέρετο ὡς μοναχὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἑλένη καὶ ἠσχολεῖτο μὲ τὰς πλέον ταπεινὰς ἐργασίας ἐν τῇ μονῇ [2]. Ὁ Γλυκᾶς, ἐπιβεβαιῶν τὸ γεγονός, ἰσχυρίζεται ὅτι αὕτη ἔλαβε τὸ ὄνομα Ξένη [3].

Ἡ Εἰρήνη Δούκα, σύζυγος Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ, ἥτις πάντοτε ηὐνόησε δι' ὅλων της τῶν δυνάμεων τὰς μηχανορραφίας τῆς θυγατρός της Ἄννης τῆς Κομνηνῆς διὰ τὴν ἐκθρόνισιν τοῦ ἀδελφοῦ της Ἰωάννου Β' Κομνηνοῦ, ὑπεχρεώθη πρὸς τὸ τέλος τοῦ βίου της νὰ καταφύγῃ εἰς τὸ μοναστήριον, ὅπου εἶχε προηγηθῇ αὐτῆς ἡ θυγάτηρ της Ἄννα [4]. Ἔζησε δὲ ἐκεῖ ὑπὸ τὸ ὄνομα Ξένη [5].

Κατὰ τὸν Ψευδοκωδινόν, ἡ Μαρία τῆς Ἀντιοχείας, σύζυγος Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ, περιεβλήθη τὸ μοναχικὸν σχῆμα κατὰ τὸν θάνατον τοῦ αὐτοκράτορος καὶ μετωνομάσθη Ξένη [6]. Κατὰ τὸ λέγειν πάντοτε τοῦ Ψευδοκωδινοῦ, ὁ Ἀνδρόνικος Α' Κομνηνὸς τὴν ἀπέσπασε τοῦ μοναστηρίου διὰ νὰ τὴν θανατώσῃ, ἀλλ' ὁ Νικήτας Χωνιάτης δὲν ἐπιβεβαιοῖ τὴν πληροφορίαν αὐτήν [7].

Ἡ Εὐφροσύνη, σύζυγος Ἀλεξίου Γ' Ἀγγέλου, ἀπεμακρύνθη τοῦ Παλατίου καὶ ἐνεκλείσθη εἰς τὴν μονὴν τῆς Νηματαρέας εἰς τὴν παραλίαν τοῦ Στενοῦ, ἀνακληθεῖσα ἐκεῖθεν μετὰ πάροδον ἓξ μηνῶν [8].

Ἡ Ρίτα ἢ Μαρία, ὀνομαζομένη προσέτι Ξένη, σύζυγος τοῦ Μιχαὴλ Θ' Παλαιολόγου, ἀναβιβασθέντος ἐπὶ τοῦ θρόνου ὑπὸ τοῦ πατρός του Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου, ἀπεσύρθη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου της εἰς μοναστήριον τῆς Θεσσαλονίκης [9]. Φαίνεται δὲ ὅτι ἔλαβε τὸ ὄνομα Εὐλογία [10]. Αὕτη, διαμοιράσασα ἅπασαν τὴν περιουσίαν της εἰς τοὺς πτωχοὺς καὶ αἰχμα-

---

[1] Ζωναρᾶς, 3, 723, 733.
[2] Κεδρηνός, 2, 649-650.
[3] Γλυκᾶς, 604.
[4] Νικήτας Χωνιάτης, 332, Σύνοψις, Σάθα, Μεσαιων. Βιβλιοθ., 7, 173. Βλ. F. Chalandon, Les Comnènes. Jean II et Manuel Comnène, Paris 1912, 7-8. G. Buckler, Anna Comnena, Oxford 1929, 160-162.
[5] Du Cange, Famil. Byz., 176.
[6] Ψευδοκωδινός, 160.
[7] Νικήτας Χωνιάτης, 612, 620-621. Βλ. F. Cognasso, Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio alla morte di Manuele Comneno, R. Accademia di Torino, 1912, 260-263.
[8] Νικήτας Χωνιάτης, 646-647.
[9] Καντακουζηνός, 1, 260. Βλ. Du Cange, Famil. Byz., 236. Av. Papadopoulos, Versuch einer genealogie der Palaiologen 1254-1453, Münich 1938, 36.
[10] Νικ. Γρηγορᾶς, 3, 238.

λώτους, ἐκράτησε δι' ἑαυτὴν μόνον τὰ ἀναγκαιοῦντα διὰ τὸν ἐξωραϊσμὸν τοῦ μοναστηρίου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἠσχολεῖτο μὲ τὰς πλέον ταπεινὰς ἐργασίας [1].

Ἡ Εἰρήνη, σύζυγος τοῦ Ἰωάννου ϛ' Καντακουζηνοῦ, μετὰ τὴν ἔκπτωσιν αὐτοῦ, εἰσῆλθεν εἰς τὴν μονὴν τῆς Ἁγίας Μάρθας, λαβοῦσα τὸ ὄνομα Εὐγενία [2].

Ἡ Εἰρήνη ἢ Ἑλένη, σύζυγος Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου, μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ, περιεβλήθη τὸ μοναχικὸν σχῆμα ὑπὸ τὸ ὄνομα Ὑπομονὴ καὶ ἐνεταφιάσθη εἰς τὴν μονὴν τοῦ Παντοκράτορος παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ Μανουὴλ Β' [3].

Ἡ σύζυγος τέλος τοῦ Ἰωάννου Ζ' Παλαιολόγου, ἐδραπέτευσεν ἀπὸ τὸ Βυζάντιον καὶ κατέφυγεν εἰς μοναστήριον τῆς Ἰταλίας [4].

Πολλοὶ αὐτοκράτορες ἑτοιμοθάνατοι, ἔσπευδον νὰ ἀποβάλουν τὰ αὐτοκρατορικὰ διάσημα καὶ νὰ περιβληθοῦν τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα, ἐλπίζοντες οὕτω νὰ τύχουν τῆς θείας εὐσπλαγχνίας.

Ὁ Κωνσταντῖνος Θ' Μονομάχος, μεταφερθεὶς εἰς τὴν παρ' αὐτοῦ ἱδρυθεῖσαν μονὴν τῶν Μαγγάνων, ἀπέθανεν ἐκεῖ ἐν εἰρήνῃ [5].

Ὁ Μανουὴλ Α' Κομνηνός, εἰς τὴν ἐπιθανάτιον κλίνην του ἀποβαλὼν τὰ βασιλικὰ ἐνδύματα περιεβλήθη τὸ μοναχικὸν σχῆμα [6]. Ὁ Ψευδοκωδινός [7], ἰσχυρίζεται ὅτι ἔλαβε τὸ ὄνομα Ματθαῖος, ἀλλ' ἡ πληροφορία αὕτη παραμένει ἀβεβαία.

Ὁ Θεόδωρος Β' Λάσκαρις, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀσθενείας του, καὶ ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του, περιεβλήθη τὸ μοναχικὸν σχῆμα [8].

Ὁ Ἀνδρόνικος Γ' Παλαιολόγος, φοβούμενος ὅτι τὸ τέλος του ἐπλησίαζεν, ἐξώρκισε τοὺς φίλους του νὰ τὸν ἐνδύσουν τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα κατὰ τὰς τελευταίας του στιγμάς [9].

Ὁ Μανουὴλ Β' Παλαιολόγος τέλος, δύο ἡμέρας πρὸ τοῦ θανάτου του, περιεβλήθη τὸ μοναχικὸν σχῆμα καὶ ἔλαβε τὸ ὄνομα Ματθαῖος [10].

---

[1] Νικ. Γρηγορᾶς, 3, 238 - 239.
[2] Καντακουζηνός, 3, 307. Νικ. Γρηγορᾶς, 3, 243.
[3] Φραντζῆς, 210. Βλ. Αν. Papadopoulos, Versuch, 56.
[4] Δούκας, 101.
[5] Κεδρηνός, 2, 610. Ζωναρᾶς, 3, 650 - 651. Ἀτταλειάτης, 47.
[6] Νικήτας Χωνιάτης, 288.
[7] Ψευδοκωδινός, 159.
[8] Ἀκροπολίτης, 163. Παχυμέρης, 1, 39. Νικ. Γρηγορᾶς, 1, 61.
[9] Νικ. Γρηγορᾶς, 1, 439. Καντακουζηνός, 1, 405.
[10] Φραντζῆς, 121.

Σημειωτέον ὅτι οἱ αὐτοκράτορες καὶ αἱ αὐτοκράτειραι δὲν ἦσαν οἱ μόνοι εἰσερχόμενοι εἰς τὸ μοναστήριον. Μητέρες, υἱοί, θυγατέρες, γαμβροί, ἀδελφοί, ἀδελφαί, θεῖοι ἢ ἀνεψιοὶ αὐτοκρατόρων κατέφευγον οἰκειοθελῶς ἢ ἀκουσίως εἰς τὰ μοναστήρια.

Μετὰ τὴν δολοφονίαν Λέοντος Ε' τοῦ Ἀρμενίου, ἡ μήτηρ του ἐνεκλείσθη κατὰ διαταγὴν Μιχαὴλ Β' τοῦ Τραυλοῦ εἰς τὴν μονὴν τῶν Δεσποτῶν, ὅπως καὶ ἡ σύζυγός του αὐτοκράτειρα Θεοδοσία, φαίνεται δὲ ὅτι ἔζησεν ἐκεῖ μὲ ἀρκετὴν ἐλευθερίαν [1].

Ἡ μήτηρ τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ, Ἄννα ἡ Δαλασσηνή, ἐγκλεισθεῖσα κατ' ἀρχὰς ὑπὸ Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτου εἰς τὴν μονὴν τοῦ Κανικλείου [2], ἀνεκλήθη κατόπιν ὑπὸ τοῦ ἰδίου. Ἡ Ἄννα ἡ Δαλασσηνή, χωρὶς νὰ ἀναλάβῃ τὰ αὐτοκρατορικὰ διάσημα, λόγῳ τῆς εἰσόδου της εἰς τὸ μοναστήριον, ἐν τούτοις διηύθυνε τὰς ὑποθέσεις τοῦ κράτους [3]. Κατὰ τὴν ἀνάρρησιν τοῦ Ἰωάννου Β' Κομνηνοῦ ἀπεσύρθη τέλος εἰς τὴν μονὴν τοῦ Παντεπόπτου, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἡ ἰδία κτίσει. Ἔζησεν ἐκεῖ ὡς αὐτοκράτειρα καὶ ἐκεῖ ἀπεβίωσεν [4].

Ὁ υἱὸς τοῦ Ἀψιμάρου (Τιβερίου Γ') Θεοδόσιος, πιθανώτατα ἐγένετο κληρικός, διότι προήδρευσε βραδύτερον ὡς ἐπίσκοπος Ἐφέσου τῆς συνόδου τῆς Ἱερείας τὴν 10ην Φεβρουαρίου 754 [5].

Ὁ Θεοφύλακτος, υἱὸς Μιχαὴλ Α' τοῦ Ραγκαβέ, στεφθεὶς αὐτοκράτωρ ἐν Ἁγίᾳ Σοφίᾳ ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου [6], ἐκάρη μοναχὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα Εὐστράτιος καὶ ἐγένετο εὐνοῦχος [7]. Ὁ ἕτερος υἱός του Νικήτας, καρεὶς ἐπίσης μοναχός, ἔλαβε τὸ ὄνομα Ἰγνάτιος καὶ βραδύτερον ἐγένετο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως [8].

Οἱ τέσσαρες υἱοὶ τοῦ Λέοντος Ε' Ἀρμενίου, ἐξ ὧν ὁ πρωτότοκος εἶχεν ἀναγορευθῆ συναυτοκράτωρ, ηὐνουχίσθησαν καί, ἐγκλεισθέντες εἰς τὴν μονὴν τῆς νήσου Πρώτης [9], ἐκάρησαν μοναχοί [10].

---

[1] Συνεχ. Θεοφάν., 46. Βλ. ἀνωτέρω σελ. 222, σημ. 10.
[2] Ζωναρᾶς, 3, 730 - 731. Κατὰ τὸν F. Chalandon (Essai sur le règne d'Alexis I Comnène, Paris 1900, 45) ὁ Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης ἐνέκλεισε τὴν Ἄνναν Δαλασσηνὴν εἰς τὴν μονὴν τοῦ Πετρίου.
[3] Ἄννα Κομνηνή, 3, 156, ἔκδ. Leib, 1, 120. Βλ. F. Dölger, Regesten, 1073.
[4] Ζωναρᾶς, 3, 746.
[5] Θεοφάνης, 659.
[6] Θεοφάνης, 770.
[7] Συνεχ. Θεοφάν., 20. Βλ. Du Cange, Famil. Byz., 129.
[8] Συνεχ. Θεοφάν., 20.
[9] Κεδρηνός, 2, 68. Συνεχ. Θεοφάν., 46, 47. Βλ. Du Cange, Famil. Byz., 130.
[10] Συνεχ. Θεοφάν., 779.

Οἱ τρεῖς υἱοὶ τοῦ Ρωμανοῦ Α' Λεκαπηνοῦ, Χριστόφορος, Στέφανος καὶ Κωνσταντῖνος εἶχον ἀναγορευθῆ συναυτοκράτορες παρὰ τοῦ πατρός των [1]. Ἀποθανόντος τοῦ Χριστοφόρου, ὁ υἱός του Μιχαὴλ ἐγένετο κληρικός [2], οἱ δὲ Στέφανος καὶ Κωνσταντῖνος, συνωμοτήσαντες κατὰ τοῦ πατρός των, ἐξωρίσθησαν καὶ κατὰ διαταγὴν τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογεννήτου ἐγένοντο κληρικοί [3]. Ὁ Λιουτπράνδος [4], διηγεῖται τὴν μεταξὺ πατρὸς καὶ υἱῶν συνέντευξιν, ὅτε ἀμφότεροι εἶχον ἤδη καρῆ καὶ περιορισθῆ εἰς μοναστήρια «ἵνα φιλοσοφήσωσι μετὰ τῶν μοναχῶν».

Ὁ νόθος υἱὸς τοῦ Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ, Ἀλέξιος Κομνηνός, ὅστις εἶχε νυμφευθῆ τὴν νόθον θυγατέρα τοῦ Ἀνδρονίκου Α' Κομνηνοῦ, κατέστη ὕποπτος καὶ ἐτυφλώθη. Ἀνακληθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἰσαακίου Β' Ἀγγέλου, κατηγορήθη διὰ συνωμοτικὴν δρᾶσιν καὶ ἐκάρη μοναχὸς εἰς τὴν μονὴν τοῦ Παπικίου, λαβὼν τὸ ὄνομα Ἀθανάσιος [5]. Κατῴκησε δὲ ἐκεῖ εἰς τὸ κελλίον τοῦ πρωτοστράτωρος Ἀλεξίου Ἀξούχ, ὅστις εἶχε γίνει μοναχὸς κατὰ διαταγὴν τοῦ Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ [6].

Ὁ δεσπότης Κωνσταντῖνος, υἱὸς Ἀνδρονίκου Β' τοῦ Παλαιολόγου, ἐδραπέτευσεν ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκην καὶ κατέφυγεν εἰς τὴν μονὴν τοῦ Χορταΐτη, ἵνα ἀποφύγῃ τὴν θανάτωσιν. Ἐκεῖ πιθανῶς περιεβλήθη προσωρινῶς [7] τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα καὶ ἔλαβε τὸ ὄνομα Κάλλιστος [8].

Τέλος, ὁ υἱὸς τοῦ Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου, δεσπότης Ἀνδρόνικος, ἐνεκλείσθη εἰς τὴν μονὴν τοῦ Παντοκράτορος καὶ ὡς μοναχὸς ἔλαβε τὸ ὄνομα Ἀκάκιος [9].

Αἱ τρεῖς θυγατέρες τῆς Κωνσταντίνας, συζύγου τοῦ Μαυρικίου, μετὰ τὴν ἐκθρόνισιν τοῦ πατρός των, ἐνεκλείσθησαν μετὰ τῆς μητρός των εἰς μοναστήριον, ἐξῆλθον δὲ ἐκεῖθεν μόνον ἵνα θανατωθοῦν [10].

Αἱ τέσσαρες θυγατέρες τῆς συζύγου τοῦ Θεοφίλου Θεοδώρας, ἐκάρησαν μοναχαὶ κατὰ διαταγὴν Μιχαὴλ Γ' καὶ ἐνεκλείσθησαν ἀρχικῶς εἰς τὴν μονὴν

---

[1] Κεδρηνός, 2, 306. Ζωναρᾶς, 3, 470.
[2] Κεδρηνός, 2, 327.
[3] Κεδρηνός, 2, 325.
[4] Λιουτπράνδος, Ἀνταπόδοσις, 28, Scriptores rerum germanicarum. Liutprandi opera, ἔκδ. J. Becker 1915, 144 - 145.
[5] Νικήτας Χωνιάτης, 557 - 559.
[6] Νικήτας Χωνιάτης, 187 - 189.
[7] Νικ. Γρηγορᾶς, 1, 356.
[8] Καντακουζηνός, 396. Av. Papadopoulos, Versuch, 37.
[9] Φραντζῆς, 122, 134.
[10] Πασχάλιον Χρονικόν, 695. Θεοφάνης, 453.

τοῦ Καριανοῦ [1], εἶτα δὲ εἰς τὴν τῆς Ἁγίας Εὐφροσύνης [2] καὶ τέλος μετεφέρθησαν εἰς τὴν τῶν Γαστρίων [3].

Αἱ τέσσαρες θυγατέρες Βασιλείου τοῦ Α', ἐνεκλείσθησαν εἰς τὴν βασιλικὴν μονὴν τῆς Ἁγίας Εὐφημίας, ὅπου ἔζησαν εὐσεβῶς ὑπὸ τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα [4].

Αἱ πέντε θυγατέρες τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογεννήτου, Ζωή, Ἀγάθη, Θεοδώρα, Θεοφανὼ καὶ Ἄννα ἐνεκλείσθησαν ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ των Ρωμανοῦ Β' εἰς τὴν μονὴν τοῦ Κανικλείου, καρεῖσαι δὲ μοναχαὶ μετεφέρθησαν κατόπιν, αἱ μὲν εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ἀντιόχου, αἱ δὲ εἰς τὴν τοῦ Μυρελαίου, ἱδρυθεῖσαν ὑπὸ Ρωμανοῦ Α' τοῦ Λεκαπηνοῦ [5]. Ἐκάρησαν δὲ μοναχαὶ ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ Στουδίτου, ἀλλ' ἀμέσως κατόπιν ἀπέβαλον τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα καὶ κατέλυσαν τὴν νηστείαν [6]. Ὁ Ρωμανὸς Β' ταῖς παρεχώρησε τὴν αὐτὴν ἐπιχορήγησιν τὴν ὁποίαν ἐλάμβανον καὶ εἰς τὸ Παλάτιον [7]. Βραδύτερον, ὁ Ἰωάννης Α' Τσιμισκῆς, ἐνυμφεύθη τὴν Θεοδώραν, ἥτις πιθανῶς δὲν εἶχεν εἰσέτι ἀπαγγείλει τὸν ὅρκον τῆς μοναχῆς [8].

Ἐκ τῶν τριῶν θυγατέρων τοῦ Κωνσταντίνου Η', ἡ πρωτότοκος Εὐδοκία, ἐγένετο μοναχή [9], ἡ Θεοδώρα δὲ ἐνεκλείσθη παρὰ τῆς ἀδελφῆς της Ζωῆς ἐν τῷ Πετρίῳ [10], ὅπου καὶ ἐκάρη μοναχή, ἀλλ' ἀνεκλήθη ἵνα στεφθῇ αὐτοκράτειρα [11]. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν Ζωήν, αὕτη ἐγένετο αὐτοκράτειρα καὶ ἐνυμφεύθη διαδοχικῶς τὸν Ρωμανὸν Γ' Ἀργυρὸν καὶ τὸν Μιχαὴλ Δ' τὸν Παφλαγόνα.

Ἡ Μαρία, θυγάτηρ τῆς συζύγου τοῦ Ἰσαακίου Α' Κομνηνοῦ Αἰκατερίνης, ἠκολούθησε τὴν μητέρα της εἰς τὴν μονὴν τοῦ Μυρελαίου, ὅτε αὕτη ἀπεσύρθη ἐκεῖ καθ' ἣν στιγμὴν ὁ σύζυγός της ἐγένετο μοναχός [12].

Ἡ Σιμωνίς, θυγάτηρ Ἀνδρονίκου Β' τοῦ Παλαιολόγου, νυμφευθεῖσα τὸν κράλην τῆς Σερβίας, προετίμησε νὰ περιβληθῇ τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα παρὰ

---

[1] Συνεχ. Θεοφάν., 174.
[2] Th. Preger, Script. origin. CP, 2, 243.
[3] Συνεχ. Θεοφάν., 174.
[4] Συνεχ. Θεοφάν., 124. Ζωναρᾶς, 3, 419. Βλ. Th. Preger, Script. origin. CP, 2, 274, ὅστις καθορίζει ὅτι πρόκειται διὰ τὴν ἁγίαν Εὐφημίαν τοῦ Πετρίου.
[5] Συνεχ. Θεοφάν., 471.
[6] Κεδρηνός, 2, 344. Βλ. Ch. Diehl, Fig. Byz., 1, 223.
[7] Συνεχ. Θεοφάν., 471.
[8] Κεδρηνός, 2, 392. Ζωναρᾶς, 3, 527.
[9] Κεδρηνός, 2, 485.
[10] Κεδρηνός, 2, 488, 498.
[11] Κεδρηνός, 2, 537. Ἀτταλειάτης, 16.
[12] Κεδρηνός, 2, 649 - 650.

νὰ ὑπάγῃ πρὸς συνάντησίν του [1], χηρεύσασα δὲ ἐγένετο μοναχὴ εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου [2].

Ἡ Θεοδώρα ἡ Παλαιολογίνα, θυγάτηρ τοῦ Μιχαὴλ Θ΄ καὶ τῆς Ρίτας, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου της βασιλέως τῆς Βουλγαρίας, ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐνεδύθη τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα ὑπὸ τὸ ὄνομα Θεοδοσία [3].

Τέλος ἡ Μαρία, θυγάτηρ τοῦ Ἰωάννου Ϛ΄ Καντακουζηνοῦ καὶ σύζυγος τοῦ Νικηφόρου Δούκα, μετὰ τὴν ἔκπτωσιν τοῦ πατρός της, ἐγένετο μοναχὴ εἰς τὴν μονὴν τῆς Ἁγίας Μάρθας· τοῦτ᾽ αὐτὸ ἔπραξε καὶ ἡ μήτηρ της [4].

Ὁ γαμβρὸς τοῦ Φωκᾶ, Κρίσπος ἢ Πρίσκος, ὅστις ἤσκει σημαντικὴν στρατιωτικὴν ἐξουσίαν, ἐξηναγκάσθη νὰ γίνῃ κληρικὸς ὑπὸ τοῦ Ἡρακλείου καὶ ἐνεκλείσθη εἰς τὴν μονὴν τῆς Χώρας [5], ὅπου καὶ ἀπέθανεν ὀλίγον βραδύτερον [6].

Ὁ Ἀλέξιος Μοζελέ, γαμβρὸς τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου, θεωρηθεὶς ὕποπτος, ἀπεφάσισε νὰ ἀποσυρθῇ εἰς μοναστήριον. Μετὰ τὸν θάνατον τῆς συζύγου του, ἐγένετο μοναχός, ὁ δὲ Θεόφιλος τοῦ παρεχώρησε τὴν βασιλικὴν μονὴν τῆς Χρυσουπόλεως. Ὁ ἴδιος ἔκτισεν ἄλλωστε ἑτέραν μονήν, ὅπου καὶ ἐνεταφιάσθη [7].

Ὁ Ρωμανὸς Σαρωνίτης, γαμβρὸς τοῦ Ρωμανοῦ Α΄ Λεκαπηνοῦ, ἀπεσύρθη εἰς τὸ μοναστήριον, ἀφοῦ διένειμε τὴν περιουσίαν του εἰς τοὺς πτωχοὺς καὶ εἰς τὰ τέκνα του [8].

Ὁ Λογγῖνος, ἀδελφὸς τοῦ Ζήνωνος, ἐπαναστατήσας κατὰ τοῦ Ἀναστασίου Α΄, ἐξηναγκάσθη νὰ γίνῃ κληρικός [9].

Ὁ καῖσαρ Ἰωάννης Δούκας, ἀδελφὸς τοῦ Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα, πεισθεὶς ὑπὸ τοῦ Roussel de Bailleul νὰ δεχθῇ νὰ ἀνακηρυχθῇ αὐτοκράτωρ, ἡττήθη καὶ ᾐχμαλωτίσθη, ὅπως καὶ ἐκεῖνος [10]. Τότε ὁ Ἰωάννης Δούκας ἐκάρη μοναχὸς καὶ περιεβλήθη τὸ μοναχικὸν σχῆμα [11].

---

[1] Νικ. Γρηγορᾶς, 1, 287-288.

[2] Νικ. Γρηγορᾶς, 1, 533. Βλ. Αν. Papadopoulos, Versuch, 41.

[3] Καντακουζηνός, 2, 222. Βλ. Αν. Papadopoulos, Ἔνθ᾽ ἀν., 45.

[4] Καντακουζηνός, 3, 319.

[5] Κεδρηνός, 1, 713. Ζωναρᾶς, 3, 207.

[6] Νικηφόρος Κωνσταντινουπόλεως, 7.

[7] Συνεχ. Θεοφάν., 107.

[8] Κεδρηνός, 2, 342.

[9] Θεοφάνης, 211.

[10] Ἀτταλειάτης, 186-189, 199. Νικ. Βρυέννιος, 81. Βλ. J. Laurent, Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081. Nancy 1919, 96.

[11] Κεδρηνός, 2, 710, 712. Ζωναρᾶς, 3, 710, 711. Ἀτταλειά-

Ὁ σεβαστοκράτωρ Ἰσαάκιος Κομνηνός, ἀδελφὸς τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ, ἀπεσύρθη εἰς μοναστήριον καὶ περιεβλήθη τὸ μοναχικὸν σχῆμα [1].

Τέλος, ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, ἔγινε μοναχὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἀθανάσιος καὶ ἐκάρη ὑπὸ τοῦ πατριάρχου [2].

Αἱ ἀδελφαὶ τοῦ Ρωμανοῦ Β΄, Ζωή, Ἀγάθη, Θεοδώρα, Θεοφανώ, Ἄννα, ἐνεκλείσθησαν εἰς μοναστήριον [3].

Ἡ Εἰρήνη ἡ Παλαιολογίνα, ἀδελφὴ τοῦ Μιχαὴλ Η΄ τοῦ Παλαιολόγου, ἐγένετο μοναχὴ καὶ ἔλαβε τὸ ὄνομα Εὐλογία [4].

Ἡ Θεοδώρα ἡ Παλαιολογίνα, ἀδελφὴ τοῦ Ἀνδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου καὶ χήρα τοῦ βασιλέως τῆς Βουλγαρίας Μιχαήλ, ἐπανελθοῦσα εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἔγινεν, ὡς ἐλέχθη, μοναχὴ καὶ ἔλαβε τὸ ὄνομα Θεοδοσία [5].

Οἱ θεῖοι τοῦ Κωνσταντίνου Ϛ΄, καίσαρες καὶ νοβιλίσιμοι, ὑπεχρεώθησαν ὑπὸ τῆς Εἰρήνης, ἥτις ἐφοβεῖτο μήπως καταλάβουν τὴν ἐξουσίαν, νὰ γίνουν κληρικοί, ἐξαναγκασθέντες προσέτι νὰ ἱερουργήσουν καὶ νὰ προσφέρουν τὴν θείαν μετάληψιν ἐντὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας τὴν ἡμέραν τῶν Χριστουγέννων τοῦ 780 [6].

Ὁ νοβιλίσιμος Κωνσταντῖνος, θεῖος τοῦ Μιχαὴλ Ε΄, ὅστις εἶχε βοηθήσει τὸν ἀνεψιόν του νὰ ἀνατρέψῃ τὴν Ζωήν, ἐτυφλώθη καὶ ἐνεκλείσθη εἰς τὴν μονὴν τῶν Στουδίου, περιβληθεὶς τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα [7]. Ὁ Μιχαὴλ Ε΄, ἐνέκλεισεν ἐπίσης εἰς τὴν μονὴν τῶν Μονοβατῶν τὸν θεῖόν του Ἰωάννην τὸν Ὀρφανοτρόφον, ὅστις τὸν εἶχεν ἐν τούτοις βοηθήσει νὰ ἀνέλθῃ εἰς τὸν θρόνον [8].

Τέλος, ὁ καῖσαρ Ἰωάννης ὁ Δούκας, ἀδελφὸς τοῦ Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα καὶ θεῖος τοῦ Μιχαὴλ Ζ΄, καταστὰς ὕποπτος, ἠναγκάσθη νὰ γίνῃ μοναχός [9].

της, 193. Κατὰ τὸν Du Cange, Famil. Byz., 164, ἀνεκλήθη ἐπὶ Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτου καὶ ἐνυμφεύθη.

[1] Ζωναρᾶς, 3, 746.

[2] Παχυμέρης, 2, 424. Βλ. Αν. Papadopoulos, Versuch, 23.

[3] Βλ. ἀνωτέρω σελ. 229 σημ. 5.

[4] Ἀκροπολίτης, 193. Βλ. Αν. Papadopoulos, Versuch, 18-19.

[5] Καντακουζηνός, 3, 222. Βλ. Αν. Papadopoulos, Ἔνθ᾽ ἀν. 45.

[6] Θεοφάνης, 713. Ζωναρᾶς, 3, 285.

[7] Κεδρηνός, 2, 539. Ζωναρᾶς, 3, 153, 155. Ψελλός, 1, 108-116. Βλ. G. Schlumberger, L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle, Paris 1890, III, 363-378. J. B. Bury, Selected Essays, Oxford 1930, 168-170.

[8] Κεδρηνός, 2, 535. Ζωναρᾶς, 3, 151-152. Ψελλός, 1, 91-95. Βλ. G. Schlumberger, Ἔνθ᾽ ἀν., 3, 332-336.

[9] Κεδρηνός, 2, 712. Βλ. ἀνωτέρω σελ. 230 σημ. 10.

Ὁ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνός, ἐνέκλεισεν ἐντὸς μοναστηρίου τοῦ ὄρους Παπικίου τὸν ἀνεψιόν του πρωτοστράτωρα Ἀλέξιον, υἱὸν τοῦ Ἰωάννου Ἀξούχ, καὶ τὸν ὑπεχρέωσε νὰ περιβληθῇ τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα [1].

Τέλος, ἡ Θεοδώρα Παλαιολογίνα, θυγάτηρ τῆς Μαρίας Παλαιολογίνης (Μάρθας ἐν μοναχαῖς) ἀδελφὴ τοῦ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου καὶ σύζυγος τοῦ Νικηφόρου Ταρχανειώτου, μετὰ τὴν χηρείαν της, ἔγινε μοναχὴ καὶ ἔλαβε τὸ ὄνομα Θεοδοσία [2]. Ἑτέρα ἀδελφὴ τῆς Θεοδώρας – Θεοδοσίας, ὀνόματι Νεστογόνισσα, ἐγένετο ἐπίσης μοναχή [3].

Τοσοῦτον εἱλκύοντο ἀπὸ τὸν μοναχικὸν βίον οἱ Βυζαντινοί, ὥστε αὐτοκράτορές τινες εἶχον ψυχὴν μοναχοῦ, ἔστω καὶ ἂν δὲν εἶχον περιβληθῆ τὸ μοναχικὸν σχῆμα. Οὕτως, ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς, πρὸ τῆς ἀνόδου του εἰς τὸν θρόνον, ἐφόρει τρίχινον σάκκον καὶ ἐπεθύμει νὰ ἀσπασθῇ τὸν μοναχικὸν βίον [4]· ἀνελθὼν δ᾽ εἰς τὸν θρόνον καὶ κατὰ τὸ τέλος τοῦ βίου του ὑπέβαλλεν ἑαυτὸν εἰς αὐστηρὰς στερήσεις.

Τὸ θέλγητρον τοῦ μοναστηρίου εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα οἱ αὐτοκράτορες νὰ προτιμοῦν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν πολυτελῆ αὐτοκρατορικὴν νεκρόπολιν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, ἵνα ἐνταφιασθοῦν εἰς μοναστήρια παρ᾽ αὐτῶν ἱδρυθέντα ἢ εἰς τὰ μεγάλα μοναστήρια τοῦ Βυζαντίου.

Ὁ Ἰουστῖνος Α΄ καὶ ἡ σύζυγός του Εὐφημία ἐνεταφιάσθησαν εἰς τὴν γυναικείαν μονὴν τῆς Αὐγούστης [5].

Ὁ Μαυρίκιος, ἡ σύζυγός του Κωνσταντίνα καὶ τὰ τέκνα του ἐνεταφιάσθησαν εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Μάμαντος [6].

Ὁ Σταυράκιος καὶ ἡ σύζυγός του Θεοφανώ, ἐτάφησαν εἰς τὴν μονὴν τῆς Ἁγίας Τριάδος, τὴν ὀνομαζομένην τοῦ Σταυρακίου ἢ Βρακᾶ ἢ Ἑβραϊκά [7]. Κατὰ τὸν Κεδρηνόν, ὁ Σταυράκιος ἀπέθανε μὲν ἐν τῇ μονῇ Βρακᾶ, ἐτάφη δὲ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Σατύρου [8].

Ὁ Κωνσταντῖνος Ϛ΄, ἡ σύζυγός του Μαρία, ὡς καὶ αἱ δύο θυγατέρες των Εὐφροσύνη, σύζυγος τοῦ Μιχαὴλ Β΄ Τραυλοῦ καὶ Εἰρήνη, ἐνεταφιάσθησαν εἰς τὴν μονὴν τῆς αὐτοκρατείρας Εὐφροσύνης [9].

Ἐκεῖ ἐπίσης ἐτάφη καὶ ἡ θυγάτηρ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου, Ἄννα [10].

---

[1] Νικήτας Χωνιάτης, 189. Βλ. 559.

[2] Παχυμέρης, 1, 296. Βλ. 1, 341. Βλ. Αν. Papadopoulos, Ἔνθ᾽ ἀν., 13.

[3] Παχυμέρης, 1, 296.

[4] Κεδρηνός, 2, 346.

[5] Κεδρηνός, 1, 642. Βλ. Th. Preger, Script. origin. CP, 2, 275.

[6] Κεδρηνός, 2, 647. Βλ. 1, 707.

[7] Κεδρηνός, 2, 42, 647.

[8] Κεδρηνός, 2, 43.

[9] Κεδρηνός, 2, 42, 647.

[10] Κεδρηνός, 2, 42, 647.

Ἡ Θεοδώρα, σύζυγος τοῦ Θεοφίλου μετὰ τῶν τριῶν θυγατέρων της Ζέρβας, Ἀναστασίας καὶ Πουλχερίας, τοῦ ἀδελφοῦ της Πετρωνᾶ καὶ τῆς μητρός της Θεοκτίστης, ἐτάφησαν εἰς τὴν μονὴν τῶν Γαστρίων [1].

Ἡ μήτηρ τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογεννήτου, Ζωὴ ἡ Καρβωνοψίνα ἐτάφη εἰς τὴν μονὴν τῆς Ἁγίας Εὐφημίας [2], ὅπου εἶχε καρῆ μοναχὴ κατὰ διαταγὴν τοῦ Ρωμανοῦ Α΄ Λεκαπηνοῦ [3].

Ὁ Ρωμανὸς Α΄ Λεκαπηνός, ἐνεταφιάσθη εἰς τὴν παρ᾽ αὐτοῦ ἱδρυθεῖσαν μονὴν τοῦ Μυρελαίου [4].

Ὁ Κωνσταντῖνος Θ΄ ὁ Μονομάχος, ἐτάφη κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν του εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Μαγγάνων, ἥτις ἱδρύθη παρ᾽ αὐτοῦ [5].

Ὁ Ἰσαάκιος Α΄ Κομνηνὸς καὶ ἡ σύζυγός του Αἰκατερίνη (Ἑλένη ἐν μοναχαῖς), ἐτάφησαν, κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν των, εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Προδρόμου τῆς μονῆς τῶν Στουδίου [6].

Ὁ Κωνσταντῖνος Ι΄ Δούκας, ἐτάφη εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἥτις ἐκαλεῖτο Μολυβωτόν [7]. Ὁ Ρωμανὸς Δ΄ Διογένης, εἰς τὴν παρ᾽ αὐτοῦ ἱδρυθεῖσαν μονὴν τῆς νήσου Πρώτης [8]. Ὁ Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός, εἰς τὴν ὑπ᾽ αὐτοῦ ἱδρυθεῖσαν μονὴν τοῦ Χριστοῦ τοῦ Φιλανθρώπου [9], ὁ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνός, εἰς τὴν μονὴν τοῦ Παντοκράτορος [10], ὁ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις καὶ ὁ πατήρ του Ἰωάννης Γ΄ Βατάτζης, εἰς τὴν μονὴν τῆς Σωσάνδρας [11], ὁ Ἀνδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος, εἰς τὴν μονὴν τοῦ Λιβός [12], καὶ ἡ σύζυγός του, αὐτοκράτειρα Εἰρήνη, εἰς τὴν μονὴν τοῦ Παντοκράτορος [13], ὁ Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγος [14], ἡ σύζυγός του αὐτοκράτειρα Ἑλένη (Εἰρήνη ἐν μοναχαῖς),

---

[1] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 2, 42, 647.

[2] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 2, 42, 649.

[3] Κεδρηνός, 2, 296.

[4] Λέων Γραμματικός, 331. Κεδρηνός, 2, 325.

[5] Κεδρηνός, 2, 610. Ἀτταλειάτης, 47.

[6] Κεδρηνός, 2, 650. Γλυκᾶς, 604.

[7] Κεδρηνός, 2, 659.

[8] Κεδρηνός, 2, 705.

[9] Νικήτας Χωνιάτης, 12.

[10] Νικήτας Χωνιάτης, 332.

[11] Ἀκροπολίτης, 164 καὶ σημειώσεις 266. Νικ. Γρηγορᾶς, 1, 65. Βλ. J. B. Papadopoulos, Théodore II Lascaris empereur de Nicée, Paris 1908. Φραντζῆς, 1, 3. Παχυμέρης, 1, 55.

[12] Νικ. Γρηγορᾶς, 1, 463. Βλ. Αν. Papadopoulos, Versuch, 35.

[13] Νικ. Γρηγορᾶς, 1, 273. Φραντζῆς, 210. Βλ. Αν. Papadopoulos, Versuch, 35.

[14] Φραντζῆς, 121. Βλ. Αν. Papadoponlos, Versuch, 56.

Ὑπομονὴ [1] καὶ ὁ υἱός του δεσπότης Θεόδωρος [2], εἰς τὴν μονὴν τοῦ Παντοκράτορος· ὁμοίως καὶ ὁ Ἰωάννης Ζ′ Παλαιολόγος [3].

Ἡ ἕλξις αὕτη τοῦ μοναστηρίου, ἑκουσία ἢ ὑποχρεωτική, συναντᾶται ἐπίσης μεταξὺ τῶν ἀνωτάτων ἀρχόντων τοῦ Βυζαντίου. Ἀναρίθμητα πρόσωπα ἀνελθόντα εἰς τὰ ὑψηλότερα ἀξιώματα μετὰ ταῦτα δὲ περιπεσόντα εἰς δυσμένειαν, ἐκάρησαν μοναχοὶ ἢ κληρικοί, καθ᾿ ὅσον τοῦτο ἦτο διὰ τοὺς αὐτοκράτορας εὐχερὲς μέσον ἀπαλλαγῆς ἀπὸ θεράποντας ὑπόπτους ἢ ἐνοχλητικούς. Εἶναι ἐπίσης βέβαιον, ὅτι πλεῖστοι πολιτικοὶ ἄνδρες ἀπεσύρθησαν οἰκειοθελῶς εἰς μοναστήριον, θεωροῦντες τὸν ἑαυτόν των εὐτυχῆ, διότι κατόπιν ταραχώδους βίου, ἠδύναντο τέλος νὰ ἀναπαυθοῦν καὶ νὰ σκεφθοῦν διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς ψυχῆς των. Πλεῖστοι ἄνδρες ἰσχυροί, πλούσιοι καὶ κατέχοντες ὑψηλὰ ἀξιώματα, ἐζήλευον τὴν τύχην τῶν μοναχῶν, οἵτινες ἦσαν ἀπηλλαγμένοι τῶν φροντίδων τοῦ κόσμου καὶ συνεμερίζοντο τὴν γνώμην τοῦ Θεοδοσίου Β′ «μακάριοι καὶ τρισμακάριοι ἐστὲ ὄντως ὑμεῖς οἱ μοναχοὶ καὶ ἀμέριμνοι τοῦ κόσμου» [4]. Οἱ ἱστορικοί, ὡς εἰκός, ἀναφέρουν μόνον τὰς ἐντυπωσιακὰς εἰσόδους εἰς μοναστήριον· πρέπει ὅμως νὰ θεωρηθῇ βέβαιον ὅτι ἀνυπολόγιστος ἀριθμὸς ἀνδρῶν, ἐξέχουσαν κατεχόντων θέσιν, εἰσῆλθεν ἑκουσίως εἰς μοναστήριον.

Ὁ Θεοδόσιος Β′, φθονῶν τὸν ἔπαρχον Κωνσταντινουπόλεως Κῦρον, τὸν ἔκειρε, παρὰ τὰς ἀντιρρήσεις του, κληρικόν. Ὁ Κῦρος, ἔγινεν ἐπίσκοπος Σμύρνης [5]. Ἐπὶ Ζήνωνος, ὁ υἱὸς τοῦ Ἀρματίου Βασιλίσκος, στεφθεὶς καῖσαρ, ἐξηναγκάσθη νὰ γίνῃ κληρικός [6], καὶ ὁ Μαρκιανός, ἐπαναστατήσας κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος, ἱερεύς [7]. Ὁ Ἰουστινιανὸς Α′, ἀπηλλάγη τοῦ ὑπουργοῦ του Ἰωάννου τοῦ Καππαδόκη, ἐξαναγκάσας αὐτὸν νὰ καρῇ ἱερεύς [8]. Ἐπὶ Φωκᾶ, ὁ Φιλιππικός, γαμβρὸς τοῦ αὐτοκράτορος Μαυρικίου, ὑπεχρεώθη νὰ γίνῃ κληρικὸς καὶ νὰ κλεισθῇ εἰς τὸ ἐν Χρυσουπόλει μοναστήριόν του [9]. Ὁ Ἡράκλειος, τὸν ἀνεκάλεσε καὶ τοῦ ἀνέθεσε τὴν στρατηγίαν, ἣν ἤσκει ὁ Κρίσπος, γαμβρὸς τοῦ Φωκᾶ καὶ στρατηγὸς τότε τῆς Καππαδοκίας [10]. Ἐπίσης

---

[1] Φραντζῆς, 210. Βλ. Αv. Papadopoulos, Ἔνθ᾿ ἀν., 56.
[2] Φραντζῆς, 203. Βλ. Αv. Papadopoulos, Ἔνθ᾿ ἀν., 56-57.
[3] Φραντζῆς, 203. Βλ. καὶ Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, Δ′ 238-239.
[4] Κεδρηνός, 1, 596.
[5] Ζωναρᾶς, 3, 106.
[6] Ζωναρᾶς, 3, 131. Θεοφάνης, 194.
[7] Θεοφάνης, 196.
[8] Προκόπιος, Περὶ τῶν πολέμων (Περσ.) 135.
[9] Θεοφάνης, 453. Ζωναρᾶς, 3, 199.
[10] Νικηφόρος Κωνσταντινουπόλεως, 8.

ἐπὶ Φωκᾶ, ὁ πατρίκιος Γερμανός, γαμβρὸς τοῦ Θεοδοσίου, υἱοῦ τοῦ Μαυρικίου, ὑπεχρεώθη νὰ γίνῃ κληρικὸς ἢ μοναχός, ἐπιτηρούμενος αὐστηρότατα εἰς τὸν οἶκόν του [1]. Ἐπὶ Νικηφόρου Α′, ὁ πατρίκιος Βαρδάνης Τοῦρκος, ἀνακηρυχθείς, παρὰ τὴν θέλησίν του, αὐτοκράτωρ, ὑπεχρεώθη νὰ γίνῃ μοναχός. Οὗτος, παρ᾿ ὅλην τὴν ὑποταγήν του καὶ τὸν «λόγον ἀπαθείας» ὃν εἶχε λάβει, ἐνεκλείσθη εἰς τὴν μονὴν τῆς νήσου Πρώτης, τὴν ὁποίαν εἶχεν ὁ ἴδιος κτίσει. Κατόπιν δὲ ἐτυφλώθη [2]. Ὁ Νικηφόρος Α′ ἐπίσης διέταξε νὰ καρῇ μοναχὸς ὁ κοιαίστωρ καὶ πατρίκιος Ἀρσαβήρ, τὸν ὁποῖον ἤθελον νὰ ἀνακηρύξουν αὐτοκράτορα [3]. Μετὰ τὴν ἀνταρσίαν τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα κατὰ τοῦ Κωνσταντίνου Ε′ Πορφυρογεννήτου, ἡ σύζυγός του ἐκάρη μοναχὴ καὶ περιωρίσθη ἢ εἰς μοναστήριον ἢ ἐντὸς τοῦ οἴκου της [4].

Ὁ παρακοιμώμενος Ἰωσὴφ Βρίγγας, ἐξωρίσθη ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Β′ Φωκᾶ εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ἀσηκρίτου εἰς τὰ Πύθια, ὅπου ἀπέθανε μετὰ δύο ἔτη [5]. Ὁ Βάρδας Φωκᾶς, ὁ ὁποῖος φέρων τὰ αὐτοκρατορικὰ διάσημα εἶχε στεφθῇ αὐτοκράτωρ [6], μετὰ τὴν ὑποταγήν του ἐγένετο κληρικὸς εἰς τὴν Χίον [7]. Ἐπὶ Ρωμανοῦ Γ′ Ἀργυροῦ, ὁ Νικηφόρος Ξιφίας ἀπεσύρθη εἰς τὴν μονὴν τῶν Στουδίου [8]. Ὁ μάγιστρος Προυσιανὸς ὁ Βούλγαρος, ὁ ὁποῖος εἶχε συνωμοτήσει μὲ τὴν ἀδελφὴν τῆς Ζωῆς Θεοδώραν, ἐνεκλείσθη εἰς τὴν μονὴν τοῦ Μανουήλ [9], μετ᾿ ὀλίγον δὲ ἐκάρη οἰκειοθελῶς μοναχός [10]. Ὁ πατρίκιος Κωνσταντῖνος Διογένης, ἐκάρη ὁμοίως μοναχὸς εἰς τὴν μονὴν τῶν Στουδίου [11]. Ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ Παφλαγόνος, ὁ πρωτοβεστιάριος Συμεών, ἄλλοτε ὑπουργὸς τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Η′, ἐπειδὴ ἀπεδοκίμαζε τὴν διαγωγὴν τοῦ αὐτοκράτορος, ἐκάρη μοναχὸς εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ὀλύμπου, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἱδρύσει [12]. Ἐπὶ Κωνσταντίνου Θ′ Μονομάχου, ὁ σεβαστοφόρος Στέφανος, συνωμοτήσας, ἐκάρη μοναχός, ἀφοῦ ἐδημεύθη ὁλόκληρος ἡ περιουσία του [13]. Ἐπὶ Ἀνδρονίκου Α′ Κομνηνοῦ, ὁ Ἀνδρόνικος Λαπαρδᾶς, ὅστις εἶχεν ἐπαναστατήσει κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος, ἐνεκλείσθη εἰς τὴν μονὴν τοῦ Παντεπόπτου

---

[1] Θεοφάνης, 453.
[2] Θεοφάνης, 744-745. Ζωναρᾶς, 3, 303-304.
[3] Θεοφάνης, 751.
[4] Συνεχ. Θεοφάν., 385.
[5] Κεδρηνός, 2, 351.
[6] Κεδρηνός, 2, 389.
[7] Κεδρηνός, 2, 392.
[8] Κεδρηνός, 2, 487.
[9] Κεδρηνός, 2, 487.
[10] Κεδρηνός, 2, 497.
[11] Κεδρηνός, 2, 487.
[12] Κεδρηνός, 2, 511.
[13] Κεδρηνός, 2, 550.

καὶ ἐτυφλώθη [1]. Ὁ ἐπὶ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μετοχίτης, ἔξοχος ἐπιστήμων, κατέφυγε, κατὰ τὴν πτῶσιν τοῦ αὐτοκράτορος, εἰς τὴν μονὴν τῆς Χώρας [2], ἀναστηλωθεῖσαν ὑπὸ τοῦ ἰδίου καὶ περιεβλήθη ἐκεῖ, πρὸ τοῦ θανάτου του, τὸ μοναχικὸν σχῆμα [3]. Ὁ φίλος του, ὁ διάσημος ἱστορικὸς καὶ θεολόγος Νικηφόρος Γρηγορᾶς, ἐξηναγκάσθη ἐπίσης νὰ λάβῃ τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα [4]. Ὁ μέγας ἑταιρειάρχης Νεστογγὸς Δούκας ἠναγκάσθη νὰ καταφύγῃ εἰς τὴν μονὴν τῆς Περιβλέπτου [5], ὅπου ἔγινεν, ἴσως, μοναχός. Τέλος, ἐπὶ Ἰωάννου ϛ' Καντακουζηνοῦ, ὁ Γαβαλᾶς, πρωτοσεβαστὸς καὶ μέγας λογοθέτης, κατόπιν τῆς διαλύσεως τῶν ἀρραβώνων του μετὰ τῆς θυγατρὸς τοῦ μεγάλου δουκὸς Ἀλεξίου Ἀποκαύκου, ἠναγκάσθη νὰ περιβληθῇ τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα [6].

Πλεῖσται ὅσαι προσωπικότητες, μὴ ἀναφερόμεναι εἰς τὰς πηγάς, εἰσῆλθον εἰς μοναστήριον· ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὰ ἀνωτέρω σημειούμενα παραδείγματα ἀποδεικνύουν ὅτι καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς αὐτοκρατορίας, οἱ Βυζαντινοί, ἰσχυροὶ ἢ ταπεινοί, ἀπέβλεπον εἰς τὸ μοναστήριον ὡς τὸ μοναδικὸν καταφύγιον τὸ ὁποῖον ἐξησφάλιζεν εἰς αὐτοὺς εἰρήνην καὶ ἀσφάλειαν.

R. GUILLAND

[1] Νικήτας Χωνιάτης, 361.
[2] Νικ. Γρηγορᾶς, 2, 459.
[3] Νικ. Γρηγορᾶς, 2, 474.
[4] Νικ. Γρηγορᾶς, 2, 891.
[5] Παχυμέρης, 2, 431.
[6] Νικ. Γρηγορᾶς, 2, 726. Καντακουζηνός, 2, 493.

ΚΡΗΤΗ = ΧΑΝΔΑΞ = ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ

I

Συμεὼν ὁ μεταφραστὴς περὶ Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει († 19 Ὀκτ. 766;): *«ἤνεγκε μὲν γὰρ αὐτὸν ἡ εὐνομωτάτη ποτὲ τῶν πόλεων* ***Κρήτη****»* [1]. Ἀλλὰ Κρήτη πόλις ξενίζει, ἀφοῦ ἡ νῆσος οὕτως ὀνομάζεται. Διὸ ὁ Β. Λαούρδας διώρθωσε *«ἤνεγκε... τῶν πόλεων* ***Κρήτης Γόρτυνα****»* [2], καὶ ἄλλα ἐπαγόμενος ὅτι δῆθεν ὁ ἅγιος ἐγεννήθη ἐν Γορτύνῃ καὶ διέμενεν ἐν Κάστρῳ (Χάνδακι, ὡς εἶτα ὠνομάζετο τὸ νῦν Ἡράκλειον Κρήτης)! Ὅμως τὸ χωρίον οὐδεμιᾶς διορθώσεως ἔχει ἀνάγκην, ἀφοῦ Κρήτη εἶναι καὶ ἡ νῆσος καὶ ἡ πρωτεύουσα αὐτῆς πόλις, οὐ μόνον διὰ τοὺς Ἑνετοὺς (isola di Candia, città di Candia) ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς Ἕλληνας:

Τῷ 1702, Νοεμβρ. 24 ἀπαντῶμεν *«Ἐγὼ Μελέτιος ἱερομόναχος ὁ Μπονασέρης ἐκ νήσου καὶ πόλεως Κρήτης»* [3]. Τῷ 1595 Μελέτιος ὁ Πηγᾶς ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς κατοίκους τοῦ Κάστρου γράφει *«Οἱ κατὰ τὴν λαμπροτάτην καὶ θεοφύλακτον Κρήτην διαιτώμενοι...»* [4]. Τὸ πρᾶγμα ὅμως εἶναι περισσότερον ἐμφανὲς εἰς τὸν «Κρητικὸν Πόλεμον» τοῦ *Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ* [5], λέγοντος:

καὶ 'σὰν ἐμπῆκα 'ς τῶν Χανιῶν τὸν κάβο κι' ἐχαθῆκα,
ἀπὸ τὴν Κρήτην βλέπομεν ἄρμενα κι' ἐφανῆκα. (214, 7–8)

[1] Migne, P.G. 115, στ. 1112.

[2] «Κρητ. Χρονικὰ» Ε', 1951, σ. 35. Διατί ἐπροτίμησεν ὁ Λαούρδας τὸν τύπον (ἡ) *Γόρτυνα* ἄγνωστον. *Γορτύνην* λέγει αὐτὴν ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης, παρὰ Legrand, BH XV et XVI s. B', σ. 236 καὶ παρὰ Noiret, Lettres Inédites σ. 71: *«Κυδωνιατῶν μυρίων εἰς* ***Γορτύνην*** *ἐσαεὶ ἐρχομένων»*. Καὶ προκειμένου περὶ ἀρχιερέως *«ὁ* ***Γορτύνης*** *Παῦλος»*, Ἀθ. Παπ. Κεραμέως, ΑΙΣ Δ', 1897, σ. 235 (μαρτύριον ἁγίων δέκα). Pio Fr. de' Cavalieri, I dieci Martiri di Creta, «Miscellanea G. Mercati» V, 1946, 38 *«Παῦλος ὁ ἁγιώτατος ἐπίσκοπος τῆς κατὰ Γορτύνης ἁγιωτάτης ἐκκλησίας»*. Αὐτόθι σ. 30, 23 ὅπου τὰ ὀνόματα τῶν δέκα ἁγίων καὶ ὡς τόπος καταγωγῆς ἀντὶ *«ἀπὸ δὲ* ***Λεοβένης*** *Πόμπιος»* ἀναγνωστέον ἢ *«ἀπὸ δὲ* ***λέγω Βήνης*** *Πόμπιος»* ἢ «ἀπὸ δὲ ***Λεβήνης...***» διότι καὶ Βήνη καὶ Λεβήνα ὑπῆρχον κρητ. πόλεις.

[3] Κ. Ἄμαντος, Σιναϊτικὰ Μνημεῖα ἀνέκδοτα, Ἀθ. (1928), σσ. 90-91.

[4] Ἀγαθ. Νινολάκη, Ἡ πρὸς τοὺς Κρῆτας ἀλληλογραφία Μ. Πηγᾶ, ἐν Χανίοις 1908, σσ. 39-40.

[5] Κατὰ τὴν ἔκδοσιν Ξηρουχάκη, ἐν Τεργέστῃ 1908.

Οἱ Ρεθύμνιοι διαταχθέντες νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν ἀκρόπολίν των, συναντοῦν τὸν Τοῦρκον Χροσαΐνην, ὁ ὁποῖος τοὺς ἐρωτᾷ:

ἂν εἶν' Ρωμαῖοι... καὶ ἂν πάσινε 'ς τὴν Κρήτη,
κι' ἂν θὲ νὰ σταματήσωσι νὰ τῶν-ε-δώσῃ σπίτι.
Κι' εἶπαν του πῶς θὰ πάσινε, γιατί 'ναι τὰ παιδιά τως
'ς τὴν Κρήτην κι' οἱ γυναῖκες τως κι' ὅλα τὰ πράγματά τως.
Τῶν εἶπε «Τί λογιάζετε, τὸ Κάστρο ὡσὰν φτάσω,
θὰ πάρω τὸ φουσσᾶτο μου, τὴν Κρήτην σας νὰ πιάσω» [1]. (223, 19–24)

Τὰ μπεργιαντιὰ 'τονε 'δεκεῖ καὶ μπαίνει καὶ γυρίζει
στὴν Κρήτην δίχως νίκησιν καὶ τίποτις δὲν χρήζει. (318, 1–2)

ὅπου ὁ στόλος ἐπιστρέφει εἰς τὴν Κρήτην, τὸν λιμένα τοῦ Χάνδακος.

Χάντακας τώρα κράζομαι καὶ Κρήτης τιμημένη,... (299, 8)

ὅπου τὰ χωρία εἶναι ὄντως διδακτικά.

Ὡς πρὸς τὸ *Χάνδαξ* [2] ὀνομάζεται οὕτως ἡ πόλις παρὰ βυζαντινοῖς ὡς *Μιχ. Ἀτταλειάτης* (Bonn) σ. 225 *(πλησίον τοῦ κάστρου τοῦ Χάνδακος)*, *Φραντζῆς*, Χρονικὸν (Bonn) σ. 238 *(ἐκ τῆς πόλεως λεγομένης Χάνδαξ)*, ὁ *Μ. Ἀποστόλης* ΒΗ, "Ενθ' ἀνωτ. σ. 267 *(εἰς τὸν Χάνδακα τῆς Κρήτης)* κ.ἄ. [3]. Παρὰ δὲ *Μπουνιαλῇ* ὁ Χάνδαξ γεν. *Χάνδακος* (136, 1) καὶ *Χάνδακας* (299, 8) καὶ *Χάντακας* (196, 15) γεν. τοῦ *Χάντακος* (231, 7) καὶ τοῦ *Χανδάκου* (237, 1) [4].

Ἡ δὲ Γορτύνη καὶ *Γόρτυς* ἀπαντᾷ ὑπερμεσοῦντος τοῦ ιϛ' αἰ. *«καθὼς ψάλλεται παρὰ τῶν νέων ἐν πόλει* ***Γόρτυνι****»* [5]. Ὁμοίως καὶ ἡ Κνωσὸς ταυτίζεται μὲ τὸν Χάνδακα *«Παῦλος ταπεινὸς ἐπίσκοπος τῆς θεοσώστου πόλεως Κνωσοῦ ἤτοι τοῦ* ***Χάνδακος****»* [6].

II

Ἀνωνύμου Ἐγκώμιον εἰς Ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν ἐν τῇ Κρίσει *«ἦν δὲ*

[1] Δηλαδή: μόλις φθάσω εἰς τὸ διαμέρισμα Χάνδακος, θὰ καταλάβουν τὰ στρατεύματά μου τὴν πόλιν.

[2] Περὶ τοῦ ἐτύμου καὶ τοῦ σχηματισμοῦ πρβλ. Γ. Ἰ. Κουρμούλη, Περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λέξεως Χαννία, Ἀθ. 1937, σ. 27, καὶ σ. 27 σημ. 1.

[3] *«Ἰωάννης Χιονόπουλος ἐκ Χάνδακος»* (1419) γραφεὺς κώδικος. Ἀθ. Παπ. Κεραμέως, Μαυρογ. Βιβλιοθ., σσ. 116-117.

[4] Πρβλ. «ἡ χώρα τοῦ Χανδάκου» εἰς ἐνθύμησιν κώδ. 4646 ιε' αἰ. Μονῆς Ἰβήρων, Λάμπρος, Κατάλογος Β', σ. 164β. Ἀνόητος εἶναι ἡ αἰτ. τὸ *Χάνδα*, «Κρητ. Χρον.» Γ', 1949, σ. 583, ἣν ὀρθῶς συνεπλήρωσεν ὁ Λάμπρος *Χάνδακα* ἐν ΝΕ 7, 1910, σ. 192.

[5] Ἀθ. Παπ. Κεραμεύς, "Ενθ' ἀνωτ.

[6] G. Gerola, Χρ. Κρήτη Β', 1915, σ. 302 (εἰς ἔγγραφον τοῦ 1118).

οὗτος ὁ μακάριος διάγων καὶ ζῶν κατὰ Θεὸν εὐσεβῶς ἐν τῷ ἐπιλεγομένῳ τῆς Κρήτης Κάστρῳ» [1]. Ὀρθῶς συσχετίζει ὁ Λαούρδας [2] τὸ *Κάστρον* τοῦτο πρὸς τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον. Σύμφωνα ὅμως πρὸς ὅσα ἐλέχθησαν ἀνωτέρω «*τῆς Κρήτης Κάστρον*»=τὸ φρούριον τοῦ Χάνδακος!

Βίος Στεφάνου τοῦ νεωτέρου († 28 Νοεμβρ. 767) [3] συγγραφεὶς τῷ 808 [4]. *«Οὗτος γὰρ ὁ γεννάδας* (ἀββᾶς Παῦλος) *κατεσχέθη ὑπὸ Θεοφάνους ἀρχισατράπου τῆς νήσου τὸ ἐπίκλην Λαρδοτύρου καὶ προσήχθη ἐν τῷ λεγομένῳ πραιτωρίῳ τοῦ* ***Ἡρακλείου****»*. Οὐδέτερος τῶν δύο τελευταίων χρησιμοποιησάντων τὸ χωρίον ἐσημείωσεν ὅτι τὸ χωρίον εἶναι σημαντικώτατον διὰ τὴν μνείαν τοῦ *Ἡρακλείου* ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ὁ *Χάνδαξ*. Ὡς γνωστὸν τὴν μαρτυρίαν περὶ τῆς πόλεως ταύτης ἔχομεν ἐκ τοῦ Στράβωνος (Χ, 476, 484) τοῦ ὁποίου ἡ μήτηρ ἦτο Κνωσία. Κοινῶς δὲ πιστεύεται ὅτι ἕως οὗ τῷ 1822 ἐν Κρήτῃ οἱ λόγιοι ἐπαναστάται ἀνέστησαν τὸ τεθαμμένον τοῦτο ὄνομα τῆς μικρᾶς πόλεως, ἐπινείου τῆς ἐνδόξου Κνωσοῦ, τοῦτο ἦτο ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἀνύπαρκτον. Ὁ Ξανθουδίδης μάλιστα, πραγματευόμενος περὶ τοῦ θέματος, ἐπάγεται «ἄλλο ὅμως ζήτημα, ἂν ἔπρεπεν ὅλως διόλου νὰ μεταβληθῇ τὸ τόσον λαμπρὰν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν ἔχον *Κάστρον* καὶ νὰ λάβῃ τὸ ἄσημον ἄλλως ὄνομα τοῦ ἀσήμου πολιχνίου Ἡρακλείου»! [5] Ἀπεναντίας νομίζω ὅτι ὀρθῶς ἐδόθη τὸ ὄνομα τὸ ὁποῖον εἶχεν ἡ πόλις μέχρι τῆς καταλήψεώς της ὑπὸ τῶν Ἀράβων (827), οἱ ὁποῖοι, φαίνεται, περιεχαράκωσαν ἁπλῶς αὐτὴν διὰ τοῦ χάνδακος (τάφρου), *Κρήτην* καὶ *Κάστρο* τὸ πρὶν καὶ *Ἡράκλειον* καλουμένην [6].

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

[1] Παρὰ Λαούρδα, «Κρητ. Χρονικὰ» Ε', σ. 34.

[2] Αὐτόθι σσ. 35-36. Ὁ Λαούρδας ἐπικαλεῖται τὴν ἄποψιν τοῦ Ν. Πλάτωνος «ὅτι τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον ὠνομάσθη Κάστρο κατὰ τὴν β' βυζ. περίοδον» (961-1204). Ἀλλ' ἤδη ὁ Στέφ. Ξανθουδίδης, θεωρεῖ «ὡς βέβαιον ὅτι ἀπὸ τῆς ἀνακτήσεως τῆς νήσου ὑπὸ Νικηφόρου Φωκᾶ (961), ἐκάλεσαν τὸ ἀραβικὸν φρούριον, τὸ ὁποῖον κατέστησαν πρωτεύουσαν τῆς νήσου, Κάστρον», Χάνδαξ - Ἡράκλειον, ἐν Ἡρακλείῳ 1927, σ. 29. Περὶ τῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος κατὰ τὴν δευτέραν βυζ. περίοδον διέλαβεν ὁ Νικ. Πλάτων, «Κρητ. Χρον.» Α', 1947, σσ. 239-248 καὶ Δ', 1950, σσ. 353-360.

[3] Παρὰ Λαούρδα, "Ενθ' ἀνωτ. σ. 51, Γ. Κ. Σπυριδάκη, ΕΕΒΣ ΚΑ', 1951, σ. 64.

[4] Σπυριδάκης, ΕΕΒΣ ΚΑ', 1951, σ. 65.

[5] Χάνδαξ - Ἡράκλειον, σ. 145. Ταὐτὰ περίπου εἶχε παρατηρήσει ὁ Ξανθουδίδης καὶ ἐν ΕΕΒΣ Γ', 1926, σσ. 61-62, ὅπου καὶ μνεία τοῦ παρὰ Μπουνιαλῇ *Κρήτη*=Candia πόλις. Ὁ Ξ. ὑπέθεσεν ὅτι τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον ἦτο δυνατὸν νὰ εἶχε κτισθῆ καὶ εἰς ἣν θέσιν ἔκειτο τὸ *Μάτιον*, ἀρχαία πόλις τὴν ὁποίαν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας ἀπέδειξεν ὁ Ν. Πλάτων, «Κρητ. Χρον.» Α', 1947, σσ. 14-21, ἀνύπαρκτον (πολισμάτιον!).

[6] Ἀλλὰ καὶ περὶ τούτου ἄλλοτε πλείονα.

ΠΕΡΙ ΤΟΥ «ΧΡΟΝΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ»

I. ΑΙ ΠΑΡΑΛΛΑΓΑΙ ΤΟΥ ΧΡΟΝΙΚΟΥ

Τὸ σύντομον χρονικὸν περὶ τῶν συμβάντων τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὸν μεσαίωνα, τὸ γνωστὸν ὑπὸ τὸν τίτλον «Περὶ κτίσεως Μονεμβασίας», ὁ ὁποῖος ἔχει κακῶς ἀποδοθῆ εἰς αὐτό, ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον κατὰ τὸ 1749 ὑπὸ τῶν Pasini, Rivautella καὶ Berta ἐξ ἑλληνικοῦ κώδικος τῆς Βασιλικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Τουρίνου [1]. Ἄλλας δύο παραλλαγὰς τοῦ αὐτοῦ χρονικοῦ, τὴν μίαν ἐκ κώδικος τῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων καὶ τὴν ἄλλην ἐκ κώδικος τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου, ἐδημοσίευσε κατὰ τὸ 1884 ὁ Σπ. Λάμπρος ὁμοῦ μετὰ τῆς παραλλαγῆς τοῦ Τουρίνου [2] καὶ ὁ αὐτὸς νέαν παραλλαγὴν ἀποτελουμένην ἐκ τοῦ τελευταίου μέρους τῶν παραλλαγῶν Κουτλουμουσίου καὶ Τουρίνου, ἐκ ρωμαϊκοῦ κώδικος [3]. Ἐκ τῶν παραλλαγῶν τούτων ἡ ἰβηριτική, κατὰ κοινὴν ὁμολογίαν, εἶναι ἡ παλαιοτέρα [4], καὶ ἀπὸ σύντμησιν ταύτης, ὡς φαίνεται καὶ ἐξ ἁπλῆς ἀντιπαραβολῆς τῶν κειμένων, πιθανῶς ὅμως ἐξ ἄλλου ἀπογράφου της, προέρχονται αἱ κατὰ τὸ πλεῖστον ὅμοιαι μεταξύ των καὶ ὡς πρὸς τὰ λάθη των ἀκόμη, ἄλλαι δύο, τοῦ Κουτλουμουσίου καὶ Τουρίνου, αἱ ὁποῖαι ἔχουν γραφῆ μεταξὺ τοῦ 1340 καὶ τοῦ 16ου αἰῶνος. Ἡ ρωμαϊκὴ τέλος ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ τελευταίου τμήματος τῶν δύο τούτων παραλλαγῶν, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν ἰβηριτικήν.

Ἡ τελευταία αὕτη ἡ ὁποία καὶ μόνη παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, ὡς ἀρχαιοτέρα, καὶ ἥτις πρόκειται νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ, ἔχει γραφῆ ὡς ἀπέδειξεν ὁ Κουγέας [5] κατὰ τὸν 10ον ἢ 11ον αἰῶνα, πάντως δὲ ὄχι πρὸ τῆς ἀνόδου εἰς τὸν θρόνον τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ (963 - 969), ἐφ᾽ ὅσον διακρίνει τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρον τὸν Α΄ μὲ τὸ ἐπίθετον «τοῦ παλαιοῦ» ὅπερ

[1] Pasini, Rivautella, Berta, Codices Manuscripti bibliothecæ regii Taurinenses Athenæi, Τόμος I, Taurini, 1749, 417 κ.ἑ. Βλ. Ν. Βέη, «Τὸ περὶ κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν, Βυζαντίς, 1, 1909, σελ. 58.

[2] Σπ. Λάμπρου, Ἱστορικὰ Μελετήματα, ἐν Ἀθήναις 1884, σελ. 97 - 120.

[3] Ν.Ε., 9, 1912, σελ. 245 - 251.

[4] Βλέπε Στίλπωνος Κυριακίδη, Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ, Βυζαντιναὶ Μελέται, VI, σελ. 82.

[5] Ν.Ε., 9, 1912, σελ. 473 - 480.

ἀποδίδει εἰς αὐτόν, ἔνδειξις ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς συγγραφῆς εἶχεν ἀνέλθει εἰς τὸν θρόνον καὶ ἄλλος αὐτοκράτωρ μὲ τὸ ἴδιον ὄνομα.

II. ΣΥΓΓΕΝΗ ΚΕΙΜΕΝΑ

Κείμενον συγγενὲς πρὸς τὸ χρονικὸν ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν διατύπωσιν ἀποτελεῖ τὸ δημοσιευθὲν κατὰ τὸ 1912 ὑπὸ τοῦ Κουγέα εἰς τὸν Νέον Ἑλληνομνήμονα [1] σχόλιον τοῦ ἐπισκόπου Καισαρείας Ἀρέθα, ζήσαντος περὶ τὰ ἔτη 850 - 932. Ὁ καθορισμὸς τῆς σχέσεως τοῦ σχολίου τούτου πρὸς τὸ χρονικὸν ἀποσαφηνίζει, ὡς θέλομεν ἴδει, πλεῖστα προβλήματα ἀνακύπτοντα ἐκ τῆς μελέτης τοῦ χρονικοῦ. Ἐνδιαφέρον ὡσαύτως παρουσιάζουν διάφορα ἄλλα κείμενα συναφῆ πρὸς τὰς εἰδήσεις τοῦ χρονικοῦ, ὡς ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τοῦ Εὐαγρίου [2], τὰ βιβλία θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου [3], τὰ γραφόμενα Κωνσταντίνου Ζ΄ τοῦ Πορφυρογεννήτου [4], περὶ τῆς καθόδου τῶν Σλάβων εἰς Πελοπόννησον ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Ε΄ καὶ περὶ τῆς ἀποστασίας αὐτῶν ἐπὶ Νικηφόρου τοῦ Α΄, τὸ συνοδικὸν γράμμα τοῦ πατριάρχου Νικολάου τοῦ Γ΄ (1084 - 1111) πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιον Α΄ τὸν Κομνηνόν [5], αἱ δύο ἀναφοραὶ τοῦ μητροπολίτου Μονεμβασίας Κυρίλλου, τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 15ου αἰῶνος, πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην [6], καὶ τέλος ἡ ἱστορία τοῦ Γεωργίου Φραντζῆ [7] εἰς τὴν ὁποίαν περιλαμβάνονται εἰδήσεις περὶ τῆς πόλεως ταύτης καὶ περὶ τῶν προνομίων τὰ ὁποῖα, ὡς ὁ συγγραφεὺς νομίζει, παρεχώρησεν εἰς αὐτὴν ὁ αὐτοκράτωρ Μαυρίκιος.

Ἐκ τῶν κειμένων τούτων τὰ πρῶτα τρία παρουσιάζουν καὶ φραστικήν τινα συνάφειαν πρὸς τὸ κείμενον τοῦ χρονικοῦ.

III. Η ΙΒΗΡΙΤΙΚΗ ΠΑΡΑΛΛΑΓΗ

Ἡ ἰβηριτικὴ παραλλαγὴ τοῦ χρονικοῦ ἀποτελεῖται ἐκ δύο μερῶν σαφῶς

[1] Ν.Ε., 9, 1912.

[2] Εὐάγριος (Bidez et Parmentier, σελ. 228).

[3] Migne, Patrologia Græca, 116, στ. 1081 - 1426.

[4] Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, Bonn III, σελ. 53 κ.ἑ., σελ. 217 - 220.

[5] Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα Θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, Ἀθῆναι 1885, Ε΄, σελ. 72. Βλ. Κυριακίδη, Ἔνθ᾽ ἀνωτέρω, σελ. 72.

[6] Σπ. Λάμπρου, Δύο ἀναφοραὶ μητροπολίτου Μονεμβασίας πρὸς τὸν πατριάρχην, Ν.Ε., 12, 1915, σελ. 257 - 318. Βλέπε ἰδίως σελ. 285 - 287.

[7] Γεώργιος Φραντζῆς, Χρον. Bonn, σελ. 398.

διακρινομένων μεταξύ των. Τὸ πρῶτον μέρος ὁμιλεῖ γενικῶς περὶ τῆς ἱστορίας τῶν 'Αβάρων ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεώς των μέχρι τοῦ δευτέρου αὐτῶν πολέμου πρὸς τὸν Μαυρίκιον, λαβόντος χώραν κατὰ τὸ πέμπτον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορος τούτου (586 - 587) καὶ ἀποτελεῖται, ὡς ἀπέδειξεν ὁ Λάμπρος, ἀπὸ αὐτούσιον παράθεσιν χωρίων διαφόρων βυζαντινῶν ἱστορικῶν καὶ χρονογράφων ἐλαφρῶς διεσκευασμένων. Τὸ δεύτερον μέρος ἀρχόμενον μὲ τὴν φράσιν «ἐν ἑτέρᾳ δὲ εἰσβολῇ...» [1] περιλαμβάνει τὸ κυρίως χρονικόν, δυνάμενον καὶ τοῦτο νὰ ὑποδιαιρεθῇ εἰς τρία τμήματα. Τὸ πρῶτον τμῆμα ὁμιλεῖ περὶ ἀβαρικῆς ἐπιδρομῆς εἰς τὰς κυρίως ἑλληνικὰς χώρας Θεσσαλίαν, 'Ελλάδα—ἐννοεῖ τὴν Στερεὰν 'Ελλάδα—"Ηπειρον, 'Αττικήν, Εὔβοιαν καὶ Πελοπόννησον, λαβούσης χώραν κατὰ τὸ 6ον ἔτος τοῦ Μαυρικίου, τὸ 587 - 588, τὸ ὁποῖον ὅμως ἀριθμεῖ ἐσφαλμένως ὡς ἔτος 6096ον ἀπὸ τῆς τοῦ κόσμου κτίσεως, ἀντιστοιχοῦν εἰς τὴν πραγματικότητα μὲ τὸ 7ον ἔτος τοῦ Μαυρικίου, τὸ 588 - 589. Τὸ σφάλμα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δὲν εἶναι τυχαῖον ἴσως δὲ ὑποκρύπτει τὴν ἐπὶ τῇ βάσει διπλῆς πηγῆς συμπίλησιν τῆς ἰβηριτικῆς παραλλαγῆς. 'Εν συνεχείᾳ γίνεται μνεία περὶ τῆς ἐκ μέρουν τῶν 'Αβάρων φθορᾶς τμήματος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Πελοποννήσου ὡς καὶ περὶ τῆς φυγῆς ἑτέρου τμήματος εἰς τὴν νότιον 'Ιταλίαν, τὴν Σικελίαν, τὰς πέριξ νήσους, τὴν Μονεμβασίαν καὶ τὰ ἀπρόσιτα ὄρη τῆς Τσακωνιᾶς. Τὸ δεύτερον τμῆμα ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν 'Αβάρων εἰς Πελοπόννησον, καὶ περὶ τῆς ἐπὶ διακόσια δεκαοκτὼ ἔτη διαρκείας τῆς κατοχῆς των κατὰ τὰ ὁποῖα διετέλουν ἀνεξάρτητοι «μήτε τῷ τῶν Ρωμαίων βασιλεῖ μήτε ἑτέρῳ ὑποκείμενοι» [2]. Τὸ τρίτον τέλος τμῆμα ὁμιλεῖ περὶ ἥττης τῶν Σλάβων—καὶ ὄχι τῶν 'Αβάρων περὶ τῶν ὁποίων ἔκαμνε μνείαν ἕως τότε—κατὰ τὸ τέταρτον ἔτος τοῦ Νικηφόρου τοῦ Α', ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ του Σκληροῦ, ὁ ὁποῖος ἥδρευεν εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τῆς Πελοποννήσου «ἀπὸ Κορίνθου καὶ μέχρι Μαλέου τοῦ Σθλαβηνοῦ ἔθνους διὰ τὸ τραχὺ καὶ δύσβατον καθαρεύοντος» [3], καὶ ὁ ὁποῖος «συμβαλὼν τῷ Σθλαβηνῷ ἔθνει πολεμικῶς εἷλέ τε καὶ ἠφάνισε εἰς τέλος καὶ τοῖς ἀρχῆθεν οἰκήτορσι ἀποκατασταθῆναι τὰ οἰκεῖα παρέσχεν» [4].

'Εν συνεχείᾳ τῆς ἐπιστροφῆς τῶν παλαιῶν κατοίκων γίνεται μνεία περὶ ἐγκαταστάσεως καὶ ἄλλου πολλαπλῆς προελεύσεως χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ, περὶ ἀνοικοδομήσεως τῶν πόλεων καὶ ἐκκλησιῶν, περὶ προαγωγῆς τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πατρῶν εἰς μητρόπολιν ὑπὸ τὴν ὁποίαν ὑπήχθησαν αἱ ἐπισκοπαὶ

---

[1] Στίλπ. Κυριακίδη, "Ενθ' ἀν., σελ. 45, στήλ. α'.

[2] Στίλπ. Κυριακίδη, "Ενθ' ἀν., σελ. 47, στήλ. α'.

[3] Στίλπ. Κυριακίδη, "Ενθ' ἀν., σελ. 47, στήλ. α'.

[4] Στίλπ. Κυριακίδη, "Ενθ' ἀν., σελ. 48, στήλ. α'.

Λακεδαίμονος, Μεθώνης καὶ Κορώνης καὶ τέλος περὶ τῆς προσελεύσεως τῶν Σλάβων εἰς τὸν χριστιανισμόν.

'Η ἰβηριτικὴ παραλλαγὴ περατοῦται μὲ τὴν μνείαν τοῦ ἐπὶ Νικηφόρου ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Σλάβων. Τὸ μὴ ἐνυπάρχον εἰς αὐτὴν τελευταῖον μέρος τῶν παραλλαγῶν Κουτλουμουσίου καὶ Τουρίνου, περὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο ἤδη λόγος, ἀποτελεῖ μεταγενεστέραν προσθήκην περιλαμβάνουσαν εἰδήσεις περὶ τῶν μητροπόλεων Λακεδαίμονος καὶ Μονεμβασίας ἀπὸ τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 11ου αἰῶνος μέχρι τῶν μέσων τοῦ 14ου, δὲν παρουσιάζει δὲ ἰδιαίτερον ἱστορικὸν ἐνδιαφέρον.

IV. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΤΟΥ ΧΡΟΝΙΚΟΥ

'Η δημοσίευσις τοῦ χρονικοῦ ὑπὸ τοῦ Pasini παρῆλθεν ἀπαρατήρητος κατ' ἀρχὰς καὶ ἐπὶ αἰῶνα περίπου οὐδεὶς ἐγένετο λόγος περὶ αὐτοῦ. Τὴν ὕπαρξίν του ἠγνόει καὶ αὐτὸς ὁ Fallmerayer κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δημοσιεύσεως τοῦ ἔργου του περὶ τῆς ἱστορίας τῆς χερσονήσου τοῦ Μορέως [1], μόνον δὲ ἀργότερον, ἀφοῦ ἐχρησιμοποίησε τοῦτο [2] ὅπως ἐνισχύσῃ τὴν ἄποψίν του περὶ καθόδου τῶν Σλάβων εἰς Πελοπόννησον ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰῶνος καὶ περὶ ἐξολοθρεύσεως τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς [3], ἐκίνησε τοῦτο τὴν γενικὴν προσοχὴν καὶ μελέτην [4]. 'Ο Fallmerayer ἐστηρίχθη ἰδίως ἐπὶ

---

[1] Jacob Ph. Fallmerayer, Geschichte der Halbinsel Morea wärend des Mittelalters, Stuttgart und Tübingen 1830 - 1836.

[2] Jacob Ph. Fallmerayer, Fragmenta aus dem Orient, τόμος Β', Stuttgart und Tübingen 1845, σελ. 413 ἐν ὑποσημειώσει.

[3] Geschichte der Halbinsel Morea, τόμ. 1, σελ. 171 κ.ἑ.

[4] Μὲ τὸ Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας ἠσχολήθησαν μέχρι τοῦδε, ἐξ ὅσων γνωρίζω, οἱ Κ. Παπαρρηγόπουλος («'Ιστορικαὶ Πραγματεῖαι», ἐν 'Αθήναις 1858, ὅπου καταχωρίζεται ἡ μελέτη του «Σλαυικαὶ ἐν ταῖς 'Ελληνικαῖς χώραις ἐποικήσεις» Α', σελ. 244 κ.ἑ. ἐπίσης ὁ αὐτὸς εἰς 'Ιστορίαν 'Ελληνικοῦ "Εθνους, τόμος Γ', σελ. 162, 163, ἔκδοσις Ϛ', ἐν 'Αθήναις 1932), Κ. Hopf (Geschichte Griechenlands, εἰς 'Εγκυκλοπαίδ. Ersch καὶ Kruber, τόμ. 85, Λειψία 1867, σελ. 106 κ.ἑ. 'Ελληνικὴ μετάφρασις ὑπὸ Φρ. Ζαμβάλδη, Κ. Χόπφ, «Οἱ Σλάβοι ἐν 'Ελλάδι», ἐν Βενετίᾳ 1872), G. Hertzberg (Geschichte Griechenlands..., τόμ. Α', Gotha 1876, σελ. 128 κ.ἑ. ἐν ὑποσημ. 'Ελληνικὴ μετάφρασις ὑπὸ Π. Καρολίδη, Χέρτσμπεργκ, 'Ιστορία τῆς 'Ελλάδος..., τόμ. Α', ἐν 'Αθήναις 1906, σελ. 184 ἐν ὑποσημ.), Σ. Λάμπρος («'Ιστορικὰ μελετήματα», ἐν 'Αθήναις 1884, σελ. 97 - 120 καὶ εἰς Ν. 'Ελληνομνήμονα, τόμ. 9, 1912, σελ. 245 - 251), A. Vasiliev («Οἱ Σλάβοι ἐν 'Ελλάδι», ρωσιστὶ εἰς «Vizantiskij Vremennik», τόμος 5ος, 1898, σελ. 404 - 438, 626 - 670), Ν. Βέης («Τὸ περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν», εἰς «Βυζαντίδα», τόμος 1ος, 1909, σελ. 57 - 105). 'Επίσης «'Ο ἑλκόμενος Χριστὸς τῆς Μο-

τῆς πληροφορίας τοῦ χρονικοῦ περὶ κατοχῆς τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Ἀβάρων ἐπὶ διακόσια δεκαοκτὼ ἔτη, δηλαδὴ ἀπὸ τοῦ 587/588, ἕκτου ἔτους τοῦ Μαυρικίου, μέχρι τοῦ 805/806, τετάρτου ἔτους τοῦ Νικηφόρου τοῦ Α' καὶ περὶ ἐξολοθρεύσεως ἢ φυγῆς τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ.

Ἡ πληροφορία αὕτη περὶ τῆς ἐπὶ διακόσια δεκαοκτὼ ἔτη βαρβαρικῆς κατοχῆς περιλαμβάνεται ἐπίσης καὶ εἰς τὸ σχόλιον Ἀρέθα, ὅπου ὅμως γίνεται μνεία Σλάβων ἀντὶ Ἀβάρων, ἐπίσης δὲ καὶ εἰς τὸ συνοδικὸν γράμμα τοῦ Νικολάου τοῦ Γ', ἔνθα ἔχομεν μνείαν μόνον Ἀβάρων. Εἰς τὸ χρονικόν, ὅπως εἴδομεν, γίνεται μὲν μνεία Ἀβάρων, ἐν συνεχείᾳ ὅμως εἰς τὸ δεύτερον μέρος αὐτοῦ ἔχομεν καὶ μνείαν Σλάβων, ἐνῷ ἀντιθέτως εἰς τὸν Πορφυρογέννητον ἔχομεν μνείαν μόνον Σλάβων. Τέλος εἰς τὴν ἀναφορὰν τοῦ ἐπισκόπου Μονεμβασίας Κυρίλλου ἀντὶ Ἀβάρων ἢ Σλάβων ἔχομεν μνείαν Οὐνιγάρων.

Αἱ ἀνωτέρω παρατηρήσεις περὶ τῆς μνείας Ἀβάρων ἢ Σλάβων ἐνέχουν βασικὴν σπουδαιότητα, ὡς θέλομεν διαπιστώσει ἐν συνεχείᾳ, διὰ τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς γενετικῆς σχέσεως τοῦ χρονικοῦ πρὸς τὰ συγγενῆ μὲ αὐτὸ κείμενα, διὰ τὴν εὕρεσιν τῶν πηγῶν του καὶ τὸν καθορισμὸν τῆς ἱστορικῆς ἀξιοπιστίας του.

V. ΚΡΙΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΞΙΟΠΙΣΤΙΑΣ ΤΩΝ ΕΙΔΗΣΕΩΝ ΤΟΥ ΧΡΟΝΙΚΟΥ

Ἡ ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν τοῦ χρονικοῦ ἠμφεσβητήθη ὑπὸ τῶν διαφόρων μελετητῶν του. Οὕτως οἱ πρῶτοι ἐρευνηταὶ αὐτοῦ Παπαρρηγόπουλος, Hopf, Hertzberg, Λάμπρος καὶ Βέης, στηριζόμενοι ὅλοι, ἐκτὸς τοῦ Λάμπρου, ἐπὶ τοῦ ἐπιχειρήματος ὅτι τοῦτο εἶναι μεταγενέστερον συμπίλημα καὶ μάλιστα τοῦ 16ου αἰῶνος, καὶ ὅτι ἡ πληροφορία του διὰ τὴν ἐπὶ Μαυρικίου κάθοδον τῶν Ἀβάρων ἢ τῶν Σλάβων δὲν ἐπιβεβαιοῦται ὑπὸ τοῦ συγχρόνου ἱστορικοῦ Θεοφυλάκτου τοῦ Σιμοκάττου, ἠρνήθησαν εἰς αὐτὸ κάθε ἀξιοπιστίαν. Μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ σχολίου Ἀρέθα ὑπὸ τοῦ Σ. Κουγέα, κατὰ τὸ 1912, ὁ Λάμπρος ἐδέχθη ὡς γεγονὸς τὴν παλαιότητα τῆς ἰβηριτικῆς παραλλαγῆς τὴν ὁποίαν εἶχε καὶ ἀρχικῶς ὑποστηρίξει ἀπὸ τοῦ 1884, οὕτω δὲ κατέπεσε τὸ κατὰ τοῦ χρονικοῦ ἐπιχείρημα ὅτι τοῦτο ἐγράφη εἰς μεταγενεστέραν ἐποχήν. Ὁ Ζακυθηνὸς παρεδέχθη τὴν ἐν μέρει ἱστορικὴν βάσιν τοῦ χρονικοῦ ὡς πρὸς τὰς πληροφορίας του περὶ μετοικήσεων τῶν πληθυσμῶν, ἀπέκρουσεν ὅμως τὴν πληροφορίαν περὶ τῆς ἐπὶ Μαυρικίου καθόδου τῶν Σλάβων, ἀποδίδων αὐτὴν εἰς μεταγενεστέραν λογίαν ἱστορικὴν ἐπεξεργασίαν προφορικῶν παραδόσεων τοῦ πελοποννησιακοῦ λαοῦ. Ἀντιθέτως, ὁ Χαρανῆς, συμφωνῶν εἰς τοῦτο μετὰ τοῦ Vasiliev, δέχεται ἀπολύτως τὴν ἱστορικὴν βάσιν τοῦ χρονικοῦ καὶ κατὰ συνέπειαν τὴν πληροφορίαν περὶ τῆς ἐπὶ διακόσια δεκαοκτὼ ἔτη βαρβαρικῆς κατοχῆς. Εἰς τὸ ἄκρως ἀντίθετον συμπέρασμα φθάνει ὁ Στίλπων Κυριακίδης ἐπανερχόμενος εἰς τὴν γνώμην τῶν Παπαρρηγοπούλου, Hopf, Hertzberg καὶ λοιπῶν περὶ τῆς ἀναξιοπιστίας τοῦ χρονικοῦ, παραδέχεται ὅμως τὴν παλαιότητα αὐτοῦ καὶ ἀποδίδει τὰς πληροφορίας του εἰς συνειδητὴν προσπάθειαν ἱστορικῆς πλαστογραφίας ἐκ μέρους μητροπολίτου τινὸς Πατρῶν ἐπὶ Λέοντος 6ου, κατὰ τὴν τότε λαβοῦσαν χώραν ἐξέτασιν τοῦ αἰδεσίμου τῶν διαφόρων μητροπόλεων, ἐπιδιώκοντος συγκεκριμένως νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἀνακήρυξιν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πατρῶν εἰς μητρόπολιν, καὶ τὴν ὑπ' αὐτὴν ὑπαγωγὴν τῶν ἐπισκοπῶν Λακεδαίμονος, Μεθώνης καὶ Κορώνης.

Συμφώνως πρὸς τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Κυριακίδη, διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τοῦ σκοποῦ του ὁ μητροπολίτης οὗτος, ἔπλασε τὸν μῦθον περὶ πολυετοῦς βαρβαρικῆς κατοχῆς ἐκ τῆς ὁποίας ἔσωσε τὴν Πελοπόννησον τὸ θαῦμα τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέα, διὰ νὰ δημιουργήσῃ οὕτω τὴν ἀπαραίτητον οἰκονομίαν πρὸς ἀνακήρυξιν ἐπισκοπῆς εἰς μητρόπολιν, ἡ ὁποία ἄλλως δὲν ἦτο ἐπιτετραμμένη. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη προϋποθέτει σχετικὴν ἀναφορὰν ἢ ὑπόμνημα τοῦ μητροπολίτου Πατρῶν, ἐκ τοῦ ὁποίου εἴτε ἤντλησαν ἀμέσως ὁ Ἀρέθας καὶ ἡ ἰβηριτικὴ παραλλαγή, εἴτε ἀπέρρευσε πρωταρχικὴ μορφὴ τοῦ χρονικοῦ τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποίησαν ἐνδεχομένως ὡς πηγὴν ὁ Ἀρέθας καὶ ἡ ἰβηριτικὴ παραλλαγή, ἢ μόνον ἡ τελευταία αὕτη, τοῦ ἄλλου ἀντλήσαντος ἀπ' εὐθείας ἐκ τῆς ἀναφορᾶς ἢ τοῦ ὑπομνήματος. Τὴν ὕπαρξιν ἀναλόγου ὑπομνήματος παραδέχεται καὶ ὁ Βέης εἰς τὴν μονογραφίαν του περὶ τοῦ ἑλκομένου Χριστοῦ τῆς Μονεμβασίας [1], εἶχε δὲ ὑποστηρίξει ταύτην ἀρχικῶς καὶ ὁ Σ. Θωμόπουλος εἰς τὴν ἱστορίαν του τῶν Πατρῶν [2], τοποθετῶν αὐτὴν εἰς τὸν 11ον αἰῶνα,

νεμβασίας» εἰς BNJ, τόμος 10ος, 1933, σελ. 207-208), Σ. Κουγέας (Ἐπὶ τοῦ καλουμένου χρονικοῦ «Περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας», εἰς N.E., τόμ. 9ος, 1912, σελ. 473-480), Δ. Ζακυθηνὸς («Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι», Ἀθῆναι 1945, σελ. 37-43), Π. Χαρανῆς (Peter Charanis, «Nikephorus, the Savior of Greece from the Slavs, 810 A.D.» εἰς περ. «Βυζαντινὰ - Μεταβυζαντινά», New York 1946, σελ. 75-92), Στ. Κυριακίδης (Βυζαντιναὶ Μελέται, VI, Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ, Θεσσαλονίκη 1947) καὶ Σ. Παγουλᾶτος («Οἱ Τσάκωνες καὶ τὸ περὶ κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν», ἐν Ἀθήναις 1947 καὶ «Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ μέχρι τοῦ Νικηφόρου Α'», ἐν Ἀθήναις 1948). Ὑπὸ τοῦ Χαρανῆ ἐδημοσιεύθη προσφάτως καὶ ἑτέρα μελέτη, ἀρκετὰ διεξοδική, περὶ τοῦ χρονικοῦ, εἰς τὸ Dumbarton Oaks Paper, No 5, σελ. 139-166 (Peter Charanis, «The Chronicle of Monemvasia and the question of the Slavonic settlements in Greece», 1950).

[1] Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 208.

[2] Στ. Θωμοπούλου, Ἱστορία τῶν Πατρῶν, Ἀθῆναι 1888, σελ. 232. Ὁ

ἐπὶ Ἀλεξίου Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ καὶ ὑποθέτων ὅτι ἐπὶ παρομοίου ὑπομνήματος ἐστήριξε τὸ συνοδικόν του γράμμα ὁ πατριάρχης Νικόλαος ὁ Γ΄.

Τὴν συνειδητὴν ἱστορικὴν πλαστογραφίαν τοῦ μητροπολίτου Πατρῶν ἀποκρούει ὁ Σ. Παγουλᾶτος, ὅστις δέχεται μὲν τὴν ὕπαρξιν πυρήνων ἱστορικῆς ἀληθείας εἰς τὰς εἰδήσεις τοῦ χρονικοῦ, ἀποκρούει ὅμως τὴν πληροφορίαν περὶ τῆς ἐπὶ διακόσια δεκαοκτὼ ἔτη βαρβαρικῆς κατοχῆς καὶ τοποθετεῖ τὴν κάθοδον τῶν Σλάβων εἰς Πελοπόννησον κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 8ου αἰῶνος, ἀντιθέτως πρὸς τὸν Κυριακίδην, ὅστις ἐμμένει εἰς τὴν πληροφορίαν τοῦ Πορφυρογεννήτου περὶ καθόδου τῶν Σλάβων κατὰ τὰ μέσα τοῦ 8ου αἰῶνος, ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Ε΄, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς λοιμικῆς νόσου.

VI. ΑΙ ΠΗΓΑΙ ΤΟΥ ΧΡΟΝΙΚΟΥ

Μὲ τὴν διερεύνησιν τῶν πηγῶν τοῦ χρονικοῦ ἠσχολήθησαν συστηματικῶς οἱ δύο μελετηταί του, Λάμπρος καὶ Βέης. Ὁ πρῶτος ἐξήτασε εἰδικῶς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ χρονικοῦ, καὶ ὑπέδειξε ὡρισμένα χωρία τοῦ Εὐαγρίου, τοῦ Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου καὶ τοῦ Θεοφάνους τὰ ὁποῖα αὐτούσια σχεδὸν περιλαμβάνονται εἰς τὸ χρονικόν, ὡσαύτως δὲ συνεσχέτισε τὴν πληροφορίαν τοῦ χρονικοῦ περὶ ἐγκαταστάσεως τῶν Ἀβάρων εἰς Δορύστολον πρὸς ὡρισμένον χωρίον τοῦ ἐπὶ Κωνσταντίνου Ζ΄ τοῦ Πορφυρογεννήτου (913–959) ἱστορικοῦ Γενεσίου περὶ ἐγκαταστάσεως Βουλγάρων ἐν αὐτῇ τῇ πόλει. Περὶ τῆς πηγῆς ὡρισμένων ἄλλων χωρίων τοῦ πρώτου μέρους τοῦ χρονικοῦ, ὁ Λάμπρος δηλώνει ἄγνοιαν, σημειώνων τὰ ἑξῆς :

«Ἀλλὰ καὶ ἄλλας τινὰς μικρὰς προσθήκας τοῦ χειρογράφου δὲν εὑρίσκομεν παρὰ τοῖς γνωστοῖς Βυζαντινοῖς συγγραφεῦσι· τοιαῦται δὲ εἶναι ἡ ἐν σελίδι 100 «*καὶ τὰ περὶ αὐτὴν ἀφειδῶς ληϊζόμενοι*», τὰ μεταξὺ τῶν χωρίων τοῦ Θεοφυλάκτου καὶ Θεοφάνους ἐν σελίδι 102 «*ἦλθεν δὲ καὶ μέχρι τῶν τοῦ Βυζαντίου προαστίων τὰ πάντα ληϊζόμενος*» καὶ τὰ «*ὀλίγοι δέ τινες αὐτῶν τὸν πορθμὸν τῆς Ἀβύδου διαβάντες καὶ τὰ τῆς Ἀσίας χωρία ληϊσάμενοι αὖθις ἀνέστρεψαν*» [1].

Θωμόπουλος γράφει συγκεκριμένως τὰ ἑξῆς : «Ὁ πατριάρχης Νικόλαος, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τὴν ῥηθεῖσαν πολυθρύλητον ἐπιστολὴν συνέταξε καθ' ὑπόμνημα μητροπολίτου τινὸς τῶν Πατρῶν, μέγα ἔχοντος συμφέρον ν' αὐξήσῃ τοὺς βαρβάρους τῆς Πελοποννήσου καὶ νὰ ἐξογκώσῃ τὰς πράξεις αὐτῶν, πρὸς δὲ καὶ νὰ προσθέσῃ τὴν ὡς σφαλερὰν ἐλεγχομένην εἴδησιν, ὅτι τόσον στερρῶς οἱ βάρβαροι ἐδέσποσαν ἐπὶ διακόσια δεκαοκτὼ ἔτη τῆς Πελοποννήσου, ὥστε οὐδεὶς Ῥωμαῖος ἀνὴρ ἠδύνατο ἐν αὐτῇ πόδα βαλεῖν».

[1] Λάμπρου, Ἱστορικὰ Μελετήματα, σελ. 113.

Δικαίως δὲν ἠδυνήθη ὁ Λάμπρος νὰ ἀνεύρῃ τὰ ὡς ἄνω χωρία εἰς τὰ περὶ τῶν Ἀβάρων σχετικὰ ἀποσπάσματα τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων· τὰ δύο τελευταῖα ἐκ τῶν τριῶν παρατιθεμένων ἀνωτέρω χωρίων ἀποτελοῦν, ὡς ἐξηκρίβωσα, κατὰ λέξιν σχεδὸν παράθεσιν χωρίων τοῦ Προκοπίου, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ παρατιθεμένου ἐν συνεχείᾳ ἀποσπάσματός του, τὸ ὁποῖον ὁμιλεῖ διὰ τὰς ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἐπιδρομὰς τῶν Οὔννων, πολὺ προγενεστέρας τῆς ἐμφανίσεως τῶν Ἀβάρων καὶ τῶν ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου ἐχθροπραξιῶν αὐτῶν.

Ἄξιον ἀπορίας παραμένει πῶς ὁ συμπιλητὴς τῆς ἰβηριτικῆς παραλλαγῆς τοῦ χρονικοῦ μετέθεσε τὰς ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ κατὰ τὸ 540 λαβούσας χώραν οὐννικὰς ἐπιδρομάς, τεσσαράκοντα πέντε ὅλα ἔτη μετά, ἐπὶ Μαυρικίου καὶ πῶς ἐταύτισε τοὺς Οὔννους μὲ τοὺς Ἀβάρους. Φαίνεται πιθανὸν ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν Ἀβάρων ὡς οὐννικοῦ λαοῦ, χαρακτηρισμὸς προερχόμενος ἐκ τοῦ Θεοφάνους καὶ περιλαμβανόμενος καὶ εἰς τὸ κείμενον τοῦ χρονικοῦ, κατέστησε δυνατὴν τὴν σύγχυσιν [1]. Πάντως μὲ τὴν διαπίστωσιν ταύτην ἔχομεν ὀφθαλμοφανῆ ἀπόδειξιν τοῦ ἐπιπολαίου τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον εἰργάσθη ὁ συμπιλητὴς καὶ τὴν ἔλλειψιν προπαρασκευῆς καὶ σύγχυσιν, ἂν μὴ ἠθελημένην πρόθεσιν ἱστορικῆς πλαστογραφίας, ἡ ὁποία τὸν χαρακτηρίζει καὶ τὴν ὁποίαν ἐν συνεχείᾳ θὰ ἔχωμεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ διαπιστώσωμεν.

Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀπόσπασμα τοῦ Προκοπίου ἔχει ὡς ἑξῆς :

«μέγα μὲν εὐθὺς στράτευμα Οὐννικόν, διαβάντες ποταμὸν Ἴστρον, ξυμπάσῃ Εὐρώπῃ ἐπέσκηψαν, γεγονὸς μὲν πολλάκις ἤδη, τοσαῦτα δὲ τὸ πλῆθος κακὰ ἢ τοιαῦτα τὸ μέγεθος οὐκ ἐνεγκὸν πώποτε τοῖς ταύτῃ ἀνθρώποις. *Ἐκ κόλπου γὰρ τοῦ Ἰονίου οἱ βάρβαροι οὗτοι ἅπαντα ἐφεξῆς ἐληΐσαντο μέχρι ἐς τὰ Βυζαντίου προάστεια,* καὶ φρούρια μὲν δύο καὶ τριάκοντα ἐν Ἰλλυριοῖς εἷλον, πόλιν δὲ τὴν Κασσάνδρειαν κατεστρέψαντο βίᾳ (ἣν οἱ παλαιοὶ Ποτίδαιαν ἐκάλουν, ὅσα γε ἡμᾶς εἰδέναι) οὐ τειχομαχήσαντες πρότερον. καὶ τά τε χρήματα ἔχοντες αἰχμαλώτων τε μυριάδας δύο καὶ δέκα ἀπαγόμενοι ἐπ' οἴκου ἅπαντες ἀνεχώρησαν, οὐδενὸς σφίσιν ἐναντιώματος ἀπαντήσαντος. χρόνῳ δὲ τῷ ὑστέρῳ πολλάκις ἐνταῦθα γενόμενοι ἀνήκεστα ἐς Ῥωμαίους δεινὰ ἔδρασαν. Οἳ δὴ καὶ ἐν Χερρονήσῳ τειχομαχίσαντες, βιασάμενοί τε τοὺς ἐκ τοῦ τείχους ἀμυνομένους καὶ διὰ τοῦ τῆς θαλάσσης ῥοθίου τὸν περίβολον ὑπερβάντες, ὅς πρὸς κόλπῳ τῷ μέλανι καλουμένῳ ἐστιν. οὕτω τε ἐντὸς τῶν μακρῶν τειχῶν γεγενημένοι καὶ τοῖς ἐν Χερρονήσῳ Ῥωμαίοις ἀπροσδοκήτως ἐπιπεσόντες, ἔκτεινάν τε πολλοὺς καὶ ἠνδραπόδισαν σχεδὸν ἅπαντας. *ὀλίγοι δέ τινες καὶ διαβάντες τὸν μεταξὺ Σηστοῦ καὶ Ἀβύδου πορθμόν, ληϊσάμενοί τε τὰ ἐπὶ*

---

[1] «Ἡ δὲ λοιπὴ φορεσία αὐτῶν ὁμοία τῶν λοιπῶν Οὔννων». Στ. Κυριακίδη, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 41, στ. α΄.

τῆς Ἀσίας χωρία καὶ αὖθις ἐς Χερρόνησον ἀναστρέψαντες ξὺν τῷ ἄλλῳ στρατῷ καὶ πάσῃ τῇ λείᾳ ἐπ᾽ οἴκου ἀπεκομίσθησαν. ***ἐν ἑτέρᾳ τε εἰσβολῇ*** τούς τε Ἰλλυριοὺς καὶ Θεσσαλοὺς ληϊσάμενοι τειχομαχεῖν μὲν ἐπεχείρησαν ἐν Θερμοπύλαις, τῶν δὲ ἐν τοῖς τείχεσι φρουρῶν καρτερώτατα ἀμυνομένων, διερευνώμενοι τὰς περιόδους, παρὰ δόξαν, τὴν ἀτραπὸν εὗρον ἣ φέρει εἰς τὸ ὄρος ὃ ταύτῃ ἀνέχει. οὕτω τε σχεδὸν ἅπαντας Ἕλληνας, πλὴν Πελοποννησίων, διεργασάμενοι ἀπεχώρησαν» [1].

Ἐν συσχετίσει μὲ τὸ ἀνωτέρω ἀπόσπασμα τοῦ Προκοπίου δέον νὰ ληφθῇ ὑπ᾽ ὄψιν προσέτι καὶ ἀπόσπασμα ἐκ τῶν ἀνεκδότων του : «Ἰλλυριοὺς δὲ καὶ Θρᾴκην ὅλην, εἴη δ᾽ ἂν ἐκ κόλπου τοῦ Ἰονίου *μέχρι ἐς τὰ Βυζαντίου προάστια*, ἐν τοῖς Ἑλλάς τε καὶ Χερρονησιωτῶν ἡ χώρα ἐστίν, Οὖννοι τε καὶ Σκλαβηνοὶ καὶ Ἄνται σχεδόν τι ἀνὰ πᾶν καταθέοντες ἔτος, ἐξ οὗ Ἰουστινιανὸς παρέλαβε τὴν Ρωμαίων ἀρχήν, ἀνήκεστα ἔργα εἰργάσαντο τοὺς ταύτῃ ἀνθρώπους» [2].

Τὰ ὑπογραμμισθέντα ἀνωτέρω σημεῖα τοῦ κειμένου ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ ὑποδεικνυόμενα ὑπὸ τοῦ Λάμπρου χωρία. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι τὸ ὑπογραμμισθὲν διὰ παχέων στοιχείων «***ἐν ἑτέρᾳ τε εἰσβολῇ***» ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὸ «ἐν ἑτέρᾳ δὲ εἰσβολῇ» τοῦ χρονικοῦ μὲ τὸ ὁποῖον, ὡς εἴδομεν, ἀρχίζει ἡ διήγησις τῆς ἐπὶ Μαυρικίου ὑποτιθεμένης ἐπιδρομῆς εἰς Ἑλλάδα.

Περὶ τῶν πηγῶν τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ χρονικοῦ οὐδὲν ἦτο γνωστὸν μέχρι τῆς ὑπὸ τοῦ Κουγέα δημοσιεύσεως κατὰ τὸ 1912 τοῦ σχολίου Ἀρέθα, τὸ ὁποῖον δὲν δύναται μὲν νὰ θεωρηθῇ ὡς πηγὴ τοῦ χρονικοῦ, προϋποθέτει ὅμως τὴν προΰπαρξιν κοινῆς πηγῆς καὶ τῶν δύο. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου τρία ἐνδεχόμενα θὰ ἦσαν λογικῶς δυνατὰ διὰ νὰ ἐξηγήσουν τὴν εἰς πλεῖστα ὅσα σημεῖα κοινὴν φραστικὴν διατύπωσιν τοῦ δευτέρου μέρους τῆς ἰβηριτικῆς παραλλαγῆς καὶ τοῦ σχολίου Ἀρέθα, ἡ ὁποία γίνεται εὐκόλως ἀντιληπτὴ καὶ ἐξ ἁπλῆς ἀντιπαραβολῆς τῶν κειμένων : Ἢ τὸ σχόλιον ἀντλεῖ ἐκ τῆς ἰβηριτικῆς παραλλαγῆς, ἢ ἡ ἰβηριτικὴ παραλλαγὴ ἀντλεῖ ἐκ τοῦ σχολίου ἢ τέλος προϋπῆρξε ἔμμεσος ἢ ἄμεσος κοινὴ πηγὴ καὶ τῶν δύο. Ἐκ τῶν ἐνδεχομένων τούτων τὸ πρῶτον πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ ἀπολύτως διότι, ὡς εἴδομεν, ἡ ἰβηριτικὴ παραλλαγὴ εἶναι πάντως μεταγενεστέρα τοῦ σχολίου. Ὡσαύτως δέον ν᾽ ἀποκλεισθῇ καὶ τὸ δεύτερον ἐνδεχόμενον, ἂν καὶ τοῦτο χρονικῶς εἶναι δυνατόν, διὰ τὸν λόγον ὅτι ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν τὸ κείμενον τοῦ χρονικοῦ παρέχει περισσοτέρας πληροφορίας τοῦ σχολίου, ὅπερ δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν ἐὰν ἐχρησιμοποίει τοῦτο ὡς πηγήν, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ διότι τὸ κείμενον τοῦ τελευταίου τούτου φαίνεται ἐν πολλοῖς σύντμησις ἄλλου ὁμοίου μὲ τὸ δεύτερον μέρος

---

[1] Προκόπιος, Bonn 1 σελ. 167, 168.

[2] Προκόπιος, Bonn 3 σελ. 108.

τῆς ἰβηριτικῆς παραλλαγῆς, παρατήρησις ἡ ὁποία μᾶς ἄγει εἰς τὴν ὑπόθεσιν περὶ προϋπάρξεως τρίτου κειμένου συγγενοῦς πρὸς τὴν ἰβηριτικὴν παραλλαγήν, τὸ ὁποῖον καὶ συντέμνει ὁ Ἀρέθας.

Ἀποκλεισθέντων τῶν δύο ἄλλων ἐνδεχομένων, ἀληθεύει κατ᾽ ἀνάγκην τὸ τρίτον, ὅτι δηλαδὴ ἡ ὕπαρξις κοινῆς διατυπώσεως τοῦ δευτέρου μέρους τῆς ἰβηριτικῆς παραλλαγῆς καὶ τοῦ σχολίου Ἀρέθα ὀφείλεται εἰς προΰπαρξιν ἀμέσου ἢ ἐμμέσου κοινῆς πηγῆς τῶν δύο τούτων κειμένων.

Ποία ὅμως ἡ ἔκτασις καὶ ὁ χαρακτὴρ τῆς κοινῆς ταύτης πηγῆς; Ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν τοῦ κειμένου ταύτης, δύο τινὰ ἐνδεχόμενα εἶναι δυνατά : ἢ αὕτη, ἂν μὴ ἐκτενεστέρα τῆς ἰβηριτικῆς παραλλαγῆς, εἶχε πάντως ἔκτασιν ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὰ δύο μέρη ἐκ τῶν ὁποίων σύγκειται ἡ τελευταία, ἢ περιωρίζετο αὕτη εἰς κείμενον ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ δεύτερον μόνον μέρος της, τὸ ἔχον κοινὴν φραστικὴν διατύπωσιν μὲ τὸ σχόλιον Ἀρέθα. Ἡ διαπίστωσις ποῖον ἐκ τῶν δύο ἐνδεχομένων ἀληθεύει ἐνέχει σημασίαν διὰ τὴν ἐξακρίβωσιν τῶν πηγῶν καὶ διὰ τὴν ἱστορικὴν ἀξίαν τῶν εἰδήσεων τοῦ χρονικοῦ. Κατὰ τὸ πρῶτον ἐνδεχόμενον, εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ εἴδησις περὶ τῆς ἐπὶ διακόσια δεκαοκτὼ ἔτη βαρβαρικῆς κατοχῆς, ἡ ὁποία περιλαμβάνεται ἐμμέσως καὶ εἰς τὸ σχόλιον Ἀρέθα, ἔχει φιλολογικὴν τὴν προέλευσιν, ἐξαρτωμένη ἐκ τοῦ πρώτου μέρους τοῦ χρονικοῦ, ὁμιλοῦντος περὶ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Ἀβάρων καὶ ἀναφέροντος ὡς μίαν τῶν πηγῶν του τὸν Εὐάγριον (γνωστὸν χωρίον τοῦ Εὐαγρίου κάμνει μνείαν περὶ εἰσβολῆς των εἰς Ἑλλάδα). Προφανῶς κατὰ τὸ ἐνδεχόμενον τοῦτο ἡ εἴδησις αὕτη προέκυψεν ἐκ παρεξηγήσεως τοῦ χωρίου. Κατὰ τὸ ἕτερον ἐνδεχόμενον, πιστοποιεῖται ἡ ἀνεξάρτητος προέλευσις τῆς εἰδήσεως περὶ σλαβικῆς ἐπιδρομῆς εἰς Πελοπόννησον κατὰ τὸ 6ον ἔτος τοῦ Μαυρικίου, χωρὶς νὰ συνεπάγεται ὅμως τοῦτο κατ᾽ ἀνάγκην καὶ τὴν ὀρθότητα τῆς πληροφορίας περὶ τῆς ἐπὶ διακόσια δεκαοκτὼ ἔτη βαρβαρικῆς κατοχῆς, ἡ ὁποία καὶ πάλιν, ἐφ᾽ ὅσον δὲν ἐπιβεβαιοῦται ἄλλοθεν ἀλλ᾽ ἀντιθέτως διαψεύδεται ἐμμέσως, δυνατὸν νὰ ὀφείλεται εἰς παρεξήγησιν ὄχι πλέον τῆς εἰδήσεως τοῦ Εὐαγρίου ἀλλὰ τῆς ἀνεξαρτήτου ταύτης εἰδήσεως πελοποννησιακῆς πηγῆς ἡ ὁποία δὲν ἀποκλείεται νὰ πηγάζῃ ὁμοίως, ἐμμέσως ὅμως, ἐκ τοῦ ὡς ἄνω συγγραφέως. Ἡ ἁπλῆ ληστρικὴ ἐπιδρομὴ δὲν συνεπάγεται κατ᾽ ἀνάγκην καὶ ἐγκατάστασιν.

Ἐκ τῶν δύο τούτων ἐνδεχομένων φαίνεται πιθανώτερον τὸ δεύτερον. Οἱ λόγοι οἱ δικαιολογοῦντες τὴν γνώμην ταύτην εἶναι οἱ ἑξῆς:

Αὐτὴ ἡ σύνθεσις τοῦ κειμένου τῆς ἰβηριτικῆς παραλλαγῆς παρουσιάζεται, ὡς εἴδομεν ἤδη, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἑτερόκλιτος. Καὶ ἐνδεχόμενον μὲν τὸ ἑτερόκλιτον τοῦ κειμένου αὐτῆς νὰ προϋπῆρξε τοῦ σχολίου Ἀρέθα εἰς τὴν ἀρχικὴν κοινὴν πηγήν, δὲν τὸ νομίζω ὅμως πιθανόν, διότι τότε ἔπρεπε νὰ παρουσιάζεται μαρτυρία τοῦ ἑτεροκλίτου τούτου τῶν πηγῶν καὶ εἰς τὸ κείμε-

νον τοῦ σχολίου Ἀρέθα, ἐνῷ πράγματι δὲν παρουσιάζεται. Κατὰ συνέπειαν δὲν ὑπῆρχε εἰς τὴν κοινὴν πηγὴν ἐκ τῆς ὁποίας ἤντλησεν ὁ Ἀρέθας. Τὸ ἑτερόκλιτον τῆς συνθέσεως τῆς ἰβηριτικῆς παραλλαγῆς γίνεται ἀντιληπτὸν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῆς διαφορετικῆς συνθέσεως τῶν δύο μερῶν της· τὸ πρῶτον ἀποτελεῖ, ὡς εἴδομεν, ἱστορικὴν εἰσαγωγὴν συγκειμένην ἐξ ἀποσπασμάτων γνωστῶν βυζαντινῶν ἱστορικῶν καὶ χρονογράφων περὶ τῆς ἱστορίας τῶν Ἀβάρων ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεώς των μέχρι Μαυρικίου καὶ τὸ δεύτερον ἀνεξάρτητον τοπικῆς προελεύσεως χρονικὸν περὶ τῶν συμβάντων τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μαυρικίου μέχρι τοῦ Νικηφόρου. Ἀφ' ἑτέρου τοῦτο φαίνεται ἐκ τοῦ ἀτέχνου τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον ἔγινεν ἡ συγκόλλησις τῶν δύο τούτων μερῶν. Εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ πρώτου μέρους γίνεται λόγος περὶ τῶν Ἀβάρων, ἐν συνεχείᾳ δὲ στρέφεται ἡ ὁμιλία πρὸς τὸν Χαγάνον αὐτῶν—«Χαγάνος γὰρ ὁ αὐτῶν ἡγεμὼν» [1] μέχρι τέλους τοῦ πρώτου μέρους. Ἡ ἀρχὴ τοῦ δευτέρου μέρους ἀναφέρεται ἐπίσης εἰς τὸν Χαγάνον—«Ἐν ἑτέρᾳ δὲ εἰσβολῇ ἐχειρώσατο πᾶσαν τὴν Θεσσαλίαν...» [2]—προφανῶς διὰ τὴν σύνδεσιν μὲ τὸ πρῶτον μέρος, ἐν συνεχείᾳ ὅμως ὁ λόγος μεταπίπτει ἀπὸ τὸν Χαγάνον εἰς τοὺς Ἀβάρους, ὡς θὰ ἦτο λογικοφανὲς νὰ συμπεράνῃ τις ἐκ τῆς συνεχείας—«Οἳ δὴ καὶ ἐν Πελοποννήσῳ ἐφορμήσαντες πολέμῳ ταύτην εἷλον...» [3]—καὶ ὡς ἀναφέρει καὶ τὸ χρονικὸν περαιτέρω: «Οὕτως οἱ Ἄβαροι τὴν Πελοπόννησον κατασχόντες καὶ κατοικήσαντες ἐν αὐτῇ διήρκεσαν ἐπὶ χρόνοις διακοσίοις ὀκτωκαίδεκα μήτε τῷ τῶν Ῥωμαίων βασιλεῖ μήτε ἑτέρῳ ὑποκείμενοι» [4].

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εἶναι φανερὰ ἡ ἀνωμαλία τοῦ κειμένου, διότι ἀναφέρει περὶ τῶν Ἀβάρων ὅτι δὲν ὑπέκειντο ὑπὸ βασιλέα τινά, ἐνῷ ὀλίγον ἀνωτέρω εἶχε κάμει μνείαν περὶ τοῦ βασιλέως αὐτῶν—«Χαγάνος γὰρ ὁ αὐτῶν ἡγεμών...». Ἑπομένως εἶναι προφανὲς ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅτι ὁ συμπιλητὴς τῆς ἰβηριτικῆς παραλλαγῆς ἀντικατέστησε εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο μὲ τὸ ὄνομα τῶν Ἀβάρων τὴν ὀνομασίαν ἄλλου λαοῦ ἐνυπάρχουσαν εἰς τὴν ἀρχικὴν πηγὴν τοῦ μέρους τούτου, ὡς δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν καὶ ἐκ τοῦ σχολίου Ἀρέθα τὸ ὁποῖον τὴν ἀπὸ «βασιλείας Μαυρικίου ἔτους ς' μέχρι τετάρτου ἔτους Νικηφόρου» [5] κατοχὴν ἀνάγει εἰς τὸ τῶν Σκλαβηνῶν ἔθνος,—«ἐφυγαδεύθη γὰρ ἤγουν μετῳκίσθη ὑπὸ τοῦ Σκλαβηνῶν ἔθνους πολέμῳ ἐφορμησάντων...» [6]. Εἶναι ἐκτὸς ἀμφισβητήσεως ὅτι ὁ συντάκτης τῆς ἰβηριτικῆς παραλλαγῆς προέβη εἰς τὴν ἀντικατάστασιν τοῦ ὀνόματος τῶν

[1] Στ. Κυριακίδης, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 44, στήλη α'.
[2] Στ. Κυριακίδης, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 45, στήλη α'.
[3] Στ. Κυριακίδης, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 45, στήλη α'.
[4] Στ. Κυριακίδης, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 47, στήλη α'.
[5] Στ. Κυριακίδης, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 47, στήλη γ'.
[6] Στ. Κυριακίδης, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 45, στήλη γ'.

Σκλαβηνῶν μὲ τὸ ὄνομα τῶν Ἀβάρων διὰ νὰ συνδέσῃ τὸ δεύτερον τοῦτο μέρος τοῦ ὁποίου ἡ πηγὴ ὡμίλει περὶ Σκλαβηνῶν μὲ τὸ ὑπ' αὐτοῦ συμπιληθὲν πρῶτον μέρος τὸ ὁποῖον διεπραγματεύετο μόνον περὶ τῆς ἱστορίας τῶν Ἀβάρων. Τοῦτο γίνεται φανερὸν ἐκ τῆς συνεχείας τοῦ δευτέρου μέρους εἰς τὴν ὁποίαν διαφεύγει τὸν συμπιλητὴν καὶ τὸ ὄνομα τῶν Σκλαβηνῶν: «Μόνου δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ Κορίνθου καὶ μέχρι Μαλέου τοῦ Σθλαβηνοῦ ἔθνους διὰ τὸ τραχὺ καὶ δύσβατον καθαθαρεύοντος...» [1].

Ἡ ὡς ἄνω διαπίστωσις ὅτι κατὰ τὴν πιθανωτέραν ἐκδοχὴν ἡ κοινὴ πηγὴ τοῦ σχολίου Ἀρέθα καὶ τοῦ δευτέρου μέρους τῆς ἰβηριτικῆς παραλλαγῆς τοῦ χρονικοῦ περιωρίζετο εἰς κείμενον ἀντίστοιχον μόνον πρὸς τὸ δεύτερον μέρος αὐτῆς καὶ ὅτι δὲν περιελάμβανε τὸ πρῶτον μέρος τὸ πραγματευόμενον περὶ τῆς ἱστορίας τῶν Ἀβάρων, δυνατὸν νὰ ἀποδειχθῇ καὶ διὰ τοῦ ἑξῆς συλλογισμοῦ. Τρία τινὰ ἐνδεχόμενα εἶναι δυνατὰ ὡς πρὸς τὴν κοινὴν ταύτην πηγὴν σχετικῶς μὲ τὴν μνείαν Ἀβάρων καὶ Σλάβων. Ἢ αὕτη ἀνέφερεν ἀμφότερα τὰ ὀνόματα, ὡς ἡ ἰβηριτική, ἢ μόνον τοὺς Ἀβάρους ὡς τὸ συνοδικὸν γράμμα τοῦ πατριάρχου Νικολάου, ἢ μόνον τοὺς Σλάβους, ὡς τὸ σχόλιον Ἀρέθα. Τὸ πρῶτον τῶν ὡς ἄνω ἐνδεχομένων πρέπει ν' ἀποκλεισθῇ, διότι τότε δὲν εἶναι νοητὸν πῶς ὁ Ἀρέθας ὁ ὁποῖος ἀντλεῖ ἐξ αὐτῆς ὁμιλεῖ μόνον περὶ Σλάβων· πολλῷ μᾶλλον πρέπει ν' ἀποκλεισθῇ τὸ δεύτερον ἐνδεχόμενον διὰ τὸν αὐτὸν ὡς ἄνω λόγον καὶ προσέτι, διότι τότε δὲν ἐξηγεῖται πῶς καὶ ἡ ἰβηριτικὴ παραλλαγὴ κάμνει μνείαν καὶ Σλάβων. Κατ' ἀνάγκην λοιπόν, κατόπιν τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν ἄλλων δύο, ἀληθεύει τὸ τρίτον ἐνδεχόμενον, ὅτι δηλ. ἡ κοινὴ πηγὴ ὡμίλει μόνον περὶ Σλάβων. Ἐν τοιαύτῃ ὅμως περιπτώσει, ἀφ' ἑαυτοῦ προκύπτει ὅτι ἔλειπεν ἐξ αὐτῆς τὸ πρῶτον μέρος τὸ ὁμιλοῦν περὶ τῆς ἱστορίας τῶν Ἀβάρων, διότι δὲν θὰ εἶχε πλέον θέσιν.

Ἡ κοινὴ πηγὴ τοῦ σχολίου Ἀρέθα καὶ τοῦ δευτέρου μέρους τῆς ἰβηριτικῆς παραλλαγῆς ὑπῆρξεν, ὡς εἰκάζεται, ἀναφορά τις τοῦ μητροπολίτου Πατρῶν, ἐπὶ Λέοντος ϛ', περὶ ἐπικυρώσεως τῆς προαγωγῆς τῶν Πατρῶν εἰς μητρόπολιν. Ἡ εἴδησις περὶ τῆς ἐπὶ διακόσια δεκαοκτὼ ἔτη βαρβαρικῆς κατοχῆς ὑπῆρχεν ἀσφαλῶς εἰς τὴν κοινὴν πηγὴν ταύτην. Πόθεν ὅμως ἤντλησεν ταύτην ὁ συντάκτης; Πιθανῶς τὴν παρέλαβεν ἐξ ἄλλου τινὸς κειμένου συναξαριστικῆς μορφῆς ἀναφερομένου εἰς τὴν πρὸ τῶν Πατρῶν ἧτταν τῶν Σλάβων καὶ τὸ θαῦμα τοῦ ἀποστόλου, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐνδεχομένως ἤντλησε ὡσαύτως ἀμέσως ἢ ἐμμέσως καὶ ὁ Πορφυρογέννητος. Δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης τὸ ἐνδεχόμενον νὰ συνεδύασε ταύτην ὁ ἴδιος ἀντλήσας ἐκ τῆς προφορικῆς παραδόσεως καὶ στηριχθεὶς εἰς ἐκκλησιαστικήν τινα ἀνα-

[1] Στ. Κυριακίδης, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 47, στήλη α'.

γραφὴν περὶ σλαβικῆς ἐπιδρομῆς εἰς Πελοπόννησον ἐπὶ Μαυρικίου [1] ἢ καὶ εἰς τὸ γνωστὸν χωρίον τοῦ Εὐαγρίου καὶ συναγαγὼν ἐξ αὐτῶν ὅτι ἔκτοτε ἔλαβεν ἀρχὴν ἡ εἰς Πελοπόννησον ἐγκατάστασις τῶν Σλάβων. Δὲν δύναται ὡσαύτως ν' ἀποκλεισθῇ ἡ ὑπ' αὐτοῦ χρησιμοποίησις ὡς πηγῆς καὶ τῶν βιβλίων θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου τὰ ὁποῖα ὁμιλοῦν περὶ ἀβαρικῶν καὶ σλαβικῶν ἐπιδρομῶν ἐπὶ Μαυρικίου, τὰ ὁποῖα κάμουν ἐν συνεχείᾳ μνείαν καὶ ἑτέρας σλαβικῆς ἐπιδρομῆς, πιθανῶς ἐπὶ Ἡρακλείου, χωρὶς ὅμως νὰ μνημονεύουν τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος τούτου. Ἡ ἐπιδρομὴ αὕτη ἐπεξετάθη μέχρις Ἀχαΐας, ὑπὸ τὴν εὐρυτέραν πάντως ἔννοιαν τοῦ ὅρου περιλαμβάνουσαν πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα ἐκτὸς τῆς Θεσσαλίας, συνεπῶς καὶ τὴν Πελοπόννησον.

Τὸ σχετικὸν χωρίον τοῦ βιβλίου Θαυμάτων τὸ ὁποῖον παρουσιάζει καὶ φραστικήν τινα συνάφειαν πρὸς τὴν ἰβηριτικὴν παραλλαγὴν ἔχει ὡς ἑξῆς: «Ἐγένετο τοίνυν, ὡς εἴρηται, ἐπὶ τῆς τοῦ ἐν ὁσίᾳ τῇ μνήμῃ ἐπισκοπῆς Ἰωάννου, τὸ τῶν Σκλαβήνων ἐπαρθῆναι ἔθνος, πλῆθος ἄπειρον συναχθὲν ἀπό τε τῶν Δρογουβιτῶν, Σαγουδατῶν, Βελεγεζητῶν, Βαϊουνητῶν, Βερζητῶν, καὶ λοιπῶν ἐθνῶν, πρώτως ἐφευρόντων ἐξ ἑνὸς ξύλου γλυπτὰς νῆας κατασκευάσαι, κατὰ θάλασσαν ὁπλισαμένους καὶ πᾶσαν τὴν Θετταλίαν καὶ τὰς περὶ αὐτὴν νήσους καὶ τῆς Ἑλλάδος ἔτι μὲν καὶ τὰς Κυκλάδας νήσους καὶ τὴν Ἀχαΐαν πᾶσαν, τήν τε Ἤπειρον καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ μέρος τῆς Ἀσίας ἐκπορθῆσαι καὶ ἀοικήτους... πλείστας πόλεις καὶ ἐπαρχίας ποιῆσαι...» [2].

Ἡ ἀναφερομένη εἰς τὸ χωρίον τοῦτο σλαβικὴ κατὰ θάλασσαν ἐπιδρομὴ εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν Ἑλλάδα δύναται νὰ συσχετισθῇ μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ Σύρου χρονογράφου Θωμᾶ τοῦ ἐξ Ἐμέσης, ζήσαντος κατὰ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰῶνος καὶ τὰς πρώτας δεκαετίας τοῦ 7ου, μνημονευομένην κατὰ θάλασσαν ἐπιδρομὴν εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν Κρήτην, καὶ ἀναγομένην ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸ ἔτος 623 μ.Χ. Ἡ σχετικὴ εἴδησις, κατὰ λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ χωρίου, ἔχει ὡς ἑξῆς: «Anno 934 (A.D. 623) Slavi Gretam ceterasque insulas invasere» [3].

Πρὸς τὴν εἴδησιν ταύτην θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ συσχετισθῇ καὶ ἡ ἀκόλου-

---

[1] Παράβαλε τὴν πληροφορίαν τοῦ Σύρου χρονογράφου Μιχαὴλ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, περὶ λαφυραγωγίας τῆς Κορίνθου ὑπὸ τῶν Σλάβων, ἐπὶ Μαυρικίου. Βλέπε Tafrali, Thessalonique des Origines au XIV siècle, σελ. 105 ὅπου καταχωρίζεται τὸ σχετικὸν ἀπόσπασμα τῆς χρονογραφίας τοῦ Μιχαὴλ ἐν γαλλικῇ μεταφράσει.

[2] Migne, Patrologia Græca, τόμ. 116, στ. 1325.

[3] Land, Anecdota Syriaca, τόμ. 1ος, σελ. 115, Lugdun Batavorum 1862. Libri Haliforum. Βλέπε καὶ Viz. Vremennik, 1898, εἰς μελέτην Vasiliev, σελ. 414. Τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸ κείμενον ἔτος 934 ἔχει ληφθῇ μὲ βάσιν τὴν χρονολόγησιν τῶν Σελευκιδῶν, ἡ ὁποία ἀρχίζει ἀπὸ τοῦ ἔτους 312 - 311 π.Χ. καὶ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ ἔτος 622 - 623 μ.Χ., 13ον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Ἡρακλείου.

θος πληροφορία τὴν ὁποίαν παρέχει ὁ Ἰσίδωρος Hispalensis, ἐπίσκοπος Σεβίλης: «Heraclius dehinc quintum agit imperii annum. Cujus initio Sclavi Græciam Romanis tulerunt, Persæ Syriam et Ægyptum plurimasque provincias» [1].

Ὁ μητροπολίτης Πατρῶν, παραπλανηθεὶς ἐνδεχομένως ἐκ τῆς ἐν συνεχείᾳ τῶν ἐπὶ Μαυρικίου ἐπιδρομῶν παραθέσεως καὶ τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν ἐπὶ Ἡρακλείου ἐπιδρομὴν ταύτην εἰδήσεων, ἀνήγαγε καὶ ταύτας εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Μαυρικίου.

Ἡ σχέσις τοῦ κειμένου τῆς ἰβηριτικῆς παραλλαγῆς πρὸς τὸ παρατεθὲν ἀνωτέρω ἀπόσπασμα τοῦ βιβλίου θαυμάτων εἶναι προφανής: Τὸ δεύτερον μέρος ταύτης ἀρχίζει ὡς ἑξῆς: «Ἐν ἑτέρᾳ δὲ εἰσβολῇ ἐχειρώσατο πᾶσαν τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν τήν τε παλαιὰν Ἤπειρον καὶ Ἀττικὴν καὶ Εὔβοιαν. Οἳ δὴ καὶ ἐν Πελοποννήσῳ ἐφορμήσαντες πολέμῳ ταύτην εἷλον» [2].

Ἐὰν ἀφαιρέσωμεν τὸ «ἐν ἑτέρᾳ δὲ εἰσβολῇ»—τὸ ὁποῖον προφανῶς προσετέθη πρὸς σύνδεσιν μὲ τὸ πρῶτον μέρος τοῦ χρονικοῦ κατὰ τὴν συμπίλησιν τῆς ἰβηριτικῆς παραλλαγῆς καὶ τὸ ὁποῖον, ὡς εἶναι εὔκολον νὰ διαπιστωθῇ, προέρχεται ἐκ τοῦ παρατεθέντος ἀνωτέρω ἀποσπάσματος τοῦ Προκοπίου «ἐν ἑτέρᾳ τε εἰσβολῇ τούς τε Ἰλλυρίους καὶ Θεσσαλοὺς ληϊσάμενοι» ἀποκλειομένης ἀπολύτως τῆς συμπτώσεως ὁμοίας ἐκφράσεως, διότι ὡς εἴδομεν ἐκ τοῦ ὡς ἄνω ἀποσπάσματος τοῦ Προκοπίου παρεντίθενται καὶ ἄλλα χωρία εἰς τὸ χρονικὸν—εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ «πᾶσαν τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν...» δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ἄσχετον πρὸς τὸ «πᾶσαν τὴν Θετταλίαν... καὶ τὴν Ἀχαΐαν πᾶσαν...» τοῦ βιβλίου θαυμάτων καὶ μάλιστα ἐν συσχετίσει πρὸς «τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν» τοῦ γνωστοῦ χωρίου τοῦ Εὐαγρίου τὸν ὁποῖον μάλιστα ἀναφέρει καὶ τὸ χρονικὸν ὡς μίαν ἐκ τῶν πηγῶν του.

Τὰ περὶ Ἑλλάδος πάσης καὶ παλαιᾶς Ἠπείρου καὶ Ἀττικῆς καὶ Εὐβοίας καὶ Πελοποννήσου ἀναφερόμενα δυνατὸν ὡσαύτως νὰ ἀποτελοῦν ἀνάπτυξιν τῆς φράσεως «καὶ τὴν Ἀχαΐαν πᾶσαν» τοῦ βιβλίου θαυμάτων. Ἡ εἴδησις τέλος τοῦ τελευταίου τούτου περὶ ἐκπορθήσεως μέρους τῆς Ἀσίας δύναται νὰ μᾶς δώσῃ ἴσως τὸν μίτον τῆς ὑπὸ τοῦ συντάκτου τοῦ χρονικοῦ γενομένης συσχετίσεως πρὸς τὴν ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ οὐννικὴν ἐπιδρομήν, διὰ τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ὡς εἴδομεν ὁ Προκόπιος ὅτι ἐπεξετάθη καὶ εἰς τμῆμα τῆς ἀσιατικῆς παραλίας τοῦ Ἑλλησπόντου. Ὁ συντάκτης τοῦ χρονικοῦ ἤ, διὰ τὴν ἀκρίβειαν, ὁ συμπιλητὴς τῆς ἰβηριτικῆς παραλλαγῆς

---

[1] Hisidori Hispalensis episcopi, Chronicon. Migne, Patr. Lat., τόμ. 83, σελ. 1056. Βλέπε καὶ Viz. Vremennik, 1898, σελ. 413.

[2] Στ. Κυριακίδης, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 45, στήλη α'.

αὐτοῦ, παρασυρθεὶς ἐνδεχομένως ἐκ τῆς μνημονευομένης εἰς ἀμφοτέρας τὰς ἐπιδρομὰς δηώσεως μέρους τῆς Ἀσίας, ἐταύτισε αὐτὰς καὶ ἐτοποθέτησεν ἐπὶ Μαυρικίου παραπλανηθεὶς ἴσως ἐκ τῆς σειρᾶς τῆς διηγήσεως εἰς τὸ βιβλίον θαυμάτων.

VII. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ἐν συμπεράσματι δέον ν' ἀποκρουσθῇ ἡ ἄποψις περὶ ἀπολύτου ἱστορικῆς ἀκριβείας τῶν εἰδήσεων τοῦ χρονικοῦ, καὶ μάλιστα τῆς πληροφορίας περὶ τῆς ἐπὶ διακόσια δεκαοχτὼ ἔτη βαρβαρικῆς κατοχῆς, ἄποψις τὴν ὁποίαν ὑπεστήριξεν, ὡς εἴδομεν, πρό τινων ἐτῶν ὁ Ἑλληνοαμερικανὸς καθηγητὴς Πέτρος Χαρανῆς [1] καὶ νὰ ἐξετασθῇ μόνον τὸ ἐνδεχόμενον ἐπὶ μέρους ἀκριβείας ὡρισμένων ἐκ τῶν εἰδήσεων αὐτῶν καὶ ἰδίως τῶν σχετικῶν μὲ τὴν ἐπὶ Νικηφόρου τοῦ Α' ἧτταν τῶν Σλάβων καὶ τὴν εἰς Πελοπόννησον ἐπιστροφὴν τῶν φυγαδευθέντων παλαιῶν κατοίκων αὐτῆς.

Ὁ ὡς ἄνω καθηγητὴς εἰς τὴν μελέτην του τὴν δημοσιευθεῖσαν εἰς τὰ Byzantino-Slavica προσκομίζει εἰς ὑποστήριξιν τῆς ἐκτεθείσης ἀνωτέρω ἀπόψεώς του, τὰ ἀποτελέσματα ἀνασκαφῶν γενομένων πρὸ ἐτῶν ἐν Κορίνθῳ, καθ' ἃς ἀνευρέθησαν τάφοι περιέχοντες εὑρήματα ὅμοια πρὸς ἀνάλογα τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης καὶ χρονολογούμενα ἀπὸ τοῦ 7ου αἰῶνος [2], καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ διαπιστωθὲν κενὸν εἰς τὰ νομισματικὰ εὑρήματα τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς τῆς περιοχῆς Κορίνθου ἀπὸ τῆς ἀνόδου τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πωγωνάτου (668) μέχρι τῆς ἀνόδου τοῦ Νικηφόρου τοῦ Α' (802). Ἀμφότερα τὰ προσκομιζόμενα στοιχεῖα δὲν ἐπιβεβαιοῦν τὴν ἄποψιν περὶ τῆς ἐπὶ διακόσια δεκαοκτὼ ἔτη βαρβαρικῆς κατοχῆς, ἀπὸ τοῦ Μαυρικίου μέχρι τοῦ Νικηφόρου. Τὰ εὑρήματα τῆς Κορίνθου, ἀναγόμενα εἰς τὸν 7ον αἰῶνα—ἐὰν ἡ χρονολόγησις εἶναι ὀρθή—δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συσχετισθοῦν πρὸς ἐπιδρομὴν τοῦ 6ου, τὴν ὑποτιθεμένην ὅτι ἔλαβε χώραν ἐπὶ Μαυρικίου. Θὰ ἦτο συμφωνότερον πρὸς τὰ πράγματα, ἐὰν ἤθελε συσχετισθῇ πρὸς ἐπιδρομήν τινα ἐπὶ Ἡρακλείου, συμβᾶσαν πρὸ τοῦ 626, ὅτε ἀπεχώρησαν ὁριστικῶς οἱ Ἄβαροι ἐξ Ἀνατολῆς. Ὡσαύτως τὸ σημειούμενον κενὸν εἰς τὰ νομισματικὰ εὑρήματα μεταξὺ 668 καὶ 802 δὲν συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς διακοπῆς τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας ἐπὶ τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Μαυρικίου. Πάντως, καὶ ἐὰν ἤθελε τυχὸν γίνει δεκτὴ ἡ ἐπὶ Μαυρικίου ἐπιδρομὴ—ἀσχέτως πρὸς

[1] Πρβ. «Βυζαντινὰ - Μεταβυζαντινά», 1946, σελ. 75 ἑξ. Ἔνθα ἀνωτέρω καὶ προσφάτως εἰς Byzantino - Slavica τῆς Πράγας X, 2, 1949, σελ. 254 - 259 καθὼς καὶ εἰς Dumbarton Oaks Paper, τόμος 5, 1950, σελ. 139 - 166, ὅπου δημοσιεύεται εἰδικὴ μελέτη περὶ τοῦ χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας.

[2] Βλέπε Davidson ἐν Hesperia, τόμ. 6, 1937, σελ. 227 - 240.

οἱανδήποτε συνάφειαν πρὸς τὰ εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν—δὲν συνεπάγεται αὕτη κατ' ἀνάγκην τὴν ἐγκατάστασιν τῶν ἐπιδρομέων. Ἁπλαῖ λῃστρικαὶ ἐπιχειρήσεις εἶναι σύνηθες φαινόμενον καὶ ἐπαναλαμβάνονται πολλάκις πρὸ τῆς ὁριστικῆς ἐγκαθιδρύσεως τῶν βαρβάρων ἐπὶ ὡρισμένου ἐδάφους [1]. Δυνατὸν νὰ ἔχωνται ἀκριβείας ἡ ἐπὶ Μαυρικίου ἐπιδρομὴ καὶ ἡ ἐπὶ Νικηφόρου τοῦ Α' ἧττα τῶν Σλάβων, ἀσφαλῶς ὅμως εἶναι αὐθαίρετος ὁ μεταξὺ τῶν δύο ἀνεξαρτήτων τούτων γεγονότων σύνδεσμος, ἐκ τοῦ ὁποίου προέκυψε, πιθανῶς, ἡ εἴδησις περὶ τῆς ἐπὶ διακόσια δεκαοκτὼ ἔτη βαρβαρικῆς κατοχῆς. Ἡ εἰς Πελοπόννησον μεμαρτυρημένη ὕπαρξις τῶν Σλάβων προϋποθέτει βεβαίως ἐπιδρομήν τινα ἢ ἐνδεχομένως εἰρηνικὸν ἐποικισμόν, ἡ κάθοδός των ὅμως πρέπει νὰ συνέβη μετὰ τὴν ὑποτιθεμένην ἐπὶ Μαυρικίου ἐπιδρομήν. Ἡ ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου ἀρξαμένη συστηματικὴ ἐγκατάστασις τῶν Σλάβων εἰς τὴν Βαλκανικὴν ἀποτελεῖ χρονικὸν ὅριον πρὸ τοῦ ὁποίου δὲν εἶναι δυνατὸν πάντως νὰ τεθῇ ἡ εἰς Πελοπόννησον ἐγκατάστασίς των.

ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ

[1] Βλέπε Ἰωάννου Β. Παπαδοπούλου, «Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνούς», σελ. 36, 37, ὅπου ἀναφέρονται ἀραβικαὶ ἐναντίον τῆς Κρήτης ἐπιδρομαὶ κατὰ τὰ ἔτη 651, 674 καὶ 723, πρὸ τῆς ὁριστικῆς ἐκεῖ ἐγκαταστάσεώς των κατὰ τὸ 824.

ΣΥΝΑΓΩΓΗ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΤΕΣΣΑΡΑΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΑΣ

Τὸ ζήτημα τῆς μελέτης τῶν ἐπιγραμμάτων, ὡς ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεώς του, εἶναι λίαν δυσχερές· τὸ πρᾶγμα καθίσταται ἔτι δυσχερέστερον προκειμένου περὶ τῆς βυζαντινῆς περιόδου, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ποιήσεως ἔσχε εὐρυτάτην διάδοσιν.

Δύναταί τις, κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν τῆς Ἑλληνικῆς Γραμματείας, νὰ εὕρῃ ἐπιγράμματα παντὸς εἴδους· ἐπιγράμματα δηλονότι ἀφορῶντα εἰς ποικίλα πρόσωπα, πράγματα, γεγονότα, καταστάσεις κ.λ.π. Συναντῶμεν π.χ. ἐπιγράμματα ἀναφερόμενα εἰς πρόσωπα ἐκκλησιαστικά, στρατιωτικὰ καὶ πολιτικά, εἰς ἁγίους, μάρτυρας, ὁμολογητάς, μοναχούς, ἐπισκόπους, αὐτοκράτορας, στρατηγοὺς καὶ διαφόρους ἄλλους ἀξιωματούχους τῆς πολιτείας. Ἐπίσης δὲν εἶναι σπάνια τὰ εἰς καταστάσεις ἀφορῶντα ἐπιγράμματα. Οὕτως ἔχομεν εἰς ἀσθενείας ἀναφερόμενα, εἰς σεισμούς, εἰς θαύματα. Τὸ αὐτὸ παρατηρητέον καὶ περὶ κτηρίων, ναῶν, μονῶν, ἀνακτόρων καὶ ἄλλων οἰκοδομημάτων. Μεγίστην ὡσαύτως διάδοσιν ἔχουν τὰ ἐπὶ τῶν στηλῶν καὶ εἰκόνων, ὡς καὶ τὰ εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος τῶν βιβλίων ἀπαντώμενα ἐπιγράμματα.

Ὁ θέλων νὰ ἀναζητήσῃ τὴν ἀρχὴν αὐτῶν, εἴτε ἀπὸ τοῦ εἴδους τούτου τῆς ποιήσεως ὁρμώμενος, εἴτε καὶ ἀπὸ τῆς μετρικῆς αὐτῶν μορφῆς ἐκκινῶν, θὰ ἀναχθῇ ἀσφαλῶς εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους. Διὰ τῶν ἑλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων τὸ ἐπίγραμμα, ὡς ποιητικὸν εἶδος, μετεδόθη καὶ εἰς τοὺς πρώτους χριστιανικούς, ἔλαβε δὲ μεγίστην ἀνάπτυξιν κατὰ τοὺς κυρίως βυζαντινοὺς χρόνους· ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, παρὰ τὴν παρατηρηθεῖσαν ὕφεσιν, δὲν ἐξέλιπεν ἐντελῶς· ἐσυνεχίσθη κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους, ὅπως ὅλαι αἱ πνευματικαὶ ἐκδηλώσεις τοῦ Βυζαντίου, μέχρι τῶν χρόνων τῆς μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, καὶ μετέπειτα ἀκόμη.

Τὸ πλῆθος τῶν βυζαντινῶν ἐπιγραμμάτων, ὅπως καὶ ὅλα τὰ ἄλλα γραπτὰ εἴδη τοῦ λόγου, μέχρι μὲν τῆς ἀνακαλύψεως τῆς τυπογραφίας, παρεδίδετο διὰ χιλιάδων χειρογράφων, γραφομένων ὑπὸ ἀσήμων μοναχῶν ἢ καὶ λογίων κληρικῶν καὶ κοσμικῶν, οἱ ὁποῖοι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον παραμένουν ἄγνωστοι, ἀπὸ δὲ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀνακαλύψεως τῆς τυπογραφίας καὶ ἐντεῦθεν ὁ τρόπος τῆς παραδόσεως ἀκολουθεῖ δύο ὁδούς: τὴν διὰ τῶν χειρογράφων ἀφ᾽ ἑνός, διότι δὲν ἦτο εὔκολον εἰς τοὺς ὑποδούλους πλέον Ἕλ-

ληνας νὰ τυπώνουν ἐλευθέρως τὰ βιβλία των, καὶ ἐξ ἄλλου τὴν διὰ τῶν ἐντύπων βιβλίων, τὰ ὁποῖα ἐξετυπώνοντο ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος καὶ κυρίως εἰς τὰ Ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας.

Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι πλῆθος μέγα ἐπιγραμμάτων σῴζεται μέχρι σήμερον, εἴτε εἰς συλλογάς,—ἤδη κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον ἔχομεν δύο σπουδαίας Ἀνθολογίας, πλὴν τῶν πολυαρίθμων ἄλλων μικροτέρας ἐκτάσεως συλλογῶν, τὴν τοῦ Κεφαλᾶ (ι´ αἰ.) τὴν γνωστὴν ὡς Παλατίνην Ἀνθολογίαν, καὶ τὴν τοῦ Μαξίμου Πλανούδη (ιδ´ αἰ.)—εἴτε εἰς ἔντυπα βιβλία λειτουργικῆς ἢ ἄλλης χρήσεως, εἴτε τέλος παραμένει ἀνέκδοτον εἰσέτι εἰς τὰ ἀνὰ τὸν κόσμον διεσκορπισμένα χειρόγραφα.

Ἡμεῖς, προκειμένου νὰ συλλέξωμεν καὶ ἐκδώσωμεν τὰ εἰς τοὺς τέσσαρας Εὐαγγελιστὰς ἀναφερόμενα ἐπιγράμματα, πρωτίστως συνεβουλεύθημεν πλεῖστα ὅσα χειρόγραφα, κυρίως Εὐαγγέλια, ἀποκείμενα εἰς Βιβλιοθήκας τῶν Ἱ. Μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, τῆς Ἱ. Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Πάτμῳ, τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, τὰς ὁποίας ἐπὶ τούτῳ ἐπεσκέφθημεν, κ.ἄ.

Ἀκολούθως εἴδομεν πλῆθος καταλόγων χειρογράφων ἐν οἷς εἴτε γίνεται ἁπλῆ μνεία ἐπιγραμμάτων, εἴτε παρατίθεται ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος αὐτῶν, εἴτε καὶ παρασιωπῶνται ἐν αὐτοῖς ἀναγεγραμμένα ἄγνωστα ἐπιγράμματα. Οὕτω π.χ. ὁ Coxe (στ. 47, βλ. κατωτέρω) μᾶς πληροφορεῖ περὶ τῆς ὑπάρξεως ἐπιγράμματος εἰς Μᾶρκον, οὗτινος ἡ ἀρχή:

> «*ἄρδευε Μάρκε ψυχοφαῶς τὴν κτίσιν*
> *λόγον ὁ Μάρκος τὴν ἀείρρυτον χάριν*» (sic)

(πρβλ. κατωτέρω ἐπίγραμμα 8 εἰς Μᾶρκον). Ὁ Αὐτὸς Coxe (Ἔνθ᾽ ἀν.) μνημονεύει καὶ ἑτέρου ἰαμβικοῦ ἐπιγράμματος εἰς Ἰωάννην ἐξ ἐννέα στίχων, οὗτινος ἡ ἀρχή:

> «*Βροντῆς γόνον σε Χριστὸς εἰκότως ἔφη*
> *ὡς τὴν ἄναρχον Πατρὸς ἐξαναιτίου.*» (sic)

ἐπίσης μὴ γνωστὸν ἄλλοθεν.

Τέλος ἐλάβομεν ὑπ᾽ ὄψιν τὰ ὑπὸ διαφόρων ἐρευνητῶν, ὡς τοῦ Daniel Heinsius, Λέοντος Ἀλλατίου, C. Tischendorf, Σωφρ. Εὐστρατιάδου κ.ἄ. ἐκδοθέντα ἐπιγράμματα εἰς τοὺς Εὐαγγελιστάς.

Ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν εἰς διαφόρους κώδικας καὶ ἔντυπα ἐπιγραμμάτων εἰς Εὐαγγελιστὰς μᾶς ἄγει νὰ πιστεύωμεν ὅτι ἐλάχιστα διέλαθον τὴν ἔρευναν.

Οἱ ποιηταὶ τῶν ἐπιγραμμάτων εἰς Εὐαγγελιστὰς παραμένουν, κατὰ τὸ

πλεῖστον, ἄγνωστοι. Ἐκεῖνοι τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα γνωρίζομεν, καὶ οἱ ὁποῖοι φέρονται ὡς ποιηταὶ ὡρισμένων ἐκ τῶν ἐπιγραμμάτων τούτων, εἶναι κυρίως δύο. Ὁ πρῶτος εἶναι *Νικήτας ὁ Παφλαγών*, ὁ καὶ *Δαβὶδ* καὶ ῥήτωρ καὶ φιλόσοφος ἀποκαλούμενος, ἐπίσκοπος Δαδύβρων τῆς Παφλαγονίας, διαπρεπὴς πανηγυριστὴς τοῦ τέλους τοῦ θ' αἰῶνος. Ὁ δεύτερος εἶναι ὁ *Μιχαὴλ Ἀποστόλης*, λόγιος τοῦ ιε' αἰῶνος.

Ἄλλα ὀνόματα [1] δυστυχῶς δὲν μᾶς παρεδόθησαν.

Τὰ ἐπιγράμματα, τὰ ὁποῖα μᾶς ἀπασχολοῦν, εἶναι γεγραμμένα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς ἰαμβικὸν τρίμετρον· ὀλίγα ἐξ αὐτῶν εἶναι εἰς δακτυλικὸν ἑξάμετρον καὶ ἔτι ὀλιγώτερα εἶναι ἡρωελεγεῖα.

Γνωρίζομεν βεβαίως ὅτι κατὰ τὴν περίοδον τῆς συγγραφῆς τῶν ἐπιγραμμάτων τούτων δὲν εἶναι πλέον αἰσθητὴ ἡ ἀρχαία προσῳδία, καὶ ὅτι κύριον μέτρον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως εἶναι τὸ τονικόν. Ἐν τούτοις πολλοὶ ποιηταί, ἔχοντες πρότυπα τοὺς ἀρχαίους, προσεπάθουν νὰ τοὺς μιμηθοῦν καὶ εἰς τὰ μέτρα. Εἰς τὴν προσπάθειάν των αὐτήν, φυσικά, πολλοὶ ἐπετύγχανον, ἄλλοι ὅμως ἀπετύγχανον καὶ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον κατώρθωνον ἦτο ἡ διατήρησις τῶν δώδεκα συλλαβῶν εἰς τὸν ἰαμβικὸν τρίμετρον, τὸ καὶ συνηθέστατον μέτρον τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Εἰς τὰ ἀκόλουθα ἐπιγράμματα, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τοὺς τέσσαρας Εὐαγγελιστάς, δυνάμεθα νὰ εὕρωμεν δείγματα τόσον τῆς ἐπιτυχοῦς ὅσον καὶ τῆς ἀτυχοῦς μιμήσεως.

[1] Ὁ Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων ἔχει γράψει μακρὰ ποιήματα, κυρίως ἑκατοντάστιχα, εἰς διαφόρους Ἁγίους, ἐν οἷς καὶ εἰς τὸν Εὐαγγελιστὴν Ἰωάννην (Migne, P.G., 87, 3784-3789). Οὗτος ἀνὰ τέσσαρας τετραστίχους στροφὰς ἐξ ὀκτασυλλάβων στίχων παρεμβάλλει ἓν δωδεκασύλλαβον δίστιχον ξένον πρὸς τὴν ἀκροστιχίδα τοῦ ὅλου ποιήματος, οἱονεὶ αὐτοτελές. Τὰ τοιαῦτα δίστιχα, καλούμενα κουκούλια ἢ ἀνακλώμενα, πρβλ. Π α ν α γ ι ώ τ ο υ Ν. Τ ρ ε μ π έ λ α, Ἐκλογὴ Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ὑμνογραφίας (Βιβλιοθ. Ἀποστολ. Διακονίας 20) σ. 124 καὶ Κ ω ν σ τ α ν τ ί ν ο υ Ἰ. Μ π ό ν η, Σωφρονίου Ἱεροσολύμων Ὠδαὶ εἰς τὸν Ἀπόστολον Παῦλον (Θεολογία 22, 1951, σ. 214) κάλλιστα δύνανται νὰ ἐκληφθοῦν ὡς ἐπιγράμματα. Δείγματος χάριν παραθέτομεν ἐνταῦθα τὰ δύο πρῶτα δίστιχα, ἐκ τοῦ ποιήματος εἰς Ἰωάννην τὸν Εὐαγγελιστήν :

Ἰαχῆς οὐρανίης ὄβριμε κοῦρε
Στομάτων ἡμετέρων δέχνυσο δῶρα.

Τὸν πρῶτον στίχον σχεδὸν ἀπαράλλακτον (ἀντὶ ὄβριμε, ἔχομεν ὄμβριμε) εὑρίσκομεν εἰς δίστιχον ἐπίγραμμα τρῦ 822 κώδικος τοῦ Βατοπεδίου εἰς τὸ τέλος τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου (πρβλ. Κατάλ. Βατοπεδίου, σ. 167). Τοῦτο σημαίνει ὅτι οἱ μεταγενέστεροι (ὁ κῶδιξ εἶναι τοῦ ιβ' αἰ.) ἐχρησιμοποίουν τὰ δίστιχα ταῦτα ὡς ἐπιγράμματα :

Φωσφόρε παρθενίης, φωσφόρε μύθων
Ἡμετέρῃ κραδίῃ φέγγος ἴαλλοις.

Τὰ δίστιχα ταῦτα δὲν περιελάβομεν εἰς τὴν παροῦσαν συναγωγὴν ἐπιγραμμάτων.

Ἡ γλῶσσα τῶν ἐπιγραμμάτων εἶναι ποικίλη. Εἰς τὰ τοῦ δακτυλικοῦ ἑξαμέτρου καὶ τὰ ἡρωελεγεῖα χρησιμοποιεῖται ἡ ὁμηρική. Ἀλλὰ καὶ τὸ γλωσσικὸν ὑλικὸν τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς ἐν ἐκτάσει χρησιμοποιεῖται καὶ πρὸς αὐτὸ τείνουν νὰ προσαρμοσθοῦν ὅλα τὰ ἰαμβικὰ ἐπιγράμματα. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἡ γλῶσσα τῶν ἐπιγραμμάτων δὲν μᾶς βοηθεῖ νὰ ἀναχθῶμεν εἰς τὴν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ταῦτα ἐγράφησαν.

Γενικῶς ὁ χρόνος τῆς συνθέσεως τῶν ἐπιγραμμάτων τούτων εἶναι δύσκολον νὰ ὁρισθῇ ἀκριβῶς. Καὶ ναὶ μὲν διὰ τὰ ὑπὸ Νικήτα τοῦ Παφλαγόνος καὶ Μιχαὴλ Ἀποστόλη γραφέντα ἐπιγράμματα δυνάμεθα νὰ καθορίσωμεν περίπου τὸν χρόνον τῆς συγγραφῆς των, δεδομένου ὅτι ὁ πρῶτος ἐξ αὐτῶν ἤκμασε περὶ τὰ τέλη τοῦ θ' αἰῶνος, ὁ δὲ δεύτερος περὶ τὰ μέσα τοῦ ιε', διὰ τὰ ἄλλα ὅμως εἴμεθα ἠναγκασμένοι νὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς ὑποθέσεις. Ὡς χρόνον συνθέσεως αὐτῶν ἡμεῖς ὑποθέτομεν τὸν θ' αἰῶνα, κατὰ τὸν ὁποῖον μεγίστη ὑπῆρξεν ἡ ἀκμὴ τῆς ἐπιγραμματοποιΐας, θέτομεν δὲ ὡς terminus ante quem πολλῶν ἐκ τῶν ἐπιγραμμάτων τὸν ι' αἰῶνα, διότι ἤδη κώδικες τοῦ ι' καὶ ια' αἰῶνος περιέχουν πολλὰ ἐπιγράμματα εἰς εὐαγγελιστάς. Ἂς σημειωθῇ τέλος ὅτι νομίζομεν ὅτι δὲν εἶναι εἷς μόνον ὁ ποιητὴς πάντων τῶν εἰς τοὺς τέσσαρας Εὐαγγελιστὰς ἀναφερομένων ἐπιγραμμάτων [1].

Εἰς τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος ἐπιγράμματα ἐξαίρεται τὸ πρόσωπον ἑκάστου Εὐαγγελιστοῦ. Ἀναφέρονται χαρακτηριστικὰ σημεῖα τῆς ζωῆς του καὶ τοῦ χαρακτῆρός του καὶ ἐξαίρονται ὡρισμένα μέρη τοῦ εὐαγγελίου των. Τοιουτοτρόπως τὰ εἰς Ματθαῖον ἀναφερόμενα ἐξαίρουν τὸ γεγονὸς ὅτι οὗτος «ἐκ τελώνου» ἐγένετο Εὐαγγελιστής, τὸ ὅτι εἶναι ὁ πρῶτος τῶν Εὐαγγελιστῶν,

[1] Πολλάκις τὰ ἐπιγράμματα ἠλλοιοῦντο διὰ τῆς προσθήκης στίχων τῶν ἀντιγραφέων, οὕτω δὲ παρέχουν μεγίστην δυσκολίαν εἰς τὸν ἐπιχειροῦντα νὰ τὰ ἐκδώσῃ. Φέρομεν μόνον ἓν παράδειγμα : Ὁ Πατμιακὸς κῶδιξ 334 (ιδ' αἰ.) φ. 8ν φέρει ὡς ἐπίγραμμα εἰς τὸν Ματθαῖον τὸ ἀκόλουθον :

Κινῶν τελώνης, συγκινεῖ καὶ τοὺς λίθους
ὅθεν πλάνος σίγησον, ὀρφέως λύρα
καθ' ἡμεροῦσαν, τὴν λιθότροπον φύσιν. (sic)

Τοῦτο, ὡς ἐπίγραμμα εἰς τὸν Ματθαῖον, ἐξέδωκεν ὁ Σακκελίων (Πατμ. Βιβλ. σ. 159). Τοῦτο ὅμως ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἀλλατίου ἐκδοθέντος μακροῦ ἐπιγράμματος (πρβλ. ἐπίγραμμα εἰς τοὺς Δ' εὐαγγελιστάς), καὶ εἶναι ὅλως διάφορον· ἰδοὺ τὸ τμῆμα τοῦ ποιήματος τοῦ Ἀλλατίου :

Ἐνταῦθα τὴν θέλγουσαν εἰκότως λύραν
κινῶν τέλος γε συγκινεῖ καὶ τοὺς λίθους
ὅθεν πλάνος σίγησον Ὀρφέως λύρα
πόνοις Ἰωάννης γὰρ ἥρμοσε ξένην
καθημεροῦσαν τὴν λιθότροπον φύσιν.

ὅτι ἀναφέρει καὶ περιγράφει τὴν ἐνσάρκωσιν τοῦ Σωτῆρος κ.ἄ. Τὰ εἰς τὸν Μᾶρκον ἀναφερόμενα ὁμιλοῦν περὶ τῶν σχέσεων αὐτοῦ πρὸς τὸν κορυφαῖον τῶν Ἀποστόλων Πέτρον, περὶ τοῦ ὅτι οὗτος εἶναι ὁ δεύτερος Εὐαγγελιστὴς καὶ περὶ ὡρισμένων σημείων τοῦ κατ' αὐτὸν Εὐαγγελίου. Ὁ Λουκᾶς ἐγκωμιάζεται ὡς ἰατρὸς σωμάτων καὶ ψυχῶν ἄριστος, καὶ διότι, ὅ,τι ὑπῆρξεν ὁ Πέτρος διὰ τὸν Μᾶρκον, ἐγένετο καὶ ὁ Παῦλος διὰ τὸν Λουκᾶν, δηλαδὴ πνευματικὸς πατὴρ καὶ «τεχνικὸς παιδοτρίβης». Ἀναφέρεται καὶ ἐξαίρεται ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Λουκᾶς μνημονεύει τῆς παιδικῆς καὶ μέσης ἡλικίας τοῦ Ἰησοῦ καὶ παρακολουθεῖ Αὐτὸν εἰς τὸ Εὐαγγέλιόν του μέχρι τῆς εἰς οὐρανὸν ἀναβάσεώς Του. Τὸ ὅτι εἶναι τρίτος Εὐαγγελιστὴς καὶ ὁ γλαφυρότερος τῶν Εὐαγγελιστῶν δὲν μένει ἀπαρατήρητον καὶ ἀμνημόνευτον ἀπὸ τοὺς ἐπιγραμματοποιούς. Τέλος ὁ Ἰωάννης, εἰς τὸν ὁποῖον ἀναφέρεται ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς ἐπιγραμμάτων, ἐγκωμιάζεται διὰ τὴν ἀρίστην δογματικήν του «...ἐν ὕψει δογμάτων | πρῶτος, μέγιστος, ἄκρος, ἀρχὴ καὶ τέλος». Εἶναι παρθένος, ἠγαπημένος τοῦ ἐκ τῆς Παρθένου τεχθέντος Ἰησοῦ. Εἶναι υἱὸς καὶ γόνος τῆς βροντῆς.

Γεγονότα, ὅπως τὸ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ Ἰωάννης ἔπεσεν εἰς τὸ στῆθος τοῦ Ἰησοῦ, περιβάλλονται ἀπὸ τοὺς ποιητὰς τῶν ἐπιγραμμάτων μὲ αἴγλην μυστηρίου καὶ γίνονται ἀντικείμενα ἐπαίνου καὶ ἐγκωμίου. Τὸ ὅτι ὁ Ἰωάννης ὡμίλησε περὶ τοῦ Θεοῦ Λόγου ὁ ὁποῖος «ἦν ἐν ἀρχῇ» ἀποτελεῖ ἐπίσης γεγονὸς ἄξιον ἐξάρσεως.

Τὰ ἐπιγράμματα τέλος τὰ εἰς τὰ Μηναῖα φερόμενα κυρίως ὁμιλοῦν περὶ τοῦ τρόπου καὶ τοῦ χρόνου τοῦ θανάτου ἑκάστου Εὐαγγελιστοῦ.

Ἂς σημειωθῇ ἀκόμη ὅτι ἡ ἐπίδρασις τῶν Εὐαγγελίων ἐπὶ τὰ ἐπιγράμματα, ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶναι φυσική, ἑρμηνεύεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τὰ ἐπιγράμματα ταῦτα προετάσσοντο τῶν οἰκείων Εὐαγγελίων, τιθέμενα κάτωθεν τῶν κανόνων τοῦ Εὐσεβίου, τῶν ὑποθέσεων ἑκάστου Εὐαγγελίου ἢ τῶν κεφαλαίων αὐτοῦ καὶ ἄλλων βιογραφικῶν σημειωμάτων ἑκάστου Εὐαγγελιστοῦ, εἰς τὰ ὁποῖα, πλὴν τῶν ἄλλων, ἀνεφέρετο καὶ ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος τῆς συγγραφῆς τοῦ Εὐαγγελίου καθὼς καὶ αἱ σχέσεις τῶν Εὐαγγελιστῶν πρὸς τοὺς Ἀποστόλους Πέτρον καὶ Παῦλον κ.λ.π.

Πλὴν τῶν ἐπιγραμμάτων τὰ ὁποῖα σαφῶς ἀναφέρονται εἰς τοὺς Εὐαγγελιστάς, ὑπάρχουν καὶ ἄλλα, δευτερευούσης σημασίας, τιθέμενα εἰς τὴν ἀρχὴν ἢ τὸ τέλος ἑκάστου χειρογράφου Εὐαγγελίου ἐξαίροντα τὴν ἀξίαν τῶν διδαγμάτων αὐτοῦ καὶ προτρέποντα τὸν ἀναγνώστην εἰς συμμόρφωσιν πρὸς αὐτὰ κ.λ.π.

Ἐπίσης ἄλλα ἐπιγράμματα ἀναφέρονται ἀποκλειστικῶς εἰς τὰ ζῷα, τὰ ὁποῖα ἡ παράδοσις, ἐκ τῆς Ἀποκαλύψεως ὁρμωμένη, συνεσχέτισε μὲ τοὺς Εὐαγγελιστάς· τοιαῦτα π.χ. εἶναι ὁ λέων σχετισθεὶς μὲ τὸν Μᾶρκον, ὁ μόσχος μὲ τὸν Λουκᾶν, ὁ ἀετὸς μὲ τὸν Ἰωάννην, ἄγγελος μὲ τὸν Ματθαῖον. Τούτων

συχνὰ γίνεται σύγχυσις καὶ ἡ ἐναλλαγὴ δὲν εἶναι σπανία. Τὰ τοιούτου εἴδους ἐπιγράμματα δὲν περιλαμβάνομεν εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην. Ἐπίσης ἀπεκλείσαμεν καὶ τὰ μακρὰ καὶ ἐκτενῆ ποιήματα εἰς Εὐαγγελιστάς [1].

Ἡ παροῦσα συλλογὴ καὶ ἔκδοσις τῶν εἰς Εὐαγγελιστὰς ἐπιγραμμάτων δὲν ἀξιοῖ ὅτι εἶναι πλήρης καὶ ἀρτία ἔκδοσις. Τοιαύτη ἐξ ἄλλου εἶναι ἀδύνατον νὰ γίνῃ ὑπὸ τὰς σημερινὰς συνθήκας.

Ἡμεῖς προσεπαθήσαμεν νὰ συλλέξωμεν καὶ συγκεντρώσωμεν ἐπὶ τὸ αὐτὸ τὰ διεσκορπισμένα καὶ λησμονημένα, τινὰ δὲ καὶ ἀνέκδοτα, ἐπιγράμματατα εἰς Εὐαγγελιστάς.

Σκόπιμον ἐθεωρήσαμεν νὰ ἀναφέρωμεν εἰς ἕκαστον ἐπίγραμμα τὰς πηγὰς ὅθεν τὸ παρελάβομεν, ὥστε νὰ διευκολύνωμεν τὸν ἐπιθυμοῦντα ν' ἀσχοληθῇ μὲ παρομοίαν ἐργασίαν.

Τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα δὲν ἐβαρύναμεν μὲ γραφὰς δευτερευούσης σημασίας. Λέξεις, οἷαι Θεός, Λόγος, Μᾶρκος κ.λ.π., αἱ ὁποῖαι διὰ μικρῶν γραμμάτων ἐφέροντο εἰς τοὺς κώδικας ἐγράψαμεν διὰ κεφαλαίων χωρὶς νὰ τὸ δηλώσωμεν, ἐκτὸς ἂν τοῦτο ἦτο ἀπαραίτητον. Τὸν τονισμὸν καὶ τὴν στίξιν ἐκανονίσαμεν συμφώνως πρὸς τοὺς κανόνας τῆς γραμματικῆς καὶ τοῦ συντακτιτοῦ [2].

ΑΘ. ΚΟΜΙΝΗΣ

---

[1] Ποίημα ἰαμβικόν, ἐκ 35 στίχων συγκείμενον, εὕρομεν εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 190 κώδικα (ιζ' αἰ.) τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου. Τοῦτο, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, εἶναι ἀνέκδοτον.

φ. 103r Ἀρχ. *Βροντὴν συνιστᾷ καὶ τὸ πῦρ συνεξ...*
Ὕδωρ καταρρεῖ καὶ σκεδάζει τὰ νέφη.

Τελ. *Καὶ χειραγωγεῖ καὶ καταυγάζει πλέον*
Ἡμᾶς ὁδηγῶν πρὸς τρίβους οὐρανίους.

[2] Τὰ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἐπιγράμματα, ἀφήσαμεν ἄθικτα, διότι, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Λαούρδας (σ. 173), ὁ κῶδιξ εἶναι αὐτόγραφος.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΑΙ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἀλλάτιος : Λέοντος Ἀλλατίου, De libris et rebus Ecclesiasticis Græcorum, dissertationes et observationes variæ, Parisiis, 1646.

Anth. Palat. : Fred. Dübner, Epigrammatum Anthologia Palatina, Parisiis, edit. Ambr. Firm - Didot, 1871 (Τὰ τῶν χριστιανῶν ἐπιγράμματα).

Βέης : Νίκου Α. Βέη, Κατάλογος τῶν Ἑλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις, 1915 (ὁ δεύτερος τόμος δὲν ἐξεδόθη ἀκόμη).

Γρηγόριος Παλαμᾶς : Πρ. Δ. Σωφρονίου [Εὐστρατιάδου], Ἁγιορειτικῶν κωδίκων σημειώματα, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, Α', 1917 σσ. 49 - 62.

Coxe : Henrici O. Coxe, Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecæ Bodleianæ. Pars prima recensionem codicum Græcorum continens, Oxonii, 1853.

Cyrillus : Salvatoris Cyrilli, Codices Græci Mss Regiæ Bibliothecæ Borhonicæ, tom. I, Neapoli, 1826.

Εὐστρατιάδης : Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Εὐαγγέλιον Μαρίας τῆς Παλαιολογίνας, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, 1911.

Fabricius : Jo. Alberti Fabricii, Bibliothecæ Græcæ Liber V, Hamburgi, 1712 (περιέχει ἀκριβῆ ἀνατύπωσιν τοῦ προμνημονευθέντος ἔργου τοῦ Ἀλλατίου).

Ζωμαρίδης : Εὐγεν. Ζωμαρίδου, Die Dumba'sche Evangelien - Handschrift vom Jahre 1226, Leipzig, 1904 (πρόκειται περὶ τοῦ χειρογράφου τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης. Ὁ κῶδιξ οὗτος ἐδωρήθη ἐσχάτως εἰς τὴν ὡς ἄνω Βιβλιοθήκην ὑπὸ τῆς κ. Ἑλένης Δ. Σταθάτου. Ὁ Ζωμαρίδης ἐκδίδων τὰ ἐπιγράμματα τοῦ κώδικος τούτου εἶχε ὑπ' ὄψιν του ἄλλους κώδικας· τῆς Ἁγίας Λαύρας Πελοποννήσου, τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου καὶ τῆς Αὐτοκρατορικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης).

Heinsius : Danielis Heinsii, Aristarchus Sacer sive ad Nonni in Johannem Metaphrasin exercitationes, Lugduni Batavorum, 1627

Ἱεροσολ. Βιβλ. : Ἀθαν. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, 4, ἐν Πετρουπόλει, 1899.

Καλλίμαχος : Πρεσβυτέρου Δημητρίου Καλλιμάχου, Συμπλήρωμα τῆς Πατμιακῆς Βιβλιοθήκης, Ε.Φ., 12, 1913. (Τὸν ἐν σσ. 391 - 392 περιγραφόμενον κώδικα (40) ΨΟΕ', ἀναζητήσας δὲν εὗρον ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Ἱ. Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Πάτμῳ).

Κατάλ. Βατοπεδίου : Σωφρ. Εὐστρατιάδου - Ἀρκαδίου Βατοπεδινοῦ, Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων, ἐν Κανταβριγίᾳ, 1924.

Κατάλ. Λαύρας : Σωφρ. Εὐστρατιάδου - Σπυρ. Λαυριώτου, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας, ἐν Κανταβριγίᾳ, 1925.

Κουτλουμουσιανὸς : Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ, Ὑπόμνημα Ἱστορικὸν περὶ τῆς κατὰ τὴν Χάλκην Μονῆς τῆς Θεοτόκου, ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1846 (Ὁ ὑπὸ Βαρθολομαίου τοῦ Κουτλουμουσιανοῦ διὰ μακρῶν περιγραφόμενος κῶδιξ, σήμερον δὲν ὑπάρχει ἐν τῇ ὡς ἄνω Μονῇ, πρβλ. Μητροπολίτου Ἀθηναγόρα τοῦ ἀπὸ Πρωτοσυγκέλλων, Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐν τῇ Νήσῳ Χάλκῃ Ἱερᾶς Μονῆς τῆς Παναγίας, ΕΕΒΣ, 10 - 13 (1933 - 1937).

Κυπρ. Σπουδαὶ : Παρθενίου Ἰ. Κιρμίτση, Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου Παΐσιος καὶ ὁ ἰδιόχειρος αὐτοῦ κῶδιξ, Κυπριακαὶ Σπουδαί, 2, 1938, σσ. 1 - 30 (Οὗτος διατηρεῖ κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν ἐπιγραμμάτων τὰς ἀνορθογραφίας τοῦ κώδικος).

Λαούρδας : Βασιλείου Λαούρδα, Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀνέκδοτα ἐπιγράμματα, ΕΕΒΣ, 20 (1950) σσ. 172 - 208.

Martini : E. Martini, Catalogo di Manoscritti Greci esistenti nelle Biblioteche Italiane, vol. I, parte I, Milano 1893 vol. II, Milano 1902.

Martini - Bassi : Aem. Martini et Dom. Bassi, Catalogus codicum Græcorum Bibliothecæ Ambrosianæ, tom. I, Mediolani 1906.

Πατμ. Βιβλ. : Ἰωάννου Σακκελίωνος, Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθήνησιν 1890 (Ὁ Σακκελίων ἐκδίδων τὰ ἐπιγράμματα τῶν κωδίκων τῆς Πάτμου μεταβάλλει τὴν γραφὴν πρὸς τὸ κατὰ τὴν γνώμην του ὀρθότερον, χωρὶς νὰ τὸ δηλοῖ πάντοτε).

Stornajolo : Cosimi Stornajolo, Codices Urbinates Græci Bibliothecæ Vaticanæ, Romæ 1895.

Tischendorf : Const. Tischendorf, Anecdota Sacra et Profana, Lipsiæ 1855 (Οὗτος ἀναφέρει (σσ. 26 - 27) ὅτι ἐξέδωκεν ἀλλαχοῦ τὰ ἐπιγράμματα ὑπ' ἀρ. 2 εἰς Ματθαῖον, 2 εἰς Μᾶρκον, 2 εἰς Λουκᾶν καὶ 4 εἰς Ἰωάννην. Λέγει ὡσαύτως ("Ενθ' ἀν.) ὅτι ἀλλοθεν ὁρμώμενος ἐξέδωκε τὰ αὐτὰ ἐπιγράμματα καὶ ὁ Matthæius. Ἀμφοτέρας τὰς ἐκδόσεις ἐπιμόνως ἀναζητήσας δὲν ἠδυνήθην νὰ εὕρω).

I. SIGLA CODICUM

Θ = Patmiacus (42) ΨΟΖ' aut 7 (secundum recensionem novam) XI s.
V = Vatopedinus 937, XI s.
Λ = Biblioth. Parlament. Gr. 2, XI s.
C = Athon. Lavræ A 22, XI s.
N' = Biblioth. Nation. Gr. 57, XII s.
G = Gennadei Biblioth. Ath. XIII s. (1226)
P = Patmiacus 94, XIII s.
S = » 81, XIV s. (1345)
R = » 334, XIV s.
H = Athon. Lavræ A 10, XIV s. (1337)
N = Biblioth. Nation. Gr. 151, XIV s.
A = Patmiacus 373, XVI s.
X = Const. Metochii S. Sepulchri 190, XVII s.
Cr = Biblioth. Archiepisc. Cypri 1, XVIII s.

II. SIGLA CODICUM IN CATALOGIS ET LIBRIS DESCRIPTORUM

M = Athon. Lavræ A 29, X s. Γρηγόριος Παλαμᾶς, σ. 54.
Σ = » » A 32, X s. » » σσ. 54 - 55.
O = » » A 37, X s. Κατάλ. Λαύρας, σ. 5.
L = » » A 21, XI s. » » σ. 3.
Φ = » » A 23, XI s. Γρηγόριος Παλαμᾶς, σσ. 53 - 54.
Φ' = » » A 34, XI s. Κατάλ. Λαύρας, σ. 5.
Ψ = » » A 12, XIV s. » » σ. 2.
T = Biblioth. Universitatis Lips. X s. Tischendorf, p. 26.
T' = Moscov. apud Tischendorf » pp. 26 - 27.
Ti = Cahirensis » » » pp. 26 - 27.
X' = Const. Metochii S. Sepulchri 275, XI s. 'Ιεροσ. Βιβλ., σσ. 254 - 255.
Pal. = Palæologinæ XII s. Εὐστρατιάδης, σ. 46.
K = Monast. Deiparæ Chalcæ, XII s. Κουτλουμουσιανός, σσ. 94 - 96.
E' = Vatopedius 922 XIII s. Κατάλ. Βατοπεδίου, σ. 171.
E = » 247 XIV s. » » σ. 54.
B = Patmiacus (40) ΨΟΕ' XV s. Καλλίμαχος, σσ. 391 - 392.
D = Biblioth. Borbonicæ, XI s. Cyrillus, pp. 5 - 6.
Q = » Bodleianæ, XI s. Coxe, στ. 47 - 48.
Ω = » Vaticanæ, XII s. Stornajolo, pp. 5 - 8.
Δ = Biblioth. Palatin. Parmens. XI s. Martini, vol. I, parte I, pp. 188 - 189.
Δ' = Biblioth. Musei Nation. Palerm., XII - XIII s. Martini, vol. I, parte I, p. 143.
Mr = Biblioth. Vallicellanæ Rom. XIV s. » vol. II, p. 71.
Mq = » » » XV s. » vol. II, pp. 76 - 77.
W = Biblioth. Ambrosianæ, XIV s. Martini - Bassi, pp. 394 - 395.
F = Florentinus, Heinsius, pp. 270, 271, 276.
Ps = Parisinus Græcus 1744, Λαούρδας, σσ. 172 - 202.
Π = Pelopon. Magn. Speluncæ 42, XVI s. Βέης, σ. 45.
Π' = » » » Ζωμαρίδης p. 14.
Z = » S. Lavræ » pp. 11, 15, 16, 18.
Al = 'Αλλάτιος, pp. 39 - 43.

Α' ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΟΝ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΗΝ ΜΑΤΘΑΙΟΝ

1

A n t h. P a l a t. No 83. Κατάλ. Λαύρας, σ. 2.

Γράψε Θεοῦ σαρκώσιος ἔξοχα θαύματα πάντα
Ματθαῖος σελίδεσσιν, ἐπεὶ λίπε δῶμα τελώνου.

2

Codd. G, f. 54r. S (ἀνὰ δύο στίχοι ὑπὲρ καὶ ὑπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελιστοῦ). N, p. 11 (ἐν σ. 13 οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι ἐκ νέου γεγραμμένοι).

Ζ ω μ α ρ ί δ η ς, p. 12. Π α τ μ. Β ι β λ., σ. 56. T i s c h e n d o r f, p. 26 (μόνον γραφάς τινας). H e i n s i u s, p. 271. Κ α τ ά λ. Λ α ύ ρ α ς, σ. 3. Κ α τ ά λ. Β α τ ο π ε δ ί ο υ, σσ. 54, 171. Κ α λ λ ί μ α χ ο ς, σ. 391. M a r t i n i - B a s s i, tom. I, p. 394 (μόνον οἱ στίχοι 1, 4). C o x e, στ. 47 (μόνον ὁ στίχος 1) [1].

Ματθαίου τόδε τοὖργον, ἀριστοπόνοιο τελώνου,
ὃς τόκον ἔφρασε θεῖον ἀπειρογάμοιο γυναικός,
ἣ τέκεν ἄσπορον υἱόν, ὃν οὐ χάδεν οὐρανὸς εὐρύς,
Χριστὸν ἀεὶ ζώοντα Θεόν, βροτὸν αὐτὸν ἐόντα.

3

Cod. Λ, f. 8v (τὸ ἐπίγραμμα τοῦτο εἶναι, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ἀνέκδοτον) [2].

Τῆς <εὐ>σεβείας θερμὸς ὢν θεηγόρος
'Αποστόλων τε τῶν σοφῶν συνεργάτης,

1₁ *Ματθαῖος ἔγραψε Θ. σαρκώσεως...* Ψ 2 *σελίδεσι ...δόμα...* Ψ

2₁ ante v. 1 in G hic v. fertur : *Ματθαῖος ἐξέφηνε σάρκωσιν θείαν.* 1 *τόδε τ' οὖργον* TTi *τόδε ἔργον* GSEE'T'BWQ *τόδ' ἔργον* N 2 *ὃ τ. ἔγραψε* TTi *ὃ τ. ἔφρασε* T' *ὃς πόνον* F 3 *ἄ. υἷα τὸν οὐ χ.* L *ὃν οὐχάδεν* NE' *οὐχ... οὐρανὸς εὑρεῖν* E 4 *ἀειζώοντα* NSEE'F

3₁ *<εὐ>σεβείας* legi

---

[1] Οὗτος λέγει ὅτι τὸ ἐπίγραμμα τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ πέντε στίχων.

[2] Τὸν κώδικα περιέγραψε ὁ Ν. Βέης ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν Σ. Λάμπρου (πρβλ. **ΝΕ**, 6, 1909, σ. 101 σημ.) ἐν ΝΕ, 1, 1904, σ. 91, ὅπου οἱ στίχοι ὀνομάζονται γνωστοί, παραδόξως.

Ματθαῖε, μύστα τῆς ἄνω θεωρίας,
Εὐαγγελιστὴς πρῶτος, ὡς δεδειγμένος,
5 *ἀνιστόρησας τὸν θεόκριτον λόγον.*
Καὶ νῦν παράσχου τῷ σοφουργῷ δεσπότῃ
⏒ – ⏑ – ⏒ – ⏑ – ⏒ – ⏑ –
ταῖς σαῖς γε λιταῖς Χριστὸν ἱλεωμένος
ἄρξαι κρατῆσαι τοῦ θεοστεφοῦς κράτους
10 *ἐν ἀπλέοις τε καὶ γαληναίοις χρόνοις*
πατοῦντα καὶ τρέποντα τοὺς ἐναντίους
καὶ τὰ πρὸς εὐσέβειαν ἐξησκημένος.

4

Codd. V, f. 13v. N, p. 11.

Κ ο υ τ λ ο υ μ ο υ σ ι α ν ό ς, σ. 94. Ζ ω μ α ρ ί δ η ς, p. 11 σημ. 10. S t o r n a j o l o, p. 5 (μόνον ὁ στίχος 1).

Ὁ πρὶν τελώνης καὶ σχολάζων τοῖς φόροις
Εὐαγγελιστὴς νῦν δέδεικται προσφόρως,
Ματθαῖος ὁ κράτιστος ἐν θεηγόροις·
τὴν τοῦ Λόγου γὰρ σαρκικὴν ἐνδημίαν
5 *καθιστορεῖ τε καὶ σαφῶς διαγράφει.*

5

Codd. G, 7v (καταλογάδην). A, f. 447v. H, f, 3v (οἱ στίχοι οὗτοι ἀποδίδονται εἰς Νικήταν φιλόσοφον τὸν Παφλαγόνα).

Ζ ω μ α ρ ί δ η ς, pp. 10 - 11. Κ ο υ τ λ ο υ μ ο υ σ ι α ν ό ς, σ. 95 (μόνον οἱ πέντε τελευταῖοι στίχοι). T i s c h e n d o r f, p. 26. Κ α τ ά λ. Λ α ύ ρ α ς, σ. 2. S t o r n a j o l o, p. 5 (μόνον ὁ στίχος 1. Οἱ στίχοι ἀποδίδονται εἴς τινα Νικήταν, ὁ δὲ Stornajolo κακῶς ὑποθέτει Νικήταν τὸν Σερρῶν).

Τὸν ἐκ τελώνου θαύμασον θεηγόρον
Εὐαγγελιστὴν πρῶτον ἐκλελεγμένον,
ὀλέθριον λιπόντα κέρδος χρημάτων
καὶ ζῶντα κερδάναντα τὸν Θεὸν Λόγον,
5 *ἔθνη μαθητεύσαντα πάντα καὶ κόσμον,*
καλῶς τελωνήσαντα καὶ σωτηρίως.

3₇ codice corrupto, versus non legitur
4₃ *Μ. κράτιστος* VZ 4 *τ.τ.λ. σαρκικὴν* NZ 5 *ἀναγράφει* pro *διαγράφει* Z
5₁ *τὸν ἐκ τελονῶν* G 2 *εὐαγγελιστὰ* G 3 *λοιπόντα* G 4 *τὸν* om.G 5 *θαυματεύσαντα* pro *μαθητεύσαντα* G *πάντα* om.G v. 5 om.T

Ματθαῖος οὗτος, ὃς διδάσκει συγγράφων,
ὡς ἐν σαγήνῃ τῇ θεοπλόκῳ βίβλῳ
πλέκων τὰ θεῖα τοῦ κενωθέντος Λόγου
10 *καὶ σάρκα προσλαβόντος ἐκ τῆς Παρθένου,*
τῷ ζῶντι καὶ τρέφοντι τὰς ψυχὰς λόγῳ
ζωγρεῖ πρὸς εὐσέβειαν ἀνθρώπων γένος.

6

Γ ρ η γ ό ρ ι ο ς Π α λ α μ ᾶ ς, 1, σ. 54.

Ὁ χθὲς τελώνης, σήμερον σεσωσμένος
τὴν τοῦ Λόγου σάρκωσιν ἐνθάδε γράφει
δι᾽ ἧς τελώνης καὶ φονεύς, εἴπερ θέλει,
Εὐαγγελιστὴς γίγνεται θεογράφος.

7

Ἀ λ λ ά τ ι ο ς, p. 40. F a b r i c i u s, p. 28.

Σελασφόροις λάμψεσι τοῦ Παρακλήτου
τὸν νοῦν ἐλλαμφθείς, ὦ Ματθαῖε θεόπτα,
τὴν τοῦ Λόγου σάρκωσιν, ἀφράστῳ τρόπῳ,
κατήγγειλας ἄριστα τῇ χθονὶ πάσῃ.

8

Ἀ λ λ ά τ ι ο ς, p. 40. F a b r i c i u s, pp. 28 - 29.

Ὡς μαργάρους δώδεκα Ματθαῖος λόγους,
πλοῦτον νοητὸν χριστιανικῷ στίφει,
ὃν καὶ κρατοῦντες ἔνδον ἐν στέρνοις, φίλοι,
κόσμον φύγωμεν καὶ ματαίας φροντίδας,
5 *ἐκεῖνος ὥσπερ τῶν τελωνῶν τὴν λύμην*
καὶ πρὸς χαρὰν δράμωμεν, Χριστῷ, ἐν τάχει.

9

M a r t i n i, vol. I, parte I, p. 188.

Τὴν βίβλον, ἣν ἔγραψε ταύτην Ματθαῖος,
κρατῶν ἀναπτύσσων τὴν γνῶσιν λέγει

5₇ *διδάσκων συγγράφων* TH *διδάσκων συγγράφει* A 10 *κ.σ. λαβόντος* A *προλαβόντος* G 11 *καὶ ζ.* HK
7₃ *λόγου* Al
8₁ pro *δώδεκα* forsitam *δέδωκε* 3 *κρατοῦντες* scripsi *κραταιοῦντες* Al
9₂ forsitan post *ἀναπτύσσων* addendum *τε* pro metri concentione

τῆς μυστικῆς τε καὶ ξένης τοῦ Κυρίου
σαρκώσεως τὸ θαῦμα πρὸς πᾶσαν χθόνα,
5 *σαφῶς διδάσκων καὶ βοῶν καθ' ἡμέραν*
τὸν Χριστὸν ἥξειν τοῦ βροτῶν κρῖναι γένος.

10

Λ α ο ύ ρ δ α ς, σ. 179. (Οἱ στίχοι τοῦ Μ ι χ. ᾿Α π ο σ τ ό λ η).

Βίον μισήσας τοῦ τελώνου, τρισμάκαρ,
καλοῦντι Χριστῷ ἠκολούθησας πόθῳ.
Πῦρ δεκάτῃ κατέκαυσε λιρὸν Ματθαῖον ἐν ἕκτῃ [1].
Οὔρεος ἐν λοφιῇ Ματθαίῳ ἔδωκε Χριστὸς
ῥαῦδον ἔχειν ἣ δὴ μυρί' ἔοργε καλά.

11

Μ η ν α ῖ ο ν Ν ο ε μ β ρ ί ο υ ἐ κ δ. Β ε ν ε τ ί α ς, ἡμ. 16η.

«Σώζεις 'Ιησοῦ καὶ τελώνας· Σοὶ χάρις».
Οὕτω βοᾷ Ματθαῖος ἐκ πυρὸς μέσου.

᾿Ακάματον Ματθαῖον πῦρ δεκάτῃ κτάνεν ἕκτῃ.

Β' ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΟΝ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΗΝ ΜΑΡΚΟΝ

1

A n t h. P a l a t. No 85. Κ α τ ά λ. Λ α ύ ρ α ς, σ. 2.

Οὐ κατ' ἐπωνυμίην Αἰγύπτιον ἔλλαχε λαὸν
ὄρφνη, ἐπεὶ φωνῆς Μάρκου ἔδεκτο φάος.

2

Codd. G, f. 84r. N, f. 86v. S (ἀνὰ δύο στίχοι ὑπὲρ καὶ ὑπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελιστοῦ).

Ζ ω μ α ρ ί δ η ς, p. 14. Π α τ μ. Β ι β λ., σ. 56. ᾿Α λ λ ά τ ι ο ς, pp. 40 - 41. F a b r i c i u s, p. 29. H e i n s i u s, p. 270. Κ ο υ τ λ ο υ μ ο υ σ ι α ν ό ς, σ. 95. 'Ι ε ρ ο σ. Β ι β λ., σ. 254. Ε ὐ σ τ ρ α τ ι ά δ η ς, σ. 46. Κ α τ ά λ. Λ α ύ ρ α ς, σ. 5. Κ α τ ά λ. Β α τ ο π ε δ ί ο υ, σσ. 54 καὶ 171. Κ α λ λ ί μ α χ ο ς, σ. 391. M a r t i n i - B a s s i, tom. I, p. 394 (μόνον οἱ στίχοι 1, 4). M a r t i n i, vo

9₄ *τὸ* scripsi *τε* Δ 5 *καθημέραν* Δ
1₁ *Μᾶρκον οὐ κατεπώνυμε δοῦναι τὸ πτύον ἔλαχε λαὸν* Ψ

[1] Δηλ. Νοεμβρίου.

II, p. 76 (μόνον ὁ στίχος 1). T i s c h e n d o r f, p. 26 (μόνον τὴν ἀρχὴν καί τινας ἄλλας γραφάς).

῞Οσσα περὶ Χριστοῖο θεηγόρος ἔθνεα Πέτρος
κηρύσσων ἐδίδασκεν ἀπὸ στομάτων ἐριτίμων,
ἐνθάδε Μᾶρκος ἄγειρε καὶ ἐν σελίδεσσιν ἔθηκε·
τοὔνεκα καὶ μερόπεσσιν εὐάγγελος ἄλλος ἐδείχθη.

3

Cod. N, f. 87r.

Ζ ω μ α ρ ί δ η ς, p. 14 σημ. 2. Κ α τ ά λ. Β α τ ο π ε δ ί ο υ, σ. 54. Κ α τ ά λ. Λ α ύ ρ α ς, σ. 5.

῎Εργον ἀριπρεπὲς ἐκ μεγάλου Πέτρου μυηθεὶς
Μᾶρκος ἔτευξε τόδε πνεύματος ἐν σοφίῃ.

4

Κ α τ ά λ. Λ α ύ ρ α ς, σ. 3.

Πέτρου θεσπεσίοιο πάϊς καὶ μύστης Μᾶρκος
τήνδ' ἱερὴν ζαθέην τε βίβλον θέτο κοινὸν ὄνειαρ,
τῆς [1] *ἀρχὴ βάπτισμα Θεοῦ ἰδὲ θαύματα πλεῖστα*
καὶ τέλος εἰς πόλον ἄρσις 'Ιησοῦ παμμεδέοντος.

5

Codd. V, f. 128v. G, f. 52v (καταλογάδην). P, f. 53v. A, f. 448v. C, f. 125r.

T i s c h e n d o r f, p. 27. Π α τ μ. Β ι β λ., σσ. 59 καὶ 169 σημ. 3 (ὅπου ἐκδίδεται πρόσθετος στίχος). Ζ ω μ α ρ ί δ η ς, p. 12. Κ α τ ά λ. Λ α ύ ρ α ς, σ. 3. S t o r n a j o l o, p. 6 (μόνον ὁ στίχος 1· ἀποδίδονται δὲ οἱ στίχοι εἰς Νικήταν φιλόσοφον τὸν Παφλαγόνα).

Υἱὸν Πέτρου, τὸν Μᾶρκον, ἡ θεία χάρις
τίθησιν ἄλλην ἀρραγεστάτην πέτραν,
κρηπῖδα καὶ σφραγῖδα τῆς 'Εκκλησίας,

2₂ *ἐδίδαξεν* BE'FT' Pal. *ἐρετίμων* GX' 3 *Πέτρος* pro *Μᾶρκος* NF et *μακάριος* pro *Μᾶρκος* E
3₁ *Πέτροιο μνησθεὶς* E
4₂ *τήνδ'* scripsi *τὴν δ'* L
5₁ ante v. 1 *'Ο δευτερεύων Μᾶρκος ἐν θεογράφοις* (qui quintus v. epigram. *6* est) A *Τὸν Π.* A 2 *πέτρα* P

[1] Δηλ. τῆς ὁποίας βίβλου ἢ ταύτης τῆς βίβλου.

Εὐαγγελιστὴν δεύτερον θηγόρον·
5 *ἐξ οὗ μυηθεὶς τῶν θεοπρεπεστάτων*
ἔργων Ἰησοῦ, σκέπτεται τὸ βιβλίον,
Υἱὸν Θεοῦ τὸν Χριστὸν ἐκ προοιμίων
λαμπρῶς διδάσκων καὶ σοφῶς ἀναγράφων.

6

Γρηγόριος Παλαμᾶς, 1, σσ. 54-55.
Λέων ὁ Μᾶρκος εὑρεθεὶς ἐκ τῶν λόγων,
φρικτῶν βρυχηθμῶν ἐξερεύγεται κτύπους,
οὓς ἡ κτίσις πτήξασα, δορκάδος δίκην,
τοὺς δυσπλόκους πέφευγε τῆς πλάνης βρόχους.

7

Codd. N, ff. 86v, 87r. A, f. 448r. H, f. 73v.
Πατμ. Βιβλ., σ. 169 σημ. 3 (τέσσαρες στίχοι). Κατάλ. Λαύρας, σ. 2. Stornajolo, p. 6 (μόνον ὁ στίχος 1) [1]. Martini, vol. II, p. 76.
Πέτρου μυηθεὶς τοῖς ἀπορρήτοις λόγοις,
τὴν τοῦ Θεοῦ κένωσιν εἰς βροτῶν φύσιν,
ἐν ᾗ τὸ διπλοῦν, ὢν Θεάνθρωπος, φέρει,
ταύτην καθεξῆς συντίθησι πανσόφως
ὁ δευτερεύων Μᾶρκος ἐν θεογράφοις.

8

Cod. R, f. 8v.
Ἀλλάτιος, p. 41. Fabricius, p. 29. Πατμ. Βιβλ., σ. 159. Ἱεροσ. Βιβλ. σ. 254. Coxe, στ. 47 (μόνον ὁ στίχος 1 ὡς συνέχεια ἄλλου).
Λόγων ὁ Μᾶρκος τὴν ἀείρρυτον χύσιν,
εἰς πλῆθος ἐκκένωσον, ἀντλήσας, ὅπως
κόσμος παρηγόρημα τοῦ δίψους λάβῃ.

---

56 *ἔργον* G   7 *Υἱῶν* A
73 *θεανθρώπως* A   5 *ὁ δεύτερος Μ.* H   v. quintus omisus est apud A (additus vero epigrammati *5*, quod sequitur in A)
81 v. om. R   *λέγων* Al   *χάριν* Q   2 *εἰς* om. R   *ἐκκένωσεν* X' *ὅτι* pro *ὅπως* Al   3 *κ. παρηγῶ ῥημάτων δίψος λάβοι* Al   *λάβει* R

---

[1] Οὗτος ἀναφέρει ὅτι ὁ Matthæius ἐξέδωκε τὸ ἐπίγραμμα τοῦτο· τὴν ἔκδοσιν δὲν εἶδον.

9

Ἀλλάτιος, p. 41. Fabricius, p. 29.
Τὴν ἄφραστον γέννησιν τὴν πρὸ αἰώνων
καὶ τὴν πρὸς ἡμᾶς σαρκικὴν παρουσίαν
ὁ Μᾶρκος ὁ πάνσεπτος διατρανώσας,
τοῦ Θεοῦ Λόγου, φρυκτωρεῖ πᾶσαν κτίσιν.

10

Ἀλλάτιος, p. 41. Fabricius, p. 29.
Μᾶρκος προβάλλει τοὺς θηγόρους λόγους
ἕλκει πλάνης τε καὶ σκότους βροτῶν γένος
πέμπει τε πρὸς φῶς τῆς ἀληθείας τάδε.
Τοίνυν δράμωμεν εὐσεβῶς πάντες, φίλοι,
5 *κόσμον λιπόντες τὸν μάταιον καὶ πλάνον,*
πρὸς δεσπότην εὔσπλαγχνον, εὐμενῆ λίαν.

11

Martini, vol. I, parte I, p. 188.
Ἐπέσχε χεῖρα Μᾶρκος ἄρτι τοῦ γράφειν,
ἐπεὶ τὸ σεπτὸν καὶ πυρίπνοον στόμα
τούτου διετράνωσεν εἰς πᾶσαν κτίσιν
Θεὸν φανέντα τοῖς βροτοῖς ἐπ' ἐσχάτων
5 *τῶν ἡμερῶν, Ὅς ἐστιν ἄχρονος Λόγος,*
καθὼς γράφουσι τῶν προφητῶν αἱ βίβλοι.

12

Λαούρδας, σσ. 192-193. (Οἱ στίχοι τοῦ Μιχ. Ἀποστόλη).
Εὐαγγελιστὰ Μάρκε τοῦ θεοῦ λόγου
ἰδοὺ τέτευχας τῆς ἄνω κληρουχίας·
αὐχένα εἰκάδι πέμπτῃ [1] Μάρκου ἔτμαγεν αἰχμή·
Ὦ πολιοῦχ' Ἐνετῶν μεγαθύμων Μάρκε ἀγῆνορ,
ῥύεο σεῖο πόλιν ἔκ γε δολορραφίης.

---

94 forsitan *Θείου*
112 *ἐπεὶ* scripsi *ἐπὶ* Δ   4 *ἐπ' ἐσχάτων* scripsi *ἐπεσχάτων* Δ

---

[1] Δηλ. Ἀπριλίου.

13

Μηναῖον Ἀπριλίου, ἐκδ. Βενετίας, ἡμ. 25η.

Σύροντες εἰς γῆν Μᾶρκον οἱ μιαιφόνοι,
πρὸς οὐρανοὺς πέμποντες αὐτὸν ἠγνόουν.

Εἰκάδι πέμπτῃ Μᾶρκον ἐνὶ χθονὶ ἄφρονες εἷλκον.

Γ' ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΟΝ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΗΝ ΛΟΥΚΑΝ

1

Anth. Palat. No 84. Κατάλ. Λαύρας, σ. 2.

Ἀθανάτου βιότοιο τελεσφόρα ἔργματα Χριστοῦ,
πυκτίου ἐν λαγόνεσσι σαφῶς ἐνέπασσέ γε Λουκᾶς.

2

Codd. G, f. 130v. N, f. 142v. S (ἀνὰ δύο στίχοι ὑπὲρ καὶ ὑπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελιστοῦ, καταλογάδην).

Ζωμαρίδης, p. 15. Πατμ. Βιβλ., σ. 56. Ἀλλάτιος, p. 41. Fabricius, p. 29. Εὐστρατιάδης, σ. 46. Κατάλ. Βατοπεδίου, σσ. 54, 171. Κατάλ. Λαύρας, σ. 3. Καλλίμαχος, σσ. 391-392. Ἱεροσ. Βιβλ., σ. 254. Coxe, στ. 47 (μόνον οἱ στίχοι 1, 2). Martini-Bassi, p. 395 (μόνον οἱ στίχοι 1, 5). Martini, vol. II, pp. 71 καὶ 77 (μόνον ὁ στίχος 1· ἀποδίδεται δὲ τὸ ἐπίγραμμα εἰς Νικήταν Δαβὶδ τὸν Παφλαγόνα). Tischendorf, p. 27 (μόνον γραφάς τινας).

Λουκᾶς ἠπιόθυμος ἀκεστορίης ἐπιΐστωρ,
ἀθανάτου Χριστοῖο γένος καὶ θέσκελα ἔργα
ἀτρεκέως κατέλεξε, καὶ ὡς θάνεν ἄμμε σαώσας
καὶ πάλιν ἐκ τύμβοιο θορών, μερόπεσσιν ἐδείχθη,
5 *ἔνθεν δ' οὐρανίην ὑπὲρ ἄντυγα Πατρὶ φαάνθη.*

3

Codd. G, f. 82v. P, f. 93v. R, f. 199v (οἱ στίχοι ἀποδίδονται εἰς Νικήταν φιλόσοφον τὸν Παφλαγόνα). A, f. 449r. H, f. 111r (τὸ ἐπίγραμμα ἀποδίδεται ὡσαύτως εἰς Νικήταν φιλόσοφον τὸν Παφλαγόνα).

13₃ *ἕλκον* lectio alia

1₁ *Λουκᾶν ἀ. βρότοιο* Ψ

2₁ ante v. 1 *Λουκᾶς διδάσκει καὶ συνάπτει τὸ δρᾶμα* E *ἐπιβήτωρ* Al 2 *ἀθανατοῖ* Pal. *ἀθανάτοι'* E' *Ἀθανάτοιο* Ti v. 2 om E 3 *ἀτρακέως* EE' *κατέλεξεν ὡς* GN 4 *ἐμίχθη* AlLTTi 5 *ὑπὲρ* omL

Ζωμαρίδης, p. 13, Πατμ. Βιβλ., σ. 60. Tischendorf, p. 27. Κατάλ. Λαύρας, σ. 2. Stornajolo, p. 7 (μόνον ὁ στίχος 1). Martini, vol. II, p. 7 (μόνον οἱ στίχοι 1, 7, θεωρούμενοι ὡς ἀρχαὶ δύο ἐπιγραμμάτων· ἀποδίδονται εἰς Νικήταν Δαβὶδ τὸν Παφλαγόνα).

Ζωῆς τὸν ἄρτον Χριστὸν ἠξιωμένος
φαγεῖν, ταφῆς λάμψαντα τῆς τριημέρου
Εὐαγγελιστὴς τυγχάνει Λουκᾶς τρίτος,
ᾧ Παῦλος αὐτός, οὐρανὸν φθάσας τρίτον,
5 *καί, τὴν ἄνωθεν, τῶν ὑπὲρ νοῦν καὶ λόγον*
λόγων ἀκούσας, ἐκμυεῖ θεωρίαν.
Οἵων ὁ Λουκᾶς εὐτυχεῖ διδασκάλων!
Οὕτως, ἄνωθεν οὗτος ἠκριβωμένος,
τὰ θεῖα θείως ἱστορεῖ, δεδειγμένος
10 *ῥήτωρ πυρίπνους, πάνσοφος θεηγόρος.*

4

Codd. V, f. 202v.N, f. 142v. R, f. 199v. A, f. 449r.

Πατμ. Βιβλ., σ. 159. Κουτλουμουσιανός, σ. 95. Ζωμαρίδης, p. 15 σημ. 5. Κατάλ. Λαύρας, σσ. 2 καὶ 5. Stornajolo, p. 7 (μόνον ὁ στίχος 1) [1]. Martini, vol. II, p. 77 (μόνον ὁ στίχος 1· ἀποδίδεται δὲ τὸ ἐπίγραμμα εἰς Νικήταν Δαβὶδ τὸν Παφλαγόνα).

Τρίτος δὲ Λουκᾶς ῥητορεύει μειζόνως
τοῦ μέχρις ἡμῶν μετριωθέντος Λόγου
τὴν παιδικὴν αὔξησιν· εἶτα καὶ μέσην,
καὶ τὴν τελείαν τῆς θεώσεως χάριν·
5 *Παῦλον γὰρ ἔσχε τεχνικὸν παιδοτρίβην.*

5

Cod. Θ, f. 22v.

Καλλίμαχος, σ. 397. Ἱεροσ. Βιβλ., σ. 254. Ἀλλάτιος, p. 41. Fabricius, pp. 29-30. Cyrillus, tom. I, p. 6 (μόνον οἱ στίχοι 1, 4).

3₂ *ταφοῖς* G *λάμψας τὰ τ τ.* R 4 *ὢ* PR *Παῦλον* P 5 *λόγων* PRA 6 *ἀ. καὶ μυεῖ θ.* A 7 *οἷον* G *οἷον* PRA 8 *οὗτως ἄ. οὕτως* P *οὗτος ἄ. οὗτος* R *οὗτος ἄ. οὕτως* A 9 *θεῖος* GH v. 9 om.A

4₄ *θεότητος* Z

[1] Ἐκεῖ λέγεται ὅτι ὁ Matthæius ἐξέδωκε τὸ ἐπίγραμμα· τὴν ἔκδοσιν ταύτην δὲν εἶδον.

Λουκᾶ πάρελθε καὶ ξένην φάνον τρίβον
τοῖς ἀσκόπως τρέχουσιν εἰς τρίβον πλάνης,
λαοῖς δὲ δεῖξον ἐν σκότῳ καθημένοις,
οἷον βλέπειν ἔδειξε φῶς Θεοφάνης.

6

Γρηγόριος Παλαμᾶς, 1, σ. 55.

Ὦ μόσχε Λουκᾶ τῆς τοῦ Θεοῦ γεωργίας!
Ἐνθάδε τὸν σὸν μυστικὸν σπόρον βλέπων
εὐαγγελικὸν βούλομαι δρέπειν στάχυν.

7

Ἀλλάτιος, p. 42. Fabricius, p. 30. Cyrillus, tom. I, p. 6 (μόνον οἱ στίχοι 1, 6).

Σάλπιγξ μεγίστη τῶν λόγων Λουκᾶς πέλει,
σάλπιγξ σοβοῦσα τὴν πλάνην τῶν δαιμόνων
καὶ πρὸς βίον λήγοντα μηδαμῶς γένος
βροτῶν τρέχειν πείθουσα καὶ ψυχῶν νόσον
5 *τοῖς φαρμάκοις λύουσα τῶν χρηστῶν λόγων·*
ἰατρὸς γὰρ σωμάτων καὶ ψυχῶν μέγας.

8

Ἀλλάτιος, p. 42. Fabricius, p. 30.

Τὸν συνάναρχον τῷ Πατρὶ Θεῷ Λόγον
ἐβρόντησας ἄριστα σεσαρκωμένον,
κηρύξας Αὐτοῦ τὴν ἐν γῇ παρουσίαν,
ὦ Λουκᾶ μάκαρ, ἐκ θεόπαιδος Κόρης.

9

Martini, vol. I, p. 188.

Καλλιγραφῶν πάρεστι Λουκᾶς ἐνθάδε
τρανῶν ἔλευσιν τοῦ Θεοῦ Πατρὸς Λόγου
καὶ θαυμάτων τὸ πλῆθος· εἶτα καὶ Πάθος
Ἀνάστασίν τε καὶ πρὸς οὐρανοὺς τρίβον·
5 *ἀποστολὴν δὲ Μαθητῶν εἰς ὅλην*
γῆν, τοῦ διδάξαι τῆς Ἀληθείας λόγον.

5₁ *ξένον* Al *φράσον* AlD 4 *Ἰωάννης* pro *Θεοφάνης* AlD
8₁ forsitan *Θεὸν* pro *Θεῷ*
9₆ *γῆν* scripsi *τὴν* Δ

10

Λαούρδας, σ. 177. (Οἱ στίχοι τοῦ Μιχ. Ἀποστόλη).

Λουκᾶς ἰατρὸς οὐ μόνον τῶν σωμάτων
ἀλλ' οὐδὲν ἧττον καὶ ψυχῶν παθημάτων.
Ὀγδοάτῃ δεκάτῃ [1] *μετεκίαθε Λουκᾶς γῆθεν·*
Ἀντιόχειά σε γείνατο μὲν Λουκᾶ μεγαλῆτορ,
5 *ἔργα δὲ σεῖο χειρὸς ἵκετο γῆς δι' ὅλης.*

11

Μηναῖον Ὀκτωβρίου, ἔκδ. Βενετίας, ἡμ. 18η.

«Εἰς Ἐμμαοὺς βλέπειν σε κἂν πρὶν εἰργόμην,
Λουκᾶς λέγει, τρανῶς σε νῦν Χριστὲ βλέπω».

Ὀγδοάτῃ δεκάτῃ πέρατος βίου ἔμμορε Λουκᾶς.

Δ' ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΟΝ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΗΝ ΙΩΑΝΝΗΝ

1

Anth. Palat., No 80. Κατάλ. Λαύρας, σ. 2.

Ἀρχιερεὺς Ἐφέσοιο θεηγόρος ἐκ Θεοῦ εἶπεν
πρῶτος Ἰωάννης, ὡς Θεὸς ἦν ὁ Λόγος.

2

Anth. Palat., No 81.

Καὶ λαλέοντος ἄκουσε Λόγου καὶ πέφραδεν αὐτός,
πρῶτος Ἰωάννης, ὡς Θεὸς ἦν ὁ Λόγος.

3

Anth. Palat., No 82.

Οὐρανίης σοφίης θεοτερπὲς δῶμα κιχήσας,
εἶπεν Ἰωάννης, ὡς Θεὸς ἦν ὁ Λόγος.

4

Codd. G, f. 130v (καταλογάδην). N, f. 86v. S (δύο στίχοι ὑπὲρ καὶ δύο ὑπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελιστοῦ).

1₁ *Ἰωάννης ἀρχιερεὺς Ἐφεσίο* Ψ

---

[1] Δηλ. Ὀκτωβρίου.

Ζωμαρίδης, p. 16 καὶ σημ. 1. Πατμ. Βιβλ., σ. 56. Κατάλ. Λαύρας, σσ. 3, 5. Κατάλ. Βατοπεδίου, σ. 54. Καλλίμαχος, σ. 392. Heinsius (εἰς προλεγόμενα) καὶ p. 276. Tischendorf, p. 27 (γραφάς τινας μόνον). Martini-Bassi, p. 395 (μόνον οἱ στίχοι 1, 4). Martini, vol. II, p. 71 (μόνον ὁ στίχος 1· δηλοῖ ἐπίσης ὅτι τὸ ἐπίγραμμα εἶναι tetrastichum).

Βροντήεις θεόφωνος Ἰωάννης πανάριστος
πρωτοτόκου σοφίης ὑπεράρχιον εὕρατο ἀρχήν,
πρωτοφανῆ γενετῆρα Θεοῦ Θεὸν αὐτογένεθλον.
Ἔνθεν ὀλεθροτόκων αἱρέσεων ἤμβλυνε φρένα.

5

Codd. N, f. 232v. R, f. 265. A, f. 450v.

Πατμ. Βιβλ., σ. 159. Κατάλ. Λαύρας, σσ. 2, 5. Ζωμαρίδης, p. 18 σημ. 1. Κουτλουμουσιανός, σ. 96. Stornajolo, p. 8 (μόνον ὁ στίχος 1). Martini, vol. II, p. 77 (μόνον ὁ στίχος 1).

Βροντῆς τὸν υἱὸν τίς βροτῶν μὴ θαυμάσῃ;
Ἀεὶ γὰρ οὗτος, ὡς ἐν ἀρχῇ, τὸν Λόγον
τῷ Πατρὶ δεικνὺς καὶ πρὶν οὐσιωμένον,
πάλιν τὸν Αὐτὸν γηγενῆ πεφηνότα
5 *τρανοῖ θεουργὸν καὶ παθητὸν σαρκίῳ.*

6

Cod. R, f. 265.

Ἀλλάτιος, p. 42. Fabricius, p. 30. Ἱεροσ. Βιβλ., σσ. 254-255. Cyrillus, tom. I, p. 6 (μόνον οἱ στίχοι 1, 5). Coxe, στ. 48 (οἱ στίχοι 1, 2, 3).

Βροντῆς γόνε, βρόντησον ὑψόθεν μέγα
καὶ σήμανον πῶς ἡ προάρχιος φύσις
Θεὸς βροτός τε καὶ Θεὸς πάλιν μένει.
Δίδου δὲ λύσιν τῶν ὀφλημάτων βίου
5 *Νικήτᾳ κοσμοῦντι τὸν χρόνου κύκλον.*

---

41 *Φθογγήεις* G *Βροντίης* OTTiEW *Βροντὴ μὲν θ.* F *Βροντῆς θ.* L 2 *ἐναρχὴν* pro *εὕρ. ἀρχὴν* G *εὕρετο* STT' 3 *π. γε τῆρα* G *Θεοῦ* om.GE 4 v.om. GELOTT'Ti *ὀλεθροκτόνων* N *ὀλεθροτόκον* S *φρένας* F *Ἔ.ὀ.φ.αἱ.ἤ.* pro metri concentione Heinsius protendit

51 *τὸν* om.A *οὐ* pro *μὴ* Z 2 *ὡς ἐναρχὴ τοῦ λόγου* A 4 *πεφυκότα* K 5 *πάθη τὸν* A

61 *B. γέγονε* R 2 *σήμερον* R *προάναρχος* R 5 *τοῦ χρόνου κυκλουμένου* R *Ἰωάννου* pro *Νικήτᾳ* D *Μανουὴλ* pro *Νικήτᾳ* X' *Ἰωάννου κοσμοῦντι τήνδε τὴν βίβλον* Al post v. 5 «*Εὐαγγελιστῶν τῶν σοφωτάτων λόγοις*» addit X'

7

Codd. V, f. 320v. G, f. 130r (καταλογάδην). P, f. 159r. A, f. 450v. Cr, f. 1r. C, f. 262v.

Ζωμαρίδης, p. 15. Πατμ. Βιβλ., σ. 60. Κατάλ. Λαύρας, σσ. 3, 4. Κυπρ. Σπουδαί, σ. 22. Tischendorf, p. 27. Stornajolo, p. 7 (μόνον ὁ στίχος 1).

Ὁ παρθένος τί; Τὸν τεκόντα τὸν κάτω
λιπών, τεκόντα τὸν Θεὸν κτᾶται μόνον.
Ὡς παρθένος γάρ, πρὸς τὸν ἐκ τῆς Παρθένου
καλοῦντα Χριστόν, οἷα συγγενὴς τρέχει.
5 *Ἐντεῦθεν εἰς τὸ στῆθος Αὐτοῦ γνησίως*
πεσών, ἐκεῖθεν τὴν ἄβυσσον λαμβάνει
τῆς γνώσεως καὶ πάντα πλουτεῖ τὸν κόσμον,
μυστηρίων ἄγνωστα καὶ τοῖς ἀγγέλοις.
Θεηγόρος τέταρτος οὖν Ἰωάννης
10 *Εὐαγγελιστής, ἀλλ' ἐν ὕψει δογμάτων*
πρῶτος, μέγιστος, ἄκρος, ἀρχὴ καὶ τέλος.

8

Cod. G, f. 130v.

Ζωμαρίδης, p. 16.

Λόγον γράφων ἄρρητον ὁ βροντῆς γόνος,
βροτοὺς ἔδειξε προσκυνητὰς τοῦ Λόγου.
Βροντῶν ὁ βροντῆς υἱὸς ἠγαπημένος,
ἐκ τῆς ἄνωθεν μυστικῆς θεωρίας,
5 *ὡς ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς Θεὸν Θεὸς Λόγος,*
βροτοὺς θεουργεῖ τοῖς θεοφθόγγοις λόγοις.
Βροντῆς γόνος σύ, πῦρ ἀπαστράπτεις λόγῳ·
κρουνοὺς πυρὸς γὰρ στέρνα βλύζει δεσπότου.

9

Cod. G, f. 131v.

Ζωμαρίδης, p. 18.

Βροντῆς τὸν υἱόν, ἀστραπὴν τὴν τοῦ λόγου,

---

72 *εἰπὼν* pro *λιπὼν* P *τὸν* om.P *κατὰ* pro *κτᾶται* P 3 *αὐτὸν* pro *πρὸς* A *τῆς* om.A 4 *λαλοῦντα* PA *συγγενεῖς* P *φθάνει* pro *τρέχει* A 6 *ἑλκύει* pro *λαμβάνει* A *λαμβάνει τ.ἄ.* C 7 *τῆς... τὸν* om.G *τ.γ. μάλιστα καὶ πλουτεῖ κτίσιν* A 8 *μυστήρια* P forsitan *ἀγνώστων* pro *ἄγνωστα* codd. 9 *θεηγόροις* AC *ἦν* pro *οὖν* Cr 10 *Εὐαγγελισταῖς* GAC

ὁρῶν σε γραπτὸν φωτιοῦμαι τοὺς νόας·
σὺ γάρ, προσάψας πυρσὸν ἀφράστων λόγων,
φθάνεις λῦσαι τὸν κόσμον ἐκ σκότους πλάνης.

10

Γρηγόριος Παλαμᾶς, 1, σσ. 53-54.

Πλήρης ὑπάρχων πίστεως τῆς ἐνθέου,
Εὐαγγελιστὰ Ἰωάννη παρθένε,
πλουτεῖς τὰ θεῖα τῶν ἀπορρήτων λόγων·
φέρων γὰρ ἔνδον Χριστὸν ἐνστερνισμένον
5 *τῆς εὐσεβείας ἐξαπλοῖς τὴν πυξίδα,*
καὶ τῆς Τριάδος ἐξανοίγων τὴν θύραν
σαφῶς ἐδείχθης ἠγαπημένος φίλος.
Ἀλλ', ὦ φαεινὲ βροντορῆτορ τῶν ἄνω,
τὸν ἐκ Θεοῦ λαβόντα τὴν σὴν πτωχείαν,
10 *σῴζοις λιταῖς σου πρὸς Θεὸν καὶ δεσπότην*
τὸν νοῦν ἁγνεύοντ' εἰς ἀληθείας φάος
καὶ τῶν ὀρεκτῶν ἀντέχεσθαι κρειττόνως.

11

Γρηγόριος Παλαμᾶς, 1, σ. 55.

Τὸν ἀετὸν σὲ τὸν θεόπτην τὸν μέγαν
ὁ Χριστὸς αὐτὸς ἀνὰ τὸ στῆθος φέρων,
τρανῶς λέγειν ἔοικε τῇ κοσμουργίᾳ :
«Σέβου τὸ δόγμα τῆς Ἐμῆς Μοναρχίας».

12

Κατάλ. Λαύρας, σ. 2.

Στήθει θεουργῷ τοῦ θεαρχικοῦ Λόγου,
Εὐαγγελιστὰ τῆς τριφαοῦς θεαρχίας,
ἐπικλιθείς, ἤντλησας ἀρρήτους λόγους.
Ἐν οὐρανοῖς θεουργῶν ποίμνιον [τὸ σὸν] σκέπε.

13

Ἀλλάτιος, p. 42. Fabricius, p. 30. Cyrillus, tom. I, p. 6 (μόνον οἱ στίχοι 1, 6).

9₂ *γραπτῶν* G ₃ *πρὸς ἄψας* G
10₈ *ὦ* scripsi *ὢ* Φ
12₄ *τὸ σὸν* delevi

Βροντὴ πέφυκεν ἡ θεηγόρος λύρα,
βροντῶσα, κηρύττουσα τῇ οἰκουμένῃ,
Ἰωάννης, ἄρρητον οὐσίαν, μόνην,
θείαν, τριφεγγῆ, δημιουργὸν τῶν ὅλων·
5 *ἔγνω γὰρ ὄντως καὶ γράφει θείᾳ βίβλῳ,*
καὶ νοῦν δᾳδουχεῖ καὶ καταυγάζει φρένας.

14

Ἀλλάτιος, p. 42. Fabricius, p. 30.

Αἴγλῃ τριφεγγεῖ τὸν νοῦν λελαμπρυσμένος,
ἤστραψας κόσμῳ βροντήσας ἀριδήλως,
τρανῶν τε τὴν σάρκωσιν τοῦ θείου Λόγου,
ὦ Θεολόγε, γόνε βροντῆς, ἐνθέως.

15

Martini, vol. I, parte I, p. 189.

Ἔνθους ὑπάρχει, τὴν ἀπόρρητον βλέπων
γέννησιν οὗτος, τοῦ πρὸ αἰώνων Λόγου,
βροντῆς ὁ κληθεὶς υἱὸς ἐκ Πατρὸς Λόγου,
τοῦ νῦν φανέντος ἐξ ἀχράντου Παρθένου,
5 *ἥνπερ διεβρόντησεν εἰς οἰκουμένην,*
ὡς ἀστραπῆς φῶς τὴν ἀλήθειαν φάνας.

16

Cod. Cr, f. 1r.
Κυπρ. Σπουδαί, σ. 22.

Ὁρᾷς συνῆξε τὰς ὀφρῦς πως ὡς νέφη,
ὕσαι τὰ θεῖα πᾶσι βροντῆσαι θέλει·
τοὖδ' ἀστραπῆς φαίνοντος τὰ φάη πλέον.

17

Cod. Cr, f. 1r.
Κυπρ. Σπουδαί, σ. 22.

Βροντῆς ἄνω μὲν θείας ἐξαστραψάσης,
τόνδ' ἐκμυούσης τὴν μονάδος Τριάδα,
νοῦν, ὥπας ἧρεν οὗτος ἀντενωπίως.

15₆ *ὡς* scripsi *Ὦ* Δ
17₃ *νοῦν* scripsi *νοεῖν* cod.

18

Cod. Cr, f. 1r, 1v.

Κυπρ. Σπουδαί, σ. 22.

Μυστηριώδη καὶ ξένην ὁρῶν θέαν,
νοῦν, βλέμμ' ἄνω μέν, χεῖρα δ' οὖν μύστην φέρει,
ἧ καὶ βροντ<αῖς> βροντῆς θεολογῶν παῖς, πᾶσιν
ἔφησε συνάναρχον, ὁ βροντῆς γόνος,
5 *τῷ Πατρὶ καὶ Πνεύματι τὸν Θεὸν Λόγον*
καὶ τὸν ἁπάντων δημιουργὸν κτισμάτων.
Τοίνυν σιώπα πᾶς τις ἀλλοτριόφρων,
στόμα τὸ λάλον σὸν φιμώθητι, σίγα,
εἰ δ' οὖν καταφλέξει σε πῦρ τὸ τῆς δίκης.

19

Λαούρδας, σ. 175. (Οἱ στίχοι τοῦ Μιχ. 'Αποστόλη).

Ὃν εἶπε Χριστὸς ἠγαπημένον φίλον,
πάρεστιν αὐτῷ νῦν καλῶν θεὸν λόγον.
Ἔκπτατο γαίης ἰσόθεος φῶς εἰκάδι ἕκτη[1]*·*
ἄγξε κυάνωπα Ἰωάννης ἐπὶ οἴνοπα πόντον
5 *νήσου ἀπωσάμενος ἣν ἐς ἔτ' ἀμφιέπει.*

20

Λαούρδας, σ. 194. (Οἱ στίχοι τοῦ Μιχ. 'Αποστόλη).

Κἀμοὶ μέγιστε πέμψον νῦν θεολόγων,
καθὼς ἔπεμψας ρώμην τῷ Χρυσοστόμῳ·
ὀγδοὰ θ'[2] *ὑψιπέτοιο τάφος ρέα φύσατο μάννα*
αἱρετικῶν δ' ἄρα ἠπεδανοὺς ἀπεφήνατο μύθους
5 *θεολόγος, φάμενος ἀρχῇ ἐόντα λόγον.*

21

Μηναῖον Σεπτεμβρίου, ἔκδ. Βενετίας, ἡμ. 26η.

Πατρὸς παρέστης ἠγαπημένῳ Λόγῳ,
πάντων Μαθητῶν ἠγαπημένε πλέον.

Πρός γε Θεὸν μετέβη βροντῆς πάϊς εἰκάδι ἕκτη.

18₃ ἧ scripsi ἡ cod. <αῖς> addidi 8 τὸν scripsi τῶν cod.
20₃ forsitan ὀγδοάθ'

---

[1] Δηλ. Σεπτεμβρίου, ἡμέραν καθ' ἣν ἑορτάζεται ἡ μετάστασις τοῦ Εὐαγγελιστοῦ.
[2] Δηλ. Μαΐου.

22

Μηναῖον Μαΐου, ἔκδ. Βενετίας, ἡμ. 8η.

Οὐ βρῶσιν ἀλλὰ ῥῶσιν ἀνθρώποις νέμει
τὸ τοῦ τάφου σου μάννα, μύστα Κυρίου.

Ὀγδοάτῃ τελέουσι ῥοδισμὸν βροντογόνοιο.

Ε' ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΤΕΣΣΑΡΑΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΑΣ

Codd. N', f. 14v. G, f. 166r.

Ζωμαρίδης, p. 21. 'Αλλάτιος, p. 39. Fabricius, p. 27. Κουτλουμουσιανός, σ. 96. Γρηγόριος Παλαμᾶς, 1, σ. 54. Coxe, στ. 48. Martini, vol. I, parte I, p. 143. Βέης, σ. 45 (μόνον ὁ στίχος 1).

Ἡ τετρὰς ὧδε τῶν Μαθητῶν τοῦ Λόγου
ἐκχεῖ τὸ ῥεῦμα τῶν ἀειρύτων λόγων·
τοίνυν ὁ διψῶν μὴ κατόκνει τοῦ πίνειν,
ψυχὴν κατάρδων καὶ ποτίζων τὰς φρένας.

---

4 ψυχὰς κατάρδει κ. ποτίζει τ.φ. GM post v. 4 alii 17 v. sequuntur apud Al

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΟΥΜΝΟΣ ΝΟΤΑΡΙΟΣ ΧΑΝΔΑΚΟΣ

Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Γεωργίου Χούμνου ἐκ Χάνδακος τῆς Κρήτης εἶναι γνωστὴ ἔμμετρος παράφρασις εἰς ὁμοιοκαταλήκτους πολιτικοὺς στίχους τῶν δύο πρώτων βιβλίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Τῆς παραφράσεως ταύτης ἐκλογαὶ ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ F. H. Marshall ἐκ τοῦ ὑπ᾽ ἀριθ. Addit. 40724 εἰκονογραφημένου χειρογράφου τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου [1]. Πλὴν τοῦ χειρογράφου τούτου, τὸ ποίημα παραδίδεται καὶ διὰ τῶν ἤδη ὑπὸ τοῦ K. Krumbacher [2] ὑποδειχθέντων κωδίκων Vindobon. theol. græc. 244 (olim 297), φ. 2-19 καὶ Marcian. græc. cl. IX, cod. 17 (=Collocazione 385), φ. 1-70, περιείχετο δ᾽ ἐπίσης καὶ εἰς κώδικα ἀνήκοντά ποτε εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ζακύνθου Νικόλαον Κατραμῆν καὶ ὑπ᾽ αὐτοῦ καταγραφέντα [3], ἀλλ᾽ ἀφανισθέντα, δυστυχῶς [4]. Τὸ ἔργον, τοῦ ὁποίου κριτικὴν ἔκδοσιν παρασκευάζει ἀπὸ μακροῦ ὁ καθηγητὴς κ. Γ. Μέγας, συνετέθη ἀσφαλῶς πρὸ τοῦ ἔτους 1493, καθ᾽ ὃ ἐγράφη ὁ μαρκιανὸς κῶδιξ [5], ἐκ τούτου δὲ συνάγεται ὅτι ὁ ποιητὴς ἤκμασε κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΕ´ αἰῶνος. Καὶ τὸ μὲν ὀνοματεπώνυμον τούτου Γεώργιος Χοῦμνος παραδίδεται ὑπὸ πάντων τῶν σήμερον σωζομένων

[1] Old Testament Legends from a greek poem on Genesis and Exodus by Georgios Chumnos. Edited with Introduction, Metrical Translation, Notes and Glossary from a Manuscript in the British Museum by F. H. Marshall, M. A., Cambridge, 1925.

[2] Κρουμβάχερ, Ἱστορία τῆς Βυζαντηνῆς Λογοτεχνίας μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Σωτηριάδου, ἐν Ἀθήναις, τόμ. 3, 1900, σ. 69 (§ 348).

[3] Νικολάου Κατραμῆ, Φιλολογικὰ Ἀνάλεκτα Ζακύνθου, ἐν Ζακύνθῳ, 1880, σ. 169-182 (ἀριθ. Λ´). Ὁ Κατραμῆς ὀρθῶς διέγνωσεν ὅτι πρόκειται περὶ τῆς «Κοσμογεννήσεως» τοῦ Γ. Χούμνου, γνωστῆς εἰς αὐτὸν καὶ ἐκ τοῦ μαρκιανοῦ καὶ βιενναίου κώδικος, τῆς ὁποίας καὶ ἐδημοσίευσεν ἀποσπάσματα.

[4] Βλ. Λ. Χ. Ζώην ἐν «Ἰονίῳ Ἀνθολογίᾳ», τόμ. 8 (1934), σ. 202 παρέχοντα δι᾽ ἐπιστολῆς τὴν σχεδὸν ἀπίστευτον πληροφορίαν ὅτι τὸ χειρόγραφον τοῦτο, ὡς καὶ πάντα τὰ λοιπὰ τοῦ Κατραμῆ, ἐκάη τῇ ἐντολῇ του μετὰ τὸν θάνατόν του!

[5] Βλ. Γ. Α. Μέγαν κρίνοντα τὴν ἔκδοσιν τοῦ Marshall ἐν «Byzantinish-Neugriechische Jahrbücher», τόμ. 7 (1930), σ. 210. Πρβλ. καὶ John Cavarnos ἐν «Κρητικοῖς Χρονικοῖς», τόμ. 4 (1950), σ. 7 κ.ἑξ., δημοσιεύοντα ἐκ τοῦ κώδικος τούτου (ἀλλὰ κατὰ τρόπον, δυστυχῶς, λίαν ἀτυχῆ) «Ἀνέκδοτα ποιήματα τοῦ Ἀνδρέου Σκλεγγίου».

κωδίκων [1], ἡ δὲ γενέτειρα αὐτοῦ πόλις Χάνδαξ ὑπὸ μόνου τοῦ βιενναίου [2]. Πλὴν τῶν δύο ὅμως τούτων στοιχείων, ἤτοι τοῦ ὀνοματεπωνύμου καὶ τῆς πατρίδος τοῦ ποιητοῦ, οὐδὲν ἄλλο περὶ αὐτοῦ ἦτο γνωστὸν μέχρι σήμερον εἰς τὴν ἔρευναν. Ἀνεξακρίβωτος παραμένει ἐπίσης ὁ σύνδεσμός του πρὸς τὴν γνωστὴν ἐπιφανῆ βυζαντινὴν οἰκογένειαν τῶν Χούμνων [3].

Διὰ τοῦ παρόντος σημειώματος θὰ προτείνωμεν ταυτισμόν, ὅστις, ἐὰν ἀληθεύῃ, ἔρχεται νὰ ἐπαυξήσῃ τὰς ὡς ἄνω περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Κρητὸς ποιητοῦ πενιχροτάτας γνώσεις μας διὰ τῆς παροχῆς ἑτέρας χρονολογικῆς περὶ τῆς ζωῆς του ἐνδείξεως, ὡς καὶ διὰ τῆς δηλώσεως τοῦ ἐπαγγέλματος αὐτοῦ.

Εἰς τὴν ὑπὸ χρονολογίαν 29 Ἰουνίου 1502 διαθήκην τῆς ἐν Χάνδακι Μαρίας Καπέλλαινας, ἐκδεδομένην ὑπὸ τοῦ Κ. Σάθα [4], ἀναγινώσκομεν ἐν ἄλλοις: «...*Εἶτα ἀφίημι τῷ Γεωργίῳ τῷ ἐμῷ υἱῷ πᾶσαν τὴν ἐμὴν προῖκα δοθεῖσαν ἐμοὶ παρὰ τοῦ πατρός μου ἐν τῷ καιρῷ τῆς ὑπανδρείας μου, καθὼς φαίνεται γραφῇ τοῦ κὺρ Γεωργίου Χούμνου νο-*

[1] Ἐν τέλει τοῦ ποιήματος τὸ βαπτιστικόν του ἔχει ὑποκορισθῆ εἰς τὸν λονδίνειον κώδικα:

Γεωργίτζη Χούμνος μὲ σπουδὴ ἐβάλθηκεν νὰ γράψῃ
στὴν Γένεσιν καὶ Ἔξοδον σὲ ῥῆμαν νὰ τὴν Τάξιν

(βλ. F. H. Marshall, Ἔνθ᾽ ἀνωτ., εἰσαγωγῆς σ. XIII, σημ. 1). Τὸ τελευταῖον τοῦτο δίστιχον τοῦ ποιήματος φέρεται ὡς ἑξῆς εἰς τοὺς ἄλλους κώδικας (κατ᾽ ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Μέγα, διαθέτοντος φωτοτυπίας τούτων):

Marc. gr. 385 (φ. 71r):

Γεώργιος Χούμνος μὲ σπουδὴν ἐβάλθικεν ν᾽ αὐγάλῃ
τὴν ἔξοδον καὶ γέννησιν, σὲ ῥῆμα νὰ τὴν βάλει:

Vindobon. theol. gr. 244 (φ. 19v):

Γεώργης Χούμνος μὲ σπουδὴν ἐβάλθηκε νὰ γράψῃ
τὴν ἔξοδον καὶ γέννησιν εἰς ῥῆμα νὰ συντάξῃ

[2] Βλ. τὴν ἐπιγραφὴν τούτου παρὰ Krumbacher-Σωτηριάδου, Ἔνθ᾽ ἀνωτ., ὡς καὶ παρὰ G. Wagner, Carmina græca medii ævi, Lipsiæ 1874, προλόγου σ. IX: «*Παλαιὸν διὰ στίχων ποιηθὲν παρὰ κύρου Γεωργίου Χούμνου τοῦ ἐκ τῆς περιβοήτου τῶν νήσων καὶ εὐδαίμων Κρήτης ἐκ πόλεως Χανδάκου*».

[3] Παρὰ Ν. Κατραμῇ, Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 170, ὁ Γ. Χοῦμνος φέρεται ἀκμάσας περὶ τὸ 1450, ἀμαρτύρως ὅμως. Ἡ δὲ ὑπό τινων προσονομασία του ὡς Βυζαντίου (βλ. Γ. Α. Μέγαν, Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 210-211) ὀφείλεται, καθ᾽ ἡμᾶς, οὐχὶ εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει γέννησιν ἢ μακρὰν διαμονήν του, ἀλλ᾽ εἰς ἁπλῆν συσχέτισίν του πρὸς τοὺς αὐτόθι Χούμνους.

[4] Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, ἐπιστασίᾳ Κ. Ν. Σάθα, ἐν Βενετίᾳ, τόμ. 6 1877, σ. 680-681, ἀριθ. 17.

ταρίου... Ἐὰν δὲ ὁ εἰρημένος μου υἱὸς ἀποθάνῃ πρὸ τῆς νομίμου ἡλικίας (δὲ ἐτὰ λεγίτιμα), ἔστωσαν πάντα τὰ ἐμὰ πράγματα... εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ ἐπιλεγομένου Σκουλούδη διὰ τὴν ψυχήν μου, μετὰ δὲ τὴν ῥηθεῖσαν ἡλικίαν αὐτοῦ ἔστωσαν ὅπου ὁ ῥηθεὶς Γεώργιος βουλήσεται...» κλπ.

Ὡς προκύπτει ἐκ τῆς διαθήκης ταύτης, ὁ ἐν αὐτῇ μνημονευόμενος νοτάριος Χάνδακος Γεώργιος Χοῦμνος θὰ ἔζη βεβαίως, ἂν μὴ εἰσέτι κατὰ τὸ ἔτος τῆς συντάξεως αὐτῆς 1502—τοῦθ' ὅπερ δὲν ἀποκλείεται, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει προτεταγμένον τοῦ ὀνόματός του τὸ «τοῦ ποτέ», ὡς γίνεται συνήθως προκειμένου περὶ τεθνεώτων—ἀσφαλῶς ὅμως 15-20 ἔτη τὸ πολὺ πρὸ τοῦ ἔτους τούτου, ἤτοι περὶ τὸ 1480 ἢ 1485, ὅτε θὰ ἐνυμφεύθη ἡ διαθέτις, ἂν κρίνωμεν ἐκ τοῦ ὅτι ὁ υἱός της Γεώργιος ἀναφέρεται εἰς τὴν διαθήκην ὡς εἰσέτι ἀνήλικος.

Πράγματι δέ, εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Σπ. Θεοτόκη παρατιθέμενον κατάλογον τῶν συμβολαιογράφων τῆς Κρήτης, τῶν ὁποίων νοταριακαὶ πράξεις διασώζονται σήμερον εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας, φέρεται (ὑπ' ἀριθ. 137) καὶ ὁ *Γεώργιος Κόμνος*, συμβολαιογράφος ἐν Χάνδακι ἀπὸ τοῦ 1480 μέχρι τοῦ 1500 [1], ὅστις βεβαίως δὲν εἶναι ἄλλος τοῦ ἐν τῇ ἀνωτέρω διαθήκῃ μνημονευομένου. Κατὰ ταῦτα ὁ χρόνος τῆς δράσεως τοῦ νοταρίου Γεωργίου Χούμνου ἐν Χάνδακι [2], ὡς ἐμφαίνεται ἔκ τε τῆς διαθήκης καὶ τοῦ καταλόγου, συμπίπτει ἀπολύτως πρὸς τὸν τῆς ἀκμῆς τοῦ ποιητοῦ (πρὸ τοῦ 1493). Ἀλλὰ καὶ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ νοταρίου, ὅστις βεβαίως ἔπρεπε νὰ ἔχῃ βαθμόν τινα παιδεύσεως, πᾶν ἄλλο ἢ ἀσυμβίβαστον θὰ ἦτο πρὸς τὴν ἰδιότητα στιχουργοῦ, οἷος ὁ τῆς παραφράσεως. Θεωροῦμεν λοιπὸν πιθανώτατον ὅτι ὁ νοτάριος τοῦ Χάνδακος Γεώργιος Χοῦμνος (1480-1500) καὶ ὁ ὁμώνυμος Κρὴς ποιητὴς εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον.

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

---

[1] Σπυρίδωνος Μ. Θεοτόκη, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν μνημείων τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἰδίᾳ τῆς Κρήτης ἐν τῷ Κρατικῷ Ἀρχείῳ τοῦ Βενετικοῦ Κράτους, ἐν Κερκύρᾳ, ἄ.ἔ. (1926), σ. 81.

[2] Ἂν μάλιστα θεωρήσωμεν τὸν παρὰ Σπ. Θεοτόκη, Ἔνθ' ἀνωτ., φερόμενον ὑπ' ἀριθ. 138 Ἀνδρέαν Κόμνον, συμβολαιογράφον Χάνδακος ἀπὸ 1508-15 9, ὡς υἱὸν καὶ διάδοχον τοῦ Γεωργίου, τότε δέον νὰ τάξωμεν τὸν θάνατον τοῦ τελευταίου ὀλίγον πρὸ τοῦ 1508.

ΜΑΞΙΜΟΥ ΤΟΥ ΜΑΡΓΟΥΝΙΟΥ ΟΜΙΛΙΑ ΕΠΙ ΔΙΑΛΛΑΓΗ

(Ἐκ τῶν καταλοίπων Β. Α. Μυστακίδου)

Τὸ παρελθὸν [1] ἔτος, ἐκδίδων ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Β. Μυστακίδου δύο ἐπιστολὰς Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου εἶχον ἐκφράσει τὴν εὐχήν, ὅπως ἐκδοθῇ συντόμως ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἐπὶ τῇ διαλλαγῇ μετὰ τοῦ Γαβριὴλ Σευήρου, μητροπολίτου Φιλαδελφείας, γενομένη ὁμιλία [2].

Ἤδη, ἐκπληρῶν τὴν κατὰ τὸ παρελθὸν δοθεῖσαν ὑπόσχεσιν, ἐκδίδω ἐκ τοῦ 90οῦ φακέλλου τῶν καταλοίπων Β. Μυστακίδου [3] τὴν ὁμιλίαν ταύτην, ἡ ὁποία τυγχάνει ἀντίγραφον τῆς ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 328 κώδικι τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου.

Ἡ ὁμιλία ἀναφέρεται εἰς τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1590 γενομένην διαλλαγὴν τοῦ Μαργουνίου μετὰ τοῦ Σευήρου. Τὸ ἔτος 1590 εἶναι πράγματι ἔτος λίαν κρίσιμον διὰ τὰς σχέσεις τοῦ Μαργουνίου καὶ Σευήρου καὶ τὴν ἔκβασιν τῆς μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν ἔριδος, ἡ ὁποία ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ 1583 [4]. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο κατ' ἀρχὰς μὲν ἡ ἔρις ἀποκορυφοῦται, εἶτα κοπάζει καὶ τέλος ἐπανίσταται πάλιν δεινὴ μεταξὺ τῶν δύο ἀρχιερέων.

Ἀλλ' ἂς ἴδωμεν ἀνετώτερον τὰς κατὰ τὸ 1590 σχέσεις τοῦ Μαργουνίου καὶ τοῦ Σευήρου.

Ὁ Κυθήρων Μάξιμος Μαργούνιος [5], ἀφ' ὅτου ἐσυκοφαντήθη ὑπὸ τοῦ Φιλαδελφείας ὡς πρεσβεύων τὰ τῶν Λατίνων δόγματα, ἔγραφε πρὸς τὸν

---

[1] ΕΕΒΣ, Κ', 1950, σσ. 331-339.

[2] Ἔνθ' ἀν. σ. 331, ἐν ὑποσημειώσει 3.

[3] Κ. Ι. Δυοβουνιώτης, Τὰ ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Β. Μυστακίδου κατάλοιπα αὐτοῦ, ΕΕΒΣ, ΙΕ', 1939, σ. 373.

[4] Μ. Παρανίκας, Περὶ Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου ἐν ΕΦΣΚ, Γ', σ. 25. Ἐπίσης καὶ ἔν τινι ἐπιστολῇ τοῦ Μαργουνίου πρὸς Γαβριὴλ Ροδίτην ἐκδοθείσῃ ὑπὸ Νικολάου Β. Τωμαδάκη ἐν ΕΕΒΣ, Κ', σ. 330.

[5] Τὸ παρελθὸν ἔτος εἶχον ὑποσημειώσει (ἐν ΕΕΒΣ, Κ', σ. 332) βιβλιογραφίαν τῶν περὶ Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου γραφέντων. Πολλὰ ὅμως δὲν ἐσημείωσα τότε, ἄλλα δὲ ἐγράφησαν κατὰ τὸ διαρρεῦσαν χρονικὸν διάστημα. Διὰ τοῦτο σημειῶ καὶ ἐν τῷ παρόντι συμπληρωτικὴν βιβλιογραφίαν τῆς κατὰ τὸ παρελθὸν ἀναγραφείσης. Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, Ὑμνογραφικὰ καὶ Ἁγιολογικὰ Ἰωάννου τοῦ

πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίαν Β΄ καὶ πρὸς τὸν Μελέτιον Πηγᾶν παρακαλῶν αὐτούς, ὅπως μεριμνήσουν διὰ τὴν συγκρότησιν συνοδικοῦ δικαστηρίου, ἵνα κρίνῃ τὴν ὅλην ὑπόθεσιν [1]. Ἀμφότεροι ὅμως, ὁ Ἱερεμίας Β΄ καὶ ὁ Μελέτιος Πηγᾶς, θέλοντες νὰ διατηρήσουν τὴν εἰρήνην τῆς Ἐκκλησίας καὶ νομίζοντες ὅτι ἡ σύγκλησις συνοδικοῦ δικαστηρίου θὰ ἦτο πρὸς βλάβην τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡσυχίας, ἀπέστειλαν ἐπιστολὰς πρὸς τὸν Μαργούνιον καὶ τὸν Σευῆρον προτρέποντες αὐτοὺς εἰς διαλλαγήν [2]. Αἱ ἐπιστολαὶ αὗται ἔφθασαν εἰς χεῖρας τῶν παραληπτῶν, ἀλλὰ καὶ πάλιν ὁ Σευῆρος, ἐμμένων εἰς τὰς ἀντιλήψεις αὐτοῦ, δὲν δέχεται νὰ συνδιαλλαγῇ μετὰ τοῦ Μαργουνίου [3]. Κατόπιν ὅμως

Ξένου καὶ τρεῖς νέοι συγγραφεῖς κανόνων ΕΕΒΣ, Κ΄, 1950, σσ. 314 - 330, ἔνθα ἐκδίδεται ἐπιστολὴ Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου πρὸς Γαβριὴλ Ροδίτην. Polychronis K. Enepekides, Der Briefwechsel des Maximos Margunios, Bishop von Kythera (1549 - 1602) ἐν «Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gessellschaft», Band I, 1951, pp. 13 - 66. Μ. Γεδεών, Ἐπιστολαὶ πρὸς τὸν πατριάρχην Ἱερεμίαν Β΄ τὸν Τρανόν. «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» ΛΒ΄, 1912, σσ. 194 - 197. Δημήτριος Γ. Καμπούρογλους, Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, τόμος Α΄, σσ. 83 - 86, τόμος Β΄, σσ. 63 - 64, 193 - 220. D. Ioannis Chrysostomi contra Iudæos Homiliæ VI opera Davidis Hœschelii, Augustani, Anno MDCII (Ἐκδίδονται δύο ἐπιστολαὶ τοῦ Μαργουνίου, μία *«τοῖς εὐσεβέσι καὶ φιλοχρίστοις χριστιανοῖς»* καὶ ἑτέρα *«Δαυίδῃ τῷ Ἑσχελίῳ»*). Ioannes A. Fabricius, Bibliotheca Græca sive notitia scriptorum veterum Græcorum Editio Nova. Curante Gottlieb Christophoro Harles. Volumen decimum. Hamburgi a.C. MDCCCVII, σσ. 130 - 132. Volumen undecimum a.C. MDCCCVIII, σσ. 693 - 697. Θεοφίλου Κορυδαλλέως, Ἔκθεσις περὶ Ἐπιστολικῶν τύπων κτλ. Ἐν Ἄλλῃ τῆς Σαξωνίας ͵αψξη΄ (Ἐκδίδονται δύο ἐπιστολαὶ τοῦ Μαργουνίου, μία *«Δαυίδῃ τῷ Ἑσχελίῳ»* (ἐν σ. 71) καὶ ἑτέρα *«Σαμουήλῳ τῷ ὁσιωτάτῳ καὶ σοφωτάτῳ»*, σσ. 71 - 72). Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς ἐν V. Vremennik, I, 1894, σσ. 218 - 220 (ἔνθα βιβλιοκρίνων τὸ τοῦ Β. Α. Μυστακίδου, Ὁ Ἱερὸς κλῆρος κατὰ τὸν ις΄ αἰ. ἐκδίδει «δευτέραν τοῦ Μαργουνίου διαθήκην», σσ. 219 - 220).

[1] Χ. Χαραλαμπάκης, Κρητικὸς Ἀστήρ, Β΄, 1908, σ. 348. Ὅρα καὶ ἐπιστολὴν Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου τῷ Παναγιωτάτῳ Ἱερεμίᾳ γεγραμμένην *«Ἐνετίηθεν ἐλαφηβολιῶνος εἰκοστῇ κατὰ τὸ ͵αφϟ΄ ἔτος τὸ σωτήριον»* ἐν τοῖς ὑπ᾽ ἀρ. 79 (σσ. 174 - 175) καὶ 101 (σσ. 269 - 272) κώδιξι τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς.

[2] Πρβλ. Χ. Χαραλαμπάκης, Ἔνθ᾽ ἀν. σ. 348. Διοκαισαρείας Ἀριστάρχου, Γαβριὴλ ὁ Σευῆρος, μητροπολίτης Φιλαδελφείας, Νέα Σιών, ΚΒ΄, 1927, σ. 345.

[3] Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Μαργουνίου πρὸς τὸν πανοσιώτατον καὶ λογιώτατον κύριον Διονύσιον, γραφεῖσα *«Ἐνετίηθεν ἐλαφηβολιῶνος ε΄ ἱσταμένου κατὰ τὸ ͵αφϟ΄ ἔτος τὸ σωτήριον»* (κώδικες 79, σσ. 9 - 10, καὶ 101, σσ. 13 - 14 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς), ἧς παραθέτομεν ἀπόσπασμα: *«Δεινὸν ἡ οἴησις, τὸ δὲ ἰσχυρογνῶμον ἐν τοῖς κακῶς τισιν ἐγνωσμένοις καὶ ὅλως παγχάλεπον, ἀδελφῶν ἐν Χριστῷ πανοσιώτατε ἅμα καὶ λογιώτατε, καὶ οὐκ ἂν ῥᾳδίως τοῖς οὕτω διακειμένοις ἀνθρωπίνη θεραπεία τις ἐπιγένοιτο»*.

πολλῶν παρακλήσεων καὶ τοῦ Ἱερεμίου Β΄ καὶ τοῦ Πηγᾶ ἐπιτυγχάνεται ἡ μετὰ τῶν δύο τούτων ἱεραρχῶν διαλλαγή. Ἦτο δὲ ἡ συμφιλίωσις αὕτη διὰ τὸν Μαργούνιον, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, μία ἀνακούφισις. Τοῦτο κατανοῶν ὁ Μαργούνιος ἀποστέλλει πρὸς διαφόρους σεβαστοὺς αὐτοῦ φίλους ἱεράρχας ἐπιστολὰς διὰ τῶν ὁποίων ἀναγγέλλει τὸ χαρμόσυνον γεγονός. Οὕτω ἐπιστέλλων ὁ Κυθήρων πρὸς τὸν Μέγαν Πρωτοσύγκελλον τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας Διονύσιον, γράφει μεταξὺ ἄλλων [1]: *«Ἡ ἀναστάσιμος τῶν ἡμερῶν ἤγετο, τὸ συνοδικὸν πρὸ μικροῦ ἀπειλήφαμεν γράμμα, τί γὰρ ἔδει παθεῖν τοιούτων ἡμῖν γενομένων ἀφορμῶν; ἡνώμεθον ψυχικῶς, διηλλάγμεθον θεϊκῶς, εἴθε καὶ διαμείνοιμεν ἄχρι τέλους, Θεοῦ τε καὶ τῶν σῶν εὐχῶν βοηθούμενοι»* [2].

Τὴν ἡμέραν τῆς Ἀναστάσεως λοιπὸν *«θαργηλιῶνος ζ΄ ἱσταμένου κατὰ τὸν ͵αφϟ΄ον ἔτος τὸ σωτήριον»* [3] ἐπετεύχθη, μετὰ ἑπτὰ ἐτῶν ὅλων ἔριδας, ἡ πολυπόθητος τῶν δύο τούτων ἀνδρῶν τῆς Ἐκκλησίας διαλλαγή. Ἐπ᾽ αὐτῇ δὲ τῇ διαλλαγῇ ὁ Μαργούνιος ἀπήγγειλε καὶ τὴν κατωτέρω ἐκδιδομένην Ὁμιλίαν [4].

Ἀλλά, φεῦ, ἡ διαλλαγὴ αὕτη δὲν διήρκεσεν *«ἄχρι τέλους»*. Ἦτο μία συμβατικὴ συμφιλίωσις, παρ᾽ ὅλον ὅτι ὁ Κυθήρων τὴν ἐδέχθη εἰλικρινῶς, ὡς δείκνυται καὶ ἐκ τῆς καθόλου συμπεριφορᾶς αὐτοῦ κατὰ τὸν μετὰ τὴν διαλλαγὴν χρόνον.

Ἐνωρὶς ἤρχισεν ἡ ψύχρανσις εἰς τὰς μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν σχέσεις. Ὁ Μάξιμος, μὴ ἀφιστάμενος τοῦ προσφιλοῦς εἰς αὐτὸν θέματος περὶ τῆς ἑνώσεως τῶν δύο Ἐκκλησιῶν καὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἑρμηνείας εἰς τὸ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Παναγίου Πνεύματος δόγμα, ἐπανέρχεται καὶ πάλιν εἰς αὐτό,

[1] Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ΕΦΣΚ, ΙΖ΄, 1886, σ. 69. Ἐκ τοῦ ὑπ᾽ ἀρ. 101 κώδικος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς (σσ. 288 - 290) πληροφορούμεθα ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἐγράφη *«Ἐνετίηθεν θαργηλιῶνος ζ΄ ἱσταμένου κατὰ τὸ ͵αφϟ΄ ἔτος τὸ σωτήριον»*.

[2] Καὶ ἔν τινι πρὸς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολῇ (κώδικες 79, σσ. 184 - 185 καὶ 101, σσ. 284 - 285 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, ἐπίσης καὶ Κ. Σάθα, Βιογραφικὸν Σχεδίασμα περὶ τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β΄, σσ. 107 - 108) ἐπιστέλλων ὁ Κυθήρων *«Ἐνετίηθεν θαργηλιῶνος ἑβδόμῃ ἱσταμένου κατὰ τὸ ͵αφϟ΄ ἔτος σωτήριον»* γράφει· *«κἂν ὅτι μάλιστα ἐναπειλημμένον ἔχοιεν τὸ ἀκριβοδίκαιον, διὰ φρικτῆς μυστηρίων τελετῆς κατὰ τὴν λαμπρὰν καὶ ἀναστάσιμον ἱερουργημένης ἀλλήλοις διηλλάγημεν καὶ ἄλλους, ἐπὶ τῷ παραδόξῳ τῆς ἑνώσεως, ὅσον οὐκ ἂν εἴποι τις, πνευματικῶς εὐφρανθῆναι γεγόναμεν αἴτιοι»*.

[3] Κατὰ ταῦτα ἡ διαλλαγὴ ἐγένετο τὴν 17ην Ἀπριλίου τοῦ 1590.

[4] Περὶ τῆς ἡμερομηνίας τῆς ὁμιλίας: Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου, Νέα Σιών, ΙΗ΄, 1923, σσ. 717 - 718. Χ. Χαραλαμπάκης, Κρητικὸς Ἀστήρ, Β΄, 1908, σ. 348.

ἀποστέλλει δὲ πρὸς τὸν Ἱερεμίαν Β΄ τὸ *«πρὸ δύο ἐτῶν συντεθὲν Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Παναγίου Πνεύματος μετά τινος ἀφιερωτικῆς ἐπιστολῆς»* [1]. Ἐπίσης εἰς Γερμανίαν ἑτοιμάζεται νέα τοῦ Ἐγχειριδίου ἔκδοσις. Ταῦτα πάντα πληροφορηθεὶς ὁ Φιλαδελφείας ἐξαγριοῦται καὶ οὕτω ἐπαναρχίζει ἡ ἔρις.

Ὁ Κυθήρων ὅμως προβαίνων εἰς τοιαύτας ἐνεργείας δὲν κινεῖται ἐκ κακῶν σκοπῶν. Τοὐναντίον. Ὡς λέγει εἴς τινα ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Ἱερεμίαν Β΄, γραφεῖσαν *«Ἐνετίηθεν ἑκατομβαιῶνος ζη΄ ἐπὶ ιη΄ ,αφϟ΄»* ἡ περὶ τὰ δόγματα ἐνασχόλησις καὶ ἡ ἀκριβὴς γνῶσις τούτων *«τοῖς κακῶς διεστηκόσι τοῦ Χριστοῦ μέλεσι καὶ σφαλερῶς περὶ τὸ γλαφυρὸν τοῦ δόγματος, ὡς δὲ καὶ τὴν ἱερὰν ἀγάπην κραδαινομένην ἐπικουρίαν δικαίαν τινὰ προσπορίσαιτο»* [2]. Ἑπομένως ὁ Μαργούνιος ἐπανεκδίδει τὸ Ἐγχειρίδιον ὄχι διὰ νὰ ἐπανάψῃ *«τῆς ἔριδος τὸν πυρσόν»*, ἀλλ᾽ ἵνα ἑδραιωθῇ διὰ τῆς ἐπανεκδόσεως τοῦ Ἐγχειριδίου, ἡ περὶ τὰ δόγματα γνῶσις καὶ ἄρα ἡ πρό τινος γενομένη διαλλαγή.

Ὁ Γαβριὴλ ὅμως, ἀνειλικρινῶς φερόμενος πρὸς τὰ καθόλου συμπεφωνημένα, εὗρεν *«εὐπρόσωπον ἀφορμήν»*, ἵνα δικαιολογήσῃ τὴν ἀνειλικρινῆ αὐτοῦ στάσιν, τὴν ἐπανέκδοσιν τοῦ Ἐγχειριδίου.

Ὁ Κυθήρων ἤδη, μῆνα μόνον μετὰ τὴν διαλλαγήν, κατανοῶν τὸ ἀσταθὲς αὐτῆς εἶχεν ἐπιστείλει πρὸς τὸν Ἱερεμίαν Β΄ ἐπιστολήν, διὰ τῆς ὁποίας ἐπληροφόρει αὐτὸν περὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Ἐγχειριδίου καὶ ἐν τῇ ὁποίᾳ ὑποδηλοῦται ἡ λύπη αὐτοῦ διὰ τὴν ἀνειλικρινῆ τοῦ Σευήρου στάσιν. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη γραφεῖσα *«σκιρροφοριῶνος δευτέρᾳ ἐπὶ ιη΄ κατὰ τὸ*

---

[1] *«Τῷ παναγιωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ Κωνσταντινουπόλεως καὶ οἰκουμενικῷ πατριάρχῃ κυρίῳ Ἱερεμίᾳ, Μάξιμος ταπεινὸς ἐπίσκοπος, χάριτος τὸ ἐς ἐπίδοσιν». «Ἐνετίηθεν, ἑκατομβαιῶνος θ΄ ἐπὶ δεκάτῃ κατὰ τὸ ,αφϟ΄ ἔτος τὸ σωτήριον τῆς ἐνσάρκου τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν οἰκονομίας»* (Κῶδιξ 101, σσ. 380 - 382 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς καὶ Κ. Σ ά θ α, Βιογραφικὸν Σχεδίασμα, σ. 113). Γράφει δ᾽ ἐν αὐτῇ ὁ Μαργούνιος. *«Καὶ τὸ πρὸ δύο ἐτῶν συντεθέν μοι περὶ τῆς τοῦ Παναγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως πονημάτιον διά τινος προσφωνητικοῦ γράμματος ἀφιερωθέν σοι νῦν παρ᾽ ἐμοῦ, ὅσον οὔπω διαπεμφθήσεταί σοι, παναγιώτατε δέσποτα, ἐπειδὰν ἀσφαλοῦς τινὸς εὐπορίσωμεν διακομιστοῦ»*. Πράγματι ἐπιστολὴ τοῦ ἰδίου Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου πρὸς τὸν πατριάρχην Ἱερεμίαν, γεγραμμένη *«Ἐνετίηθεν ἑκατομβαιῶνος ς΄ φθίνοντος κατὰ τὸ ,αφϟ΄ ἔτος τὸ σωτήριον»* πληροφορεῖ ἡμᾶς περὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Ἐγχειριδίου μετὰ τοῦ ἀφιερωτικοῦ γράμματος (Κῶδιξ 101, σσ. 382 - 384, τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, καὶ Κ. Σ ά θ α, Βιογραφικὸν Σχεδίασμα, σσ. 114 - 115). *«Ἰδού σοι καὶ τῶν ἡμετέρων συγγραμμάτων ἑκάτερον διαπέμπεται, παναγιώτατε δέσποτα· ὧν θάτερον μὲν πάλαι τῇ ἡμετέρᾳ παναγιότητι προσπεφώνηται καίτοι παρ᾽ ἐμοὶ διαμεῖναν, μετ᾽ οὐ πολὺ διὰ τὴν τότε τῇ καθ᾽ ἡμᾶς Ἱερᾷ Ἐκκλησίᾳ ἐπεισφρήσασαν σύγχυσιν»*.

[2] Μ. Γ ε δ ε ώ ν, Ἐπιστολαὶ πρὸς τὸν πατριάρχην Ἱερεμίαν Β΄ τὸν Τρανόν. «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια», ΛΒ΄, 1912, σ. 196.

,αφϟ΄ ἔτος τὸ σωτήριον» εὑρίσκεται ἐν τῷ ὑπ᾽ ἀρ. 328 κώδικι τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου καὶ ἐν ἀντιγράφῳ, ἐν τῷ ὑπ᾽ ἀρ. 90 φακέλλῳ τῶν καταλοίπων Β. Α. Μυστακίδου [1]. Διὰ τὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν ἔχει ἡ ἐπιστολὴ αὕτη, καθ᾽ ὅσον δι᾽ αὐτῆς δείκνυται ὅτι ἤδη μετὰ μῆνα μόνον ἀπὸ τῶν διαλλαγῶν ἤρχισεν ἡ ψύχρανσις εἰς τὰς μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἱεραρχῶν σχέσεις, ἐκδίδομεν καὶ ταύτην ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Β. Μυστακίδου μετὰ τὴν Ὁμιλίαν, ὡς ἐν ἐπιμέτρῳ.

Μετὰ τὴν ἐπανάληψιν τῆς ἔριδος, ἤδη ἔχομεν πληθὺν ἐπιστολῶν τοῦ Κυθήρων πρὸς διαφόρους, διὰ τῶν ὁποίων ἐκφράζεται ἡ λύπη αὐτοῦ διὰ τὴν ἀνειλικρινῆ τοῦ Φιλαδελφείας στάσιν [2], καὶ συγχρόνως ὁ πόθος διὰ

---

[1] Κ. Δ υ ο β ο υ ν ι ώ τ η ς, ΕΕΒΣ, ΙΕ΄, 1939, σ. 373.

[2] Οὕτως ἐπιστολὴ τοῦ Μαργουνίου πρὸς τὸν Μέγαν Πρωτοσύγκελλον <Διονύσιον> σταλεῖσα *«Ἐνετίηθεν, μαιμακτηριῶνος ἐνάτῃ φθίνοντος κατὰ τὸ ,αφϟ΄ ἔτος τὸ σωτήριον»* γράφει· *«Ἐγὼ δὲ καὶ τοῦτο κατολοφύρομαι, καὶ ὅτι εἰς μάτην ὠνείδισαν τὴν ψυχήν μου οἱ μισοῦντές με δωρεάν»* (Κώδικες 79, σσ. 52 - 53, καὶ 101, σσ. 75 - 78, τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς). Ἐπίσης ἑτέρα πρὸς τὸν πατριάρχην Ἱερεμίαν Β΄ ἀποσταλεῖσα *«Ἐνετίηθεν, μαιμακτηριῶνος ε΄ φθίνοντος ,αφϟα΄»* γράφει· *«μετὰ γὰρ πρῶτον καὶ δεύτερον καὶ τρίτον γράμμα συνοδικόν, προσαπειλοῦν αὐτῷ (τῷ Φιλαδελφείας) τὰ χείρω, εἰ μὴ μεταμάθοι, ἅπερ αὐτόθεν κακῶς μεμάθηκε, μετὰ παραινέσεις τε καὶ προτροπὰς εἰς διαλλαγήν, μετ᾽ αὐτὰς διαλλαγάς, μετὰ τὴν διὰ τῶν ἀχράντων μυστηρίων γενομένην ἀγάπην, ὑπούλως καὶ αὖθις, ἵνα μὴ τἆλλα λέγω, τοὐμὸν ὑποδείκνυσι γράμμα* (τὸ ἐν εἴδει ἐπιστολῆς Ἐγχειρίδιον, ἐννοεῖ ἐνταῦθα) *καὶ τὸν νοῦν, ὅπως καὶ πρότερον, διαστρέφει πανούργως»* (Κώδικες 79, σσ. 39 - 42, καὶ 101, σσ. 56 - 61, τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, ἐπίσης Κ. Σ ά θ α ς, Βιογραφικὸν Σχεδίασμα, σσ. 126 - 128).

Ἀλλὰ καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν Φιλαδελφείας ὁ Μαργούνιος ἐπέστελλεν, ὑπενθυμίζων αὐτῷ τὰ τῆς διαλλαγῆς καὶ τὴν κατὰ ταύτην γενομένην κοινωνίαν τῶν ἀχράντων μυστηρίων. Οὕτως ἔν τινι ἐπιστολῇ γράφων *«μαιμακτηριῶνος δευτέρᾳ ἐπὶ δέκα κατὰ τὸ ,αφϟ΄ ἔτος τὸ σωτήριον»* λέγει· *«Σὺ δ᾽ ἄλλα μὴ πρὸ τῆς εὐσεβείας αὐτῆς τὸ ἐφ᾽ ὅ πεπραγμάτευται κέρδος ἀπαμβλύνῃς τε καὶ ἀπομειώσῃς, ἀλλὰ καὶ τῆς ἡμετέρας προσδοκίας καὶ πλέον τι προσκερδάνοις τῇ πρὸς τοὖργον ἐμπαρασκεύῳ ὅ τι μάλιστα ἑτοιμότητι, ποιήσεις δ᾽, εὖ οἶδα ὅτι, καὶ πρὸς τὸ χρέος ἀπιδὼν καὶ τὴν ἀξίαν καὶ τὴν ἡμῶν αὐτῶν, πρὸς δὲ καὶ τῶν λοιπῶν μεγίστην ὠφέλειαν, τὸ δὲ πάντων μέγιστον εἰς Θεοῦ εὐαρέστησιν»* (ΕΕΒΣ, Κ΄, 1950, σσ. 337 - 338). Ἐν ἑτέρᾳ δ᾽ ἐπιστολῇ γραφείσῃ *«βοηδρομιῶνος θ΄ ἱσταμένου κατὰ τὸ ,αφϟα΄ ἔτος τὸ σωτήριον»* ὁ αὐτὸς Μαργούνιος λέγει πρὸς τὸν Φιλαδελφείας. *«Ἀλλὰ τί ἡμῖν κοινὸν τοῖς ἔξωθεν, πάρεστι γάρ σοι, εἰ μόνον τοῦθ᾽ ἕλοιο, ἐκ τῶν τῆς Ἱερᾶς Γραφῆς λογίων τῶν χθὲς ἀναγινωσκομένων, ῥᾷόν τε καὶ εὐπρεπέστερον καὶ τὸ θέατρον τῆς διαλλαγῆς ἐνεχθῆναι καὶ οὐκ ἀνατρέψεις, οἶμαι, τὴν τῶν μυρίων ταλάντων συγχώρησιν διὰ τὴν τῶν ἑκατὸν δηναρίων ἀπόκτησιν... Διαλλάγηθι τοίνυν ἡμῖν, ἀνδρῶν ἱερώτατε,... λώφησον δή τι τοῦ θυμοῦ καὶ λῦσον τὴν ὀργήν, κἂν δικαία ᾖ, δάμασον τὸν λογισμὸν καὶ τὸ πᾶν φιλοσόφως ἀνένεγκε καὶ δεῖξον ὅτι καὶ ἀπὸ βραχείας ἐπιστολῆς τοσαύτην ἰσχὺν ἡ τοῦ Πνεύματος ἔχει χάρις»* (Κώδικες 79, σσ. 139 - 141, καὶ 101, σσ. 219 - 222, τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς).

τὴν σύγκλησιν συνοδικοῦ δικαστηρίου, τὸ ὁποῖον θὰ ἐκδικάσῃ τὴν ὅλην ὑπόθεσιν.

Ἐν τέλει ἐπετεύχθη ἡ σύγκλησις τοῦ δικαστηρίου κατ᾽ Ὀκτώβριον τοῦ 1592, τὸ ὁποῖον, ἐκδικάσαν τὴν ὑπόθεσιν, ἠθῴωσε τὸν Μάξιμον καὶ προέτρεψε τὸν Φιλαδελφείας εἰς διαλλαγήν. Ἡ διαλλαγὴ αὕτη, ἡ καὶ διατηρηθεῖσα μέχρι τέλους, ἐπετεύχθη κατὰ τὸ 1593 [1].

Ἤδη προβαίνομεν εἰς τὴν χρονικὴν τοποθέτησιν τῆς Ὁμιλίας καὶ περαιτέρω εἰς τὴν ἔκδοσιν αὐτῆς μετὰ καὶ τῆς πρὸς τὸν πατριάρχην Ἱερεμίαν Β´ ὑπὸ τοῦ Κυθήρων ἀποσταλείσης ἐπιστολῆς κατὰ *«σκιρροφοριῶνα δευτέρᾳ ἐπὶ ιθ τοῦ ͵αφϟ´»*.

Ἡ Ὁμιλία ἀναφέρεται εἰς τὴν κατὰ Πάσχα 1590 γενομένην διαλλαγὴν καὶ οὐχὶ εἰς βραδύτερον ἐπελθοῦσαν μεταξὺ τῶν δύο ἱερῶν ἀνδρῶν συμφιλίωσιν [2]. Εἶναι δὲ κατὰ τὸ περιεχόμενον ὁμιλία προτρεπτική, παρορμῶσα ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν τοὺς μέχρι τοῦ νῦν ἐρίζοντας ἱεράρχας, πρὸς ἀγάπην, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ τὸν λαόν, πρὸς ἐφαρμογὴν τοῦ τοῦ Κυρίου· *«τί δὲ βλέπεις τὸ κάρφος τὸ ἐν τῷ ὀφθαλμῷ τοῦ ἀδελφοῦ σου, τὴν δὲ ἐν τῷ σῷ ὀφθαλμῷ δοκὸν οὐ κατανοεῖς ;»* [3].

Εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς ὁμιλίας ἀφορμὴν ἔδωκέ μοι τὸ κατάλοιπον τοῦ ἀειμνήστου Β. Μυστακίδου. Πλὴν τοῦ καταλοίπου τούτου, ἔλαβον ὑπ᾽ ὄψιν καὶ τὸν ἐκ τοῦ ὁποίου τὸ ἀντίγραφον τοῦτο προέρχεται κώδικα ὑπ᾽ ἀρ. 328 [4] τοῦ

[1] Χ. Χαραλαμπάκης, «Κρητικὸς Ἀστὴρ» Γ´ (1908), σ. 357.

[2] Ὁ Κ. Σάθας ἐν ΝΦ, σ. 214 γράφει, ὅτι ἡ Ὁμιλία αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὴν κατ᾽ Ἰούνιον 1594 γενομένην διαλλαγήν. Τὸ ὅτι ὅμως ἡ Ὁμιλία ἀναφέρεται εἰς τὴν κατὰ Πάσχα 1590 γενομένην διαλλαγὴν δείκνυται καὶ ἐκ τῶν ἑξῆς: Μάξιμος ὁ Μαργούνιος γράφων κατὰ *«μαιμακτηριῶνα δευτέρᾳ ἐπὶ δέκα κατὰ τὸ ͵αφϟ´»* πρὸς τὸν Φιλαδελφείας Γαβριὴλ ἀναφέρει ρητῶς τὴν Ὁμιλίαν (ὅρα ΕΕΒΣ, Κ´, 1950, σσ. 337 - 338). Ἐπίσης ὁ αὐτὸς Μαργούνιος γράφων *«Ἐνετίηθεν, θαργηλιῶνος ζ´ φθίνοντος κατὰ τὸ ͵αφϟβ´ ἔτος τὸ σωτήριον»* πρὸς τὸν Μελέτιον Πηγᾶν (κώδικες 79 καὶ 101 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς) ἀναφέρει τὰ ἑξῆς *«μετὰ γὰρ τὴν ἐπὶ τοῦ ἄμβωνος αὐτῷ γενομένην εὐπρεπῆ δημηγορίαν»*. Ἐπίσης γράφων *«τῇ κατὰ Κωνσταντινούπολιν ἐν Χριστῷ συναθροισθείσῃ ἱερᾷ συνόδῳ, πατράσι παναιδεσιμωτάτοις καὶ κυρίοις ἐν ἱερωτάτοις» «ἐνετίηθεν, πυανεψιῶνος γ´ ἱσταμένου κατὰ τὸ ͵αφϟβ´ ἔτος τὸ σωτήριον»* (κώδικες 79, σσ. 208 - 214 καὶ 101, σσ. 336 - 364 καὶ Μ. Παρανίκας, Περὶ Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου, ΕΦΣΚ, Ι´, σσ. 24 - 29) λέγει· *«ὅτι μὲν οὖν ἐμοὶ τὰ τῆς μετὰ ταῦτα διαλλαγῆς παντοιοτρόπως διήττηται, οὕτω μέντοι, ἵνα κατὰ Θεὸν καὶ τοὺς ἱεροὺς νόμους γένηται ἡ διαλλαγή, μαρτυρεῖ μοι τρία ἢ τέτταρα γράμματα εἰς τὴν ἐπὶ τοῦτο προτροπὴν γεγενημένα, καὶ μάρτυς μου τὸ συνειδὸς καὶ συμμαρτύρηταί μοι τὸ θεῖον ἄνωθεν καὶ ὁ ἐξυφανθείς μοι ὁποιοσοῦν λόγος, ὥσπερ γεγονυῖαν ταύτην ὑποθέμενος καὶ μάρτυρές μοι πολλοί»*.

[3] Ματθ. ζ´, 3.

[4] Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ΙΒ, Δ´, 1899, σ. 303.

ἐν Κωνσταντινουπόλει Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου καὶ ἐκδίδω τὴν Ὁμιλίαν, ἀντιπαραβάλλων αὐτὴν πρὸς τὰ εἰς τοὺς ὑπ᾽ ἀρ. 79 (ιθ´ αἰ.) [1] σσ. 216 – 220 καὶ 101 (ιη´ αἰ) [2] σσ. 290 – 298 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς καὶ 1126 (ιη αἰ.) [3] τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, φφ. 142α – 144α, ἀθηναϊκοὺς κώδικας εὑρισκόμενα ἀντίγραφα τῆς Ὁμιλίας. Ἐπίσης δὲ καὶ πρὸς τὰ κείμενα τῶν ἐκδόσεων Κ. Δυοβουνιώτου [4] καὶ Κ. Σάθα [5].

ΠΑΝΑΓ. Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

[1] ΝΕ Δ´, 1907, σ. 112.

[2] ΝΕ Δ´, 1907, σ. 373.

[3] Ἰ. Σακκελίωνος, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, 1892, σ. 204.

[4] Κ. Δυοβουνιώτης, Μάξιμος ὁ Μαργούνιος, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», Δ´, 1920, σσ. 166 - 168, 209.

[5] Ὁ Κ. Σάθας ἐξέδωκεν ἐν ΝΦ, 1868, σσ. 214 - 215 μικρὸν μέρος τῆς Ὁμιλίας (ἀπὸ τῶν στίχων 4 - 7 καὶ 70 - 82).

Α΄

Κῶδιξ Μετοχίου Παναγίου Τάφου Κωνσταντινουπόλεως 328 (ις΄ αἰ.).

23α **Ὁμιλία σύντομός τις καὶ αὐτοσχέδιος ἐπὶ τῇ γενομένῃ διαλλαγῇ Γαβριήλου τοῦ πανιερωτάτου ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας, καὶ Μαξίμου ἐπισκόπου Κυθήρων.**

Εὐφραινέσθωσαν οἱ οὐρανοὶ καὶ ἀγαλλιάσθω ἡ γῆ, σκιρτησάτωσαν τὰ
5 *ὄρη, ὅσοι τε θεοειδεῖς νόες καὶ οὐράνιοι καὶ ὅσοι ἐπίγειοι καὶ τούτων ὅσοι αἰθέριον καὶ μακάριον τὸ ἐνδιαίτημα ἔχουσι καὶ τῶν χαμερπῶν τούτων τῷ πρὸς τὸ θεῖον προσεγγισμῷ, ἀνώτεροί τε καὶ ὑψηλότεροι καθεστήκασιν, εἴ τῳ φίλον, τῷ ἀναγωγικωτέρῳ χρωμένῳ τοῦ τρόπου, οὕτω τὰς ἐν τοῖς ἱεροῖς λογίοις συλλαβὰς ἑρμηνεύειν· καὶ γὰρ εἰ μεγάλη χαρὰ γίνεται ἐν*
10 *οὐρανῷ ἐπὶ ἑνὶ ἁμαρτωλῷ μετανοοῦντι, αὕτη δὲ ὥσπερ ὁδῷ βαδίζουσα,*
23β *μέχρι καὶ | τῶν ἐσχάτων τῇ οἱόν τινι συναισθήσει πρόεισι καὶ παναρμόνιον τὴν χορείαν καθίστησι, πῶς οὐ μεῖζον, ὅπερ ἐν ἡμῖν ἀγαθοπρεπῶς ἐνήργησεν ἡ χάρις τοῦ πνεύματος; τίνα δὲ τῶν εἰρημένων οὐκ ἂν κατευ-*

S i g l a :

Α = Ὁ ὑπ' ἀρ. 1126 κῶδιξ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης.
Β = Ὁ ὑπ' ἀρ. 79 κῶδιξ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς.
Γ = Ὁ ὑπ' ἀρ. 101 κῶδιξ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς.
Δ = Ἡ ἔκδοσις τῆς ὁμιλίας ὑπὸ Κ. Δυοβουνιώτου ἐν «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», τόμ. Δ΄, 1920, σσ. 166 - 168, 209.
Σ = Ἡ ὑπὸ Κ. Σάθα ἔκδοσις τῆς ὁμιλίας ἐν «Νεοελληνικῇ Φιλολογίᾳ», σσ. 214 - 215.

---

1 - 3 *Ὁμιλία σύντομος γενομένη ἐπὶ τῇ διαλλαγῇ Γαβριὴλ τοῦ πανιερωτάτου Φιλαδελφείας ἀρχιεπισκόπου* ΑΓΔ *Ὁμιλία σύντομος γενομένη ἐπὶ τῇ διαλλαγῇ Γαβριὴλ τοῦ πανιερωτάτου Φιλαδελφείας* Β 3 *τοῦ Μαργουνίου* addit Β 4 *εὐφρανέσθωσαν* Σ *σκιρτάτωσαν* Β *σκιρτησάσθωσαν* Σ 5 *ὄρη εὐφροσύνην, ὅσοι* Β *νόοι* Α 6 - 7 *τῷ προσεγγισμῷ τῷ πρὸς τὸ θεῖον* ΑΒΓΔΣ 8 *εἴτε* Δ *φίλων* Α *ἀναγκαιοτέρῳ* Β 8 - 9 *τὰς ἐν τοῖς ἱεροῖς λόγοις, οὕτως ἑρμηνεύειν συλλαβὰς* ΑΓΔ *τὰς ἐν τοῖς ἱεροῖς λογίοις οὕτως ἑρμηνεύειν συλλαβὰς* Β 9 *γίγνεται* Γ 11 *καὶ μέχρι* ΑΒΓΔ *οἱόν τινι* om. ΑΒΓΔ 12 *χορηγίαν* ΑΔ 12 - 13 *ἐνεργήσει* Δ 13 *τίνα τούτων ἁπάντων οὐκ* ΑΒΓΔ 13 - 14 *κατευφράνῃ* Δ

Test. 4 «*Εὐφραινέσθωσαν οἱ οὐρανοὶ καὶ ἀγαλλιάσθω ἡ γῆ*», Ψαλμοὶ 95, 11 (Πρβλ. Παραλειπομένων Α΄ 16, 31 καὶ Ἡσαΐας 49, 13). 9 - 10 «*Οὕτω χαρὰ ἔσται ἐν τῷ οὐρανῷ ἐπὶ ἑνὶ ἁμαρτωλῷ μετανοοῦντι*», Λουκ. ιε΄ 7.

φράνοι δυὰς ψυχῶν τήν τε τάξιν τὴν ἑαυτῆς ἐπεγνωκυῖα καὶ ἧς ἀπε-
15 *στράφη κακῶς εἰρήνης, εἰς ἐκείνην αὖθις ὀψὲ γοῦν ἐπανήκουσα καὶ τῷ τῆς ἀγάπης συνδέσμῳ ἑνουμένη τε ἑαυτῇ καὶ ἀλλήλους ἀλλήλοις συνδέουσα; καὶ γὰρ ἐλθεῖν τὰ σκάνδαλα ἐπάναγκες ἦν καὶ εὐαγγελικὴ ἡ ἀπόφασις καὶ πρᾶξαι ἡμᾶς καὶ παθεῖν τι ἀνθρωπινώτερον τῷ λόγῳ τοῦ σαρκίου, ᾧπερ ἄνωθεν συνδεδέμεθα, ἵνα κἀκ τούτου ἐπικερδάνωμέν τι, τὸ εἰς τοὐπιὸν ἀρρη-*
20 *κτότερον· καὶ τοῦτό γε ἔργον τοῦ πανσόφου Θεοῦ, μήτοι γε ἐξ ἀγαθῶν ἀγαθά, ἀλλὰ δὴ καὶ ἐκ τῶν χειρόνων ἐξάγειν τὰ κρείττονα· τοῦτο δὲ πῶς γίνεται; ὢ τῆς περὶ ἡμᾶς τοῦ Θεοῦ ὑπεραγάθου προνοίας, χάριτι καὶ ταπεινότητι, ἐκείνης μὲν θεόθεν ἐκχεομένης ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν καὶ τῆς ἀγάπης παρασκευαζούσης τὰ ὑπεκκαύματα, ταύτης δὲ συνεισφερούσης τὰ παρ'*
25 *ἡμῶν· φθανόμεθα γὰρ ἅπαντες μᾶλλον ἢ φθάνομεν ἐν τοῖς κατορθώμασι καὶ τῆς δεξιᾶς τοῦ Ὑψίστου, ψαλμικῶς εἰπεῖν, ἡ ἡμετέρα ἀλλοίωσις. Τῇ δὲ πρὸς τὸν ταπεινώσαντα ἑαυτὸν καὶ ὑπήκοον μέχρι θανάτου γενόμενον αὖθις πρὸς δύναμιν ἐξομοιώσει καὶ πάνσοφον δι' ἡμᾶς καὶ ἡμῶν πρὸς Θεὸν γενόμενον διαλλάκτην δεσπότην τὸ τῆς ἀγάπης φῶς ἀστραπτόμεθα· καὶ τὸ μεσό-*
30 *τοιχον λοιπὸν τοῦ φραγμοῦ διαλέλυται ὁποῖον ἄν τις τοῦτο καὶ οἰηθείη τὸ ὑπὸ τοῦ σπορέως τῶν κακῶν εἰς τὴν ἡμῶν παμπονήρως ἐπινοηθὲν κάκωσιν καί τις ὥσπερ φλογίνη ῥομφαία, ἡ ἐπεγειρομένη ἑκατέρωθεν ἄμυνα, καὶ τοῦ παραδείσου τῶν καλῶν ἡμᾶς ἐξορίζουσα, καλῶς ποιοῦσα τὰ νῶτα δίδωσιν· ὑμεῖς δὲ τί φατὲ πρὸς τοῦτο οἱ κομπάζοντες τὸ ἀνέκ<κ>λητον; οἱ*
35 *τὸν κώνωπα διυλίζοντες, καὶ τὴν κάμηλον καταπίνοντες; οἱ τὴν δοκὸν παραβλέποντες τὴν ὑμετέραν, καὶ τὸ κάρφος τὸ ἐν τῷ ὀφθαλμῷ τοῦ ἀδελφοῦ ἐκβάλλειν ἀποπειρώμενοι; οἱ περὶ τὰ ἀλλότρια καὶ μόνον ὁποιαοῦν πταί-*

---

14 *ἐπιγνωκυῖα* Δ 16 *καὶ ἀλλήλοις ἄλλοις* Α *καὶ ἀλλήλοις ἄλλους* ΒΓΔ 17 *γὰρ ἔδει ἐλθεῖν* ΑΒΓΔ *ἐπάναγκες ἦν* om. ΑΒΓΔ 18 - 19 *ᾧ συνδεδέμεθα* ΑΒΓ *ᾧ ἄνωθεν συνδεδέμεθα* Δ *κἄτι* Α *κἂν* Δ 19 *ἐπικερδαίνωμεν* ΒΔ *εἰς τοὐπιὸν* om. ΑΒΓΔ 19 - 20 *ἐγκριτώτερον* Β 20 *γὰρ* ΒΓΔ *τοῦ πανσόφου* om. ΑΒΓΔ 21 *ἀγαθὰ* om. Γ 22 *ἐκ τῆς* Δ *χάριτί τε καὶ* ΑΒΓΔ 23 *ἐκχεομένης θεόθεν* ΑΒΓ *θεόθεν* om. Δ 25 *γὰρ πάντως ἢ φθάνομεν ἅπαντας ἐν* Α *γὰρ πάντως ἢ φθάνομεν ἅπαντες* ΒΓΔ 27 *ἑαυτὸν* om. Β 28 - 30 *γενόμενον μέχρι θανάτου αὖθις πρὸς δύναμιν ἐξομοιώσει καὶ πάνσοφον δι' ἡμᾶς καὶ ἡμῶν πρὸς Θεὸν γενόμενον διαλλάκτην* Α *γενόμενον μέχρι θανάτου αὖθις πρὸς δύναμιν ἐξομοιώσει καὶ πάνσοφον δι' ἡμᾶς καὶ ἡμῶν πρὸς Θεὸν* ΒΓ *γενόμενον μέχρι θανάτου... δι' ὑμᾶς... Θεὸν* Δ 29 - 30 *καὶ λοιπὸν τὸ μεσότοιχον* ΑΒΓΔ *τοῦτο* om. Β 31 *κάκισιν* Δ 32 *ἐπεγειρομένη ὁποιαοῦν* ΑΒΔ 33 - 34 *δίδοσιν* Γ 34 *ἡμεῖς* Δ *ἀνέγκλητον* ΑΒΓΔ 37 *ἐκβαλεῖν* ΑΔ

Test. 34 - 35 «*Οἱ διυλίζοντες τὸν κώνωπα καὶ καταπίνοντες τὴν κάμηλον*», Ματθ. κγ΄ 24. 35 - 36 «*Τί δὲ βλέπεις τὸ κάρφος τὸ ἐν τῷ ὀφθαλμῷ τοῦ ἀδελφοῦ σου τὴν δὲ ἐν τῷ σῷ ὀφθαλμῷ δοκὸν οὐ κατανοεῖς;*», Ματθ. ζ΄ 3.

σματὰ ὀξυωποῦντες τε καὶ πολὺ τὸ περίεργον ἐνδεικνύμενοι, περὶ δὲ τὰ ὑμέ-
τερα ἀκηδιῶντες καὶ ἀμβλυώττοντες ; πότερον πείθομεν ὑμᾶς ὅτι καὶ ἡμεῖς
40 κατὰ ταυτὰ ὑμῖν τὸ βάρος τῆς σαρκὸς πεφορτίσμεθα, ἐπιπροσθοῦν ἐσθ᾿ ὅτε
ταῖς κρείττοσιν ἡμῶν νεύσεσι, καί τι καὶ πάσχειν καταναγκάζον ἀνθρώπι-
νον ἢ συμμετεωροπορεῖν ἡμᾶς ὅλως αἱρεῖσθε ταῖς ἀνωτέραις τῶν δυνάμεων
24α καὶ ἄυλόν τινα βίον ἐπὶ γῆς ἐπιδείκνυσθαι ; | ἦν μὲν ἂν εὐχὴ τοῦτο καὶ
μάλιστα ἐπειδὴ ἅπαξ, φεῦ τοῦ προγονικοῦ ἁμαρτήματος καὶ τοῦ ἡμετέρου
45 δυστυχήματος, δι᾿ ἀρετῆς γυμνάσιον πρὸς τοὺς ἐνταῦθα ἀγῶνας ἀπεδυσά-
μεθα καὶ πρὸς τὰς ἀρχάς τε καὶ ἐξουσίας καὶ τοὺς κοσμοκράτορας τοῦ σκότους
τοῦ αἰῶνος τούτου καὶ τὰ πνευματικὰ τῆς πονηρίας ἀντιπαρα<τα>ττόμεθα,
τί δή που τε τούτων ἀθλητῶν ὑμεῖς ἀναθεωρεῖν καθ᾿ ἑαυτοὺς ἀφέντες νόμον
καὶ οἷς περιπίπτει τὸ ἐπιτήδευμα, τὸ ἀναμάρτητον, εἰκῇ ἡμῶν καθαπτόμε-
50 νοι εἰς μέσον ἁπλῶς προσκομίζετε ; ἄμεινον μὲν γὰρ ἦν μὴ παρολισθῆσαι
ὅλως· ἐπειδὴ εὐόλισθον τὸ ἀνθρώπινον καὶ συμπέφυκεν αὐτῷ τὸ εὐπερίτρε-
πτον καὶ ἀσθενεστέρα ἡ τοῦ αὐτεξουσίου ῥοπή, μικρὸν οἰκονομικῶς ὑποχω-
ρούσης τῆς χάριτος τάχα, ἵνα καὶ τούτῳ σωφρονιζώμεθα καὶ μὴ ἐφ᾿ ἡμῖν
εἶναι, καὶ μόνοις τήν τε τοῦ κακοῦ ἀποφυγήν, καὶ τὴν τοῦ κατορθοῦν δύνα-
55 μιν, ἀλλ᾿ ἄνωθέν ποθεν φθάνεσθαι ὑποτοπάζωμεν, πίπτομεν μέν, ἀλλ᾿ οὐ
καὶ ἐν τῷ πτώματι διαμένομεν, ἄπαγε· ἀλλ᾿ ἐγειρόμεθα· μὴ γὰρ ὁ πίπτων
οὐκ ἐγείρεται ; σὺ οὖν τίς εἶ ὁ κρίνων ἀλλότριον οἰκέτην, φησὶν ὁ εἰπών,
τῷ ἰδίῳ κυρίῳ στέκει, ἢ πίπτει· σταθήσεται δέ. δυνατὸς γάρ ἐστιν ὁ Θεὸς
στῆσαι αὐτόν. ἀμέλει γοῦν τὰ τῆς εἰρήνης διώκωμεν, καὶ τὰ τῆς εἰς ἀλλή-
60 λους οἰκοδομῆς. καὶ μὴ μάτην ἀλλήλους κρίνωμέν τε καὶ δάκνωμεν, μήτε
οὓς οὐ δεῖ, μήθ᾿ οἷς οὐ δέδοται, ἐπεὶ μηδὲ κεφαλῆς πόδες ἀνώτεροι, καὶ

37 - 38 *οἱ περὶ τὰ ἀλλότρια καὶ μόνα πταίσματα ἐνδεικνύμενοι τὸ περίεργον* ΑΒΔ *οἱ περὶ τὰ ἀλλότρια καὶ μόνον ὁποιαοῦν πταίσματα ὀξυωποῦντές τε καὶ πολὺ τὸ περίεργον ἐνδεικνύμενοι* om. Γ 38 - 39 *περὶ δὲ τὰ ὑμέτερα ἀκηδιῶντές τε καὶ ἀμβλυώττοντες* om. ΑΒΓΔ 39 *ἡμεῖς ἐξ ἴσου ὑμῖν* ΑΓΔ *καὶ ἐξ ἴσου ὑμῖν* Β 41 *τοῖς* Β *ἡμῶν* Α *τοι* Β *καὶ ἢ καὶ* Δ *πάσχον καταναγκάζον* Α 42 *συμμετεωροπορεῖς* Α *συμμετεπροπορεῖν* Δ *ᾑρεῖσθε* Α *αἱρεῖσθαι* Δ 43 *δείκνυσθαι* Β 44 *ἐπεὶ δὲ* ΒΓ *ἐπὶ δὲ* Δ *παραπτώματος* ΑΒΓΔ 44 - 45 *καὶ τοῦ ἡμετέρου δυστυχήματος* om. ΑΒΓΔ 45 *τοὺς ἀγῶνας τοὺς ἐνταῦθα* ΑΒΓΔ 48 *τὰ* om. ΑΔ *τί τῶν ἀθλητῶν ἀναθεωρεῖν* Α *τι τὸν τῶν ἀθλητῶν* ΒΓΔ 49 *συμπίπτει* Δ 49 - 50 *καθαπτόμενοι ἡμῶν* ΑΒΓ *καθαπτόμενος ἡμῶν* Δ 50 *προσκομίζετε* Β *προσκομίζεται* Γ *προσκομίζειν* Δ *γὰρ* om. ΑΒΓΔ *πεσεῖν* ΑΒΓΔ 51 *ἐπεὶ δὲ* ΓΔ 51 - 52 *ἀπερίτρεπτον* Β 52 *ἀσθενέστερον* Α 53 *τοῦτο* Α 54 *τε* om. Β *φυγὴν* ΑΒΓΔ *κατορθοῦντος* ΒΔ 55 *λογιζώμεθα* ΑΒΓΔ 55 - 56 *οὐ διαμένομεν καὶ ἐν τῷ πτώματι* ΑΓΔ *οὐ διαμένομεν ἐν τῷ πτώματι* Β 57 *δὲ* ΑΒΔ 58 *στήκει* ΑΒΓΔ 59 *ἄρα οὖν* ΑΒΓΔ 59 - 60 *τῆς οἰκοδομῆς τῆς εἰς ἀλλήλους* ΑΒΓΔ 60 *καὶ μὴ μάτην ἀλλήλους* om. Α *κρίνομέν τε καὶ δάκνωμεν* Α *κρίνομέν τε καὶ δάκνομεν* ΒΔ 61 *μεθ᾿* Δ *ἐπεὶ δὲ* Β *κεφαλῆς οἱ πόδες* ΑΓΔ

οὐδὲ πάντων ἡ κρίσις, ἵνα τὸ εὔτακτον κἂν τούτῳ διαφυλάττηται· ἀλλ᾿
ἐτέθη, φασί, τῷ ἀδελφῷ πρόσκομμα, ἀλλὰ γὰρ καὶ ἀνῄρηται, καὶ νῦν ἡμῖν
καλῶς μεταμέλει τῶν ὁπωσοῦν γενομένων, καὶ τῶν ἐφ᾿ οἷς ἑκάτερος ὀξύτε-
65 ρον μᾶλλον καὶ πρὸς θυμὸν ἀπαχθέντες καὶ ἀποκλίναντες, ἢ ποιμαντικώτε-
ρον κινηθέντες, πεπράχαμεν, ἀπραξίαν παντελῆ καταψηφιζόμεθα, καὶ ὡς
ἂν εἰ μὴ δι᾿ ὅλως ἐγεγόνει, οὕτω περὶ τὰ πρὸ τούτου ξυμβάντα ἄμφω δια-
τεθείμεθα[1]· καὶ κέρδους προσθήκη οὐχ ἡ τυχοῦσα, ὅτι οὐδὲν πλέον ἐκ τῆς
τοιαύτης ἐπηρείας τῷ πονηρῷ περιγέγονε, μᾶλλον δὲ καὶ κατῃσχύνθη ἅμα
70 καὶ ἐμπέπαικτε. Καὶ γὰρ εἰς τοῦτο οἴκοθεν ὁρμώμενος πέπλασται. Τί γὰρ
τηλικοῦτον καθ᾿ ἡμῶν ἀνῆψας τὸ πῦρ τοῦ πειρασμοῦ, ὦ πολέμιε ; τί δὲ
δεσμοὺς ἱερᾶς ἀγάπης διασπᾶσαι ἀποτετόλμηκας ; τί δὲ πατέρα φιλόστοργον
καὶ τέκνον οὐκ ἄνισον πρὸς αὐτὸν ἀποδιδοῦν τὸ φίλτρον, ἀλλήλοις ἐκπολε-
74 μῶσαι ἀπηρυθρίασας ; διὰ τί γὰρ ἄλλο, ἢ τοῦθ᾿ ὅτι ἡμῶν ἐπεφθόνησας τῷ
24β ἡμέρῳ τε καὶ εἰρηναίῳ τῆς καταστάσεως. | ἔνθέν τοι τὸ τῆς εἰρήνης ἀγαθὸν
μυσαττόμενος, τοὺς τῆς ἔχθρας ὑπανακαίειν σπινθῆρας ἀναιδῶς παρεσκεύα-
σας· ἀλλὰ γὰρ ἀπέσβεσταί σου τὸ πῦρ καὶ οἱ σπινθῆρες ἀπεμαράνθησαν καὶ
ὁ τῆς ἀγάπης πυρσὸς λαμπρότερος τοῦ εἰωθότος ἤδη διέλαμψέ τε καὶ ἀνα-
πέφηνε. καὶ διελύθη ἡ ἔχθρα καὶ ἀσθενής σου, τοῦθ᾿ ὅπερ ἐστί, πεφώραται
80 ἡ ἐπήρεια· καὶ ἡνώμεσθον μὲν ἡμεῖς ἀλλήλοις σφοδρότερον, συνήνωνται δὲ
δι᾿ ἡμᾶς ἀλλήλοις καὶ ἄλλοι τῇ ὁμοφροσύνῃ καὶ συμπνοίᾳ τοῦ θεαρέστου
θελήματος. Τοιαῦτα, ἀδελφοί, τὰ τοῦ Παναγίου Πνεύματος κατορθώματα,
οὕτω δαψιλεῖς αἱ δωρεαὶ καὶ πνευματικῆς εὐφροσύνης ἀνάπλεω. οὕτω πνεῖ
πλουσίως τὴν χάριν τοῖς ἑαυτοῦ λατρευταῖς καὶ πάσας πονηρῶν πνευμάτων
85 ἀποτρέπειν καὶ διασκεδάζειν, οἶδε, τὰς φάλαγγας· καὶ συνάπτειν ἑαυτοῖς

62 *καὶ* ΓΔ 62 - 63 *ἐτέθη τῷ ἀδελφῷ, φησὶ* Β 63 *ἀνῄρεται* Δ 64 *καλῶς* om. ΑΒΓΔ *ἑκάτεροι* ΑΒ 65 *καὶ πρὸς θυμὸν ἀπαχθέντες καὶ ἀποκλίναντες* om. ΑΒΓΔ 67 *εἰ* om. Α *δι᾿* om. ΑΓ *δι᾿ ὅλως* om. Β *ὅμως* Δ *γέγονεν* ΑΒΓΔ *οὕτω περὶ ἐκεῖνα διατιθέμεθα* ΑΒΓΔ 68 *οὐχ ἡ τυχοῦσα* om. ΑΒΓΔ 69 *τοιαύτης* om. ΑΒΓΔ *καὶ* om. ΑΔ 70 - 71 *τοῦ πειρασμοῦ τηλικοῦτον καθ᾿ ἡμῶν ἀνῆψας τὸ πῦρ* ΑΓΔΣ *τὸν πειρασμὸν τηλικοῦτον καθ᾿ ἡμῶν ἀνῆψας, ὦ πολέμιε,* Β 71 *δὲ* om. ΑΒΓΔΣ 72 *διασπάσας* Σ *τετόλμηκας* Δ *δὲ* om. ΑΒΓΔΣ 73 *ἀποδιδοῦν τὸ πρὸς αὐτὸν φίλτρον* ΑΒΓΔΣ *ἀλλήλους* Σ 73 - 74 *ἐκπολεμῆσαι* ΑΔ 74 *ἀπερυθρίασας* Δ *ὑπεφθόνησας* Α *ἐξεφθόνησας* ΒΓΔ *πεφθόνηκας* Σ 75 *ἡμετέρῳ* ΑΒΓΔΣ 76 *ἐπανακαίειν* Α 78 *λαμπρότερός τε ἤδη* ΑΔ *λαμπρότερος ἤδη* ΒΣ 78 - 79 *ἐναπέφηνε* Β 79 *πεφύραται* Δ 80 *ἡνώμεθα* ΑΒΔΣ *ἡμεῖς* om. Δ *ἀλλήλοις* om. ΑΒΓΔΣ 81 *τῇ ὁμονοίᾳ καὶ ὁμοφροσύνῃ καὶ τῇ συμπνοίᾳ τοῦ* ΑΒΓΔΣ 83 *ἀνάπλεως* Γ *ἀνέπλεω* Δ 83 - 84 *οὕτω ποιεῖν πλείστως* Δ *πνεῖν* Β 84 *πλουσίους* Γ *πάσας* om. ΑΒΓΔ 85 *καὶ διασκεδάζειν* om. ΑΒΓΔ *ἑαυτοῖς* om. Β *ἑαυτῆς* Α

[1] Τὸ κείμενον τῶν στίχων 63 - 68 (ἀπὸ τοῦ «*καὶ νῦν... διατιθείμεθα*») οἱ ΑΒΓΔ παρέχουν εἰς τὸν στίχον 20 (μεταξὺ τοῦ «*ἀρρηκτότερον*» καὶ «*καί*»).

μυστικῶς τοὺς ἑαυτοῦ μύστας τε καὶ τῶν θείων μυσταγωγούς· τὸ γὰρ ἑνοῦν πεφυκὸς Πατέρα καὶ Υἱὸν ἀνεκφράστως, καὶ ἀμφοῖν φύσει ἑνούμενον, τοῦτο πάντως καὶ ἡμῖν τῆς ἀγαπητικῆς ἑνώσεως αἴτιον· τοῦτ᾿ οὖν προσκυνήσωμεν πάντες καὶ διὰ πάντα καὶ διὰ τὴν χάριν, ἣν νῦν ἐπλουτήσαμεν, σὺν
90 *τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ, τὴν μίαν καὶ ἀπαράλλακτον φύσιν, καὶ ἐν τρισὶν ὑπερηνωμένως διαιρουμένοις προσώποις θεωρουμένην θεότητα, ᾗ πρέπει πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.*

Β′

Κῶδιξ Μετοχίου Παναγίου Τάφου Κωνσταντινουπόλεως 328 (ιϛ′ αἰ.).

28β ***Τῷ πανιερωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ῥώμης καὶ Οἰκουμενικῷ Πατριάρχῃ κυρίῳ Ἱερεμίᾳ, Μάξιμος ταπεινὸς ἐπίσκοπος Κυθήρων, εὖ πράττειν.***

Λαῦρός μου τῇ ψυχῇ ὁσημέραι ὑποτετύφωται καύσων, παναγιώτατε
5 *δέσποτα, καί μου τὸ τῆς διανοίας πτερὸν διασπᾷ τε καὶ καταπίμπρησι καὶ πτερορρυῆσαι ἐπαπειλεῖ ὡς πάντῃ πρὸς τὰ κρείττω γενέσθαι με τοῦ λοιποῦ δυσανάγωγον. Σημεῖον δέ, καὶ γὰρ καὶ τὰ πέλας οἷός τε ἐστὶ κατανέμεσθαι, οἷά τινος συμπαθείας καὶ διαδόσεως ὡς εἰκὸς τοῦ λυποῦντος ἀπὸ ψυχῆς αὐτῆς εἰς τὸ σκῆνος τουτὶ κατιούσης. συμπάσχει γὰρ ἅμα ἑκάτερον, ἐπειδὴ*
10 *καὶ συνήνωται ἅπαξ καὶ ὥσπερ συμπεφυσίωται· σὺ δ᾿ ἀλλ᾿ ἐναποσταλάξας ὅτι τάχιστα τὴν πνευματικὴν δρόσον, καὶ γὰρ δίκαιος εἶ, καταψύξαις ἂν τὴν πυράκτωσιν καὶ συγκαταμαράναις τῆς φλογὸς τὸ ὑπέκκαυμα, ἐπεὶ ὁδῷ βαδίζον, καὶ τὰς πλησιοχώρους ἂν ἐπινέμοιτο, τῆς φθορᾶς τὸ παγχάλεπον καὶ κατατεφρῶσαι τὰ νοερὰ τοῦ θείου γεωργοῦ λήϊα, ἐφ᾿ οἷς ὡς ἂν τὰ λυσι-*
15 *τελῆ ἐπικαρπώσοιτο, τοσοῦτος ἱδρὼς προεκκέχυτο, ὅσον οὐκ ἂν τις ἐπὶ νοῦν βάλοι καὶ ὁ νοητικώτατος. Καὶ κίνδυνος δὲ οὐ μικρός, μήποτε ἀντὶ σίτου καθαροῦ, ζιζανίων γένηται ἀμητός, πυρὸς τοῦ διαιωνίζοντος παρανάλωμα, εἰ μὴ καὶ τὰ παρ᾿ ἑαυτῶν δήπου συνεισενέγκοιεν τῷ γεωργῷ εἰς τὴν τοῦ ἀγροῦ πρὸ τοῦ ἀμητοῦ ἀποκάθαρσιν οἱ τὴν τούτου διαδεξάμενοι ἐπιμέλειαν*
20 *καὶ οἷς ὁ οἰκοδεσπότης τούτου παρέθετο, πῶς δ᾿ ἂν καὶ προθέλυμνος ἡ τῶν ζιζανίων ἀνασπασθείη ἐπιφορὰ καὶ τὴν τούτου πάντως αὐτὸς ἐξεπίστασαι*

86 *τοῦ θείου* Γ 87 *πεφυκῶς* Α *ἑνούμενα* Δ 88 *αἴτησις* Δ *τοῦτο* Δ 89 *πᾶν* ΑΓ *νῦν* om. ΑΒΓΔ 91 *ὑπερηνωμένως διαιρουμένοις* om. ΑΒΓΔ *Θεὸν* Δ

μέθοδον τὸ κοπτικὸν τῆς ὕλης μεταχειριζόμενος δρέπανον καὶ συνεργάταις εἰς τοὖργον συμπαραλαμβάνων τούς, οὓς τὸ ἐπιτήδευμα τουτὶ μεμελέτηται, εἰ δέ που τί καὶ πυρὸς προσδεήσειε, μηδὲ τούτου φειδόμενος. Ἀμέλει τοι
25 *καὶ ἐν ἄλλοις ἔμοιγε τὸ τῆς ἐξάψεως τῆς παρ᾿ ἐμοὶ φλογὸς αἴτιον πεπραγμάτευταί τε ἱκανῶς καί σοι τῇ θείᾳ καὶ ἱερᾷ κεφαλῇ διαμεμήνυται, πλὴν ἀλλὰ καὶ τοῦτ᾿ οὐδὲν ἧττον τό, τόγε νῦν εἶναι ἐπὶ τῇ αὐτῇ ὑποθέσει ὑπουργηθέν μοι ὑπ᾿ αἰνίγματι πονημάτιον καί σοι προσφωνηθὲν τῷ τῶν καλῶν αὐτουργῷ, προσκείσθω τοῖς φθάσασιν. Ἔχοις γὰρ ἂν κἀκ τούτου καὶ εἰκά-*
30 *σαι καλῶς τὰ γενόμενα, καὶ τὰ ἐπὶ τούτοις δόξαντα ἐπιτελέσαι δικαιότατα. Οἶδα δ᾿ ὅτι καὶ εἰκάσεις ἄριστα καὶ διαιτήσεις δικαίως ἀμφοτέροις τοῖς μέρεσι, μήθ᾿ ὑπ᾿ εὐνοίας τινός, μήτε μίσους ἑλκόμενος, ὑφ᾿ ὧν ἔσθ᾿ ὅτε κλέπτεσθαι φιλεῖ παρά γε τοῖς πολλοῖς ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ δίκαιον. Καὶ διαιτήσοις πρὸς τῆς εὐσεβείας αὐτῆς καὶ τῆς ἱερᾶς σου καὶ δικαίας χειρός,*
35 *παναγιώτατε δέσποτα, ἥπερ ἂν τῷ θεῷ εὐάρεστον γένοιτο.*

Ἐρρωμένην διαφυλάττοι ὁ Κύριος τὴν σὴν παναγιότητα ψυχῇ τε καὶ σώματι εἰς τὴν τοῦ ἀποιχομένου ἤδη ἡμετέρου γένους ἀνάκτησίν τε καὶ ἀναβίωσιν.

Ἐνετίῃσι σκιρροφοριῶνος δευτέρᾳ ἐπὶ ιη κατὰ τὸ ,αφϟον ἔτος τὸ
40 *σωτήριον.*

ΤΑ ΠΕΡΙΞ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΧΩΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥΡΚΙΚΟΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΝ ΤΟΥ ΙΕ' ΑΙΩΝΟΣ

Εἰς τὴν πλατεῖαν Βαϊαζὴτ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πλησίον τοῦ ἐπὶ Βυζαντινῶν φόρου (ἀγορᾶς) τοῦ Θεοδοσίου καὶ τῆς θριαμβευτικῆς στήλης τοῦ ἰδίου Αὐτοκράτορος, κατὰ τὸ 1882, τὸ τότε Ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας μετέτρεψεν ἓν μέρος τοῦ ἐκεῖ πτωχοκομείου (ἰμαρὲτ) εἰς βιβλιοθήκην.

Τὸ κτήριον τῆς βιβλιοθήκης κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη (1945) ἐπλατύνθη καὶ διερρυθμίσθη κατὰ τρόπον τοιοῦτον, ὥστε διακόσιοι ἀναγνῶσται νὰ ἠμποροῦν νὰ μελετοῦν συγχρόνως. Ὁ ἀριθμὸς τῶν βιβλίων τῆς βιβλιοθήκης αὐτῆς, ὀνομασθείσης «Γενικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βαγιαζήτ», ἀνέρχεται τὸ ὀλιγώτερον εἰς ἑκατὸν χιλιάδας τόμους μὲ διευθυντὴν τὸν Μουζαφὲρ Γκιόκμεν, ἐσχάτως ἐκδώσαντα κατάλογον τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθηκῶν.

Ἐκτὸς τῶν ἐντύπων βιβλίων, ὑπάρχουν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ καὶ χειρόγραφα. Μεταξὺ τῶν χειρογράφων ἰδιαιτέραν ἐντύπωσιν μοῦ ἐπροξένησε κατὰ τὴν εἰς αὐτὴν ἐπίσκεψίν μου τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 77 χειρόγραφον γραμμένον μὲ ἀραβικοὺς χαρακτῆρας καὶ φέρον χρονολογίαν σεβὰλ 904 (ἐγείρας) ἤτοι 1498. Ἐγράφη δῆλα δὴ τοῦτο 17 ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πορθητοῦ Μωάμεθ Β' (1451-1481) ἐπὶ Βαγιαζὶτ τοῦ Β' (1481-1512).

Τὸ χειρόγραφον ἀνῆκε προηγουμένως εἰς τὴν ἰδιωτικὴν βιβλιοθήκην τοῦ Τούρκου καθηγητοῦ Τζεβντὲτ (Muallim Cevdet Kütüphaneqi). Ὁ τίτλος τοῦ χειρογράφου εἶναι· «Kanonnamey Havasi Konstantinye».

Ἡ ἀραβικὴ λέξις Kanonname σημαίνει κανονισμόν, κώδικα. Τὸ Havas, πληθυντικὸς τοῦ Has, εἶναι ἀραβικὴ λέξις δηλοῦσα τὸν ἰδιάζοντα, ἐξαίρετον, ἐκλεκτὸν καὶ τὸν αὐτοκρατορικόν. Havas, πληθυντικὸς τοῦ has=Χασία, χωρία ἀνήκοντα εἰς τὸν Σουλτᾶνον, ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἰσέπραττε ὡρισμένους φόρους. Χασία κυρίως ἐλέγοντο τὰ χωρία τοῦ Βοσπόρου καὶ δὴ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ αὐτοῦ τμήματος (Rumeli). Εἰς ἐπίσημον τουρκικὸν ἔγγραφον τοῦ 1608 ἀναγινώσκομεν τὴν ἀκόλουθον ἐπιγραφήν· «ἐντολὴ εἰς τοὺς κατίδες (=ἱεροδικαστὰς) τῆς Πόλεως, τοῦ Γαλατᾶ, τῶν Χασίων καὶ τοῦ Σκουτάρεως» [1].

---

[1] Βλέπε ἐμὴν Φωτίειον Βιβλιοθήκην Α', σ. 14, 67, σημ. 105, 238, σημ. 5, Β', 45 σημ. 50. Ὁ ἱεροδικαστὴς τῶν Χασίων ἐτιτλοφορεῖτο «Haslar Kadisi» : Haslar τουρκικὸς πληθυντικὸς τοῦ ἀραβικοῦ Has.

Ὁ Ἀντώνιος Πατεράκης εἰς τὸν κατάλογον τῶν ναῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸν ὁποῖον συνέταξε κατὰ τὸ 1604 σημειώνει :

Ναοὶ πόλεως, χασίων ἢ χωριῶν καὶ Γαλατᾶ.

χασίων ἢ χωριῶν *Χάσσκιόγι* (τὸ Βυζαντινὸν Πικρίδιον), *Ταταβούλα* (sic, Ταταῦλα), *Διπλοκιόνιον*, *Ἅγιος Φωκᾶς*, *Ἡ χώρα τῶν Ἀσωμάτων* (μέγα Ρεῦμα), *Νεοχώριον*, Θεραπεῖα, Μπουγιούκτερε [1].

Kostantaniye μὲ τὴν ἑλληνικὴν ὀνομασίαν οἱ Τοῦρκοι ἐκάλουν τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὁ Σουλτᾶνος Μουσταφᾶς ὁ Γ' διὰ διατάγματος τῆς 30 Νοεμβρίου 1759 ἐζήτει τὴν ἀντικατάστασιν τῆς λέξεως Kostantanye διὰ τῆς Islambol, οὐχὶ Istanbul, (Islambol=πόλις τοῦ Ἰσλάμ). Παρ' ὅλα ταῦτα εἰς φερμάνιον τοῦ 1779 ἀπαντῶμεν τὴν ὀνομασίαν Kostantaniye [2].

Εἰς τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος χειρόγραφον ἀναφέρονται χασία (=χωρία) τὰ ὁποῖα ἀνῆκον εἰς τοὺς λεγομένους σιπαχῆδες. Σιπαχὴ (sipahi) εἶναι λέξις ἀραβικὴ σημαίνουσα στρατιώτην τοῦ ἱππικοῦ. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς συντάξεως τοῦ εἰρημένου κανονισμοῦ τῶν χασίων, σιπαχῆδες ἦσαν Ἕλληνες ἀναλαμβάνοντες τὴν εἴσπραξιν ὡρισμένων φόρων ἀπὸ ἑλληνικὰ χωρία. Οὗτοι εἰς ὡρισμένας περιοχὰς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ εἰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις [3]. Σπαχῆδες ἀρχικῶς ἐκαλοῦντο οἱ *χριστιανοὶ δεκατισταὶ* τῶν προϊόντων τῶν χωρίων, παραχωρουμένων αὐτοῖς κληρονομικῶς δι' ἐκμισθώσεως [4].

Οἱ ἐν τῷ τουρκικῷ χειρογράφῳ τῆς βιβλιοθήκης Βαγιαζὴτ ἀναφερόμενοι Σπαχῆδες ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν τῶν δεκατιστῶν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἀπαντῶμεν εἰς αὐτὸ τὴν λέξιν *Σιπαχίογλου* ὅπερ δηλοῖ ὅτι κληρονομικῶς μετεβιβάζετο ἡ ἰδιότης τοῦ δεκατιστοῦ. Εἰς τὸ αὐτὸ τουρκικὸν ἔγγραφον ἀναγινώσκομεν «Ὅσοι κατοικοῦν καὶ σπείρουν σύντροφοι μὲ τὸ κράτος εἰς τὴν σποράν».

Εἰς τὸ χειρόγραφον ἀναγράφονται ὀνόματα πολλῶν χωρίων, ὡς *Ayofoka*=Ἅγιος Φωκᾶς, σήμερον τουρκιστὶ Ὀρτάκιογι, ἤτοι μεσόχωρον. *Αιγουρία*=Κουρουτσεσμές· ἀπαντᾷ καὶ τὸ ὄνομα Βοθίας· ἐπὶ Βυζαντινῶν ἐλέγετο καὶ Ἅγιος Δημήτριος ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἁγίου τὸ ὁποῖον ἔφερε ἡ ἐκκλησία τοῦ χωρίου, ἢ μᾶλλον τῆς Μονῆς τῆς κτισθείσης ὑπὸ τοῦ Αὐτοκράτορος Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος. *Ἀσωμάτων* (σ. 13) ἡ χώρα τῶν Ἀσωμάτων, τὸ ἄλλοτε Μιχαήλιον νῦν *Μέγα Ρεῦμα* καὶ Ἀρναοὺτ κιόγι.

---

[1] «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» 1900, σ. 523.

[2] Φωτίειος Βιβλιοθήκη Α', σ. 12, 13 καὶ αὐτόθι σημ. 23.

[3] Οἱ ἐν τῇ στρατιωτικῇ ὑπηρεσίᾳ διατελοῦντες Ἠπειρῶται Σπαχῆδες ἠναγκάσθησαν (ἐπὶ Σουλτάνου Μουρὰτ Δ') (1623-1640) νὰ ἐξισλαμισθῶσι.

[4] Ἱστορικὸν κατὰ παράδοσιν Κοσμᾶ Μπαλάνου διδασκάλου Ἰωαννίνων, περιοδικὸν «Ἀθηνᾶ» Γ', σ. 100, 202. Ι. Φιλήμονος, Δοκίμιον, σ. 18, 19.

Εἰς τὴν σελίδα τοῦ χειρογράφου 97 φέρεται Ἀσωμάτων, Ἀρναοὺτ Φίλιππος. Ἐγκαίρως λοιπὸν μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μέγα Ρεῦμα μετανάσται ἐκ τῆς βορείου Ἠπείρου, τοὺς ὁποίους οἱ Ὀθωμανοὶ χαρακτηρίζουν «Ἀρβανίτας» Arnaoute [1]. Ἐκ τοῦ χωρίου αὐτοῦ ἀναφέρει τὸ χειρόγραφον ὀνόματα ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν περίπου 144. «Τριαντάφυλλος, Φρόσω, Μάρα, Δέσποινα, Μηλιώ, Γεώργιος, Δημήτριος, Κώστας, Τριαντάφυλλος, Μαρούλα, *Στέφανος Πρωτόγερος*» [2].

Ἡ λέξις πρωτόγερος ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸ ἔγγραφον τὸ ὁποῖον ἔδωκεν ὁ Πορθητὴς Μωάμεθ εἰς τοὺς Γενουάτας τοῦ Γαλατᾶ κατὰ τὸ 1453, καὶ τὸ ὁποῖον δημοσιεύει ὁ Χάμμερ. Ὁ πρωτόγερος κατόπιν ἐξελίχθη εἰς «καπετάνον» τῆς ἐνορίας [3].

Ἄλλα χωρία ἀναφερόμενα εἰς τὸ ἴδιον χειρόγραφον, εἶναι *Γερὸς*=ἱερὸν Διός, ἀντικρὺ τοῦ Φαναρίου, *Καλόναγρος*=Μπουγιοὺκ δερέ, *Ἀρνοδέσποινα, Σπάρτικον, Κασταλάκι, Πιβάτες* (Ἐπιβάται), *Κεντηνάριον* [4] *Papaz Burgaz*=Πύργος ; *Καμινάρη, Κεστενιὲς*=Καστανέαι. *Φανάριον* (Βοσπόρου). *Ἀγριπίνα*=Τσουφοὺτ Μπουργάζ ; *Καρφᾶς*=Καλφᾶς, *Λογοθήρα, Πλαγιά, Καϊκράτεια*=Καλλικράτεια. *Πραστιά, Παρακτέα, Ἀγκούρια*=Μικρὸς Τσεκμετλές ; *Ἄμιντος* (Τσιφτλίκι ;) *Μακροχώρι, Πετεινοχώρι* (Horoz κιογιού).

Ὡς παρατηρεῖ ὁ ἀναγνώστης, ὅλα τὰ ὀνόματα τῶν χωρίων τῶν κειμένων πέριξ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, 45 ἔτη μετὰ τὴν Ἅλωσιν, παρέμειναν ἑλληνικά. Ἡ τοιαύτη κατάστασις συνεχίσθη καὶ κατόπιν ἐπὶ πολλὰ ἔτη. Οἱ Τοῦρκοι μετέβαλλον τὰ ὀνόματα μόνον ὡς πρὸς τὴν προφορὰν ἤ, κατὰ τὴν συνήθειάν των, προσέθετον ἓν ι εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ὀνόματος ἢ ἓν φωνῆεν ε μεταξὺ δύο συμφώνων, ἂν τὸ ὄνομα ἤρχιζε μὲ δύο σύμφωνα. Τὸ Σωσθένιον π.χ. ἢ Στένη ἔγινε Istenya, ἡ Σμύρνη Ismir, ἡ Νίκαια Isnik, ἡ Προῦσα Berousa [5].

---

[1] Ἐπίσημον τουρκικὸν ἔγγραφον ἐπὶ Σελὴμ τοῦ Β΄ τοῦ ἔτους 1568 ἀναφέρει τὸ ὄνομα Arnavutkoyü διὰ τὸ χωρίον τῶν Ἀσωμάτων (Μέγα Ρεῦμα). Βλέπε ἐμὴν Ἱστορίαν τοῦ Μεγ. Ρεύματος, σ. 8, 9.

[2] Μητροπολίτου Ἡλιουπόλεως Γενναδίου, Φωτίειος Βιβλιοθήκη, Βον. 50, 160. Τοῦ ἰδίου, Ἱστορία τοῦ Μεγ. Ρεύματος, σ. 98.

[3] Ἡ ὑπὸ τοῦ τουρκικοῦ ἐγγράφου τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βαγιαζὴτ μνεία τοῦ πρωτογήρου ἐνισχύει τὴν γνησιότητα τοῦ ὑπὸ τοῦ Hammer δημοσιευθέντος γράμματος ἐκείνου τοῦ Πορθητοῦ.

[4] Προσθέτει τὸ κεντηνάριον νὰμ χοσὰν—τὸ ὀνόματι κεντηνάριον.

[5] Οἱ Τοῦρκοι ὄχι μόνον ἀφῆκαν τὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα πολλῶν χωρίων καὶ πόλεων, ἀλλὰ καὶ πλείστας λέξεις ἑλληνικὰς ἐδανείσθησαν διὰ νὰ δηλώσουν διάφορα πράγματα καὶ πρόσωπα. Τὸ θεμέλιον π.χ. λέγεται τουρκ. temel. Ὅλα σχεδὸν τὰ ὀνόματα τῶν ψαριῶν εἶναι ἑλληνικά· κέφαλος kefal, σμαρίδα ismarid, στογγύλη istrogili, λάβραξ levrek, σπάρος ispargos. Καὶ αὐτὴ ἡ λεχὼ τουρκιστὶ λέγεται λαχοῦσα=λεχοῦσα. Ὁλόκληρος πραγματεία ἠμπορεῖ νὰ γραφῇ διὰ τὰ πάμπολλα ὀνόματα τὰ ὁποῖα ἡ τουρκικὴ γλῶσσα, πρὶν νὰ ἀρχίσῃ νὰ δανείζεται ἀπὸ τὴν ἀραβικήν, ἐδανείσθη ἀπὸ τὴν ἑλληνικήν.

Πιστεύω ὅτι θὰ ἠμπορέσω νὰ ἐπανέλθω εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἐκ πολλῶν φύλλων ἀποτελουμένου τουρκικοῦ τούτου χειρογράφου καὶ νὰ διασαφηνίσω μερικὰς βυζαντινὰς τοπωνυμίας.

† Μητροπολίτης Ἡλιουπόλεως ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, Μάξιμος ὁ Γραικὸς ὁ πρῶτος φωτιστὴς τῶν Ρώσσων, Ἀθῆναι 1950, σελ. 654 (μὲ εἰκόνα τοῦ Μαξίμου καὶ δύο σελίδας αὐτογράφων).

Περὶ τοῦ Μαξίμου Γραικοῦ, ποὺ εἶχε τόσην ἐπίδρασιν εἰς τὴν Ρωσσίαν, ὑπάρχει ἀπιστεύτως μεγάλη βιβλιογραφία, ρωσσικὴ πρὸ πάντων, εἰς τὴν ὁποίαν ἀφιερώνει τὰς σελίδας 513 - 531 τοῦ βιβλίου του καὶ ὁ κ. Παπαμιχαήλ. Εἰς 508 σελίδας ἀναπτύσσει οὗτος τὰ κατὰ τὸν Μάξιμον, ἄλλας δὲ 117 σελίδας ἀφιερώνει εἰς σημειώσεις καὶ πίνακα ὀνομάτων. Πρώτην φορὰν ἔγινε παρ᾿ ἡμῖν ἐκτενὴς λόγος περὶ Μαξίμου, ἐνῷ εἰς τὴν Ρωσσίαν ἐγράφησαν δι᾿ αὐτὸν πολλά, βιβλία ὁλόκληρα. Νεώτατον δὲ πάντων εἶναι τὸ τοῦ Denissoff, Maxime grec et l'Occident 1943.

Κατὰ τοὺς κριτὰς τοῦ Μαξίμου «οὐδεὶς τῶν ἀρχαίων Ρώσσων συγγραφέων ἀπήλαυεν ἔτι ζῶν τοσαύτης δημοτικότητος καὶ τοσαύτην ἀπέκτησε σημασίαν ἐν τῇ ρωσσικῇ θρησκευτικῇ γραμματείᾳ, ὅσην ὁ Μάξιμος» (σ. 417).

Μόλις τὰ τελευταῖα χρόνια ἐμάθαμεν ὅτι ὁ Μάξιμος ἀνῆκεν εἰς τὴν γνωστὴν Κερκυραϊκὴν οἰκογένειαν Τριβώλη καὶ ἐλέγετο κατ᾿ ἀρχάς, ὡς λαϊκός, Μιχαὴλ Τριβώλης. Ἐγεννήθη εἰς τὴν Ἄρταν καὶ ἐσπούδασεν εἰς τὴν Ἰταλίαν, ὅπου ἐγνώρισεν ὀνομαστοὺς Ἕλληνας καὶ Ἰταλοὺς σοφοὺς καὶ μοναχούς, τὸν Ἰανὸν Λάσκαριν, τὸν περίφημον ἐκδότην ἑλληνικῶν συγγραμμάτων Ἄλδον Μανούτιον, τὸν περίφημον Δομινικανὸν ἱεροκήρυκα Ἱερώνυμον Σαβοναρόλαν. Ὅλοι αὐτοὶ ἐπέδρασαν εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ Μαξίμου, εἰς τὴν ἀγάπην του τῆς κλασσικῆς παιδείας καὶ τῆς γραμματικῆς της ἀκόμη. Ἡ πολεμικὴ φλὸξ τοῦ Σαβοναρόλα ἐπηρέασεν ἐπίσης τὸν Μάξιμον.

Ἀφοῦ ἐγνώρισε διάφορα πανεπιστήμια τῆς Ἰταλίας καὶ τόσους σοφοὺς ὁ Μάξιμος, ἢ μᾶλλον ὁ Μιχαὴλ Τριβώλης, ἠθέλησε νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν πατρίδα του καὶ ἦλθεν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, ἐκεῖ ὅπου ἤρχοντο συχνὰ οἱ διακεκριμένοι Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς διὰ νὰ γνωρίσουν ἀλλήλους καὶ νὰ ἐργασθοῦν ἀκόμη. Εἰς τὸ μοναδικὸν αὐτὸ πνευματικὸν κέντρον τῆς ἐποχῆς ἀπευθύνοντο καὶ ξένοι ὀρθόδοξοι ἡγεμόνες Ρῶσσοι, Ρουμάνοι καὶ ἄλλοι δι᾿ ὡρισμένα ζητήματα, ἔστελλον δὲ συχνὰ καὶ μεγάλα δῶρα. Καθ᾿ ἣν ἐποχὴν εὑρίσκετο εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ὁ Μιχαὴλ Τριβώλης, ὁ ὁποῖος τώρα ὡς μοναχὸς λέγεται πλέον Μάξιμος, ὁ τσάρος τῆς Ρωσσίας ἐζήτησεν ἕνα λόγιον μονα-

χὸν ὀρθόδοξον, διὰ νὰ βοηθήσῃ τὴν Ρωσσικὴν Ἐκκλησίαν εἰς τὸ ἔργον της, εἰς τὴν διόρθωσιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ τυπικοῦ, εἰς ἀκριβῆ μετάφρασιν τοῦ Ψαλτηρίου, εἰς ἀκριβῆ ἑρμηνείαν κειμένων κλπ. Διὰ τὸν σκοπὸν αὐτὸν ἐξελέγη ὁ Μάξιμος, ὁ ὁποῖος ἐπῆγεν εἰς τὴν Μόσχαν τὸ 1518.

Εἰς τὴν Ρωσσίαν εἰσήχθη διὰ τῶν Ἑλλήνων ὁ χριστιανισμὸς τὸν ἑνδέκατον μ.Χ. αἰῶνα. Ἐπῆγαν ἔκτοτε πολλοὶ Ἕλληνες μητροπολῖται εἰς τὸ Κίεβον καὶ ἄλλας μεγαλυτέρας πόλεις, ἐκτίσθησαν δὲ καὶ ἐκοσμήθησαν πολλαὶ ἐκκλησίαι δι᾿ Ἑλλήνων ἀρχιτεκτόνων καὶ ζωγράφων. Δὲν κατέστη ὅμως δυνατὸν νὰ δημιουργηθῇ καὶ ἀνωτέρα πνευματικὴ ζωὴ ἕνεκα τῆς μογγολικῆς κατακτήσεως καὶ ἕνεκα τῶν βαρβάρων συνηθειῶν διαφόρων λαῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπηρέαζον τὸν κλῆρον καὶ τὴν Ἐκκλησίαν.

Εἰς τὴν ἀνανέωσιν καὶ στερέωσιν τῆς ὀρθοδοξίας εἰς τὴν Ρωσσίαν συνετέλεσαν ὀνομαστοὶ Ἕλληνες λόγιοι, μοναχοὶ ἢ ἄλλοι, ὅπως ὁ Μάξιμος καὶ πατριάρχαι ὅπως ὁ οἰκουμενικὸς Ἱερεμίας Β΄ ὁ Τρανός, ὁ Ἱεροσολύμων Δοσίθεος Νοταρᾶς καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Ἡ δευτέρα αὐτὴ περίοδος ἑλληνικῆς ἐπιδράσεως εἶναι ἀξιολογωτέρα, συνετέλεσεν εἰς τὴν ἑνότητα τῆς ὀρθοδοξίας, εἰς τὴν καταπολέμησιν βαρβάρων αἱρέσεων καὶ συνηθειῶν.

Τὸν ἀγῶνα κατὰ τῆς βαρβαρότητος αὐτῆς ἀνέλαβε πρῶτος ὁ Μάξιμος παρεσκευασμένος πρὸς τοῦτο ἄριστα ἐκ τῆς μεγάλης του μορφώσεως καὶ ἐκ τῆς μαχητικότητός του. Ὁ Μάξιμος δὲν ἐχρησιμοποιήθη μόνον εἰς ὀρθοτέραν μετάφρασιν λειτουργικῶν βιβλίων καὶ εἰς θεωρητικὴν διόρθωσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν. Ἀνέλαβεν ἀγῶνα κατὰ τῆς καθολικῆς προπαγάνδας, κατὰ ἰουδαϊκῶν ἢ μουσουλμανικῶν ἐπιδράσεων καὶ κατὰ τῆς κακῆς καταστάσεως τοῦ κλήρου, ὅστις ἦτο ἀμαθής, μέθυσος, βάρβαρος. Ὅλα αὐτὰ ὅμως ἐπροκάλεσαν ἀντίδρασιν, ἡ ὁποία τελικῶς ἐπηρέασε καὶ τὸν τσάρον. Ἔτσι ἐρρίφθη εἰς τὴν φυλακὴν ὁ Μάξιμος καὶ ἔμεινεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἐγκάθειρκτος.

Ἀλλὰ δυνατὸς ἀνήρ, ὅπως ἦτο ὁ Μάξιμος, δὲν ἐπτοήθη, δὲν κατεβλήθη ἀπὸ τὰ δεινὰ πολυετοῦς εἱρκτῆς. Ἔγραφε καὶ ἐκεῖ μὲ τὴν ἰδίαν προθυμίαν καὶ ἐργατικότητα, ὅπως ὅταν ἦτο ἐλεύθερος! Ἑκατοντάδες χειρογράφων τοῦ Μαξίμου σώζονται σήμερα εἰς ρωσσικὰς βιβλιοθήκας, ἐκ τῶν ὁποίων πολλὰ ἐκδίδονται ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν.

Ὅλη αὐτὴ ἡ ἐργασία τοῦ Μαξίμου ὑπὲρ τοῦ ρωσσικοῦ λαοῦ καὶ τῆς ὀρθοδοξίας ἀνεγνωρίσθη μετὰ θάνατον, ὅταν ἐτιμήθη πολυτρόπως. Ἡ Ἀκαδημία τοῦ Καζὰν ἐδημοσίευσε πολλὰ ἔργα τοῦ Μαξίμου, ἡ δὲ ρωσσικὴ ἐκκλησία τὸν ἀνεκήρυξεν ὡς ἅγιον. Ἡ ἐργασία του ὑπὲρ τῆς Ὀρθοδοξίας ἔδωκε νέον κῦρος εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, τὸ ὁποῖον ἔκτοτε ἀπήλαυε μεγαλυτέρου σεβασμοῦ καὶ προσοχῆς παρὰ τῶν Ρώσσων. Οὕτω π.χ. ὁ περίφημος τσάρος Ἰβὰν Δ΄ ὁ Τρομερὸς ἐζήτησε τὴν ἐπικύρωσιν τῆς στέψεώς του παρὰ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου (1557 μ.Χ.). Ἡ ἐγκαθίδρυσις τοῦ μητροπολίτου Ἰώβ, ὡς Ρώσσου πατριάρχου, ἔγινε τὸ 1589 ὑπὸ τοῦ μεγά-

λου οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β' τοῦ Τρανοῦ. Ἐν γένει αἱ ἑλληνορωσσικαὶ ἐκκλησιαστικαὶ σχέσεις κατὰ τὸν δέκατον ἕκτον καὶ δέκατον ἕβδομον αἰ. εἶναι πολὺ τιμητικαὶ διὰ τὴν ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν. Ἡ ὁσημέραι προοδεύουσα λεπτομερεστέρα ἔρευνα δεικνύει πόσον εὐεργετικὴ ὑπῆρξεν ἡ ἐπίδρασις αὕτη διὰ τὴν Ρωσσίαν.

Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἡ ἐργασία τοῦ κ. Παπαμιχαὴλ ὑπῆρξε σπουδαιοτάτη. Εἰς μακρὰν σειρὰν ἐτῶν συνεκέντρωνε πλούσιον ὑλικὸν ἀπὸ ρωσσικὰς πρὸ πάντων πηγὰς—εἶναι ρωσσομαθὴς ὁ κ. Παπαμιχαήλ,—καὶ ἔγραψε πολύτιμον βιβλίον, τὸ ὁποῖον δὲν ἔδειξε μόνον τὴν ἀξίαν ἑνὸς δαιμονίου Ἕλληνος, τοῦ Μαξίμου, ἀλλὰ θὰ εἶναι χρήσιμον καὶ διὰ τὴν μελέτην καθόλου τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ρωσσίας, ὁ ὁποῖος ὑπηρέτησε καὶ ἐκεῖ τὸν πολιτισμὸν διὰ νὰ ἐξοντωθῇ τελικῶς κατὰ μογγολικὸν τρόπον.

Περὶ οὐδενὸς ἄλλου Ἕλληνος τῶν νεωτέρων χρόνων—πλὴν ἴσως τοῦ Κοραῆ—ἐγράφη τόσον ἀκριβὴς καὶ λεπτομερὴς μελέτη, ὅπως εἶναι ἡ περὶ Μαξίμου τοῦ κ. Παπαμιχαήλ. Ἂς εὐχηθῶμεν νὰ μιμηθοῦν τὸ παράδειγμά του καὶ ἄλλοι νεώτεροι Ἕλληνες ἱστορικοί.

Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ

---

1. *J. Scharf, Zur Echtheitsfrage der Manichäerbücher des Photius. «Byzantinische Zeitschrift» 44, 1951, 487-494.*
2. *Y. Dujcev, Au lendemain de la conversion du peuple bulgare. L'epitre de Photius, «Mélanges de science religieuse» 8, 1951, 211-226.*
3. *A. Severyns, Aréthas et le Venetus d'Homère. «Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et poritiques» 37, 1951, 279-306.*

Τὸ θέμα «Φώτιος» ἐξελίσσεται βαθμιαίως ὡς τὸ κύριον θέμα τῶν βυζαντινῶν μελετῶν τῆς ἐποχῆς μας. Παραλλήλως πρὸς τὴν λαμπρὰν πρωτοβουλίαν τοῦ καθολικοῦ ἱερέως Fr. Dvornik, ὅστις ἐπανεξήτασε ὁλόκληρον τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τοῦ Φωτίου καὶ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ «ἀντικρούων», ὅπως ἐλέχθη, «δύο καρδιναλίους (τὸν Baronius καὶ τὸν Hergenrœther) ἀποκατέστησε ἕνα πατριάρχην», σειρὰ ὅλη νέων δημοσιευμάτων ἀναφέρεται ἀμέσως ἢ ἐμμέσως εἰς τὸν Φώτιον.

1. Εἰς μίαν ἀπὸ τὰς συνήθεις φωτεινὰς συλλήψεις του ὁ Βέλγος βυζαντινολόγος H. Grégoire ἔθεσε τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος τῶν εἰς Φώτιον

ἀποδιδομένων τεσσάρων βιβλίων «*Περὶ τῆς τῶν Μανιχαίων ἀναβλαστήσεως*» καὶ ὑπεστήριξεν ὅτι ἔργον τοῦ Φωτίου εἶναι μόνον τὸ τέταρτον καὶ τελευταῖον ἐξ αὐτῶν· τὸ πρῶτον εἶναι ἄκριτος διασκευὴ ἔργου Πέτρου τοῦ ἐκ Σικελίας, τὸ δὲ δεύτερον καὶ τρίτον ἀπέχουσι πολὺ ἀπὸ ὅτι ἔπρεπε νὰ εἶναι, ἂν ἦσαν πράγματι, ἔργα τοῦ Φωτίου. Ὁ Scharf θέτει τὸ πρόβλημα ἐπὶ βάσεων κυρίως φιλολογικῶν καὶ ἀποδεικνύει, ἄνευ ἀμφιβολίας νομίζω, ὅτι ἔργον τοῦ Φωτίου δὲν εἶναι μόνον τὸ τέταρτον ἀλλ' ἐπίσης καὶ τὸ δεύτερον καὶ τρίτον ἐκ τῶν βιβλίων αὐτῶν. Διὰ τῆς διαπιστώσεως αὐτῆς, στηριζομένης ἐπὶ πλουσίας φιλολογικοῦ χαρακτῆρος ἐπιχειρηματολογίας, ἔχομεν τὴν δυνατότητα νὰ ἴδωμεν πῶς ὁ Φώτιος ἔβλεπεν ἐξ ἀποστάσεως χρονικῆς τὸ ἴδιόν του ἔργον, διότι τὸ τέταρτον βιβλίον ἀποτελεῖ μεταγενεστέραν ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Φωτίου περίληψιν τῶν εἰς προγενεστέραν ἐποχὴν γραφέντων ὑπὸ τοῦ ἰδίου δύο ἄλλων βιβλίων—τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου—περὶ τῶν Μανιχαίων. Τὸ συμπέρασμα τοῦ Scharf εἶναι, νομίζω, καλῶς θεμελιωμένον, διότι ὁ Φώτιος εἰς τὸ τέταρτον βιβλίον ὁμιλεῖ περὶ ἀνασυνθέσεως ἄλλης ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέματος ἐργασίας του, τὰ δὲ δύο ἄλλα βιβλία—δεύτερον καὶ τρίτον—ἔχουν τοιαύτην ἐσωτερικὴν ὁμοιότητα πρὸς τὸ τέταρτον, ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχῃ ἀμφιβολία περὶ τῆς σχέσεώς των. Μὲ τὸ πρῶτον βιβλίον βεβαίως τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά, ὁ ἴδιος δὲ ὁ Scharf δὲν εἶναι βέβαιος περὶ τῆς γνησιότητός του. Τὰ ὑπὲρ τοῦ Φωτίου ὡς συγγραφέως παρεχόμενα ἐπιχειρήματα εἶναι ἀτελῆ· αἱ ὁμοιότητες μεταξὺ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ καὶ τῶν τριῶν ἄλλων εἶναι πολὺ περιωρισμέναι αἱ δὲ ἀπόψεις τοῦ Grégoire στηρίζονται ἐπὶ εὐρείας ἱστορικῆς καὶ θεολογικῆς βάσεως, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀντικρουσθοῦν ἀπὸ μερικὰς δευτερευούσης σημασίας φιλολογικὰς διαπιστώσεις. Οὕτω, τοὐλάχιστον πρὸς τὸ παρόν, ὁ μὲν Grégoire διεπίστωσε ὅτι τὸ πρῶτον βιβλίον «*Περὶ τῆς τῶν Μανιχαίων ἀναβλαστήσεως*» κακῶς ἀποδίδεται εἰς Φώτιον, ὁ δὲ Scharf ἀπέδειξε ὅτι ἡ παράδοσις ἔχει ὀρθῶς ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ δεύτερον καὶ εἰς τὸ τρίτον. Αἱ ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις του ἀποτελοῦν χρήσιμον συμβολὴν εἰς τὴν μελέτην τῆς συνθέσεως καὶ ἄλλων ἔργων τοῦ Φωτίου. Ἡ μόνη ἐπιφύλαξις ἡ ὁποία εἶναι δυνατὸν νὰ προβληθῇ εἶναι ὅτι καὶ ὁ Grégoire καὶ ὁ Scharf δὲν ἠσχολήθησαν μὲ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τοῦ ἔργου, ἡ ὁποία ἐνδεχομένως θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ συμβάλῃ κατά τι. Ὅλοι οἱ κώδικες ἀποδίδουν ὅλα τὰ βιβλία εἰς τὸν Φώτιον. Τοῦτο δέον νὰ ἐξετασθῇ λεπτομερῶς.

2. Ἡ ἐργασία τοῦ Dujcev περὶ τῆς πρώτης πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Βουλγάρων Βόριν-Μιχαὴλ ἐπιστολῆς τοῦ Φωτίου χωρίζεται εἰς δύο μέρη: τὸ πρῶτον εἶναι ἀνάλυσις τοῦ διεξοδικοῦ αὐτοῦ κειμένου, τὸ δὲ δεύτερον ἐκτίμησις τῆς ἀπηχήσεως τὴν ὁποίαν ἔσχε τοῦτο ἐν Βουλγαρίᾳ. Ἡ ἀνάλυσις εἶναι σύντομος ἀλλὰ πολὺ καλὴ μὲ πλῆθος ἀξιολόγων παρατηρήσεων. Ἀτυ-

χῶς τὸ δεύτερον τμῆμα εἶναι περισσότερον πολιτικὴ παρὰ ἐπιστήμη. Ὁ συγγραφεὺς διαπιστώνει ὅτι ὀλίγον ἔπειτα ἀπὸ τῆς ἀποστολῆς τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν Μιχαήλ, ἡ ἀρτισύστατος ἐκκλησία τῶν Βουλγάρων ἐτράπη πρὸς τὴν Ρώμην καὶ διέκοψε τοὺς δεσμοὺς πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὑπαίτιος ἦτο βεβαίως, κατὰ τὸν Dujcev, ἡ Ὀρθόδοξος οἰκουμενικὴ ἐκκλησία: Ὁ Μιχαήλ, συνεχίζει, δὲν ἱκανοποιήθη ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν αὐτήν, διότι ἦτο γεγραμμένη εἰς ὑψηλὸν θεολογικὸν ὕφος καὶ δὲν ἔλυε κἀνὲν ἀπὸ τὰ θεολογικὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα ἐτάρασσον τὴν Βουλγαρίαν. Ἐπὶ πλέον, τὸ σκάνδαλον τῆς καθαιρέσεως τοῦ Ἰγνατίου καὶ τῆς ἀντικανονικῆς ἐκλογῆς τοῦ Φωτίου εἶχεν ἤδη κλονίσει τὴν πίστιν τοῦ Μιχαὴλ εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν. Τὸ δὲ σημαντικώτερον ἦτο ὅτι σύνδεσις τῆς ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας πρὸς τὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐσήμαινεν οὐσιαστικῶς κατάλυσιν τῆς πολιτικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἰδιομορφίας τοῦ ἔθνους τῶν Βουλγάρων. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς παράγοντας αὐτούς, ἡ καθολικὴ ἐκκλησία προσέφερε θετικὰς καὶ πρακτικὰς ἀποδείξεις εἰς τὸν Μιχαήλ, εἶχεν ἡγέτας ἀψόγου ἤθους καὶ ἐπὶ πλέον ἀνεγνώριζε καὶ ὑπεστήριζε τὴν ἰδιομορφίαν τοῦ ἔθνους τῶν Βουλγάρων.

Αἱ ἀπόψεις αὗται εἶναι βεβαίως ἀφελεῖς, πρῶτον καὶ κύριον διότι ἡ πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης στροφὴ τῆς νεοσυστάτου Βουλγαρικῆς ἐκκλησίας ἦτο σύντομος χρονικῶς, ταχέως δὲ αὕτη ἐπανῆλθεν εἰς τοὺς κόλπους τῆς Οἰκουμενικῆς ἐκκλησίας. Εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι μόνον ἐπ' ὀλίγον εἶδεν ὁ Μιχαὴλ τὴν ἀλήθειαν καὶ ὅτι τελικῶς ἡ ἐκκλησία του ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀπωλείας; Ὁ τρόπος σκέψεως τοῦ Dujcev εἶναι πολὺ σχηματικός, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ εἶναι ἀληθής: ὁ Μιχαὴλ εὑρέθη, ἔπειτα ἀπὸ τὴν λῆψιν τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Φωτίου, εἰς τὸ σταυροδρόμι τοῦ Ἡρακλέους: Ἡ ὁδὸς τῆς κακίας ἦτο ἡ πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν· ἡ ὁδὸς τῆς ἀρετῆς ἦτο ἡ πρὸς τὴν Ρώμην. Δι' ὃ καὶ τελικῶς ἐστράφη πρὸς τὸν Πάπαν Νικόλαον. Ἡ ἱστορικὴ ὅμως ἐπιστήμη εἶναι κάτι διάφορον ἀπὸ τὴν πολιτικὴν αὐτὴν νοοτροπίαν τοῦ Dujcev, ὅστις, ἐπὶ πλέον, οὐδόλως χρησιμοποιεῖ τὸ διεξοδικὸν κεφάλαιον «Nicolas, Photius and Boris» τοῦ Dvornik (The Photian Schism, σελ. 91 - 131), ὅπου ὅλα αὐτὰ τὰ θέματα ἐξετάζονται μὲ ἀληθινὴν ἱστορικὴν συνείδησιν, ἐν πλήρει κατανοήσει τῆς πολυπλόκου μορφῆς των.

3. Ἡ νέα ἐργασία τοῦ ἐκλεκτοῦ μελετητοῦ τῆς «Χρηστομαθείας» τοῦ Πρόκλου A. Severyns ἐμμέσως μόνον συνδέεται πρὸς τὸν Φώτιον. Ἀλλὰ καὶ οὕτω δὲν στερεῖται ἐνδιαφέροντος διὰ τοὺς μελετητὰς τοῦ Φωτίου: Ὅπως πειστικῶς ἀποδεικνύει ὁ συγγραφεύς, ὁ πολυτιμότατος κῶδιξ τοῦ Ὁμήρου Venetus A (καὶ αὐτὸς ἐπίσης, ὅπως τόσοι ἄλλοι πολύτιμοι κώδικες, ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βησσαρίωνος) εἶναι ἔργον τοῦ Ἀρέθα. Ὁ Severyns συνδέει τὰ εἰς τὸν κώδικα αὐτὸν ἀποσπάσματα ἐκ τῆς «Χρηστομαθείας» τοῦ Πρόκλου πρὸς τὴν περίληψιν τῆς ἰδίας αὐτῆς «Χρηστομαθείας» ὑπὸ τοῦ Φωτίου εἰς τὴν «Βιβλιοθήκην», ἀκολούθως δὲ διὰ πλήθους παλαιογραφικῶν τεκμηρίων (συνοδευομένων ἀπὸ φωτογραφίας κωδίκων τοῦ Ἀρέθα) ἀνάγει τὸν Venetus A εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ σοφοῦ ἀρχιερέως τῆς Καισαρείας. Διὰ τῶν ἐργασιῶν του αὐτῶν ὁ Severyns προσέφερε νέα στοιχεῖα ἀποδεικνύοντα τὴν ἄμεσον σχέσιν τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τοῦ Φωτίου καὶ τοῦ Ἀρέθα. Ἡ προσωπικότης τοῦ μεγάλου πατριάρχου συνέβαλε σημαντικώτατα εἰς τὴν κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα ἀναγέννησιν τῶν κλασσικῶν σπουδῶν, ἐμψυχωτὴς τῶν ὁποίων ὑπῆρξεν ὁ Ἀρέθας.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΟΥΡΔΑΣ

Jean Ebersolt, Constantinople. Recueil d'études, d'Archéologie et d'Histoire. Préface de A. Grabar. Paris, 1951, I. pp. 160; II, pp. 128; III, pp. 7, avec planches et figures.

Ἡ βυζαντινὴ βιβλιογραφία ἐπλουτίσθη δι' ἑνὸς βιβλίου συνταχθέντος ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Ebersolt, συγγραφέως σπουδαιοτάτων ἔργων, ὁ θάνατος τοῦ ὁποίου ἀφῆκε μέγα κενὸν εἰς τὴν ἐπιστήμην.

Ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ βιβλίου τούτου ὁ καθηγητὴς κ. A. Grabar δηλοῖ ὅτι πρόκειται περὶ σειρᾶς ἄρθρων, ἅτινα, ὡς παρατηρεῖ, ἐν ᾧ δὲν στεροῦνται ἐπιστημονικῆς ἀξίας, ἐν τούτοις δὲν ἐφείλκυσαν δεόντως τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν διὰ τὸν λόγον ὅτι ἐδημοσιεύθησαν κεχωρισμένως εἰς διάφορα περιοδικά.

Ἐκ τῶν ἐν λόγῳ ἄρθρων ἄλλα μὲν ἀνάγονται εἰς τὴν τέχνην, ἄλλα εἰς τὸν δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν βίον τῶν Βυζαντινῶν, ἄλλα πραγματεύονται περὶ τῆς Βυζαντινῆς αὐλῆς καὶ τῶν βυζαντινῶν ἀνακτόρων, καὶ τέλος ἄλλα περιγράφουσι τοὺς ἀρχαίους ναοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἰδίως ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀντικειμένων τῆς λατρείας, τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν τῶν Βυζαντινῶν ὅλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων.

Εἰς τὸ ἐν λόγῳ βιβλίον περιλαμβάνονται καὶ τρεῖς περιγραφικαὶ μελέται ἔργων τινῶν τέχνης, διατηρηθέντων ἐν Κωνσταντινουπόλει.

Ὁλόκληρον τὸ ἔργον ἀποτελεῖται ἐκ δύο τόμων καὶ ἑνὸς ἄρθρου εἰς τὸ τέλος τοῦ δευτέρου τόμου. Ἕκαστον δὲ τῶν τριῶν τούτων μερῶν ἔχει ἰδιαιτέραν σελίδωσιν, καθιστῶσαν ὁπωσδήποτε δυσχερῆ τὴν χρῆσιν τοῦ βιβλίου.

Ὁ πρῶτος τόμος ὑπὸ τὸν τίτλον «Sanctuaires de Byzance» διαιρεῖται εἰς δύο μέρη. Τὸ πρῶτον τιτλοφορούμενον »Les anciens sanctuaires de Constantinople (σελ. 1 – 104) περιέχει τὰ ἑξῆς δέκα ἄρθρα: α') Ἁγία Σοφία, β') οἱ ναοὶ τοῦ μεγάλου Ἀνακτόρου, γ') ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, δ') ὁ ναὸς τῆς Παναγίας Βλαχερνῶν, ε') ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου ἐν τοῖς

Χαλκοπρατείοις, ϛ') ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου τῆς Πηγῆς, ὁ τῆς Παναγίας Νέας Ἱερουσαλήμ, ὁ τῆς Θεοτόκου Ἱερουσαλήμ, τοῦ Ἁγίου Διομήδους καὶ τῆς Παναγίας Ὁδηγητρίας, ζ') ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου ἐν τῷ Φόρῳ (Forum), ὁ τοῦ Ἁγίου Μωκίου καὶ τοῦ Ἁγίου Ἀκακίου, η') ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ καὶ ὁ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ ὡς καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, θ') οἱ ναοὶ τῶν ξένων Μαρτύρων καὶ τέλος ι') οἱ ναοὶ τῶν Ἁγίων Θεραπευτῶν.

Εἰς τὰ δέκα ταῦτα ἄρθρα ὁ συγγραφεύς, λέγει ὁ καθηγητὴς Grabar, ἀσχολεῖται ἐν πρώτοις μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν ἐν λόγῳ ναῶν, οἵτινες, κατὰ τὸ πλεῖστον, ἐξηφανίσθησαν, εἶτα δὲ πειρᾶται ν' ἀνακαλύψῃ τοὺς χώρους, ὅπου ἀπέκειντο τὰ ὀστεοφυλάκια τῶν Ἁγίων, τὰ ὁποῖα διεσπάρησαν ἀνὰ τὴν Εὐρώπην.

Τὸ δεύτερον μέρος τοῦ πρώτου τόμου (σελ. 107 - 152) φέρει τὸν τίτλον : «La dispersione des trésors au Sanctuaires».

Ἡ ὕλη συγκεντροῦται εἰς τέσσαρα ἄρθρα α') Ἅγια λείψανα καὶ λειψανοθῆκαι βυζαντιναί, β') Λειψανοθῆκαι τοῦ Χριστοῦ, γ') Λειψανοθῆκαι τῆς Θεοτόκου, τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, Ἁγίων καὶ Μαρτύρων καὶ δ') ἡ ἐποικοδομητικὴ ἐπιρροὴ τῶν ναῶν τοῦ Βυζαντίου. Ὁ τόμος οὗτος τερματίζεται μὲ πίνακα εἰκόνων (σελ. 153), μὲ ἀλφαβητικὸν πίνακα Γαλλιστὶ καὶ Ἑλληνιστὶ (154 - 160) καὶ μὲ πίνακα περιεχομένων (σελ. 161). Αἱ εἰκόνες ἀναπαριστοῦν, κατὰ τὸ πλεῖστον, μικρογραφίας τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βασιλείου Β' καὶ βυζαντινὰς λειψανοθήκας ἀποκειμένας ἐν Γαλλίᾳ.

Ὁ δεύτερος τόμος τιτλοφορεῖται «Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines», καὶ διαιρεῖται εἰς τρία μέρη. Τὸ πρῶτον (σελ. 1 - 105) περιγράφει εἰς ἕνδεκα ἄρθρα τὸν βίον τῆς Βυζαντινῆς Αὐλῆς καὶ δή : 1) τὴν καθ' ἡμέραν ζωήν, 2) τὴν στέψιν τῶν αὐτοκρατόρων, 3) τὴν στέψιν καὶ τοὺς γάμους τῶν αὐτοκρατειρῶν, 4) τὴν ἐθιμοτυπίαν τῆς Αὐλῆς, 5) τὴν αὐτοκρατορικὴν ἀκολουθίαν, 6) τὰς συμφώνως πρὸς τὴν ἐθιμοτυπίαν αὐτοκρατορικὰς ἀμφιέσεις, 7) τὰ αὐτοκρατορικὰ ἐμβλήματα κατὰ τὰς τελετάς, 8) τὰς προαγωγὰς εἰς ἀξιώματα καὶ λειτουργήματα, 9) τὰς διπλωματικὰς δεξιώσεις καὶ τὴν φιλοξενίαν, 10) τὰς διασκεδάσεις καὶ δημοσίους ἀγῶνας καὶ τέλος 11) τὰς θρησκευτικὰς ἑορτάς.

Τὸ δεύτερον μέρος τοῦ τόμου τούτου (σελ. 106 - 116) φέρει τὸν τίτλον : «Monuments inédits ou peu connus du Musée de Constantinople».

Τὰ μνημεῖα ταῦτα εἶναι θρησκευτικά, μετάλλια ἐκ μολύβδου ἢ ὀρειχάλκου (σελ. 106 - 109), ἀπεικονιζόμενα εἰς τὸν πίνακα 1 μετὰ ἢ ἄνευ ἐπιγραφῶν ἀπὸ τοῦ ὀγδόου μέχρι τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος, τινὰ δὲ καὶ ἀπὸ τοῦ τετάρτου αἰῶνος χρονολογούμενα. Ταῦτα συνδέονται μὲ τὴν ἀρχαϊκὴν χριστιανικὴν τέχνην. Ἄλλα παριστάνουν πτερωτὸν δράκοντα καὶ ἄλλα περιστεράν, ταώ, λέοντα καὶ ἄλλα ζῷα (σελ. 109 - 110).

Τὰ ἐν λόγῳ ἐκ μολύβδου μετάλλια διαιωνίζουν τὴν παράδοσιν τῆς τέχνης τῶν Ἀλεξανδρινῶν καὶ ἀνάγονται εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν εἰκονοκλαστῶν ἀπὸ τῆς ὀγδόης μέχρι τῆς ἐνάτης ἑκατονταετηρίδος. Ἀκολουθοῦν : ἡ περιγραφὴ σταυροῦ φέροντος τὴν ἐπιγραφὴν ΦΩΣ ΖΩΗ (σελ. 111), μολυβδίνων ἢ ὀρειχαλκίνων φυλακτῶν (σελ. 111 - 114), περιγραφὴ σφραγῖδος ἐκ Μεσοποταμίας τοῦ 7ου αἰῶνος, ἀνηκούσης εἴς τινα Ἀντίπατρον (σελ. 114 - 115) καὶ τεμαχίου ἐκκλησιαστικῆς σφραγῖδος ἐξ ἀσβεστολίθου μὲ διπλῆν ἐπιγραφὴν (σελ. 115 - 118).

Ἡ σφραγὶς αὕτη παριστᾷ τὸν προφήτην Ἠλίαν ἀνερχόμενον εἰς τὸν οὐρανὸν ἐπὶ πυρίνου ἅρματος συρομένου ὑπὸ δύο ἵππων πτερωτῶν, τῶν ὁποίων διακρίνονται μόνον τὰ νῶτα. (Ἀναπαρ. ἐν σελίδι 116). Ἡ ἐν λόγῳ σφραγὶς ἐχρησίμευεν ἴσως πρὸς ἐπισφράγισιν ἄρτων (προσφορῶν) καὶ ἀνήκει, πιθανῶς, εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων.

Τὸ τρίτον μέρος τοῦ βιβλίου πραγματεύεται περὶ τῆς ἀναγλύφου διακοσμήσεως ἐν τῇ παλαιᾷ Κωνσταντινουπόλει (σελ. 119 - 123). Ὁ συγγραφεὺς ὁμιλεῖ περὶ κιονοκράνων, ὡς καὶ περὶ ὑπολειμμάτων διαφόρων ἔργων γλυπτικῆς, τὰ ὁποῖα εἶδεν εἰς διαφόρους χώρους τῆς Πόλεως. Ταῦτα ἀπεικονίζονται εἰς τὸν πίνακα 2 καὶ ἀνήκουν εἰς διαφόρους ἐποχάς. Δύο ἀλφαβητικοὶ πίνακες γαλλιστὶ καὶ ἑλληνιστὶ συντεταγμένοι (σελ. 124 - 128) ὡς καὶ πίναξ περιεχομένων συμπληροῦν τὸν τόμον τοῦτον. Ἀκολουθεῖ (σελ. 1 - 7) ἄρθρον τιτλοφορούμενον «Sculptures chrétiennes inédites du Musée de Constantinople». Ἐν τῶν εἰς τὸ ἄρθρον αὐτὸ ἀναφερομένων ἀναγλύφων προέρχεται ἀπὸ τὸ «*Ἕβδομον*» καὶ παριστᾷ πρόσωπα εἰς στάσιν ὀρθίαν φέροντα ἀρχαίαν περιβολήν. Τέσσαρα τεμάχια πινακίων ἐκ λεπτεπιλέπτου μαρμάρου, ἐκ Φρυγίας προερχόμενα, μὲ ἀναγλύφους παραστάσεις, ἀπεικονίζουν τὸν Δαυῒδ κατὰ τὸν ἐναντίον τοῦ Φιλισταίου ἀγῶνα, τὸν Ἀδὰμ καὶ τὴν Εὔαν, τὸν Ἰωνᾶν ἐν τῷ πλοίῳ κ.ἄ. Τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος ἀνάγλυφα χρονολογοῦνται, πιθανῶς, ἀπὸ τοῦ τετάρτου αἰῶνος.

Τὸ γενικὸν συμπέρασμα τοῦ συγγραφέως ἔν τε τῷ πρώτῳ καὶ τῷ δευτέρῳ τόμῳ εἶναι ὅτι οἱ Βυζαντινοί, οἵτινες καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων ἐκάλουν ἑαυτοὺς Ρωμαίους, εἶχον συνείδησιν τοῦ ὅτι διετήρουν ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀκμαίαν τὴν ρωμαϊκὴν παράδοσιν. Πλὴν ὅμως, ἐπάγεται, «*ὁ Ἑλληνισμὸς ὑπῆρξε πάντοτε παρ' αὐτοῖς θαλερώτατος. Διετήρησε κοινότητα γλώσσης, ἰδεῶν, ἠθῶν καὶ ἐθίμων καὶ δὴ ὄχι μόνον ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ἐπισήμων καὶ τῶν ὑψηλῶν κοινωνικῶν τάξεων, ἀλλ' ἀκόμη καὶ εἰς τὰ βαθύτερα στρώματα τοῦ λαοῦ*». Τοιουτοτρόπως «*ὁ Βυζαντινὸς πολιτισμὸς ἐξήσκησεν ἀναμφισβήτητον ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου, τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, ὡς καὶ ἐπὶ τῆς τέχνης εἰς τὴν Δύσιν*». Ἡ κρίσιμος περίοδος τῶν ἐτῶν 1204 - 1261 «*δὲν ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα παρὰ μόνον ν' ἀφυπνίσῃ καὶ νὰ ἐνισχύσῃ τὸ*

πατριωτικὸν φρόνημα τῶν Ἑλλήνων... Ἡ Κωνσταντινούπολις ὑπῆρξε καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῶν μέσων αἰώνων ὁ φρουρὸς τοῦ Ἑλληνισμοῦ».

Τοιοῦτον εἶναι τὸ τελικὸν συμπέρασμα τῶν ἐμβριθεστάτων μελετῶν τοῦ Ebersolt.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ ἐνταῦθα νὰ κάμω μικράς τινας παρατηρήσεις. Σκόπιμον θὰ ἦτο ἐν τῷ προλόγῳ νὰ ὑπεδεικνύοντο τὰ περιοδικά, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ Ebersolt ἐδημοσίευσε διὰ πρώτην φορὰν τὰ ἄρθρα, περὶ ὧν ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω. Μόνον ἐν τῷ δευτέρῳ τόμῳ σημειοῦται ἡ «Revue de l'Histoire des Religions» ἀλλ' ἄνευ ἑτέρας τινὸς ὑποδείξεως. Τοιαύτη σχετικὴ ὑπόδειξις θὰ ἦτο ἀπαραίτητος δι' ἐκείνους τοὐλάχιστον, οἱ ὁποῖοι ἐνδιαφέρονται πρὸ παντὸς διὰ τὴν Βυζαντινὴν τέχνην καὶ οἵτινες θὰ θελήσουν νὰ παραβάλουν τὰς εἰκόνας, αἱ ὁποῖαι, ἀναδημοσιευθεῖσαι ἐκ τῆς πρώτης ἐκδόσεως, δὲν εἶναι ὅσον θὰ ἔπρεπε εὐδιάκριτοι, συχνάκις μάλιστα ἀδυνατεῖ νὰ διακρίνῃ τις τὸ ἀντικείμενον τὸ ὁποῖον αὗται ἀπεικονίζουν. Τοιαῦται π.χ. εἶναι αἱ ἐκτὸς κειμένου εἰκόνες τοῦ Α' καὶ Β' τόμου.

Τὴν ἔλλειψιν ταύτην ἀναπληρῶν, σημειῶ ὅτι τὰ ἄρθρα τοῦ πρώτου βιβλίου ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ ἐν Παρισίοις ἐκδοτικοῦ Οἴκου Ernest Leroux ἐν ἔτει 1921 εἰς ἕνα τόμον ὑπὸ τὸν τίτλον «Sanctuaires de Byzance. Recherches sur les anciens trésors de Constantinople», ἄνευ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀλφαβητικοῦ πίνακος.

Τὰ τοῦ δευτέρου τόμου ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὸ περιοδικὸν «Revue de l'Histoire des Religions, τόμ. 76 ἔτος 38ον, 1917, σελ. 1-128», (ἀντὶ τόμ. 75, ἔτος 39ον).

Τὸ ἄρθρον: «Sculptures chrétiennes inédites du Musée de Constantinople» ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ Revue Archéologique IV σειρᾷ, τόμ. 21, 1, 1913, σελ. 333-339.

Οἱ εἰδικῶς λοιπὸν διὰ τὴν τέχνην ἐνδιαφερόμενοι δύνανται νὰ συμβουλευθοῦν τὰς εἰκόνας τῶν πρώτων ἐκδόσεων, τινὲς τῶν ὁποίων ἐδημοσιεύθησαν εἰς ἄλλα ἔργα τοῦ Ebersolt εἰς μέγα σχῆμα, καὶ δὴ τὰ ἑξῆς: «Les arts somptuaires de Byzance» Παρίσιοι - Βρυξέλλαι, 1923, «La Miniature Byzantine», Παρίσιοι, 1926, καὶ «Orient et Occident, Recherches sur les influences byzantines et Orientales en France pendant les Croisades», Παρίσιοι - Βρυξέλλαι, 2 τόμ. 1928-1929.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Εἰρήνης ἐν Γαλατᾷ, περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ ὁ Ebersolt (Sanctuaires de Buzance σελ. 15-16) ἐξηκρίβωσα, ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ναοῦ ἐκείνου, ὅστις βραδύτερον ἐπωνομάσθη ναὸς τοῦ Ἁγίου Παύλου καὶ μετετράπη ἐν ἔτει 1475 εἰς τέμενος, τὸ σημερινὸν «*Ἀρὰπ-Τζαμί*».

ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΔΑΛΕΖΙΟΣ

Μητροπολίτου Ἡλιουπόλεως Γενναδίου, Ἱστορία τοῦ Μεγάλου Ρεύματος (Ἀρναούτκιογι), Κωνσταντινούπολις 1949, 8ον σσ. δ+223, μετ' εἰκόνων.

Ὁ σεβ. Μητροπολίτης Ἡλιουπόλεως κ. Γεννάδιος, γνωστὸς καὶ ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ ὡς συγγραφεὺς πολλῶν ἱστορικῶν καὶ θρησκευτικῶν μελετῶν, ἐδημοσίευσε τελευταίως ἔργον του ἀναφερόμενον εἰς τὸ Μέγα Ρεῦμα (τουρκ. Ἀρναούτκιογι), ζωτικώτατον ἄλλοτε κέντρον τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ ὁποίου πνευματικῶς προΐσταται ὡς μητροπολίτης ἀπὸ τοῦ 1920 καὶ τὸ ὁποῖον ἐτίμησεν ἔκτοτε ὡς μόνιμος κάτοικος καὶ πνευματικὸς ἡγέτης.

Ἂν καὶ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὁ συγγραφεὺς ἐγνώριζε τὰ πολλὰ κενὰ εἰς τὰς διασωθείσας μέχρις ἡμῶν πληροφορίας, περὶ Μεγάλου Ρεύματος, ἐθεώρησεν ἐν τούτοις ἐπιβεβλημένον, ὄχι μόνον διὰ λόγους αἰσθηματικοὺς (τὸ Μέγα Ρεῦμα εἶναι, ὡς λέγει, δευτέρα πατρίς του), ἀλλὰ καὶ δι' ἐπιστημονικούς, νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς ταύτης κοινότητος, μεθ' ἧς συνδέονται χαρακτηριστικαὶ φάσεις τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ. Εἶναι π.χ. εἰς πάντας γνωστὸν ὅτι εἰς τὸ Μέγα Ρεῦμα διέμενε σημαντικὴ μερὶς τῶν Φαναριωτῶν κατὰ τὸν 17ον καὶ 18ον αἰῶνα, καθὼς ἐπίσης καὶ πατριάρχαι καὶ πολλοὶ ἀνώτεροι κληρικοί. Ἐκεῖ, εἰς τὴν συνοικίαν μάλιστα τοῦ Καντακουζηνοῦ, συνήρχοντο πρὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως οἱ ἡγέται τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας καὶ ἐκεῖ ἀπέθανε καὶ ἐτάφη ὁ Νικόλαος Σκουφᾶς, ὅστις δὲν ἐπρόλαβε νὰ ἴδῃ τὸ Εἰκοσιένα. Ἡ δὲ σχολὴ τῆς κοινότητος εἶναι ἡ παλαιοτέρα ἱδρυθεῖσα ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, καθ' ὅτι χρονολογεῖται ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰῶνος. Ἀδιάλειπτος ἑλληνικὸς βίος καὶ πολιτισμὸς ἤκμαζεν εἰς τὸ προάστιον τοῦτο τοῦ Βοσπόρου ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῆς Ἁλώσεως καὶ ἀπὸ τὴν ἐπαύριον τῆς Ἁλώσεως μέχρι τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς, πολλὰ δέ, ὡς ἦτο ἑπόμενον, ἄξια μνείας γεγονότα ἔσχον τὴν ἀφετηρίαν ἢ τὸ τέλος των εἰς τὰ ἀρχοντικὰ οἰκήματα ἢ εἰς τὰς θορυβώδεις λαϊκὰς συνοικίας τῆς Χώρας τῶν Ἀσωμάτων ἢ τοῦ Μιχαηλίδου—ὅπως ἐλέγετο παλαιότερα τὸ Μέγα Ρεῦμα.

Περὶ τοῦ Μεγάλου Ρεύματος εἶχον ἄλλοτε γράψει, ἐφ' ὅσον γνωρίζω, ὁ μακαρίτης Μανουὴλ Γεδεὼν καὶ ὁ σεβαστός διδάσκαλός μου Φαίδων Κουκουλές. Ὁ πρῶτος ἠρεύνησε τοὺς κώδικας τῶν πρακτικῶν τῆς κοινότητος (Ἑορτολόγιον Κωνσταντινοπολίτου Προσκυνητοῦ, Κωνσταντινούπολις 1904, σελ. 183-187, 315-336) καὶ ὁ δεύτερος ἔγραψε περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ σχολικῶν αὐτῆς πραγμάτων—ἤτοι, «Ἱστορικὰ σημειώματα περὶ τῶν σχολῶν Μεγάλου Ρεύματος», (Δελτίον Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρείας, τόμ. Ζ', σελ. 120-140), «Ὁ ἐν Μεγάλῳ Ρεύματι ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν» (αὐτόθι,

τόμ. Η', σελ. 225-272), καὶ «Περὶ τῆς διοικήσεως τῶν κοινῶν τοῦ Μεγάλου Ρεύματος ἀπὸ τοῦ 1750 μέχρι τοῦ 1850», (Ξενοφάνης, τόμ. Γ', σελ. 410-420).

Εἰς τὰς ἐπὶ μέρους, πλὴν σπουδαιοτάτας ταύτας ἐργασίας, προστίθεται τώρα ἡ πολύτιμος συμβολὴ τοῦ σεβ. Ἡλιουπόλεως.

Ἀναληφθὲν ὑπὸ τὰς σημερινὰς συνθήκας ἐν Κωνσταντινουπόλει, τὸ ἔργον τοῦτο θὰ ἠδύνατο ν' ἀπογοητεύσῃ τὸν ἀναγνώστην, ὁ ὁποῖος ζητεῖ τελειότητα ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἀνὰ χεῖρας βιβλίου. Καὶ ὅμως, ἐὰν ἐξαιρέσωμεν τὰ τυπογραφικὰ ἀβλεπτήματα, τὰ ὁποῖα—πολλὰ ἢ ὀλίγα—οὐδεὶς μέχρι σήμερον Ἕλλην συγγραφεὺς κατώρθωσε ν' ἀποφύγῃ, τὸ βιβλίον τοῦ Μητροπολίτου Ἡλιουπόλεως ὄχι μόνον δὲν ἀπογοητεύει, ἀλλὰ κινεῖ τὸν εἰλικρινῆ θαυμασμὸν παντὸς ὅστις ἐνδιαφέρεται διὰ τὸ θέμα.

Διὰ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸν τὸ δυσχερὲς τοῦ ἐγχειρήματος, πρέπει ἐν πρώτοις νὰ σημειωθῇ ὅτι ἀλλεπάλληλοι πυρκαϊαὶ κατέστρεψαν ἐν Μεγάλῳ Ρεύματι πᾶν μνημεῖον, πλὴν δύο κωδίκων, περιεχόντων πρακτικὰ καὶ ἄλλα σημειώματα τῆς κοινότητος (δεύτερον ἥμισυ 18ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς).

Ἡ χρονογραφία τοῦ Ἀθανασίου Κομνηνοῦ Ὑψηλάντου, ὁ ὁποῖος ἔζη εἰς ἄλλο προάστιον τοῦ Βοσπόρου, τὸ Νεοχώριον, τελευτῶντος τοῦ 18ου αἰῶνος, συμπληρώνει εἰδήσεις τινὰς τῶν κωδίκων, ἀλλὰ κατὰ πολὺ πενιχρὸν τρόπον. Κατὰ συνέπειαν, ὁ συγγραφεὺς ἀνέτρεξεν εἰς τὰ ἔργα περιηγητῶν, ὅπως π.χ. τοῦ γάλλου Gyle (Gyllius) καὶ τοῦ γερμανοῦ Gerlach, ἀμφοτέρων ἐπισκεφθέντων τὴν Βασιλεύουσαν κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα.

Οἱ περιηγηταὶ τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰῶνος, εἴτε ἀναφέρουν τὸ Μέγα Ρεῦμα εἴτε ὄχι, εἶναι πολύτιμοι πηγαὶ πληροφοριῶν διὰ τὴν ζωὴν τῆς Πόλεως, ἧς τμῆμα ἀπετέλει τὸ Μέγα Ρεῦμα. Εἰδικώτερον, μεταξὺ τῶν περιηγητῶν τοῦ 17ου αἰῶνος δὲν ἀναφέρεται ὁ Ἐβλιγιᾶ Τσελεμπῆ, ὁ ὁποῖος ἐγνώριζε καλῶς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ περιέγραψεν ἐν ὀλίγοις τὰ προάστιά της, δὲν παρέλιπε δὲ νὰ ὁμιλήσῃ καὶ περὶ τοῦ Ἀρναούτκιογι.

Ὁ Ἐβλιγιᾶ ἐνδιεφέρετο πολὺ διὰ τὰ ἐσνάφια, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται καὶ εἰς τὸ Μέγα Ρεῦμα, ἀποτελοῦντα κεφαλαιώδη θεσμὸν τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀναμφιβόλως ὁ ἀναγνώστης θὰ ἐσχημάτιζε πληρεστέραν εἰκόνα τοῦ Μεγάλου Ρεύματος, ἐὰν ὁ συγγραφεὺς κατεχώριζε στοιχεῖά τινα περὶ τῶν συντεχνιῶν, αἱ ὁποῖαι ἐξ ἀφορμῆς τῶν εἰσφορῶν των μνημονεύονται εἰς τοὺς κώδικας.

Ἐπίσης ἀπὸ τοὺς κώδικας μανθάνομεν ὅτι οἱ ἐπίτροποι τῆς κοινότητος ἐπέβαλλον κατὰ καιροὺς διαφόρους ἀγορανομικὰς καὶ ἄλλας διατάξεις, μεριμνῶντες περὶ ἀσφαλείας, ὑγείας, καὶ τῶν ἠθῶν τῶν κατοίκων (Βλ. Κουκουλέν, ἐν περιοδ. Ξενοφάνης, τόμ. Γ', σελ. 412 κ.ἑξ.).

Γεννᾶται λοιπὸν τὸ ἐρώτημα: ποίαν ἀκριβῶς δικαιοδοσίαν εἶχον αἱ

κοινοτικαὶ ἀρχαί, ἐκτὸς τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ σχολικῶν ὑποθέσεων; Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο, ὁ συγγραφεὺς εἶναι ἐπιφυλακτικός (σελ. 119). Ἡ ἐντύπωσις, ὅμως τὴν ὁποίαν ἀποκομίζει ὁ ἀναγνώστης τῶν ἁπλοϊκῶν, ἀλλὰ πρακτικῶν ἐκείνων διατάξεων εἶναι ὅτι ὑπῆρχε ζῶσα πολιτικὴ παράδοσις εἰς τὸ Μέγα Ρεῦμα, ἡ ὁποία, πιθανώτατα, ἔχει τὴν ἀρχήν της εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Πορθητοῦ. Ὡς γνωστόν, ὁ Πορθητὴς παρεῖχε προνόμια εἰς τοὺς ἐποίκους, ὁσάκις οὗτοι κατήρχοντο ἢ μετεφυτεύοντο ὁμαδικῶς, ὁρμώμενοι ἢ ἀγόμενοι ἐκ τῶν ἀπωτέρων περιοχῶν (Βελιγράδι, Καφφᾶ κ.ἄ.). Εἰς τὸ Μέγα Ρεῦμα αἱ διατάξεις ὁμιλοῦν μὲ κῦρος, τὸ ὁποῖον ἐνθυμίζει κατάστασιν ἀνάλογον πρὸς τὴν δικαστικὴν καὶ ἐκπαιδευτικὴν ἐξουσίαν τῶν μητροπολιτῶν, τὴν ὁποίαν κατωχύρωνον τὰ μπεράτια. Βεβαίως, αἱ αὐθαιρεσίαι τῶν κρατικῶν ἀρχῶν ἦσαν πολλαὶ καὶ ἀδηφάγος ἦτο ἡ τάξις τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους. Ἡ περίπτωσις, λ.χ., τοῦ ἀστυνομικοῦ διευθυντοῦ, ὅστις σπεύδει ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἀποσπάσματός του νὰ συλλάβῃ τοὺς διαρρήκτας καὶ τὴν ἐπαύριον πιέζει τὴν κοινότητα καὶ λαμβάνει «γρόσια τριάκοντα διὰ τὸ τζουμπούκι του ὅπου ἔχασε τὴν νύκτα ζητῶν τοὺς κλέπτας» (σελ. 109), προκαλεῖ θυμηδίαν καὶ ἐδῶ εἰς τὸ κέντρον τῆς Ἀμερικῆς. Τοιαῦται περιπτώσεις θὰ ἠδύναντο ν' ἀναφερθοῦν κατὰ χιλιάδας, ἐὰν ἐσώζοντο περισσότερα γραπτὰ μνημεῖα. Ἀλλὰ ὅταν δὲν ἐγίνοντο αὐθαιρεσίαι καὶ ὅταν οἱ αἰσχροκερδεῖς «διωρθώνοντο» καταλλήλως ἀπὸ τὸ ταμεῖον τῆς κοινότητος ἢ ἀπὸ ἰδιώτας, ὑπῆρχεν εὐρὺ πεδίον τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως. Τὸ καθαρῶς ἑλληνικὸν καὶ πολυάνθρωπον Μέγα Ρεῦμα ἦτο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ καταλληλότερον ἔδαφος διὰ τὴν ἀνάπτυξίν της, ἐφ' ὅσον εἰς καιροὺς ὁμαλοὺς οἱ Τοῦρκοι, εἴτε ἀπὸ περιφρόνησιν πρὸς τοὺς ραγιάδες εἴτε ἀπὸ νωθρότητα, δὲν ἀνεμιγνύοντο εἰς τὰ ζητήματα τοῦ Rum milleti.

Ἐκτὸς τῶν μπεξήδων (=νυκτοφυλάκων), ἡ κοινότης μετεχειρίζετο καὶ τοὺς τουλουμπατζῆδες (=πυροσβέστας), ὡς ὄργανα διὰ τὴν τήρησιν τῆς τάξεως, ὅπως ἐνθυμοῦνται οἱ παλαιότεροι.

Βεβαίως ἔργον ὡς τὸ ἀνωτέρω, τοῦ ὁποίου ἡ ὕλη παρέχεται εἰς τὸν ἐρευνητὴν ἄλλοτε μὲν πληθωρική, ἄλλοτε δὲ πενιχροτάτη, κρίνεται ὄχι μόνον ἀπὸ ὅσα περιλαμβάνει, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὅσα ἀποσιωπᾷ. Παρατηροῦμεν ὅτι ὁ σεβ. Ἡλιουπόλεως ἔχει ὡς γνώμονα τὸ «μετρίως εἰπεῖν». Θὰ ἠδύνατο εὐκόλως νὰ παρασυρθῇ εἰς λεπτομερείας, ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχουν λεπτομέρειαι, καὶ νὰ παρουσιάσῃ ἔργον ἀσύμμετρον. Ἀλλὰ κατορθώνει νὰ κατατάξῃ τὴν ὕλην εἰς δώδεκα μόνον κεφάλαια, ὡς ἑξῆς: α') τοποθεσία καὶ ὀνομασία, β') κάτοικοι, γ') ναός, δ') κλῆρος, ε') Παναγία Μαυρομολιώτισσα, ϛ') τελετὴ τῆς καταδύσεως τοῦ Σταυροῦ (κεφάλαιον βραχύτατον, τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο κάλλιστα νὰ παραλειφθῇ), ζ') ἐκπαίδευσις, η') διοίκησις, θ') φιλανθρωπία, ι') ἔσοδα καὶ ἔξοδα, ια') ἐπίτροποι, ιβ') ἐξέχοντα πρόσωπα.

Πολλὰ αὐστηρῶς ἐπιστημονικὰ θέματα συζητοῦνται εἰς τὰ κεφάλαια

ταῦτα. Εἰς τὸ πρῶτον καὶ τρίτον κεφάλαιον (σελ. 8, 20-25) τίθεται τὸ βασικὸν πρόβλημα: ποῦ ἦτο ὁ Ἀνάπλους τῶν Βυζαντινῶν; Ἀπὸ τὰ κείμενα προκύπτει ὅτι Ἀνάπλους ἐλέγετο τὸ Μιχαήλιον (Μέγα Ρεῦμα), Ἀνάπλους ἐπίσης ἐλέγετο καὶ τὸ Σωσθένιον (Στένη), πέντε χιλιόμετρα βορειότερον. Εἰς ἀμφότερα τὰ μέρη ὑπῆρχε ναὸς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ (Ἀρχιστρατήγου ἢ Ταξιάρχου). Εἰς τὴν σχετικὴν συζήτησιν εἰς τὸ σύγγραμμα τοῦ σεβ. Ἡλιουπόλεως δὲν ἀναφέρονται αἱ μελέται τῶν L. T. A. Maury, ἐν Revue Archeologique, VI (1849), 144 κ.ἑξ., J. Pargoire, ἐν Izvestiya Ρωσ. Ἀρχαιολ. Ἰνστ. Κωνσταντινουπόλεως, III (1898), 65 κ.ἑξ., καὶ S. Petridès, ἐν Echos d'Orient, IV (1905), 48 κ.ἑξ. Παρὰ τὰ ὅσα ἐγράφησαν ὑπὸ τῶν ἀνωτέρω ἐρευνητῶν, ὁ ἀναγνώστης τῶν βυζαντινῶν κειμένων οὐχὶ σπανίως εὑρίσκεται πρὸ διλήμματος. Ὅταν π.χ. πληροφορούμεθα ἀπὸ τὸ Χρονικὸν τοῦ Δούκα (ἔκδ. Βόννης, σελ. 242-243) ὅτι ὁ Πορθητὴς κατέστρεψε τὸν ναὸν τοῦ Ταξιάρχου Μιχαὴλ διὰ νὰ μεταχειρισθῇ τὰ ὑλικὰ πρὸς ἀνοικοδόμησιν τοῦ φρουρίου τοῦ Ρούμελη Χισάρ, διερωτώμεθα ἐὰν ὁ ῥηθεὶς ναὸς ἦτο τοῦ Μεγάλου Ρεύματος ἢ τῆς Στένης. Ὁ συγγραφεὺς δὲν θίγει τὸ ζήτημα τοῦτο, ἀλλὰ τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι οἱ ἐν τῷ φρουρίῳ κίονες, τὰ μάρμαρα φέροντα ἀναγλύφους σταυροὺς καὶ ἄλλας χριστιανικὰς παραστάσεις καθὼς ἐπίσης μεγάλη ποσότης λαξευμένων λίθων, προῆλθον ἀπὸ τὸ Μέγα Ρεῦμα. Πρῶτον, διότι τὸ Μέγα Ρεῦμα εὑρίσκεται πλησιέστερον πρὸς τὰ κάστρα παρὰ ἡ Στένη καὶ δεύτερον διότι ἡ πληροφορία ὅτι οἱ κάτοικοι προέβαλον ἀντίστασιν ἐνισχύει τὴν ἄποψιν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ χώρου κατῳκημένου καὶ δὴ πυκνῶς, καὶ τοιοῦτος ἦτο τὸ Μιχαήλιον, ἐνῷ τὸ Σωσθένιον ἀναφέρεται πάντοτε ὡς ἐρημητήριον καὶ ἀσφαλῶς ἦτο περιοχὴ ἄνευ ἀξιολόγου πληθυσμοῦ. Ἐν τούτοις ὁ κατεδαφισθεὶς ναός, κατὰ τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Δούκα, ἦτο ἡμικατεστραμμένος ἤδη πρὸ τοῦ 1452.

Εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον (σελ. 8-9 καὶ προσθήκη), ἔνθα συζητεῖται τὸ ὄνομα Ἀρναούτκιογι, πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι οἱ Ἀρναοῦται, οἱ μεταναστεύσαντες εἰς τὸ Μιχαήλιον κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα, ἦσαν μὲν Ἀλβανοί, ἢ μᾶλλον Ἀβανόφωνοι, ἀλλὰ πάντως Χριστιανοὶ τὸ θρήσκευμα, διότι ὁ Μωαμεθανισμὸς δὲν εἶχε διαδοθῆ εἰς τὴν χώραν τοῦ Γεωργίου Καστριώτου κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἁλώσεως.

Εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τῶν ἱστορικῶν οἰκογενειῶν τοῦ τόπου δὲν ἀναφέρεται τὸ ἡμερολόγιον τοῦ Καμινάρη, γραφὲν εἰς τὸ Μέγα Ρεῦμα κατὰ τὰ ἔτη 1782-1830 καὶ δημοσιευθὲν ὑπὸ τῆς κυρίας Μαριέττας Μινώτου εἰς τὸ περιοδικὸν Ἑλληνικά, τόμ. Γ' (1930), σελ. 471-484. Περιέχει σπουδαίας πληροφορίας περὶ τῶν Φαναριωτῶν καὶ ἄλλων «ἐγχωριαζόντων».

Θὰ ἠδύνατό τις νὰ ὑποδείξῃ καὶ ἄλλας τοιαύτας συμπληρώσεις, ἀλλὰ θὰ ἦσαν ὅλαι δευτερεούσης σημασίας. Ἐλάχιστα θὰ συνετέλουν εἰς τὴν βελτίωσιν τοῦ ἔργου, τοῦ ὁποίου τὸ περιεχόμενον εἶναι ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἐξυ-

πηρετικὸν τοῦ σκοποῦ του. Μὲ τὸ ἔργον τοῦτο ἠθέλησεν ὁ σοφὸς ἱεράρχης νὰ ἑλκύσῃ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἁπανταχοῦ Κωνσταντινουπολιτῶν πρὸς ἓν ἀξιόλογον τμῆμα τοῦ κόσμου των καὶ νὰ ἱκανοποιήσῃ συνάμα καὶ τὰς ἀξιώσεις τοῦ ἱστοριοδίφου. Τὸ ἐγχείρημα ἦτο μέγα καὶ ἡ ἐπιτυχία του εἶναι ἐπίσης μεγάλη. Εἴθε νὰ εὕρῃ μιμητὰς καὶ δι' ἄλλα τμήματα τῆς Πόλεως καὶ νὰ σχηματισθῇ οὕτω πλήρης ἡ εἰκὼν τῶν πέντε αἰώνων, ἀπὸ τὸ 1453 μέχρι σήμερον.

Γ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΑΡΝΑΚΗΣ

Χρυσοστόμου Α. Παπαδοπούλου (†) Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας. Χορηγίᾳ Χριστοφόρου Β' Πάπα καὶ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, μερίμνῃ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, ἐπιμελείᾳ Γεωργίου Τριανταφυλλάκη π.Θ. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1951 (8ον σελ. 1048+π', μετ' εἰκόνων τοῦ χορηγοῦ καὶ τοῦ συγγραφέως καὶ Προλόγου ὑπὸ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ).

Ὁ ἀείμνηστος Χρυσόστομος Παπαδόπουλος ἀποτελεῖ μοναδικὸν φαινόμενον ἐν τῇ καθ' ὅλου ἑλληνικῇ θεολογικῇ γραμματείᾳ. Πεντακόσιοι περίπου εἶναι οἱ τίτλοι τῶν εἰς πάντας τοὺς θεολογικοὺς κλάδους ἀναφερομένων συγγραφῶν του, ὧν ὁ μέγιστος ἀριθμὸς ἀνήκει εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς. Πολλὰ τῶν ἔργων του, ὁποῖα, φέρ' εἰπεῖν, τὰ περὶ τῶν ἐκκλησιῶν Ἱεροσολύμων, Ἀλεξανδρείας, Ἑλλάδος, ὡς καὶ περὶ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως, τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Σταυροῦ, τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς κλ. ἀποτελοῦσι πολυσελίδους μονογραφίας, ἀναδειξάσας αὐτὸν τὸν μόνον ἱστορικὸν τῆς ὀρθοδόξου ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς.

Πλὴν τῶν συγγραφῶν, ἃς εἶχεν ὁ ἀείμνηστος δημοσιεύσει ζῶν ἔτι, εἶχε καὶ πολλὰς ἀνεκδότους, διὰ διαθήκης δὲ ἐκληροδότησε τὰ χειρόγραφά του εἰς τὸν γράφοντα, ὅπως μεριμνήσῃ περὶ τῆς δημοσιεύσεώς των. Μεταξὺ τούτων εὑρέθη καὶ ἡ «Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας». Κατὰ τὴν κατὰ καιροὺς συλλογὴν τῆς διὰ τὴν συγγραφὴν ταύτην ἱστορικῆς ὕλης ὁ ἀοίδιμος ἱστορικὸς προσέκοπτε πρὸς πολλὰς δυσκολίας, τὰς ὁποίας δὲν συνήντα ἀσχολούμενος περὶ τὴν ἱστορίαν τῶν ἄλλων ἐκκλησιῶν. Πολλαχοῦ ἀνακαλύπτων κενὰ δυσσυμπλήρωτα, ἐδυσφόρει διὰ τὴν δυσχεραίνουσαν τὴν συγγραφὴν σπάνιν τῶν σχετικῶν βοηθημάτων, στερούμενος δὲ χρόνου ἕνεκα τῶν ἡμερησίων του ἀρχιεπισκοπικῶν ἀσχολιῶν καὶ μόλις διαθέτων ἐνίοτε

ἐκ τῶν νυκτερινῶν ὡρῶν τινὰς πρὸς μελέτην, ἐστενοχωρεῖτο μὴ δυνάμενος νὰ μεταβῇ εἰς Εὐρώπην πρὸς ἐπιτοπίους ἐρεύνας, «δέσμιος ὢν καὶ δοῦλος μυρίων ἀσχολημάτων», ὡς ἐξεφράζετο ἐν ἐπιστολαῖς. Ἔφερε, λοιπόν, διαρκῶς ἱκανὰ ἐξ ἑσπερίας συγγράμματα, δι' ὅλης δὲ τῆς συγγραφικῆς ἐργασίας εὕρισκε τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν λόγῳ ἐκκλησίας ἐντελῶς ἄγνωστον, ἀλλὰ καὶ ἐκτάκτως ἐνδιαφέρουσαν, ὡς ἀνερεύνητον τὸ πλεῖστον καὶ ἰδίως ἀπὸ ἑλληνικῆς καὶ ὀρθοδόξου ἀπόψεως. Διὰ τὰς δυσκολίας ταύτας καὶ διὰ τὴν ἔλλειψιν χρόνου πρὸς ἀνετωτέραν ἐνασχόλησιν, ὡμολόγει ὅτι θὰ ἐθεώρει θαῦμα ἂν θὰ κατώρθου νὰ φέρῃ τὸ ἔργον εἰς πέρας. Τοῦτο πράγματι ἐπετεύχθη μόλις μικρὸν πρὸ τῆς τελευτῆς του, ἐξέφραζε δ' ἐπὶ τούτῳ τὴν ζωηράν του ἱκανοποίησιν. Τόσον δ' ἦτο τὸ πρὸς ἔκδοσιν τοῦ συγγράμματος τούτου ἐνδιαφέρον του, ὥστε, κλινήρης καὶ βαρέως ὑπὸ τῆς νόσου κατατρυχόμενος, ἔδιδε πρὸς τοὺς οἰκείους του ὁδηγίας περὶ τῆς ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ του θέσεως ὡρισμένου βιβλίου καὶ τῆς σημειώσεως παραλειφθείσης ἐξ αὐτοῦ παραπομπῆς· συνιστῶν δ' ὅπως παραδοθῇ τὸ χειρόγραφον εἰς τὸν γράφοντα, τριήμερον πρὸ τῆς τελευτῆς του τὸν ἐκάλει παρ' ἑαυτῷ πρὸς ἀνακοίνωσιν λεπτομερειῶν τινων σχετικῶν πρὸς τὴν συγγραφήν, τὴν ὁποίαν ἐχαρακτήριζεν ὡς τὸ καλύτερον ἐκκλησιαστικοϊστορικόν του ἔργον.

Ὁ μέγας τοῦ ἔργου ὄγκος μὲ ἔφερεν εἰς ἀμηχανίαν, ἀπὸ τῆς ὁποίας μὲ ἐξήγαγεν ὁ ἀκένωτος εἰς εὐεργεσίας Μακαριώτατος Πάπας καὶ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας κ. Χριστοφόρος Β', παλαιὸς μὲν μαθητὴς τοῦ συγγραφέως καὶ ἐμὸς δὲ συμμαθητὴς ὑπὸ τῷ αὐτῷ διδασκάλῳ ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Σταυροῦ. Ἡ Α. Μακαριότης, μόλις ὡς ἤκουσε τὰ τῆς στενοχωρίας μου πρὸς ἔκδοσιν τοῦ σπουδαίου τούτου κληροδοτήματος τοῦ λαμπροῦ διδασκάλου μας, ἀμέσως προὐθυμοποιήθη αὐτὸς νὰ ἀναλάβῃ τὴν δημοσίευσιν, οὕτω δέ, χάρις εἰς τὴν πολύτιμον ταύτην πατριαρχικὴν χορηγίαν, ἡ μὲν ἐκκλησία Ἀντιοχείας ἀποκτᾷ τὴν πλήρη αὐτῆς Ἱστορίαν ἀπὸ τῆς σοφῆς γραφίδος τοῦ μοναδικοῦ ἱστορικοῦ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἡ δ' Ὀρθόδοξος Θεολογία καταπλουτίζεται καὶ διὰ τοῦ ἔργου τούτου τοῦ ἀνυστάκτου θεράποντός της.

Τὸ ἔργον διαιρεῖται εἰς τρεῖς περιόδους. Τούτων ἡ μὲν πρώτη περιλαμβάνει τὴν ἀρχαίαν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας (35 - 451), ἐν ᾗ ὁ λόγος περὶ τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων τῆς ζωῆς αὐτῆς, περὶ τῆς ἐν αὐτῇ ἐμφανίσεως τοῦ ἀρειανισμοῦ, τοῦ νεστοριανισμοῦ καὶ τοῦ μονοφυσιτισμοῦ· ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ (451 - 1517) ἱστοροῦνται τὰ τῆς ἐκ τοῦ μονοφυσιτισμοῦ καὶ μονοθελητισμοῦ διαιρέσεως τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ἐσωτερικὴ ζωὴ αὐτῆς ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ δ' μέχρι τέλους τοῦ ϛ' αἰῶνος, ἡ κατάστασις αὐτῆς ἐπὶ τῆς πρώτης ἐν Συρίᾳ ἀραβοκρατίας, ἐπὶ τῆς παλινορθώσεως τῆς ἑλληνικῆς κυριαρχίας καὶ εἶτα δεσποτείας τῶν σελτζουκιδῶν, τῶν φράγκων καὶ τῶν μαμελούκων· τέλος δ' ὑποκείμενον τῆς τρίτης περιόδου ἀποτελεῖ ἡ νέα ἱστορία τῆς

Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας (1517 - 1935), καθ' ἣν συντελεῖται ἡ ἀναγέννησις αὐτῆς καὶ ἐκτίθενται αἱ συνεπείᾳ τῶν ὀλεθρίων διαιρέσεων τοῦ ἀντιοχικοῦ θρόνου καὶ τῆς λατινικῆς ἐν Συρίᾳ προπαγάνδας ἐμφανισθεῖσαι νέαι ἐν τῇ ἀντιοχικῇ ἐκκλησίᾳ διαιρέσεις, αἱ ἐκ τῶν ὑπὲρ τῆς ὀρθοδοξίας τελευταίων ἀγώνων μεταβολαὶ καὶ ἡ σύγχρονος τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας συγκρότησις.

Εἰς τὸ σύγγραμμα προσαρτῶνται χάρτης τοῦ κλίματος τοῦ Πατριαρχείου Ἀντιοχείας κατὰ τὴν ἀναγραφὴν τῶν Ἐπισκοπῶν ἐπὶ Ἀναστασίου Α', χρονολογικὸς πίναξ τῶν πατριαρχῶν Ἀντιοχείας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς χρονολογικῆς σειρᾶς τοῦ ἔργου καὶ λεπτομερὴς ἀλφαβητικὸς κατάλογος ὀνομάτων.

Εἶναι περιττὸν νὰ ἐξαρθῇ ἡ μεγάλη σημασία τοῦ ἔργου τούτου τοῦ χαλκεντέρου ἱστορικοῦ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ θάνατος κατέλαβεν αὐτὸν ἑτοιμάζοντα καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως· ταύτης ὅσα κεφάλαια εὗρον ἐν τοῖς καταλοίποις χειρογράφοις του αὐτοτελῆ καὶ ἀπηρτισμένα ἐδημοσίευσα ἐν τῇ «Θεολογίᾳ» καὶ εἰς εὐάριθμα ἀνάτυπα, ὑπάρχει δὲ καὶ ἄλλη σχετικὴ ὕλη, μὴ ὑποκειμένη εἰς δημοσίευσιν ὡς τεμαχισμένη καὶ ἀσυμπλήρωτος.

Εὔχομαι ὅπως, μερίμνῃ τοῦ Πατριαρχείου Ἀντιοχείας, ἐπιτευχθῇ ἡ εἰς τὴν ἀραβικὴν μετάφρασις τοῦ παρόντος ἔργου ἤ, τοὐλάχιστον, ἐπίτομος αὐτοῦ περίληψις χάριν τοῦ ἀραβοφώνου ποιμνίου. Τὸ πρᾶγμα δὲν θὰ ἦτο δύσκολον, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἱκανοὶ τῶν εὐσεβῶν ὀρθοδόξων Σύρων θὰ ἐδέχοντο νὰ ἀναδειχθῶσι χορηγοί, προκειμένου νὰ συμβάλωσιν εἰς τὸν διὰ τὴν ἐκκλησίαν αὐτῶν ἐφοδιασμὸν διὰ τοῦ περιφανοῦς τούτου μνημείου, τὸ ὁποῖον ἤγειρε πρὸς τιμήν της ὁ σοφώτατος τῶν ἱστορικῶν τῆς κατὰ Ἀνατολὰς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

Forty-five Stories from the Dodecanese edited and translated from the Mss. of Jacob Zarraftis by R. M. Dawkins. Cambridge 1950, 8ον μέγ., σελ. XII+560.

Ἑλληνικῶν παραμυθιῶν ἔχομεν, ἐκδεδομένας καὶ μή, ἀρκετὰς συλλογάς, προσέτι δὲ καὶ πολλῶν ἐξ αὐτῶν μεταφράσεις εἰς ξένας γλώσσας, καὶ μάλιστα εἰς τὴν γερμανικήν, γαλλικὴν καὶ ἀγγλικήν.

Παρὰ τὴν σχετικὴν ἐπάρκειαν ὅμως τοῦ συλλεχθέντος ὑλικοῦ, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπαυξηθῇ ἀκόμη, διὰ συλλογῆς νέων παραμυθιῶν ἢ παραλλαγῶν αὐτῶν ἐξ ἄλλων ἑλληνικῶν περιφερειῶν, ἡ μελέτη τούτου δὲν ἔχει ἀναπτυχθῇ παρ' ἡμῖν μέχρι τοῦδε δι' ἀρκετῶν σχετικῶν ἐργασιῶν.

Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ χαιρετισθῇ μετ᾽ ἰδιαιτέρας ἱκανοποιήσεως ἡ προκειμένη σπουδαιοτάτη εἰσφορὰ παραμυθιῶν ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ πολλοῦ λαμπροῦ ἐρευνητοῦ τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας καὶ ἑλληνικῶν διαλέκτων ἄγγλου κ. R. M. Dawkins, ὅστις, ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1916, ἔχει ἐκδώσει ἑτέραν συλλογὴν ἐξ ἐνενήκοντα δύο παραμυθιῶν ἐκ Μ. Ἀσίας, συνοδευομένην ὑπὸ συγκριτικῶν παρατηρήσεων περὶ τῶν παραμυθιῶν τῆς συλλογῆς ταύτης ὑπὸ τοῦ κ. W. R. Halliday [1].

Εἰς τὴν νέαν ταύτην συλλογὴν ἑλληνικῶν παραμυθιῶν ὁ Dawkins ἐκδίδει τεσσαράκοντα καὶ πέντε δωδεκανησιακὰ παραμύθια προερχόμενα ἐκ τῶν νήσων Ἀστυπαλαίας, Κῶ, Λέρου καὶ Καλύμνου.

Ταῦτα μετ᾽ ἄλλου λαογραφικοῦ ὑλικοῦ συλλεγέντα ὑπὸ τοῦ Κῴου Ἰακώβου Ζαρράφτη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος (1905), κατόπιν παρακινήσεως τοῦ ἄγγλου καθηγητοῦ Dr. W. H. D. Rouse, ἀπεστάλησαν εἰς τοῦτον, ὅστις ἔπειτα ἐδώρησε τὴν συλλογὴν εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καίμπριτζ [2].

Τῶν δημοσιευομένων παραμυθιῶν, πλὴν βραχείας εἰσαγωγῆς εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ἐκδότης ἐκθέτει τὸ διάγραμμα τοῦ ἔργου του, πίνακος τῶν περιεχομένων καὶ βιβλιογραφίας, ἔτι δὲ καὶ σημειώματος περὶ τῶν τουρκικῶν κειμένων (σ. I - XI), προτάσσονται ἀκόμη τρία σπουδαιότατα κεφάλαια (σ. 1 - 28) εἰς τὰ ὁποῖα πραγματεύεται ὁ D. μὲ βαθεῖαν γνῶσιν τοῦ ἐκδιδομένου ὑλικοῦ καὶ συγκριτικὴν τῶν παραμυθιῶν ἐξέτασιν πρὸς τὰς παραλλαγὰς αὐτῶν ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου καὶ τῶν ὁμόρων λαῶν, α΄) περὶ τῆς τέχνης τῆς ἀφηγήσεως τῶν παραμυθιῶν εἰς τὴν Δωδεκάνησον (σ. 1 - 17), β΄) περὶ τῆς γενικῆς σχέσεως τῶν ἐκδιδομένων παραμυθιῶν (σ. 18 - 24) καὶ γ΄) περὶ τῆς ἀξίας τῶν παραμυθιῶν (σ. 25 - 28).

Εἰς τὸ πρῶτον τῶν κεφαλαίων τούτων ὁ D. κάμνει λόγον περὶ τοῦ συλλογέως Ἰακ. Ζαρράφτη καὶ τοῦ ἔργου του, ὡς καὶ περὶ τῆς ἱστορίας τῆς λαογραφικῆς αὐτοῦ συλλογῆς, παρατηρῶν ὅτι ὁ Ζαρράφτης, ἐνῷ σημειώνει τὸν τόπον ἀπὸ τὸν ὁποῖον συνέλεξε τὸ ὑλικόν, δὲν λέγει τίποτε, πλὴν μιᾶς περιπτώσεως, περὶ τῆς ἡλικίας, τοῦ φύλου καὶ τῆς κοινωνικῆς θέσεως τῶν ὑπαγορευσάντων τοῦτο εἰς αὐτόν.

Ἐξετάζων τὴν τέχνην τῆς ἀφηγήσεως τοῦ παραμυθιοῦ εἰς τὴν Δωδεκάνησον ὁ D. ἐξαίρει τὴν σημασίαν τῆς γλώσσης καὶ τονίζει τοὺς εὐνοϊκοὺς ὅρους πρὸς καλλιέργειαν αὐτοῦ καὶ ἰδίᾳ τὴν θέσιν, τὴν ὁποίαν κατεῖχε τοῦτο

---

[1] Modern Greek in Asia Minor by R.M. Dawkins, M.A., with a chapter on the subjektsmatter of the Folk - tales by W. R. Halliday, B. A. B. Litt. Cambridge 1916.

[2] Ἐκ τῆς συλλογῆς ταύτης ἐξέδωκε προσέτι ὁ Dawkins καὶ τεσσαράκοντα δημοτικὰ ᾄσματα ἐν Λαογρ. ΙΓ΄ (1950 - 1951) 33 - 99.

εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον τοῦ λαοῦ, ὡς μέσον τέρψεως αὐτοῦ ὑπὸ τῶν εἰδικῶν παραμυθάδων.

Περαιτέρω ἐξετάζεται ὑπὸ τοῦ ἐκδότου ἡ λογοτεχνικὴ μορφὴ τῶν παραμυθιῶν, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος αὐτῶν καὶ αἱ εἰς αὐτὰ ἔμμετροι ἐκφράσεις.

Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῶν ἐπεισοδίων τὰ ὁποῖα ἀπαρτίζουν ἕκαστον παραμύθι διακρίνει ὁ D. (σ. 6) τὰ παραμύθια εἰς δύο ὁμάδας, ἤτοι εἰς τὰ παραμύθια, τῶν ὁποίων οἱ ἥρωες εἶναι νεράϊδες, δράκοι καὶ ἄλλα δαιμονικὰ ὄντα (ἀρ. 1 - 17) καὶ εἰς ἐκεῖνα τῶν ὁποίων τὰ ἐπεισόδια εὑρίσκονται εἰς σχέσιν πρὸς τὴν καθημερινὴν ζωὴν (ἀρ. 18 - 45).

Ἡ τελευταία ὁμὰς δύναται ἀκόμη νὰ ὑποδιαιρεθῇ : α΄) εἰς παραμύθια περιεχομένου θυμοσοφικοῦ (ἀρ. 18 - 23), ἠθικοῦ (ἀρ. 24 - 28) καὶ ἠθικολογικοῦ (ἀρ. 29 - 31) καὶ β΄) εἰς παραμύθια (ἀρ. 32 - 45) τὰ ὁποῖα δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ἱστορίαι ἐκ τῆς πραγματικῆς ζωῆς καὶ τὰ ὁποῖα ἐνδιαφέρουν κυρίως ὡς ἀφηγήσεις (σ. 10).

Τὰ παραμύθια τῆς τελευταίας ταύτης κατηγορίας διακρίνει περαιτέρω ὁ ἐκδότης εἰς ἐκεῖνα εἰς τὰ ὁποῖα 1) ἐμπλέκονται λαϊκαὶ δοξασίαι (ἀρ. 32 - 35), 2) περιέχονται στοιχεῖα ἐκ τοῦ ἀρχαίου κόσμου τῶν παραμυθιῶν περὶ νεράϊδων· ταῦτα ἔχουν προσαρμοσθῇ πρὸς τὸν καθ᾽ ἡμέραν βίον καὶ ἔχουν οὕτω τὴν μορφὴν μυθιστορήματος (ἀρ. 36 - 41) καὶ 3) εἰς παραμύθια (σ. 11) παρέχοντα καθαρὰς ἀφηγήσεις γεγονότων, τὰ ὁποῖα ἠδύναντο νὰ ἔχουν συμβῇ (ἀρ. 42 - 45). Ὁ D. συζητεῖ ἐπίσης τὸ ζήτημα τῆς προελεύσεως καὶ διαμορφώσεως παραμυθιῶν ἐκ τῆς γραπτῆς καὶ τῆς προφορικῆς παραδόσεως καὶ τῶν μεταξὺ αὐτῶν ἐπιδράσεων.

Εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον (σ. 18 - 24) ἔχων ὁ D. ὑπ᾽ ὄψιν του τὰς θεωρίας διαφόρων ἐρευνητῶν περὶ τῆς γενέσεως καὶ τῆς διαδόσεως τῶν παραμυθιῶν, ὧν ἄλλας δέχεται ἢ τροποποιεῖ, προσπαθεῖ διὰ τῆς παρεξετάσεως πρὸς τὰ ἐκδιδόμενα παραμύθια τῶν γνωστῶν εἰς αὐτὸν ἑλληνικῶν παραλλαγῶν καὶ τῶν ὁμοίων παραμυθιῶν εἰς τοὺς γειτονικοὺς λαούς, τοὺς βαλκανικούς, τοὺς ἰταλοὺς καὶ ἰδίᾳ τοὺς τούρκους, νὰ ἐντάξῃ τὰ δωδεκανησιακὰ παραμύθια εἰς τὸν κύκλον τῶν παραμυθιῶν τῶν λαῶν τοῦ ἀνατολικοῦ μεσογειακοῦ χώρου.

Ἐκ τῆς ἐξετάσεως ταύτης διαπιστώνει ὁ D. ἐπιδράσεις εἰς περιωρισμένην ἔκτασιν ἰταλικῶν, βαλκανικῶν καὶ τουρκικῶν παραμυθιακῶν στοιχείων (σ. 20 - 21), αἱ ὁποῖαι ὅμως δὲν ἀλλοιώνουν τὸν ἑλληνικὸν χαρακτῆρα τῶν παραμυθιῶν.

Εἰδικώτερον ἐκ τῆς συγκριτικῆς ἐξετάσεως τῶν παραμυθιῶν πρὸς τὰ ὅμοια τουρκικὰ καταλήγει εἰς τὴν γνώμην ὅτι ἐκ τούτων ἐλάχιστα εἶναι τουρκικά, τὸ ὑπ᾽ ἀρ. 29, πιθανὸν δὲ καὶ τὸ ὑπ᾽ ἀρ. 28, καί, ἀποκρούων τὴν ὑποστηριχθεῖσαν ἄποψιν περὶ ἐπιδράσεων τουρκικῶν παραμυθιῶν εἰς τὰ ἑλληνικά, δέχεται (σ. 22) ἀντιθέτως ἐπιδράσεις τῶν ἑλληνικῶν ἐπὶ τὰ τουρκικά.

Τὰ ἐκδιδόμενα ἐνταῦθα παραμύθια παρατηρεῖ ὁ D. ὅτι παρουσιάζουν εἰς τὴν συγκρότησιν αὐτῶν ἔντονα χαρακτηριστικὰ τῆς νησιωτικῆς ζωῆς· οὕτω τὰ πρόσωπα εἰς πολλὰ ἐκ τῶν παραμυθιῶν τούτων πολιτογραφοῦνται ὡς τοπικοὶ ἥρωες π χ. βασιλεῖς τῆς Κῶ (σ. 133 καὶ 486), τῶν ὁποίων τὰ κατορθώματα καὶ αἱ πράξεις προτίθενται οὐ μόνον, ἵνα τέρψουν τοὺς ἀκροατὰς διὰ τῆς ἀφηγήσεως ἀλλὰ καὶ νὰ διδάξουν αὐτούς.

Τὰ στοιχεῖα τῶν ἐπεισοδίων εἰς τὰ παραμύθια ἔχουν ἐπίσης προσαρμοσθῆ πρὸς τὸν βίον τῶν νησιωτῶν· οὕτως ἡ περιγραφὴ τῆς σφοδρᾶς θαλασσοταραχῆς (σ. 487 - 488) καὶ τῆς πάλης τοῦ πλοίου πρὸς τὸ ὑγρὸν στοιχεῖον ἔχει ληφθῆ ἐκ τῆς καθημερινῆς σκληρᾶς πάλης τῶν κατοίκων πρὸς τὴν θάλασσαν. Πολλὰ ἔτι στοιχεῖα ἐκ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἤτοι παροιμίαι, γνῶμαι, θρησκευτικαὶ καὶ ἄλλαι λαϊκαὶ παραδόσεις, δοξασίαι καὶ ἔμμετροι ἐκφράσεις ἐμπλέκονται μετὰ τέχνης εἰς τὴν ὑπόθεσιν τοῦ παραμυθιοῦ, τὸ ὁποῖον οὕτω ὑφίσταται λογοτεχνικὴν διασκευήν.

Ἐκ πλήθους παρεμβολῶν τοιούτων στοιχείων σημειώνω τὴν ἑξῆς ἐκ τοῦ παραμ. «Ὁ σκρίνος» (σ. 116, στ. 5). Γραῖά τις ἐγέννησε κεφαλὴν βοός, ἡ ὁποία μετ᾽ ὀλίγον διερράγη καὶ παρουσιάσθη ἐξ αὐτῆς «ἕνα παλτηκάρι πεντάμορφον ἀπού ᾽λεεν τοῦ ἥλτσου, λάμψε γιὰ νὰ λάμψω». Ἡ πρόκλησις αὐτὴ πρὸς τὸν ἥλιον σημειοῦμεν ὅτι εἰσήχθη εἰς τὸ παραμύθι ἐκ τοῦ δημοτικοῦ ᾄσματος «Ἀγὼν μεταξὺ κόρης καὶ ἥλιου περὶ κάλλους», ὅπου λέγεται :

«Ἥλιε.....
πρόαλε ᾽ς τὰ περάματα νὰ φέξῃς καὶ νὰ φέξω
νὰ ρεβακάρῃς ᾽ς τὴ θωριὰ νὰ λάψῃς καὶ νὰ λάψω» [1]

ἢ ὡς ἀκριβῶς φέρεται εἰς πολλὰς τῶν παραλλαγῶν τοῦ ᾄσματος.

Ἡ κόρη (ἀγαπητικιὰ)

«Καὶ μὲ τὸν ἥλιο ᾽μάλωνε, μὲ τὸν ἥλιο μαλώνει.
Γιὰ ᾽βγα, ἥλιε μου, γιὰ νὰ βγῶ· γιὰ λάμψε γιὰ νὰ λάμψω» [2].

Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς τῶν ὑπὸ συζήτησιν παραμυθιῶν ὁ D. καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα (σ. 23) ὅτι ἄλλα τούτων εἶναι αὐτόχθονα, ὀλίγα προέρχονται ἐξ ἰταλικῆς ἐπιδράσεως κατὰ τὸν μεσαιῶνα καὶ τέλος ὅτι ἀρκετὰ ἠπειρωτικοῦ χρώματος, προερχόμενα ἐξ ἀνατολῶν, διεμορφώθησαν εἰς ἣν μορφὴν ἐκδίδονται εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν ἐξ ἧς μετεδόθησαν κατόπιν εἰς τὴν Δωδεκάνησον, ὅτε ἡ περιοχὴ αὕτη ἦτο ἀκόμη ἑλληνική, δηλαδὴ πρὸ τῆς διεισδύσεως τῶν Τούρκων.

[1] Μ. Μιχαηλίδου Νουάρου, Καρπαθιακὰ μνημεῖα. Α΄ Δημοτικὰ τραγούδια Καρπάθου, Ἀθ. 1928, σ. 87, ἀρ. 17, στ. 6 - 7.

[2] Arn. Passow, Τραγούδια ρωμαίικα. Lips. 1860, σ. 114, ἀρ. 536, στ. 4 - 5.

Εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον (σ. 25 - 28) ὁ σοφὸς ἐκδότης συζητεῖ περὶ τῆς ἀξίας τῶν παραμυθιῶν. Εἰς ταῦτα τονίζει ὅτι εὑρίσκει ὁ λαὸς εὐχαρίστησιν ἀκροώμενος τὰς μετὰ τεχνικῶν περιγραφῶν ἀφηγήσεις. Εἰς ἄλλα παραμύθια παρατηρεῖ ὅτι προβάλλονται ἠθικὰ διδάγματα καὶ διατυποῦνται γνῶμαι περὶ τοῦ τρόπου τοῦ βίου, ἐνῷ εἰς ἄλλα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζονται ὡς παραβολαὶ καὶ μῦθοι, ἐκφράζονται κατὰ τρόπον ἁπλοῦν διάφορα αἰσθήματα καὶ γνῶμαι τοῦ λαοῦ.

Τὰς εἰσαγωγικὰς αὐτὰς παρατηρήσεις τοῦ D. ἀκολουθεῖ (σ. 31 - 524) τὸ κείμενον τῶν παραμυθιῶν μετ᾽ ἀντιστοίχου μεταφράσεως εἰς τὴν ἀγγλικὴν καὶ ἐπιτασσομένων εἰς ἕκαστον παραμύθι σοφῶν ἑρμηνευτικῶν καὶ μάλιστα πραγματικῶν σημειωμάτων τοῦ ἐκδότου περὶ τῆς σχέσεως τοῦ παραμυθιοῦ πρὸς τὰς ἑλληνικὰς παραλλαγὰς αὐτοῦ καὶ τὰς τῶν γειτονικῶν λαῶν.

Τὰ κείμενα τῶν παραμυθιῶν ἀκολουθεῖ (σ. 525 - 535) κεφάλαιον εἰς τὸ ὁποῖον ὁ D. πραγματεύεται περὶ τῆς δωδεκανησιακῆς διαλέκτου εἰς ἣν εἶναι καταγεγραμμένα τὰ παραμύθια. Ὁ ἐκδότης δημοσιεύει (σ. 536 - 558) καὶ γλωσσάριον εἰς ὃ περιλαμβάνονται αἱ ἐν τοῖς παραμυθίοις λέξεις, αἱ ἔχουσαι ἀνάγκην ἑρμηνείας, ἐν συνεχείᾳ δὲ (σ. 559 - 560) καὶ πίνακα ὀνομάτων καὶ πραγμάτων.

Εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν κειμένων νομίζω ὅτι δὲν ἔπρεπε ν᾽ ἀκολουθήσῃ ὁ D. πιστῶς τὸ ὀρθογραφικὸν σύστημα τοῦ Ζαρράφτη εἰς τοὺς τύπους : σ. 33 ἴντα ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ εἶντα, σ. 466 τοὔρεσε, νἄρκεται, νἆτον, τὤλεγα, τὤπαθα, σ. 471 ποὖχε, τὤκρινε κ.ἄ. ἀντὶ τοῦ ᾽ρεσε, νὰ ᾽ρκεται, νὰ ᾽τον, τὸ ᾽λεγα, τὸ ᾽παθα, ποὺ ᾽χε, τὸ ᾽κρινε· σ. 281 ἀναμεταξύ τος, σ. 468 τὸς λέει ἀντὶ ἀναμεταξύ τως, τῶς λέει κλπ.

Ἐκ παρατηρήσεών μου κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν παραμυθιῶν καταχωρίζω ἐνταῦθα τὰς ἑξῆς.

Εἰς τὸ ὑπ᾽ ἀρ. 15 παραμύθι (Ἡ δασκαλοπούλα) ἀναφέρεται (σ. 201) ὅτι ὁ λαὸς τῆς Λέρου πιστεύει εἰς τὸν δαίμονα Καλόστρατον, κατ᾽ εὐφημισμὸν ἀντὶ τοῦ Κακοστράτην, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ D. (σ. 205). Ἡ πίστις αὕτη περὶ τοῦ δαίμονος τούτου σημειώνομεν ὅτι ἀπαντᾷ ὁμοίως καὶ εἰς τὴν νῆσον Σύμην [1]. Πρὸς τὸν δαίμονα τοῦτον σχετίζεται καὶ τὸ ἐν Ἀπεράθῳ τῆς Νάξου τοπωνύμιον «τοῦ Καλιστράτου τὸ πέραμα». (Χειρ. ἐν τῷ Λαογρ. Ἀρχ. ὑπ᾽ ἀρ. 1609, σ. 1 ἀρ. 2. Συλλογὴ ὑπὸ Δημ. Οἰκονομίδου).

Εἰς τὸ ὑπ᾽ ἀρ. 16 παραμύθι ἐκ Καλύμνου «Ἡ δάφνη» (σ. 207 - 212) προσθέτομεν ἔτι τὰς παραλλαγάς : μίαν ἐκ Κρήτης (Σητείας) (Ἐπετ. Ἑταιρ. Κρητ. Σπουδῶν Α΄ (1938) 524 - 526) καὶ ἑτέραν ἐξ ἀδήλου τόπου (Μπουκέτο 16 (1939), ἀρ. φ. 807, σ. 46 καὶ 68).

[1] Νικήτα Χαβιαρᾶ, Ὁ Καλοστράτης τῆς Σύμης. Δωδεκ. Ἐπιθεώρ. ἔτ. Α΄ [1947] 98 - 99.

Τοῦ ὑπ' ἀρ. 20 παραμ. ἐκ Κῶ (Κέφαλος) «Ἡ κόρη τοῦ κηπουροῦ» (σ. 241-245) ὑπάρχει ἔτι δημοσιευμένη παραλλαγὴ ἐκ Κρήτης εἰς τὴν συλλογὴν Εὐαγγ. Φραγκάκι, Συμβολὴ στὰ λαογραφικὰ τῆς Κρήτης, Ἀθ. 1949, σ. 107-111.

Τοῦ ἐπεισοδίου τῆς ἀποστολῆς ὑπὸ τοῦ βασιλόπουλλου εἰς τὴν ἔξυπνην νεάνιδα δώρων μετ' ἀλληγορικῆς ἐπιστολῆς ὑπάρχουν παραλλαγαὶ καὶ εἰς ἄλλο ἐκ Σητείας Κρήτης παραμύθι «Ἡ καλὴ βασίλισσα» (Μύσων Ζ' (1938) 150-151) καὶ εἰς εὐτράπελον διήγησιν (ἐκ τῆς περιοχῆς Ἡρακλείου Κρήτης) «Ἡ πέρδικα καὶ ἡ κουρούνα» (Ἐπετ. Καλλιτεχνῶν Λογοτεχνῶν Χανίων, ἔτ. Α' (1937), σ. 42-43).

Εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 22 παραμ. ἐκ Λέρου «Τὸ καταλόγι» (σ. 252-253), ἡ βασιλοπούλλα εἰς κάθε νέον, ὅστις ἐζήτει αὐτὴν εἰς γάμον, προέτεινε προηγουμένως πρὸς λύσιν τὸ αἴνιγμα :

«Τὰ θαρῶ, φορῶ
τὰ πατῶ, μασῶ
καὶ τὸ νοῦγ κρατῶ καὶ πίνω».

Ἡ διατύπωσις αὕτη εἶναι ἐσφαλμένη εἰς τοὺς δύο πρώτους στίχους. Ἡ ὀρθὴ εἶναι αὕτη :

«Τὰ θωρῶ, φορῶ
τὰ μασῶ, πατῶ
καὶ τὸ νοῦγ κρατῶ καὶ πίνω».

Οὕτω φέρεται τὸ αἴνιγμα τοῦτο καὶ εἰς κρητικὴν (ἐκ Ζήρου Σητείας) παραλλαγὴν τοῦ παραμυθιοῦ· «τὰ μασεῖς πατῶ, τὰ θωρεῖς φορῶ καὶ μὲ τὸ νοῦ σου πίνω νερὸ» (Μύσων Ζ' (1938), 149).

Τὸ παραμύθι ὑπ' ἀρ. 44 «Ἡ βασιλοπούλα» ἢ τοῦ Φιορεντίνου καὶ τῆς Ντολτσέτας (σ. 478-485) εἶναι πιθανόν, παρὰ τοὺς δισταγμοὺς τοῦ D. (σ. 12), ὅτι διεμορφώθη, τοὐλάχιστον μέρος αὐτοῦ, εἰς πεζὴν διήγησιν μετὰ τῶν ἐμμέτρων εἰς αὐτὸ ἀποσπασμάτων, ἐξ ἐμμέτρου ποιήματος [1]. Οὕτως ἔμμετρον ἐξ ὁλοκλήρου μορφὴν τοῦ παραμυθιοῦ τούτου ἀπὸ τοῦ σημείου τῆς ἀπαγωγῆς τῆς βασιλοπούλλας καὶ τῆς ἀφίξεως αὐτῆς εἰς τὴν χώραν τοῦ βασιλόπουλλου μέχρι τέλους τῆς ὑποθέσεως ἐδημοσίευσεν ἐκ Σητείας ἡ κ. Εἰρ. Παπαδάκη, Λόγια τοῦ στειακοῦ λαοῦ, Ἀθ. 1938, σ. 10-12, ἀρ. 5.

Τοῦ ὑπ' ἀρ. 45 παραμυθιοῦ (σ. 486-524), τὸ ὁποῖον προῆλθεν ἐξ ἀποσυνθέσεως εἰς πεζὴν διήγησιν τοῦ μεσαιωνικοῦ στιχουργήματος τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Τύρου, ἔχω εἰς χεῖράς μου ἀνέκδοτον παραλλαγὴν προερχομένην ἐκ Σκοπῆς Σητείας.

ΓΕΩΡΓ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ

[1] Ὁ Νικ. Πολίτης (Λαογρ. Α', 80) διετύπωσε πρῶτος, νομίζω, τὴν γνώμην ὅτι τὸ παραμύθι τοῦτο προέρχεται ἐκ παλαιοῦ ποιήματος.

Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας. Α' Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης 1695 - 1912. Ἔκδοσις τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, ἐπιμελείᾳ Ἰωάννου Κ. Βασδραβέλλη. Θεσσαλονίκη, 1952, Σελ. κβ'+576.

Ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον ἤρχισεν ἡ ἔκδοσις ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν τουρκικῶν ἐγγράφων, ἐν μεταφράσει, ληφθέντων, κατ' ἐπιλογήν, ἐκ διαφόρων κωδίκων τοῦ τουρκικοῦ Ἀρχείου Θεσσαλονίκης, τῇ ἐπιμελείᾳ τοῦ κ. Ἰωάννου Κ. Βασδραβέλλη. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἔχει μεγάλην σημασίαν, πρέπει δὲ νὰ τὸ θεωρήσωμεν ὡς καλὸν οἰωνόν, ἀφ' οὗ ἡ ἔκδοσις αὐτὴ θὰ γίνῃ συγχρόνως αἰτία νὰ ἐπαναληφθῇ, ἔστω καὶ κάπως καθυστερημένη, ἡ πρὸ τοῦ πολέμου καταβληθεῖσα προσπάθεια ἱδρύσεως Κρατικῶν Ἀρχείων Βορείου Ἑλλάδος καὶ συστηματικῆς ταξινομήσεως τῶν μέχρι τοῦδε διασωθέντων λυτῶν ἐγγράφων καὶ κωδίκων καὶ ἡ ἐν εὐθέτῳ καιρῷ, κατ' ἐπιλογήν, δημοσίευσις αὐτῶν, ἥτις ἔκδοσις εἶναι αὐτονόητον ὅτι δὲν θὰ περιορισθῇ μόνον εἰς μεταφράσεις τουρκικῶν ἐγγράφων, ἀλλὰ θὰ συμπεριλάβῃ καὶ τὰ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γεγραμμένα καὶ εἰς διάφορα Ἀρχεῖα τῆς Βορείου Ἑλλάδος ἐναποκείμενα ἔγγραφα.

Οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει ὅτι προϋπόθεσις πάσης σοβαρᾶς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας, σχετιζομένης μὲ τὴν ἔρευναν τοῦ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου παρελθόντων χρόνων ἑνὸς τόπου εἶναι καὶ ἡ ταξινόμησις τῶν διασωθέντων ἀρχείων αὐτοῦ καὶ ἡ σὺν τῷ χρόνῳ κατ' ἐπιλογὴν ἢ καὶ ἐν τῷ συνόλῳ ἔκδοσις τῶν κειμένων.

Ἡ Βόρειος Ἑλλάς, ἐκτὸς τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ὕπαρξιν ἀρχειακοῦ ὑλικοῦ, καὶ μάλιστα σπουδαίου, ἀφορῶντος κυρίως εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς τουρκοκρατίας, ἦτο πρὸ τοῦ 1912 δι' ἡμᾶς τοὺς νοτίους Ἕλληνας χώρα ἄγνωστος. Ἴσως συνέβαλε καὶ τοῦτο εἰς τὴν ἀπώλειαν πολυτίμων ἀρχείων, τὰ ὁποῖα ἄλλως θὰ εἶχον διασωθῆ, ἐὰν ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Μακεδονίας ἐλαμβάνετο ἰδιαιτέρα φροντὶς καὶ περὶ αὐτῶν. Δυστυχῶς ἐδόθη τότε προσοχὴ μόνον εἰς τὰ χειρόγραφα, τὰ περιέχοντα κείμενα λογοτεχνικοῦ, ἱστορικοῦ ἢ θρησκευτικοῦ περιεχομένου, ἐκ τῶν ὁποίων πλεῖστα, ὡς γνωστόν, περισυνελέγησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν Βαλκανικῶν πολέμων καὶ κατόπιν.

Ἡ Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν εἶχεν ἐκδόσει, ὡς γνωστόν, τεῦχος, ἐπιμελείᾳ τοῦ κ. Ι. Βασδραβέλλη, περιέχον μεταφράσεις 92 τουρκικῶν ἐγγράφων, κατ' ἐπιλογήν, ἐκ τοῦ γνωστοῦ τουρκικοῦ Ἀρχείου Βεροίας ληφθέντων. (Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Βεροίας. Ἐκλογαί. Θεσσαλονίκη 1942). Ὁ παρὼν τόμος, ἐκδοθεὶς ἐπίσης ἐπιμελείᾳ τοῦ κ. Ι. Βασδραβέλλη, περιλαμβάνει μεταφράσεις 341 τουρκικῶν ἐγγράφων κατ' ἐπιλογὴν εἰλημμένων ἐξ ὡρισμένων κωδίκων μεταξὺ τῶν ἀριθ. 1 καὶ 221 τοῦ τουρκικοῦ Ἀρχείου Θεσ-

σαλονίκης πρὸς δὲ συντόμους περιλήψεις τῶν εἰς ἄλλας πραγματείας τοῦ κ. Ι. Βασδραβέλλη ἄλλοτε δημοσιευθέντων ἑτέρων 83, ἐκ τοῦ ἀρχείου τούτου ληφθέντων, τουρκικῶν ἐγγράφων. (Ἡ προκειμένη συλλογή, δι᾽ εὐνοήτους λόγους, ἰδίως δὲ διὰ τὴν εὐκολίαν τοῦ χρησιμοποιοῦντος ταύτην, θὰ ἦτο ὡρισμένως πληρεστέρα, ἐὰν συμπεριελαμβάνοντο εἰς αὐτὴν ὁλόκληρα τὰ κείμενα καὶ τῶν 83 τούτων ἐγγράφων).

Ἐκτὸς τούτου, ἐν τῷ τόμῳ, ἐν εἴδει Παραρτήματος, παρατίθενται σελ. 513-564 περιλήψεις ἐγγράφων, ἐπίσης κατ᾽ ἐπιλογήν, ἐκ τῶν μετὰ τὸν ἀριθ. 221 καὶ μέχρι τοῦ 337 κωδίκων τοῦ αὐτοῦ ἀρχείου ληφθέντων, τινῶν μάλιστα, ἰδίως ἐκείνων τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν εἰς ἐξισλαμίσεις καὶ μετακινήσεις πληθυσμῶν, δημοσιεύεται ὁλόκληρον τὸ κείμενον. Νομίζομεν ὅτι καὶ τὰ κείμενα ταῦτα θὰ ἔπρεπε νὰ περιληφθοῦν εἰς τὸ σῶμα τῶν μεταφράσεων, ἀφοῦ μάλιστα ὑπάρχει προηγούμενον καὶ τὰ μὲν ὑπ᾽ ἀριθ. 422 καὶ 423 παρελήφθησαν ἀπὸ τὸν κώδ. 223, τὸ δὲ 424 ἀπὸ τὸν 229, δηλαδὴ μετὰ τὸ τεθὲν ὅριον τοῦ κώδ. 221.

Τὰ ἐνταῦθα δημοσιευόμενα ἔγγραφα χρονολογοῦνται μεταξὺ τοῦ 1695 καὶ 1835, ἐξαιρουμένου τοῦ ὑπ᾽ ἀριθ. 1, τὸ ὁποῖον εἶναι τοῦ ἔτους 1605. Αἱ περιλήψεις τοῦ Παραρτήματος προχωροῦν πέραν τοῦ 1835, μέχρι τοῦ 1912. Τὰ ἔγγραφα, ἀδιάφορον εἰς ποῖον κώδικα ἢ σελίδα κώδικος ἀνήκουν, ἀκολουθοῦν κατὰ χρονολογικὴν σειράν, ἥτις συνήθως συμπίπτει μὲ τὴν τοῦ κώδικος καὶ δή, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, καὶ μὲ τὴν σελίδα τοῦ κώδικος. Τὸ πρῶτον ἐν τούτοις φιρμάνιον εὑρίσκεται κατακεχωρισμένον εἰς τὸν 14ον κώδικα, τὰ δὲ 422 καὶ 423 εἰς τὸν 223 καὶ τὸ 424 εἰς τὸν 229, ὡς ἤδη εἴπομεν.

Δὲν πρέπει νὰ νομισθῇ ὅτι ἡ ἐπιλογὴ ἐγένετο μεταξὺ ὅλων τῶν ἀπὸ τοῦ ἀριθ. 1 μέχρι τοῦ 221 κωδίκων, ὡς θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποθέσῃ τις ἐκ τῆς δηλώσεως τοῦ κ. Βασδραβέλλη σελ. ε΄. Ἡ ἐπιλογὴ ἐγένετο μόνον μεταξὺ ὡρισμένων κωδίκων, ἐν ὅλῳ 91. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κωδίκων ἐξ ὧν οὐδὲν ἔγγραφον παρελήφθη φθάνει τοὺς 130. Ἀλλὰ καὶ αἱ περιλήψεις τῶν εἰς τὸ Παράρτημα σελ. 513-564 ἀναφερομένων ἐγγράφων δὲν ἀνταποκρίνονται εἰς ὅλους τοὺς ὑπὸ τοῦ ἀριθ. 222 μέχρι τοῦ 337 κώδικας, ἀλλὰ μόνον εἰς 55. Ἐκ τῶν ὑπολοίπων 61 οὐδὲν ἔγγραφον δημοσιεύεται. Ἡ δήλωσις ἑπομένως τοῦ κ. Βασδραβέλλη δὲν εἶναι τοὐλάχιστον ἀκριβής. Ἔπρεπε νὰ γίνῃ μνεία τοῦ γεγονότος τούτου.

Μετὰ τὰ Προλεγόμενα, ὑπάρχει ἐν τῷ τόμῳ σελ. ια΄-κ΄ Εὑρετήριον τοῦ περιεχομένου τῶν ἐγγράφων καὶ κατόπιν ἀκολουθεῖ σελ. κι΄-κβ΄ Εὑρετήριον τῶν περιλήψεων τοῦ Παραρτήματος. Τὸ Εὑρετήριον τοῦτο δὲν ἀνταποκρίνεται πάντοτε πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν ἐγγράφων. Ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρω μερικὰ μόνον παραδείγματα. Οὕτω τὸ φιρμάνιον ὑπ᾽ ἀριθ. 2 ἀφορᾷ εἰς τὴν κατασκευὴν 30 πλοιαρίων διὰ τὴν μεταφορὰν τηλεβόλων· διὰ τοῦ Ἀξιοῦ ποταμοῦ καὶ ὄχι εἰς τὴν διαπεραίωσιν πυροβολικοῦ διὰ τοῦ Ἀξιοῦ ποταμοῦ. Τὸ

ὑπ᾽ ἀριθ. 10 φιρμάνιον ἀναφέρεται εἰς τὸν τρόπον τῆς καταβολῆς τοῦ φόρου ἐπὶ τῶν εἰσαγομένων ἀλεύρων καὶ ὄχι εἰς τὴν εἰσαγωγὴν καὶ φορολογίαν τῶν ἀλεύρων. Ἐν τῷ ὑπ᾽ ἀριθ. 16 ἐγγράφῳ πρόκειται περὶ ἐκδόσεως βερατίου διὰ τὸν νεοδιορισθέντα Μητροπολίτην Ἰγνάτιον εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ παυθέντος Μητροπ. Θεσσαλονίκης Μεθοδίου, οὐχὶ δὲ περὶ παύσεως τοῦ τελευταίου τούτου. Εἰς τὸ ὑπ᾽ ἀριθ. 27 ἔγγραφον πρόκειται περὶ διαταγῆς, νὰ μὴ ἐνοχλῶνται εἰς τὸ ἑξῆς οἱ ἑνετοὶ πολῖται, οὔτε αἱ περιουσίαι των, οὔτε τὰ πλοῖά των, οὐχὶ δὲ περὶ συνάψεως εἰρήνης μεταξὺ Ἑνετῶν καὶ Τούρκων. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὸ ὑπ᾽ ἀριθ. 267 ἔγγραφον, μόνον ὅτι ἐνταῦθα πρόκειται περὶ τῶν Γάλλων πολιτῶν, καὶ διὰ τὰ γαλλικὰ πλοῖα, καὶ τοὺς γάλλους περιηγητάς. Καὶ οὕτω καθεξῆς. Ἀκριβέστερον κάπως εἶναι τὸ Εὑρετήριον τοῦ Παραρτήματος σελ. κι΄-κβ΄.

Εἰς τὸ τέλος τοῦ τόμου σελ. 565-576 ὑπάρχει πίναξ κυρίων ὀνομάτων, εἰς δὲ τὴν σελ. η΄-θ΄ τῶν προλεγομένων του ἀναφέρει καὶ δικαιολογεῖ ὁ κ. Βασδραβέλλης τὴν ἀπόδοσιν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ὡρισμένων τουρκικῶν τίτλων καὶ ὅρων. Αἱ ἐλάχισται σύντομοι περιλήψεις ἐγγράφων εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ κειμένου ἔχουν ληφθῆ ἐκ τῶν ἀντιστοίχων εἰς τὸ περιθώριον τοῦ ἐν λόγῳ κώδικος ἀναγεγραμμένων.

Ὁ κ. Βασδραβέλλης θὰ διηυκόλυνε πολὺ τὸν χρησιμοποιοῦντα τὰ κείμενα τοῦ ὀγκώδους τούτου τόμου, ἐὰν ὁ ἴδιος ἔδιδε ἑκάστοτε καὶ τῶν λοιπῶν ἐγγράφων σύντομον περίληψιν. Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ θὰ ἐξεπλήρωνε στοιχειώδη συνήθειαν τῆς ἐκδόσεως κειμένων ἐγγράφων. Ἐπίσης δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ ὑποχρεώνεται ὁ ἀναγνώστης ἑκάστοτε νὰ ἀναζητῇ εἰς τὰς σημειώσεις τῶν κειμένων τὴν ἀπόδοσιν τῆς μωαμεθανικῆς χρονολογίας εἰς τὴν σημερινήν μας. Ὀρθὸν θὰ ἦτο νὰ εἶχε τεθῇ αὕτη εἰς τὴν ἀρχὴν ἑκάστου κειμένου.

Ἡ μετάφρασις τῶν κειμένων ἐγένετο κυρίως ὑπὸ τοῦ πρώην Διευθυντοῦ τοῦ Μεταφραστικοῦ Γραφείου Θεσσαλονίκης κ. Λαζάρου Μαμζορίδου καὶ τοῦ πρὸ διετίας ἀποθανόντος δικηγόρου Θεοδώρου Συμεωνίδου. Ἡ ἐγνωσμένη ἱκανότης τῶν δύο τούτων περὶ τὴν ἀνάγνωσιν, κατανόησιν καὶ μετάφρασιν τουρκικῶν ἐγγράφων ἐγγυᾶται περὶ τῆς ἀκριβείας τῆς μεταφράσεως. Τὸ περιεχόμενον τῶν ἐγγράφων ἀναφέρεται εἰς ζητήματα φορολογικά, διοικητικά, δικαστικά, στρατιωτικά, πολιτικά, ἐκκλησιαστικὰ καὶ εἰς διάφορα ἄλλα μὲ τὸν δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν βίον σχετιζόμενα. Ἡ σπουδαιότης ὡς ἐκ τούτου τῶν κειμένων εἶναι προφανής. Ἀρκεῖ νὰ ρίψῃ τις ἓν βλέμμα εἰς τὰ δύο Εὑρετήρια, σελ. ια΄-κβ΄, ἔνθα γίνεται λόγος διὰ χορηγήσεις προνομίων, διορισμοὺς καὶ ἐγκαταστάσεις ἀρχῶν πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν, σχέσεις κατακτητοῦ καὶ διαφόρων ἐθνοτήτων μεταξύ των, ἐκβιασμοὺς διοικητικῶν ὀργάνων, αὐθαιρεσίας ἁρματολῶν, βιαιοπραγίας Ἀλβανῶν, ἐξισλαμισμούς, ξένας προπαγάνδας, εἰσπράξεις καὶ ἀπαλλαγὰς φόρων, διατιμήσεις τροφίμων, διὰ λεπτομεριακὰς εἰδήσεις ἀναφερομένας εἰς τοὺς ὑπὸ τῆς Τουρ-

κίας διεξαγομένους τὴν ἐποχὴν ἐκείνην πολέμους μὲ διαφόρους λαούς, ἰδίως Ρώσους καὶ Ἑνετοὺς καὶ πολλὰ ἄλλα γεγονότα δι᾽ ὧν συμπληροῦνται κενὰ τῆς ἱστορίας, προστίθενται νέα στοιχεῖα καὶ διαφωτίζονται πολλὰ σημεῖα τῆς ἱστορίας τῆς Τουρκίας καὶ εἰδικώτερον τῆς Μακεδονίας.

Πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι καὶ ἡ ἔκδοσις αὕτη τῶν σπουδαίων ἐγγράφων ὀφείλεται εἰς τὸν ἀπαράμιλλον ζῆλον, τὴν ἀγάπην, τὴν φροντίδα καὶ ὄχι ὀλιγώτερον τὴν ἐπιμονὴν τοῦ κ. Ι. Βασδραβέλλη. Τοῦτο πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῇ εἰς αὐτόν. Ἡ ἀναγνώρισις αὕτη ἐν τούτοις δὲν μὲ ἐμποδίζει ἀπὸ τοῦ νὰ προσθέσω ἐνταῦθα παρατηρήσεις τινάς, αἱ ὁποῖαι θὰ συμβάλουν, νομίζω, εἰς τὴν διόρθωσιν ἀνακριβειῶν ἢ παραλείψεων εἰς τὰς ὁποίας ὑπέπεσεν ἐν τοῖς προλεγομένοις του ὁ κ. Βασδραβέλλης καὶ εἰς τὸ νὰ δοθῇ πολὺ μεγαλυτέρα προσοχὴ εἰς τοὺς μέλλοντας νὰ ἀκολουθήσουν τόμους.

Ἐκ παραδρομῆς, ἴσως, λέγει ὁ κ. Βασδραβέλλης εἰς τὰ προλεγόμενά του ὅτι τὸ Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης ἀποτελεῖται ἐκ 337 κωδίκων. Ἴσως θέλει νὰ εἴπῃ τὸ ἀρχεῖον τοῦ Καδῆ; Ὁ ἴδιος εἰς τὴν σελ. ζ′ ἀναφέρει ὅτι «τὰ τουρκικὰ ἀρχεῖα εὑρίσκοντο εἰς τὰ Ἱεροδικεῖα». Πάντως ἡ διατύπωσις εἶναι ἀνακριβὴς καὶ ἀπέχει πολὺ τῆς πραγματικότητος.

Εἰς τὰ «Μακεδονικὰ» τόμ. Α′, σελ. 614 - 615, εἶχον δώσει μίαν περιεκτικὴν ἐπισκόπησιν τοῦ Ἀρχείου Θεσσαλονίκης. Ἐκτὸς τῶν 2.072 κωδίκων διαφόρου περιεχομένου (Κτηματολόγια, Ἀγοραπωλησίαι, Φορολογικὰ) ἀναφέρω ὅτι διασῴζει τὸ ἀρχεῖον τοῦτο δικαστικὰ ἔγγραφα διάφορα καταλαμβάνοντα χῶρον 12 τετρ. μέτρων περίπου, ἄλλα δικαστικὰ καταλαμβάνοντα χῶρον 0,90 τ.μ., ἄλλα, ἐπίσης δικαστικά, ἐντὸς 6 ἀρμαρίων ἕκαστον τῶν ὁποίων ἔχει διαστάσεις 1 μ.×1.50 μ., ἐπίσης δικαστικὰ βιβλία Ἐδέσσης καταλαμβάνοντα χῶρον 1.50 τ.μ., φορολογικὰ διάφορα καταλαμβάνοντα χῶρον 2 τ.μ. καὶ 4 κιβώτια ἐγγράφων, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἔχει διαστάσεις 0,45 ὕψ.×0,95 μήκ.×0,45 πλ. Τὸ σφάλμα τοῦτο προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι δὲν ἔχει ἀκόμη ταξινομηθῇ τὸ πλούσιον τοῦτο ἀρχεῖον, ἓν σφάλμα ὅμως τὸ ὁποῖον θὰ ἐπακολουθήσουν ὡρισμένως πολλά, ἐὰν ἐξακολουθήσῃ ὁ ἴδιος τρόπος ἐργασίας.

Τὸ ὅτι ὁ κ. Βασδραβέλλης δὲν ἐγνώριζε τὴν ὕπαρξιν τοῦ Ἀρχείου Καστορίας, δὲν σημαίνει ὅτι «οὐδεὶς ἐγνώριζε τὴν ὕπαρξιν ἐκεῖ ἀρχείων», ὡς γράφει εἰς τὰ προλεγόμενά του. Εἰς τὰ «Μακεδονικὰ» τόμ. 1ος, σ. 612 - 613, κάμνω λόγον περὶ αὐτῶν καὶ δίδω ἐν γενικαῖς γραμμαῖς συντομωτάτην ἐπισκόπησιν. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὸ ἀρχεῖον τοῦτο ἐκάη ἐπὶ ἰταλογερμανικῆς κατοχῆς. Ἀλλὰ ποῖος πταίει, ἀφοῦ ἕνα μεγάλον μέρος αὐτοῦ εὑρίσκετο εἰς τὸ ὑπόγειον τοῦ Πρωτοδικείου μεταξὺ καρβούνων καὶ προσαναμμάτων; (Πρβλ. «Μακεδονικὰ» 1, σ. 612). Πῶς δὲν ἐκάησαν ἢ κατεστράφησαν τὰ ἀρχεῖα, τὰ χειρόγραφα καὶ τὰ βιβλία τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης; Ἀλλ᾽ ἐκεῖ ὑπάρχει ὁ κ. Ν. Δελιαλῆς.

Ὁ κ. Β. ἀγνοεῖ ἀκόμη τὴν ὕπαρξιν τοῦ ἐν τῷ Ὑποθηκοφυλακείῳ Κοζάνης ἄλλοτε στεγαζομένου σπουδαίου τουρκικοῦ ἀρχείου, περὶ τοῦ ὁποίου ὄχι μόνον ἀρκετὸς λόγος γίνεται εἰς τὸ βιβλίον μου περὶ τῆς καταστάσεως τῶν ἀρχείων τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας σ. 101 - 108 (Ἀρχεῖα καὶ Βιβλιοθῆκαι Δυτικῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1939, σελ. 222), ἀλλὰ δίδεται ἐκεῖ συντόμως τὸ περιεχόμενον τῶν 106 σπουδαίων τουρκικῶν κωδίδων μετὰ τῆς χρονολογίας αὐτῶν ἀρχομένης ἀπὸ τοῦ 1643. Ὡς μὲ πληροφορεῖ ὁ κ. Ν. Δελιαλῆς, ἐλεηλατήθη καὶ τὸ ἀρχεῖον τοῦτο διὰ δευτέραν φορὰν κατὰ τὴν γερμανικὴν κατοχήν, σήμερον δὲ σῴζονται μόνον 30 - 35 κώδικες ἐξ αὐτοῦ, εὐτυχῶς οἱ παλαιότεροι τοὺς ὁποίους περιέσωσεν ἐκ τῆς καταστροφῆς ὁ ἀκοίμητος οὗτος φρουρὸς τῶν γραπτῶν μνημείων καὶ ἀρχαιοτήτων τῆς περιοχῆς Κοζάνης. Ὁ κ. Βασδραβέλλης, ἐσκεμμένως ἢ ὄχι, ἐπιμένει νὰ ἀγνοῇ τοὺς ἄλλους, οἱ ὁποῖοι εἰργάσθησαν συστηματικῶς καὶ συστηματικῶς ἐφρόντισαν διὰ τὴν περισυλλογὴν καὶ διαφύλαξιν τῶν ἀρχείων τῆς Μακεδονίας. Τοῦτο θὰ ἔχῃ ὡς συνέπειαν νὰ ἐξακολουθῇ νὰ ἀγνοῇ πολλά. Θὰ ἐξακολουθῇ νὰ ἀγνοῇ ὅτι ἡ Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Κοζάνης διαφυλάττει πολλὰ φιρμάνια καὶ προστάγματα καὶ ἄλλα—περὶ τὰ χίλια—τουρκικὰ ἔγγραφα καὶ πλῆθος ἑλληνικῶν.

Ἡ μόνη λύσις δὲν εἶναι «νὰ ἀνατεθῇ ὑπὸ τοῦ Κράτους εἰς τὴν Ἑταιρείαν Μακεδονικῶν Σπουδῶν ἡ περισυλλογὴ καὶ συγκέντρωσις τῶν πάσης φύσεως ἀρχείων τῆς Βορείου Ἑλλάδος, ἵνα περισωθοῦν ταῦτα ἀπὸ τοὺς ποικίλους κινδύνους»—Ποῦ ἠκούσθη κρατικὰ - δημόσια ἀρχεῖα νὰ παραδίδωνται εἰς Σωματεῖον ἰδιωτικῆς φύσεως;—Δὲν εἶναι τόσον δύσκολος ἡ ἵδρυσις Κρατικῶν Ἀρχείων Βορείου Ἑλλάδος. Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἔχω γράψει ὀλίγα τινὰ εἰς τὸν Α′ τόμον τῶν «Μακεδονικῶν» σελ. 613, εἰς δὲ τὴν ἐφημερίδα Θεσσαλονίκης «Μακεδονίαν», ἐδημοσίευσα τὸν Ἰούλιον τοῦ 1949 ἐκτενὲς σχετικὸν ἄρθρον. Σημειώνω καὶ ἐνταῦθα ὅτι τὸ ζήτημα τῆς ἱδρύσεως Κρ. Ἀρχ. Βορ. Ἑλλάδος εἶχε προχωρήσει πολὺ τὸ ἔτος 1940, εἶχε δὲ τύχει τῆς ἀμερίστου ὑποστηρίξεως τοῦ τότε Διευθυντοῦ τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου κ. Δ. Ζακυθηνοῦ. Νομοσχέδιον σχετικὸν εἶχε συνταχθῇ καὶ ἐγκριθῇ ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας· ὑπελείπετο μόνον ἡ ὑπὸ τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου ἔγκρισις. Τὸ Ὑπουργεῖον εἶχεν ἀποφασίσει νὰ διαθέσῃ ἀμέσως ποσόν τι, ὁ δὲ Δῆμος Θεσσαλονίκης, κατόπιν παρακλήσεώς μου, ἐδέχετο νὰ ἐνοικιάσῃ καὶ ἐπιπλώσῃ κατάλληλον οἴκημα διὰ τὴν στέγασίν του. Προσωρινῶς βέβαια, διότι εἰς τὸ νέον δημαρχειακὸν μέγαρον, τοῦ ὁποίου ἡ ἀνέγερσις εἶχεν ἀποφασισθῇ νὰ ἀρχίσῃ τὸ 1941, θὰ διετίθετο ὑπεραρκετὸς χῶρος διὰ τὴν στέγασίν του. Κατὰ τὸν καταρτισμὸν τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδίου τοῦ δημοτικοῦ μεγάρου εἶχον συνεργασθῇ μετὰ τοῦ τότε Διευθυντοῦ τῶν Τεχνικῶν Ὑπηρεσιῶν τοῦ Δήμου κ. Γ. Μαλάκη καὶ εἶχεν ὁρισθῇ διὰ τὰ ἀρχεῖα ἀκριβῶς ὁ χῶρος ὁ κάτωθεν τῶν αἰθουσῶν τῆς Δημ. Βιβλιοθήκης.

Ἐκ τῶν ὀλίγων τούτων δύναταί τις νὰ συμπεράνῃ ὅτι, ἐὰν δὲν ἐπήρχετο ὁ πόλεμος καὶ αἱ καταστροφαί, ὄχι μόνον Κρατικὰ Ἀρχεῖα Βορείου Ἑλλάδος θὰ εἴχομεν σήμερον, ἀλλὰ καὶ τὸ κατάλληλον οἴκημα διὰ τὴν στέγασίν των. Σήμερον, κατόπιν τῆς ἀνωτέρω ἐκδόσεως, νομίζομεν ὅτι προβάλλει ἐκ νέου τὸ ζήτημα τῆς ἱδρύσεως Κρατ. Ἀρχ. Βορ. Ἑλλάδος.

Ἐν τέλει παραλείπω νὰ ἀναφέρω ἐπουσιώδη τυπογραφικὰ σφάλματα τοῦ βιβλίου καὶ ἀβλεψίας, σημειώνω μόνον ὅτι καὶ ἡ ἔκδοσις αὕτη δὲν ἀνταποκρίνεται, δυστυχῶς, εἰς τὰς ἀπαιτήσεις, τὰς ὁποίας ἔχει σήμερον ἡ ἐπιστημονικὴ ἔκδοσις ἐγγράφων. Ἂς ἐλπίσωμεν ὅτι αἱ ἀνωτέρω ὀλίγαι παρατηρήσεις μου θὰ συμβάλουν, ὥστε νὰ δοθῇ εἰς τὸ μέλλον μεγαλυτέρα προσοχὴ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο.

Α. ΣΙΓΑΛΑΣ

Antoine Bon., Le Péloponnèse byzantin jusgu'en 1204. Paris 1951 pp. 230 8°+VII [Bibliothèque byzantine publiée sous la direction de Paul Lemerle].

Τὸ βιβλίον θὰ κριθῇ εἰς τὸν προσεχῆ τόμον τῆς Ἐπετηρίδος.

Les Grecs de Cargèse (Corse). Recherches sur leurs langue et sur leurs histoire par Gerard Blanken, tome I, Partie Linguistique, Leyde 1951, 8° σσ. XIX+322.

Νικολάου Β. Τωμαδάκη, τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν τόμος πρῶτος, Ἀθῆναι 1952, 8° σσ. 272.

Θὰ κριθοῦν εἰς τὸν ἑπόμενον τόμον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐν τῇ κατωτέρω βιβλιογραφίᾳ ἀναγράφονται αἱ μελέται καὶ τὰ ἔργα τὰ δημοσιευθέντα κατὰ τὸ 1951 ὑπὸ Ἑλλήνων ἑλληνιστὶ ἢ εἰς ξένας γλώσσας καὶ σχετιζόμενα μὲ τὸν ὑπὸ τῆς Ἐπετηρίδος ἐπιδιωκόμενον σκοπόν.

ΓΛΩΣΣΑ — ΙΣΤΟΡΙΑ — ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

Ἀβραμάντη Ι. Τὸ μυστικὸ τοῦ Γιακοὺπ - ἀγᾶ. (Ποντιακὴ Ἑστία, 2, 747.)
» » Ὁ ξενητέας. (Αὐτόθι, 810.)
Ἀγγελομάτη Χρ. Ε. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἡ ἱστορία τῆς Κύπρου. Ἀσσίζες, Χρονικά, Ἔπη. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, 3, 267, 273.)
Ἀθανασιάδου Ε. Φυτολογικὸ λεξικό. (Ποντιακὴ Ἑστία, 2, 807 - 808, 855 - 856.)
» » Παιδικὰ παιγνίδια στὸν Πόντο. (Αὐτόθι, 791 - 793, 903 - 904, 949 - 950, 1035 - 1036, 1183.)
Ἀλεξοπούλου Νικολ. Κ. Μεσαιωνικὴ Πελοπόννησος. Ἀθῆναι 1951. Σελ. 256.
Ἀμάντου Κ. Προβλήματα ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς Σινᾶ. (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 24 (1949), 140.)
Anastos M. Pletho and Strabo on the Habitability of the Torrid Zone. (Byzantinische Zeitschrift, 44, 7 - 10.)
Ἀνδριώτη Ν. Π. Ἐτυμολογικὸ λεξικὸ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς. Ἀθήνα 1951. Σελ. 309.
» » Ἡ κράση τοῦ συμπλέγματος ου+ε σὲ ο στὴ μεσαιωνικὴ καὶ νέα ἑλληνική. (Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier, ἰδ. ἀπόσπ., σελ. 11.)
» » Ὁ γλωσσολόγος Μανόλης Τριανταφυλλίδης. (Παιδεία, 5, 330 - 334.)
» » Μίαν - καμμίαν. (Ποντιακὴ Ἑστία, 2, 890.)
» » Φωνητικά. (Αὐτόθι, 975 - 976, 1041 - 1043.)
Ἀνωνύμου. Χρονογραφικὴ καὶ τοπογραφικὴ ἱστορία τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω. (Ἅγιος Παῦλος ὁ Ξηροποταμίτης, 2, 163 - 175, 193 - 195, 230 - 234, 264 - 270.)
» » Ἡ πρώτη διὰ νομικῆς ὁδοῦ ἀναγνώρισις τῆς ἀπ' ἀρχῆς κατοχῆς τῶν προσκυνημάτων ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ σημασία της. (Νέα Σιών, 46, 182 - 197.)
» » Ἀρτζιβούριος ἢ Χατζιμπούρτζιος. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, 11, 63 - 64.)
» » Ἠλειακὸ Ἀρχεῖο. (Ἠλειακά, 1, 8 - 9.)
Ἀργυροπούλου Μιχ. Ὕδρα καὶ Σμύρνη. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, 11, 138, 189 - 190.)

† *Ἀτέση Βασιλείου.* Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῆς μητροπόλεως Λήμνου. (Ἐκκλησία, 28, 132, 222 - 224.)
» » Ἡ ἀκύρωσις τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας Ἀντωνίου Χαριάτου ὡς μητροπολίτου Ἀθηνῶν. (Θεολογία, 22, 3 - 25.)
» » Τὰ περὶ τὴν ἐκλογὴν τοῦ ἀρχιμ. Προκοπίου Οἰκονομίδου ὡς μητροπολίτου Ἀθηνῶν (11 Ὀκτωβρίου 1896). (Αὐτόθι, 416 - 433.)
Βαβουλὲ Παντελῆ Π. Ὁ Κρητικὸς τραγουδιστής. Συλλογὴ κρητικῶν μαντινάδων καὶ δημοτικῶν τραγουδιῶν τάβλας, στράτας κλπ. Χανιὰ 1950. Σελ. 240.
Βαγιακάκου Δικαίου. Ἐτυμολογικὰ καὶ σημασιολογικά. (Ἀθηνᾶ, 55, 43 - 66.)
Βασδραβέλλη Ι. Ἱστορικὰ ἀρχεῖα Μακεδονίας. Α΄. Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης, 1695 - 1912. Θεσσαλονίκη 1952. Σελ. 576+κβ΄. [Μακεδονικὴ βιβλιοθήκη, 13. Δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν.]
Βασιλειάδου Νικ. Ἐ σῆ Παναγίας τὸ ποτάμ'... (Ποντιακὴ Ἑστία, 2, 1058 - 1059.)
Βαφειάδου Γ. Τὸ τουρκικὸν σύνταγμα ἐν Τραπεζοῦντι. (Ποντιακὴ Ἑστία, 2, 842 - 844.)
Βέη Νικ. Τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Γεωργίου Αἰνιᾶνος περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 22 (1947), 269.)
» » Ἡ δωδεκάδελτος χάρτα τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ Φεραίου καὶ ὁ Karl Ritter. (Αὐτόθι, 353.)
» » Στίχοι δύο Γερμανῶν φιλελλήνων εἰς Ρήγαν. (Αὐτόθι, 24 (1949), 11.)
» » α΄) Δύο Αὐστριακοὶ ἰατροὶ καὶ ὁ Ρήγας καὶ ὁ Σολωμός. β΄) Ἡ πρώτη ἀνώνυμος βιογραφία τοῦ Ρήγα. (Αὐτόθι, 136.)
» » α΄) Τὸ περὶ Ρήγα φυλλάδιον τοῦ Δρος Scott. β΄) Νέον ἀντίγραφον τοῦ ἐμμέτρου ἐναντίον τοῦ Δημητρίου Οἰκονόμου, προδότου τοῦ Ρήγα. (Αὐτόθι, 138.)
» » α΄) Ὁ Ρήγας καὶ ὁ στρατηγὸς Bernadotte καὶ ὁ Γάλλος πρόξενος Bréchet. β΄) Ὁ Ρήγας καὶ ὁ γλύπτης Ἰωάννης Κόσους. (Αὐτόθι, 165.)
» » α΄) Ὁ Ρήγας καὶ ὁ F. Harring. β΄) Ἀνάλεκτα περὶ τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ ἐκ γερμανικῶν μάλιστα πηγῶν. (Αὐτόθι, 169.)
Βέη Νικ. - Θωμοπούλου Ἰωάννου. Ρήγα Βελεστινλῆ Φεραίου, Τὸ «Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν» καὶ τὸ γαλλικὸν αὐτοῦ πρότυπον. (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 22 (1947), 269.)
Βισβίζη Ἰακ. Τ. Ναξιακὰ νοταριακὰ ἔγγραφα τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ δουκάτου τοῦ Αἰγαίου (1538 - 1577). (Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, 4, 1 - 167.)
Βογιατζίδου Ι. Ἡ σημασία τῆς ἐπελθούσης μεταβολῆς εἰς τὰ βόρεια σύνορα. (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 24 (1949), 140.)
Βουτυρᾶ Μ. Ι. Κατάραι. (Ποντιακὴ Ἑστία, 2, 1045.)
Γαϊτάνου - Γιαννιοῦ Ἀθηνᾶς. Τὸ πνευματικὸ Μακροχώρι τοῦ καιροῦ μου. Ἰσταμποὺλ 1951. Σελ. 131.
Γαλανοπούλου Μελετίου, ἀρχιμανδρίτου. Ἡ Πατμιὰς τοῦ Γένους Σχολή. [Ρόδος] 1951. Σελ. 31.
» » Ἡ Πατμιάς, δύναμις τοῦ ἔθνους ἠθική. (Δευτέρα παιδαγωγικὴ μελέτη περὶ χαρακτῆρος.) [Ρόδος] 1951. Σελ. 15.
Γεδεὼν Μανουήλ. † Περὶ τῶν μεγαλοπρεπέστερον ἐν Κωνσταντινουπόλει τελουμένων ἱεροκοσμικῶν πανηγύρεων. (Λαογραφία, 13, 237 - 241.)

† *Γενναδίου Ἡλιουπόλεως.* Ὁ μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως Μιχαὴλ Ἰταλικός. (Ὀρθοδοξία, 26, 16 - 19.)
» » Τὸ ὀφφίκιον τοῦ ἀκτουαρίου. (Αὐτόθι, 104 - 106.)
» » Ἐν δῆθεν σιγίλλιον τοῦ ἀνυπάρκτου πατριάρχου Ἀθανασίου τοῦ Β΄. (Αὐτόθι, 107 - 109.)
» » Ἱστορικαὶ σημειώσεις περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τοῦ Μουχλίου. (Αὐτόθι, 203 - 207.)
» » Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ἐδιρνὲ - Καποῦ καὶ τὸ εὐαγγέλιον τῆς Ἁγίας Σοφίας. (Αὐτόθι, 272 - 275.)
Georgakas D. Dialektisches aus Rhodos, ein Beitrag zu Lautlehre, Wortbildung, Flexion und Wortgeschichte. (Byzantinische Zeitschrift, 44, 143 - 157.)
» » Slavs in Cyprus? A historio-onomastic inquiry. (Κυπριακαὶ Σπουδαί, 14 (1950), 3 - 32.)
Georgiadis Arnakis G. Gregory Palamas among the Turks and documents of his captivity as historical sources. (Speculum, τεῦχος 26 (1951), 104-118.)
Γιαννοπούλου - Ἑπτανησίας Μαριέττας. Ζακυθινὰ ξόρκια. (Λαογραφία, 13, 263-276.)
» » Ἀνέκδοτο πατριαρχικὸ σιγίλλιο τοῦ Γρηγορίου Ε΄. (Νεοελληνικά, 1 (1950), 65 - 66.)
» » Δημήτρης Σολωμός, ὁ ἀδελφὸς τοῦ ἐθνικοῦ ποιητῆ. (Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, 8, 241 - 245.)
Γκίνη Δημ. Τί εἶναι ὁ εἰς τὸν Νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ μνημονευόμενος βασιλικὸς νόμος Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου. (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 24 (1949), 74.)
» » Τὸ κρυπτογράφημα τοῦ τίτλου τῆς βενετικῆς ἐκδόσεως τῆς ἱστορίας Σουλίου καὶ Πάργας. (Ὁ Βιβλιόφιλος, 5, 11.)
Γριτσοπούλου Τάσου Ἀθ. Εὐεργετήριον γράμμα τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου. (Ἀρχεῖον Θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ, 16, 229 - 234.)
» » Ἡ κατὰ τὴν Κυνουρίαν μονὴ τῆς Παλιοπαναγιᾶς. (Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἀρκαδικὴν ἱστορίαν.) (Θεολογία, 22, 473 - 488.)
Δαλεζίου Εὐγ. Περὶ ἀνεκδότων ἐπιστολῶν Ἰωάννου Ὀρλάνδου καὶ Ἀνδρέου Λουριώτη συνταχθεισῶν ἐν Λονδίνῳ κατὰ τὸ ἔτος 1824. (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 22 (1947), 240 - 244.)
Διαμάντη Κωνσταντίνου Ἀθ. Τὰ τραγούδια τοῦ Λαζάρου στὴ Νήσιστα τῶν Τζουμέρκων. (Αἰξωνή, 1, 137 - 143.)
Δρόσου Ἀνδρέα. Τὰ πάθη τοῦ Χριστοῦ στὴ λαϊκὴ ποίηση. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 7, 679 - 680.)
Ἐνεπεκίδου Π. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ τριῶν συντρόφων τοῦ Ρήγα, Ι. Μαυρογένη, Γ. Πουλίου, Γ. Θεοχάρη. (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 24 (1949), 123 - 126.)
» » Der Briefwechsel des Maximos Margunios, Bischof von Kythera (1549 - 1602). Ein Beitrag zur Kirchen-und Gelehrtengeschichte der Griechen im 16. Jahrhundert und deren Beziehungen zum Abendland. Zwei neue Wiener Kodices. (Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft, 1, 13 - 66.)
» » Les Byzantinistes dans la correspondance inédite de Gustave Schlumberger avec un choix de lettres de Karl Krumbacher. (Byzantinische Zeitschrift, 44, 117 - 126.)

Ἐνισλείδου Χρήστου Μ. Ἡ Πίνδος καὶ τὰ χωριά της (Σπήλαιον - Γρεβενὰ - Σαμαρίνα). Τοπογραφία - Ἀρχαιολογία - Ἱστορία - Λαογραφία. Ἀθῆναι 1951. Σελ. 164.

Ἐπιφανίου - Πετράκη Στέλλας. Νησιώτικη ζωή. Λαογραφικὰ διηγήματα. Ἀθῆναι 1951. Σελ. 72.

Ζακυθηνοῦ Διον. Α. Βυζάντιον. Κράτος καὶ κοινωνία. Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις. Ἀθῆναι 1951. Σελ. 166+6 πίν.

» » La société dans le Despotat de Morée (L'Hellénisme Contemporain, 5, 7 - 28, 101 - 126.)

» » Les finances du Despotat de Morée. (Αὐτόθι, 197 - 214.)

» » Mouvement économique dans le Despotat de Morée. (Αὐτόθι, 293 - 317.)

Ζαρράφτη Ἰακ. Σ. Λαογραφικὰ ἐκ Κῶ ἐκδιδόμενα ὑπὸ Δημητρ. Β. Οἰκονομίδου. (Λαογραφία, 13, 285 - 339.)

Ζέπου Παν. Ι. Ἡ παράδοσις δι' ἐγγράφου ἐν τῷ Βυζαντινῷ καὶ τῷ Μεταβυζαντινῷ δικαίῳ. (Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, 199 - 242.)

Ζιαζιοπούλου Ἐλευθ. Παραμύθια. Παραμύθια καὶ παραμυθάδες στ' Ἄγραφα τῆς Θεσσαλίας. (Λαογραφία, 13, 348 - 350.)

Ζώη Λεωνίδα Χ. Ὁ νεκρὸς τοῦ Μπάϊρον εἰς τὴν Ζάκυνθον. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 7, 611.)

» » Ἠλειακὰ ἔγγραφα - Ἀνέκδοτα. (Ἠλειακά, 1, 23 - 24.)

» » Ἀναγραφὴ δημοσιευμάτων, 1885 - 1951. (Νεοελληνικά, 1, VII - XXVIII.)

» » Παλαιὰ ἐπίσημα ἔγγραφα. (Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, 8, 170 - 172.)

Ζώρα Γ. Ἡ βυζαντινολογικὴ κίνησις καὶ τὰ διεθνῆ συνέδρια Βυζαντ. σπουδῶν. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 8, 153 - 168.)

» » Αἱ τελευταῖαι στιγμαὶ τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, κατὰ ἀνέκδοτον Βαρβερινὸν Ἑλληνικὸν κώδικα 111. (Αὐτόθι, 202 - 204.)

» » Λόγοι παραινετικοὶ καὶ ψυχωφελεῖς Ἰακώβου (ἐκ τοῦ ἀνεκδότου Ἀθηναϊκοῦ κώδικος 535). (Νεοελληνικά, 1, 56 - 59).

Θέμελη Χρυσοστόμου. Ὁ μητροπολίτης Εὐρίπου Παΐσιος [1753 - 1757]. (Ἐκκλησία, 28, 53 - 54.)

» » Δύο Θεόδωροι ἐπίσκοποι Εὐρίπου. (Θεολογία, 22, 434 - 445.)

Θεοχάρη Κωνστ. Μ. Ἑλληνικὴ νομισματολογικὴ βιβλιογραφία, 1829 - 1950. (Ὁ Βιβλιόφιλος, 5, 7 - 10.)

Ioannou P. Psellos et le monastère Τὰ Ναρσοῦ. (Byzantinische Zeitschrift, 44, 283 - 290.)

Ἰωάννου Ἀνδρέα. Ἀνθολογία Κυπρίων ποιητῶν. Ἀθῆναι 1951. Σελ. 182.

Καββάδα Στεφ. Δ. Μέτρα βάρους, χωρητικότητος καὶ ἐπιφανείας ἐν Χίῳ. Χίος 1951. Σελ. 96.

Κακουλᾶ Κ. Οἱ Βενετζιᾶνοι καὶ ἡ Φοντάνα Ἀμορόζα τοῦ Ἀριόστο. (Κυπριακὰ Γράμματα, 16, 179 - 180.)

Καλινδέρη Μιχαὴλ Ἀθ. Τὰ λυτὰ ἔγγραφα τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης, 1676 - 1808. Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1951. Σελ. ιϛ'+157+πίν. (Δημοσιεύματα Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης, ἀριθ. 2.)

Kalitsunakis J. Τὸ μεσαιωνικὸν στιχούργημα «Βίος καὶ πολιτεία τινὸς δοκιμωτάτου καὶ σοφωτάτου γέροντος». (Byzantinische Zeitschrift, 44, 304 - 314.)

Καλλινίκου Θεοδούλου. Κυπριακὴ λαϊκὴ μοῦσα. Λευκωσία Κύπρου 1951. Σελ. 218.

Καλλινίκου Πάνου Γ. Μιὰ Θιακιὰ διαθήκη τοῦ 1585. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 7, 407 - 410.)

Καλονάρου Πέτρου. Λάκωνες λόγιοι. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 8, 297 - 301.)

Κανδηλάπτου (Κάνεως) Γ. Θ. Γεωγραφικὸν καὶ ἱστορικὸν λεξικὸν τῆς ἐπαρχίας Χαλδίας. (Ποντιακὴ Ἑστία, 2, 748 - 749, 797 - 798, 850 - 851, 897 - 898, 944 - 945, 1029 - 1031, 1157 - 1158, 1181 - 1182, 1228 - 1229.)

» » Ἡ Θεοδοσιούπολις. (Αὐτόθι, 1037 - 1039, 1154 - 1156).

Καπετανάκη Βρασίδα. Τὸ λεξικὸ τῆς πιάτσας. (Λαογραφικὸν λεξιλογικὸν ἀπάνθισμα.) Ἔκδοσις πρώτη. Ἀθήνα 1951. Σελ. 166.

Καραβία Ἱπποκράτους Σ. Ὁ ἐθνομάρτυς Εὐγένιος Καραβίας μητροπολίτης Ἀγχιάλου. Μετὰ περιληπτικοῦ προλόγου περὶ τοῦ χριστιανικοῦ μαρτυρολογίου. Ἀθῆναι 1951. (Ἔκδοσις τῆς Ἑνώσεως τῶν Ἁπανταχοῦ Ἰθακησίων.)

Καραπιπέρη Μ. Κ. Τὸ πατριαρχεῖον τῶν Ἱεροσολύμων, 451 - 1951. (Νέα Σιών, 46, 9 - 32, 77 - 92, 145 - 171.)

» » Μιχαὴλ τοῦ Συγκέλλου περὶ ὀρθογραφίας. (Αὐτόθι, 37 - 43.)

Καρρᾶ Δ. Τὸ μοναστήρι τῆς Ζάβουρδας. (Ὁ Πάν, 21, 16 - 18).

Καψάλη Γερασ. Σύμμεικτα Λακωνικὰ λαογραφικά. (Λαογραφία, 13, 242 - 262.)

Κεσίσογλου Ι. Ι. Τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τοῦ Οὐλαγάτς. Ἀθήνα 1951. Σελ. 190. (Ἐκδόσεις τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν. Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν. Μουσικὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο. Διεύθυνση Μέλπως Μερλιέ. Καππαδοκία 4.)

Κιουρτσίδου Ι. Τὰ δύο ἀδέλφια. (Ποντιακὴ Ἑστία, 2, 1049 - 1050.)

» » Περὶ Ματσούκας. (Αὐτόθι, 1197 - 1198, 1236 - 1238.)

Κισσάβου Μαρίας Ι. Ἡ φιλοσοφία ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς ἀναστάσεως τοῦ ἔθνους. Ἐν Ἀθήναις 1951. Σελ. 71.

Κληρίδη Νεάρχου. Ἡ διαπόμπευση τοῦ Ἰούδα. (Κυπριακὰ Γράμματα, 16, 154 - 155.)

» » Ἐθιμοτυπίες στὴν Πιτσιλιά. Προπόσεις στὸ τραπέζι τοῦ γάμου κλπ. (Αὐτόθι, 215 - 218.)

Κόλια Γεωργίου. Οἱ συντελεσταὶ ἐπιβιώσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας (1453 - 1821). (Μορφές, 5, 134 - 136, 161 - 163, 190 - 192, 238 - 239.)

Κονομῆ Ν. Χ. Ἡ λέξις «ἀρκοτζεράμιον». (Κυπριακὰ Γράμματα, 16, 162 - 163, 195.)

Κόντογλου Φ. Τὸ ἐξωτικὸ Λουπάδι. Στὴ λίμνη τῆς Ἀπολλωνιάδας. (Ἐλευθερία, 23 Σεπτεμβρίου 1951.)

» » Ἡ Κύπρος καὶ ἡ παράδοσή της. (Αὐτόθι, 7 Ὀκτωβρίου 1951.)

» » Ὁ Κανάρης καὶ μερικοὶ ἄλλοι ἀγωνιστές. (Αὐτόθι, 28 Ὀκτωβρίου 1951.)

» » Ἕλληνες θαλασσοπόροι. (Αὐτόθι, 16 Δεκεμβρίου 1951.)

Κουγέα Σωκράτους Β. Ἡ ἐπαναστατικὴ προκήρυξις τῆς Καλαμάτας καὶ ὁ συντάκτης αὐτῆς. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 7, 437 - 439.)

» » Ἡ ἐπὶ τοῦ κώδικος τοῦ Σουΐδα (Parisinus 2625) ἐνθύμησις καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς συμπεράσματα. (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 22 (1947), 149.)

Kukules Ph. Ἡ μελισσοκομία παρὰ Βυζαντινοῖς. (Byzantinische Zeitschrift, 44, 347 - 357.)

Κουκουλὲ Φ. Οἱ Ἕλληνες τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ τὰ Βυζαντινὰ ἔθιμα. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 8, 173 - 175.)

» » Ἡ νεοελληνικὴ γλῶσσα καὶ τὰ Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ ἔθιμα. (Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier, ἰδ. ἀπόσπ., σελ. 7.)

† ***Κουρίλα Εὐλογίου,*** Μητροπολίτου. Θεοδώρητος προηγούμενος Λαυριώτης ὁ κωδικογράφος. (Byzantinische Zeitschrift, 44, 343 - 346.)

Κουρνούτου Γ. Ἄγνωστος κῶδιξ Ἐφημερίδων Κωνσταντίνου Καρατζᾶ τοῦ Μπάνου. (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 24 (1949), 169 - 173.)

Κριαρᾶ Ἐμμ. Ἡ μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ γραμματεία. (Τὰ ὅρια - Μερικὰ χαρακτηριστικά.) (Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση, 5, τεῦχος 3.)

» » La littérature grecque médiévale. (L'Héllénisme Contemporain, 5, 332 - 340.)

» » Ἡ παιδεία στὸ Βυζάντιο. (Ἀνθρωπιστικὲς τάσεις. Καλογηρικὸ πνεῦμα.) (Παιδεία, 5, 261 - 268, 335 - 343.)

Κριεζῆ Θεοδώρου Α. Μπουμπουλίνα. Ἀποσπάσματα ἀπὸ βιβλία. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, 11, 51.)

Κτενίδου Φ. «Παναγία Σουμελᾶ», ἱστορία καὶ θρύλος. Ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς Μονῆς (380) μέχρι τῆς καταστροφῆς (1922) καὶ τῆς μεταφορᾶς τῆς εἰκόνος εἰς Ἑλλάδα (1931). (Ποντιακὴ Ἑστία, 2, 1121 - 1130.)

Kyriakides St. Οἱ Τοῦρκοι εἰς τὸ ἀκριτικὸν ἔπος. (Byzantinische Zeitschrift, 44, 358 - 361.)

» » [Ἄσματα]. Στίχοι νεαρᾶς συζύγου πρὸς τὸν πολεμιστὴν σύζυγον. (Λαογραφία, 13, 348.)

» » [Παρατηρήσεις εἰς τὸ δημοσίευμα τοῦ Χ., Λατρεία. Τὸ σκλάβωμα]. (Αὐτόθι, 351 - 360, 405.)

Κυφωνίδου Ι. Αἰνίγματα. (Ποντιακὴ Ἑστία, 2, 979.)

Λαμψίδου Ο. Α. Ἡ χρονογραφία τοῦ Ψελλοῦ πηγὴ τῆς Ἐπιτομῆς τοῦ Ζωναρᾶ. Ἀθῆναι 1951. Σελ. 36.

Λανίτη Ν. Κ. Ἡ ἑλληνικότης τῆς Κύπρου. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, 3, 157.)

Λαούρδα Βασιλ. Τὰ εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Φωτίου σχόλια τοῦ κώδικος Baroccianus Græcus 217. (Ἀθηνᾶ, 55, 125 - 154.)

» » The codex Ambrosianus Græcus 81 and Photius. (Byzantinische Zeitschrift, 44, 370 - 372.)

» » Σημείωμα περὶ τῶν ἀνεκδότων ἔργων τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης. (Θεολογία, 22, 489 - 493.)

» » Ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει καὶ ἡ Κρήτη ἐπὶ εἰκονομαχίας. (Κρητικὰ Χρονικά, 5, 32 - 60.)

» » Κρητικὰ παλαιογραφικά. 10. Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ τοῦ Γεωργίου Κλόντζα καὶ οἱ περὶ Κρήτης σεισμοί. 11. Αἱ ταλαιπωρίαι τοῦ Γρατιανοῦ. 12. Ἰωάννου τοῦ Πλουσιαδινοῦ ὑποθῆκαι πρὸς τοὺς ἱερεῖς τῆς Κρήτης. (Αὐτόθι, 231 - 262.)

» » Μάξιμος Μαργούνιος καὶ Φώτιος. (Ὀρθοδοξία, 26, 311 - 318.)

Λαυριώτου Παντελεήμονος. Ἀνέκδοτον σιγίλλιον τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Παϊσίου (1774) περὶ τῶν προπυλαίων τῆς Μ. Λαύρας. (Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη, 16, 33 - 35.)

Λαυριώτου Παντελεήμονος. Κατάλογος ἀρχετύπων ἤτοι τῶν ἀρχαιοτέρων ἐκδόσεων (1488 - 1599) τοῦ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς ἐν Ἄθῳ Ι. Μ. Μεγ. Λαύρας ἀποκειμένων. (Αὐτόθι, 155 - 185.)

Λιγνοῦ Ἀντων. Ἡ ἡμέρα κηρύξεως τῆς ἐπαναστάσεως τῆς Ὕδρας τῷ 1821. (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 24 (1949), 192 - 194.)

» » Ὁ θάνατος ἐν Χίῳ τὸ 1822 τοῦ Καρᾶ Ἀλῆ Πασᾶ καπετὰν Πασᾶ καὶ τὸ ἐπὶ τοῦ τάφου του ἐπίγραμμα. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, 11, 155-156.)

» » Ἡ δολοφονία τοῦ Καποδίστρια γνωστὴ πρὸ τῆς ἐκτελέσεώς της. (Αὐτόθι, 175 - 176.)

» » Τὰ εἰς τὴν Ἱστορικὴν καὶ Ἐθνολογικὴν Ἑταιρείαν κατατεθειμένα Ὑδραϊκὰ κειμήλια. (Αὐτόθι, 209 - 210.)

Λιμπεροπούλου Γ. Σ. Μνημεῖα λόγου Σινώπης. Α') Παροιμίες καὶ παροιμιώδεις φράσεις. (Ποντιακὴ Ἑστία, 2, 852 - 854, 911 - 913.)

Loucatos D. Religion populaire à Céphalonie. Traduit du grec par Jean Malbert. (Collection de l'Institut Français d'Athènes.) Athènes 1951. Σελ. 224.

» » La tradition populaire et l'unité du caractère grec. (L'Héllénisme Contemporain, 5, 51 - 58.)

» » Locutions proverbiales du peuple grec venant des Épitres de Saint Paul. (Αὐτόθι, 247 - 257.)

Λουκάτου Δημ. Σ. Οἱ λαογραφικὲς σπουδὲς στὴ Γαλλία. (Νέα Ἑστία, 50, 865 - 870.)

» » Εἰκόνες τοῦ πραματευτῆ ἀπὸ τὴ λαϊκή μας ποίηση καὶ τὶς παροιμίες. (Ὁ Συνεταιριστής, 22, 85 - 86, 109 - 110.)

Λουκοπούλου Δ. - Λουκάτου Δημ. Σ. Παροιμίες τῶν Φαράσων. Ἀθήνα 1951. Σελ. κδ'+220. (Ἐκδόσεις τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν. Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν.)

Λουλούδη Κ. Τὰ ἄγρη τοῦ λαοῦ. (Κυπριακὰ Γράμματα, 16, 163 - 164.)

Λώλη Σοφοκλέους Δ. Νεόφυτος Δούκας. (Ὁ Ποιμήν, 16, 161 - 167.)

Μαμαλάκη Ἰω. Ὁ Πάνος Κορωναῖος καὶ ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ὀμὲρ στὸ Λασίθι. (Κρητικὰ Χρονικά, 5, 163 - 230.)

Μαμέγρις. Ἡ Ἁγία Σοφία τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ὁ Πορθητὴς Μωάμεθ ὁ Β'. (Μορφές, 5, 201 - 203, 225 - 226.)

Μανίκη Ἀντ. Ν. Γρηγορίου τοῦ Ε' καὶ Ὑδραίων ἀλληλογραφία. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, 11, 17 - 18, 27 - 28, 167 - 170, 187 - 189, 207 - 208.)

» » Ὁ Χατζηγιάννης Καραντάνης. (Αὐτόθι, 93 - 94.)

» » Ὁ Γάλλος συνταγματάρχης Βουτιὲ στὴν Ὕδρα. (Αὐτόθι, 237 - 239.)

Μανούσακα Μ. Ι. Ἡ Ρεθεμνιώτισσα σουλτάνα Εὐμενία Βεργίτσῃ στὶς εὐρωπαϊκὲς χαλκογραφίες καὶ στὰ ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια. (Κρητικὰ Χρονικά, 5, 349 - 384.)

Manoussacas M. L'édition des romans byzantins (Communication). (Actes du premier Congrès de la Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques... à Paris 28 Août - 2 Septembre 1950, Paris 1951, 245 - 251.)

Mantzuranes D. Σωζόμενα τοπωνύμια ἐκ τοῦ ἀρχαίου κτηματολογίου τῆς Λέσβου. (Byzantinische Zeitschrift, 44, 410 - 412.)

Μαριδάκη Γεωργίου Σ. Ἡ Ἑλληνικὴ ἐπανάστασις ὡς ἔκφρασις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Λόγος κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς 21 Μαρτίου 1951. (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 26, 1 - 21.)

Μαρκάκη Πέτρου. Τὸ λαϊκὸ θέατρο στὸ Βυζάντιο. Ἡ ὄρχηση. (Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, 8, 222 - 230.)

Μαχαιρᾶ Κωνστ. Γ. Ἡ Λευκὰς ἐπὶ Ἑνετοκρατίας, 1684 - 1797. Ἀθῆναι 1951. Σελ. 320.

Μέγα Γ. Α. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος εἰς τὰς παραδόσεις τοῦ λαοῦ. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 7, 907 - 908.)

» » Ζητήματα ἑλληνικῆς λαογραφίας. Κεφ. ΙΒ'. Λαϊκὴ λατρεία. (Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, 5 (1945 - 1949), 3 - 100.)

» » Ἡ σπουδὴ τῆς λαογραφίας. Σκοπὸς καὶ ἔργον αὐτῆς. (Πλάτων, 3, 3 - 34.)

Μέγα Γ. Α. - Σπυριδάκη Γ. Κ. Βιβλιογραφία τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας τῶν ἐτῶν 1939 - 1947. (Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, 5 (1945 - 1949), 159 - 266.)

Μεϊντάνη Παρασκευᾶ - Μεϊντάνη Ἰωάννου. Καρυατικά. Ἐν Νέᾳ Ὑόρκῃ 1950. Σελ. 654.

Μελανοφρύδη Παντελῆ. Οἱ Κλωστοί. [Διήγημα εἰς τὴν διάλεκτον τοῦ Πόντου.] («Ποντιακὴ Λογοτεχνία», Κείμενα ἐκδιδόμενα ἐπιμελείᾳ Ι. Τ. Παμπούκη, ἀριθ. 3.) Ἀθήνα 1951. Σελ. 63.

» » Γιὰ τ' ἐμὲν τὸν κωδωνιάτεν... (Ποντιακὴ Ἑστία, 2, 789 - 790.)

» » Λαϊκὴ φιλοσοφία. (Αὐτόθι, 947 - 948.)

» » Γλωσσολογικά. (Αὐτόθι, 1044 - 1045, 1239 - 1240.)

» » Τὰ μελεδ̆δ̆ίδᾶ. (Αὐτόθι, 1191 - 1192.)

Merlier Melpo. Présentation du Centre d'Études d'Asie Mineure. Recherches d'Ethnographie. (Communication déposée au bureau du 22e Congrès des Orientalistes à Istambul. Athènes 1951. Σελ. 15.

Μέρτζιου Κωνστ. Δ. Πατριαρχικὰ ἤτοι ἀνέκδοτοι πληροφορίαι σχετικαὶ πρὸς τοὺς πατριάρχας Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοῦ 1556 - 1702. Ἐν Ἀθήναις 1951. Σελ. 83. (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 15, ἀριθ. 4.)

» » Παρθενὼν - Μοροζίνι καὶ τὸ δρᾶμα τῶν Ἀθηναίων. (Ἀθηνᾶ, 55, 241 - 272.)

» » Δύο κατάλογοι τῶν ἐν Κερκύρᾳ καὶ Ζακύνθῳ Κρητῶν προσφύγων κατὰ τὰ ἔτη 1682 καὶ 1683. (Κρητικὰ Χρονικά, 5, 7 - 31.)

Μινώτου Διον. Ζακυθινὰ παραμύθια τῆς τύχης. (Λαογραφία, 13, 277 - 284.)

Μιρμίρογλου Βλαδιμήρου. Fatih Sultan Mehmet Han hazretlerinin devrine ait tarihi vesikalar. Istanbul 1945. Σελ. 110.

» » Fatihin donanması ve deniz savaşları. Istanbul 1946. Σελ. 123.

Μιχαηλίδου - Νουάρου Γεωργίου. Περὶ τῆς ἀδελφοποιΐας ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι καὶ ἐν τῷ Βυζαντίῳ. (Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, 251 - 313.)

Μιχαηλίδου Νουάρου Μ. Περί τινων ἐνδιαφερόντων φαινομένων τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῆς Καρπάθου. (Ἀθηνᾶ, 55, 19 - 42.)

» » Ἡ Κάρπαθος στὸν 19ον αἰῶνα. Ἡ πλημμύρα τοῦ Βρυσιώτη ποταμοῦ καὶ τὸ θάμα τ' Ἄη Δημήτρη στ' Ἀπέρει. (Νέα Ἑστία, 49, 740 - 741.)

Μιχαλοπούλου Φάνη. Ἰθάκη, τὸ νησὶ τοῦ Ὀδυσσέα (ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὡς τὴ Βενετοκρατία). (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 7, 349 - 356.)

» » Ἡ Ἰθάκη ἐπὶ Βενετοκρατίας. (Αὐτόθι, 365 - 368.)

» » Οἱ Γάλλοι Δημοκρατικοὶ στὴν Ἰθάκη. (Αὐτόθι, 373 - 384.)

Μιχαλοπούλου Φάνη. Οἱ Θιακοὶ κατὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821. (Αὐτόθι, 395 - 397.)

» » Ἡ καταγωγὴ τῶν Χριστουγέννων. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, 3, 16 - 17.)

» » Ἡ Κύπρος καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις. (Αὐτόθι, 205, 214, 224, 229, 265 - 266.)

Montessanto - Jacobi M. Art et tradition dans la forématique néohéllénique. (L'Héllénisme Contemporain, 5, 414 - 421.)

Μοσχονᾶ Θεοδώρου Δ. Ἐντυπώσεις ἐκ Σινᾶ. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1951. Σελ. 52.

» » Τάξις γενομένη τῶν ἁγιασμῶν τῶν ὑδάτων τοῦ Νείλου. (Δελτίον τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας, 4, ἀριθ. 1, σ. 2 - 14, ἀρ. 2, σ. 2 - 9, ἀριθ. 3, σ. 2 - 13.)

» » Ὁ ἐθνομάρτυς Νικομηδείας ὁ ἀπὸ Λιβύης (1821). (Πάνταινος, 43, 137 - 139.)

Μουσικίδου Ἀριστοβούλου Χ. Ἡ πρᾶξις τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς ἐν Χαλκηδόνι Συνόδου, δι' ἧς ὁ ἐπίσκοπος Αἰλίας Ἰουβενάλιος ἀνεκηρύχθη πατριάρχης. (Νέα Σιών, 46, 1 - 8.)

Μπαλάνου Δημ. Σ. Οἱ Βυζαντινοὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἀπὸ τοῦ 800 μέχρι τοῦ 1453. Ἀθῆναι 1951. Σελ. 232. (Βιβλιοθήκη Ἀποστολικῆς Διακονίας, ἀριθ. 34.)

Μπαλάσκα Στεφάνου Κ. Ἐξέχουσαι προσωπικότητες προκαθημένων τῆς ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων. (Νέα Σιών, 46, 100 - 112.)

Μπόγκα Εὐαγγ. Τὰ εἰς τὴν τουρκικήν, περσικὴν καὶ ἀραβικὴν δάνεια τῆς ἑλληνικῆς. (Ἀθηνᾶ, 55, 67 - 113.)

Μπουμπουλίδου Φαίδωνος Κ. Ἐπισκόπησις τῆς λαογραφικῆς κινήσεως. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 7, 23 - 29.)

Μυριανθοπούλου Κωνστ. Ἑλληνομαθεῖς Τοῦρκοι ὑπάλληλοι ζητοῦν ἐπὶ Τουρκοκρατίας τὴν προστασίαν τῶν ἀρχιεπισκόπων Κύπρου. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, 3, 56 - 57, 70.)

Νικολαΐδη Κώστα. Ἡ μονὴ Σταυροῦ Ὁμόδους. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, 3, 18 - 19.)

» » Τὰ κειμήλια τῆς μονῆς Σταυροῦ Ὁμόδους. (Αὐτόθι, 162, 170.)

» » Ἡ ἄγρη τοῦ λαοῦ. (Κυπριακὰ Γράμματα, 16, 126 - 127.)

» » Γύρω ἀπὸ τὸ «ἀρκοτζεράμιον». (Αὐτόθι, 145 - 146.)

Νυμφοπούλου Μιλτ. Γάμος στὴ Σάντα. (Ποντιακὴ Ἑστία, 2, 799 - 800, 958 - 960.)

Οἰκονομίδου Δημητρίου Β. Τὰ ἑλληνικὰ δημώδη βιβλία καὶ ἡ ἐπίδρασις αὐτῶν ἐπὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ ρουμανικοῦ λαοῦ. Ἐναίσιμος ἐπὶ διδακτορίᾳ διατριβὴ ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. (Ἐπετηρὶς Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, 6, 3 - 56.)

» » Δημώδης ἰατρικὴ ἐν Θράκῃ. (Ἀρχεῖον Θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ, 16, 181 - 228.)

Orlandos Anast. G. Le VIIIe Congrès d'Études Byzantines. (L'Héllénisme Contemporain, 5, 215 - 218.)

Παμπούκη Ι. Τ. Βυζαντινὰ κάλανδα ἐν Πόντῳ. (Ἀρχεῖον Πόντου, 16, 174 - 178.)

» » Μνημεῖα λόγου Σινώπης. (Ποντιακὴ Ἑστία, 2, 852.)

» » Παραμύθια τῆς Οἰνόης. (Αὐτόθι, 857 - 862, 905 - 910.)

Πανάγου Δημ. Ἀντ. Ἡ περὶ Καραντάνη παράδοσις. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, 11, 125 - 126.)

Παναρέτου Α. Κυπριακὴ γεωργικὴ λαογραφία. (Κυπριακαὶ Σπουδαί, 14 (1950), 105 - 159.)

Παπαγεωργίου Κώστα Α. Ἡ παιδεία στὴν Ἤπειρο, 1204 - 1950. Κέρκυρα 1950. Σελ. 88.

Παπαδημητρίου Ρούλας. Ἡ λατρεία τῆς Θεοτόκου. Θεσσαλονίκη 1951.

Παπαδοπούλου Ἀνθίμου. Γλωσσικαὶ ἔρευναι. (Ἀθηνᾶ, 55, 114 - 124.)

Παπαδοπούλου Δ. Κ. Οἱ καλλικάντζαροι στὸν Πόντο. Ἰπιζήαλα ἢ Ἰπίζηλα. (Ποντιακὴ Ἑστία, 2, 745 - 746.)

Παπαδοπούλου Χρυσοστόμου. † Ἐκ τῶν καταλοίπων. (Ἐπιμελείᾳ Γρηγ. Παπαμιχαήλ.) Θ΄. Ἡ ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ μεγάλη ἐπανάστασις τοῦ 1821. •

» » Ἡ ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῇ 1900ῇ ἐπετείῳ τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. (Θεολογία, 22, 181 - 196, 337 - 368.)

Παπακώστα Ἀγγέλου Ν. Ἡ ἀλύτρωτος Ἤπειρος. Ἀθῆναι 1951. Σελ. 64.

» » Τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα στὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία. (Ἀρχεῖον Θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ, 16, 138 - 147.)

Παπαμιχαὴλ Γρηγ. Μάξιμος ὁ Γραικός, ὁ πρῶτος φωτιστὴς τῶν Ρώσων. Ἀθῆναι 1951. Σελ. 659.

Παπαχριστοδούλου Πολυδ. Ἡ ἑλληνικότης τῆς Θράκης. (Ἀρχεῖον Θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ, 16, 5 - 34.)

» » Ὁ Ἑλληνισμὸς στὴ Θράκη ὅπως τὸν εἶδαν οἱ περιηγητὲς στὰ χρόνια τῆς δουλείας. (Αὐτόθι, 35 - 53.)

» » Τὰ ἐσνάφια καὶ ἡ οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ἄνθηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ Τουρκοκρατίας. (Αὐτόθι, 54 - 75.)

» » Ἡ καταστροφὴ τοῦ Βορειοθρακικοῦ Ἑλληνισμοῦ (1878 - 1914). (Αὐτόθι, 76 - 112.)

» » Διάφορα ἔγγραφα ἀφορῶντα τὸν Βλ. Σκορδέλλην. (Αὐτόθι, 148 - 152.)

» » Φάκελλος ἀριθ. 431 (Θρακικὰ) Βιβλιοθήκης Βουλῆς. (Αὐτόθι, 153 - 156.)

» » Ἡ γιατρικὴ στὴ Θράκη τὸν ΙΘ΄ αἰῶνα. (Αὐτόθι, 165 - 180.)

Pétropoulos Démétrios. La contribution française au développement de la science du Folklore en Grèce. (Bulletin de l'Association Guillaume Budé, juin 1951, 85 - 98.)

Πετροχείλου Μιχ. Κ. Γὰ ἐπὶ τῆς Ἰονίου Πολιτείας σχολεῖα τῶν Κυθήρων. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 407 - 408.)

Πουρναροπούλου Γ. Ἡ ἰατρικὴ σάτυρα ἐν Ἑλλάδι κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας. (Ἀκαδημαϊκὴ Ἰατρική, 15, 406 - 460.)

Ρακτιβὰν Κωνστ. Δ. Ἔγγραφα καὶ σημειώσεις ἐκ τῆς πρώτης Ἑλληνικῆς Διοικήσεως τῆς Μακεδονίας (1912 - 1913). Ἐπιμελείᾳ Ἰωάννου Θ. Δημαρᾶ, δικηγόρου. (Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, 12. Δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν.) Θεσσαλονίκη 1951. Σελ. 116.

Russo Demost. † Γεώργιος Χρυσόγονος καὶ Γεώργιος Ὑπομενᾶς ἐκ Τραπεζοῦντος. (Μετάφρ. ἐκ τοῦ ρουμανικοῦ ὑπὸ Δημ. Οἰκονομίδου.) (Ποντιακὴ Ἑστία, 2, 835 - 841, 886 - 889.)

Σαλαπασίδη Π. Β. Μαγεμένες βρύσες. (Ποντιακὴ Ἑστία, 2, 794.)

» » Πῶς ἐρχίνεσεν τὸ κότσεμαν τ' Ἄτρας. (Αὐτόθι, 951 - 953.)

» » Τὸ μάσ'. (Αὐτόθι, 1055 - 1056.)

» » Ὁ φεσάτς. (Αὐτόθι, 1163 - 1164.)

Σαλαπασίδη Π. Β. Κρεμέτ' καὶ Κανέτ'. (Αὐτόθι, 1205.)

» » Ποντιακοὶ θρῦλοι. Τὸ Καστέλι τοῦ Δούκα. (Τὸ Ποντιακό, 1, 194 - 195 καὶ 198.)

Σαλτσῆ Ι. Ἡ ἵδρυση τῆς Μονῆς Παναγίας Σουμελᾶ. (Τὸ Ποντιακό, 1, 196 - 198.)

Σαπίδου Λ. Γλωσσοδέται. (Ποντιακὴ Ἑστία, 2, 978.)

Σαραντῆ - Σταμούλη Ἐλπιν. Προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες τῆς Θράκης. (Λαογραφία, 13, 201 - 236.)

Σαχίνη Γεωργίου Α. Ὁ ναύαρχος Γεώργιος Δ. Σαχίνης. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, 11, 53 - 54, 75 - 76.)

Σβόμπου Στεφ. Συμπλήρωμα στὸ «Παραπονὶ» τοῦ κ. Νικ. Χαλιορῆ. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, 11, 98 - 99.)

Siapkaras - Pitsillidès Thémis. Le Pétrarquisme en Chypre. Poèmes d'amour en dialecte chypriote d'après un manuscrit du XVIe siècle. Athènes 1952. Σελ. VIII+446.

Σιδέρη Γιάννη. Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνικοῦ θεάτρου. Τόμ. Α΄. Ἀθήνα 1951. Σελ. 247.

Σπανάκη Στεργίου Γ. Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας. Τόμος II : Francesco Morosini, Provveditor general et Ingegner nel Regno di Candia, Relazione presentata nell' eccellentissimo Consiglio. M.D.C.XXIX. Ἡράκλειο 1950. Σελ. 168.

Σταθάτου Νικ. Ἡ ἕνωση τῆς Ἑπτανήσου. (Ἡ ἱστορικὴ πλάνη καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια.) (Ἑλληνικὴ Κύπρος, 3, 226, 234.)

Στρουθοπούλου Γ. Τῇ Χατζίκα τὰ πιδ̌ία. (Ποντιακὴ Ἑστία, 2, 1051 - 1052.)

Στυλιανοῦ Α. καὶ Ι. Ἡ μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Λαμπαδιστοῦ. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, 3, 390.)

Svoronos N. G. Salonique et Cavalla (1686 - 1792). Inventaire des Correspondances des Consuls de France au Levant conservées aux Archives Nationales, publié sous la direction de † J. Sauvaget, L. Bazin, F. Biraudel, J. Deny et P. Lemerle.) Paris 1951.

Σωτηριάδου Εὐτυχίας Δ. Κρωμέτ'κα τραγωδίας. (Ποντιακὴ Ἑστία, 2, 810, 1200.)

Tarsouli G. St. Nicolas dans le folklore grec. (L'Hellénisme Contemporain, 5, 483 - 489.)

Tarsouli Georgia - Brewster P. G. A string figure series from Greece. Ἑλληνικὰ νηματοπαίγνια. (Ἐπετηρὶς Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, 5 (1945 - 1949), 101 - 125.)

Τερζίδου Χρ. Ὄφις ἢ Ὄφη. (Ποντιακὴ Ἑστία, 2, 758.)

Théros Aghis. La poésie populaire grecque et la mort. (L'Hellénisme Contemporain, 5, 225 - 240.)

Τζαρτζάνου Ἰω. Δ. Ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ τοῦ Χ'' Ἀνδρέου Κριαρᾶ. (Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Χαιρέτη.) (Κρητικὰ Χρονικά, 5, 71 - 75.)

Thomopoulos Jean A. Remarques sur quelques manuscrits grecs d'Upsal. (Eranos, 49, 57 - 62.)

Τούλια Γεωργίου Β. Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησ. ἱστορίαν τῶν Σλάβων. (Λύσις τοῦ προβλήματος τῆς Μεσαιωνικῆς Βοσνίας.) (Θεολογία, 22, 463 - 472.)

Τουρτόγλου Μενελ. Στοιχεῖα ποινικοῦ δικαίου καὶ ἐγκληματολογίας εἰς τὰς παροιμίας καὶ τὰ ᾄσματα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. (Ἐπετηρὶς Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, 5 (1945 - 1949), 126 - 158.)

Τσακοπούλου Αἰμιλιανοῦ. Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Α΄ Τμῆμα χειρογράφων Παναγίας Καλαριωτίσσης. (Ὀρθοδοξία, 26, 31 - 38, 75 - 83, 114 - 117, 168 - 172, 208 - 211, 246 - 250, 286 - 301.)
Τσιριντάνη Νικολάου Ἀλεξ. Ἡ πολιτικὴ καὶ διπλωματικὴ ἱστορία τῆς ἐν Κρήτῃ Ἐθν. Ἐπαναστάσεως, 1866 - 1869. Περίοδος Α΄, ἔτος 1866 - 1867. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 733. Περίοδος Β΄, ἔτος 1867 - 1868. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 700. Περίοδος Γ΄, ἔτος 1868 - 1869. Ἀθῆναι 1951. Σελ. 758.
Τσοπανάκη Ἀγαπητ. Ἄσματα (Ὁ κάουρας). (Λαογραφία, 13, 347.)
Τωμαδάκη Ν. Β. Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ πρὸς τὴν ἱερὰν μονὴν τοῦ Γδερνέττου. (Κρητικὰ Χρονικά, 5, 263 - 274.)
» » Πατριαρχικὸν γράμμα περὶ τῆς Ἁγίας Μονῆς μετοχίου τῆς Μ. Λαύρας ἐν Κυδωνίᾳ (1659). (Αὐτόθι, 323 - 327.)
» » Ἐπίμετρον περὶ Μελετίου Πηγᾶ. (Αὐτόθι, 327 - 330.)
Φάβη Βασιλ. † Ὁ δυναμικὸς τόνος τῆς Βορείου Ἑλληνικῆς καὶ τὰ ἀποτελέσματα αὐτοῦ. (Ἀθηνᾶ, 55, 3 - 18.)
† Φανουράκη Εὐμενίου. Ἀνέκδοτα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἀποκείμενα ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου. (Κρητικὰ Χρονικά, 5, 87 - 95, 295 - 301.)
Φωτιάδου Ε.Π. Ἑλληνικά. Σειρὰ πρώτη. Ἐν Ἀθήναις 1950. Σελ. 195.
» » Ἡ ἑνότης τῶν Ἑλλήνων. (Γενικὸν Ἐπιτελεῖον Στρατοῦ, Διεύθυνσις Τύπου, 10.) Ἀθῆναι 1950. Σελ. 298.
Χ. Λατρεία. Τὸ σκλάβωμα. (Λαογραφία, 13, 350 - 351.)
Χαλιορῆ Νικολ. Γ. Ἡ κατὰ τῆς Ἀλεξανδρείας ἐκστρατεία τῶν Ἑλλήνων ναυτικῶν ὑπὸ τοῦ λόρδου Θωμᾶ Κόχραν, Μάϊος - Ἰούνιος 1827. (Ἐκ τῶν Ὑδραϊκῶν Ἀρχείων.) (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, 11, 29 - 31, 49 - 51, 73 - 74, 95 - 98.)
» » «Παραπονί» ἤτοι «Τὰ κάλαντα τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς.» (Αὐτόθι, 81 - 82.)
» » Ὑδρέϊκα λαογραφικά. «Ἀπ' τὸ καράβι στὸ κασόνι καὶ στὸ φοῦρνο.» (Αὐτόθι, 217 - 218.)
» » Ὑδρέϊκα Λαογραφικά. Τὰ Ἁγιοβασιλιάτικα κάλαντα στ' Ἀρβανίτικα ἢ «Ὁ Ἅγιος Βασίλειος.» (Αὐτόθι, 233 - 234.)
Χαραλαμπίδη Π. Σπετσιώτικα καράβια. (Ὁ Πάν, 21, 106 - 108.)
Charanis P. Byzantium, the west and the origin of the first Crusade. (Byzantion, 19 (1949), 17 - 36.)
Χατζῆ Ἀντων. Εὐστάθιος Μακρεμβολίτης καὶ Ἀκριτῆς. (Ἀθηνᾶ, 55, 189 - 224.)
Χατζηγάκη Ἀλεξ. Ἱστορικο - λαογραφικὰ Ἀσπροποτάμου. Ὁ Πάτερ Κοσμᾶς. (Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, 8, 222 - 230.)
Χατζηϊωάννου Κ. Π. Δύο δημοτικὰ τραγούδια τῆς Κύπρου μὲ θέμα τὸ Χάρο. (Κυπριακὰ Γράμματα, 16, 69 - 79.)
Hadjimichali Ang. La Semaine Sainte et Pâques chez les Saracatsans. (L'Hellénisme Contemporain, 5, 131 - 136.)
Hadjinicolaou A. Macellum, lieu d'éxil de l'empereur Julien. (Byzantion, 21, 15 - 22.)
Χατζηψάλτη Κώστα. Τὸ ἀνέκδοτο κείμενο τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ κώδικος 176 (366). Οἱ τρεῖς θεομητορικὲς εἰκόνες τοῦ Ἀποστόλου Λουκᾶ. Παραδόσεις καὶ ἱστορία τῆς μονῆς Κύκκου. (Κυπριακαὶ Σπουδαί, 14 (1950), 33 - 69.)

Χιάλη Γ. Τὰ κιπριτόξυλα τῇ Χαψάβας. (Ποντιακὴ Ἑστία, 2, 864 - 866.)
» » Τῇ Τίκακα τὰ λαζούδᾶ. (Αὐτόθι, 918 - 919.)
Χουδαβερδόγλου Θεοδότου - Σοφοκλ. Ἀβρ. Ἐκκλησιαστικαὶ σελίδες τῆς νεωτέρας ἱστορίας τῆς ὀρθοδόξου κοινότητος Χαλκηδόνος. (Ὀρθοδοξία, 26, 157 - 166.)
Christophilopulos A. Ἀκροατής. (Byzantinische Zeitschrift, 44, 86 - 88.)
Χρυσάνθη Κύπρου. Ἡ κατὰ κεφάλαια διαίρεση τῆς δημώδους ἰατρικῆς. (Κυπριακαὶ Σπουδαί, 14 (1950), 205 - 209.)
» » Ἡ σημασία καὶ οἱ δικαιοδοσίες τῆς δημώδους ἰατρικῆς. (Cyprus Medical Journal, vol. III, No 8, 1950, 3 - 24.)
Ψυχογιοῦ Ντίνου Δ. Τὰ συνήθια τοῦ τόπου μας. Οἱ γιανίτσαροι. (Ἠλειακά, 1, 5 - 8, 21 - 22.)
» » Ἠλειώτικα δημοτικὰ τραγούδια. (Αὐτόθι, 10 - 12, 28 - 29.)
» » Τὸ τοπωνύμιο Ἀνδραβίδα. (Αὐτόθι, 15 - 16, 26 - 27.)
» » Ἠλειώτικα παιδοκόμια. (Λαογραφία, 13, 340 - 346.)

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ἀντωνιάδου Εὐαγγέλου. Περὶ τοῦ ᾀσματικοῦ ἢ βυζαντινοῦ κοσμικοῦ τύπου τῶν ἀκολουθιῶν τῆς ἡμερονυκτίου προσευχῆς. (Θεολογία, 22, 386 - 401.)
Ἀνωνύμου. Τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν διδασκάλου καὶ ἱεροκήρυκος Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ τοῦ ἱερομονάχου καὶ ἰσαποστόλου αἱ σωζόμεναι πέντε διδαχαί, κηρυχθεῖσαι ὑπὸ τοῦ ἰδίου κατὰ τὸ 1777 ἔτος. (Ἐκ τῆς χειρογράφου βιβλιοθήκης ἱερομ. Εὐθυμίου Ἁγιορείτου τοῦ Κρητός.) (Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη, 16, 29 - 31, 134 - 136, 221 - 223, 259 - 261.)
» » Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἐνδόξου ἀποστόλου Τίτου πρώτου ἱεράρχου Κρήτης. Ἔκδοσις Ἱ. Μητροπόλεως Κρήτης. Ἡράκλειον 1951. Σελ. 23.
Ἀξελοῦ Θ. Γ. Ἡ τελετὴ τοῦ νιπτῆρος στὸ ἱερὸ νησάκι τῆς Πάτμου. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 7, 665 - 668.)
Bonis K. Αἱ τρεῖς κανονικαὶ ἐπιστολαὶ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου πρὸς τὸν Ἀμφιλόχιον μητροπολίτην Ἰκονίου καὶ τὰ γεννώμενα ἐκ τούτων προβλήματα. (Byzantinische Zeitschrift, 44, 62 - 78.)
Germanos Metropolitain of Thyateira. † Kyrillos Loukaris, 1572-1638. A Struggle for Preponderance between Catholic and Protestant Powers in the Orthodox East. London 1951. Σελ. 31.
Γερομιχάλου Ἀθαν. Ὠριγένης ὁ πατὴρ τῆς Θεολογίας. Ἐν Ἀθήναις 1951. Σελ. 75.
» » Χριστολογία. Μέρος Α΄. Αἱ Χριστολογικαὶ ἔριδες. Ἀθῆναι 1951. Σελ. 200.
Δυοβουνιώτου Κ. † Ἡ Ἑρμηνεία τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Κυρίλλου τοῦ Πατρέως. (Θεολογία, 22, 446 - 462.)
† Δωροθέου Λαρίσης. Νομοκανονικαὶ ἔρευναι. Ἀθῆναι 1951. Σελ. 231.
† Εἰρηναίου, μητροπολίτου Σάμου. Περὶ τὸ χριστιανικὸν συνέδριον τοῦ Ἄμστερνταμ. Δύο ὑπομνήματα. Ἀθῆναι 1951. Σελ. 31.
Καρμίρη Ἰωάννου Ν. Ἡ Δ΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος. (Ἐκκλησία, 28, 218 - 222, 237 - 239, 260 - 262, 271 - 273.)

Κατσανεβάκη Βενεδίκτου. Τὰ ὀρθόδοξα λειτουργικὰ βιβλία καὶ τὸ παπικὸν πρωτεῖον. (Ὀρθοδοξία, 26, 239 - 245, 276 - 282.)

Κληρίδη Νεάρχου. Ἀκολουθία τῆς ἁγίας πρωτομάρτυρος καὶ ἰσαποστόλου Θέκλας. (Κυπριακαὶ Σπουδαί, 14 (1950), 71 - 102.)

Κονιδάρη Γερασίμου Ι. Ἡ χριστιανικὴ Ἑλλάς. (Θεολογία, 22, 255 - 277.)

Κόντογλου Φ. Ἅγιος Νίκων ὁ «μετανοεῖτε». (Ἐλευθερία, 25 Νοεμβρίου 1951.)

Μανίκη Ἀντώνη Ν. Ἡ ἱστορία τοῦ νεομάρτυρος Κωνσταντίνου. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, 11, 9 - 11.)

Μιτσίδου Ἀνδρ. Ὁ ἱδρυτὴς καὶ πολιοῦχος τῆς Κυπριακῆς Ἐκκλησίας. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, 3, 160, 169.)

Μπόνη Κωνσταντίνου Γ. Σωφρονίου Ἱεροσολύμων (634/8), Ὠδαὶ εἰς τὸν Ἀπόστολον Παῦλον. (Θεολογία, 22, 213 - 225, 369 - 385.)

» » Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἤτοι τὸ γενεαλογικὸν δένδρον Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ καὶ ὁ πρὸς τὸν Ἀμφιλόχιον Ἰκονίου συγγενικὸς αὐτοῦ δεσμός. (Θεολογία, 22, 278 - 287.)

Μπρατσιώτου Παναγιώτου Ι. Ὁ Ἐκκλησιαστής. Εἰσαγωγὴ - Κείμενον Ο' - Μετάφρασις ἐκ τοῦ Ἑβραϊκοῦ - Σχόλια. Ἐν Ἀθήναις 1951. Σελ. η'+143.

Μυτιληναίου Ἐμμανουὴλ Γ. Παύλεια. Α' Ἡ ἀκολουθία τῶν κορυφαίων Ἀποστόλων κατὰ παλαιὸν χειρόγραφον. Β' Ἐκκλησιαστικὰ ᾄσματα εἰς τὸν Ἀπόστολον Παῦλον. (Θεολογία, 22, 197 - 212.)

Ξύδη Θ. Ἐξαποστειλάρια. (Ἀκτῖνες, 14, 222 - 230.)

» » Στιχηρὰ καὶ ἀπόστιχα τοῦ ἑσπερινοῦ. (Νέα Ἑστία, 49, 571 - 577.)

» » Στιχουργικὲς παρατηρήσεις στὴν ἐκκλησιαστικὴ ποίηση. (Παιδεία, 5, 107 - 112, 166 - 173, 211 - 220.)

Παναγιωτάκου Π. Ἡ ἱερωσύνη καὶ αἱ ἐξ αὐτῆς νομοκανονικαὶ συνέπειαι κατὰ τὸ δίκαιον τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας καὶ τὰ ἐν Ἑλλάδι κρατοῦντα. Ἀθῆναι 1951. Σελ. 136.

Πουλάκι Ἀνθίμου. Ἀκολουθία τῶν Ἁγίων Σταματίου, Ἰωάννου καὶ Νικολάου, μαρτύρων τῶν ἐκ Σπετσῶν, μαρτυρησάντων ἐν Χίῳ τῷ 1822. Πειραιεὺς 1951. Σελ. 31.

Ράμφος Ἰωάννης Σπ. Ὁ Ἅγιος Μόδεστος Ἱεροσολύμων. (Ἐκκλησία, 28, 25 - 28.)

» » Ὁ Ἅγιος Χαράλαμπος. (Αὐτόθι, 54 - 56.)

Siotis Marcos A. Die klassische und die christliche Cheirotonie in ihrem Verhältnis. (Θεολογία, 22, 288 - 293.)

Τρεμπέλα Παναγιώτου Ν. Ἀκολουθία τοῦ Μικροῦ Ἁγιασμοῦ. (Θεολογία, 22, 226 - 241, 402 - 415.)

Τσικνοπούλου Ἰωάννου Π. Νεοφύτου πρεσβυτέρου ἐγκώμιον εἰς τὸν θεῖον καὶ θεοφόρον πατέρα ἡμῶν Σάβαν τὸν Μέγαν. (Νέα Σιών, 46, 172 - 181.)

Τωμαδάκη Νικολ. Β. Ρωμανοῦ μελῳδοῦ κοντάκιον εἰς τὸν ὅσιον πατέρα ἡμῶν Νικόλαον κατὰ τὸν Πατμιακὸν κώδικα 212 ἐκδιδόμενον. (Ἀθηνᾶ, 55, 155 - 188.)

ΤΕΧΝΗ

Δρανδάκη Ν. Β. Ἡ Ρεθυμνία εἰκὼν Παναγίας τοῦ Πάθους. (Κρητικὰ Χρονικά, 5, 61 - 70.)

Κόντογλου Φ. Νεοελληνικὴ ἀκαλαισθησία. Τὰ βιβλία, οἱ καλὲς τέχνες, οἱ ἐκκλησίες. (Ἐλευθερία, 30 Σεπτεμβρίου 1951.)

Κόντογλου Φ. Ἡ Ἁγία Σοφία καὶ τὰ μωσαϊκά της. (Αὐτόθι, 4 Νοεμβρίου 1951.)

» » Τὰ μωσαϊκά, μιὰ ἀρχαία τέχνη ποὺ ξαναζῇ. (Αὐτόθι, 18 Νοεμβρίου 1951.)

Λασσιθιωτάκη Κ. Ὁ ναὸς τῶν Εἰσοδίων καὶ μιὰ παλαιότερη Βασιλικὴ στὸ Φόδελε. (Κρητικὰ Χρονικά, 5, 76 - 86.)

Ὀρλάνδου Ἀναστασίου Κ. Ἡ σταυρικὴ βασιλικὴ τῆς Θάσου. (Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, 7, 3 - 61.)

» » Παλαιοχριστιανικὰ γλυπτὰ τοῦ Λιμένος Θάσου. (Αὐτόθι, 62 - 71.)

» » Ἡ ἐν Βοιωτίᾳ μονὴ τοῦ Σαγματᾶ. (Αὐτόθι, 72 - 110.)

» » Σταυρεπίστεγοι ναοὶ Βάθειας Εὐβοίας. (Αὐτόθι, 111 - 130.)

» » Τὸ παρὰ τὸ Ἀλιβέρι μετόχιον τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος. (Αὐτόθι, 131 - 145.)

» » Τὸ καθολικὸν τῆς παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην Μ. Περιστεριοῦ. (Αὐτόθι, 146 - 167.)

» » Ὁ παρὰ τὸ χωρίον Ἅγιος τῆς Εὐβοίας ναὸς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου. (Αὐτόθι, 168 - 177.)

» » Ἡ Ἐπισκοπὴ τῆς Σαντορήνης. (Αὐτόθι, 178 - 214.)

» » Προσθῆκαι εἰς τὰ περὶ τῆς Μονῆς Σαγματᾶ. (Αὐτόθι, 215.)

Πασχαλίδου Α. Κυπριακὴ λαϊκὴ τέχνη. (Κυπριακαὶ Σπουδαί, 14 (1950), 161 - 184.)

Πελεκάση Δημητρίου Σ. Πασχαλινὲς ἁγιογραφίες στὴ Ζάκυνθο. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 7, 689 - 690.)

Stikas Eustathios. L'église byzantine de Christianou en Triphylie (Péloponèse) et les autres édifices de même type. Paris 1951. Σελ. 83+XI πίν. (École Française d'Athènes. Travaux et mémoires des anciens membres étrangers de l'École et de divers savants, fasc. VIII.)

Σφακιανάκη Κ. Ι. Ἡ βυζαντινὴ μουσική. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 7, 791 - 794.)

Ταρσούλη Ἀθηνᾶς, *Tarsouli Athena.* Κεντήματα καὶ φορεσιὲς τῆς Δωδεκανήσου, Embroideries and costumes of Dodecanese. Ἀθῆναι 1951, Athens 1951. Σελ. 14+68 πίν.

Τραϊανοῦ Πέτρου. «Λαϊκὴ Μοῦσα.» Δημοτικὰ τραγούδια Βορείου Ἑλλάδος ἐναρμονισμένα γιὰ μικτὴ χορῳδία. Τεῦχ. Α'. Θεσσαλονίκη 1951. Σελ. 80.

ΕΙΔΗΣΕΙΣ

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ

Κατὰ τὸ ἔτος 1951 συνεχίσθη ἡ οἰκοδομὴ τῆς προστεθείσης εἰς τὴν ἀριστερὰν πτέρυγα τοῦ Μουσείου τούτου μεγάλης αἰθούσης ἐκ τῆς πιστώσεως τοῦ σχεδίου Μάρσαλ, ἥτις θὰ εἶναι ἑτοίμη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ προσεχοῦς ἔτους. Ἐν αὐτῇ θέλουσιν ἐκτεθῇ τὰ ἐκλεκτότερα ἀντικείμενα τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Αἱ αἴθουσαι τοῦ ὑπογείου τοῦ κεντρικοῦ Μουσείου διαμορφοῦνται ἤδη εἰς αἰθούσας σπουδῶν μετὰ Βιβλιοθήκης, περιλαμβανούσης τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν βυζαντινὴν τέχνην περιοδικά.

Τὸ Μουσεῖον ἐπλουτίσθη τὸ ἔτος 1951 διὰ 75 μεταβυζαντινῶν εἰκόνων, προερχομένων ἐκ κληρονομίας τοῦ ἀειμνήστου Καθηγητοῦ Ἰωάννου Κατσαρᾶ. Μεταξὺ τούτων εἶναι εἴκοσι (20) ὑπογεγραμμέναι, ἐκ τῶν ὁποίων σπουδαιότεραι εἶναι : 1) εἰκὼν τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου, ἔργον Τζάνε, χρονολογούμενον τὸ 1640, 2) τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος, τοῦ ἰδίου ζωγράφου, 3) τοῦ ἁγίου Ἀλυπίου, τοῦ ζωγράφου Θ. Πουλάκη καὶ 4) εἰκὼν τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου. Εἰς αὐτὰς δέον νὰ προστεθῇ ἡ εἰκὼν τῆς Γεννήσεως τοῦ Βίκτωρος, ἡ ἀξιολογωτάτη εἰκὼν τοῦ ἁγίου Γοβδελᾶ, τοῦ Γεωργίου ἱερέως τοῦ Λυμήτη, χρονολογουμένη τὸ 1664, ἡ εἰκὼν τοῦ ἁγίου Νικηφόρου, τοῦ Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ, αἱ εἰκόνες τῶν ἁγίων Κοσμᾶ τοῦ Μελῳδοῦ, τοῦ ἁγίου Χαραλάμπους καὶ ἁγίας Αἰκατερίνης, Ρωμανοῦ τοῦ Κρητὸς καὶ ἄλλαι.

Ἤρχισεν ἤδη ἡ ἐκτύπωσις ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τοῦ ἔργου τῶν Γεωργίου καὶ Μαρίας Σωτηρίου περὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, περιλαμβάνοντος ἐν εἰσαγωγῇ τὰς παραδόσεις περὶ τοῦ ἁγίου καὶ εἰς τρία μέρη τὰ διὰ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεύνης τοῦ μνημείου διευκρινηθέντα προβλήματα τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, Ζωγραφικῆς καὶ Γλυπτικῆς τοῦ ναοῦ. Τὸ κείμενον θὰ συνοδεύῃ Λεύκωμα ἐκ 200 εἰκόνων καὶ σχεδίων.

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΩΣΕΩΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ἡ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καθηγητοῦ Α. Ὀρλάνδου ὑπηρεσία ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Θρησκευμάτων καὶ Ἐθνικῆς Παιδείας ἐξετέλεσε κατὰ τὸ 1951 τὰς κάτωθι ἐπὶ Βυζαντινῶν Μνημείων ἐργασίας ἀναστηλώσεως, ἐπισκευῆς καὶ συντηρήσεως.

1) Συνεπλήρωσε τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ εἰς Χριστιάνου Τριφυλίας βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος (11ου αἰῶνος) διὰ τῆς ἀνακατασκευῆς ὁλοκλήρου τοῦ ἐλλείποντος τρούλλου, ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίου τοῦ ἀρχιτέκτονος Ε. Στίκα, ὅστις διὰ τὸν ἐν λόγῳ ναὸν ἀφιέρωσεν εἰδικὴν μελέτην ὡς ἐναίσιμόν του διατριβὴν ἐπὶ διδακτορίᾳ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῶν Παρισίων (Σορβόννην).

2) Συνέχισε τὴν ἀναστήλωσιν τῆς ἐν Ρεθύμνῳ Κρήτης Ἑνετικῆς Λέσχης μελλούσης νὰ στεγάσῃ ἐφεξῆς τὸ μουσεῖον Ρεθύμνης.

3) Ἐστερέωσε τὸν ναὸν καὶ τὰς τοιχογραφίας τῶν ἐν Κρήτῃ Βυζαντινῶν ναῶν : Γκουμπεριώτισσας, Ἀφέντη Χριστοῦ καὶ Κρητσᾶς καὶ ἀνεστήλωσε τμήματα τῆς ἱστορικῆς μονῆς Ἀρκαδίου διὰ τοῦ ἐπιμελητοῦ Κ. Καλοκύρη.

4) Ἤρχισε τὰς ἐργασίας ἀναστηλώσεως τῆς βυζαντινῆς Μητροπόλεως τῶν Σερρῶν διὰ τῆς κατασκευῆς τῶν πεδίλων τῶν κιόνων.

5) Ἀνεστήλωσε τὸν βυζαντινὸν ναὸν Ἁγίου Πέτρου τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ, ἀφαιρέσασα τὰ ἐξωτερικὰ μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα καὶ ἀντικαταστήσασα τὸ ἕτερον τῶν ἐσωτερικῶν στηριγμάτων διὰ μαρμαρίνου κυλινδρικοῦ κορμοῦ.

6) Ἀνεστήλωσεν, ἐν μέρει, τὸν ἐν Μυστρᾷ θολωτὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ἀνασκαφὴ ἐνεργηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ κ. Ν. Δρανδάκη ἀπεκάλυψε, ὡς ἀλλαχοῦ λέγεται, τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Χριστοφόρου διασῴζοντα τμήματα τοιχογραφιῶν τοῦ 14ου αἰ. Συνεχίσθη ἐπίσης καὶ ὁ καθαρισμὸς τῶν τοιχογραφιῶν τῶν ναῶν Ἁγίων Θεοδώρων καὶ Ἀφεντικοῦ.

7) Ἐν Καστορίᾳ, ὡς ἐπ' ἴσης κατωτέρω λέγεται, ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Ἐφόρου κ. Πελεκανίδου ἐπεράτωσε τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ ναοῦ Ἁγίου Νικολάου Κασνίτζη. Ἐστερέωσεν ἐπίσης καὶ ἀποκατέστησεν εἰς τὴν παλαιάν των μορφὴν τοὺς ναοὺς Ἁγίων Ἀναργύρων καὶ Ἁγίου Στεφάνου.

8) Ἐν Μυτιλήνῃ ἐστερέωσε τὸ ψηφιδωτὸν τῆς παλαιοχριστιανικῆς Βασιλικῆς Ὑψηλομετώπου.

9) Συνεπλήρωσε τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς Ἱστορικῆς Μονῆς Ἁγίας Λαύρας Καλαβρύτων.

10) Ἐστερέωσε καὶ συνετήρησε τοὺς ἐν Κυθήροις Βυζαντινοὺς ναοὺς Ἁγίου Πέτρου καὶ Ἁγίου Δημητρίου καὶ

11) Ἐξετέλεσε ἐργασίας συστηρήσεως καὶ εὐπρεπισμοῦ τῆς Μονῆς Δαφνίου.

ΑΙ ΕΝ ΜΥΣΤΡᾼ ΕΡΓΑΣΙΑΙ

Κατὰ τὸ 1951 ἐγένοντο ἐν Μυστρᾷ αἱ κάτωθι ἐργασίαι :

1) Ἐκαθαρίσθησαν οἱ περίβολοι τῶν μεγάλων ναῶν, ὁ χῶρος τῶν παλατίων καὶ αἱ κεντρικώτεραι λιθόστρωτοι ὁδοί, αἵτινες ἐνιαχοῦ καὶ ἐπεσκευάσθησαν.

2) Συμφώνως πρὸς τὰς ὁδηγίας τοῦ Διευθυντοῦ Ἀναστηλώσεως καθηγητοῦ κ. Ἀναστ. Ὀρλάνδου, ἤρχισε καὶ προὐχώρησεν ἱκανοποιητικῶς ἡ ἀναστήλωσις τοῦ ναΐσκου τοῦ ἁγίου Γεωργίου.

3) Ὑπὸ τῆς φύλακος μοναχῆς Καλῆς Χριστάκου ἐκαθαρίσθησαν ἐν τῷ ναῷ τῆς Ὁδηγητρίας (Ἀφεντικοῦ) τοιχογραφίαι Ἀποστόλων, Μαρτύρων καὶ τῶν Ἱεραρχῶν τῆς ἁψῖδος, ἐν δὲ τῷ ναῷ τῶν ἁγίων Θεοδώρων ἀρκεταὶ εἰκόνες, ἐξ ὧν τινες διατηροῦνται οὕτως ὥστε δύναται ὁ μελετητὴς νὰ μορφώσῃ ἰδέαν περὶ τοῦ εἴδους τῆς γραπτῆς διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ.

4) Ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ ἐπιμελητοῦ Βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Β. Δρανδάκη ἤρχισεν ὁ καθαρισμὸς τοῦ παρὰ τὴν Μαρμάραν ναΐσκου τοῦ ἁγίου Χριστοφόρου.

Τὰ σπουδαιότερα τῶν εὑρημάτων εἶναι τοιχογραφίαι ἀποκαλυφθεῖσαι ἐπὶ τῶν τυμπάνων τυφλῶν τόξων, κοσμούντων ἐσωτερικῶς τὸν ν. τοῖχον τοῦ ναΐσκου. Τὰ τόξα εἶχον φραχθῆ μεταγενεστέρως διὰ τοίχων, οἵτινες ἐντελῶς ἀπέκρυπτον τὰς τοιχογραφίας. Αἱ τοιχογραφίαι αἵτινες ἀπεκαλύφθησαν μετὰ τὴν κρήμνισιν τῶν προσ-

κτισμάτων, εἶναι ἔργα προφανῶς τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ ἀποτελοῦν νέον ὑλικόν, πολύτιμον διὰ τὴν ἀκριβεστέραν γνῶσιν τῆς ζωγραφικῆς τοῦ Μυστρᾶ.

Πρὸς β. τοῦ ναΐσκου ἐκαθαρίσθη μικρὰ αὐλὴ καὶ τμῆμα τῆς παραπλεύρως διερχομένης παλαιᾶς ὁδοῦ, ἡ ὁποία διηυρύνετο β. τῆς αὐλῆς. Ὡσαύτως ἀπεκαλύφθη ἄλλη ἀρχικὴ λιθόστρωτος ὁδὸς ἄγουσα πρὸς τὰ ἄνω.

5) Ὑπὸ τοῦ ἐπιμελητοῦ ἐπεσημάνθη καὶ ἀνεσκάφη ἄλλος ἄγνωστος μέχρι τοῦδε βυζαντινὸς ναΐσκος εἰς ἀπόστασιν 75 περίπου μέτρων ἀπὸ τοῦ κέντρου τῆς πλατείας τῶν ἀνακτόρων, πρὸς τὰ ΝΔ, ὕπερθεν τοῦ τουρκικοῦ λουτροῦ. Οἱ τοῖχοι τοῦ ναΐσκου, σῳζόμενοι εἰς ὕψος ὑπερβαῖνον ἐνιαχοῦ τὰ 2.50 μ. διασῴζουν ἀκαθαρίστους εἰσέτι τοιχογραφίας, τῆς καλῆς τέχνης τοῦ Μυστρᾶ, καθ' ὅσον δύναταί τις ἀπὸ τοῦδε νὰ εἴπῃ. Ὁ ναΐσκος ἔχει προσηρτημένον πρὸς ν. νεκρικὸν παρεκκλήσιον.

6) Ἠγοράσθησαν διὰ χρημάτων χορηγηθέντων ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας τὰ ὑλικὰ τὰ ἀναγκαιοῦντα πρὸς ἐπισκευὴν τοῦ Μητροπολιτικοῦ μεγάρου Μυστρᾶ, μνημείου διατηρητέου, ἐν ᾧ θὰ στεγασθῇ Βυζαντινὸν Μουσεῖον.

ΑΙ ΥΠΟ ΤΗΝ ΕΠΟΠΤΕΙΑΝ ΤΟΥ ΕΦΟΡΟΥ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΥΡΙΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ ΓΕΝΟΜΕΝΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ

1) Ἐν Θεσσαλονίκῃ. Συνεχίσθησαν αἱ ἐργασίαι ἀποκαταστάσεως εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς μορφὴν τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησίας τῆς ἁγίας Αἰκατερίνης διὰ τῆς ἀφαιρέσεως ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ αὐτῆς πολλῶν κυβικῶν χωμάτων καὶ τῆς ὑποστρώσεως διὰ gros-beton, ἐφ' οὗ θὰ τοποθετηθῶσιν ἐρυθραὶ τετράγωνοι πλίνθοι διαστάσεων 0,30×0,30. Διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τῶν χωμάτων τὸ μνημεῖον ἐπανέκτησεν καὶ ἐσωτερικῶς τὰς κανονικὰς αὐτοῦ ἀναλογίας.

2) Ἐν Βεροίᾳ. Ἐπεσκευάσθη ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ ἐπιμελητοῦ ἀρχαιοτήτων κ. Ἐμμανουὴλ Ἀνδρονίκου ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ Γουρνιά. Ἀντικατεστάθη ἡ στέγη αὐτοῦ καὶ ἐστερεώθησαν αἱ ἑτοιμόρροποι τοιχογραφίαι του.

3) Ἐν Καστορίᾳ. Αἱ ἀπὸ τοῦ 1949 ἀρξάμεναι ἐργασίαι διὰ τῆς ἀναστηλώσεως τῆς ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν βομβαρδισθείσης Παναγίας τῆς Κουμπελίδικης, συνεχίσθησαν καὶ κατὰ τὸ 1950 γενομένων ἐργασιῶν κυρίως εἰς τὴν βυζαντινὴν μικρὰν βασιλικὴν τῶν Ταξιαρχῶν Μητροπόλεως.

Κατὰ τὸ ἔτος 1951 ἀνεστηλώθησαν τρία ἀξιόλογα μνημεῖα, ἤτοι :

α') Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος τοῦ Μουζάκη. Ἡ μικρὰ βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου Μουζάκη ἐστερεώθη, κυρίως χάριν τῶν τοιχογραφιῶν της, ὑφ' ὧν εἶναι κατάγραφος. Ἐστερεώθη ἡ ξυλίνη στέγη αὐτῆς ὡς καὶ οἱ τοῖχοι της, οἵτινες εἶχον μεγάλην ἀπόκλισιν. Ἐκ τῶν ἀετωμάτων της τὸ μὲν Α. ὡς σεσαθρωμένον, κατεσκευάσθη ἐκ νέου, τὸ δὲ Δ. ἐν μέρει, διότι ἐπ' αὐτοῦ, ἐσωτερικῶς ἀπεκαλύφθησαν καλῶς διατηρούμεναι τοιχογραφίαι παριστῶσαι τὴν μεταμόρφωσιν, κάτωθεν δ' αὐτῆς τοὺς προφήτας Ζαχαρίαν καὶ Δαυΐδ. Αἱ τοιχογραφίαι αὗται ἐστερεώθησαν διὰ ρευστῆς τσιμεντοκονίας.

β') Ὁ Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Κασνίτζη. Ὁ ναὸς οὗτος, τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, ὡς ἐκ σχετικοῦ ἀκιδογραφήματος ἐξάγεται, ἠρειπωμένος ἀπὸ πολλοῦ, ἀνεστηλώθη, ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίου, ἐγκριθέντος ὑπὸ τῆς ὑπηρεσίας ἀναστηλώσεως ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων, ἥτις ἐχρηματοδότησε τὴν ἀναστήλωσιν ταύτην ὡς καὶ ἁπάσας τὰς ἐν Καστορίᾳ γενομένας ἐργασίας ἀναστηλώσεως καὶ συντηρήσεως μνημείων.

Τῆς ἐν ἐρειπίοις βασιλικῆς ταύτης ἀφῃρέθη ἡ σεσαθρωμένη στέγη ἀντικατασταθεῖσα διὰ διρρύτου καὶ ἐστερεώθησαν οἱ τοῖχοι, οἵτινες ἐπανέκτησαν τὴν παλαιὰν αὐτῶν μορφήν. Ἐσωτερικῶς ἐστερεώθησαν αἱ ἑτοιμόρροπαι τοιχογραφίαι, ἀποκατεστάθησαν οἱ ἐλλείποντες φεγγῖται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κατὰ χώραν διατηρηθέντων καὶ κατεσκευάσθησαν δύο θύραι, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν παλαιῶν Καστοριανῶν θυρῶν.

γ') Οἱ Ἅγιοι Ἀνάργυροι τοῦ Λιμνιώτου. Εἰς τὴν βασιλικὴν ταύτην, εἰς ἥν, παρὰ τὰς κατὰ καιροὺς ἐργασίας συντηρήσεως, ὑπῆρχον πολλαὶ φθοραί, κυρίως ἕνεκα τῶν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη βομβαρδισμῶν, ἐγένοντο, ὡς καὶ εἰς τὰ ἀνωτέρω μνημεῖα, γενικαὶ ἐργασίαι. Ἀντικατεστάθη π.χ. ἡ στέγη τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, τὸ ὁποῖον θὰ ἦτό ποτε κεκαλυμμένον διὰ κυλινδρικοῦ θόλου, ὅστις ὅμως κατέπεσε πρὸ τῶν ἐπισκευῶν καὶ τῆς ἀνιστορήσεως τῆς βασιλικῆς ὑπὸ τοῦ δευτέρου κτίτορος Θεοδώρου Λιμνιώτου, ὡς ἐξάγεται ἐκ σαφῶν τεκμηρίων.

Κατὰ τὰς γενομένας ἐργασίας ἀπεκαλύφθησαν νῦν τὸ πρῶτον ἐπὶ τῶν ἀετωμάτων τοιχογραφίαι τοῦ τριμόρφου εἰς τὸ Α. καὶ τῆς Παναγίας εἰς τὸ Δ. πρὸς δὲ καὶ ἡ ἀρχαία νοτία εἴσοδος τοῦ μνημείου καὶ ὁ μαρμάρινος οὐδός, κατὰ χώραν. Μετὰ τὴν ἀποκάλυψιν ταύτην μετεφέρθησαν τὰ καὶ ἄλλοθεν γνωστὰ μαρμάρινα πλαίσια τῆς βορείας εἰσόδου τῆς νέας ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Δημητρίου, πρὸς τοποθέτησιν εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῶν θέσιν.

Ἐσωτερικῶς τὰ γυμνὰ μέρη τῶν τοίχων ἐπεχρίσθησαν δι' ἀμμοκονίας, ἐστερεώθησαν αἱ ἑτοιμόρροποι τοιχογραφίαι καὶ ἐξουδετερώθησαν τὰ παλαιὰ ρήγματα καὶ τὸ δάπεδον ἐκαλύφθη διὰ μεγάλων πλίνθων.

Ἐκτὸς τῶν ἀποκαλυφθεισῶν νέων τοιχογραφιῶν εἰς τὰ ἀνωτέρω ἀναφερθέντα μνημεῖα, ἀπεκαλύφθησαν ἐν Καστορίᾳ καί τινες ἄλλαι ἀναγόμεναι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἰς τὸν 10ον ἢ καὶ 9ον αἰῶνα. Προσέτι εὑρέθησαν νέαι φορηταὶ εἰκόνες ἀνήκουσαι εἰς τὸν 14ον ἢ 15ον αἰῶνα ὡς καὶ πολλὰ νέα χειρόγραφα λειτουργικοῦ περιεχομένου, ἀπεριμμένα εἰς διαφόρους μικρὰς ἐκκλησίας.

Τῶν νεωτέρων τούτων ἀντικειμένων τὰ κινητά, μετὰ τῶν παλαιοτέρων, συνεκεντρώθησαν εἰς τὸ σκευοφυλάκιον τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως, τοποθετούμεναι δὲ μετὰ τοῦ συγκεντρωθέντος λαογραφικοῦ ὑλικοῦ εἰς καταλλήλους αἰθούσας, δύνανται ν' ἀποτελέσουν τὴν βάσιν ἀξιολόγου Βυζαντινῆς συλλογῆς.

Θερμαὶ ὀφείλονται εὐχαριστίαι πρός τε τὸν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Καστορίας κύριον Νικηφόρον, τὸν σκευοφύλακα τῆς ἱερᾶς Μητροπόλεως Σακελλάριον κύριον Ἀναστάσιον Βοῦλτσον ὡς καὶ τὸν ἔκτακτον ἐπιμελητὴν ἀρχαιοτήτων, καθηγητὴν κύριον Ἀντώνιον Καλαφατίδην διὰ τὴν πολύτιμον βοήθειαν, ἣν κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἀναστηλώσεως καὶ συντηρήσεως τῶν μνημείων παρέσχον.

ΤΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

α') Τὸ Ἱστορικὸν Λεξικόν.

Ἡ ὑπηρεσία τοῦ ἱστορικοῦ λεξικοῦ, παρὰ τὴν ἐλάττωσιν τοῦ προσωπικοῦ του, κατὰ τὸ 1951 ἀπεδελτίωσεν ἀρκετὰ ἔντυπα, πρὸς δὲ καὶ χειρόγραφα τῆς Γλωσσικῆς Ἑταιρείας, καὶ συνέχισε τὴν τύπωσιν τοῦ τετάρτου τόμου αὐτοῦ, οὗτινος ἐξετυπώθησαν ἑπτὰ τυπογραφικὰ φύλλα. Ἐκ παραλλήλου, μετ' ἀρκετῆς ἐπιβραδύνσεως συνεχίσθη ἡ τύπωσις καὶ τοῦ Λεξικογραφικοῦ Δελτίου, οὗτινος ἐκτυπωθέντα πρόκεινται ἑπτὰ τυπογραφικὰ φύλλα.

β') Τὸ 'Αρχεῖον τῆς 'Ιστορίας τοῦ 'Ελληνικοῦ Δικαίου.

Κατὰ τὸ ἔτος 1951 ἐσημειώθη σημαντικὸν γεγονὸς διὰ τὸ 'Αρχεῖον τοῦτο· κατωρθώθη δῆλα δὴ ἡ πλήρωσις μιᾶς τῶν τριῶν κενῶν θέσεών του, διὰ τοῦ διορισμοῦ εἰς αὐτὸ ἑνὸς ἐπικούρου συντάκτου. 'Ο διορισμὸς οὗτος ἀποτελεῖ μὲν εὐοίωνον σημεῖον, οὐχ ἧττον ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι ἐπαρκὴς διὰ τὴν ἀπρόσκοπτον λειτουργίαν τοῦ 'Αρχείου, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ ἔκταση τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ, ἤτοι ἡ ἔρευνα 16 ὁλοκλήρων αἰώνων ἀγράφου 'Ελληνικοῦ Δικαίου, ἀπαιτεῖ ἀρκετοὺς συνεργάτας.

Αἱ γενόμεναι ἐν αὐτῷ 'Αρχείῳ ἐργασίαι κατὰ τὸ ἔτος ὑπῆρξαν κυρίως συλλεκτικαί, καὶ ἐστράφησαν εἰς τὴν ἔρευναν καὶ συλλογὴν τοῦ εἰς τὰ Γενικὰ 'Αρχεῖα τοῦ Κράτους ὑπάρχοντος πλουσίου ἐθιμικοῦ ὑλικοῦ.

'Επίσης συνεχίσθη καὶ ἡ ἀποδελτίωσις τῶν ἀποφάσεων τοῦ 'Εφετείου 'Αθηνῶν τῶν ἐκδοθεισῶν κατὰ τὴν πρώτην δεκαετίαν ἀπὸ τῆς συστάσεώς του, τῶν ἀσχοληθεισῶν μὲ ἔθιμα. 'Επίσης ἐγένοντο καί τινες ἄλλαι ἀποδελτιώσεις ἐξ ἐντύπων μὴ νομικῶν.

Τέλος ἐπετεύχθη καὶ ἡ κανονικὴ ἔκδοσις τῆς 'Επετηρίδος τοῦ 'Αρχείου, ἡ ὁποία περιλαμβάνει ἐργασίαν τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ 'Αρχείου, ἀφορῶσαν εἰς τὸ δίκαιον τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ Δουκάτου τῆς Νάξου.

γ') Τὸ Λαογραφικὸν 'Αρχεῖον.

Αἱ συλλογαὶ τοῦ Λαογραφικοῦ 'Αρχείου καὶ τῆς 'Εθνικῆς Μουσικῆς Συλλογῆς ἐπλουτίσθησαν κατὰ τὸ 1951 δι' ἀξιολογωτάτου ὑλικοῦ παρὰ Βορειοηπειρωτῶν ἐγκατεστημένων ἐν 'Ιωαννίνοις, καταγραφέντων ἐπὶ φωνοληπτικῶν δίσκων 98 ᾀσμάτων καὶ συλλεγέντος πλουσίου λαογραφικοῦ ὑλικοῦ. Τὰς δαπάνας τῆς γενομένης ἀποστολῆς κατέβαλεν ἡ Μπάγκειος 'Επιτροπή, θέσασα εἰς τὴν διάθεσιν τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν ποσὸν 6 ἑκατομμυρίων δραχμῶν. Εἰσήχθησαν προσέτι εἰς τὸ 'Αρχεῖον 53 χειρόγραφα, ἐξ ὧν 2, ἐκ σελ. 1223, καταρτισθέντα τὸ 1857 ὑπὸ τοῦ 'Αμοργίνου σχολάρχου 'Εμμ. 'Ιωαννίδου καὶ δωρηθέντα ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας, 41 προέρχονται ἐκ φοιτητικῶν ἐργασιῶν τοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Λαογραφικοῦ Φροντιστηρίου τοῦ καθηγητοῦ Γ. Α. Μέγα, τὰ δὲ λοιπὰ ἐκ δωρεῶν φίλων τοῦ Λαογραφικοῦ 'Αρχείου.

Αἱ ἐργασίαι τοῦ 'Αρχείου περιεστράφησαν εἰς τὴν συστηματικὴν κατάταξιν καὶ ἐπεξεργασίαν τῆς ἀποθησαυρισθείσης ἐν αὐτῷ ὕλης. Κατετάχθησαν ᾄσματα 1077, παροιμίαι 13470, παραμύθια 99 καὶ ἐμελετήθησαν τὰ ἱστορικὰ καὶ ἀκριτικὰ ᾄσματα πρὸς ἐκλογὴν τῶν καταλληλοτέρων παραλλαγῶν διὰ τὸ παρασκευαζόμενον 'Απάνθισμα ἐκλεκτῶν ᾀσμάτων.

'Επερατώθη ἡ ἔκδοσις τοῦ Ε' τόμου τῆς 'Επετηρίδος τοῦ Λαογραφικοῦ 'Αρχείου τῶν ἐτῶν 1945 - 1949, περιληφθείσης εἰς αὐτὸν καὶ πλήρους βιβλιογραφίας τῆς 'Ελληνικῆς λαογραφίας τῶν ἐτῶν 1939 - 1947, συνταχθείσης ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ συντάκτου κ. Γ. Σπυριδάκη, πρὸς δὲ ἤρχισεν ἡ ἐκτύπωσις τοῦ Ϛ' τόμου τῆς 'Επετηρίδος τῶν ἐτῶν 1950 - 1951, ἐκτυπωθέντων 5 τυπογραφικῶν φύλλων.

'Η 'Εθνικὴ Μουσικὴ Συλλογή, ἥτις ἀπὸ τοῦ ἔτους 1927 ἔχει συγχωνευθῆ εἰς τὸ Λαογραφικὸν 'Αρχεῖον, συνέχισε τὸ ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἔτους ἀρξάμενον ἔργον

της. Οἱ ἐν αὐτῇ ἐργαζόμενοι μουσικοὶ Σπ. Σκιαδαρέσης καὶ Σπ. Περιστέρης ἀπεδελτίωσαν 226 ᾄσματα δημοσιευμένα εἰς παλαιὰ μουσικὰ περιοδικά, καὶ μετέγραψαν 247 ᾄσματα ἐκ τῆς βυζαντινῆς παρασημαντικῆς εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν μουσικὴν γραφήν. Δυστυχῶς, καταργηθέντος τοῦ περὶ ἀποσπάσεως ἐκπαιδευτικῶν λειτουργῶν νόμου, οἱ εἰρημένοι καθηγηταὶ τῆς μουσικῆς ἐπανῆλθον ἀπὸ τῆς 1ης Σεπτεμβρίου εἰς τὰς ἐν τῇ 'Εκπαιδεύσει θέσεις των. Οὕτως ἡ 'Εθνικὴ Μουσικὴ Συλλογὴ ἐστερήθη εἰς αὐτὰ τὰ πρῶτα γενναῖα βήματά της τοῦ εἰδικευθέντος ἤδη εἰς τὰς ἐργασίας της προσωπικοῦ.

ΤΑ ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Κατὰ τὸ 1951 διὰ τοῦ ὑπάρχοντος εὐαριθμοτάτου προσωπικοῦ ἀντιμετωπίσθη, κατὰ τὸ δυνατόν, πᾶσα ἡ διοικητικὴ ἐργασία ἀναφερομένη εἰς τὴν καταγραφὴν τῶν νέων προσκτημάτων, τὴν Βιβλιοθήκην, τὸ 'Αναγνωστήριον, τὰς ἐπιθεωρήσεις τῶν τοπικῶν ἐπαρχιακῶν ἀρχείων καὶ τῶν δημοσίων ἀρχείων τοῦ κέντρου, τὸν ἔλεγχον τῶν εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν ἐξαγομένων βιβλιοθηκῶν κλπ.

Ἕνεκα ἐλλείψεως προσωπικοῦ, καθυστερεῖ ἡ ταξινόμησις παλαιῶν ἀρχειακῶν ὄγκων καὶ ἡ συγκέντρωσις ἀρχείων ἐκ τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν παλαιοτέρων τῆς 50ετίας.

Δυστυχῶς κατὰ τὸ τρέχον οἰκονομικὸν ἔτος αἱ πιστώσεις τοῦ προϋπολογισμοῦ αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἀγορὰν ἱστορικῶν ἐγγράφων καὶ χειρογράφων καὶ τὴν προμήθειαν ἀρχειοθηκῶν ἠλαττώθησαν εἰς τὸ ἥμισυ, τὸ δὲ κονδύλιον τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῶν τοπικῶν ἱστορικῶν ἀρχείων κατηργήθη ἐντελῶς. Ἕνεκα τούτου τὰ Γενικὰ 'Αρχεῖα τοῦ Κράτους δὲν δύνανται νὰ ἀποβλέπουν εἰς τὴν ἀγορὰν μεγάλων συλλογῶν ἐκ τῶν ἰδίων πόρων.

'Εγκρίσει τῆς Διοικούσης 'Επιτροπῆς τῶν Γ.Α.Κ., ἠγοράσθησαν 1) 16 ἱστορικὰ ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1821 κ.ἑ. ἀναφερόμενα εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ 'Υδραίου ἀγωνιστοῦ Βρούσκου καὶ 2) ἔγγραφον τῆς 'Ιονίου Πολιτείας τοῦ 1800 ἐπὶ περγαμηνῆς ἀναφερόμενον εἰς τὴν οἰκογένειαν Giovanni Curi ἐκ Κερκύρας.

'Εκ δωρεᾶς εἰσήχθη 1) τὸ μέγα ἀρχεῖον τοῦ μακεδονομάχου στρατηγοῦ Τσόντου – Βάρδα (1905 - 1930) ἀναφερόμενον εἰς τὴν δρᾶσιν αὐτοῦ κατὰ τὸν μακεδονικὸν καὶ βορειοηπειρωτικὸν ἀγῶνα, δωρηθὲν ὑπὸ τῆς ἀδελφῆς του 'Ελπίδος Χλαμπουτάκη, καὶ 2) μικρὰ συλλογὴ ἱστορικῶν ἐγγράφων ἀναφερομένων εἰς τὸν Φιλιππουπολίτην διδάσκαλον καὶ λόγιον Σκορδέλην (1854 - 1875) δωρηθεῖσα ὑπὸ τοῦ κ. Πολ. Παπαχριστοδούλου. 'Υπηρεσιακῶς εἰσήχθησαν 1) τὸ ἀρχεῖον τοῦ 'Υπουργείου 'Εσωτερικῶν (1877 - 1900), 2) τὸ ἀρχεῖον τῆς 'Εθνικῆς 'Οργανώσεως Νεολαίας (1936 - 1941), 3) τὸ πολυτιμότατον ἀρχεῖον τῆς κοινότητος Μυκόνου ἀποτελούμενον ἐκ πολλῶν λυτῶν ἐγγράφων καὶ πλήθους κωδίκων ὧν οἱ πλεῖστοι νοταριακοὶ (16ος - 19ος αἱ.) καὶ 4) τμήματά τινα τοῦ παλαιοῦ ἀρχείου τοῦ 'Υπουργείου Παιδείας τῶν χρόνων Ὄθωνος καὶ Γεωργίου Α'.

Τὸ 'Αναγνωστήριον τῶν Γ.Α.Κ. ἐλειτούργησε κανονικῶς, εἰργάσθησαν δ' ἐν αὐτῷ 500 περίπου ἀναγνῶσται ἀσχοληθέντες κυρίως μὲ τὸ ἀρχεῖον τοῦ 'Ιεροῦ 'Αγῶνος καὶ τὴν μελέτην τῶν Νοταριακῶν ἐγγράφων. 'Η Βιβλιοθήκη ἐπλουτίσθη διὰ νέων βιβλίων προερχομένων ἐκ δωρεῶν, κυρίως τῆς 'Εταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν καὶ ἐξ ἀγορῶν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ διὰ bons de livre Unesco. Χάρις εἰς αὐτὰ ἀπέκτησεν ἡ ὑπηρεσία ἐξαίρετα βιβλία ἐκ Γαλλίας καὶ 'Αγγλίας, σχετικὰ μὲ τὴν 'Ελληνικὴν 'Επανάστασιν καὶ τὴν νεοελληνικὴν ἐν γένει ἱστορίαν.

Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος προωθήθη ἀρκούντως ἡ ἵδρυσις τοπικοῦ ἱστορικοῦ ἀρχείου Μακεδονίας ἐν Θεσσαλονίκῃ, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ συγκεντρωθῶσιν, ἐκτὸς τῶν ἑλληνικῶν ἀρχειακῶν στοιχείων, καὶ οἱ πολυτιμότατοι τουρκικοὶ κώδικες τοῦ ἱεροδικείου Θεσσαλονίκης, ὡς καὶ ἡ ἵδρυσις ἱστορικοῦ ἀρχείου ἐν Πάτμῳ.

Ἤρξαντο λειτουργοῦντα τὰ ἱστορικὰ ἀρχεῖα Αἰγίου καὶ Κυκλάδων (Σύρου). Τοῦ τελευταίου μάλιστα ἐνήργησεν ἐπιθεώρησιν ὁ Διευθυντὴς τῶν Γ.Α.Κ.

Τὸ ἱστορικὸν ἀρχεῖον Ὕδρας διὰ τοῦ ψηφισθέντος ὑπ' ἀριθ. 1812/1951 νόμου ἐγένετο δημοσία ὑπηρεσία, τὸ δὲ μέγαρον ἐν ᾧ στεγάζεται τοῦτο, τὸ ἀνεγερθὲν δαπάναις τοῦ φιλομούσου Ὑδραίου ἐφοπλιστοῦ κ. Γκίκα Κουλούρα ἐδωρήθη ὑπὸ τοῦ κτίτορος εἰς τὸ ἑλληνικὸν δημόσιον.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ λήξαντος ἔτους ἀπεχώρησε, λόγῳ ὁρίου ἡλικίας, ἐκ τῆς προεδρίας τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Γεν. Ἀρχείων ὁ καθηγητὴς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Φαίδων Κουκουλές. Τὸ Ὑπουργεῖον Ἐθν. Παιδείας, ἡ Ἐπιτροπὴ τῶν Γ.Α.Κ. καὶ ὁ Διευθυντὴς τῆς ὑπηρεσίας ἀπηύθυναν εἰς τὸν ἀποχωρήσαντα Πρόεδρον θερμοτάτας εὐχαριστίας διὰ τὰς πολλὰς καὶ ποικίλας ὑπηρεσίας τὰς ὁποίας ἐπὶ μακρὰ ἔτη προσέφερεν εἰς τὸ ἵδρυμα τοῦτο.

ΤΑ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1951

Τὸ Μεσαιωνικὸν Ἀρχεῖον τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κατὰ τὸ ἔτος 1951 συνέχισε τὸ ἐπιστημονικόν του ἔργον διὰ τῆς ἀποδελτιώσεως κειμένων ἢ μελετημάτων ἀναφερομένων εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐρευνωμένην περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας (1453 - 1821).

Τὸ προσωπικὸν τοῦ Ἀρχείου ὑπέστη τὰς ἀκολούθους μεταβολάς. Εἰς τὴν θέσιν τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, κενωθεῖσαν τὸν Ἰούλιον τοῦ 1950 διὰ τῆς ἀποχωρήσεως τοῦ Ἐ. Κριαρᾶ κατόπιν τῆς ἐκλογῆς του ὡς καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, διωρίσθη ὁ ἐκ τῶν συντακτῶν Μ. Μανούσακας, ἐπανελθὼν τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1951 ἐκ Γαλλίας, ὅπου εὑρίσκετο ἐν ἐκπαιδευτικῇ ἀδείᾳ. Ἡ εἰς τὸ Ἀρχεῖον ἀπόσπασις τῆς καθηγητρίας φιλολόγου Ἑλ. Βουραζέλη - Μαρινάκου διεκόπη προσωρινῶς ἀπὸ 1 Ἰουλίου 1951.

Ὁ νέος συμπεπληρωμένος κανονισμὸς ἀποδελτιώσεως, ἀπαρτισθεὶς ἐκ 47 ἄρθρων, ἐνεκρίθη κατ' ἀρχὴν ὑπὸ τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἀρχείου, πλὴν τοῦ ἄρθρου 44, οὗ ἡ ἐφαρμογὴ ἀνεβλήθη πρὸς τὸ παρόν. Ἀκολούθως συνετάγη καὶ ἀλφαβητικὸν καθ' ὕλην εὑρετήριον τοῦ κανονισμοῦ τούτου πρὸς εὐχερῆ αὐτοῦ χρῆσιν ὑπὸ τῶν συντακτῶν.

Τὰ βιβλία τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀρχείου ἐταξινομήθησαν ὁριστικῶς, ἀναθεωρηθέντων καὶ συμπληρωθέντων τῶν σχετικῶν κατὰ συγγραφεῖς δελτίων, ἐπλουτίσθη δὲ ἡ βιβλιοθήκη κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο διὰ τῆς ἀποκτήσεως 24 ἐν ὅλῳ τόμων ἢ τευχῶν προερχομένων ἐκ δωρεῶν.

Κατὰ τὸ 1951 ἐξεδόθη ὁ κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος παρασκευασθεὶς τρίτος τόμος (1950) τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Ἀρχείου, συνεκεντρώθη δὲ ὑλικὸν πρὸς ἐκτύπωσιν τοῦ τετάρτου τόμου.

Ὑπὸ τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Ἀρχείου, τῇ βοηθείᾳ καὶ τῶν κατὰ καιροὺς ὑποβληθέντων εἰς τὴν Ἀκαδημίαν ὑπομνημάτων τοῦ προκατόχου του, κατηρτίσθη πρόγραμμα τῶν μελλοντικῶν ἐργασιῶν τοῦ Ἀρχείου, κατὰ τρόπον ὥστε νὰ καταστῇ τὸ συντομώτερον δυνατὴ ἡ παρασκευὴ καὶ ἔκδοσις γενικωτέρου τινὸς δημοσιεύματος.

ΤΑ ΥΠΟ ΤΟΥ Δ. ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1951 ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ

Φίλοι ἑταῖροι,

Ἐπέπρωτο καὶ κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος νὰ μὴ ἀφήσῃ ὁ Χάρων ἀπίκραντον τὴν ἡμετέραν Ἑταιρείαν, ἐκ τῶν κόλπων τῆς ὁποίας ἀπήγαγεν εἰς τὴν αἰωνιότητα ἀρκετὰ καὶ ἐπίλεκτα αὐτῆς μέλη.

Ἐν πρώτοις ἔσχομεν τὸ ἀτύχημα νὰ χάσωμεν παλαιὸν καὶ πολύτιμον ἑταῖρον, τὸν Γεώργιον Οἰκονόμον, ἄνδρα, ὅστις μὲ ἰδιαιτέραν ἀγάπην περιέβαλλε τὴν Ἑταιρείαν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς της, ποικιλοτρόπως ὑποβοηθῶν τοὺς σκοποὺς αὐτῆς. Ὁ λαμπρὸς ἐπιστήμων καὶ ἐξαίρετος ἄνθρωπος κατεγίνετο, ὡς γνωστόν, εἰδικῶς μὲ τοὺς κλάδους τῆς κλασσικῆς ἀρχαιολογίας, θαυμαστῶς ὅμως ὑπεβοήθει καὶ τὰς Βυζαντινὰς ἐρεύνας προφρόνως παρέχων τὰς στήλας τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος, ἣν διηύθυνε, πρὸς δημοσίευσιν ἀρχαιολογικῶν μελετῶν μὲ ἀνασκαφὰς καὶ Βυζαντινὰ μνημεῖα σχετιζομένων.

Διὰ τοῦ θανάτου τοῦ ἀοιδίμου Οἰκονόμου τὸ Πανεπιστήμιον ἐστερήθη λαμπροῦ διδασκάλου, ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἐπιφανοῦς μέλους της καὶ ἐξαιρέτου ὀργανωτοῦ, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ Ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία ὀτρηροῦ σκαπανέως, ἡ Πατρὶς πολίτου δυσαντικαταστάτου καὶ ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία ἀλήστου μνήμης ἑταίρου.

Τῆς συγγενείας ἡμῶν ἐξέλιπε καὶ ὁ Ἰωάννης Κατσουρός, τὸ ἐκ τοῦ θανάτου τοῦ ὁποίου κενὸν ἐπὶ μακρὸν θὰ αἰσθάνεται ἡ Ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ ἰδιαιτέρως ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία. Ὁ Κατσουρός, ἄριστος γνώστης τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ γλώσσης, ἀνὴρ χρηστός, ἐνθουσιώδης πατριώτης καὶ συγγραφεὺς μελετῶν μὲ τὴν ἱστορίαν, τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν λαογραφίαν τῆς γενετείρας του νήσου Νάξου σχετιζομένων, πβ. τὰς μελέτας του «Ναξιακὰ ζητήματα» καὶ «Παραδόσεις τῆς Ἀπειράνθου Νάξου», ὑπηρέτησεν ἐπὶ μακρὰ ἔτη τὴν Ἑλληνικὴν νεότητα εἴτε ὡς καθηγητὴς καὶ εἶτα γυμνασιάρχης, εἴτε καὶ ὡς ἐπιθεωρητὴς τῶν σχολείων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως. Φωτεινὴ καὶ ἐθνικὴ ὑπῆρξεν ἡ δρᾶσις τοῦ ἀοιδίμου ἀνδρὸς ὡς διευθυντοῦ τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ πολύτιμοι αἱ προσπάθειαι αὐτοῦ ὑπὲρ τῆς ἐκπαιδεύσεως τῆς Κυπριακῆς νεολαίας καὶ τῶν ἐθνικῶν πόθων τῶν Κυπρίων, ὧν τοὺς ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως ἀγῶνας μετ' ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος παρηκολούθει. Διὰ τὴν ἡμετέραν Ἑταιρείαν ὁ θάνατός του ὑπῆρξε πλῆγμα βαρύ.

Μετὰ τὸν Κατσουρὸν καὶ ἑτέρου ἐκπαιδευτικοῦ λειτουργοῦ τὴν ἀπώλειαν ἐθρηνήσαμεν, τοῦ μακαρίτου Χρίστου Σούλη, ἀνδρός, ὅστις εὐδοκίμως ὑπηρέτησε τὴν μέσην ἐκπαίδευσιν ἀξιολόγους δημοσιεύσας διὰ τὴν Ἤπειρον μελέτας εἰς τὰ Ἠπειρωτικὰ Χρονικά, ἀναφερομένας εἰς γλωσσικά, ἱστορικὰ καὶ λαογραφικὰ Ἠπειρωτικὰ ζητήματα.

Διὰ τοὺς σκοποὺς τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας ὁ μεταστὰς ἐδείκνυε θερμὸν ἐνδιαφέρον μεταδώσας τὴν πρὸς τὰ Βυζαντινὰ ἀγάπην του καὶ εἰς τὸν υἱόν του, ὅστις χρηστὰς τρέφει ἡ Ἑταιρεία ἐλπίδας ὅτι εἰς τὸ λίαν προσεχὲς μέλλον θ' ἀναδειχθῇ δόκιμος ἐρευνητὴς τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου.

Καὶ ὁ θλιβερὸς κατάλογος συνεχίζεται. Ἀνὴρ τὸν κερδῷον θεραπεύων Ἑρμῆν, λίαν ὅμως καὶ διὰ τὸν λόγιον ἐνδιαφερόμενος, ὁ Γρηγόριος Ἐμπεδοκλῆς ἐτελεύτησε τὸν βίον ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν μετ' ἐνδιαφέροντος παρακολουθήσας τὰς προσπαθείας καὶ τὴν δρᾶσιν τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας.

Τὸν μακαρίτην Ἐμπεδοκλέα ἠκολούθησεν εἰς τὸν τάφον καὶ ἔνθερμος ἐραστὴς τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ἐνάρετος πολίτης καὶ λίαν χρήσιμον τῆς κοινωνίας μέλος, ὁ Ἀντώνιος Μαρκόπουλος, μετ' αὐτὸν δὲ καὶ ὁ φιλότεχνος Νικόλαος Μπρούμης, ὅστις, παλαιὸν τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας γενόμενον μέλος, ἐπανειλημμένως πρὸς προαγωγὴν τῶν σκοπῶν αὐτῆς ἐφρόντισε, πολλάκις πρὸς οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν αὐτῆς συντελέσας.

Τέλος ἐξαιρετικὴ δέσποινα ποικίλας πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἡμετέρου ἱδρύματος καταβαλοῦσα προσπαθείας, ἡ ἀείμνηστος λογία Μίνα Ἰξαηλώφ, ἀπῆλθε τοῦ κόσμου τούτου.

Ἡ λύπη ἡμῶν ἐπὶ τῇ ἀπωλείᾳ τόσων πολυτίμων καὶ προσφιλῶν ἑταίρων εἶναι ἄφατος, ἡ δὲ ἀνάμνησίς των θὰ μᾶς μείνῃ ἀγήρως.

Πρὸς παρηγορίαν ἡμῶν ἔστω ὅτι τὸ κενὸν ὅπερ ἀφῆκεν ὁ θάνατός των ἀνεπληρώθη διὰ τῆς κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος ἐγγραφῆς εἴκοσι καὶ πέντε νέων ἐκλεκτῶν μελῶν.

Κατὰ τὸ ἡμέτερον καταστατικόν, εἷς τῶν κυρίων σκοπῶν τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας ἡμῶν εἶναι ἡ ἐνίσχυσις τῶν βυζαντινῶν μελετῶν διὰ τῆς ἐκδόσεως εἰδικοῦ περιοδικοῦ καὶ σχετικῶν δημοσιευμάτων. Τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐκπληροῦν τὸ Δ. Συμβούλιον κατώρθωσε καὶ ἐφέτος νὰ δημοσιεύσῃ τὸν παρόντα ΚΑ' τόμον τῆς Ἐπετηρίδος, ὅστις περιέχει ἐνδιαφερούσας μελέτας εἰς τὴν Βυζαντινὴν περίοδον ἀναγομένας καὶ ἐν ᾧ δείκνυται ἡ Ἑλληνικὴ εἰς τὰς Βζυαντινὰς ἐρεύνας συμβολή.

Ἵνα δημοσιευθῇ ὁ τόμος οὗτος, τὸ Δ. Συμβούλιον κατέβαλε μεγίστας προσπαθείας καὶ τοῦτο, ἕνεκα τῆς ὑπερβολικῆς αὐξήσεως τῆς τιμῆς τοῦ χάρτου καὶ τῶν τυπογραφικῶν, θὰ καθίστατο δὲ προβληματικὴ ἡ συνέχισις τῆς ἐπιστημονικῆς αὐτῆς προσπαθείας, ἂν μὴ προσήρχοντο οἰκονομικῶς ἐπίκουρα διάφορα ἱδρύματα ἐπίγνωσιν τῆς σημασίας τῶν Βυζαντινῶν ἐρευνῶν ἔχοντα. Διὰ τοῦτο θερμὰς καὶ ἀπὸ τοῦ χώρου τούτου ἀπευθύνομεν εὐχαριστίας πρὸς τὴν Πάγκειον Ἐπιτροπήν, τὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος, τὸν δῆμον Ἀθηναίων καὶ τὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν διὰ τὴν ἣν πρὸς τὴν Ἑταιρείαν ἡμῶν παρέσχον οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν.

Κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1951 συνεκροτήθη ἐν Παλέρμῳ τῆς Σικελίας τὸ 8ον Βυζαντινολογικὸν συνέδριον, εἰς ὃ κληθεῖσα μετέσχεν ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία διὰ τοῦ Γενικοῦ γραμματέως κυρίου Φαίδωνος Κουκουλέ, τοῦ ἑτέρου ἀντιπροσώπου της καθηγητοῦ κυρίου Ἰωάννου Παπαδοπούλου κωλυθέντος νὰ μετάσχῃ ἕνεκα ἀσθενείας.

Εἰς τὸ συνέδριον τοῦτο ὅ,τε ἡμέτερος ἀντιπρόσωπος ἔκαμεν ἀνακοίνωσιν περὶ τῶν Ἑλλήνων τῆς κάτω Ἰταλίας καὶ τῶν Βυζαντινῶν ἐθίμων ὡς καὶ οἱ μετασχόντες αὐτοῦ πολυάριθμοι Ἕλληνες μὲ λίαν ἐνδιαφέροντα θέματα εἰς τὴν Βυζαντινὴν περίοδον ἀναγόμενα

Ἡ Ἑταιρεία εὑρίσκεται εἰς τὴν εὐχάριστον θέσιν ν' ἀνακοινώσῃ εἰς τὰ μέλη της ὅτι μὲ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον ἠκούσθησαν ἐν Παλέρμῳ αἱ κατὰ τὸ πλεῖστον Ἑλληνιστὶ γενόμεναι ἀνακοινώσεις τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες ἔτυχον εὐμενεστάτης ὑποδοχῆς παρά τε τῆς ὀργανωτικῆς τοῦ συνεδρίου ἐπιτροπῆς, καὶ μάλιστα τοῦ γραμματέως αὐτῆς καθηγητοῦ Bruno Lavagnini, ὡς καὶ τῶν Ἰταλικῶν ἀρχῶν.

Ὁ ἕτερος τῶν σκοπῶν τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν, κατὰ τὸ καταστατικόν της, εἶναι ἡ ἐκλαΐκευσις τῶν γνώσεων τῶν ἀναγομένων εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὸν πολιτισμὸν τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων καὶ ἡ διέγερσις τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ πρὸς τὴν ὑπερχιλιετῆ περίοδον τῆς Ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας.

Καὶ τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐκπληροῦν τὸ Δ. Συμβούλιον, ἐφρόντισε νὰ γίνῃ καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν σειρὰ διαλέξεων μὲ βυζαντινῆς ὑποθέσεως θέματα. Οὕτως ὁ κ. Διονύσιος Ζακυθηνὸς ὡμίλησε περὶ τῶν φιλοσοφικῶν ροπῶν καὶ τοῦ μυστικισμοῦ ἐν Βυζαντίῳ κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα, ὁ κ. Φαίδων Κουκουλὲς περὶ ἰατρῶν καὶ θεραπευτικῶν μεθόδων κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, ὁ αὐτὸς περὶ τοῦ γάμου παρὰ Βυζαντινοῖς, ὁ κ. Γώργιος Ζώρας περὶ τῶν τελευταίων στιγμῶν Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, κατὰ ἀνέκδοτον κείμενον, ὁ αὐτὸς περὶ τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως διαμορφωθεισῶν νέων πολιτικῶν κατευθύνσεων, ὁ κ. Σάββας Παπαδόπουλος περὶ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ ὡς ποιητοῦ, ὁ κ. Παναγιώτης Τρεμπέλας περὶ τῶν ἐγκαινίων τῶν ἐκκλησιῶν, ὁ κ. Νικόλαος Τωμαδάκις περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατίας καὶ τῆς κατ' αὐτὴν καταστάσεως τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας, ἡ κυρία Αἰμιλία Σάρου περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τῆς ὁσίας Φιλοθέης καὶ ὁ κ. Γεώργιος Μέγας περὶ τῆς πίστεως καὶ τῶν ἐθίμων τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὡς καὶ περὶ Καλλιμάχου καὶ Χρυσορρόης καὶ ἄλλων Βυζαντινῶν παραμυθίων.

Ἐκ παραλλήλου κατὰ τὸ 1951 τὰ μέλη τῆς Ἑταιρίας ἡμῶν ἐξέδραμον εἰς Ξυλόκαστρον, ὅπου ἡ Σύμβουλος κυρία Αἰμιλία Σάρου ὡμίλησε πρὸς αὐτὰ περὶ τοῦ ἐκεῖ ναοῦ καὶ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Μακαρίου.

Κατὰ φθινόπωρον τοῦ διαρεύσαντος ἔτους ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας κ. Φαίδων Κουκουλὲς ἔσχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπισκεφθῇ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ἐπεκοινώνησε μετὰ τῶν μελῶν τοῦ ἐκεῖ παραρτήματός μας, τὰ ὁποῖα μετὰ ἐπαινετοῦ ζήλου προσπαθοῦν νὰ προάγουν τοὺς ἐπιστημονικοὺς τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν σκοπούς, ἀντάξιοι συνεχισταὶ τῶν ἀοιδίμων ἐν Βυζαντίῳ προκατόχων των ἀναδεικνύμενοι.

Καὶ κατὰ τὸ παρελθόν, ὅπως καὶ κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη, ἡ Ἑταιρεία συνέχισε τὴν ἐπιστημονικὴν ἐπικοινωνίαν της μετὰ ἀναλόγων ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἱδρυμάτων διά τε ἀλληλογραφίας ὡς καὶ δι' ἀνταλλαγῆς τῆς Ἐπετηρίδος μὲ τὰ δημοσιεύματα ἐκείνων, προσθέσασα εἰς τὸν σχετικὸν κατάλογον καὶ τὴν ἀνταλλαγὴν μὲ τὸ περιοδικὸν τῶν ἐν Grotta Ferrata ἀδελφῶν «Bolletino della Badia Greca di Grotta Ferrata».

Ἡ βιβλιοθήκη τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1951 ἐπλουτίσθη διὰ τῆς ἀποστολῆς εἰς αὐτὴν βιβλίων ὑπό τε Ἑλλήνων καὶ ξένων ἐπιστημόνων, κανονικῶς δ' ἐλειτούργησε καὶ ἡ Μυστακίδειος βιβλιοθήκη, ἥν, καὶ μάλιστα τὰ χειρόγραφά της, ἐχρησιμοποίησε σημαντικὸς ἀριθμὸς λογίων καὶ εἰδικῶν ἐπιστημόνων.

Μνῆμον τὸ ἡμέτερον ἵδρυμα τῆς ἱστορικῆς ἡμέρας τῆς ἁλώσεως τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων, ἐτέλεσε καὶ ἐφέτος τὸ ἐθνικὸν μνημόσυνόν του ὑπὲρ αἰωνίας μνήμης καὶ ἀναπαύσεως τῶν ψυχῶν τοῦ τε ἀοιδίμου τελευταίου ἡμῶν αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου ὡς καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ συναγωνισαμένων καὶ πεσόντων ἐν τῷ καθολικῷ ναῷ τοῦ χωρίου τῆς Ἀττικῆς Σπάτα, ἔνθα τὸν προσήκοντα λόγον εἶπεν ὁ ἑταῖρος καὶ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κύριος Διονύσιος Ζακυθηνός.

Ὁ ταμίας ἡμῶν κύριος Γεώργιος Μανσόλας θ' ἀνακοινώσῃ ὑμῖν τὸν ἰσολογισμὸν τοῦ παρελθόντος ἔτους ὡς καὶ τὸν προϋπολογισμὸν τοῦ τρέχοντος, ἡ δ' ἐξελεγκτικὴ ἐπιτροπὴ τὴν ἔκθεσίν της, καθ' ἣν πάντα τὰ βιβλία καὶ δικαιολογητικὰ εὑρέθησαν ἐν ἀπολύτῳ τάξει, χάρις εἰς τὴν ἀκρίβειαν καὶ τὸν ζῆλον τοῦ ἐκ τῶν ἑταίρων ἡμῶν κυρίου Θεοδώρου Γαλάνη.

Τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν κατὰ τὸ 1951 ὑπῆρξαν εὐχάριστα τούτου ὀφειλομένου εἰς τὴν πρόθυμον ὑποστήριξιν τῶν ἑταίρων. Οὕτω τὸ σύνολον τῶν ταμειακῶν εἰσπράξεων συνεποσώθη εἰς δραχμὰς 40.788.000, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἐκ δραχμῶν 1.839.000 ὑπολοίπου τοῦ προηγουμένου ἔτους 1950. Τὸ σύνολον τῶν πληρωμῶν ἀνῆλθεν εἰς δραχμὰς 39.588.000, ἀφέθη δ' οὕτως ὑπόλοιπον μετρητῶν εἰς νέον ἐκ δραχμῶν 1.200.000.

Τὸ σύνολον τῶν ἐσόδων ἐκ συνδρομῶν, δωρεῶν, πωλήσεων Ἐπετηρίδων κτλ. ἔφθασεν εἰς τὸ ποσὸν δραχμῶν 20.546.376, τὸ δὲ τῶν ἐξόδων εἰς τὸ ποσὸν δραχμῶν 3.466.500 μόνον.

Τὰ ρευστὰ διαθέσιμα εἰς τὸ ταμεῖον καὶ τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἤδη δραχμαὶ 11.464.500.

Αὐτά, φίλοι ἑταῖροι, εἶναι τὰ ὑπὸ τοῦ Δ. Συμβουλίου τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1951 πεπραγμένα. Ὡς ἀντελήφθητε, τὰ τῆς Ἑταιρείας, χάρις καὶ εἰς τὰς προσπαθείας τῶν ἑταίρων καὶ τὴν ἠθικὴν τῆς κοινωνίας ὑποστήριξιν βαίνουσι σημαντικῶς βελτιούμενα, παρὰ τοὺς δυσκόλους καιρούς, οὓς διερχόμεθα, ἐλπὶς δ' ὑπάρχει ὅτι θὰ προαχθῶσι ταῦτα εἰς τὸ μέλλον ἔτι περισσότερον.

Τὸ ἀποχωροῦν Δ. Συμβούλιον εὔχεται, ἵνα τὸ μέλλον νὰ τὸ διαδεχθῇ προαγάγῃ τοὺς σκοποὺς τῆς Ἑταιρείας, ἐπ' ἀγαθῷ τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν.

Ὁ Πρόεδρος
Π. ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ

Ὁ Γραμματεὺς
Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΙΣΟΛΟΓΙΣΜΟΣ 1 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1951 ΜΕΧΡΙ 31 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1951

ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΝ	ΔΡΧ.
Ταμεῖον	
Μετρητὰ ὑπόλοιπον κατὰ τὴν 31/12/1951	1.200.000
Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος	
Λ/σμὸς καταθέσεων εἰς ὄψιν	10.264.500
Παλαιὸν ὑπόλοιπον (ἐκμηδενισθὲν) Δρχ. 187.553	1
Χρεώγραφα	
Τὰ φυλασσόμενα παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ τῆς Ἑλλάδος (συμβατικὴ ἀξία)	25
Ἐπετηρίδες	
Ἀξία διαθεσίμων Σωμάτων Ἐπετηρίδων κλπ. Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν	65.500.000
Λευκώματα	
Ἀξία Λευκωμάτων τῆς Ἑταιρείας . . . (συμβατικὴ ἀξία)	50.000
Σήματα	
Ἀξία διαθεσίμων Σημάτων τῆς Ἑταιρείας (κονκάρδες) . . . . » »	350
Ἔπιπλα Γραφείου . . . . » »	5.000
Βιβλιοθήκη	
Διάφορα Συγγράμματα . . . . » »	50.000
Ὑλικὰ διάφορα	
Τσιγκογραφήματα (clichés), πλάκες κλπ. » »	10.000
	77.079.876

ΠΑΘΗΤΙΚΟΝ	ΔΡΧ.
Κεφάλαιον	
Τὸ σχηματισθὲν Κεφάλαιον ὡς οἱ προηγούμενοι Ἰσολογισμοί	60.000.000
Κέρδη καὶ Ζημίαι	
Ὑπόλοιπον ἀφιέμενον εἰς νέον	17.079.876
	77.079.876

ΑΝΑΛΥΣΙΣ ΜΕΡΙΔΟΣ «ΚΕΡΔΗ ΚΑΙ ΖΗΜΙΑΙ»

ΕΞΟΔΑ (Δοῦναι)		
Γενικὰ ἔξοδα διαχειρίσεως		
Μισθοὶ καὶ ἀμοιβαὶ	Δρχ. 1.250.000	
Διάφορα ἔξοδα	» 853.500	2.103.500
Προμήθειαι		
Ποσὰ πληρωθέντα δι' εἰσπρακτρα συνδρομῶν κλπ. . . .		1.363.000
Ὑπόλοιπον Λ/σμοῦ Κέρδη καὶ Ζημίαι εἰς Νέον		17.079.876
		20.546.376

ΕΣΟΔΑ (Λαβεῖν)	
Εἰσπράξεις ἐκ Συνδρομῶν	6.975.000
Εἰσπράξεις ἐκ Δωρεῶν	7.952.000
Διαφοραὶ ἐκ πωλήσεων Τόμων Ἐπετηρίδων	3.566.000
Διαφοραὶ ἐκ Τόκων	99.000
Ὑπόλοιπον προηγουμένης χρήσεως 1950	1.954.376
	20.546.376

Ἀθῆναι τῇ 8 Φεβρουαρίου 1952

Ὁ Ταμίας
Γ. ΜΑΝΣΟΛΑΣ

Ὁ ἐπὶ τοῦ Λογιστικοῦ
Θ. Γ. ΓΑΛΑΝΗΣ

ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΓΕΝΙΚΗΝ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΝ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ

Κύριοι Ἑταῖροι,

Συμφώνως πρὸς τὴν ἐντολὴν Ὑμῶν, προέβημεν εἰς τὸν ἔλεγχον τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἑταιρείας τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τοῦ ἔτους 1951, ἤτοι ἀπὸ 1ης Ἰανουαρίου 1951 μέχρι 31ης Δεκεμβρίου 1951.

Εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν ἐτέθησαν πάντα τὰ βιβλία τῆς Ἑταιρείας καὶ τὰ διαχειριστικὰ στοιχεῖα αὐτῆς, ἤτοι βιβλίων διπλοτύπων εἰσπράξεων, ἐντάλματα καὶ ἀποδείξεις πληρωμῶν κ.λ.π.

Ἐκ τοῦ γενομένου λεπτομεροῦς ἐλέγχου διεπιστώσαμεν τὴν τάξιν καὶ τὴν ἀκρίβειαν τῶν ἐγγραφῶν καὶ τὴν ἀντιστοιχίαν τῶν σχετικῶν ποσῶν τῶν διπλοτύπων εἰσπράξεων καὶ τῶν ἀποδείξεων πληρωμῆς πρὸς τὰς ἐγγραφὰς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ καθολικοῦ καὶ τοῦ γενικοῦ ἰσολογισμοῦ τῆς χρήσεως 1951.

Ὀφείλομεν ὡσαύτως νὰ διαπιστώσωμεν ὅτι πανταχοῦ διεγνώσαμεν ἐπαινετὴν προσπάθειαν τῆς Ἑταιρείας, ὅπως ἀνταποκριθῇ πρὸς τοὺς σκοποὺς αὐτῆς, διὰ τῶν διαλέξεων, τῶν ἐκδρομῶν καὶ τῆς ἐπισκέψεως διαφόρων Βυζαντινῶν μνημείων, διὰ τῆς συμμετοχῆς της εἰς τὸ συνελθὸν ἐν Παλέρμῳ διεθνὲς συνέδριον τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν καὶ τέλος διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἀξιολόγου περιοδικοῦ αὐτῆς, τῆς Ἐπετηρίδος.

Ὑπὸ τὰ εὐάρεστα συναισθήματα, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῆς ἀξιεπαίνου ἐπιστημονικῆς καὶ πολιτιστικῆς δράσεως τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ τῆς συνετῆς διαχειρίσεως τῶν οἰκονομικῶν αὐτῆς, προτείνομεν ὅμως ἐκφρασθῶσι τὰ συγχαρητήρια τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως πρὸς τὸν κ. Πρόεδρον, τὸν κ. Γενικὸν Γραμματέα καὶ τὰ μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας διὰ τὰς καρποφόρους προσπαθείας καὶ φροντίδας αὐτῶν ὑπὲρ τῆς Ἑταιρείας καὶ τῆς εὐοδώσεως τῶν σκοπῶν αὐτῆς. Ὁμοίως ὅπως ἐκφρασθῶσιν εὐχαριστίαι πρὸς τὸν ἀξιότιμον Κύριον Ταμίαν τῆς Ἑταιρείας διὰ τὴν μετ' εὐταξίας διαχείρισιν τῶν οἰκονομικῶν τῆς Ἑταιρείας.

Ἐν συνεχείᾳ προτείνομεν εἰς τὴν Γενικὴν Συνέλευσιν τὴν ἔγκρισιν τοῦ Γενικοῦ Ἰσολογισμοῦ τῆς Ἑταιρείας τοῦ λήξαντος ἔτους 1951 καὶ τὴν κατὰ τὸν Νόμον ἀπαλλαγὴν ἡμῶν ἀπὸ πάσης εὐθύνης.

Ἡ Ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπὴ
Π. ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΑΣ
Γ. ΚΟΥΡΜΟΥΛΗΣ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΙΔΡΥΤΑΙ

ΑΜΠΟΤ Ε.
ΒΟΛΙΔΗΣ Θ.
ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ Ι. †
ΔΑΡΑΛΕΞΗΣ Χ.
ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ Π. †
ΖΕΡΒΟΣ Ι. †
ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΕΥΓΕΝΙΑ
ΗΛΙΑΔΟΥ ΕΥΦΗ †
ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΛΟΣ ΣΠ.
ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΕΥΑΓΓ. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΛΟΣ Ν.
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΛΟΣ Π. Δ. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΛΟΥ ΤΟΥΛΑ
ΚΟΥΚΟΥΛΕ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ †
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ Φ.
ΛΑΜΠΙΚΗΣ Β. †
ΛΟΥΚΙΔΗΣ Γ.
ΜΑΘΙΟΠΟΥΛΛΟΣ Π.
ΞΕΝΟΠΟΥΛΛΟΣ ΓΡ. †
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΛΟΣ Κ. †
ΣΑΡΟΓΛΟΥΣ Π. †
ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ Β.
ΣΚΟΥΤΑΡΗ ΝΕΛΛΗ †
ΤΙΠΑΛΔΟΣ Γ. †
ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΛΟΣ Γ. †

ΜΕΓΑΛΟΙ ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
† ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΔΕΛΤΑ ΣΤΕΦΑΝΟΣ †
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΛΑΜΠΙΚΗ ΣΟΦΙΑ
ΛΑΜΠΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ †
ΟΙΚΙΑΔΗΣ ΜΙΧ. †
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ †
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ
ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠ. ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΠΑΓΚΕΙΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΟ ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΡΑΚΤΙΒΑΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ †
ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ
ΧΩΡΕΜΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ †

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΤΟ ΑΘΗΝΗΣΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
ΑΚΙΛΟΓΛΟΥΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ
ΑΜΠΟΤ ΕΥΓΕΝΙΑ
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ †
ΔΕΛΤΑ ΠΗΝΕΛΟΠΗ †
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΤΑΜΕΙΟΝ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΑΜΠΑΝΗΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ †
ΚΑΣΔΑΓΛΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ †
ΚΟΡΚΟΔΕΙΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΦΑΙΔΩΝ
ΚΤΕΝΑ ΟΛΓΑ †
ΛΑΪΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
† ΑΡΧ. ΛΙΑΝΑΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ
ΛΟΒΕΡΔΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ †
MILLER WILLIAM †
ΝΟΜΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ
ΠΟΥΡΗΣ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ
ΡΟΥΣΣΟΣ ΝΙΚΗΤΑΣ †
ΣΙΔΕΡΙΔΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝ †
ΤΡΑΠΕΖΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΡΙΚΟΓΛΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΧΩΡΕΜΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΔΩΡΗΤΑΙ

ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΓΕΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ †
ΕΥΓΕΝΙΔΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ
ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ †
ΙΓΓΛΕΣΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΚΑΜΠΕΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
† Ο ΚΙΤΙΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ †
ΚΥΤΙΚΑΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ †
ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΠΑΠΑΘΕΟΛΟΓΟΥ ΣΤΕΡΓΙΟΣ

ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Πρόεδρος
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †

Ἀντιπρόεδροι
Ι. Μ. ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ †
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΛΟΣ †

Γεν. Γραμματεὺς
ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

Ταμίας
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΙΠΑΛΔΟΣ †

Σύμβουλοι

ΙΩ. ΖΕΡΒΟΣ †
ΣΠΥΡΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΛΟΣ
ΑΙΜΙΛΙΑ ΚΑΛΛΙΓΑ †
ΝΙΚ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΛΟΣ
ΠΑΝ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΛΟΣ †
ΑΡΙΣΤ. ΚΟΥΖΗΣ
† ΑΡΧ. ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ †
Κ. Ν. ΡΑΔΟΣ †
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΤΟ ΝΥΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ

Πρόεδρος
ΠΑΝ. ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ

Ἀντιπρόεδροι
ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ
ΑΡΙΣΤ. ΚΟΥΖΗΣ

Γεν. Γραμματεὺς
ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

Ταμίας
Γ. ΜΑΝΣΟΛΑΣ

Σύμβουλοι

ΒΟΛΟΝΑΚΗΣ ΜΙΧ. †
ΖΩΡΑΣ Γ.
ΜΕΓΑΣ Γ.
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΑΝΤ.
ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΝΑΣΤ.
ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ Ι.
ΠΕΡΔΙΚΑ ΝΙΚΗ
ΣΑΡΟΥ ΑΙΜΙΛΙΑ
ΤΑΡΣΟΥΛΗ ΑΘΗΝΑ
ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ Ν.

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΙΜΑ

† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ †
† Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
ALBERTONI ALDO †
ANASTASSIEVIĆ DRAG.
BANESCU N.
BENESEVIĆ W. †
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛ. †
BRECCIA EV.
BRÉHIER L.
BROUVER FRANC. DE SIMONE †
BURY J. B. †
BYRON R.
CADAFALCH J. P.
COLLINET PAUL †
DARCO E. †
DAWKINS R. M.
DELEHAYE HIPPOL. †
DIEHL CHARLES †
DÖLGER FR.
EBERSOLT J. †
ERHART ALBRET †
FERRARI GIANNINO †
GERLAND E. †
GRÉGOIRE HENRI
GUILLAND RODOLPHE
JERPHANION GUIL. DE †
HEISENBERG A. †
HESSELING D. †
IORGA N. †
KURTZ ED. †
LAURENT VIT.
MARCHAL HEN. FREDERICK
MERCATI SILVIO GIUSEPPE
MERTEN ERICH
MILLER WILLIAM †
MILLET G.
MORAVCSIC G.
MURATI FR. †
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ Β. Α. †
NOAILLES PIERRE DE
PALMIERI AUR. †
PAVOLINI PAOLO †
PERNOT H. †
† ΠΡΟΥΣΗΣ ΔΩΡΟΘΕΟΣ †
RODD RENNELL
ΡΟΥΣΣΟΣ ΔΗΜ. †
SCHLUMBERGER G. †
ΧΑΪΛΕ ΣΕΛΑΣΙΕ
SOKOLOFF IV. †
STRZYGOWSKI JOS. †
TAFRALI OR. †
USPENSKIJ F. †

RÉSUMÉ DU VOLUME

Ph. Koukoulès. «La marine commerciale des Byzantins», pp. 3 - 48.

Une documentation trés variée—ouvrages littéraires, lois, traités spéciaux, vies de Saints, glossaires, gravures et icones—et, en outre, le recours aux coutumes de la marine grecque actuelle, fournissent à l'A. les éléments d'une intéressante étude sur la marine commerciale des Byzantins. Les sujets traités sont les suivants : la construction et les diverses parties du navire ; le gréement et ses accessoires ; les diverses catégories de vaisseaux ; les équipages ; la navigation ; le sentiment religieux et les superstitions des marins byzantins (La marine de guerre impériale fera l'objet d'un autre article qui paraîtra prochainement).

A. Xyngopoulos. «L'icone encaustique mentionnée par S. Jean Chrysostome», pp. 49 - 58.

Dans un passage d'une homélie de S. Jean Chrysostome, lu au VIIe concile œcuménique, il est question d'une icone encaustique qui représentait l'ange du Seigneur exterminant les Assyriens devant Jerusalem, comme l'avait prophétisé Isaïe au roi Ezéchias. Ce sujet iconographique, extrêmement rare, se retrouve au début du XIVe siècle parmi les fresques de la chapelle adjacente à l'église du célèbre monastère de Chora (Kahrié Djami) à Constantinople. Mais la signification de l'image y est différente. La ville de Jérusalem, qui occupe le fond de la composition, est une allégorie de la Vierge-Sion. L'identification de la Mère de Dieu avec Jérusalem-Sion est un lieu commun dans la théologie byzantine. La composition en question fait partie, dans la chapelle du monastère de Chora, d'une série de scènes de l'Ancien Testament (Echelle de Jacob, Buisson ardent, etc.) préfigurant, selon les théologiens byzantins, la Vierge Marie. La fresque de Constantinople est un exemple caractéristique de la réapparition, au temps des Paléologues, de sujets iconographiques paléo-chrétiens, mais avec une signification dogmatique différente.

G. Spyridakis. «Le thème de Crète avant la conquête de l'île par les Arabes», pp. 59 - 68.

A la série des témoignages connus, relatifs à la Crète comme *thème* administré par un stratège à partir de 825, l'A. ajoute un témoignage nouveau tiré de la Vie de Saint Etienne le Jeune, martyrisé à Constantinople en 767. Dans ce texte, l'île de Crète est mentionnée comme *thème* gouverné par le stratège Théophane Lardotyros. En conséquence, l'A. conclut que le *thème* de Grète avait été organisé, après 718, par l'empereur Léon III.

An. Christophilopoulos. «Le rapport des canons aux lois civiles, d'après Théodore Balsamon», pp. 69 - 73.

La supériorité des canons sur les lois civiles, telle que l'admet Balsamon, est due, d'après l'A., conformément à une exacte interprétation du texte, à une concession de l'autorité civile, et non à la nature même de ces deux sources du droit ecclésiastique des Byzantins.

B. Laourdas. «Remarques sur le caractère littéraire des lettres de Photius», pp. 74 - 109.

Dans une première partie, l'A. examine le caractère littéraire des lettres du célèbre patriarche, ces idées sur les épistolographes anciens et médiévaux, ses jugements sur les recueils de lettres qu'il a lus, et les termes par lesquels il les caractérise au point de vue littéraire. Dans une seconde partie, l'A. étudie la répartition des lettres par catégories et la question de savoir si Photius a suivi la technique traditionnele, notamment dans ses lettres de consolation. Enfin, la question du style, des titres, des interpellations et des renseignements divers fournis par les lettres est traitée dans la troisième et dernière partie.

N. B. Tomadakis. «Michel Calophrénas, Métrophane II et l'opposition des Crétois à l'Union de Florence», pp. 110 - 144.

Le copiste Michel Calophrénas, que Sp. Lambros a identifié avec un personnage de la famille athénienne Calophrénas et qui était géné-

ralement considéré comme athénien, n'est pas, selon l'A., Athénien mais Crétois. En conséquence, sa correspondance avec le patriarche œcuménique Métrophane II au sujet de la commémoraison du pape (1440) ne se rapporte pas à l'Eglise d'Athènes, mais à celle de Crète. L'évêque latin Fantino, mentionné dans cette correspondance, n'était donc pas un évêque d'Athènes mais un évêque de Crète. Suivent des renseignements sur ce Fantino Valaresso ; sur le patriarche Métrophane II (que l'A. suppose Crétois ainsi que Sylvestre Syropoulos) ; et sur la répercussion de l'Union de Florence en Crète (les unionistes Michel Apostolis et Joseph Plousiadenos, et le moine antiunioniste Marc Xylocaravis, devenu plus tard patriarche de Constantinople). L'article se termine par la réédition de la correspondance échangée entre Michel Calophrénas et Métrophane II.

m.a. «*Crète=Chandax=Héralcleion*», pp. 235 - 237.

L'auteur, rejétant une correction d'un passage hagiologique proposée par B. Laourdas, prouve qu'à l'époque médiévale le nom grec de *Crète* (Κρήτη) était attribué aussi bien à l'île de Candie, qu'à la ville capitule de cette île. De même, ces deux sens se trouvent plus tart dans le nom italien *Candia* désignant tantôt l'île et tantôt la ville.

D. Ghinis. «*Discours inédit de Constantin Harménopoulos à l'occasion de l'avant-fête de Saint Démétrius à Salonique*», pp. 145 - 162.

L'A. publie le texte du discours de l'illustre auteur de l'Hexabiblos, en dialecte attique, d'après le manuscrit 2118 (suppl. 118) de la Bibliothèque Nationale d'Athènes. Ce discours a été déjà utilisé, d'après la même source, par O. Tafrali et A. Xyngopoulos dans leurs études sur la topographie et les églises de Salonique. La date, à laquelle ce discours a été prononcé, reste inconnue, mais l'A. croit qu'il faut la placer vers la fin de la vie de l'orateur (mort vers 1383).

U. Lampsidis. «*Notes philologiques sur la «Chronique Brève» de Constantin Manassès*», pp. 163 - 173.

Les éléments philologiques de la «Chronique Brève» donnent occasion à l'A. de démontrer que Constantin Manassès a été formé à l'école des rhéteurs et qu'il a voulu rédiger une œuvre littétaire proprement dite. Ses allusions mythologiques, ses descriptions de la nature et autres en témoignent. Enfin, l'A. rejette, en passant, l'opinion de ceux qui placent la naissance de Constantin Manassès en 1130, parce que, dans ce cas, l'historien aurait écrit sa «Chronique Brève» durant la période de sa toute première jeunesse, ce qui paraît inadmissible.

Const. Amantos. «*La famille Vatatzès*», pp. 174 - 178.

L'auteur propose d'abord l'étymologie du nom de Βατάτζης (de Βάτος>Βατάκης – Βατάτζης, à cause de la rudesse ou d'autres défauts) ; il complète ensuite la liste des membres de la famille Vatatzès vécus au cours de cinq ou six siècles, d'après des renseignements tirés des chroniqueurs, des documents et des sceaux ; il explique, enfin, les raisons, pour lesquelles la famille a été si longtemps conservée.

D. A. Zakythinos. «*Études sur la géographie administrative et sur l'administration provinciale de l'Empire Byzantin*», pp. 179 - 209.

Poursuivant ses recherches (cf. t. XIX (1949), p. 3 - 25), l'A. étudie le texte connu sous le titre *Partitio Romaniæ* et en tire des éléments pour l'établissement des circonscriptions administratives à la fin du XIIe et au début du XIIIe siècle. Dans la présente livraison, après une introduction sur le caractère et la valeur du document, il se borne à examiner les circonscriptions administratives de la Grèce inférieure et des îles adjacentes, de l'Epire et de l'Albanie, de la Thessalie et de la Macédoine occidentale. Les recherches seront poursuivies dans le prochain volume.

A. Orlandos. «*Le portait de Michel Choniatis*», pp. 210 - 214.

L'auteur étudie les fresques de deux petites églises de l'Attique représentant un evêque d'Athènes, nommé Michel et dont la tête est entourée du nimbe.

A en juger par le style, ces deux fresques doivent appartenir au 12e ou tout au plus, au premier tiers du 13e siècle. Cependant l'église

orthodoxe ne connait pas un saint evêque d'Athènes du nom de Michel ; il faut donc conclure qu'il s'agit d'un saint officieux, que son troupeau aurait regardé comme tel après sa mort et l'a fait peindre avec le nimbe.

Or parmi les trois métropolites d'Athènes du nom de Michel il n'y a que le célèbre Michel Choniatis qui peut avoir été regardé comme saint par son troupeaux tant à cause de ses grandes vertus religieuses et littéraires qu'en raison des souffrances morales qu'il a éprouvées lors de la conquête franque de 1204.

R. Guilland. «Les empereurs de Byzance et l'attrait du monastère», pp. 215-234.

Un irrésistible élan a incontestablement poussé à Byzance les âmes vers le cloître, réfuge réputé inviolable contre les vicissitudes du sort et regardé comme un asile préservant des mutilations et de la mort. En général, celui qui entrait au couvent se résignait à son nouveau sort et ne tentait pas de rentrer dans le monde. Le couvent était le meilleur moyen de se débarrasser sans rigueurs inutiles d'un rival, d'un adversaire ou d'un personnage turbulent. L'auteur étudie ensuite les empereurs, impératrices, princes et princesses du sang et autres membres de la famille impériale qui entrèrent au couvent, à part de très rares exceptions, contraints et forcés.

Ep. Chrysanthopoulos. «La chronique de Monembasie», pp. 238-253.

L'A. résumé d'abord les résultats des recherches actuelles sur cette précieuse chronique et sur la véridicité des renseignements qu'elle contient au sujet de l'occupation du Péloponèse par les Avars et les Slaves (renseignements utilisés par J. Ph. Fallmerayer pour appuyer sa fameuse théorie sur les Grecs modernes). La citation des textes permet ensuite à l'A. de démontrer qu'une partie de ces renseignements sur l'invasion des Avars à l'époque de l'empereur Maurice constitue un plagiat de passages de Procope relatifs à l'invasion des Huns en 540 ; et qu'une autre source de la chronique est un texte du IIe livre des «Miracles de Saint Démétrius» concernant l'invasion slave en Grèce. En guise de conclusion, l'A. explique enfin que les

informations de la chronique proviennent d'une confusion historique, et que l'établissement des Slaves dans le Péloponèse ne peut être que postérieur à leur colonisation des Balkans, qui a commencé à partir du VIIe siècle.

A. Kominis. «Collection d'épigrammes relatives aux quatre Évangélistes», pp. 254-279.

Le mérite de cette étude est que l'A. a cherché à réunir toutes les épigrammes qui se rapportent aux quatre Evangélistes, en recourant aux manuscrits, aux catalogues de manuscrits et aux ouvrages qui contiennent ou mentionnent des épigrammes. Il en a recuellli 58 : 11 sur S. Matthieu, 13 sur S. Marc, 11 sur S. Luc, 22 sur S. Jean et 1 sur les quatre Evangélistes ensemble. Il en donne une édition critique, précédée d'une brève introduction : épigrammes en général, date de leur composition, leurs auteurs, leur métrique, abbréviations, bibliographie, etc.

M. I. Manoussakas. «Le poète Georges Choumnos, notaire de Candie», pp. 280-282.

L'A. propose l'identification du poète Georges Choumnos (avant 1493), originaire de la ville de Candie, avec le notaire candiote de même nom, dont les actes notariaux (de 1480 à 1500) sont conservés dans les Archives de Venise.

P. Nikolopoulos. «Un discours de Maxime Margounios à l'occasion de sa réconciliation avec Gabriel Sévère», pp. 283-295.

Dans cet article, l'A. nous offre, d'après un manuscrit du Métochion du S. Sépulcre et quelques manuscrits athéniens, l'édition critique de deux pièces inédites : un bref discours, prononcé à Venise par Maxime Margounios, évêque de Cythère, à l'occasion de sa réconciliation avec Gabriel Sévère, métropolite de Philadelphie, et une lettre du même auteur adressée au patriarche œcuménique Jérémie II au sujet de ce différend. Ces textes sont précédés d'une introduction qui résume les diverses phases du débat entre les deux évêques et détermine la date des documents publiés (1590).

Mgr. Gennade, métropolite d'Héliopolis. «Les localités des environs de Constantinople, d'après un manuscrit turc du XVe siècle», pp. 296 - 299.

Il s'agit d'un manuscrit turc de la Bibliothèque Bayazid, daté de 1498, où sont énumérées, pour des raisons fiscales, diverses localités des environs de Constantinople, portant encore à cette date leur nom grec. L'A. identifie plusieurs de ces localités avec des localités actuelles, explique plusieurs termes turcs du document et promet de revenir sur le sujet en vue d'éclaircir certaines toponymies byzantines.

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Σελ. 74 ὑποσημ. 3. Μετὰ τὸ Escorialensis προσθετέον T - II - 3
» 75 » 3. Μετὰ τὸ «'Ορθοδοξία» » 25, 472 - 474
» 80 στ. 32 ἀντὶ ιδ' γραπτέον ις'
» 91 » 26 » ὕψος » ὕφος
» 102 » 9 » τοῦ Φωτίου » τοῦ Παύλου
Εἰς τὰς σελίδας 94, 95 καὶ 96 παραπέμπω εἰς Κεδρηνὸν ἀντὶ τοῦ Κωνσταντίνου (Theophanes continuatus, Bonn, 322 κ.ἑ.)
Σελ. 117 σημ. 2 ἀντὶ ἑορτάζετο γραπτέον ἑωρτάζετο
» 132 στ. 16 » ἀνθενωτικὸς » ἑνωτικὸς
» 142 » 9 » ,αωμ' » ,αυμ' (1440)
» 143 » 42 » in marginem » in margine
» 255 » 33 » τῶν εἰς διαφόρους » τῶν αὐτῶν εἰς διαφόρους
» 258 » 34 » Εὐαγγελίου » Εὐαγγελίου,
» 259 » 18 » συντακτιτοῦ. » συντακτικοῦ.
» 262 » 30 » E'=Vatopedius » E'=Vatopedinus
» 267 » 6 » 6 est » 7 est

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ